І. О. Демуз

НАУКОВІ ТОВАРИСТВА НА ТЕРЕНАХ УКРАЇНИ XIX – ПОЧАТКУ XX ст.: ПОЛІЛОГ УЧЕНИХ І ЕПОХ

МОНОГРАФІЯ

ПЕРЕЯСЛАВ-ХМЕЛЬНИЦЬКИЙ – 2014

УДК 930.1:061.2(477) “18/19”
ББК 63.3(4Укр)52+72.4
Д 31

Рекомендовано до друку Вченою радою ДВНЗ «Переяслав-Хмельницький державний педагогічний університет імені Григорія Сковороди» 1 грудня 2014 р., протокол № 5.

Рецензенти:
Капелюшний Валерій Петрович,
доктор історичних наук, професор, завідувач кафедри етнології та краєзнавства Київського національного університету імені Тараса Шевченка
Кучер Володимир Іванович,
доктор історичних наук, професор, головний науковий співробітник Національної наукової сільськогосподарської бібліотеки НААН України
Орлик Василь Михайлович,
доктор історичних наук, професор, завідувач кафедри суспільних наук та документознавства Кіровоградського національного технічного університету

Демуз І. О. Наукові товариства на теренах України XIX – початку XX ст.: полілог учених і епох: монографія / І. О. Демуз. – Переяслав-Хмельницький: ФОП Лукашевич О.М., 2014. – 681с.

У монографії прослідковано історіографічний дискурс періоду XIX – початку XXI ст. з історії наукових товариств, що функціонували на теренах України XIX – початку XX ст. На основі широкого кола джерел простежено процес нагромадження і поширення у просторово-часовому вимірі історичних знань із проблеми діяльності товариств в усіх наукових галузях (гуманітарна, природнича, технічна, медична, сільськогосподарська тощо). Визначено напрями подальших досліджень у даному напрямку.

Книга розрахована на науковців, викладачів, аспірантів, студентів, усіх, хто цікавиться історією науки, проблемами громадсько-наукових організацій, а також українською історіографією.

ISBN978-617-7009-45-3

©І.О. Демуз, 2014

ЗМІСТ

ПЕРЕЛІК УМОВНИХ СКОРОЧЕНЬ ……....5

ВСТУП …….....6

РОЗДІЛ І. ІСТОРІОГРАФІЯ, ДЖЕРЕЛЬНА БАЗА І МЕТОДОЛОГІЯ ДОСЛІДЖЕННЯ …….....16
1.1. Стан наукової розробки проблеми …….....16
1.2. Основні групи історіографічних джерел та їхні інформаційні можливості …….....35
1.3. Теоретико-методологічні засади дослідження ……....48

РОЗДІЛ ІІ. НАУКОВІ ТОВАРИСТВА УНІВЕРСАЛЬНОГО ТИПУ: ДОСЛІДЖЕННЯ ТА ІНТЕРПРЕТАЦІЇ ……..100
2.1. Історичний дискурс ХІХ – початку ХХ ст. про Наукове товариство ім. Т. Шевченка у Львові та Українське наукове товариство в Києві ….....100
2.2. Історія НТШ і УНТ в ідейних і політичних лещатах радянської епохи ……...105
2.3. Провідні тенденції сучасної історіографії становлення і діяльності наукових товариств універсального типу на теренах України ХІХ – початку ХХ ст. …….....109

РОЗДІЛ ІІІ. ТОВАРИСТВА ГУМАНІТАРНОГО СПРЯМУВАННЯ УКРАЇНИ ХІХ – ПОЧАТКУ ХХ ст. В ІСТОРІОГРАФІЧНОМУ ПРОСТОРІ…….....148
3.1. Гуманітарні товариства в дорадянській історіографії.....148
3.2. Наукові товариства гуманітарного спрямування в оцінках радянських істориків ……165
3.3. Результати й нові дослідницькі стратегії вивчення проблеми діяльності гуманітарних товариств ……..185

РОЗДІЛ IV. ПРИРОДНИЧО-НАУКОВІ ТОВАРИСТВА У ФОКУСІ ВІТЧИЗНЯНИХ ДОСЛІДНИКІВ: ЗМІНА МЕТОДОЛОГІЧНИХ ПІДХОДІВ І ПАРАДИГМ ……....247
4.1. Формування наукового дискурсу з проблематики природничо-наукових товариств у літературі ХІХ – початку ХХ ст.....247

4.2. Діяльність природничих товариств і їхнє відображення у традиціях радянської історичної думки …….....253
4.3. Товариства природничого спрямування як феномен просвітництва й науки: огляд сучасної історіографії ……...277

РОЗДІЛ V. НАУКОВО-ТЕХНІЧНІ ТОВАРИСТВА В ДОСЛІДНИЦЬКИХ СТУДІЯХ XIX – ПОЧАТКУ XXI ст...318
5.1. Науково-технічні товариства в інтелектуальній історії дорадянської доби …….....318
5.2. Ідеологічні парадигми істориків радянського періоду в оцінках діяльності науково-технічних товариств …….....323
5.3. Науково-технічні товариства в сучасному історіографічному просторі ……347

РОЗДІЛ VI. МЕДИЧНІ НАУКОВІ ТОВАРИСТВА В МЕРЕЖЕВІЙ МОДЕЛІ ІСТОРІЇ НАУКИ …….....375
6.1. Наукові товариства лікарів в історичному наративі XIX – початку XX ст. …….....375
6.2. Діяльність медичних наукових товариств під кутом зору радянської історіографії ……..385
6.3. Наукові товариства лікарів – предмет дослідження сучасного інтелектуального співтовариства вчених ……395

РОЗДІЛ VII. «ВУЗЛОВІ» ПРОБЛЕМИ СІЛЬСЬКОГОСПОДАРСЬКОЇ НАУКИ В ТОВАРИСТВАХ УЧЕНИХ-АГРАРІЇВ В ІНТЕЛЕКТУАЛЬНИХ ДИСКУРСАХ XIX – ПОЧАТКУ XXI ст. …….....419
7.1. Історієписання з проблематики сільськогосподарських наукових товариств (XIX – початок XX ст.) ……..419
7.2. Зміна курсу в історичних дослідженнях наукових сільськогосподарських товариств радянської доби ….....429
7.3. Сучасні тенденції наукових досліджень з історії товариств сільськогосподарського спрямування ……..432

ВИСНОВКИ …….....460

ДЖЕРЕЛА І ЛІТЕРАТУРА …….....479

ДОДАТКИ …….....628

ПЕРЕЛІК УМОВНИХ СКОРОЧЕНЬ

ВТЦ – Всеросійське товариство цукрозаводчиків,
ІРВІТ – Імператорське Російське воєнно-історичне товариство,
ІРТТ – Імператорське Російське технічне товариство або **РТТ** – Російське технічне товариство,
ІТНЛ – Історичне товариство Нестора-літописця при Київському університеті Св. Володимира,
ІФТНІ – Історико-філологічне товариство Історико-філологічного інституту князя О. Безбородька в Ніжині,
ІФТНУ – Історико-філологічне товариство Новоросійського університету,
КАК – Київська археографічна комісія,
КВАК – Катеринославська вчена архівна комісія,
КГК – Кримський гірський клуб,
КДА – Київська духовна академія,
ККГК – Кримсько-Кавказький гірський клуб,
КХТ – Київське хірургічне товариство,
КЦІАТ – Церковно-історичне та археологічне товариство при Київській Духовній академії,
НТШ – Наукове товариство ім. Т. Шевченка у Львові,
ОТІС – Одеське товариство історії і старожитностей,
ПЗВ РГТ – Південно-Західний відділ Російського географічного товариства,
ПТСГ – Подільське товариство сільського господарства і сільськогосподарської промисловості,
РГТ – Російське географічне товариство,
ТВАК – Таврійська вчена архівна комісія,
ТСГПР – Товариство сільського господарства Південної Росії,
ТТІАЕ – Таврійське товариство історії, археології і етнографії,
УАН – Українська академія наук,
УНТ – Українське наукове товариство у Києві,
ХІФТ – Історико-філологічне товариство Харківського університету,
ХМТ – Харківське математичне товариство,
ХТСГ – Харківське товариство сільського господарства та сільськогосподарської промисловості,
ЦАК – церковно-археологічні комітети,
ЦАМ – Церковно-археологічний музей,
ЦАТ – церковно-археологічні товариства,
ЧИОНЛ – «Чтения Исторического общества Нестора-летописца».

ВСТУП

Визначальним періодом у розвитку будь-якої галузі науки є етап, коли процес продукування нею знань стає, по-перше, методологічно упорядкованим, по-друге, залежним від організаційних форм, у яких він набуває якостей спеціалізованої суспільної практики. Становлення різноманітних комунікативних органів науки – наукових інституцій, що відбувається в ході перетворення наукових досліджень у спеціалізовану суспільну діяльність, – є процесом, який історики науки називають інституалізацією науки. Наукові інституції дають змогу дослідникам отримувати суспільні ресурси для проведення своїх робіт, об'єднують різні генерації науковців спільною метою і практикою дослідницької роботи, є зберігачами колективної пам'яті; вони створюють локальні традиції й різноманітні, у тому числі й альтернативні, наукові школи і напрями. Цим забезпечується спадковість фахової спеціалізації та певний дослідницький консерватизм, який стає на перешкоді інтелектуальному радикалізму, поширенню неперевірених наукових концепцій, порушень етики вченого й образу науки.

У сучасній літературі розроблена типологізація наукових інституцій (зокрема, історичних): 1) професійні інституції в закладах вищої освіти; 2) інституції, основними завданнями яких є проведення наукових досліджень; 3) інституції внутрішньої наукової комунікації; 4) внутрішні дисциплінарні службові інституції; 5) інституції, в яких поєднуються аматорський і фаховий дискурси; 6) інституції, завданням яких є презентація широкій громадськості знань; 7) інституції, в яких історичні дослідження поєднуються з політикою [1].

Згідно з цією типологізацією, до інституцій, у яких поєднуються аматорський і фаховий дискурси, належать саме товариства й об'єднання, в яких задіяні професіонали й аматори. Наразі під науковим товариством ми розуміємо об'єднання учених, фахівців і осіб, зацікавлених у розвитку окремих ділянок науки з метою організації наукових дослідів, публікації наукових праць і поширення наукових знань серед населення. Наукове товариство – це також і добровільні організації, які об'єднують наукових і практичних працівників за фахом або профілем їхньої роботи з метою сприяння розвитку і популяризації науки, підвищення професійної кваліфікації членів товариств, широкого впровадження у практику найновіших досягнень науки й техніки, поширення наукових знань. Наукові товариства є складовою

частиною громадських організацій.

Перші наукові товариства на теренах України виникли на початку XIX ст. з метою представлення окремої наукової дисципліни, обговорення актуальних тем досліджень, публікації наукових видань тощо. З середини XIX ст. процес утворення наукових товариств значно прискорився, що було пов'язано з подальшою спеціалізацією науки і зростаючою потребою в науковому спілкуванні. Дослідники, об'єднані спільними інтересами у вільні, не регламентовані становими, майновими й освітніми рамками групи, відіграли значну роль не лише в науковому, культурному розвитку суспільства, а також і в соціальному. Різногалузеві наукові товариства XIX – початку XX ст. є історично складеною, новою (на час появи) формою організації науки, одним із колективних методів наукової роботи. Їхнє виникнення зумовлене об'єктивними процесами еволюції окремої дисципліни, її виділенням з інших галезей знань; створенням власних наукових кадрів в університетах; впливом західноєвропейської прогресивної наукової думки на вітчизняну громадськість; входженням тогочасних імперій (Російської та Австро-Угорської) до загальноєвропейського історичного процесу тощо.

Розвідки української науки доби її початкової професіоналізації та інституціоналізації (кінець XIX – початок XX ст.) – одна з малодосліджених проблем вітчизняної історіографії. Дослідники, без сумніву, зверталися до окремих аспектів вивчення науки зазначеного хронологічного періоду в персоніфікованому, теоретико-методологічному й інституційному аспектах. Однак наразі є досить розрізнені відомості про наукові товариства як одну з форм організації науки XIX – початку XX ст. Ці угруповання можна розглядати також як приклад галузевих об'єднань або особливу форму організації науки й просвітницької діяльності. Відомий український історик Н. Полонська-Василенко, досліджуючи діяльність зазначених осередків на теренах України, відзначала, що «заслуги всіх цих товариств перед українською наукою колосальні»[2].

Слід одразу вказати на специфіку досліджень з історії наукових товариств України: вони є невід'ємною частиною не лише тих історичних процесів (соціально-економічних, політичних, національно-культурних), що відбувалися в XIX – на початку XX ст., але й історії науки та становлення і розвитку окремих галузей і дисциплін.

Актуальність теми має декілька рівнів і зумовлена, по-перше, певною спадковістю традиції існування наукових товариств, що вимагає забезпечення актуалізації багаторічного досвіду їхньої діяльності в сучасному суспільстві. Так, наразі в Україні відновлено роботу ліквідованих у радянський час наукових товариств або розпочато діяльність нових, що спонукає сучасних дослідників дедалі частіше звертатися до практики, набутої попередниками в XIX − на початку XX ст. Тогочасні наукові товариства мали досить високоорганізовану систему, яка може стати моделлю для сучасних громадсько-наукових організацій. Дослідження творчої діяльності учених та їхніх колективів, виникнення і розвиток наукових осередків привертає увагу істориків науки та соціологів у зв'язку з необхідністю вивчення не лише ґенези ідей, теорій, історії створення окремих наукових напрямів, але й характерних рис людини науки, закономірностей колективної наукової роботи, пошуку оптимальних форм організації наукових досліджень і механізмів управління наукою. Виникає проблема дослідження науки як форми діяльності певних груп. Вивчивши характер наукових товариств, їхнє зародження та еволюцію, можна за допомогою розробленого комплексу заходів і рекомендацій сприяти створенню мікроклімату, сприятливого для наукових співтовариств.

По-друге, досвід діяльності наукових товариств XIX – початку XX ст. є важливим у різних галузях науки. Орієнтація України на європейський шлях розвитку передбачає різноманітність форм організації науки, тому вивчення практики ефективного функціонування недержавних форм організації науки корисне в сучасній ситуації реформування наукової системи України. Так, аналіз діяльності товариств гуманітарного спрямування (історичних, філологічних, археографічних, археологічних, краєзнавчих, етнографічних тощо) стане в нагоді для цілісного розуміння історико-культурних і наукових традицій народу, сприятиме плідному пошуку витоків власної фахової ідентичності, відтворенню наукової традиції, перерваної попередньою добою.

Досвід роботи природничих і технічних наукових товариств є надзвичайно значущим в умовах розвитку соціально-економічних відносин у сучасній Україні, позаяк важливого значення набуває державне сприяння підвищенню рівня освіти працюючого населення, поширення технічних знань і нових

технологій, підтримка створення спеціальних державно-громадських організацій, які опікувалися б питаннями промисловості, сільського господарства, інженерного будівництва тощо. Зокрема науково-технічні товариства могли б узяли на себе функції посередника між науковою сферою і виробництвом, адже це в нашій державі на сьогоднішній день майже не здійснюється.

Процеси реформування системи охорони здоров'я, що розпочалися в Україні відразу після отримання нею незалежності та тривають донині, потребують залучення медичної громадськості до управління галуззю. Лікарі й науковці об'єднуються у професійні громадські організації з метою сприяння науковій і практичній діяльності в галузі медицини й охорони здоров'я, підвищення професійної кваліфікації, поліпшення якості й ефективності медичної допомоги, юридичного і соціального захисту своїх прав, поширення гігієнічних і медичних знань серед населення, пропаганди досягнень медицини й здорового способу життя. Вивчення досвіду перших наукових медичних товариств на теренах України є сьогодні доволі актуальним, оскільки країна прагне стати передовою науковою державою в умовах недостатнього обсягу фінансування і значного реформування галузі, збереження й удосконалення існуючих форм організації наукової роботи.

Досвід діяльності дореволюційних сільськогосподарських товариств також має певну значущість і актуальність в умовах розвитку ринкових відносин у сучасній Україні, адже засвідчує, що усвідомлена державою і суспільством потреба модернізації агропромислового комплексу, створення нових організаційно-правових форм і структур повинні ґрунтуватися на традиціях і практиці аграріїв-раціоналізаторів.

Виходячи з даного контексту, плюралізм і демократизм історичної думки сьогодення змушує звертатися до досвіду попередників із метою диференціації і компаративістики накопиченого матеріалу як з історичної, так і з історіографічної точок зору.

По-третє, актуальність запропонованої тематики зумовлюється відсутністю на сьогоднішній день комплексного історіографічного дослідження про діяльність різногалузевих наукових товариств на теренах України XIX – початку XX ст. і полягає, відповідно, у теоретико-глобальному осмисленні проблеми, переоцінці вже пройдених етапів розвитку історичної науки, визначенні особливостей дослідження теми та розробці

перспективних напрямів дослідження в майбутньому. У цьому контексті неабиякий інтерес становить не лише вивчення діяльності конкретних наукових установ як складової національного процесу й організації вітчизняної науки, але й переосмислення історіографічної спадщини дослідників про них, яка у зв'язку з суспільно-політичними подіями була заангажованою. Віддаючи належне висновкам і узагальненням існуючих історичних досліджень із окремих аспектів теми, слід зауважити, що їхні автори не формулювали й не досліджували проблему функціонування різногалузевих наукових товариств як цілісного явища вітчизняної науки XIX – початку XX ст., унаслідок чого спостерігається значний дисбаланс між зростанням кількості публікацій із проблеми та їхнім ґрунтовним історіографічним осмисленням.

Об'єктом дослідження є історіографічний дискурс з історії наукових товариств на теренах України XIX – початку XX ст.

До сфери нашого вивчення входили власне наукові товариства, які були різновидом (за сучасною термінологією) громадських організацій, альтернативних державним вільних наукових асоціацій. Нами не залучалася література, в якій аналізувалися культурно-освітні, мистецько-художні, молодіжні, жіночі, благодійницькі чи будь-які інші громадські осередки, а також професійні станові організації, профспілки, політичні партії або громадські рухи, які, власне, можуть бути об'єктом окремого дослідження. Науковий інтерес для нас мали лише ті об'єднання, які на перше місце ставили наукову діяльність (фактично – недержавні наукові установи, у тому числі комісії, комітети тощо). При розкритті теми нами використовуються поняття «об'єднання», «осередок», «організація», «інституція», «угруповання» як синонімічні.

У цілому градація наукових товариств за організаційними та галузевими ознаками – процедура складна й багатогранна. Тому подекуди напрями діяльності товариств України XIX – початку XX ст. (науковий, просвітницький, благодійний, практичний) у різних площинах «зливалися», на що неодноразово вказували дослідники, наголошуючи на неможливості чіткого розподілу цих напрямів у роботі тогочасних об'єднань. Виходячи з цього, вважаємо, що ці аспекти, взяті в комплексі, й утворюють поняття «науковий напрям». Окрім того, більшість товариств не існували в «чистому» вигляді, поєднуючи у своїй роботі декілька напрямів. Ми відмовилися від створення у роботі окремої класифікації

досліджуваних різногалузевих наукових товариств, запропонувавши їхнє структурування згідно із загальноприйнятою класифікацією відповідно до галузей знань, а також розглянувши у відповідному розділі існуючу в літературі типологізацію наукових товариств згідно з різними критеріями. Тому при спробі їхньої узагальненої класифікації в роботі історичного й історіографічного характеру важко позбутися певного схематизму або штучності.

Предметом дослідження є провідні тенденції зародження і збагачення знань про діяльність наукових товариств на теренах України XIX – початку XX ст.

Мета дослідження полягає у з'ясуванні стану, повноти й достовірності вивчення історії різногалузевих наукових товариств на теренах України XIX – початку XX ст.: впливу об'єктивних і суб'єктивних чинників на спрямування досліджень, порівняння дорадянської, радянської і сучасної історіографії, а також виявлення недостатньо вивчених питань і вироблення рекомендацій щодо подальшої розробки теми.

Відповідно до обраної мети визначено й основні *завдання* дослідження:

- з'ясувати ступінь історіографічної розробки, повноту джерельної бази, теоретико-методологічні засади теми;
- розкрити особливості дослідницьких інтерпретацій питання діяльності Наукового товариства ім. Т. Шевченка у Львові та Українського наукового товариства в Києві в кінці XIX – на початку XX ст.;
- визначити внесок інтелектуального співтовариства вчених у вивчення діяльності товариств гуманітарного спрямування на теренах України XIX – початку XX ст.;
- проаналізувати зміни методологічних підходів і парадигм у дослідженні історії природничо-наукових товариств України зазначеного періоду;
- охарактеризувати дослідницькі студії щодо діяльності науково-технічних товариств на теренах України XIX – початку XX ст.;
- простежити історіографічний дискурс з історії медичних наукових товариств України XIX – початку XX ст.;
- висвітлити визначальні тенденції історієписання тематичного сегменту функціонування товариств сільськогосподарського спрямування на теренах України зазначеного періоду;

- виокремити персональний внесок учених у вивчення теми;
- з'ясувати фактологічний рівень, якісну повноту історичної інформації і тематичну репрезентативність історіографічних джерел та обґрунтувати перспективи подальших наукових пошуків.

Хронологічні рамки дослідження охоплюють два виміри. Перший – конкретно-історичний – охоплює XIX – початок XX ст. У даному випадку ці рамки дуже гнучкі й нестабільні, адже, хоча різногалузеві наукові товариства на теренах України почали масово виникати саме з 1860-х рр., однак вже з початку XIX ст. існували, хоча й поодинокі, проте достатньо потужні наукові товариства (наприклад, Одеське товариство історії та старожитностей).

Верхня межа конкретно-історичного виміру закінчується 1917-м р., оскільки до цього часу більшість наукових товариств України вже були ліквідовані або ж змінилися їхні організаційні принципи функціонування в нових умовах тогочасної дійсності. Проте в роботі згадуються окремі публікації, автори яких зверталися до досвіду діяльності, наприклад, Історичного товариства Нестора-літописця, Наукового товариства ім. Т. Шевченка у Львові, вже після 1917 р.

Другий вимір – історіографічний – визначається характером розвитку історіографії загалом і конкретної теми зокрема. Нижня межа історіографічного виміру збігається з нижньою межею конкретно-історичного, адже в період існування наукових товариств уже з'являлися перші публікації про їхню діяльність. Верхня межа дослідження триває донині, що дає можливість охопити найновіші праці, з'ясувати особливості сучасного етапу накопичення знань, а також визначити основні віхи української історичної думки.

Географічні рамки дослідження мають також два виміри: перший пов'язаний із територією сучасної України (станом на початок 2014 р.), де в XIX – на початку XX ст. функціонували наукові товариства (центральна, східна та західна Україна, а також АР Крим); другий вимір стосується географії самих досліджень і місця публікації їхніх результатів.

Методологічну основу дослідження становлять теоретичні розробки стосовно механізмів і тенденцій процесу історичного пізнання, норми й цінності історичної науки, образ науки та ідеал науковості, методи історіографії та історіографічні категорії, основні етапи розвитку світової і вітчизняної історіографії тощо.

Робота має комплексний і міждисциплінарний характер. Її концептуальні засади ґрунтуються на основі традиційних наук: історії, соціології, а також на ідеях дисциплін, що почали активно пропагуватися в суспільстві останнім часом – історія науки, наукознавство.

Ми послуговувалися принципами історизму, об'єктивності, системності, спадкоємності, а також загальнонауковими методами історіографічного аналізу і синтезу розвитку знань, методами критики історіографічних джерел, проблемно-тематичним і проблемно-хронологічним, періодизації та персоналізації, класифікації і типологізації тощо. Вони дали змогу синтезувати загальне й виділити особливе в досліджуваному процесі, показати його сутність, динаміку кількісних і якісних змін.

У цілому ж історіографічний зріз проблеми подано через призму світоглядно-морального портрету науковця – дослідника, вченого-інтерпретатора процесів розвитку науки в різногалузевих товариствах на теренах України XIX – початку XX ст. Такий підхід дав можливість застосувати також елементи антропологічної методології, метод психоісторії, історико-психологічної реконструкції.

Наукова новизна отриманих результатів відображається як у самій постановці проблеми, так і в комплексному підході до її вирішення. Автором уперше проведено всебічне наукове дослідження історіографії питання діяльності різногалузевих наукових товариств на теренах України XIX – початку XX ст., адже до сьогодні історики здійснювали лише фрагментарні спроби з'ясувати стан і ступінь вивчення окремих аспектів означеної теми, про що свідчать спеціальні статті, вступні чи окремі розділи дисертаційних і монографічних праць. Фактично вперше в українській історіографії зроблено спробу комплексного історіографічного дослідження діяльності наукових товариств України зазначеного періоду в усіх наукових галузях (гуманітарна, природнича, технічна, медична, сільськогосподарська тощо). Обґрунтовано можливість і доцільність вивчення історії наукових товариств у контексті інституціональної методології, яка дозволила розглядати різнорівневі (різногалузеві) елементи національного наукового етосу в широкому науковому контексті. Здійснено спробу висвітлити роботу цих осередків не ізольовано, а як цілісне, специфічне явище, як нову форму організації науки, що охопила абсолютно всі тогочасні наукові галузі. Доведено, що наукові товариства України XIX – початку XX ст. є самостійним і

значущим компонентом розвитку науки; водночас, що вони були вплетені до загальної «канви» закономірних наукових процесів і повинні розглядатися сучасними дослідниками як важливий чинник подальшої вітчизняної інституалізації науки.

У монографії вперше з позицій антропологічно орієнтованої історії та на основі принципів наукознавства проаналізовано відповідну літературу; виявлено й систематизовано історіографічні джерела з проблеми й охарактеризовано їхні інформаційні можливості. На основі широкого кола джерел простежено процес нагромадження і поширення у просторово-часовому вимірі історичних знань із проблеми діяльності наукових товариств гуманітарного, природничого, технічного, медичного й сільськогосподарського спрямування, а також так званих товариств універсального типу.

У роботі по-новому оцінено внесок багатьох учених у вивчення означеної теми; охарактеризовано основні дослідницькі акценти, що переважали в історичній науці протягом XIX – початку XXI ст. та безпосередньо впливали на особливості створення тогочасних праць; експліковано низку історіографічних стереотипів у висвітленні діяльності даних наукових осередків; поглиблено аналіз праць окремих дослідників; вперше розглянуто окремі новітні наукові праці, які ще не були предметом історіографічного осмислення; визначено напрями подальших досліджень, що повинні заповнити існуючі прогалини у вітчизняній науці та відтворити спотворені процеси організації і розвитку знань у відповідних наукових співтовариствах.

Новизна монографії зумовлюється і застосуванням міждисциплінарного підходу: до предметно-об’єктного поля історіографії включено праці істориків природознавчих наук, медицини, фізики, математики тощо, які поглиблюють знання про діяльність наукових товариств на теренах України XIX – початку XX ст.

Практичне значення результатів дослідження. Досвід діяльності наукових товариств України зазначеного періоду має як науково-теоретичне, так і суто прикладне значення. Практичне значення отриманих результатів полягає насамперед у їхньому можливому застосуванні при моделюванні перспектив розвитку науки в Україні, адже кожен аспект переосмисленого в історіографічному плані історичного досвіду міг би мати творче застосування. Можливим є використання у сьогоднішній науковій практиці напрацювань і напрямів роботи вільних наукових

асоціацій, ініціативних і самодіяльних наукових інституцій попереднього періоду. Робота має широкий міждисциплінарний діапазон застосування, тому, зважаючи на підняті в ній проблеми, може зацікавити як істориків, так і соціологів, наукознавців, педагогів, філософів та інших представників суспільних і точних наук.

Отримані результати можуть бути використані в процесі викладання лекційних курсів з історії та історіографії історії України, наукознавства, історії різних галузей науки (як гуманітарного, так і природничого й технічного циклу) у вищих і середніх навчальних закладах, а також при підготовці узагальнюючих і спеціальних праць, монографій і навчальних посібників з українознавства, історії географії, біології, математики, фізики, хімії, медицини тощо. Матеріали дослідження можуть увійти до змісту біобібліографічних довідників, покажчиків наукових установ і товариств, біографічних словників математичного, фізичного, біологічного, географічного та інших напрямів.

Реалізація покладеного в основу монографії проблемно-тематичного принципу подання матеріалу (наукові товариства універсального типу, гуманітарного, природничого, технічного, медичного та сільськогосподарського спрямування) вимагає деяких пояснень. Використання такого принципу, дійсно, загрожує появі в тексті певного дублювання, пов'язаного з тим, що дослідники на різних етапах історіографічного процесу дотримувалися подібних тенденцій створення праць, а їхні розвідки характеризуються однаковими типологічними рисами. Проте, на нашу думку, саме проблемно-тематичний принцип, на відміну від проблемно-хронологічного (який, водночас, має свої переваги й нами не відкидається), дав змогу чітко прослідкувати існуючі в інтерпретаціях учених відмінності щодо різногалузевого принципу поділу наукових товариств. Окрім того, проблемно-хронологічний принцип подання інформації використаний автором безпосередньо в розділах дослідження.

---

[1] Стельмах С. П. Історична наука в Україні епохи класичного історизму. XIX – початок XX століття / С. П. Стельмах. – К., 2005. – С. 64-65.

[2] Полонська-Василенко Н. Д. Історія України: У 2 т. – [3-є вид.] / Н. Д. Полонська-Василенко. – Т. 2.: Від середини XVII ст. до 1923 р. – К.: Либідь, 1995. – С. 382.

РОЗДІЛ І.
ІСТОРІОГРАФІЯ, ДЖЕРЕЛЬНА БАЗА І МЕТОДОЛОГІЯ ДОСЛІДЖЕННЯ

1.1. Стан наукової розробки проблеми

Кожне історіографічне дослідження послуговується загальноприйнятою науковою методологією, має свої теоретичні засади і відповідний понятійно-термінологічний апарат. Однак, як відомо, на методологічний та історіографічний виміри впливає й політико-ідеологічна ситуація в країні. Ще в радянський період було опубліковано ряд загальноісторіографічних робіт, узагальнюючих видань з історіографії радянського суспільства та історії України. Радянські дослідники 1960-х – 1980-х рр. обґрунтовували предмет і періодизацію історіографії, методологічні принципи і конкретні методи історіографічного дослідження, його джерела, аналізували процес нагромадження історичних знань тощо [1]. Водночас з'явилися праці українських радянських істориків (А. Санцевич, В. Дядиченко, Н. Комаренко, Ф. Лось, В. Сарбей) з узагальнюючою оцінкою розвитку історичної науки в Україні [2].

На зміст названих видань, що вийшли в умовах радянського режиму, впливала марксистсько-ленінська ідеологія. Водночас вихід цих узагальнюючих історіографічних праць мав відповідний вплив на вивчення радянською історіографією окремих аспектів історії, у тому числі й розуміння суті наукових товариств. В окремих публікаціях рубежу 1980-х–1990-х рр. показувався негативний вплив сталінізму на сферу історичних знань, визнавалися суттєві недоліки в історичній науці, які існували наприкінці 1980-х рр., визначалися шляхи її оновлення.

Значна увага авторів зверталася на дослідження, в яких закладалося нове бачення історичних альтернатив розвитку суспільства. Однак такі позитивні зміни здійснювалися у рамках висунутої партійно-радянським керівництвом концепції гуманно-демократичного соціалізму і певною мірою модернізованої комуністичної ідеології, що не дозволило досягти якісно нових результатів у переоцінці історичних знань. Тому, як і раніше, переважна частина істориків визнавала поступальний розвиток радянської історіографії.

Вкажемо, що прихильники цього підходу допускали наявність певних недоліків радянської історіографі на окремих

етапах: сталінська версія інтерпретації марксизму-ленінізму призвела до певного зниження рівня досліджень, до теоретичної дезорієнтації низки дослідників; втрати науки від партійного керівництва проявилися в чисельних заборонах, обмеженнях на роботу з архівними матеріалами, у жорсткій регламентації контактів із представниками зарубіжної історіографії; історичні праці часто були ідеологізованими, залежними від політичної кон'юнктури. Але навіть ці недоліки, як стверджували прихильники такого підходу, не виключали дійсно наукового значення всього того, що було досягнуто на попередніх етапах історіографії.

Після розпаду СРСР розпочалася якісно нова переоцінка історичних знань радянської доби. Значним кроком уперед в об'єктивному оцінюванні розвитку вітчизняної історичної науки стали праці сучасних істориків, які займаються розробкою теоретико-методологічних питань історії. Зважаючи на вагомий внесок відомих українських учених (О. Реєнта [3], Я. Калакури [4], В. Коцура та А. Коцура [5], І. Колесник [6], Я. Дашкевича [7], Л. Зашкільняка [8], В. Головка [9], Н. Яковенко [10], К. Кондратюка [11], В. Потульницького [12] та інших [13]) у вироблення нових методологічних конструкцій аналізу історичного процесу, з'ясування сутності української історіографії як наукової і навчальної дисципліни й методики та методології дослідження важливих проблем історії України XX ст., можна виокремити актуальні для нашого дослідження ідеї і напрацювання.

Група узагальнюючих досліджень з історіографії хоча й не містить безпосередню інформацію про дослідження історії наукових товариств на теренах України XIX – початку XX ст., проте є визначальною для розвитку історіографічних досліджень спеціального характеру, оскільки в них узагальнено матеріал з історії української історичної науки від найдавніших часів, визначено її особливості в різні періоди, охарактеризовано основні школи і напрями; в них розглядаються теоретичні підходи до визначення певних понять в історіографії, застосування наукової методології тощо.

Сучасні дослідники, характеризуючи здобутки вітчизняних істориків першої половини 1990-х рр. у науковому вивченні багатьох ключових аспектів вітчизняної історії, звернули увагу на ряд важливих проблем, подолання яких стало провідною лінією новітньої української історіографії. Так, на сьогодні вагомого

значення набуває, наприклад, принципово новий підхід до вивчення української історіографії, обґрунтований проф. Я. Калакурою. В основу цього підходу покладено українську націонал-державницьку ідею, принцип окремішності української історії, її зв'язок з європейською історією, коли її варто розглядати як національний компонент світової історичної думки, невід'ємний елемент національної культури. За визначенням дослідника, під ознаками, що характеризують національні традиції української історіографії, найперше слід розуміти документалізм української історіографії, опору на достовірні джерельні свідчення, критичне ставлення до джерел; нерозривний зв'язок української історичної науки зі світовою і, насамперед, європейською історіографією, провідними історіософськими течіями, врахування їхніх здобутків [14].

Рефлексивна модель української історіографії та її періодизація, запропоновані І. Колесник, дають змогу серед методів історіографії розрізняти: 1) засоби конкретного історіографічного аналізу та 2) методи історіографічного синтезу [15]. Першим чинником історіографічного вивчення є аналіз соціокультурних передумов стану й розвитку історичної науки певної доби, окремих наукових напрямів, шкіл або діяльності конкретного історика. Йдеться про рівень соціально-економічного розвитку, політичну систему суспільства, стан духовного життя, культури, науки, урядову політику щодо історичної науки, історичну освіту, шкільництво, організацію науки, наукові установи, засоби популяризації історичних знань, їхнє впровадження у масову свідомість.

Наступний чинник історіографічного аналізу – характер проблематики історичних досліджень. Тематика історичних досліджень має певний зв'язок із соціокультурними умовами стану історичної науки. Так, наприклад, порівняльно-соціологічний метод, що полягає в дослідженні провідних ліній історичних подій або доби не ізольовано, а у взаємовідносинах, протиставленнях чи уточненнях із паралельними явищами широкого історичного потоку, в радянській науці застосовувався обмежено, набравши своєрідної форми і змісту: марксистсько-ленінського матеріалізму з механістичними або діалектичними підходами. І лише в сучасній науці в розрізі антропологічно орієнтованої історії він зайняв міцні позиції.

Без сумніву, в умовах пострадянського розвитку України

вітчизняні історики повертаються до істини як методологічного орієнтиру й мети наукового пізнання минулого, а сама істина як втілення загально-значимих інтересів утверджується в історіографії.

Враховуючи вироблені сучасними дослідниками наукові історіографічні традиції і вплив суспільно-політичних факторів на історичну думку, вибудовуємо власну концепцію історіографії задекларованої проблеми. Так, історія наукових товариств на теренах України XIX – початку XX ст., досить часто перебуваючи в полі зору дослідників, все ж таки не ставала об'єктом синтетичної роботи історіографів. Історіографічні дослідження з історії наукових товариств на сьогодні є рідкісним явищем. Як правило, такі огляди переважають у дисертаційних роботах, рідше вони трапляються у наукових статтях і монографіях. Узагальнюючих історіографічних досліджень про діяльність різногалузевих наукових товариств України зазначеного періоду взагалі немає.

Наявні дисертаційні дослідження з проблематики можна розділити на декілька груп:

1) роботи тематичного характеру за галузевим (галузь науки) (дисертації Б. Ватулі, Т. Величко, І. Карсим, В. Малиневської, А. Непомнящого, О. Сапеляк, В. Хмарського) або регіональним принципом (дисертації О. Завальнюк, В. Іванціва, Т. Григор'євої, Г. Звонкової, Л. Клос, О. Коваленко, О. Корзун, М. Костюк, О. Михайлюк, В. Пальченкової, О. Сайка, О. Хлівнюка);

2) роботи з історії окремого чи декількох наукових товариств (дисертації П. Богоніса, Ю. Васильєва, О. Грицюти, Л. Губицького, Т. Демченко, З. Зайцевої, К. Климової, М. Колесника, Н. Колосовської, К. Крайнього, Л. Круглової, Н. Кушлакової, О. Медалієвої, Н. Петрук, О. Пилипчук, О. Пилипчука, В. Савчука, І. Стрижової, В. Фрадкіна, Л. Чорної, Н. Шуманської та ін.).

Так, авторами було систематизовано й розглянуто літературу про Наукове Товариство ім. Шевченка у Львові та Українське наукове товариство в Києві, історичні наукові товариства (у першу чергу найбільш відомі – Історичне товариство Нестора-літописця, Історико-філологічне товариство при Інституті князя Безбородько в Ніжині, Історико-філологічне товариство при Новоросійському університеті, Історико-філологічне товариство при Харківському університеті), Київське Церковно-історичне та археологічне товариство, Імператорське Російське воєнно-історичне

товариство, Одеське товариство історії і старожитностей, Південно-Західний відділ Російського географічного товариства, Товариство дослідників Волині, Миколаївське товариство аматорів природи, Київське товариство природознавців і ряд інших товариств природничого спрямування, Товариство одеських лікарів, Київське хірургічне товариство й інші медичні товариства, Російське технічне товариство та його відділення, Харківське математичне товариство, ряд сільськогосподарських товариств тощо.

Література про діяльність наукових товариств аналізувалася у вступних частинах або в першому розділі дисертаційних досліджень, де матеріал викладався в обсязі від декількох до 15-20 сторінок тексту. Окрім того, такі історіографічні огляди стосувалися конкретного наукового товариства, якому була присвячена дисертація в цілому, або ж більш ширшої проблематики, в контексті якої розглядалася побіжно й сама робота осередків окремого напряму. Цінність цих оглядів полягає, перш за все, в актуалізації дослідниками бібліографічної бази за темою дослідження і методики аналізу великих масивів джерельної інформації. Науковці аналізували наявну літературу різних історіографічних періодів, виділяли особливості даних етапів у нагромадженні конкретних знань, констатували тогочасну невирішеність окремої проблеми в науковій літературі, робили власні висновки й узагальнення тощо. Окрім того, це давало змогу актуалізувати попередні здобутки, які вже існували на час написання дисертації чи публікації монографії. Без перебільшень наголошуємо на тій колосальній евристичній роботі, яку проводили дослідники, відшуковуючи навіть незначні за обсягом публікації. Історики систематизували віднайдену літературу за групами, виділивши особливості підходів дорадянських, радянських і сучасних авторів. Окрім того, висновки, зроблені науковцями, які працювали в історіографічному руслі, є в цілому прийнятними для сучасної історичної науки.

Проте в таких історіографічних оглядах, як правило, авторами подано побіжний, переважно бібліографічний огляд попередніх публікацій, що, в основному, дозволяло їм обґрунтувати періодизацію вивчення вченими їхньої проблематики, а також констатувати факт відсутності в науковій літературі комплексного й ґрунтовного дослідження. При цьому автори дисертаційних досліджень, враховуючи, в цілому, досить

обмежений обсяг першого (історіографічного) розділу дисертації, не заглиблювалися, власне, в оцінку напрацювань своїх попередників, не порівнювали їхні підходи до оцінки окремого явища в роботі наукового товариства, а лише констатували ступінь його вивченості, а також вказували, що залишилося поза межами їхньої дослідницької уваги.

Враховуючи це, ми, звичайно ж, зверталися до історіографічних напрацювань дослідників, використовуючи вже віднайдені та введені ними до наукового обігу праці попередників, не компілюючи їхніх суджень щодо попередніх напрацювань, а даючи їм власну оцінку і намагаючись поглибити вже існуючі судження авторів. На нашу думку, зайвим є і повторення тотожних оцінок напрацювань попередників, які переходять з однієї історіографічної публікації до іншої, що часто спостерігається при аналізі дисертаційних досліджень на аналогічну тематику. У цілому майже всі відомі публікації про наукові товариства України XIX – початку XX ст., особливо дорадянського і радянського періодів, частково й сучасного, вже були певною мірою проаналізовані вченими, проте багато публікацій останніх років (до 2014 р. включно) нами введено до наукового обігу вперше й розкрито їхнє значення для суттєвого доповнення проблеми.

Ведучи мову про так звану «історіографію історіографії» питання про діяльність НТШ, варто зупинитися лише на декількох ґрунтовних публікаціях сучасних авторів, у яких представлений і проаналізований закономірний процес накопичення наукової літератури про цей осередок (ідеться про розвідки М. Алексієвця, В. Савенка, З. Зайцевої, Н. Шуманської). Так, початком вивчення історії товариства, на думку М. Алексієвця і В. Савенка, варто вважати 90-ті рр. XIX ст.; наголошено, що першими дослідниками осередку були самі його члени (О. Барвінський, М. Грушевський та ін.).

У перші роки XX ст. сторінки періодики зарясніли публікаціями про діяльність НТШ, серед яких вирізняються статті М. Грушевського, В. Дорошенка, а також перші монографічні дослідження (праці В. Дорошенка, В. Гнатюка). Однак (на цьому акцентують автори) ці роботи мали науково-популярний характер і не розкривали всіх сфер діяльності інституції. Окремі розвідки 1920-х рр. (наприклад, К. Студинського) мали звітний характер і не висвітлювали сповна усіх аспектів діяльності НТШ. Авторами

проаналізовано й діаспорну літературу (публікації В. Дорошенка, В. Лева, Я. Падоха, Ю. Герича), яка з'явилася внаслідок ліквідації товариства у Львові у 1939 р. і зміщення дослідницьких акцентів на еміграцію. Вищезгадані праці мали, в основному, оглядово-популярний характер, видавалися з метою популяризації товариства серед української діаспори, тому, маючи цінне практичне значення, хибують недостатністю й поверхневістю даних, вважають дослідники [16]. Автори відзначили, що першому з нових позицій переосмислити роль НТШ у формуванні української науки вдалося Я. Грицаку у 1989 р. [17]. Серед робіт сучасних вітчизняних науковців або тих, чиї публікації були перевидані в незалежній Україні, М. Алексієвець і В. Савенко відзначили, в першу чергу, В. Кубійовича [18], Р. Кучера [19], Т. Кульчицьку [20].

Зокрема, нарис генерального секретаря НТШ проф. В. Кубійовича, створений групою членів товариства ще у 1948 р. і перевиданий у Львові в 1991 р., за словами М. Алексієвця, відзначається «великою кількістю фактичних даних, інформативністю й охоплює 75 років діяльності НТШ, включно з першим етапом діяльності Товариств в еміграції» [21]. Автори високо оцінили й роботу Р. Кучера про НТШ як одну з перших спроб у сучасній українській історіографії подати історію осередку в монографічному вигляді. Зокрема, дослідники звернули увагу на той факт, що Р. Кучер пов'язав процес творення і функціонування НТШ з діяльністю діючої у 1990-х рр. Академії наук України, зокрема в західних областях, де в основному й зосереджувалася активність осередку [22]. Одна з перших спроб, на думку авторів, показати в цілому творчий доробок товариства й систематизувати його наукові видання належить саме Т. Кульчицькій.

Н. Шуманська, висвітлюючи історіографію діяльності Математично-природописно-лікарської секції НТШ, у дисертаційному дослідженні проаналізувала незначний масив наукової літератури, даючи, окрім того, їй доволі загальну оцінку. Вражає той факт, що дослідниця, звернувшись до публікацій, які вийшли уже в незалежній Україні (слід відмітити, що це доволі значна кількість наукових одиниць!), проаналізувала окремі з них, які були надруковані лише на початку 1990-х рр. (дисертаційне дослідження авторки датується 2007 р.), і при цьому констатувала, що «…фрагментарне вивчення (історії Математично-

природописно-лікарської секції Наукового товариства ім. Т. Шевченка – *І.Д.*) було започатковане в Києві, а автором статей була авторка даного дослідження (тобто Н. Шуманська – *І.Д.*)» [23]. Молода дослідниця дала доволі загальну оцінку таким виданням про НТШ, як роботи В. Кубійовича, Р. Кучера, О. Романіва тощо, відзначивши, що всі вони мали переважно науково-популярний характер, характеризувалися вузькістю джерельної бази і недостатнім використанням архівних матеріалів [24]. При цьому Н. Шуманською не були проаналізовані навіть дисертаційне дослідження і монографія М. Алексієвця і В. Савенка, а також значний науковий доробок З. Зайцевої, які вже були опубліковані на час написання дисертаційної роботи. Неозброєним оком помітно, що історіографічний огляд доробків попередників у рукописі дисертації Н. Шуманської повторює аналогічний із праць М. Алексієвця і В. Савенка, а висновки, зроблені цими дослідниками, є майже ідентичними.

Історіографічний огляд у цілому питання інституціоналізації української науки наприкінці XIX – на початку XX ст., у тому числі й у формі наукових товариств, зокрема НТШ і УНТ, поданий З. Зайцевою у дисертаційному дослідженні, ґрунтується не на традиційній схемі політизованої моделі періодизації історіографічного процесу в Україні, а, перш за все, на врахуванні «внутрішньо наукових чинників з їх автономною еволюцією та проблематикою». Однак, як стверджує авторка, і в цій перспективі тропіка історіографії досліджуваної проблеми піддається не стільки поділу на періоди, які б розмежовувалися вагомими методологічними зрушеннями чи пізнавально-фактографічними здобутками, виходом синтетичних праць узагальнюючого характеру, як радше встановленню і окресленню плинності/міграції у просторі центрів її розвитку – інституцій, які займалися чи потенційно могли б займатися історією національної науки [25]. З. Зайцева стверджує, що історіографічне освоєння проблеми позначене уривчастою лінією, без спадковості у кадрах за типом наукових шкіл: засновник – послідовник [26]. Окрім того, концептуально-науковому модусу історіографії досліджуваної проблеми передували дві вагомі категорії публікацій: інформаційно-популяризаторського та публіцистичного характеру. Об’єкт і предмет дослідження З. Зайцевої набагато ширший, ніж, скажімо, діяльність НТШ і УНТ, проте дослідницею подана власна оцінка напрацювань, присвячених цим осередкам. Власне, вартий

уваги аналіз робіт саме діаспорних істориків, які здебільшого досліджували життя видатних постатей української науки, що З. Зайцева пояснювала не лише відзначенням ювілеїв учених рубежу XIX-XX ст., а й тим, що проблематика інституалізації української науки в умовах діаспори більше, ніж інша мала доступну джерельну базу у вигляді друкованих праць учених, частково – їхньої кореспонденції, матеріалів мемуарного характеру [27].

Систематичне опрацювання в діаспорі різних аспектів українознавчої тематики було пов'язане з заснуванням журналу Український історик (1963 р.) і створенням Українського історичного товариства (1965 р.), а також із відновленням у 1989 р. діяльності НТШ у Львові. У діаспорі опубліковано ряд важливих статей [28]. Як слушно відмітила З. Зайцева [29], сучасні історики віддають перевагу вивченню наукової спадщини М. Грушевського-історика, його методології, найбільше – його політичній діяльності, проте М. Грушевський як організатор науки досліджений мало і фрагментарно, за виключенням його організаторської роботи в археографічній галузі (наприклад, праці І. Гирича та М. Капраль [30]). Сама ж З. Зайцева наполягає на тому, що НТШ і УНТ стали неофіційними протоакадеміями, а українська академічна наука бере початок саме від цих інституцій, водночас багато дослідників, у тому числі й сучасних, відкидають цю доволі сміливу думку.

Окрім того, З. Зайцевою приділена достатня увага й історіографії видавничої діяльності НТШ, окремі аспекти якої опрацьовувалися бібліографами, журналістами, дослідниками історії періодичної преси, авторами праць біографічного жанру. Як зазначає дослідниця, видання НТШ мають тривалу традицію бібліографічних оглядів, тому неточностей дослідники практично не припускаються. За виключенням некоректного трактування належності окремих видань як органів комісій, у той час як насправді вони були органами Історично-філософічної секції НТШ, відхилень не спостерігається. Дослідниця подала й власну оцінку напрацюванням М. Алексієвця і В. Савенка. Охарактеризувавши монографічне дослідження доволі високо, науковець, між тим, відзначила, що досить широкі хронологічні рамки праці не сприяли зосередженню учених «саме на науковій, власне основній за статутами, сфері діяльності НТШ» [31]. Не відкидаючи правомірності трактування товариства у парадигмі

«просвітницького, морально-виховного руху», його «ролі у піднесенні національної свідомості народу», З. Зайцева відзначила, що без висвітлення усієї сукупності національних інституцій зазначені акцентуації створюють враження, ніби наукова інституція з академічними цілями могла мати безпосередній вплив на суспільний загал, адже відомо, що суспільна рецепція науки здійснюється шляхом її популяризації засобами просвітництва [32].

Сучасна вітчизняна історіографія діяльності НТШ на рубежі XIX-XX ст. подана в публікації автора цієї монографії [33].

Що стосується історіографічних узагальнень з історії УНТ, то це, власне, також певні напрацювання у роботах Т. Щербань і З. Зайцевої. Як вважають В. Онопрієнко, О. Реєнт, Т. Щербань, ідеологічні заборони, в першу чергу радянського періоду, стали перепоною на шляху дослідження діяльності УНТ, а ідеологічне табу підсилювалося відомим штампом про виникнення Української Академії наук уже при радянській владі, що унеможливлювало проведення досліджень дорадянської історії національної науки в Україні. Не менш вагомою причиною відсутності публікацій була рання ліквідація товариства і злиття його установ з Академією наук, що ускладнювало реконструкцію його історії [34]. Лише в окремих офіційних історичних виданнях, на що вказують автори, вміщено стислі відомості про товариство і його видання [35].

Майже не приділялася увага УНТ і в зарубіжній україніці, на відміну, наприклад, від НТШ. З кінця 1980-х рр., особливо з початку 1990-х рр., почали з'являтися невеликі роботи про осередок, однак основна увага в них приділялася діяльності в галузі природознавства у післяреволюційний період і взаєминам УНТ з Українською Академією наук у період організації останньої. Як наголосили автори монографії, інші аспекти діяльності товариства, аналіз його ролі як у системі науки, так і в суспільно-політичних структурах не досліджувалися [36].

З. Зайцева, оцінюючи здобуток Т. Щербань та інших істориків незалежної України, вказує на те, що автори цих публікацій мали на меті реконструювати історію академічної науки, спростувати штамп про виникнення Української Академії наук за радянської влади, який фактично унеможливлював дослідження дорадянського періоду історії національної науки, а особливістю узагальнень Т. Щербань було те, що вона

акцентувалася на самоврядному вільному і (може скластися враження) майже любительському характері наукової діяльності УНТ, що, на думку авторки, применшує вагу цієї інституції як науково-академічного проекту [37].

З. Зайцева оцінила роботу В. Онопрієнка, О. Реєнта і Т. Щербань [38] досить високо, однак відзначила, що поза увагою істориків залишився ряд невисвітлених питань: особливості початку діяльності УНТ, коли вироблялися концептуальні засади наукової діяльності, дискутувалися мовні форми й видавничі проекти; суто академічні інтенції і науково-методологічні аспекти діяльності членів УНТ; хронологічне спрямуваня вектора дослідницького інтересу на останній період роботи товариства, коли воно позиціонувалося стосовно вже заснованої Академії наук у Києві. Наголошування авторами демократизму УНТ, притаманних йому рис вільної асоціації учених зумовлене, як і в попередніх публікаціях Т. Щербань, дискусією 1990-х рр. щодо реформування НАН України, переосмислення національної системи наук, коли, на думку авторів, «державна її організація повинна доповнюватись і коригуватись громадсько-ініціативними формами» [39]. Такий посил, на думку З. Зайцевої, дещо зашкодив глибшому окресленню основних напрямів і сутнісних проблем діяльності товариства [40]. Особлива увага З. Зайцевою приділена й історіографії видавничої діяльності УНТ. Щодо видань товариства, то до їхнього кола деякі автори включають журнал «Україна» видання 1907 р., визначаючи його офіційним органом УНТ. Так, І. Клименко і О. Коновець стверджують, що цей журнал «видавався під егідою УНТ» [41]; О. Валіон помилково вважає, що УНТ видавало з 1907 р., окрім «Записок», ще й журнал «Україна» [42]. На думку ж самої З. Зайцевої, журнал «Україна» ніколи навіть не титулувався як орган УНТ [43].

Наприклад, аналіз попередніх здобутків з історії осередків гуманітарного спрямування був проведений Т. Величко, Л. Губицьким, М. Колесником, Л. Кругловою, О. Медалієвою [44], природничих наукових товариств – Н. Колосовською, В. Савчуком [45], технічних і математичних – О. Грицютою, Т. Демченко, Н. Кушлаковою, О. Пилипчук [46], медичних – П. Богонісом, Ю. Васильєвим, Н. Коцур, Н. Самойленко [47], сільськогосподарських – М. Костюк, А. Пантелеймонченком, Н. Чайкою [48] та іншими дослідниками.

Історіографію про Імператорське російське воєнно-

історичне товариство проаналізувала І. Климова. Дослідниця констатувала, що до 1995 р. діяльність осередку, яке залишило багату спадщину науково-історичних праць і видань документальних матеріалів, на жаль, залишалася малодослідженою; бракує монографічних робіт про організацію, невивченою залишалася історія його відділів. В окремих студіях про діяльність наукових товариств в Україні на початку ХХ ст. взагалі не згадується це товариство. Як відзначила автор дисертації, невивченість історії ІРВІТ і його Київського відділу обумовлено й тим, що в історичній літературі 1990-х рр. навіть траплялися помилкові назви останнього: Російський відділ Воєнно-історичного товариства у Києві, Київське воєнно-історичне товариство, Київське відділення Воєнно-історичного товариства [49].

О. Хлівнюком у дисертаційному дослідженні [50] проаналізовано дорадянський досвід діяльності наукових товариств, громадських і державних організацій Криму, які зробили внесок у справу формування системи музеїв, збирання, вивчення і популяризацію пам'яток, розв'язання проблем фінансування наукових досліджень і охорони пам'яток на місцевому й державному рівнях. Автором здійснено історичну репрезентацію процесу розвитку пам'яткоохоронної справи в Криму, досліджено основні закономірності, етапи і напрями роботи місцевих пам'яткознавчих осередків у справу виявлення і збереження пам'яток, на підставі просопографічного методу визначено персональний склад пам'яткознавців і оцінено їхній науковий доробок. При цьому О. Хлівнюк достатньо уваги приділив і історіографії проблеми, відзначаючи, що історія вивчення питань охорони культурних цінностей має свої особливості: дослідження відбувалися синхронно з самим процесом зародження і становлення пам'яткоохоронної системи на території України, авторами праць були безпосередньо учасники цього процесу, роботи яких здебільшого мали просвітницько-пропагандистський характер, а праці другої половини XIX – початку XX ст. – переважно науково-інформативний або науково-бібліографічний [51]. У цілому автор указував на досить безплідний період 30-х – середину 50-х рр. XX ст. у вивченні пам'яткоохоронної тематики Криму, а другу половину 1950-х – 1980-х рр. віздначив як етап, коли сформувалося вагоме підгрунтя для подальшого розвитку цього

напряму досліджень [52].

О. Хлівнюк відзначив особливий внесок В. Філоненка, С. Філімонова, Д. Потєхіна, А. Непомнящого, І. Симоненка у вивчення проблеми. На думку О. Хлівнюка, саме робота професора В. Філоненка [53] повернула із забуття ТВАК – ТТІАЕ, проте й вона не позбавлена певних фактологічних неточностей [54]; а студії професора С. Філімонова оцінені автором дисертації такими, що «не мали системного характеру, не містили необхідного наукового аналізу, мали схильність до пошуку необгрунтованих популярних сенсацій на тлі наукового дослідження» [55]. Окрім того, до свого історіографічного огляду автор залучив, в основному, загальні публікації як українських, так і російських дослідників, які дають загальне уявлення про пам'яткоохоронну, а також археологічну й музейну роботу в Криму в кінці XIX – в першій половині XX ст. Дослідник констатував, що аналіз праць із проблематики виявив, що в історіографії визначені проблеми подані в загальноукраїнському контексті і дають змогу лише окреслити напрями дослідження [56].

О. Хлівнюк назвав напрацювання Д. Потєхіна [57] та І. Симоненка [58] (хоча ними й розглянуто основні напрями та форми пам'яткоохоронної діяльності ТВАК) недосконалими через те, що поза дослідницькою увагою авторів залишився значний масив документів, у тому числі й із місцевих і центральних архівів [59], а роботи А. Непомнящого – професора Таврійського національного університету ім. В. І. Вернадського – «дозволяють визначити коло кримських пам'яткоохоронців, напрямки роботи ТВАК, кримських музеїв із вивчення і збереження пам'яток…, … особливу увагу А. А. Непомнящий приділяє репрезентуванню наукових портретів дослідників кримських пам'яток, як у персоніфікованому, так і в просопографічному сенсі» [60].

Оцінку попередніх напрацювань, у яких відображалася історія заснування Південно-Західного відділу Російського географічного товариства, наукова й громадська діяльність його членів, зв'язок Відділу з українським громадівським рухом і обставини його ліквідації подали Н. Петрук і Л. Чорна. Так, наявну історіографію питання дослідниці умовно розділили на такі групи: дореволюційна, радянська і сучасна, яка, у свою чергу, складається з української й зарубіжної [61]. Н. Петрук і Л. Чорна виокремлюють такі періоди в акумулюванні відповідних знань: остання чверть XIX – початок XX ст.; 20-ті – початок 30-х рр.

XX ст.; середина 30-х – кінець 80-х рр. XX ст.; сучасний період, започаткований на рубежі 80-90-х рр. XX ст. [62].

У 1993 р. з нагоди 150-річчя заснування Київської археографічної комісії опубліковано ґрунтовне монографічне дослідження О. Журби з історії даної установи [63], у вступі якого автором приділено увагу аналізу наукової літератури з проблематики. В. Хмарський – автор ґрунтовних наукових праць про Одеське товариство історії і старожитностей [64], у своїх роботах він також аналізував історіографію діяльності товариства.

Ґрунтовні висновки історіографічного спрямування зроблені В. Савчуком у дисертаційному дослідженні про діяльність природничих товариств Півдня України, Криму та Бессарабії. Зокрема, як констатував дослідник, із великої кількості суспільно-наукових об'єднань Російської імперії XIX – початку XX ст. більш усебічно були досліджені саме науково-технічні. До початку 1990-х рр. узагалі відсутніми в літературі були дослідження про діяльність таких природничих товариств, як Миколаївське товариство любителів природи, Кримсько-Кавказький гірничий клуб, Катеринославське наукове товариство.

У вітчизняній історичній літературі не було робіт, присвячених місцю більшості природничих товариств Півдня України в суспільно-культурному житті країни, процесам формування і організації цих товариств, характеристиці їхнього складу, особливостям статутів, правовому становищу, організаційним формам діяльності, взаємовідносинам із царською адміністрацією й місцевими органами управління, визначенням ролі в організації вищої освіти тощо. На думку автора, недостатньо вивченою була й інформаційно-видавнича робота природничих товариств, їхня роль в організації інформації із питань науки й культури, а також діяльність, пов'язана з вирішенням окремих соціально-економічних проблем; відсутні роботи, присвячені діяльності даних товариств у період революції тощо [65].

Нечасто трапляються історіографічні огляди історії наукових товариств у статейному форматі (журнали, збірники праць, матеріали конференцій, симпозіумів тощо). Прикладом може слугувати публікація за авторства Л. Баженова [66], в якій дослідник оцінив стан вивченості історії Товариства дослідників Волині, ознайомив читачів із такими виданнями про даний осередок, як дорадянські публікації О. Фотинського [67],

М. Біляшевського [68] і О. Левицького [69], а також В. Гнатюка [70], науковців незалежної України О. Михайлюка [71], Я. Верменич [72], О. Ошуркевича [73], Н. Черкашиної [74], О. Тарабукіна [75], М. Костриці [76], Л. Матюхової [77] та ін. Зокрема, Л. Баженов указав на те, що саме останні з них не тільки реконструювали діяльність Товариства, але й визначили його місце і роль у розвитку природознавчих, етнографічних, історичних, археологічних й інших напрямів наукового й краєзнавчого вивчення регіону, відновили правду про нього [78].

У ряді публікацій автора даної монографії також висвітлені історіографічні аспекти діяльності історичних, церковно-археологічних, природничих, технічних, фізичних, математичних, хімічних, медичних, сільськогосподарських та інших наукових товариств на теренах України XIX – початку XX ст. [79].

Констатуємо той факт, що в історіографічному дослідженні, присвяченому складній і багатогранній проблематиці діяльності різногалузевих наукових товариств на теренах України XIX – початку XX ст., не можуть бути проаналізовані всі існуючі публікації, адже це величезна кількість як ґрунтовних узагальнюючих праць, так і невеликих за обсягом статей, заміток, надрукованих у періодиці й наукових збірниках регіональної сфери поширення, вихід яких, по суті, відслідкувати досить складно. Тому авторським завданням був аналіз лише тих робіт, на основі яких можна подати досить повну картину стану розробки досліджуваної теми, простежити головні тенденції, особливості й закономірності вивчення її основних аспектів, а також визначити найменш розроблені лакуни і подати рекомендації щодо більш поглибленого опрацювання у майбутніх розвідках.

Окрім того, предметом нашого дослідження не були публікації, присвячені товариствам ненаукового напряму діяльності. Це, наприклад, дисертаційне дослідження Т. Коломієць про Харківське товариство поширення в народі грамотності (1869-1920 рр.) [80]. У монографії Л. Вовк усебічно розкрита діяльність освітніх товариств України в напрямку вирішення завдань освіти дорослих [81]. Польський дослідник Є. Поточни у докторській дисертації ґрунтовно розкрив головні зміни у змісті й організації освіти під впливом суспільно-політичних і соціально-економічних змін, її роль у національному відродженні українців і поляків. Тут зроблено спробу відзначити заслуги Краківського та Львівського

товариства освіти в розвитку читацтва, які від 1882 р. поширювали серед народу освіту в релігійному дусі. Освітня діяльність товариств у дисертації розглядається у зв'язку з проблемою організації освіти дорослих конкретного регіону – Галичини [82].

Б. Савчуком проаналізовано досвід діяльності українських культурно-освітніх, молодіжних, жіночих, благодійних, аматорських і професійних театральних, музичних та спортивних організацій і об'єднань Галичини, однак автором свідомо не заторкнуто функціонування НТШ, «діяльність якого достатньо вивчена» [83]. Л. Шологон з'ясовано суспільно-політичні передумови заснування українських педагогічних товариств Галичини і Буковини XIX – початку XX ст. Предметом її аналізу стали Руське товариство педагогічне, Товариство народних учителів у Галичині, Товариство учителів вищих шкіл, Українське товариство педагогічне тощо. У дослідженні також звернено увагу на співпрацю у видавничій діяльності і справі організації бібліотек українських педагогічних товариств із НТШ [84].

Наразі створюються дослідження, в яких висвітлюється діяльність наукових товариств не погалузево, а за регіональним принципом: наприклад, дисертаційні роботи Л. Звонкової [85], О. Коваленко [86], В. Пальченкової [87], присвячені, зокрема науковому руху в Харкові. Так, О. Коваленко проаналізувала історичні, соціально-економічні і педагогічні передумови виникнення наукових товариств Харківщини другої половини XIX ст., встановила динаміку їхнього розвитку, визначила мету, зміст і особливості педагогічної діяльності цих осередків, виділила етапи їхнього розвитку: I етап – 20-30-ті рр. XIX ст. – виникнення перших об'єднань переважно політичного характеру; II етап – 30-70-ті рр. XIX ст. – подальший розвиток політичних і виникнення перших наукових товариств; III етап – 80-ті рр. XIX – початок XX ст. – інтенсивний розвиток політичних, наукових об'єднань і масове виникнення просвітницьких і педагогічних товариств [88].

Предметом дослідження авторки стали: Товариство наук при університеті і Філотехнічне товариство, засноване В. Каразіним поза університетом; Товариство дослідників природи; Товариство дослідних наук (виникло в університеті у 1872 р., а у 1893 р. розділилося на два самостійні товариства: Товариство фізико-хімічних наук на чолі з М. Бекетовим і І. Осиповим і Товариство наукової медицини та гігієни під головуванням М. Зарубіна та Л. Гіршмана); Математичне

товариство; Юридичне товариство; Хірургічне товариство та Товариство дитячих лікарів (виникли у 1912-1914 рр.); Харківське медичне товариство; Харківське товариство сільського господарства та Харківський відділ Імператорського Російського технічного товариства.

Окремий розділ дисертації О. Коваленко присвятила історії розвитку і визначення напрямів діяльності Харківського історико-філологічного товариства, причому особливу увагу приділила саме фольклорно-етнографічній складовій діяльності цього наукового осередку, а також його музейній і педагогічній роботі. Дослідниця акцентувала увагу на тому, що основними напрямами діяльності Харківського історико-філологічного товариства були такі: виконання наукових досліджень із різних галузей української науки (філософії, філології, історії, літератури, археології, мовознавства, мистецтва), поширення знань серед українського населення (влаштування публічних лекцій, екскурсій для молоді), теоретико-практична розробка питань педагогічного характеру (розвиток ідеї виховуючого навчання, національного виховання, складання рекомендацій із проблем дидактики для учителів гімназій), організація наукових структур (Південно-історичний архів, бібліотека, етнографічний музей) [89]. При цьому О. Коваленко висвітлила лише окремі напрями діяльності товариства, обмежившись стислим описом першої, останньої і, частково, третьої складової. Проте науковим здобутком дослідження залишається досить ґрунтовний опис саме організаційно-видавничої діяльності наукових товариств Слобожанщини (відкриття за сприяння товариств нових шкіл, видання підручників і навчальних посібників, збірників наукових праць, формування солідних бібліотек, дослідних лабораторій і кабінетів тощо).

Предметом дослідження В. Пальченкової був розвиток українського суспільно-політичного руху в Харкові наприкінці XIX – на початку XX ст., зокрема напрями діяльності, форми та методи роботи громадських, культурних і партійних організацій, а також окремих діячів національного відродження. На основі широкого і репрезентативного комплексу джерел авторкою виявлено та проаналізовано специфічні регіональні особливості національного руху на Слобожанщині, з нових позицій проаналізовано участь української інтелігенції в культурно-просвітніх товариствах, зокрема таких, як Харківське товариство

поширення в народі грамотності, Харківське культурно-просвітнє товариство ім. Г. Квітки-Основ'яненка, але інші наукові товариства Слобожанщини залишилися поза дослідницькою увагою.

Окрім регіонального підходу до висвітлення діяльності товариств України XIX – початку XX ст., досить поширеним є видання праць з історії вищих навчальних закладів, при яких, власне, і функціонувала значна кількість різногалузевих наукових товариств. Характерним у цьому плані є роботи з історії Київського, Новоросійського і Харківського університетів, створені як у дорадянський і радянський час, так і в незалежній Україні [90]. Наприклад, окремою частиною в узагальнюючій праці 1968 р. про Одеський університет [91] виділено розділ про наукові товариства при ньому (с. 400-411): Новоросійське товариство природознавців; Історико-філологічне товариство (охарактеризоване авторами як «ліберально-буржуазний осередок» через входження до його складу членів із таким світоглядом); Одеське бібліографічне товариство. Проте, не дивлячись на авторські оцінки, що відповідають тогочасній радянській методології, тут подано фактаж про діяльність наукових товариств і відзначено їхню позитивну роль у розвитку науки.

Показовою є узагальнююча праця з викладом історії Київського національного університету імені Тараса Шевченка за 180 років існування, в якій розділ 2.5. за авторства Л. Круглової присвячений діяльності наукових товариств Університету Св. Володимира (с. 210-230) [92]. Зокрема, дослідницею охарактеризована робота Київського товариства дослідників природи, яке не лише «відіграло велику роль у розвитку та пропаганді природничих наук в Україні», але й «заклало підґрунтя для заснування в 1873 р. в Києві Південно-Західного відділу Російського географічного товариства» [93]; Київського фізико-математичного товариства, діяльність якого сприяла зародженню і зміцненню широко відомої Київської математичної школи; Київського фізико-хімічного товариства; Історичного товариства Нестора-літописця; Антропологічного наукового товариства, ініціатором заснування якого був В. Антонович і яке функціонувало нетривалий час; Історико-етнографічного товариства (гуртка) під головуванням М. Довнар-Запольського, який був «найпопулярнішим серед існуючих при університеті

студентських гуртків» [94]; Київського юридичного товариства, а також ряду медичних товариств – Акушерсько-гінекологічного, Фізико-медичного, Психіатричного, Сифілідологічного і дерматологічного.

Л. Кругловій на основі оригінальних джерел, архівних матеріалів, звітів наукових товариств, публікацій у тогочасній періодиці вдалося реконструювати зв'язки між різногалузевими творчими об'єднаннями науковців у межах одного навчального закладу і представити корпорацію науковців Університету Св. Володимира як єдине наукове співтовариство.

У радянській історичній науці поширеним було створення праць про окремі наукові товариства як, власне, суто російські, так і інших країн (для прикладу згадаємо ряд робіт про наукові товариства Туркестану [95]). Зокрема, Б. Луніним, дослідником-сходознавцем, автором ряду публікацій з історії наукових товариств Туркестану дорадянського та радянського періодів, на основі грунтовної наукової літератури та архівних матеріалів у монографії [96] висвітлено історію 1) «Хомутовського гуртка»; 2) Середньоазійського наукового товариства; 3) Туркестанського відділу Товариства любителів природознавства, антропології та етнографії; 4) Туркестанського відділу Російського технічного товариства; 5) Ташкентського відділення Товариства сходознавства; 6) Ферганського медичного товариства; 7) Товариства лікарів Закаспійської області; 8) Товариства туркестанських лікарів; 9) Туркестанського медичного товариства; 10) Товариства природознавців і лікарів Туркестанського краю; 11) Самаркандського товариства лікарів.

В інших публікаціях Б. Лунін досліджував діяльність Туркестанського гуртка любителів археології і Закаспійського гуртка любителів археології та історії Сходу. При цьому перспективним дослідницьким завданням учений визначив аналіз діяльності не менш впливових і вагомих наукових осередків краю – Туркестанського відділу Російського географічного товариства і Туркестанського товариства сільського господарства.

Проблема діяльності наукових товариств є об'єктом наукового інтересу і для російських сучасних дослідників. Так, дисертаційне дослідження А. Деркачова присвячене аналізу діяльності наукових товариств Сибіру кінця XIX – початку XX ст. [97]. Метою дисертації стало висвітлення роботи наукових товариств у зв'язку з процесом господарського і культурного

освоєння регіону. Дисертант чітко виявив передумови виникнення товариств, визначив їхнє місце у системі наукових закладів Росії, подав класифікацію і розкрив організаційну структуру, проаналізував кадровий склад і матеріально-технічну базу.

Окремі аспекти історії загальноросійських історичних наукових товариств висвітлено в роботах Є. Єсенгараєва [98], О. Вовіної [99], О. Камардіної [100]. Сучасними російськими дослідниками також видаються праці про наукові товариства природничого спрямування, що функціонували в Російській імперії у XIX – на початку XX ст., наприклад, про Московське товариство дослідників природи [101].

Отже, суто історіографічного комплексного наукового дослідження, в якому б аналізувався розвиток історичної думки стосовно діяльності різногалузевих наукових товариств України як особливої форми наукової творчості дослідників у XIX – на початку XX ст. наразі здійснено не було. Хоча певні спроби в цьому напрямі були зроблені, проте вони мали локальний характер і стосувалися або лише окремих наукових товариств, або сукупності однотипних угруповань. Сучасна історична наука з досліджуваного питання не має, з одного боку, спеціальних праць комплексного характеру, а з іншого, – вона має широку та різнопланову історіографічну джерельну базу, що й створює перспективні умови для подальшого розвитку досліджень у даному напрямі. Як вдалося з'ясувати, перші спроби історіографічних узагальнень даної проблематики припадають на середину-кінець минулого століття. У цілому наукова література піддавалася історіографічному аналізу лише за окремими тематичними зрізами переважно в розділах дисертаційних або монографічних досліджень, що й зумовило доцільність проведення спеціального комплексного дослідження порушеної теми.

1.2. Основні групи історіографічних джерел та їхні інформаційні можливості

Сукупність історіографічних джерел, що утворюють джерельний комплекс з певної проблематики, відображає історико-науковий процес у всій його суперечливості і складності. Виходимо з того, що виробити універсальну схему класифікації історіографічних джерел неможливо, оскільки вона є різною для кожного етапу розвитку історичної науки і завжди залежить від

теми дослідження. При визначенні джерельної бази ми виходили з дослідницького задуму, суть якого полягає в тому, щоб показати процес осмислення в історико-науковій думці задекларованої проблеми в усій її багатогранності. Оскільки в монографії йдеться про одну зі складних проблем, де продуктивність дослідження досягається завдяки міждисциплінарним підходам, необхідно було використати не лише суто історичні праці, але й літературу з історії природознавства, технічних наук, медицини тощо.

Застосувавши поширені у вітчизняній науці загальні класифікаційні схеми джерел з історії України (М. Варшавчика, Я. Калакури, С. Макарчука, І. Колесник та ін.) з урахуванням специфіки нашої проблематики, групуємо джерельний історіографічний комплекс з історії наукових товариств України XIX – початку XX ст. таким чином:

1. Документальні джерела.
2. Нормативні матеріали і наукова продукція товариств.
3. Мемуари та спогади.
4. Узагальнюючі і монографічні дослідження.
5. Наукові статті.
6. Матеріали наукових конференцій, семінарів, симпозіумів.
7. Дисертаційні дослідження.
8. Навчальні посібники, підручники, науково-популярні праці.
9. Довідкова література та бібліографічні покажчики.

Першу групу історіографічних джерел із проблематики утворюють **документальні джерела** (видання документів). Історіографія, поряд з іншими питаннями, вивчає процес нагромадження і введення до наукового обігу історичних джерел. Публікації документів використовуються, як зазначає А. Коцур, для характеристики стану на кожному історіографічному етапі джерельної бази вивчення зазначеної теми, формулювання особливостей археографічної роботи з даної проблеми. Окрім того, для історіографії становить інтерес перш за все концепція упорядників джерел, яка відображає спрямованість і рівень вивчення проблеми на певному етапі (ця концепція проявляється в тематиці публікацій, принципах відбору джерел для видання, в інших елементах археографічного оформлення) [102]. Так, важливе значення для вивчення історії наукових товариств мають опубліковані документи, зокрема, листування видатних учених – членів даних осередків [103], а також видання документів з історії вищих навчальних закладів, у стінах яких функціонували наукові

товариства [104], видання каталогів документів наукових установ або речових пам'яток музеїв при товариствах [105].

Другу групу використаних нами джерел утворюють, згідно з класифікацією В. Хмарського, який характеризував джерельну базу з проблеми діяльності археографічних наукових товариств України, так звані **нормативні матеріали** (законодавчі акти, що стосувалися заснування наукових установ і організації їхньої діяльності; програмні, статутні та звітні матеріали, протоколи засідань наукових інституцій тощо) **і наукова продукція** (тематичні публікації членів товариств). Так, для нашого дослідження певну історіографічну цінність становлять саме програмні, статутні, звітні матеріали та протоколи засідань наукових товариств. Статутні й програмові матеріали «цінні як декларація намірів засновників наукових установ або їх керівного ядра щодо напрямів дослідження» [106]. Статути вказували на мету діяльності й основні завдання осередку, регламентували коло посадовців і категорії тих, хто брав участь у його діяльності, визначали місце зборів у роботі наукової установи, засвідчували основні засоби накопичення коштів для успішного функціонування, з'ясовували права товариств, обов'язки й права їхніх членів. Як наголошує В. Хмарський, аналізуючи зміст статутів і програмних документів, важливо зіставляти їхню декларативність із рівнем відповідності й адекватності нагальним потребам установ і реальному втіленню їх у життя [107]. Так, у монографії для зіставлення використано статути, наприклад, НТШ, УНТ, Історичного товариства Нестора-літописця [108].

До звітних матеріалів відносимо повідомлення керівників товариств за різні періоди діяльності установ. У щорічних звітах наукових товариств керівництво намагалося якнайширше представити основні напрями їхньої діяльності, визначити головні здобутки і проблеми розвитку. Відповідав за складання звіту, як правило, секретар; звіти виходили друком переважно наступного року. Структура звітів постійно зазнавала еволюції. Загалом у них містилася інформація про зміни у складі наукових товариств, засідання з переліком представлених повідомлень і матеріалів, основні події у житті, напрями функціонування, наукова діяльність членів поза установами, придбання до бібліотеки і музею та їхній стан, фінансова інформація, відомості про померлих, зокрема у тих випадках, коли не готувалися спеціальні некрологи тощо. Фінансова частина звітів може становити інтерес із точки зору

оцінки можливості планування пошукових та інших проектів, розподілу коштів на різні витрати. У цілому особлива цінність звітів, на чому наголосив В. Хмарський, полягає в тому, що вони охоплюють майже весь час існування установ, висвітлюючи основні напрями їхньої наукової діяльності; проте визнав, що звіти не мають виключного значення для дослідження діяльності, адже їх необхідно застосовувати в комплексі з такими джерелами, як протоколи засідань [109]. Зокрема, нами було використано звіти таких наукових товариств: Південно-Західного відділу Російського географічного товариства, Історичного товариства Нестора-літописця, Історико-філологічного товариства при інституті князя О. Безбородька в Ніжині, Волинського церковно-археологічного товариства, місцевих відділень Імператорського Російського технічного товариства, Київського політехнічного товариства інженерів і агрономів, Кримсько-Кавказького гірничого клубу, Київського товариства лікарів тощо.

Протоколи засідань наукових товариств друкувалися, в основному, на шпальтах місцевої преси, у періодичних виданнях товариств або ж виходили окремими брошурами. Як акцентує В. Хмарський, протоколи засідань установ є справжнім літописом, у якому відображався майже кожен крок їхньої діяльності, однак «літописність» проявлялася ще й у безсистемній подачі кожного з пунктів протоколу, і «про структуру їх годі говорити» [110]. Найчастіше протоколи починалися зі справ, які мали вагоме місце в житті установи – адміністративного, фінансового чи наукового характеру, завершувалися – переліком подарунків або питаннями обрання нових членів. Між ними – сумбурна, безсистемна подача інформації про все, що відбувалося в установі між засіданнями. Цим протоколи невигідно відрізняються від звітів, однак вони мають і перевагу – протоколи були канвою для складання звітів, тому їхньою найголовнішою рисою є вміщені в них деталі. Саме деталізація дає змогу з'ясувати численні подробиці участі окремих осіб у їхній роботі, простежити поступову реалізацію певного наукового проекту, уточнити нюанси співпраці з іншими науковими установами й товариствами.

Нами проаналізовано ряд протоколів різногалузевих наукових товариств [111]. Одними з різновидів протоколів наукових товариств є також ювілейні протоколи засідань [112], списки членів товариств [113], справоздання товариств [114] тощо. Проте слід відмітити, що нашим завданням не були вичерпні зібрання і

систематизація опублікованих нормативних матеріалів наукових товариств України XIX – початку XX ст. Навіть вибірковий аналіз дав змогу в загальному охарактеризувати звітну, статутну і протокольну документацію цих осередків.

Наукова продукція товариств представлена як тематичними публікаціями членів товариств, так і періодичними виданнями й збірниками праць самих наукових осередків (наприклад, семитомне видання «Трудов» етнографічно-статистичної експедиції у Південно-Західний край під керівництвом П. Чубинського [115], «Записки…» та «Труды…» ряду науково-технічних, медичних і природничих наукових товариств [116]).

Так, В. Савчук виділив три основні види преси про діяльність природничих товариств, зокрема, в якій знайшли висвітлення питання внутрішнього життя товариств, їхня науково-дослідна і суспільно-політична діяльність: 1) періодична, яка видавалася самими товариствами; 2) загальнонаукова періодична; 3) загальна періодична [117]. На важливість і значення її як комплексу історичних джерел вказують дослідження А. Санцевича [118], О. Коновця [119], М. Філіппова [120], О. Степанського [121]. Зокрема, для нас особливу цінність як історіографічне джерело становить саме перша виділена В. Савчуком підгрупа періодики, адже матеріали про діяльність товариств, уміщені в їхніх періодичних виданнях, є досить різноманітними. Це – звіти, протоколи засідань, рад, правлінь, відділень, секцій, комісій, а також інша інформація про наукові зв’язки з закордонними і вітчизняними науковими товариствами та державними закладами, про склад товариства, його почесних членів, щорічні видатки, свідчення про виставки, з’їзди, кількість і зміст доповідей членів товариств, звіти про лекційну діяльність, видання товариств, фонди і премії. Однак недоліком цих джерел є те, що вони складені в довільній формі, містять не завжди достатньо інформативний набір свідчень про діяльність осередків, особливо багато пробілів знаходимо у фінансовій звітності.

У збірниках праць наукових товариств уміщувалися, як правило, також авторські публікації, в яких висвітлювалася історія конкретних наукових товариств за певний період. Авторами таких розвідок були, зазвичай, самі ж члени цих осередків (голови, секретарі або ж наближені особи), проте ці публікації, окрім схвальних оцінок роботи осередків, часто містять багаті фактологічні дані про них [122].

Третя група використаних у монографії історіографічних джерел представлена **мемуарами та спогадами громадських діячів**, які були членами наукових товариств або ж мали пряму чи опосередковану причетність до їхньої роботи [123]. Однак у щоденниках і спогадах Ф. Волкова (Ф. Вовка), О. Кістяківського, М. Петрова, С. Русової, Є. Чикаленка та інших побіжно згадується про участь тогочасної інтелігенції в роботі зазначених осередків, в основному, гуманітарного спрямування.

Наступна група історіографічних джерел є досить чисельною і охоплює, в цілому, різновекторну тематику. **Узагальнюючі праці** є певним підсумком наукових досліджень попередніх років, вони відбивають певну концепцію, яка виражає інтереси конкретного кола науковців. Так, ряд узагальнюючих праць було створено, наприклад, у радянський період (це фундаментальні дослідження з історії природознавства, математики, хімії, фізики, астрономії, механіки тощо [124]). Узагальнюючі праці є стрижнем історіографічного процесу, відзеркалюють його основні етапи та характерні риси, їхнє значення полягає у фіксації методологічних пріоритетів істориків на кожному відтинку розвитку історичної думки, відбиваючи масштабність і глибину історичного мислення. Такі праці дають змогу встановити якість істотних змін у темпах нарощення знань із проблематики, з'ясувати характер інтеграційних процесів у науці. Водночас слід враховувати, що узагальнюючі дослідження, побудовані на традиційних підходах, випускають із поля зору окремі істотні напрацювання наукознавчої думки, що зафіксовані здебільшого в наукових статтях.

Водночас **монографічні дослідження** будуються на достатньо широкій джерельній базі та дають найбільш концентровану інформацію про рівень володіння авторами сучасним дослідницьким інструментарієм, особливості джерел, які використовувалися ними тощо. Серед монографічних зустрічаються і спеціальні дослідження з проблеми діяльності наукових товариств на теренах України XIX – початку XX ст., що мають яскраво виражений тематичний характер і відрізняються від інших історіографічних джерел поглибленим авторським підходом. До цієї групи відносимо, наприклад, розвідки Н. Кушлакової, В. Онопрієнка, О. Пилипчука, В. Савчука, О. Сапеляк, С. Соловйова, Л. Федорової, В. Хмарського, П. Чорнобая та ін. [125]. Проте слід відзначити, що не всі аспекти

нашої проблематики достатньо охоплені монографічними дослідженнями: кількість монографій на сьогоднішній день досить обмежена, адже з'являються вони, як правило, внаслідок тривалих наукових пошуків, іноді – як результати дисертаційних досліджень (в цьому вони споріднені з дисертаційними роботами).

Найбільш поширеним джерелом вивчення динаміки історіографічного процесу з досліджуваної проблеми є наступна група джерел – **наукові статті**, в яких відображені оперативні результати студій із проблематики. Часто саме в журнальних публікаціях апробовувалися нові, нестандартні та дискусійні підходи до проблеми, оскільки журнальні публікації – це досить мобільний різновид популяризації і представлення громадськості напрацювань. Статті значно повніше й оперативніше, ніж книжкові видання, відбивають поліфонічність наукової думки, процес нагромадження знань із проблеми.

У галузевих наукових журналах (особливо радянського періоду) започатковувалися спеціальні рубрики, присвячені історичним аспектам розвитку певної галузі, в яких містилися замітки, розвідки, ювілейні матеріали з історії функціонування наукових товариств України XIX – початку XX ст. (математичних, хімічних, фізичних, технічних, географічних тощо). За відсутності ґрунтовних монографічних досліджень саме такі публікації дають змогу встановити першість серед науковців у порушенні та розробці певної проблеми.

Ми намагалися використати якомога ширше коло статей, що друкувалися у різнопрофільних виданнях. Зокрема, були опрацьовані статті, що публікувалися в журналах і збірниках радянського періоду («Архив анатомии, гистологии и эмбриологии», «Архівна справа», «Ботанический журнал», «Бюллетень Московского общества испытателей природы», «Вестник академии наук СССР», «Вестник археологии и истории», «Вестник древней истории», «Военно-исторический журнал», «Вопросы антропологии», «Вопросы географии», «Вопросы истории естествознания и техники», «Вопросы методологии и методики преподавания в высшей школе», «География в школе», «Журнал Всесоюзного химического общества им. Д. И. Менделеева», «Журнал общей химии», «Записки Всероссийского минералогического общества», «Известия Всесоюзного географического общества», «Исторический архив», «История и историки:

Историографический ежегодник», «Історико-математичний збірник», «Історичні джерела та їх використання», «Математика в школе», «Мікробіологічний журнал», «Народна творчість і етнографія», «Природа», «Радянська школа», «Советская антропология», «Советское здравоохранение», «Труды Института истории естествознания и техники АН СССР», «Труды института этнографии АН СССР», «Украинский химический журнал», «Український історик», «Успехи математических наук», «Успехи физических наук», «Успехи химии», «Учёные записки Харьковского университета», «Энтомологическое обозрение» тощо), а також у вузькопрофільних наукових збірниках і журналах періоду незалежності України («Історичний журнал», «Історія української науки на межі тисячоліть», «Київська старовина», «Лікарська справа», «Лікарський вісник», «Наука та наукознавство», «Наукові праці Національної бібліотеки України ім. В. І. Вернадського», «Проблеми етнографії, фольклору і соціальної географії Поділля», «Український археографічний щорічник», «Український історичний журнал» тощо). Однак точного кількісного показника наукових статей із проблематики навести практично неможливо, оскільки публікації розпорошені по різних виданнях, які не завжди мають достатній тираж для поширення (в окремих випадках розширений інформаційний матеріал щодо змісту статей можна знайти в бібліографічних покажчиках).

Важливу групу історіографічних джерел становлять **матеріали наукових конференцій, симпозіумів і «круглих столів»**. Саме в ході проведення таких заходів найчастіше відбувається оприлюднення нових ідей і підходів до конкретної проблематики. Так, проводилися тематичні наукові конференції в радянський період, присвячені як загальним питанням історії та методології природничих наук (астрономії, механіки, фізики тощо) [126], так і ретроспективній історії наукових товариств, зокрема, відділень Географічного товариства СРСР, Всесоюзного мінералогічного товариства, Московського товариства дослідників природи, які успішно функціонували на теренах Російської імперії в XIX – на початку XX ст. і продовжували свою роботу в СРСР [127]. Окрім того, мали місце й окремі регіональні конференції, в контексті тематики яких висвітлювалася діяльність місцевих наукових товариств і установ [128].

У незалежній Україні проведення наукових конференцій

було розширено як тематично, так і територіально. Зокрема, вже з початку 1990-х рр. організовано численні конференції, присвячені безпосередньо історії НТШ [129], Ніжинського Історико-філологічного товариства [130], Товариства київських лікарів [131], Харківського медичного товариства [132]. Окрім зазначеного, на інших наукових конференціях обговорювалися такі питання: становлення медицини в історичному контексті [133], археографії як науки [134], внесок природничих наукових товариств у заснування дослідницько-експериментальних станцій [135], розвиток освіти і науки у вищих навчальних закладах [136], загальні питання зародження й еволюції науки, освіти і техніки в країні [137]. Відбувалися конференції, присвячені персоналіям, які брали активну участь у громадському й науковому житті України XIX – початку XX ст. [138], а також ряд краєзнавчих конференцій [139]. Проведення наукових конференцій, симпозіумів і «круглих столів» можна також відслідкувати за рядом авторських публікацій, представлених у списку літератури, які друкувалися в матеріалах і тезах цих конференцій.

Наступну групу історіографічних джерел із нашої проблеми утворюють **дисертаційні дослідження,** які присвячені історії або окремого наукового товариства, або групі одногалузевих товариств, або становленню науки, у тому числі й у формі наукових товариств, у певному регіоні країни, або ж іншій більш широкій тематиці, в контексті якої викладається історія цих осередків.

Навчальні посібники і підручники, як правило, висвітлюють питання історії науки й техніки в цілому, зокрема історії медицини, фізики, математики, біології, техніки, аграрної науки, в контексті чого лише в загальних рисах подана історія різногалузевих наукових товариств України XIX – початку XX ст.

Популярні публікації, зазвичай, позбавлені науково-аналітичних підходів і мають переважно описовий характер. Окрім того, їх вирізняє достатньо вільний підхід до висвітлення тематики. Характерною рисою цих публікацій є їхній краєзнавчий характер (наприклад, виділяємо ряд науково-популярних праць з історії медицини [140]).

Довідкові видання в цілому є результатом аналітико-синтетичної переробки первинних документів. Довідкова література утворює специфічний вид історіографічних джерел, який характеризується невеликим обсягом інформації, оскільки

його головне призначення – дати загальні уявлення про певний предмет, подію, факт і спрямувати науковця до подальшого пошуку у відповідному напрямку. Передовсім сюди слід віднести замітки та повідомлення про наукові товариства в енциклопедичних виданнях. Так, нами використовувалися як енциклопедичні словники, що вміщують будь-яку інформацію про наукові товариства та їхню видавничу продукцію [141], так і стислі повідомлення про ряд галузевих товариств [142] або ж про одне конкретне об'єднання [143].

Наразі створені довідкові видання, в яких дається перелік наукових товариств XIX – початку XX ст. за тематичним або регіональним принципом. Сюди відносимо, наприклад, довідник 1992 р. випуску з інформацією про художні товариства й асоціації Росії 1820-1932 рр. Так, у покажчику вміщено стислу інформацію про 400 професійних об'єднань, у тому числі й українських (наприклад, Кам'янець-Подільське товариство витончених мистецтв, Київський союз художників, Київське кустарне товариство, Київське товариство художніх виставок, Бесарабське товариство любителів мистецтв, Катеринославське художньо-артистичне товариство, Товариство витончених мистецтв ім. В. В. Верещагіна в Миколаєві, Одеське товариство витончених мистецтв, Товариство витончених мистецтв у Херсоні тощо), метою яких було піклування про розвиток мистецтв і художніх ремесел, влаштування виставок, друк мистецтвознавчих видань, художньо-педагогічна й музейна діяльність, доброчинність тощо [144].

Надзвичайно вагоме інформаційне значення мають покажчики про наукові товариства й осередки гуманітарного спрямування Російської імперії XIX-XX ст., укладені російською дослідницею І. Комаровою [145]. Покажчики містять інформацію про 500 таких організацій, включають дані про офіційну назву товариства, місце й час його створення, наявність бібліотеки і музею, мету створення, зафіксовану в Статуті, основні напрями діяльності, свідчення про археологічні, історичні й етнографічні пошуки, дані про голів і секретарів товариства, кількість членів осередку, детальну інформацію про періодичні й окремі видання. Покажчики супроводжуються алфавітним, географічним, хронологічним і предметним списком наукових товариств і організацій.

У біобібліографічному словнику про видатних українських учених-лікарів зустрічаємо перелік відкритих у другій половині

XIX – на початку XX ст. в українських містах наукових медичних товариств, лікувальних закладів і медичних бібліотек (с. 459-468) [146].

У цілому бібліографічні видання є пошуковою системою для споживачів, інформуючи про нові надходження і забезпечуючи їхні інформаційні потреби. Використання бібліографічної продукції має важливе значення, оскільки вона дає змогу швидко зорієнтуватися у великому обсязі документів, зосередитися на конкретній проблемі й ефективно використовувати такі видання у практичній діяльності. Залежно від змісту творів бібліографічні видання поділяються на універсальні, галузеві, тематичні, персональні, біобібліографічні, краєзнавчі. Універсальний посібник включає відомості про друковані матеріали з усіх галузей знань і сфер практичної діяльності; галузевий – відображає літературу з однієї галузі знань або практичної діяльності; тематичний – інформує про наявну літературу з окремої теми; біобібліографічний покажчик або словник відображає твори певної особи чи осіб, а також бібліографічні відомості і літературу про них [147].

Майже всі існуючі бібліографічні видання використовувалися нами в монографії. Так, покажчики праць наукових товариств за змістовно-територіальними зв'язками відображених документів відносимо до краєзнавчих покажчиків. Серед наукових товариств, зміст друкованих і періодичних органів яких піддавався бібліографічним описам, виділяємо такі: Історичне товариство Нестора-літописця [148], Історико-філологічне товариство при Харківському університеті [149], Одеське товариство історії та старожитностей [150], Полтавська вчена архівна комісія [151], Катеринославська вчена архівна комісія [152], Таврійська вчена архівна комісія і Таврійське товариство історії, археології та етнографії [153], Товариство історії та старожитностей російських при Московському університеті [154], Наукове Товариство імені Т. Шевченка у Львові [155], Київське товариство природознавців [156], Товариство дослідників природи при Харківському університеті [157], Кримсько-Кавказький гірничий клуб [158], Імператорське російське географічне товариство з відділеннями [159], Імператорське товариство любителів природознавства, антропології та етнографії [160], Московське товариство природознавців [161], Петербурзьке товариство природознавців [162], Петербурзьке лісниче товариство [163], Російське

товариство садівництва [164], Петербурзьке мінералогічне товариство [165], Російське фізико-хімічне товариство [166], Імператорське російське технічне товариство з відділеннями [167], Харківське математичне товариство [168], Московське математичне товариство [169], Товариство наукової медицини і гігієни при Харківському університеті [170], Імператорське товариство сільського господарства Південної Росії [171], Імператорське Вільне економічне товариство [172] та інші [173]. Як бачимо, ця бібліографічна й довідкова література видавалася як у кінці XIX ст., так і в радянський час і в незалежній Україні.

Одним із різновидів довідкових видань, використаних у монографії, є науково-допоміжні бібліографічні покажчики, що включають перелік літератури з певної проблематики (рекомендаційні, що не претендують на повноту й адресовані широкому колу читачів, і наукові, які прагнуть до вичерпного огляду документів про заявлену тему і призначені для фахівців). Так, нами використано одинадцять томів покажчиків видань з історії природознавства за весь радянський період, у яких зібрано літературу про наукові товариства XIX-XX ст. біологічного, медичного, технічного, фізико-математичного та сільськогосподарського спрямування. Ці покажчики стали корисними в плані систематизації на їхніх сторінках навіть невеликих за об'ємом публікацій, розпорошених по радянських фахових журналах [174]. Ґрунтовність цього видання приємно вражає.

Бібліографія історії медицини від найдавніших часів до середини XX ст. представлена в покажчику професора Д. Російського [175]. На жаль, не створено подібних покажчиків з історії гуманітарних наук. Окрім того, відсутні аналогічні фундаментальні покажчики літератури, опублікованої вже після 1990-го р. Нами віднайдено й використано лише деякі, які репрезентують літературу за більш вузькою проблематикою, наприклад, покажчик літератури, опублікованої з кінця XIX ст. до 2002 р. про діяльність губернських учених архівних комісій України кінця XIX – початку XX ст. (більше 400 назв) (с. 58-122) [176]; покажчик книжкових і періодичних видань, у яких наведено інформацію про діяльність релігійних, мистецьких, просвітницьких, технічних, медичних товариств, науково-освітніх і науково-дослідних музеїв м. Києва кінця XIX – першої третини XX ст. [177].

Так, є покажчик, присвячений історії медицини й охорони

здоров'я в Україні, в якому відображено історико-медичні матеріали – монографії, збірники наукових робіт, автореферати дисертацій, журнальні статті за 1992-2011 рр., систематизовано й літературу з питань діяльності науково-медичних товариств (с. 46-51) [178]. Однак звертають на себе увагу далеко не повні й фрагментарні переліки видань із конкретної проблематики, оскільки до покажчиків включено не всі публікації, навіть найгрунтовніші (особливо це стосуться останнього з покажчиків, який є досить схематичним).

Інформацію про наукову літературу з питань історії аграрної науки і сільського господарства можна отримати з бібліографічного покажчика, підготовленого працівниками Державної наукової сільськогосподарської бібліотеки, який, власне, включає публікації працівників цієї установи за 2001-2011 рр. [179].

На відміну від вищеописаної класифікації джерел, яка побудована, в першу чергу, на врахуванні жанрової особливості джерел, можна використовувати й інші класифікації джерел із цієї проблеми. Так, наприклад, слушною могла б стати класифікація за тематичним змістом:

1) дослідження, спеціально присвячені історії окремого наукового товариства або групі товариств (певної галузі наук або конкретного регіону);

2) узагальнюючі праці, в яких історія наукових товариств розглядається в контексті більш розгорнутих тем. У зв'язку з цим аналіз їхньої діяльності часто є поверхневим, без використання нових джерел, коли дослідники будували свої уявлення і робили висновки про роботу даних осередків лише на підставі висновків із попередньої наукової літератури;

3) дослідження, присвячені персоналіям – членам наукових товариств. Звернення до історії самих угруповань у таких розвідках має характер поверхових, інформативних згадок, а діяльність товариств подається лише як один з епізодів біографії ученого.

У цілому така класифікація хибує явною неповнотою, адже охоплює лише опубліковану наукову продукцію і зовсім не враховує бібліографічні видання і матеріали наукових товариств (звіти, протоколи, збірники праць).

Можна використати також класифікацію історіографічних джерел із теми за функціональністю:

1) загальні праці (з історії України, історії різних галузей науки, історії навчальних закладів, історії культури, історії науки),
2) спеціальні праці (безпосередньо присвячені історії наукових товариств).

Варта уваги і класифікація історіографічних джерел за формою дослідження:

1) наукові монографії (одноосібні чи колективні);
2) наукові статті і брошури;
3) публікації конференцій;
4) науково-популярна література,
5) дисертаційні дослідження,
6) інтернет-ресурси,
7) довідково-бібліографічні видання;
8) звітні матеріали й видання наукових товариств.

Таким чином, дослідження базується на різноманітних видах джерел, що є достатньо репрезентативними для висвітлення процесу нагромадження знань із проблематики. Критичне використання джерельного комплексу дозволило відтворити основні складові дорадянської традиції історієписання, радянської концепції і процес формування сучасних уявлень вітчизняних істориків та істориків науки про діяльність наукових товариств на теренах України XIX – початку XX ст. Водночас осмислення джерельної бази з точки зору перспектив історіографічних досліджень переконує в необхідності її подальшого розширення.

1.3. Теоретико-методологічні засади дослідження

Продуктивне дослідження будь-якої проблеми в конкретно-історичному й історіографічному планах можливе лише за умови з’ясування фундаментальних теоретико-методологічних засад історичного пізнання. Ця проблема набуває особливого значення ще й тому, що українська історична думка після руйнування радянського історіографічного простору, де насаджувалися чіткі методологічні кліше, опинившись у бурхливому «морі» світоглядного плюралізму, покликана самостійно шукати методологічні орієнтири. Спробуємо з’ясувати методологічні засади й підходи, на основі яких можливе реконструювання процесу прирощення знань з історії наукових товариств України XIX – початку XX ст. Методологія історичних та історіографічних наукових досліджень у галузі вивчення історії наукових товариств на сьогодні практично не розроблялася у зв’язку з незначною

кількістю власне історіографічних досліджень історії наукових товариств.

У першу чергу варто розглянути ті методи й принципи, на основі яких побудовано дане дослідження. Так, робота ґрунтується на методологічних принципах історизму, об'єктивності, системності, всебічності, спадкоємності (наступності), ціннісного підходу тощо.

Принцип історизму в історіографії орієнтує історика на з'ясування того, коли, як і за яких обставин сформувалася окрема історична думка, які етапи у своєму розвитку вона пройшла, утверджуючись як наукова концепція, як вона співвідносилася з іншими поглядами і яким є її сучасний стан. Цей принцип дозволив розглянути зародження й еволюцію наукової думки про різні напрями діяльності наукових товариств України XIX – початку XX ст., втіленої в конкретних працях, у тісній залежності й органічному зв'язку з історіографічною ситуацією у дорадянський, радянський і сучасний періоди.

Принцип об'єктивності вимагає аналізу підходів до конкретної течії історичної думки та її представників, співставлення різних точок зору й виокремлення на цій основі реальної картини подій. На основі цього принципу відібрано такі джерела з проблематики, які максимально адекватно відбивають науковість історичної думки у всіх її компонентах, адже історіографічний аналіз не позбавлений суб'єктивного сприйняття й оцінки окремих праць.

Окрім того, як відзначила М. Мандрик, принцип *об'єктивності* означає: 1) у кожному дослідженні спиратися на всю повноту історичних або, відповідно, історіографічних фактів; 2) брати до уваги всю повноту й глибину джерел; 3) використовувати оптимальну кількість конкретних дослідницьких методів, тобто звертатися до міждисциплінарних підходів [180].

Принцип системності орієнтував на врахування багатофакторності історіографічного процесу, на комплексне осмислення історичних знань. Посиленню об'єктивності і системності сприяє дотримання *принципу всебічності*, який передбачає аналіз усієї сукупності історіографічних джерел, а також урахування різноманітних впливів на процес накопичення історичних знань.

Важливою передумовою реалізації дослідницьких завдань

для пізнання історіографії цієї проблеми є *принцип спадкоємності (наступності)*, дотримання якого дало змогу забезпечити зв'язок нових знань із науковими надбаннями попередників і уникнути суб'єктивізму в оцінці історіографічного процесу.

Принцип ціннісного (вартісного) підходу націлював на пошук і виявлення таких ідей, положень і уявлень в історичній думці, які не втратили свого значення для її сучасного і майбутнього розвитку.

Принципи мають обов'язковий характер, вони органічно пов'язані з конкретними дослідницькими методами, набір яких залежить від характеру дослідницької роботи, її завдань і предмету.

При розв'язанні поставлених завдань нами використано загальнонаукові *методи історіографічного аналізу і синтезу розвитку знань.* Так, *історіографічний аналіз* дозволяє вивчити витоки досліджень із проблематики, виокремити внесок у цей процес різних поколінь істориків або наукових центрів. Цей метод включає реалізацію цілого комплексу наукових процедур, направлених на з'ясування автентичності й достовірності історіографічних джерел, встановлення їхнього авторства, причин і обставин створення кожної праці. У ході аналізу нами здійснювався й *історіографічний синтез* – інтеграція або поєднання отриманої інформації, реконструкція на цій основі історіографічного процесу і формування цілісного уявлення про якісні зміни в знаннях з історії наукових товариств України XIX – початку XX ст. Аналіз і синтез є взаємопов'язаними і взаємодоповнюючими методами наукового пізнання, які для кожного історіографічного дослідження є першочерговими.

Використовувалися й *наративні (описові) методи,* які передбачають роботу як з історичними, так і з історіографічними джерелами – публіцистикою, періодикою тощо. Вони передають історичні події крізь призму авторського погляду. Зрозуміло, що відомості, подані в наративних джерелах, є менш достовірними, ніж у суто історичних (архівних документах, статистиці, законодавчих актах), адже події там нерідко викривлені або ж спотворені особами, які або не були сучасниками описуваних подій, або ж інтерпретовані ними відповідно до власних уподобань чи антипатій.

Виходячи з цього, обов'язковим в історіографічних роботах, на нашу думку, є використання *методів герменевтики*. Суть цього методу полягає в тому, що інтерпретація тексту і всіх його деталей

має робитися зі врахуванням контексту та їхнього взаємозв'язку, а також єдиного сенсу, на який зорієнтований текст у цілому. Важливим є те, що сучасний дослідник має справу не з самим автором конкретного тексту, а лише з його працею. Це робить можливим існування часткового розуміння задуму автора та певної міри відчуженості [181], що допускає певний суб'єктивізм, тому змушує історіографа більш грунтовно і критично вивчати й аналізувати всі історіографічні джерела. Якщо герменевтика – це «мистецтво тлумачення слідів» [182], то критика – це наступний крок у пізнанні істини, який допомагає опрацювати історіографічні джерела і дати їм об'єктивну оцінку.

Не менш значущим є *метод інтерпретації*, який полягає в тому, що розуміння конкретного тексту (публікації) залежить від нашої здатності розкрити авторський задум, виходячи з цілісності твору [183]. Так, історіограф при аналізі будь-якого тексту виступає посередником між подіями й автором конкретного тексту, при цьому методологія герменевтики спрямована на осягнення своєрідності тексту, а його розуміння розглядається як досягнення згоди між автором і реципієнтом. Останній, відтворюючи задум автора, не повинен повністю погоджуватися з автором і підтримувати його позицію. Окрім того, у читача з приводу викладеного матеріалу може виникнути ряд нових ідей і висновків, які навіть не припускав автор тексту, внаслідок чого в обіг вводяться поняття безпосереднього й опосередкованого розуміння: 1) увага до тексту, що інтерпретується, призводить до безпосереднього розуміння; 2) на основі останнього відбувається конкретизація тексту, яка відкриває можливість його опосередкованого розуміння, що містить як історичну обумовленість (об'єктивність), так і точку зору читача (суб'єктивність) [184]. Такі історіософські підходи є важливими для загального розуміння історіографічного процесу незалежно від тематики дослідження.

Окрім того, історіографічний аналіз і синтез поєднувався нами з *методом критики історіографічних джерел, проблемно-тематичним і проблемно-хронологічним методами та методами періодизації і персоналізації*, що дало змогу простежити якісні зміни в науці протягом XIX – початку XXI ст., виявити структуру історіографічного комплексу за походженням, змістом і формою, виокремити «ареал» дослідницьких проблем і прослідкувати спробу їхнього вирішення у тематичній і хронологічній

послідовності, визначити конкретних дослідників і їхній внесок у розробку історії різногалузевих наукових товариств України.

Використання *конкретно-історичного методу* дало нам змогу визначити авторів започаткування дослідження цієї проблеми, послідовників її вивчення та вивчити нові, отримані в ході досліджень, результати.

Синхронний метод дозволив проаналізувати праці авторів, створені в межах одного історіографічного періоду, але з протилежних методологічних позицій (наприклад, радянські російські та радянські українські дослідники).

Історико-порівняльний метод важливий для визначення просторово-часових параметрів історіографічного процесу, наприклад, у контексті дорадянської, радянської і сучасної історіографії для встановлення ключових схожостей чи відмінностей у підходах і оцінках науковців.

Метод історіографічної класифікації застосовувався для конструювання аналізу джерел, виокремлення їхніх груп, а також під час формування структури монографії.

Метод типологізації дав змогу здійснити ґрунтовне порівняння поглядів різних дослідників, установити реальний прогрес у накопиченні наукових знань, виявити новизну й оригінальність у трактуванні проблематики.

Ретроспективний метод передбачає, передусім, вивчення елементів старого, які збереглися в подальших часових епохах.

Вагоме значення у нашому методологічному інструментарії мало використання *регіоналістичного підходу* в ході аналізу специфіки розвитку історієписання у різних географічних регіонах України.

Структурно-системний метод дає змогу розглядати об’єкт зі всіма його основними рисами як єдине ціле. Основою застосування такого підходу до нашої праці є думка про те, що певне співтовариство дослідників і творення науки в конкретних колективах не складається з окремих та ізольованих явищ і процесів, а становить собою сукупність взаємопов’язаних і взаємодоповнених об’єктів. Нами відстоюється думка про те, що різногалузеві наукові товариства є важливою і незамінною ланкою єдиного процесу розвитку науки XIX – початку XX ст., які утворювали необхідне осердя для кооперації фахівців на спільній основі. Так, наукові товариства відрізнялися між собою програмовими завданнями, спеціалізацією, науковим рівнем

фахівців і, відповідно, досліджень, проте вони були однією із закономірних на той час форм організації науки поряд із науковими школами, дослідними установами й вищими навчальними закладами, в яких «створювалася» наука. Вищезазначене дає підстави інтегрувати всі різногалузеві наукові товариства України XIX – початку XX ст. як певну форму організації науки в цілісне дослідження і вивчати її з історіографічної точки зору.

Вищевказані принципи і методи, використані в монографії, є універсальними для будь-якої історіографічної роботи незалежно проблематики. Історіограф, на наш погляд, це – універсальний інтерпретатор процесу накопичення історичної думки, який послуговується загальноприйнятим методологічним інструментарієм незалежно від предмету конкретного дослідження.

Комплекс наступних методів залежить саме від тієї проблематики, яка стає об'єктом історіографічного аналізу. Так, історія вивчення діяльності різногалузевих наукових товариств на теренах України XIX – початку XX ст., у першу чергу, має комплексний міждисциплінарний характер. Упровадження міждисциплінарної методології в запропонованому ракурсі означає використання ідей, засобів, методів дослідження з таких суміжних галузей гуманітарного знання, як логіко-гносеологічний аналіз науки, наукознавство, соціологія, психологія історії. Сучасні дослідники досить часто наголошують на інтеграції гуманітарно-природничих дисциплін, у зв'язку з чим поширеним є *метод міждисциплінарного та полідисциплінарного синтезу*.

Застосування подібних методів до розуміння історичних процесів неможливе без полідисциплінарності, що вимагає від історика розширення світогляду і виходу за звичні межі вузької спеціалізації. Як указує М. Мандрик, сучасна історична наука позиціонує себе антропологічно орієнтованою історією, в центрі уваги якої знаходиться людина в усіх її проявах [185].

Про підтримку антропологізації свідчить, як відзначав російський дослідник ментальностей А. Гуревич, необхідність визнати саме «людський зміст історичного процесу (що так і не вдалося радянським дослідникам, які вважали основою формування світогляду дослідників саме політичні, релігійні та національні чинники) та розробити таку методологію наукового пошуку, яка б змусила історичні джерела надавати нам

інформацію, яку ми шукаємо про людей, які творять суспільство» [186].

У дослідженні застосована нами *антропологічна методологія* дає змогу вважати історичні знання не сукупністю позасуспільних констатацій, а результатом взаємодії соціально-політичних чинників та *інтелектуально-чуттєвої сфери історика*. Як відзначається в науковій літературі, за таких умов можна чіткіше висвітлити *мотиваційну сторону творчості історика*, повніше врахувати фактор соціального замовлення.

Стрижнем антропологічного підходу вважають *психологізм*. На думку А. Гуревича, орієнтація на психологію є найпродуктивнішим і найперспективнішим напрямом сучасного історичного знання, про що науковець зазначав ще в 1991 р. [187].

О. Удод слушно зауважив, що *методи психоісторії* є найбільш важливими для сучасної української історіографії, адже вона, мабуть, найдовше була ізольована від гуманістичної методології. На його думку, упередженість марксистської історіографії призвела до того, що з історичних досліджень були викинуті такі явища, як ментальність, національний характер, масові психічні явища, когнітивний дисонанс, лідерство й підпорядкованість, конформізм і багато інших психічних явищ, які досить часто істотно впливали на хід самої історії [188]. Зазначені вище підходи мають ключове значення для нашої праці, адже ми намагалися показати проблему та її історіографічний зріз через призму *світоглядно-морального портрету науковця* (дослідника, ученого-інтерпретатора процесів розвитку окремих галузей науки у формі специфічних об'єднань – наукових товариств).

Окрім того, на думку О. Хлівнюка, у рамках сучасного антропологічного підходу проблема наукових центрів в історії науки (різноманітних професійних співтовариств, наукових комунікацій, колективів дослідників) висувається на перший план, що передбачає, власне, реконструкцію внутрішньонаукових комунікацій. Окреме місце в монографії займає вивчення міжособових комунікацій науковців як «характеристика інтелектуальної напруженості тієї або іншої епохи». Міжособові комунікації як вияв прихованого обличчя науки – один із напрямів розширення інтелектуального простору науки. Саме в міжособовому спілкуванні, сумісності з особистими мотивами виявляється *саморефлексія вчених*. Міжособові комунікації є найбільш істинною частиною рефлексивного пласта науки. Такий

проблемний акцент дає змогу відтворювати інтелектуальний простір як певну «мережу спілкування» фахівців певної галузі науки [189].

Нами застосовувалися також *принципи просопографії,* які передбачають вивчення колективних біографій, що дає змогу зробити якісний аналіз історії формування і ролі «особистісного» фактора в житті наукового співтовариства. Більша частина сучасних учених схиляються до визнання ключової ролі персоналій у плині історії суспільства, у тому числі й розвитку науки в усіх її формах.

У розрізі антропологічних підходів нами використовувався й *персонологічний метод*, за допомогою якого з'ясовувалася додаткова інформація про авторів публікацій. Особливе місце в дослідженні посіли й окремі методи персонології, зокрема *біографічний*, який забезпечив персоніфікацію історичної думки, а також *метод історико-психологічної реконструкції.*

За допомогою некласичної моделі історичного дослідження ми прагнули показати, що діяльність кожного наукового товариства в ракурсі «мікроісторії» може претендувати на самостійний пошук, який, з одного боку, розкриває трансформацію наукової думки на місцях, з іншого – показує значення відкриттів окремих учених і фахових професійних об'єднань загалом для піднесення рівня науки в Україні у визначений період. Окрім того, така модель багатовимірності історичних явищ і подій, як на цьому наголошує Н. Коцур, сприяє розв'язанню важливих проблем «історії повсякденності», «інтелектуальної історії», «олюднює» історичний процес [190].

Враховуючи те, що наукові колективи дослідників є також об'єктом вивчення наукознавства, яке займається розробкою теоретичних основ організації, планування й управління різноманітних форм науки, не можемо обійти увагою ті методи, якими послуговується ця комплексна дисципліна. Хоча в нашій роботі ці методи й використані лише дотично, проте загальне розуміння умов функціонування наукових товариств вимагає ознайомлення і з ними. Слід відмітити, що, по суті, наукознавча тематика в радянський період не зазнала такого відчутного впливу ідеології і суспільно-політичних чинників, як, скажімо, суспільствознавча. Історія наукових колективів у той час вивчалася в розрізі окремої дисципліни (історії біології, математики, фізики, хімії, медицини тощо), тому розвивалася

згідно з власними закономірностями і більше пояснювалася самими змінами в розвитку окремої дисципліни, аніж загальними політичними змінами в країні (виняток становлять лише наукові товариства гуманітарного спрямування, які завжди інтерпретувалися в загальному історико-культурному часовому і просторовому контексті).

В. Налімов і З. Мульченко, презентуючи дев'ять моделей вивчення науки, зупиняються також і на *соціологічній моделі*, згідно з якою будь-які наукові співтовариства, організації та колективи вивчаються з допомогою макро- і мікросоціологічних засобів [191]. Окрім того, проблеми наукової творчості досліджуються з використанням *психологічних і соціально-психологічних методів* (мотиваційна структура особи ученого, вікова динаміка індивідуальної й колективної наукової творчості, розподіл ролей і лідерство в наукових колективах, система міжособових стосунків у процесі наукової діяльності, психологічний механізм наукового відкриття і його оцінка науковим середовищем тощо) [192].

Констатуємо, що наразі вивчення історії різногалузевих наукових товариств на теренах України XIX – початку XX ст. здійснюється виключно в контексті біографічних (дослідження життєвого і творчого шляху відомого ученого, одним із аспектів діяльності якого була участь в окремому науковому товаристві) і науково-галузевих студій (історія розвитку математики, фізики, біології, медицини тощо), діяльність гуманітарних товариств вивчається також у контексті загального політичного чи національно-культурного розвитку. Ці дослідження є, як правило, фактично-описовими за характером, із залученням широкої джерельної бази, неопублікованих матеріалів тощо. Дослідники майже не вивчають наукові товариства у площині наукознавчих теоретико-методологічних студій, не розглядають їх як одну з форм організації науки на її початковому (інституалізаційному) етапі. Наукові товариства не досліджуються з позиції інституціонального розвитку наукових систем, а лише як розрізнені колективи учених, які працюють у певній галузі науки.

З огляду на це важливим є студіювання цієї теми з позицій саме наукознавчих теоретико-методологічних підходів, що передбачає уточнення змісту окремих дефініцій, наприклад, «науковий простір», «інституалізація науки», «соціальні інститути», «наукове співтовариство», «наукове товариство»,

з'ясування місця різногалузевих наукових товариств України в загальному науковому просторі XIX – початку XX ст., виявлення проблем диференціації та інтеграції наукових дисциплін, що яскраво проявлялися саме у той час і безпосередньо впливали на групування учених навколо ядра конкретного галузевого наукового товариства.

Виявлення характеристик будь-якого науково-дослідницького об'єднання (у тому числі й різногалузевих наукових товариств України XIX – початку XX ст.) дає змогу визначати його місце в рамках значно ширшого утворення (наприклад, дисципліни, галузі науки тощо), а також порівнювати окремі об'єднання між собою, керуючись не їхніми назвами, а сукупністю об'єктивованих показників (величина, структура відносин, темпи змін тощо).

У науці має місце безліч процесів комунікації, обміну інформацією і контактів між ученими. Ці процеси ведуть до виникнення складної «тканини соціальних відносин», що складається в ході створення і поширення наукового знання. Формуванню відносно невеликих соціальних угруповань сприяє, у першу чергу, вимога інтенсивності досліджень, яка передбачає тенденцію до спеціалізації їхньої пізнавальної діяльності.

Л. Рижко розглядає науку в цілому як реальний процес діяльності певного кола людей – учених, організаційних структур, засобів, що забезпечують можливість наукової творчої діяльності. Самі ж продукти наукової діяльності – наукові знання – разом зі структурами наукової діяльності суб'єктів-учених утворюють поле науки, «науковий простір» [193].

Для нас важливим видається філософсько-методологічний підхід, крізь призму якого науковий простір розділяється на когнітивний і соціально-інституційний (інфраструктурний). Ще в наукознавчій літературі радянського часу вказувалося на ці категорії (когнітивної і соціальної інституалізації). Так, серед когнітивних характеристик наукових дисциплін виділяють такі: предмет дослідження наукової дисципліни; специфічні перспективи дослідження даного предмету, способи побудови теорії, рівень теоретичної організації, джерела нової проблематики, використані методи, внутрішньо-дисциплінарні зв'язки між предметом дослідження, методами і теоретичними побудовами, теоретична й методологічна значущість для інших дисциплін тощо [194]. До соціальних ознак відносять соціальну

структуру дисципліни (наукові школи, кооперації учених тощо), одиниці взаємодії (ступінь кооперації всередині дисципліни, типи і щільність комунікації, ступінь участі в професійних організаціях), ступінь інституалізації, формальне та неформальне відношення до інших дисциплін тощо [195].

Згідно з позицією сучасних вітчизняних дослідників, когнітивний науковий простір у своїй структурі містить головні блоки наукових дисциплін (природничі, технічні та соціогуманітарні дисципліни; відповідно до іншої класифікації – гуманітарні, природничі і соціальні (про що йтиметься згодом). Соціально-інституційний науковий простір – всі організаційні структури, які утворюють сферу діяльності учених як творців науки (наприклад, соціальні умови фінансово-побутового і психолого-духовного рівнів, що забезпечують можливість творчості учених (зовнішня оболонка структури), а також безпосередньо ті організації, які функціонують як організовані структури творчості учених (лабораторії, кафедри, центри, інститути, університети, наукові товариства) (внутрішня оболонка структури). Саме в рамках цих структур здійснюються наукові дослідження, відбувається їхня перевірка, а також узагальнення у відповідних наукових текстах (статтях, монографіях, доповідях тощо) [196].

Констатуємо, що соціальний науковий простір з кінця XIX ст. визначається наукознавцями сферою інституціалізованої наукової діяльності. Проте зазначена проблема як цілісна і самостійна не формувалася і не вивчалася, причина чого є гальмування створення узагальнюючих праць з історії науки її внутрішньою складністю і неоднорідністю.

Оформлення науки як органічного компонента соціальної структури суспільства, в якому основу відносин між людьми складає професійна діяльність певного напряму з властивими їй цілями, предметами, методиками і зовнішніми функціями, є підсумком історичних процесів XIX ст., коли в більшості галузей фундаментальних знань виникли спеціалізовані наукові співтовариства, комунікації вчених набули інтернаціональних форм, визріли зовнішні умови для кристалізації науки як особливої царини – творення знань, що сприяли інтеграції та інституціоналізації наукового співтовариства [197]. Саме тоді виникли наукові співтовариства як складні саморегулятивні системи, сформовані між ученими під час проведення досліджень,

обміну інформацією. Зв'язки, встановлені в результаті таких процесів, безпосередньо чи опосередковано діяли на свідомість їхніх учасників і на загальний стан науки, світоглядну основу організації науки як суспільного інституту [198].

Умовою наукової діяльності є здатність наукового співтовариства до самоорганізації. Як стверджує Н. Теппер, створення наукових колективів, шкіл, їхня інституціоналізація у формі наукових установ і освітніх закладів є одним із проявів творчості в галузі науки [199]. Пропонуючи нову ідею, перспективну тему дослідження, учений відкриває можливості для своїх колег, які, підтримуючи цю ідею, об'єднуються навколо свого лідера і реалізують його задуми як новий науковий напрям.

Як відзначає Л. Рижко, наука як самостійне культурне явище спроможна розвиватися тільки в нових організаційних формах, які б окреслювали та захищали її простір. З утворенням наукових співтовариств (інститутів, академій, товариств) відбувається інституалізація науки як «особливий спосіб існування та розвитку наукового простору» [200].

«Науковий простір» – поняття більш ширше, ніж, скажімо, «наукове співтовариство», яке у своєму складі містить і наукові товариства як одну з форм організації науки. Поняття «наукового співтовариства» введене М. Полані для характеристики спонтанно виникаючої структури наукової роботи, що відповідає особливостям і змісту дослідницької діяльності. Це поняття дозволяє вважати ученого активним суб'єктом із власним вибором проблем для дослідження.

Як зазначає Н. Теппер, наукові співтовариства – це соціальні угруповання учених, які працюють в одній предметній або проблемній галузі й об'єднані єдиним розумінням цілей дослідження і методів, певними стандартами результатів, що отримуються, і пов'язані одне з одним системою наукових комунікацій. Учений може бути сприйнятим і зрозумілим лише за його належністю до певного наукового співтовариства [201]. За пропозицією дослідниці, дисциплінарні товариства за галуззю знань (співтовариства медиків, біологів, хіміків та ін.) слід відносити до «горизонтальної» ієрархії [202], при цьому найважливішою функцією наукового співтовариства є конституювання нового наукового знання, яке підтверджує його ідентифікацію і сприйняття науковим співтовариством на базі домінуючої в ньому парадигми або дослідницької програми і в

результаті певної експертної процедури, що займає одне з центральних положень у концепції науки як соціальної системи [203]. Наукове співтовариство має свій «життєвий цикл»: становлення і розвиток співтовариства підтримується за рахунок механізмів суперництва, конкуренції, комунікації, взаємовідносин з іншими співтовариствами, культурою, економікою, державою чи суспільством. Саме ці механізми забезпечують процес самоорганізації науки та її функціонування як відносно автономної підсистеми суспільства [204].

Тлумачення терміну «наукове співтовариство» знаходимо також у статті В. Осіна [205], де проаналізований підхід Т. Парсонса щодо особливостей професійної діяльності спеціалістів у наукових співтовариствах: «по-перше, це професійна відповідальність за зберігання, передачу та використання спеціалізованої суми знань і часто за розширення цих знань як у емпіричному, так і в теоретичному напрямах… Ця центральна характеристика тісно пов'язана з іншою – з високою автономністю професії у справі залучення нових членів, їхньої підготовки і контролю їхньої професійної поведінки… Третя особливість професії – … це встановлення між нею і її суспільним оточенням таких відносин, які забезпечували б їй підтримку, … охорону від непрофесійного втручання в її головні інтереси» [206]. Виходячи з цього, дніпропетровський дослідник В. Осін охарактеризував наукове співтовариство як багаторівневу організацію різноманітних груп людей, об'єднаних жорсткими рамками, які гарантують спільність інтересів і навичок, а також зовнішню і внутрішню ідентифікацію [207].

Термін «наукове співтовариство» в науковій літературі корелюється з поняттям «макронаукових колективів». Так, О. Богдашина, впроваджуючи в науковий обіг і диференціюючи такі поняття, як «макронаукові колективи» і «мікронаукові групи» в структурі української історичної науки другої половини XIX – початку XX ст., до перших із них відносить університети (Київський, Харківський, Новоросійський, Чернівецький, університет імені Франца I у Львові) та інститути (Ніжинський і Ставропігійський), а також гуманітарні наукові товариства при них (Історичне товариство Нестора-літописця, історико-філологічні товариства, Наукове товариство ім. Т. Шевченка у Львові тощо). До наукового мікросоціуму дослідниця зараховує локальні наукові співтовариства – невеликі за кількістю членів

офіційні колективи (кафедри, відділи), напівофіційні (наукові школи), неофіційні («незримі коледжі»), а також родини науковців, які іноді набували форм мікронаукової групи [208].

Нагальна необхідність розуміння сутності наукових товариств України XIX – початку XX ст. як однієї з форм організації науки змушує нас звертатися до пояснення самого терміну «наукове товариство». В. Савчук, розглядаючи типологізацію громадсько-наукових об'єднань Російської імперії другої половини XIX ст., до таких організацій відносив структурні угруповання, серед яких однією з основних форм були саме товариства [209].

Упорядники проекту «Гражданское уложение» 1899 р. визначали товариство як «схвалене владою об'єднання, що складалося мінімум із семи осіб, які, не маючи на меті отримання прибутку, обирали предметом своєї діяльності благодійність, розваги (клуби, суспільні зібрання), розвиток наук, мистецтва, фізичних сил і спритності (спорт) та інші загальнокорисні цілі» [210]. Відомий дослідник історії громадських організацій О. Степанський вважав товариства добровільними, самокерованими, оформленими належним чином формаціями громадян, що регулярно діяли з метою досягнення певних політичних, соціально-економічних і культурних цілей невиробничого й некомерційного характеру [211].

Звернення до довідкової літератури дає такі результати: енциклопедії радянського часу кваліфікували наукові товариства як добровільні об'єднання спеціалістів, покликані сприяти розвитку окремих галузей науки, техніки, виробництва та культури, поширювати наукові знання серед населення [212]; аналогічне визначення наявне і в сучасній довідковій літературі [213]. Таким чином, основна увага зосереджена на факті добровільної участі фахівців у діяльності наукових товариств.

У сучасній російській енциклопедії увага акцентується на тому, що участь у наукових товариствах є суміжною із основною професійною діяльністю науковців: «наукові товариства – об'єднання спеціалістів, які проводять наукові дослідження, а також тих, хто цікавиться певною галуззю науки безвідносно до своєї головної діяльності» [214]. На нашу думку, дефініцію «наукове товариство» слід доповнювати акцентом на некомерційний характер діяльності, адже товариства не переслідували отримання будь-якого додаткового прибутку чи виробництва продукції, як,

наприклад, сільськогосподарські кооперативи. Таким чином, ми схиляємося до визначення наукового товариства як некомерційного добровільного об'єднання спеціалістів, діяльність якого спрямована на розвиток окремих галузей науки, техніки, виробництва та культури, поширення наукових знань серед населення.

Більш складні історіософські студії стосуються питання приналежності ще досить слабких, недиференційованих у XIX ст. наукових товариств України до загального тла науки у формі соціальних інститутів. Якщо ж розглядати функціонування тогочасної вітчизняної науки з позиції інституалізації, що, власне, нам і пропонують сучасні наукознавці, то слід зазначити, що інституціоналізм як інтелектуальна течія прослідковується наразі в політології, економічній теорії, історіографії, а його прихильники широко оперують терміном «інститут» (з лат. – правила, норма традиції). Таким чином, інституалізація наукової діяльності – одночасний процес її відокремлення від інших різновидів діяльності і набуття статусу самостійної науки [215].

У сучасній суспільствознавчій літературі термін «інституціоналізм» трактується досить широко. Так, інститутами можуть вважатися організації (державні, політичні, громадські), норми поведінки соціальних і професійних груп, визнані суспільством, стабільні комплекси соціальних статусів і ролей, які забезпечують задоволення фундаментальних потреб суспільства. Як правило, інститути закріплюють відносини, що виходять за межі особистого спілкування, соціалізують мету і засоби діяльності з урахуванням вимог та інтересів різних груп у їхньому середовищі та поза ним. Цілком зрозуміло, що до останніх вони, маючи як консерваційний, так і мобілізаційний аспекти, не зводяться. Тому З. Зайцева вказує на необхідність чіткого розмежування понять «інститут» і «інституція» (організація, установа). Соціальні інститути формують можливості, на які розраховують окремі особи, суспільні групи й верстви населення; інституції ж створюються для того, щоб використовувати ці можливості [216].

Переваги інституціонального підходу до аналізу історії української науки полягають у тому, що він надає більше шансів подолати звичну дискретність і фрагментарність сприйняття процесів наукової еволюції. Цей підхід дозволяє, якщо не цілком вийти за вузькі межі регіонального висвітлення наукового руху, то

принаймні у порівняльному режимі розглянути його перебіг в основних національно-культурних центрах. Також окреслення діяльності інституцій української науки збагачує загальні уявлення про розвиток науки в містах, уточнює її дисциплінарні аспекти, конкретизує поліваріативність наукової періодики, стан і перспективи досліджень у наукових товариствах [217].

Як стверджує Л. Рижко, до початку XX ст. завершився процес інституалізації структури наукової діяльності переважно в галузі природничого й технічного знання. Стосовно гуманітарного і соціального знання цей процес був далеким від можливої реалізації, а в плані організації наукової діяльності залишався на доінституційному рівні. Водночас елементи професіоналізму вже з'являлися, і їх слід, на думку дослідниці, пояснювати радше як наслідок поділу праці в науці, ніж як результат інституалізації наукової діяльності гуманітарних і соціальних знань [218].

Не менш важливим вектором дослідницького спрямування є показ проблеми створення та еволюції наукових товариств на теренах України XIX – початку XX ст. у контексті запропонованої сучасною дослідницею І. Колесник мережевої моделі науки. Ця модель позначає інтеграцію розрізнених елементів (ідей, теорій, біографій, наукових інституцій, академічних шкіл, наукових співтовариств тощо) в «безшовну» мережу взаємопов'язаних елементів, між якими постійно циркулює інформація, котрі існували і раніше, проте вивчались ізольовано [219]. Структурною характеристикою мережевої моделі науки є макро-мезо-мікро рівні дослідження. Так, мережева модель проектується на процес історичного пізнання в цілому (макро-рівень), на національному, локальному рівні з урахуванням національних традицій, культурних цінностей і стереотипів (мезо-рівень), відносно конкретної особистості вченого, інтелектуальної спільноти, корпоративного об'єднання, гуртка, школи в науці (мікро-рівень) [220].

Інноваційність мережевої моделі історичної науки полягає у синтезі соціологічного, антропологічного та мікроісторичного підходів, що утворює міждисциплінарно-мережевий простір науки. Мережевий аналіз актуалізує антропологічну складову історіографії, у центрі уваги якої опиняється не «безлюдна», деперсоніфікована історія ідей або наукових інституцій, а суб'єкт (актор) процесу пізнання, носій ідей і організатор науки, який постає у науковому повсякденні, у коловороті міжособистісних

взаємин. Мережева модель історичної науки передбачає наявність конвенційних понять, нового термінологічного інструментарію (до мікроряду таких понять належать, наприклад, поняття «інтелектуальне співтовариство», «наукове співтовариство», які є ключовими концептами мережевої моделі) [221]. Так, концепт «інтелектуальне співтовариство», з позиції І. Колесник, означає динамічну й гнучку мережеву структуру комунікаційних та інформаційних практик інтелектуалів [222], причому інтелектуальне співтовариство в просторі науки може мати різні форми: університет, кафедра, гурток, формальне і неформальне угруповання, «незримий коледж», наукове товариство тощо.

Маючи на увазі інституалізацію в історичній науці, дослідниця вказує, що з середини XIX ст. салонно-гурткове життя у формі культурно-просвітницьких гуртків, патріотичних груп, масонських лож, професорсько-студентських об'єднань поступово завмирає і поступається місцем літературному професіоналізму та новим формам організації інтелектуальної праці – редакційним гурткам, науковим співтовариствам на кшталт Одеського співтовариства історії та старожитностей, Історичного співтовариства Нестора-літописця, мережі губернських архівних комісій тощо [223]. І. Колесник наголошує, що завдяки зусиллям українських інтелектуалів протягом другої половини XIX ст. вибудувалася «академічна лінія» української історичної науки – Південно-Західний відділ Російського географічного товариства – НТШ – УНТ – ВУАН [224].

Багато дилем для дослідників науки створює тривіальний поділ її на точні і неточні, природничі, гуманітарні та соціальні, що ускладнює, наприклад, вироблення універсальної типологізації (за науковими галузями) товариств XIX – початку XX ст. У цьому плані важливим є звернення саме до когнітивного наукового простору (головні блоки наукових дисциплін), про які, наприклад, Л. Рижко говорить як про окремі наукові простори (блоки соціогуманітарних, природничих і технічних дисциплін), адже вони відрізняються, перш за все, інфраструктурою (соціальним чинником наукового простору) [225].

На нашу думку, зрозуміти когнітивний науковий простір, у тому числі й української науки рубежу XIX-XX ст., допомагають методи синергетики. Синергетика, як стверджує В. Бронніков, є міждисциплінарною концепцією самоорганізації складних систем у просторі їхньої еволюції, що є чергуванням двох

взаємовиключних процесів – ієрархізації та деієрархізації (ієрархізація складається з послідовного об'єднання елементарних дисипативних структур у структури більш високого порядку, а деієрархізація – це послідовний розпад складних дисипативних структур на більш прості) [226]. В історії науки ці процеси є для дослідника зближенням наукових дисциплін і знищенням кордонів між ними, трансдисциплінарним переносом понять і когнітивних схем із їхнім подальшим розпадом на дрібніші.

Яскравим прикладом такої ситуації є, наприклад, еволюція геології. Сформувавшись приблизно до середини XVIII ст. як цілісна наука комплексного спрямування, геологія відразу ж почала диференціюватися на окремі наукові дисципліни. У XIX ст. розвиток геології призвів до поступового виникнення її головних галузей. Якщо до XIX ст. зусилля учених спрямовувалися на створення загальної теорії Землі, то на початку XIX ст. геологічні дослідження мали практичну спрямованість, що було пов'язано зі змінами суспільних умов, зародженням капіталістичних відносин у ряді країн і зростанням потреби в корисних копалинах. Дослідження місцезнаходження покладів кам'яного вугілля викликало розвиток стратиграфії, вивчення вулканів і землетрусів – формування геотектоніки, вулканічних гірських порід – до подальшого розвитку і відділення петрографії, вчення про рудні поклади стало самостійним науковим напрямом. Продовжувала розвиватися мінералогія; в якості самостійної дисципліни поступово виділилася вулканологія. На рубежі XIX-XX ст. дослідження хімізму гірських порід і мінералів викликало виникнення нової геологічної дисципліни – геохімії; дослідження підземних вод оформилося в самостійну науку – гідрогеологію; вивчення землетрусів і пов'язаних із ними сейсмічних процесів сприяло розвитку сейсмології – пограничної науки між геофізикою і геологією.

З погляду синергетики наукова інформація є соціокультурною матрицею, яка репрезентує не просто потік знання окремого індивіда, а всієї сукупності учених. Ця «соціокультурна матриця» включає те спільне, що характерне для когнітивного процесу певного наукового співтовариства. Іншими словами, все наукове співтовариство своєю діяльністю створює спільну соціокультурну матрицю. Саме ж об'єднання (наприклад, наукове товариство) – це «кооператив», у якому діють окремі агенти – вчені, проте для кожного з них соціокультурна матриця –

когнітивна структура, що складається зі знань, здобутих багатьма вченими. Якщо йдеться про науковий простір, то синергетика виявляє в ньому прикметні для нього риси самоорганізації [227].

У загальній наукознавчій літературі також є вказівки на те, що колективні форми організації наукових співтовариств (у тому числі й різногалузеві товариства) сприяють виникненню комплексних наук поряд із рядом інших факторів (накопичена базовими дисциплінами наукова інформація, яка стає підґрунтям нової науки; наявність технічних засобів дослідження (для експериментальних наук); суб'єктивний фактор, який полягає в діяльності вчених, спрямованої на «оформлення» відповідних наук у вигляді відносно цілісних систем знання), на що вказує радянський наукознавець О. Сичивиця [228].

Окрім того, на сьогодні не розроблено універсальної типології і класифікації наукових товариств Російської імперії та її національних територіальних одиниць (у тому числі й України) XIX – початку XX ст. Безперечно, дослідники в процесі вивчення історії наукових товариств торкалися напрацювань окремих класифікаційних ознак зазначених об'єднань. Так, одним із перших у дорадянській історіографії спробу класифікації історичних наукових товариств за переважаючими напрямами діяльності здійснив В. Іконников, виокремлюючи групи товариств, що займалися археографією, археологією, географією та етнографією [229].

Серед радянських науковців, які займалися розробкою типологізацій наукових товариств, виділяємо О. Соболєву, О. Степанського, Г. Павлову, М. Бастракову. Остання з них виокремлювала наукові товариства двох типів: 1) товариства, що мали на меті проведення досліджень у певній галузі знань; 2) професійні асоціації спеціалістів [230]. Однак неповнота такої типології є очевидною, тому вона не дає змоги відслідкувати всі наукові товариства Російської імперії XIX – початку XX ст.

О. Степанський, вважаючи наукові товариства елементом надбудови самодержавної імперії, ґрунтовно проаналізував процес диференціації громадських організацій різного типу, в тому числі громадсько-наукових, розглянув їхні соціально-економічні позиції та відносини з владою [231].

Роль наукових товариств як особливої форми дослідницької діяльності в Російській імперії розглянуто О. Соболєвою [232] і М. Філіповим [232]. Зокрема, О. Соболєва структурувала

загальнонаукові об'єднання Російської імперії другої половини XIX ст. на три групи за організаційними принципами: 1) центральне товариство, яке знаходиться в Петербурзі або Москві з філіалами чи відділеннями в різних регіонах Російської імперії; 2) незалежні, самостійні регіональні товариства, що виникали як у столиці царської Росії, так і на периферії, не будучи пов'язаними з вищими навчальними закладами, а також ті, що не мали первинних осередків; 3) наукові товариства, які виникли при університетах і вищих навчальних закладах. Оскільки згаданими вище дослідниками вивчалася, в основному, історія громадсько-наукових об'єднань центральних регіонів Росії і залишалася на науковому маргінесі історія національних товариств, тому немає підстав стверджувати про можливість розробки вичерпної типології цих угруповань.

Звернувшись до досвіду В. Савчука як відомого знавця наукового середовища Російської імперії та розробника однієї з перших у вітчизняній науці періоду незалежності типологій громадських об'єднань XIX – початку XX ст., відзначаємо, що існують характерні риси, які виокремлюють громадські товариства із загалу інших угруповань, зокрема, відсутність комерційних цілей у діяльності товариств. Це дає підстави для вилучення з їхнього переліку акціонерних і кооперативних [234].

Враховуючи напрацювання О. Степанського, В. Савчук охарактеризував декілька процедур типологізації громадських об'єднань: 1) виокремлення з усього загалу товариств некомерційного характеру [235], 2) виділення тих, які можна віднести до громадсько-наукових, критерієм чого слугує аналіз їхніх статутних завдань і цілей. Якщо в статуті товариство розглядається як «добровільне об'єднання осіб, що мають на меті певну допомогу нужденним», тоді зрозуміло, що таке товариство не можна відносити до громадсько-наукових об'єднань. Однак є випадки, коли назва об'єднання не відображає його наукову чи науково-просвітницьку спрямованість, хоча така мета і ставиться його представниками [236]; 3) вивчення організаційного оформлення системи наукових товариств.

Так, ряд дослідників, до думки яких схиляється і В. Савчук, дотримується позиції щодо виокремлення трьох типів наукових товариств, виходячи з їхніх організаційних форм: 1) об'єднання, що діяли при університетах та інших вищих навчальних закладах; 2) самостійні товариства локального характеру, що не мали

первинних структур (відділень, філій, відділів тощо) в інших місцевостях (містах); 3) самостійні установи, що мали розгалужену мережу відділень, філій, відділів на території всієї Російської імперії [237].

Окрім того, В. Савчук запропонував власну типологію громадсько-наукових об'єднань Російської імперії *за управлінсько-організаційними критеріями:*

1) товариство, центральне відділення якого знаходилося у Петербурзі чи Москві з філіями або відділеннями в різних регіонах Російської імперії;
2) самостійне локальне товариство, не пов'язане з вищими навчальними закладами, широковідоме як у столиці, так і на периферії;
3) громадсько-наукове об'єднання (товариство), що виникло при університеті або вищому навчальному закладі;
4) незалежне громадсько-наукове об'єднання з центральним відділенням, розташованим на периферії, яке має мережу відділень у різних регіонах Російської імперії.

Як бачимо, застосування цієї типології у ході розгляду громадсько-наукових об'єднань дає змогу не лише проаналізувати їхню сукупність, але й припустити існування ще одного, останнього типу, запропонованого В. Савчуком. Йдеться про певний теоретичний конструкт товариств, центральне відділення яких знаходилося не в Петербурзі чи Москві, а в інших містах імперії. Як стверджує автор, цей тип громадсько-наукових об'єднань раніше фактично не згадувався і не був об'єктом аналізу у спеціальній літературі [238].

Ще однією типологією, запропонованою О. Степанським, є типологія *за функціонально-дисциплінарним призначенням товариства*, згідно з яким виділяються гуманітарні, природничо-наукові, медичні, технічні, сільськогосподарські, географічні та краєзнавчі товариства. Проте, як зазначає В. Савчук, у цьому випадку виникає проблема класифікації товариств із різногалузевими секціями в структурі (наприклад, Українське наукове товариство у Києві, Наукове товариство ім. Тараса Шевченка у Львові). У зв'язку з цим В. Савчук запропонував увести новий тип наукових товариств – універсальне наукове товариство [239].

Таким чином, В. Савчук, проаналізувавши напрацювання попередників, запропонував такі процедури типологізації громадсько-наукових об'єднань:

1) визначення масиву громадських об'єднань, які підлягають аналізу;

2) розробка системи критеріїв першого порядку, за якими будуть відокремлюватися громадсько-наукові об'єднання від загального масиву громадських організацій;

3) розподіл масиву громадсько-наукових об'єднань за узагальненими типами;

4) розбудова ієрархічної системи критеріїв другого порядку, які відносяться безпосередньо до узагальнених типів громадсько-наукових організацій і базуються на взаємодії загального й особливого в їхньому функціонуванні;

5) деталізація критеріїв типологізації громадсько-наукових об'єднань для кожного ієрархічного рівня: за функціонально-дисциплінарним і організаційно-управлінським принципами тощо;

6) розподіл на відповідні групи об'єктів дослідження;

7) використання процедур типологізації для отримання нових знань у ході вивчення громадсько-наукових об'єднань за рахунок накопичення емпіричних знань [240].

Зупинимося на запропонованій дослідником типології, згідно з якою виділено громадські організації – громадські організації некомерційного характеру – громадсько-наукові об'єднання – узагальнені типи громадсько-наукових об'єднань (гуманітарні, природничі, науково-технічні, універсальні). Так, за функціонально-дисциплінарним рівнем типологізації В. Савчук розділив об'єднання на такі:

1) гуманітарні наукові об'єднання (археологічні, історичні, філологічні, етнографічні);

2) природничі – хімічні, фізичні, математичні, географічні;

3) науково-технічні – об'єднання гірничих інженерів, інженерів-технологів, металургійні;

4) універсальні – Українське наукове товариство, Російське технічне товариство тощо. Згідно з управлінсько-організаційним рівнем типологізації, автор виділив чотири типи об'єднань, про які згадувалося вище.

Зазначимо, що поза увагою дослідника залишилися медичні наукові товариства, яких в Україні у XIX – на початку XX ст. нараховувалася велика кількість. Також не потрапили до цієї типології і сільськогосподарські наукові товариства. Окрім того, не зрозуміло, до якого типу варто відносити товариства, що

вирішували юридичні питання (наприклад, Катеринославське юридичне товариство, Київське правниче товариство, Українське правниче товариство у Львові тощо). Однак В. Савчук сам указував на недостатню вичерпність запропонованої ним типологізації, наголошуючи, що «…на наш погляд, функціонально-дисциплінарний та організаційно-управлінський принципи (як вони позначені у нашому дослідженні) є чи не найгрунтовнішими для типологізації громадсько-наукових об'єднань. Водночас це не означає, що ієрархічна система критеріїв не може бути допрацьована іншим дослідником відповідно до завдань його дослідження. Тобто, ми вказуємо лише на методологічні можливості такого підходу, а не на його універсальність» [241].

Окрім того, в літературі зустрічаються й інші критерії типологізації наукових товариств України XIX – початку XX ст., пов'язані з діяльністю галузевих (спеціалізованих) товариств. Так, аналізуючи діяльність сільськогосподарських товариств Правобережної України, Н. Чайка запропонувала власну класифікацію за масштабом діяльності і згрупувала у загальноросійські, обласні й місцеві, поділяючи останні на губернські, повітові, волосні та сільські.

Також дослідницею представлено такі класифікації: 1) за основними напрямами діяльності: загальної дії та вузькогалузеві (спеціальні); 2) за переважаючими формами діяльності: науково-просвітницькі та комерційно-виробничі; 3) за майновим складом членів товариств комерційно-виробничі можна поділити на синдикати великих товаровиробників і кооперативні товариства дрібноземельного селянства (більшість наявних на 1915 р. товариств були селянськими); 4) за ініціаторами створення: за пропозицією великих земельних власників – поміщиків, різночинної інтелігенції та селян; селянські товариства – за власною ініціативою та за ініціативою і сприянням земств; 5) за основними формами діяльності – організаційний, економічний і науково-освітній [242]. А. Пантелеймонченко також класифікував сільськогосподарські товариства за районами їхньої діяльності: обласні, губернські, товариства на групу повітів, зі сферою впливу на один повіт, дрібнорайонні [243].

Окрім того, уся складність типологізації і класифікації наукових товариств України XIX – початку XX ст. пов'язана з тим фактом, що в спеціальній літературі дослідники часто називають одне й те ж товариство по-різному (для прикладу – Історико-

філологічне товариство в м. Ніжин або Ніжинське історико-філологічне товариство), що не дає змоги коректно ідентифікувати цю організацію. Цей аспект загрожує дублюванню окремого товариства як декількох об'єднань у ході обліково-статистичних підрахунків. У таких випадках дослідникам потрібно звертатися лише до статутів наукових товариств, що допоможе чітко визначити їхню початкову (статутну) назву і точно окреслити їхні цілі (наукові, благодійні, комерційні тощо). Окрім того, наукові товариства протягом свого існування досить часто змінювали назви, що також значно ускладнює процес їхнього підрахунку і, відповідно, типологізації, позаяк основним моментом залишається встановлення фактів правонаступності у діяльності наукових осередків.

Отже, сучасні наукознавчі студії дають нам підстави для того, щоб кваліфікувати наукові товариства на теренах України XIX – початку XX ст. як одну з форм організації тогочасної науки, які структурно вливалися до загального тла наукового простору. Загальновідомо, що з утворенням наукових співтовариств відбувалася інституалізація науки, що підтверджує реальну перспективу розгляду різногалузевих наукових товариств як соціальних інституцій у межах закономірного інституалізаційного процесу. Обмежені можливості діяльності окремого вченого, а також перехід науки до вирішення практичних завдань зумовили необхідність кооперування учених у процесі науково-дослідної діяльності, що об'єктивно й зумовило потребу розвитку науки науковими колективами. На нашу думку, наразі відкритим залишається питання когнітивного наукового простору (диференціація науки за блоками наукових дисциплін) і створення універсальної типології наукових товариств рубежу XIX-XX ст. Актуальною є розробка як універсальної типології усієї сукупності вітчизняних наукових товариств, так і класифікації спеціалізованих об'єднань. На наш погляд, для розробки універсальної теоретико-методологічної схеми вкрай необхідними є підготовка і видання систематизованих довідників з історії різногалузевих наукових товариств України, яких на сьогоднішній день у науковому обігу немає.

[1] Варшавчик М. А. О научных основах изучения истории КПСС: (Введение в историко-партийную науку) / М. А. Варшавчик, Л. М. Сирин. – М.: Политиздат, 1978. – 191 с.; Зевелев А. И. Историографическое исследование: методологические аспекты: [учебное пособие] / А. И. Зевелев – М.: Высшая

школа. – 1987. – 161 с.; Маслов Н. Н. Очерки источниковедения и историографии истории КПСС / Н. Н. Маслов, З. В. Степанов. – Л.: Изд-во ЛГУ, 1974. – 166 с.; Очерки истории исторической науки в СССР. – Т. 4. – М.: Наука, 1966. – 854 с.; Сахаров А. М. О предмете историографических исследований / А. М. Сахаров // История СССР. – 1974. – № 3. – С. 90-112; Шмидт С. О. О предмете советской историографии и принципах ее периодизации / С. О. Шмидт // История СССР. – 1962. – № 1. – С. 94-104.

[2] Дядиченко В. А. Розвиток історичної науки в Українській РСР / В. А. Дядиченко, Ф. Є. Лось, В. Г. Сарбей. – К.: Наук. думка, 1970. – 80 с.; Санцевич А. В. Українська радянська історіографія (1945-1982) / А. В. Санцевич – К.: Вища шк., 1984. – 142 с.; Сарбей В. Г. Теоретические вопросы развития историографических исследований в Украинской ССР (1945 – 1985) / В. Г. Сарбей // Теоретико-методологические вопросы развития советской исторической науки: межвуз. сб. науч. трудов. – Днепропетровск: Днепропетровский гос. ун-т, 1987. – С. 5-18; Якунин В. К. На пути к правде истории. Становление и развитие историко-партийной науки на Украине (октябрь 1917 – вторая половина 30-х годов) / В. К. Якунин. – К.: Из-во при Киевском гос. ун-те издательского обьединения «Вища школа», 1989. – 103 с.

[3] Реєнт О. Українська історична наука на порозі XXI ст.: проблеми пошуку / О. Реєнт // У робітнях історичної науки. – К.: Пошуково-видавниче агентство «Книга Пам'яті України»; Видавничий центр «Просвіта», 1999. – С. 275-310; Реєнт О. П. Перечитуючи написане / О. П. Реєнт. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2005. – 256 с.; Реєнт О. П. Україна XIX-XX ст. Роздуми та студії історика / О. П. Реєнт. – К., 2009. – 486 с.

[4] Калакура Я. С. Українська історіографія: курс лекцій / Я. С. Калакура. – К.: Генеза, 2004. – 496 с.; Калакура Я. С. Українська історіографія: курс лекцій / Я. С. Калакура. – [Вид. 2-е, доп.]. – К.: Генеза, 2012. – 512 с.; Калакура Я. С. Українознавче дослідження: теорія та методологія / Я. С. Калакура. – К.; Тернопіль: Джура, 2012. – 292 с.

[5] Коцур А. П. Українська національна історіографія XX ст.: навч.-метод. посіб. / А. П. Коцур. – Переяслав-Хмельницький: Переяслав-Хмельницький держ. педагогічний ун-т ім. Г. Сковороди, 2003. – 40 с.; Коцур В. П. Історіографія історії України: Курс лекцій: навч. посіб. для студ. іст. спец. вузів / В. П. Коцур, А. П. Коцур. – Чернівці: Золоті литаври, 1999. – 519 с.; Коцур В. П. Історичні дослідження: упереджені та об'єктивні оцінки (соціальні зміни і політичні процеси в Україні 1920-х – 1930-х рр.: історіографія) / В. П. Коцур. – К.: Наукова думка, 1998. – 506 с.

[6] Колесник І. Мережева модель науки (новий проект української історіографії?) / І. Колесник // Ейдос: альманах теорії та історії історичної науки. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2009. – № 4. – С. 54-88; Колесник І. І. Українська історіографія в контексті національного відродження України: спроба періодизації / І. І. Колесник // Історія і теорія історичної науки і освіти // Харківський історичний збірник. – Х., 1995. – Вип. І. – С. 21-52; Колесник І. Українська історіографія в полі інтелектуальної історії: Modern or Postmodern? /

І. Колесник // Ейдос: альманах теорії та історії історичної науки. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2005. – № 1. – С. 227-245; Колесник І. І. Українська історіографія. XVIII – початок XX століття: навч. посіб. для студ. вищих навч. закл. / І. І. Колесник. – К.: Генеза, 2000. – 254 с.; Колесник І. Українська історіографія. Концептуальна історія / Ірина Колесник; Нац. акад. наук України, Ін-т історії України. – К.: Інститут історії України НАН України, 2013. – 565 с.

[7] Дашкевич Я. Р. Стан і напрями джерелознавчих та історіографічних досліджень історії України (друга половина XIX – XX ст.): Доповідь про друков. праці д-ра іст. наук / Я. Р. Дашкевич. – К.: Ін-т української археографії НАН України, 1994. – 52 с.

[6] Зашкільняк Л. Методологія історії від давнини до сучасності / Л. Зашкільняк. – Львів: Львівський держ. ун-т ім. І. Франка, 1999. – 224 с.; Зашкільняк Л. О. Вступ до методології історії: навч. посіб. / Л. О. Зашкільняк. – Львів: ЛОНМІО, 1996. – 96 с.; Зашкільняк Л. О. Сучасна світова історіографія: посібник для студ. іст. спец. ун- тів / Л. О. Зашкільняк; Львівський національний ун-т ім. І. Франка. – Львів: ПАІС, 2007. – 312 с.; Українська історіографія на зламі XX і XXI століть: здобутки і проблеми: [кол. монографія] / [ред. Л. Зашкільняк]. – Львів: Львів. нац. ун-т ім. І. Франка, 2004. – 406 с.

[9] Головко В. В. Історіографія кризи історичної науки. Український контекст / В. В. Головко; [наук.ред. І. І. Колесник]. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2003. – 227 с.

[10] Яковенко Н. Вступ до історії / Н. Яковенко. – К.: Критика, 2007. – 376 с.

[11] Кондратюк К. К. Українська історіографія XIX – початку XX століть: основні напрями і концепції: [навч. посібник] / К. К. Кондратюк. – Львів: ВЦ ЛНУ ім. І. Франка, 2002. – 240 с.

[12] Потульницький В. А. Україна і всесвітня історія: Історіософія світової та української історії XVII-XX століть / В. А. Потульницький. – К.: Либідь, 2002. – 480 с.

[13] Іваненко В. В. Очищення правдою: Відома і невідома Україна в об'єктиві історії XX сторіччя / Іваненко В. В., Голуб А. І., Удод О. А. – К.: Генеза, 1997. – 206 с.; Марченко М. І. Українська історіографія (з інтелектуальної спадщини) / М. І. Марченко. – [2-га ред.]. – К.: Фенікс, 2011. – 483 с.; Ясь О. Історик і стиль. Визначні постаті українського історіописання у світлі культурних епох (початок XIX – 80-ті роки XX ст.): Монографія: У 2 ч. / Олексій Ясь; за ред. В. А. Смолія. – К.: НАН України. Ін-т історії України, 2014. – Ч. 1. – 587 с.; Ясь О. Історик і стиль. Визначні постаті українського історіописання у світлі культурних епох (початок XIX – 80-ті роки XX ст.): Монографія: У 2 ч. / Олексій Ясь; за ред. В. А. Смолія. – К.: НАН України. Ін-т історії України, 2014. – Ч. 2. – 650 с.

[14] Калакура Я. С. Історичні засади українознавства / Я. С. Калакура. – К., 2007. – С. 199.

[15] Колесник І. І. Українська історіографія. XVIII – початок XX століття… – С. 31.

[16] Алексієвець М. М. Роль Наукового товариства ім. Т. Шевченка в українському національному відродженні (друга половина XIX – початок XX ст.) / М. М. Алексієвець, В. В. Савенко. – Т., 1999. – С. 8.

[17] Грицак Я. Почин для зросту на спільнім ґрунті: Погляд на Наукове Товариство ім. Шевченка, що діяло у Львові протягом 116 р. / Я. Грицак // Наука і суспільство. – № 10. – 1989. – С. 20-26.
[18] Кубійович В. Нарис історії наукового товариства ім. Шевченка (1873-1949) / Володимир Кубійович. – Львів, 1991. – 53 с.
[19] Кучер Р. В. Наукове товариство імені Т. Шевченка: Два ювілея / Р. В. Кучер. – К.: Наукова думка, 1992. – 112 с.
[20] Періодичні та серійні видання Наукового товариства імені Шевченка (1885-1939): Анотований покажчик / Наукове Товариство ім. Т. Шевченка у Львові. Комісія бібліографії і книгознавства / Л. І. Ільницька (бібліогр. ред.); Т. Ю. Кульчицька (уклад. і авт. передм.). – Л.: [Видавництво НТШ], 1990. – 103 с. – (Науково-довідкові видання; Т. 1).
[21] Алексієвець М. М. Роль Наукового товариства ім. Т. Шевченка в українському національному відродженні… – С. 9.
[22] Там само. – С. 10.
[23] Шуманська Н. В. Історія Математично-природописно-лікарської секції Наукового товариства ім. Т. Шевченка (1893-1940): дис. … канд. іст. наук: 07.00.07 / Шуманська Наталія Василівна. – Переяслав-Хмельницький, 2007. – С. 16.
[24] Там само. – С. 18.
[25] Зайцева З. І. Інституціоналізація української науки наприкінці XIX – на початку XX ст.: дис. … д-ра іст. наук: 07.00.01 / Зайцева Зінаїда Іванівна; Нац. акад. наук України, Ін-т історії України. – К., 2007. – С. 39.
[26] Там само. – С. 40.
[27] Там само. – С. 52.
[28] Винар Л. Михайло Грушевський і Наукове Товариство ім. Тараса Шевченка, 1892-1930 / Л. Винар. – Мюнхен: Дніпрова хвиля, 1970. – 111 с.; Герич Ю. До біографії М. Грушевського / Ю. Герич // Український історик. – 1972. – Ч. 1-2. – С. 66-84; Пріцак О. Наукове товариство ім. Шевченка і його сторіччя / О. Пріцак // Сучасність. – 1973. – С. 52-60; Пріцак О. Наукове товариство ім. Шевченка у Львові поміж двома війнами / О. Пріцак // Український історик. – 1981. – Ч. 1-4. – С. 147-152; Пріцак О. Роля Наукового товариства ім. Шевченка в історії України / О. Пріцак // Сучасність. – 1984. – Ч. 3. – С. 57-74.
[29] Зайцева З. І. Інституціоналізація української науки наприкінці XIX – на початку XX ст. … – С. 52.
[30] Гирич І. Б. Організація М. С. Грушевським археографічної роботи у львівський період життя й діяльності (1894-1914 рр.) / І. Б. Гирич // Український історичний журнал. – 1997. – № 1. – С. 72-86; Капраль М. Археографічна діяльність Михайла Грушевського у львівський період життя (1894-1914) / М. Капраль // Михайло Грушевський і українська історична наука: Мат. наук. конференцій, присвячених Михайлові Грушевському. – Л.: Ін-т історичних досліджень Львівського держ. ун-ту ім. І. Франка; Ін-т української археографії та джерелознавства ім. М. Грушевського НАН України, 1999. – С. 172-176; Капраль М. Археографічна комісія Наукового товариства ім. Шевченка у Львові (Нарис

історії діяльності) / М. Капраль // Український археографічний щорічник. Нова серія. – К.: НАН України. Ін-т української археографії та джерелознавства ім. М. Грушевського НАН України, 1999. – Вип. 3/4. – С. 56-76.

[31] Зайцева З. І. Інституціоналізація української науки наприкінці XIX – на початку XX ст. … – С. 57.

[32] Там само. – С. 57.

[33] Демуз І. Діяльність Наукового товариства імені Тараса Шевченка у Львові (кінець XIX – початок XX ст.): сучасна вітчизняна історіографія / І. Демуз // Переяславський літопис: зб. наук. статей / [ред. колегія: Коцур В. П. (голов. ред.) та ін.]. – Переяслав-Хмельницький: ФОП О. М. Лукашевич, 2014. – Вип. 6. – С. 149-174.

[34] Онопрієнко В. Українське наукове товариство: 1907-1921 роки / В. Онопрієнко, О. Реєнт, Т. Щербань; НАН України; Інститут історії України. – К., 1998. – С. 10.

[35] Грушевський М. С. Три академії / М. С. Грушевський // Київські збірники історії й археології, побуту й мистецтва. – К., 1931. – Т. 1. – С. 2-14 (Передрук.: Український історик. – 1983. – № 2-4. – С. 135-148); Грушевський О. Стежки і шляхи української науки / О. Грушевський // Літературно-науковий вісник. – 1918. – № 9. – С. 126-133.

[36] Онопрієнко В. Українське наукове товариство: 1907-1921 роки ... – С. 11.

[37] Зайцева З. І. Інституціоналізація української науки наприкінці XIX – на початку XX ст. ... – С. 53.

[38] Онопрієнко В. Українське наукове товариство: 1907-1921 роки...

[39] Там само. – С. 9, 128.

[40] Зайцева З. І. Інституціоналізація української науки наприкінці XIX – на початку XX ст. ... – С. 54.

[41] Клименко І. В. В. П. Науменко і його роль у розвитку українського просвітництва кінця XIX – початку XX ст. (за матеріалами з фондів Інституту рукопису Національної бібліотеки В. І. Вернадського) / І. В. Клименко // Рукописна та книжкова спадщина України. – К., 2000. – Вип. 6. – С. 38; Коновець О. Ф. Просвітницький рух в Україні / О. Ф. Коновець. – К., 1992. – С. 60.

[42] Валіон О. Михайло Грушевський і Наддніпрянщина (кінець XIX – початок XX ст.) / О. Валіон // Наукові записки Тернопільського національного університету ім. Володимира Гнатюка. Серія: Історична. – 2005. – Вип. 3. – С. 103.

[43] Зайцева З. І. Інституціоналізація української науки наприкінці XIX – на початку XX ст. .... – С. 55.

[44] Величко Т. В. Етнографічне музейництво Півдня України: історична та регіональна своєрідність, сучасні тенденції: дис. … канд. іст. наук: 07.00.05 / Величко Тетяна Вікторівна; НАН України, Інститут мистецтвознавства, фольклористики та етнології ім. М. Т. Рильського. – К., 2009. – 202 арк.; Губицький Л. В. Дослідження історії Росії в Історичному товаристві Нестора-літописця (1872-1931 рр.): дис. … канд. іст. наук: 07.00.06 / Губицький Любомир Володимирович; Київський національний університет ім. Тараса Шевченка. – К.,

2002. – 207 арк.; Колесник М. П. Историческое общество Нестора-летописца. 1872-1931 гг. (Историографический очерк): автореф. дис. на соискание уч. степ. канд. ист. наук: спец. 07.00.09 «Историография, источниковедение и методы исторического исследования» / М. П. Колесник; АН УССР. Институт истории. – К., 1990. – 17 с.; Круглова Л. Б. Публікація джерел з історії України на сторінках наукового часопису «Чтения в Историческом обществе Нестора-летописца» (1879-1914 рр.): дис. … канд. іст. наук: 07.00.06 / Круглова Людмила Борисівна; Київський національний університет ім. Тараса Шевченка. – К., 2009. – 269 арк.; Медалієва О. З. Роль університетських історичних наукових товариств України в українському національному відродженні (остання третина XIX ст. – 1917 р.): автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: спец. 07.00.01 «Історія України» / О.З. Медалієва; Черкаський національний університет імені Богдана Хмельницького. – Черкаси, 2005. – 20 с.

[45] Колосовська Н. Д. Миколаївське товариство аматорів природи: організація та напрями діяльності (1908-1917 роки): автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: спец. 07.00.07 «Історія науки і техніки» / Н. Д. Колосовська; Центр досліджень науково-технічного потенціалу та історії науки імені Г. М. Доброва НАН України. – К., 1999. – 17 с.; Савчук В. С. Историко-научный анализ деятельности естественнонаучных обществ Юга Украины, Крыма и Бессарабии: вторая половина XIX – начало XX в.: дис. … доктора ист. наук: 07.00.07; 07.00.01 / Савчук Варфоломей Степанович; Днепропетровский государственный университет. – Днепропетровск, 1996. – 450 л.

[46] Грицюта О. О. Роль механіко-будівного відділу Київського відділення Російського технічного товариства у розгортанні наукових досліджень в галузі залізничного транспорту: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: спец. 07.00.07 «Історія науки і техніки» / О. О. Грицюта; Держ. екон.-технол. ун-т транспорту. – К., 2010. – 20 с.; Демченко Т. П. Культурно-просветительская деятельность отделений Русского технического общества на Украине в 1970-1914 годы: дис. … канд. ист. наук: 07.00.02 / Демченко Тамара Павловна. – К., 1983. – 222 л.; Кушлакова Н. М. Харківське математичне товариство та його внесок у розвиток математичної думки в Україні (1879-1930): автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: спец. 07.00.07 «Історія науки і техніки» / Н. М. Кушлакова; Центр досліджень науково-технічного потенціалу та історії науки ім. Г. М. Доброва. – К., 2007. – 20 с.; Пилипчук О. О. Історія Київського відділення Російського технічного товариства (1871-1919): автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: спец. 07.00.07 «Історія науки і техніки» / О. О. Пилипчук; НАН України. Центр досліджень науково-технічного потенціалу та історії науки імені Г. М. Доброва. – К., 2006. – 20 с.

[47] Богоніс П. М. Історико-науковий аналіз діяльності Київського Хірургічного товариства (1908-1917): дис. … канд. іст. наук: 07.00.07 / Богоніс Павло Миколайович; НАН України, Центр досліджень науково-технічного потенціалу та історії науки ім. Г. М. Доброва. – К., 1998. – 166 арк.; Васильєв Ю. К. Роль Товариства одеських лікарів у розвитку медичної справи та медичної науки. 1849-1924 рр.: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. мед. наук: спец.

14.02.04 «Історія медицини» / Ю. К. Васильєв; Національний медичний університет ім. О. О. Богомольця. – К., 2011. – 20 с.; Коцур Н. І. Становлення і розвиток гігієнічної науки в Україні: шлях крізь епохи і соціальні потрясіння (друга половина XIX – 20-ті рр. XX століття): монографія / Н. І. Коцур. – Корсунь-Шевченківський, 2011. – 726 с.; Самойленко Н. І. Наукові товариства лікарів на терені України (друга половина XIX – початок XX ст.): автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: спец. 07.00.07 «Історія науки і техніки» / Н. І. Самойленко; ДВНЗ «Переяслав-Хмельницький державний педагогічний університет імені Григорія Сковороди». – Переяслав-Хмельницький, 2012. – 21 с.

[48] Костюк М. В. Становлення та розвиток сільськогосподарських освітніх закладів та дослідної справи Черкащини (друга половина XIX – початок XX ст.): автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: спец. 07.00.07 «Історія нуки і техніки» / М. В. Костюк; ДВНЗ «Переяслав-Хмельницький ДПУ імені Григорія Сковороди». – Переяслав-Хмельницький, 2007. – 19 с.; Пантелеймонченко А. О. Сільськогосподарські товариства України: зародження, основні напрямки діяльності і значення (друга половина XIX – початок XX ст.): дис. … канд. екон. наук: 08.01.04 / Пантелеймонченко Андрій Олексійович; Полтавський сільськогосподарський інститут. – Полтава, 1994. – 200 арк.; Чайка Н. Г. Становлення та розвиток наукових установ при сільськогосподарських товариствах Правобережної України (друга половина XIX – початок XX ст.): автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: спец. 07.00.07 «Історія науки і техніки» / Н. Г. Чайка; УААН. Державна наукова сільськогосподарська бібліотека. – К., 2005. – 22 с.

[49] Климова К. І. Наукова діяльність Київського відділу Імператорського російського Воєнно-історичного товариства (1908-1914): дис. … канд. іст. наук: 07.00.06 / Климова Катерина Іванівна; НАН України; Ін-т української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського. – К., 1995. – С. 7.

[50] Хлівнюк О. В. Охорона культурної спадщини в Криму (1887-1941 рр.): дис. … канд. іст. наук: 26.00.05 / Хлівнюк Олександр Віталійович. – Сімферополь, 2009. – 222 арк.

[51] Там само. – С. 12.

[52] Там само. – С. 17.

[53] Філоненко В. Й. Наукова діяльність Таврійської наукової архівної комісії і Таврійського товариства історії, археології та етнографії, 1887-1929 / В. Й. Філоненко // Архіви України. – 1967. – № 1. – С. 31-34.

[54] Хлівнюк О.В. Охорона культурної спадщини в Криму (1887-1941 рр.)… – С. 24.

[55] Там само. – С. 24.

[56] Там само. – С. 27.

[57] Потєхін Д. В. Вклад «Таврійської вченої архівної комісії» і «Таврійського товариств історії, археології та етнографії» у вивчення історії Криму: дис. …канд. іст. наук: 07.00.09 / Потєхін Дмитро Васильович; АН України, Інститут історії України. – К., 1994. – 236 арк.

[58] Симоненко І. В. Вчені архівні комісії в Україні: Історія, діяльність, здобутки: кінець XIX – початок XX ст.: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст.

наук: спец. 07.00.06 «Історіографія, джерелознавство та спеціальні історичні дисципліни» / І. В. Симоненко; Інститут історії України НАН України. – К., 2001. – 20 с.

[59] Хлівнюк О. В. Охорона культурної спадщини в Криму (1887-1941 рр.)… – С. 22-23.

[60] Там само. – С. 20-21.

[61] Петрук Н. П. Південно-Західний Відділ Російського Географічного Товариства в суспільно-політичному русі України у другій половині XIX ст.: дис. … канд. іст. наук: 07.00.01 / Петрук Наталія Павлівна. – К., 2001. – С. 6.

[62] Чорна Л. В. Південно-Західний Відділ Російського Географічного Товариства і його роль в українському національному відродженні: дис. … канд. іст. наук: 07.00.01 / Чорна Ліана Володимирівна. – Ізмаїл, 2005. – С. 11.

[63] Журба О. І. Київська археографічна комісія 1843-1921: Нарис історії і діяльності / О. І. Журба. – К.: Наукова думка, 1993. – 184 с.

[64] Хмарський В. М. Археографічна діяльність наукових установ на півдні України у XIX – на початку XX ст.: дис. … доктора іст. наук: 07.00.01 / Хмарський Вадим Михайлович; Одеський національний університет ім. І.І. Мечникова. – Одеса, 2004. – 550 арк.

[65] Савчук В. С. Историко-научный анализ деятельности естественнонаучных обществ Юга Украины, Крыма и Бессарабии: вторая половина XIX – начало XX в.: дис. … доктора ист. наук: 07.00.07; 07.00.01 / Савчук Варфоломей Степанович; Днепропетровский государственный университет. – Днепропетровск, 1996. – С. 17.

[66] Баженов Л.В. Товариство дослідників Волині: етапи історіографічного вивчення / Л. В. Баженов // Житомирщина на зламі тисячоліть: Науковий збірник «Велика Волинь»: Праці Житомирського науково-краєзнавчого товариства дослідників Волині. – Т. 21 / Відп. редактор М. Ю. Костриця. – Житомир: М.А.К., 2000. – С. 19-21.

[67] Фотинский О. А. Очерк истории Общества исследователей Волыни / О. А. Фотинский // Труды Общества исследователей Волыни. – Житомир, 1902. – Т. 1. – С. 1-19.

[68] Беляшевский Н. Общество исследователей Волыни / Н. Беляшевский // Киевская старина. – 1897. – № 5. – С. 17-20.

[69] О. Л. (О. Левицкий). Открытие Общества исследователей Волыни / О. Л. // Киевская старина. – 1902. – № 10. – С. 41-42.

[70] Гнатюк В. Наукова праця на Волині за 1914-1924 рр. / В. Гнатюк // Україна. – К., 1926. – № 2-3. – С. 223-228.

[71] Михайлюк О. Г. Волинське Товариство дослідників Волині / О. Г. Михайлюк // Минуле і сучасне Волині: краєзнавство: історія, здобутки, перспективи. Тези доп. та повід. II-ої регіональної «Велика Волинь» і VI-ої обласної історико-краєзнавчої конференції. – Луцьк, 1992. – С. 15-16.

[72] Верменич Я. В. Роль Товариства дослідників Волині у становленні регіонального історичного напряму в українознавстві / Я. В. Верменич // Велика Волинь: минуле й сучасне: Матеріали міжнародн. наукової конф. –

Хмельницький – Ізяслав – Шепетівка, 1994. – С. 33-34.

[73] Ошуркевич О. Ф. Фольклорно-етнографічна проблематика у діяльності Товариства дослідників Волині (1900-1920) / О. Ф. Ошуркевич // Велика Волинь: минуле й сучасне: Матеріали міжнародн. наукової конф. – Хмельницький – Ізяслав – Шепетівка, 1994. – С. 34-37.

[74] Черкашина Н. К. Товариство дослідників Волині: історія і сучасність / Н. К. Черкашина // Житомир в історії Волині і України: Тези Всеукр. науково-краєзн. конф. – Житомир, 1994. – С. 52-54.

[75] Тарабукін О. О. Археологічні дослідження Товариства дослідників Волині та Волинського науково-дослідного музею на Житомирщині в І-й третині ХХ ст. / О. О. Тарабукін // Матеріали і тези наукової конф. До 130-річчя Житомирського краєзнавчого музею. – Житомир, 1995. – С. 31-35.

[76] Кострица М. Ю. Роль Товариства дослідників Волині в організації наукового дослідження Волині (1900-1920 рр.) / М. Ю. Кострица // Урал в мініатюрі: природні багатства Житомирщини, їх вивчення та перспективи використання. – Житомир, 1996. – С. 200-205.

[77] Матюхова Л. П. Зміст «Трудов Общества исследователей Волыни», виданих з 1902 по 1920 рік / Л. П. Матюхова // Велика Волинь: Праці Житомирського науково-краєзнавчого Товариства дослідників Волині. – Т. 15. – Житомир, 1994. – С. 176-177.

[78] Баженов Л. В. Товариство дослідників Волині: етапи історіографічного вивчення / Л. В. Баженов // Житомирщина на зламі тисячоліть: Науковий збірник «Велика Волинь»: Праці Житомирського науково-краєзнавчого товариства дослідників Волині. – Т. 21 / Відп. редактор М. Ю. Кострица. – Житомир: М.А.К., 2000. – С. 20.

[79] Демуз І. Висвітлення історії сільськогосподарських товариств України кінця ХІХ – початку ХХ ст. в дорадянській історіографії / І. Демуз // Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету. – Запоріжжя: ЗНУ, 2012. – Вип. XXXIV. – С. 291-296; Демуз І. Діяльність природничих товариств Російської імперії ХІХ – початку ХХ ст. у висвітленні радянських дослідників / І. Демуз // Наукові записки. Серія: Історичні науки. – Кіровоград: РВВ КДПУ ім. В. Винниченка, 2014. – Вип. 19. – С. 111-118; Демуз І. Діяльність сільськогосподарських товариств України другої половини ХІХ – початку ХХ ст. в сучасних вітчизняних історіографічних студіях / І. Демуз // Наукові записки. Серія: Історичні науки. – Кіровоград: РВВ КДПУ ім. В. Винниченка, 2013. – Вип. 18. – С. 139-146; Демуз І. Значення наукових медичних товариств України другої половини ХІХ – початку ХХ ст. у світлі марксистсько-ленінської методології історії / І. Демуз // Наукові записки: [збірник наукових статей] / М-во освіти і науки, молоді та спорту України, Нац. пед. ун-т імені М. П. Драгоманова; укл. Л. Л. Макаренко. – К.: Вид-во НПУ імені М. П. Драгоманова, 2012. – Вип. CVI (106). – Серія педагогічні та історичні науки. – С. 221-231; Демуз І. Історико-філологічне товариство при Інституті князя Безбородька у Ніжині: історіографічний дискурс / І. Демуз // Ніжинська старовина: збірник регіональної історії та пам’яткознавства. Серія «Ніжинознавчі

студії» № 10. – К.: Центр пам'яткознавства НАН України і УТОПІК, 2013. – Вип. 15 (18). – С. 117-125; Демуз І. Історичне товариство Нестора-літописця: історіографічні студії дорадянського періоду / І. Демуз // Часопис української історії / За ред. доктора історичних наук, професора А. П. Коцура. – К.: ФОП В. М. Гавришенко, 2013. – Вип. 26. – С. 65-70; Демуз І. Історичне товариство Нестора-літописця: історіографічні студії радянського періоду / І. Демуз // Наукові записки з української історії: Збірник наукових статей. – Переяслав-Хмельницький: ФОП О. М. Лукашевич, 2012. – Вип. 31 (Спецвипуск). – С. 163-169; Демуз І. Історичне товариство Нестора-літописця: сучасний досвід студіювання проблеми / І. Демуз // Переяславський літопис: зб. наук. статей / [ред. колегія: Коцур В. П. (голов. ред.) та ін.]. – Переяслав-Хмельницький: ФОП О. М. Лукашевич, 2014. – Вип. 5. – С. 100-113; Демуз І. Математичні та хімічні наукові товариства України кінця XIX – початку XX ст.: радянський досвід історіографічних напрацювань / І. Демуз // Наукові записки. Серія: Історичні науки. – Кіровоград: РВВ КДПУ ім. В. Винниченка, 2012. – Випуск 17. – С. 207-212; Демуз І. Наукові медичні товариства України другої половини XIX – початку XX ст. у джерелах дорадянського періоду / І. Демуз // Вісник Національного технічного університету «Харківський політехнічний інститут». Збірник наукових праць. Серія Історія науки і техніки. – Харків: НТУ «ХПІ». – 2013. – № 10 (984). – С. 33-41; Демуз І. Науково-технічні товариства України кінця XIX – початку XX ст.: історіографія дореволюційного періоду / І. Демуз // Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. Серія «Історія України. Українознавство: історичні та філософські науки». – Харків: ФО Бровін О. В., 2013. – Випуск 16. – С. 23-28; Демуз І. Південно-Західний відділ Російського географічного товариства: провінційний осередок чи потужне наукове об'єднання? (Історіографія проблеми) / І. Демуз // Література та культура Полісся. – Вип. 73. Серія «Історичні науки». – № 1 / відп. ред. і упоряд. Г. В. Самойленко. – Ніжин: НДУ ім. М. Гоголя, 2013. – С. 210-223; Демуз І. Сільськогосподарські товариства України другої половини XIX – початку XX ст.: досвід історіографічних напрацювань сучасної вітчизняної науки / І. Демуз // Сіверянський літопис: Всеукраїнський науковий журнал. – Чернігів: ФОП Лозовий В. М., 2013. – № 1 (109). – С. 76-82; Демуз І. Фізичні наукові товариства України кінця XIX – початку XX ст.: досвід студіювання проблеми / І. Демуз // Наукові записки з української історії: Збірник наукових статей. – Переяслав-Хмельницький: ФОП О. М. Лукашевич, 2012. – Вип. 32. – С. 231-237; Демуз І. Церковно-археологічні товариства і установи України XIX – початку XX ст.: сучасна вітчизняна історіографія / І. Демуз // Література та культура Полісся. – Вип. 76. Серія «Історичні науки». – № 2 / відп. ред. і упоряд. Г. В. Самойленко. – Ніжин: НДУ ім. М. Гоголя, 2014. – С. 90-106.

[80] Коломієць Т. В. Харківське товариство поширення в народі грамотності: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: спец. 07.00.02 / Т. В. Коломієць; Харківський державний університет. – Х., 1995. – 24 с.

[81] Вовк Л. Історія освіти дорослих в Україні: монографія / Л. Вовк. – К., 1999. – 226 с.

[82] Поточни Є. Розвиток освіти дорослих в Галичині (1867-1918 рр.): дис. … канд. пед. наук: 13.00.01 / Поточни Єжи. – К., 2000. – 410 арк.
[83] Савчук Б. П. Українські громадські організації в суспільному житті Галичини (остання третина XIX ст. – кінець 30-х років XX ст.): дис. … д-ра іст. наук: 07.00.01 / Савчук Борис Петрович; Інститут політичних і етнонаціональних досліджень НАН України. – К., 1999. – С. 10.
[84] Шологон Л. І. Українські педагогічні товариства Галичини та Буковини 80-х рр. XIX – початку XX ст.: дис. … канд. іст. наук: 07.00.01 / Шологон Лілія Іванівна; Чернівецький національний університет ім. Юрія Федьковича. – Чернівці, 2002. – 324 арк.
[85] Звонкова Г. Л. Розвиток природничих і технічних наук у Харкові в другій половині XIX – на початку XX століття: дис. … канд. іст. наук: 07.00.07 / Звонкова Галина Леонідівна; НАН України, Центр досліджень науково-технічного потенціалу та історії науки ім. Г. М. Доброва. – К., 2005. – 232 арк.
[86] Коваленко О. А. Педагогічна діяльність наукових товариств Слобожанщини другої половини XIX століття: дис. … канд. пед. наук: 13.00.01 / Коваленко Оксана Анатоліївна; Харківський державний педагогічний ун-т ім. Г. С. Сковороди. – Х., 2000. – 193 арк.
[87] Пальченкова В. М. Український суспільно-політичний рух у Харкові в кінці XIX – на початку XX століття: дис. … канд. іст. наук: 07.00.01 / Пальченкова Вікторія Михайлівна. – Запоріжжя, 2000. – 226 арк.
[88] Коваленко О. А. Педагогічна діяльність наукових товариств Слобожанщини... – С. 38.
[89] Там само. – С. 65.
[90] История Харьковского университета, 1805-1917 гг.: Сист. библиогр. указ. / Сост.: М. Г. Шваб, Центр. науч. библиотека. – Ч. 2, вып 4: Литературно-художественная деятельность преподавателей и студентов. Историко-филологический факультет. – Х., 1993. – 64 с.; Історія Київського університету. 1834-1859. (До 125-річчя з дня заснування). – К.: Вид-во Київ. ун-ту, 1959. – 629 с.; Історія Київського університету: монографія / І. В. Верба, О. В. Вербовий, Т. Ю. Горбань та ін.; кер. авт. кол. В. Ф. Колесник. – К.: Видавничо-поліграфічний центр «Київський університет», 2014. – 895 с.; Історія Одеського університету (1865-2000) / Л. О. Ануфрієв, С. О. Аппатов, Ю. О. Амброз та ін.; В. А. Сминтина (голов. ред.). – О.: АстроПринт, 2000. – 226 с.; Історія Одеського університету за 100 років. 1865-1965 / Відп. ред. О. І. Юрженко. – К.: Вид. КГУ, 1968. – 423 с.; Учёные общества и учебновспомогательные учреждения Харьковского университета (1805-1905 гг.) / Под ред. проф. Д. И. Багалея и проф. И. П. Осипова. – Х.: Тип. «Печатное дело», 1911. – 280 с.; Харьковский государственный университет имени А. М. Горького за 150 лет. – Х.: Из-во Харьков. ун-та, 1955. – 385 с.; Юрженко О. Одеському університету сто років / О. Юрженко, З. Першина, Г. Вязовський. – Одеса: Маяк, 1965. – 100 с.
[91] Історія Одеського університету за 100 років. 1865-1965 / Відп. ред. О. І. Юрженко. – К.: Вид. КГУ, 1968. – 423 с.

[92] Історія Київського університету: монографія / І.В. Верба, О.В. Вербовий, Т.Ю. Горбань та ін.; кер. авт. кол. В.Ф. Колесник. – К.: Видавничо-поліграфічний центр «Київський університет», 2014. – 895 с.
[93] Там само. – С. 213.
[94] Там само. – С. 225.
[95] Азатьян А. А. Из истории первых обществ в Туркестане (По неопубликованным документам исторического архива Узбекской ССР) / А. А. Азатьян // Известия Узбекского филиала Географического общества СССР. – 1955. – Т. 1. – С. 175-178; Залкинд М. И. Из истории научных обществ в Туркестане. Туркестанское общество сельского хозяйства (1885-1917 гг.): автореф. дисс. на соискание уч. степ. канд. ист. наук / М. И. Залкинд. – Ташкент: Изд-во САГУ, 1955. – 21 с.; Лунин Б. В. Научные общества Туркестана и их прогрессивная деятельность. Конец XIX – начало XX в. / Б. В. Лунин; отв. ред. Р. Н. Набиев. – Ташкент, 1962. – 344 с.
[96] Лунин Б.В. Научные общества Туркестана и их прогрессивная деятельность…
[97] Деркачёв А. Научные общества в России: организация и функционирование (конец XIX – начало XX в.): автореф. дис. на соискание уч. степени канд. ист. наук: 07.00.02 / А. Деркачёв. – Новосибирск, 1991. – 28 с.
[98] Есенгараев Е. Ж. Научные общества и их роль в исторической науке России конца XIX – начала XX веков: (На материалах деятельности исторических обществ при Московском и Петербургском университетах): автореф. дис. на соискание уч. степ. канд. ист. наук: спец. 07.00.00, 07.00.09 / Е. Ж. Есенгараев; МГУ им. М. В. Ломоносова. – М., 1991. – 20 с.
[99] Вовина О. П. Научные общества в истории отечественной этнографии второй половины XVIII – начала XX вв.: Учебн. пособие / О. П. Вовина; Чуваш. гос. ун-т им. И. Н. Ульянова. – Чебоксары: Изд-во Чуваш. ун-та, 1993. – 116 с.
[100] Камардина О. В. Императорское Русское историческое общество (очерк истории и научной деятельности). 1866-1916: дисс. … канд. ист. наук: 07.00.02 / Камардина Ольга Владимировна. – Самара, 1999. – 228 л.
[101] Мирзоян Э. Н. Московское общество испытателей природы: 1805-1995 / Э. Н. Мирзоян. – М.: МГУ, 1996. – 30 с.
[102] Коцур А. П. Ідея державності в історичній думці та суспільно-політичному житті України кінця XVIII – початку XX ст.: дис. …д-ра іст. наук: 07.00.06 / Коцур Анатолій Петрович; Київський національний університет імені Тараса Шевченка. – К., 2000. – С. 16-17.
[103] Архів Михайла Драгоманова. – Варшава: НТШ, 1937. – Т. 1: Листування Київської старої громади з М. Драгомановим (1870-1895 рр.). – 442 с.; Бляхер Л. Я. Научные связи А. О. Ковалевского и И. И. Мечникова с зарубежными зоологами и эмбриологами: Письма А. Ф. Мариона к А. О. Ковалевскому // Труды ИИЕТ АН СССР. – 1959. – С. 93-143; Борьба за науку в царской России. Неизданные письма Сеченова, Мечникова, Ценковского. – М.; Л., 1931; Переписка Александра Онуфриевича Ковалевского с Анатолием Петровичем Богдановым (1872-1894) // Труды ИИЕТ АН СССР. – 1961. – С. 112-167; Письма А. О. Ковалевского к И. И. Мечникову. 1866-1900 / Под общей ред.

Ю. И. Полянского. – М.; Л., 1955; Мечников И. И. Письма к О. Н. Мечниковой. 1876-1899 / И. И. Мечников. – М., 1978.

[104] Киевский университет. Документы и материалы 1834-1984 / Укладачі В. Замлинський, А. Буравченков, О. Долинський та ін. – К., 1984. – 192 с.

[105] Каталог збережених пам'яток Київського Церковно-археологічного музею. 1872-1922 рр. – К.: НКПІКЗ, 2002. – 244 с.; Каталог колекції документів Київської археографічної комісії 1369-1899 / Відп. ред. чл.-кор. АН УРСР І. О. Гуржій. – К.: Наукова думка, 1971. – 184 с.

[106] Хмарський В. М. Археографічна діяльність наукових установ на півдні України у XIX – на початку XX ст. … – С. 41.

[107] Там само. – С. 43.

[108] Статут Наукового Товариства імени Шевченка у Львові, ухвалений Загальними Зборами д. 29 червня 1904. – Львів, 1904. – 8 с.; Статут Українського Наукового Товариства у Київі. – К.: Друк. Барського, 1907. – 10 с.; Устав Исторического общества Нестора-летописца, состоящего при Императорском университете св. Владимира в г. Киеве // ЧИОНЛ. – К., 1894. – Кн. VIII, отд. I. – С. 19-28.

[109] Хмарський В. М. Археографічна діяльність наукових установ на півдні України у XIX – на початку XX ст. … – С. 44.

[110] Там само. – С. 46.

[111] Извлечение из протоколов заседаний общества киевских врачей за 1871-1872 годы. – К., 1873. – 24 с.; Нейман Ц. Г. Сборник протоколов Общества подольских врачей за 1893-1894 год / Ц. Г. Нейман. – Каменец-Подольск, 1895. – 107 с.; Протокол годичного заседания Каменец-Подольского отделения С.-Петербургского врачебного общества взаимной помощи, состоявшегося 12 и 13 февраля 1899 года, и приложения к нему. – Каменец-Подольск: Типография С. П. Киржацкого, 1899. – 37 с.; Протокол заседаний Киевского общества естествоиспытателей за 1912 г. – Б. м., б. г. – 51 с.; Протокол торжественного заседания Общества кременчугских врачей в честь председателя и почётного члена этого общества Авксентия Трофимовича Вогаевского 23-го апреля 1900 г. По случаю земско-врачебной его деятельности (1875-1900). – Кременчуг, 1901. – 51 с.; Протоколы и отчёты Киевского отделения Императорского русского технического общества за 1915 год. – К., 1915. – С. XIII-XXIX. – (Оттиск из «Записок КО ИРТО», т. XIV, № 5-6); Протоколы и труды Общества елисаветградских врачей 1886/87 г. – Елисаветград, 1887. – 102 с.; Протоколы и труды Общества херсонских врачей за 1897-98 г. (Год XXIX). – Херсон, 1899. – 69 с.

[112] Годовщина общества киевских врачей. – К., 1861. – 31 с.; Годовщина общества киевских врачей. – К., 1863. – 48 с. – (Из № 11 «Университетских известий» 1863 г.); Годовщина общества киевских врачей. – К.: Университетская типография, 1865. – 35 с.; Празднование 80-летнего юбилея професора Рудольфа Вирхова. Торжественное соединенное заседание всех семи медицинских обществ г. Киева 29 сентября 1901 года. – К.: Изд. Ун-та св. Владимира. – 40 с.; Празднование совершившегося двадцатипятилетия Харьковского медицинского общества (1861-1886). – Х., 1886. – 89 с.; Протокол торжественного заседания

Общества кременчугских врачей в честь председателя и почётного члена этого общества Авксентия Трофимовича Вогаевского 23-го апреля 1900 г. По случаю земско-врачебной его деятельности (1875-1900). – Кременчуг, 1901. – 51 с.; Торжественное заседание и речи, произнесённые при освящении здания Киевского отделения Императорского русского технического общества. – К., 1914. – 26 с. – (Оттиск из «Записок КО ИРТО», т. XLIV, № 5-6 и 11).

[113] Личный состав Общества к 1 января 1912 // Сборник Ист.-филол. общества. – Нежин, 1912-1913. – Т. 8. – Отд. I. – С. 47-49; Личный состав Общества к марту 1899 // Сборник Ист.-филол. общества. – Нежин, 1899. – Т. 2. – Отд. I. – С. 59-63; Состав Общества к 1 января 1900 // Сборник Ист.-филол. общества. – 1900. – Нежин. – Т. 3. – Отд. 1. – С. 20-24; Состояние и состав Нежинского Историко-филологического Общества при Институте кн. Безбородко в Нежине к 1 января 1911 года // Сборник Ист.-филол. общества. – Нежин, 1910-11. – Т. 7. – Офиц. отд. – С. 33-35; Список членов Историко-филологического Общества в порядке их поступления в Общество с 1894 по 1903 год // Сборник Ист.-филол. общества. – Нежин, 1903. – Т. 4. – Отд. 1. – С. 27-30.

[114] Справоздання з перших загальних зборів Товариства імені Шевченка. – Львів: Накладом товариства, 1874. – 14 с.; Справоздання з діяльности відділу і секцій Наукового товариства ім. Шевченка у Львові за час від загальних зборів дня 11 мая 1893 до 31 грудня 1894 р. – Львів: Накладом Товариства, 1895. – 16 с.

[115] Труды этнографическо-статистической экспедиции в Западно-Русский край, снаряженной Русским географическим обществом. Юго-Западный отдел. Материалы и исследования, собранные д. чл. П. П. Чубинским: В 7-ми т. – Вып. 1. – Т. 1. Верования и суеверия малорусского народа. – СПб.: Типография Майкова, 1872; – Вып. 2. – Т. 1. Пословицы и загадки. – СПб.: Типография Майкова, 1877; – Т. 2. Сказки. – СПб.: Типография Майкова, 1878; – Т. 3. Обычаи и обряды по временам года (народный дневник). – СПб.: Типография Майкова, 1872; – Т. 4. Песни обрядовые. – СПб.: Типография Майкова, 1877; – Т. 5. Песни любовные, семейные, бытовые и шуточные. С дополнением (сборник Н. Костомарова). – СПб.: Типография Майкова, 1874; – Т. 6. Народные юридические обычаи по решениям волостных судов. – СПб.: Типография Майкова, 1879; – Вып. 1. – Ч. 1. – Т. 7. Евреи Юго-Западного края. – СПб.: Типография Майкова, 1872; – Вып. 1. – Ч. 2. – Т. 7. Поляки Юго-Западного края. – СПб.: Типография Майкова, 1872; – Вып. 2. – Т. 7. Малоруссы Юго-Западного края (статистика, сельский быт, язык). – СПб.: Типография Майкова, 1873.

[116] Записки Харьковского Отделения Императорского Русского Технического Общества. 1884. – Выпуск I. – Харьков: Типография К.П. Счасни, 1884. – 111 с.; Протоколы и труды Общества елисаветградских врачей 1886/87 г. – Елисаветград, 1887. – 102 с.; Протоколы и труды Общества херсонских врачей за 1897-98 г. (Год XXIX). – Херсон, 1899. – 69 с.; Труды Киевского физико-медицинского общества, состоящего при Университете Св. Владимира / Изд. под. ред. проф. В. Чиркова. – Вып. 1. 1897-1898. – К., 1899. – 321 с.; Труды медицинской секции Общества опытных наук при Императорском Харьковском университете за 1889 год. – Вып. 1. – Х., 1889. – 3-200, 96, 35 с.; Труды общества

испытателей природы при императорском Харьковском университете. 1900. – Т. XXXV. – Харьков: Паровая типография и литография Зильберберга, 1901. – 286 с.; Труды Общества научной медицины и гигиены при Императорском Харьковском университете за 1897 г. – Х., 1899. – 116, 39 с.

[117] Савчук В. С. Историко-научный анализ деятельности естественнонаучных обществ Юга Украины… – С. 19.

[118] Санцевич А. В. Періодична преса як комплекс історичних джерел / А. В. Санцевич // Український історичний журнал. – 1988. – № 4. – С. 4-75.

[119] Коновец А. Ф. Периодическая печать как источник историко-научных исследований (к проблеме реконструкции образа науки) / А. Ф. Коновец // Науковедение и информатика. – 1992. – № 37. – С. 18-27.

[120] Филиппов Н. Г. Источники по истории научно-технических обществ дореволюционной России / Н. Г. Филиппов // Советские архивы. – 1985. – № 3. – С. 51-55.

[121] Степанский А. Д. Документы по истории легальных общественных организаций в фондах дореволюционных государственных учреждений России / А. Д. Степанский // Советские архивы. – 1981. – № 2. – С. 24-27.

[122] Барвінський О. Про заснування і дотеперішній розвиток Товариства ім. Шевченка у Львові / О. Барвінський // Записки НТШ. Т. 1. – Львів, 1892. – С. 209-210; Бережков М. О занятиях Археологической комиссии: Доклад, читанный в годичном собрании Общества 22 сентября 1902 года / Михаил Бережков // Сборник Ист.-филол. общества. – Нежин, 1903. – Т. 4. – Отд. 1. – С. 35-60; Бобрецкий Н. В. Записка о десятилетнй деятельности Киевского Общества естествоиспытателей: 1869-1878 гг. / Н. В. Бобрецкий // Записки Киевского Общества естествоиспытателей. – 1880. – Т. 6/2. – Вып. 2. – С. 3-39; Бучинский П. Краткий очерк возникновения и научной деятельности Новороссийского общества естествоиспытателей за первое 25-летие его существования (1870-1925) / П. Бучинский // Записки Новороссийского общества естествоиспытателей, 1912. – С. I-XLVII; Вертоградов И. К вопросу о задачах Екатеринославской учёной архивной комиссии / И. Вертоградов // Летопись Екатеринославской учёной комиссии. – 1904. – Вып. 1. – С. 33-43; Краткий обзор деятельности Бессарабского общества естествоиспытателей и любителей естествознания за первое десятилетие его существования с 1 марта 1904 г. по 1 марта 1914 г. // Труды Бессарабского общества естествоиспытателей и любителей естествознания, 1914. – С. I-XX; Редин Е. К. Ученая деятельность Историко-филологического общества при Харьковском университете за первые двадцать пять лет его существования (1877-1902) / Е. К. Редин // Сборник Харьковского историко-филологического общества. – Х., 1905. – Т. 14. – С. 29-41 та ін.

[123] Волков Ф. П. П. Чубинский. Отрывки из личных воспоминаний / Ф. Волков. – М.: Типография П. П. Рябушинского. – 18 с.; Драгоманов М. П. Австро-руські спомини (1867-1877) // Літературно-публіцистичні праці: В 2-х т. / М. П. Драгоманов – К., 1970. – Т. 2. – С. 151-288; Кістяківський О. Ф. Щоденник (1874-1885): В 2-х т. / О. Ф. Кістяківський. – К.: Наукова думка, 1994. – Т. 1: 1874-1879. – 647 с.; Лотоцький О. Археологічний з'їзд // Сторінки минулого /

О. Лотоцький. – Варшава: Український науковий інститут. Серія мемуарів, 1933. – Т. 2. – 485 с.; Русова С. Мої спомини (рр. 1861-1879) / С. Русова // За сто літ (Матеріали з громадського й літературного життя України XIX і початків XX ст.) / УАН. Історична секція. – К.: Держвидав України, 1928. – Кн. 2. – С. 129-138; Чикаленко Є.Х. Спогади: 1861-1907 / Є. Х. Чикаленко. – К.: Темпора, 2003. – 416 с.

[124] Из истории отечественной биологии XVIII-XIX веков [Сб. статей. Ред. Х. С. Коштоянц и С. Л. Соболь]. – М.: Изд-во Академия наук СССР, 1953. – 400 с.; Из истории отечественной химии. Роль ученых Харьковского университета в развитии химической науки. (Сб. статей). – Х.: Изд-во Харьковского ун-та, 1952. – 324 с.; Из истории развития физико-математических наук: Сб. научн. трудов / Редкол.: А. Н. Боголюбов (отв. ред.) и др. – К.: Наукова думка, 1981. – 145 с.; История биологии с древнейших времён до наших дней / Редкол.: Л. Я. Бляхер и др. – Т. 1: История биологии с древнейших времён до начала XX века / Под ред. С. Р. Микулинского. – М.: Наука, 1972. – 563 с.; История естествознания в России. В 3-х т. – М.: Изд-во Академия наук СССР, 1962. – Т. 3: Геолого-географические и биологические науки / Под ред. Л. Я. Бляхера и др. – 1962. – 603 с.; История механики с конца XVIII века до середины XX века / Ред.-сост. Н. М. Меркулова, М. М. Рожанская; под общ. ред. А. Г. Григорьяна, И. Б. Погребысского. – М.: Наука, 1972. – 414 с.; История отечественной математики: в 4 т. / Гл. ред. И. З. Штокало (отв. ред.) и др.; АН СССР, Ин-т истории естествознания и техники; АН УССР, Сектор истории техники и естествознания Ин-та истории. – К.: б. и., 1966. – Т. 2: 1801-1917 / И. З. Штокало (отв. ред.) и др. – К., 1967. – 616 с.; Очерки истории русской общественной медицины (К столетию земской медицины): сб. статей / Под ред. П. И. Калью. – М.: «Медицина», 1965. – 299 с.; Очерки по истории биологии в Харьковском университете / Отв. ред. д-р биол. наук проф. В. Н. Никитин. – Харьков: Изд-во Харьковского ун-та, 1955. – 254 с.; Развитие естествознания в России (XVIII – начало XX в.) / Под ред. С. Р. Микулинского, А. П. Юшкевича. – М.: Наука, 1977. – 353 с. та ін.

[125] Кушлакова Н. М. Харківське математичне товариство: історія заснування, розвитку та діяльності (1879-1930). Монографія / Н. М. Кушлакова, В. С. Савчук. – Дніпропетровськ: ІМА-прес, 2009. – 244 с.; Онопрієнко В. Українське наукове товариство:1907-1921 роки / В. Онопрієнко, О. Реєнт, Т. Щербань; НАН України, Інститут історії України. – К.: б. в., 1998. – 243 с.; Пилипчук О.Я. Київське товариство дослідників природи та його внесок у розвиток ембріологічної науки / О. Я. Пилипчук. – К.: КДПУ, 1991. – 100 с.; Савчук В. С. Естественно-научные общества Юга Российской империи: вторая половина XIX – начало XX в. / В. С. Савчук. – Днепропетровск: Изд-во Днепропетровского университета, 1994. – 232 с.; Сапеляк О. А. Етнографічні студії в Науковому Товаристві імені Шевченка (1898-1939 рр.) / О. А.Сапеляк; НАН України, Інститут народознавства. – Львів, 2000. – 208 с.; Соловьёв С. П. История Всесоюзного минералогического общества и его роль в развитии геологических наук / С. П. Соловьёв, В. В. Доливо-Добровольский; РАН. Всероссийское минералогическое общество. – СПб: Наука, СПб. отделение, 1992. – 334 с.;

Федорова Л. Д. Діяльність Київського товариства охорони пам'яток старовини і мистецтв зі збереження культурної спадщини України 1910-1920 рр. / Л. Д. Федорова; НАН України. Інститут історії України. – К., 2008. – 296 с.; Хмарський В. М. Археографічна діяльність Одеського товариства історії і старожитностей / В. М. Хмарський; Одеський національний університет ім. І. І. Мечникова. Історичний факультет. Кафедра історії України. – Одеса: Астропринт, 2002. – 400 с.; Чорнобай П. О. Катеринославське відділення Російського технічного товариства і діяльність у ньому вчених Катеринославського вищого гірничого училища: монографія / П. О. Чорнобай. – Д.: Національний гірничий університет, 2009. – 76 с.

[126] История и методология естественных наук. Сборник / Ред. кол.: проф. Д. И. Гордеев (предс. и глав. ред.) и др. – М.: Издательство Московского университета, 1966. – Вып. 4: Астрономия, механика и физика (Материалы конференции 27 мая – 1 июня 1963 г.). – 1966. – 330 с.; История и методология естественных наук. Сборник / Ред. кол.: проф. Д. И. Гордеев (предс. и глав. ред.) и др. – М.: Издательство Московского университета, 1963. – Вып. 2: Физика / Ред. чл.-кор. АН СССР проф. А. С. Предводителев. – 1963. – 333 с.

[127] Конференция по географии Западной Сибири: (К 100-летию Омского отдела Географического общества). – Омск, 1977. – 68 с.; Материалы научной Географической конференции: к 90-летию Омского отдела Географического общества СССР / Ред. В. М. Мезенцев. – Омск, 1970. – 182 с.; Тезисы докладов на Юбилейной научной сессии, посвящённой 150-летию Всесоюзного минералогического общества (30 мая – 3 июня 1967 г.). – Л., 1967. – 35 с.; Юбилейная научная сессия, посвященная 150-летию Московского общества испытателей природы // Бюллетень Московского общества испытателей природы. – 1956. – Т. 61. Отдел геологический. – Т. 31. – Вып. 2. – С. 101-107.

[128] Чернігівська обласна наукова конференція з історичного краєзнавства (І; 1985). Тези доповідей, грудень, 1985 р. / Чернігівський історичний музей та ін. – Чернігів, 1985. – 159 с.

[129] Бібліотека Наукового товариства ім. Шевченка: книги і люди: Матеріали круглого столу / НАН України; Львівська наукова бібліотека ім. В. Стефаника / Л. І. Ільницька (упоряд. та заг. ред.). – Львів, 1996. – 138 с.; «Від Наукового товариства ім. Шевченка до Українського вільного університету», Міжнар. наук. конф. (1991, Пряшів; Свидник): Матеріали, 12-15 червня / Упоряд. М. Мушинка; відп. ред. П. Сохань; АН України. Ін-т української археології та ін. – К.-Львів-Пряшів, 1992. – 436 с.; З історії Наукового товариства імені Шевченка: Зб. доп. і повідомл. наук. сесій і конф. НТШ у Львові. – Л., 1997. – 321 с. – (Праці сесій, конференцій, симпозіумів, круглих столі НТШ / Наукове товариство ім. Шевченка у Львові; Т. 10); 125 років Наукового товариства імені Шевченка: Зб. наук. пр. і матеріалів, присвячений Ювілею Товариства / Олег Купчинський (відп. ред.). – Л., 2001. – 388 с. – (Праці сесій, конференцій, симпозіумів, «круглих столів» НТШ у Львові / Наукове товариство ім. Шевченка; Т. 12); Наукове товариство імені Т. Шевченка і українське національне відродження. Перша наукова сесія НТШ, березень, 1990: Доповіді, повідомлення, матеріали / Наукове

товариство імені Шевченка у Львові / Олег Купчинський (упоряд.). – Львів, 1992. – 221 с. – (Праці сесій, конференцій, симпозіумів, круглих столів НТШ; Т. 1).

[130] До 100-річчя Ніжинського Історико-філологічного товариства: Тези і матеріали конференції Історико-краєзнавчого товариства (25-27 травня, 1994). – Ніжин, 1994. – 111 с.

[131] Історія утворення і становлення Товариства київських лікарів (до 170-ї річниці його утворення): матеріали конф. / Національний медичний університет імені О. О. Богомольця МОЗ України; голов. ред.: В. П. Неділько. – К., 2010. – 198 с.

[132] Харьковское медицинское общество в период становлення (1861-1894 г.) / Л. Н. Гридасова, Е. М. Кулешова, Е. Г. Бенько, О. В. Вьюнник // Медична наука і клінічна практика: минуле, сьогодення, майбутнє; присвяч. 150-річчю Харківського медичного товариства, 20 жовт. 2011 р.: матеріали наук.-практ. конференції. – Харків, 2011.

[133] Всеукраїнське лікарське товариство (11; 2011; Харків). XI з'їзд ВУЛТ: 100 років Українському лікарському товариству: [матеріали] (28-30 вересня 2011 р., Харків) / ВУЛТ; голов. ред. С. Нечаїв. – Х., 2011. – 400 с. – (Українські медичні вісті: науково-практ. часопис, січень-грудень 2011, Т. 9, число 1-4 (72-75).

[134] Архівний збірник на посвяту 100-річчю Полтавської вченої архівної комісії «Архіви і документальна спадщина Полтавщини: минуле, сучасне, перспективи (1903-2003)»: Матеріали наукової конференції. – Полтава: АСМІ, 2003. – 452 с.; Матеріали ювілейної конференції, присвяченої 150-річчю Київської археографічної комісії (Київ, Седнів, 18-21 жовтня 1993 р.) / П. Сохань (відп. ред.); НАН України, Археографічна комісія, Інститут української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського. – К., 1997. – 425 с. – (Проблеми едиційної та камеральної археографії: історія, теорія, методика; Вип. 30).

[135] Научные исследования на Северо-Донецкой биологической станции: Материалы юбилейной конф., посвящ. 80-летию основания, 24-25 октября 1994 г., Гайдары / Т. В. Догадина и др. (отв. ред.); Харьковский ун-т; биологический факултет. – Харьков, 1995. – 92 с.

[136] 150 років розвитку вітчизняної історичної науки в Київському університеті: матеріали Республіканської науково-практичної конференції (Київ, 20-21 жовтня 1992 р.). – К., 1993.

[137] Актуальні питання історії науки і техніки: матеріали 6-ї Всеукр. наук. конф., 11-12 жовт. 2007 р., Полтава / ред.: М. М. Опара; Полт. держ. аграр. акад., Центр пам'ятникознавства НАНУ і УТОПІК, Акад. інж. наук України, Асоц. працівників музеїв техн. профілю. – Полтава: Terra: ПДАА, 2008. – 332 с.; Історія освіти, науки і техніки в Україні: Перша конф. молодих вчених та спеціалістів (30 трав. 2002 р.): Тези доп. та повідомл. / ред.: В. А. Вергунов; УААН. Центр. наук. с.-г. б-ка, «Історія освіти, науки і техніки в Україні», конференція молодих вчених та спеціалістів (1; 2002; Київ). – К., 2002. – 142 с.; Матеріали XV Всеукр. наук. конф. молодих істориків освіти, науки і техніки та спеціалістів, 21 трав. 2010 р., Київ / ред.: О. Я. Пилипчук; Акад. наук вищ. освіти України, Від-ня історії та методології освіти, науки і техніки, Держ. екон.-технол. ун-т трансп., Центр дослідж. з історії науки і техніки ім. О. П. Бородіна, Укр. т-во істориків

науки. – К., 2010. – 202 с.; Наукові засади збалансованого розвитку регіону: матеріали Всеукр. наук.-краєзн. конф., присвяч. 150-річчю від дня народж. видат. природознавця України – П. А. Тутковського, 1-4 жовт. 2008 р., Житомир / ред.: М. Ю. Кострица; Всеукр. спілка краєзнавців, Укр. геогр. т-во, Житомир. наук.-краєзн. т-во дослідників Волині, Житомир. обл. ін-т післядиплом. пед. освіти, Житомир. обл. краєзн. музей. – Житомир: В. Котвицький, 2008. – 471 с. – (Наук. зб. «Велика Волинь»; Вип. 40); Пріоритети української науки і техніки: матеріали XVI Всеукр. наук. конф. молодих істориків освіти, науки і техніки та спеціалістів, 18 трав. 2011 р., Київ / ред.: О. Я. Пилипчук, В. А. Вергунов, В. М. Гамалія; НАН України, Центр дослідж. наук.-техн. потенціалу та історії науки ім. Г. М. Доброва, Держ. екон.-технол. ун-т трансп. – К., 2011. – 250 с.; Україна і світ: гуманітарно-технічна еліта та соціальний прогрес: тези доповідей Міжнар. наук.-теорет. конф. студентів і аспірантів, 4-5 квіт. 2012 р., Харків: у 3 ч. Ч. 3 / ред.: Л. Л. Товажнянський; МОНМС України, Нац. техн. ун-т «Харк. політехн. ін-т». – Х., 2012. – 245 с.; Українська культура і мистецтво у сучасному державотворчому процесі: стан, проблеми, перспективи: тези доп. наук.-практ. конф. / Ред.: В. Г. Чернець; Держ. акад. кер. кадрів культури і мистецтва. – К., 2000. – 204 с.

[138] Володимир Гнатюк у контексті розвитку культури України: матеріали Міжнар. наук.-практ. конф., 11-12 травня 2011 р., Тернопіль / ред.: М. П. Ткачук. – Т., 2011. – 304 с. – (Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету ім. В. Гнатюка. Серія Літературознавство; Вип. 32).

[139] Історично-культурна спадщина Херсонського краю: Тези доповідей на наукових читаннях 17-18 жовтня 1994 р. / В. М. Асламов (відп. ред.); Херсонський краєзнавчий музей. – Херсон, 1994. – 56 с.; «Образ епохи. Культурне середовище Києва кінця XIX – початку XX ст.»: Міжнародна наукова конференція (1995; Київ). Тези доповідей / Фонд відродження культурного середовища Києва. – К., 1995. – 207 с.

[140] Аронов Г. Ю. Легенди і бувальщина київської медицини (люди, факти, події, документи) / Г. Ю. Аронов, А. П. Пелещук; Нац. мед. ун-т імені О. О. Богомольця. – К.: Століття, 2001. – 302 с.; Вакула Н. С. Нариси з історії медицини Закарпаття: з давніх часів до 40-х років XX століття / Н. С. Вакула. – Ужгород: Мистецька лінія, 2006. – 156 с.; Завада Л. В. Нариси земської медицини Бахмутського повіту: учбов. пос. / Л. В. Завада, С. Й. Татаринов, В. П. Блєднов; Центр пам'яткознавства НАН України та УТОПіК. – Артемовск: Печатный двор, 2011. – 84 с.; Ковбасюк Г. Д. Минуле та сучасне медицини Білої Церкви / Г. Д. Ковбасюк, О. І. Кононський, В. Г. Ковбасюк. – Біла Церква, 2003. – 224 с.; Кравець В. П. Білий колір – життєдайний: історія медицини Конотопа / В. П. Кравець, В. В. Сутулін та ін. – Суми: Собор, 2001. – 183 с.; Очерки истории здравоохранения Одессы к её 200-летию / В. Запорожан, П. Чуев, И. Ратовский и др. – Одесса, 1994. – 192 с.; Слободянюк П. Я. Медицина Поділля: монографія / П. Я. Слободянюк, А. С. Флаксемберг, П. Ю. Івахов. – Хмельницький: Медобори 2006, 2007. – 703 с.

[141] Богданов С. М. Иллюстрированный сельскохозяйственный словарь.

Энциклопедия сельского хозяйства / С. М. Богданов. – К., 1895. – 1 446 с.; Большая энциклопедия: В 62 томах. – Т. 31. – М.: ТЕРРА, 2006. – 592 с.; Большой энциклопедический словарь: В 2-х т. / Главн. ред. А. М. Прохоров. – Советская энциклопедия, 1991. – Т. 2 – 1991. – 768 с.; Полная энциклопедия русского сельского хозяйства и соприкасающихся с ним наук: В XII т. – СПб., 1912. – Т. IX. – С. 1138-1139; Современная украинская энциклопедия. Т. 9. – Харьков, 2007. – 416 с.; Украинская советская энциклопедия. – Т. 7. – К.: Главная редакция Украинской советской энциклопедии, 1982. – 568 с.

[142] Бунин К. В. Общества медицинские научные / К. В. Бунин, Т. С. Сорокина // Большая медицинская энциклопедия. – [3-е вид.]. – М.: Советская энциклопедия, 1981. – Т. 17. – С. 178-180; Бутич И. Л. Исторические общества / И. Л. Бутич // Украинская советская энциклопедия. – К., 1980. – Т. 4. – С. 353; Бутич І. Л. Історичні товариства / І. Л. Бутич // Українська радянська енциклопедія. – [2-е вид.]. – К., 1979. – Т. 4. – С. 459; Общества сельскохозяйственные // Энциклопедический словарь / Сост. Ф. А. Брокгауз, И. А. Ефрон. – СПб., 1900. – Т. XXIX, Кн. 57. – С. 414-419; Подрушняк Є. П. Медичні наукові товариства / Є. П. Подрушняк // УРЕ. – [2-е вид.]. – К.: Головна редакція УРЕ, 1984. – Т. 11, кн. 2. – С. 158.

[143] Бутич І. Л. Історичне товариство Нестора-літописця / І. Л. Бутич // Радянська енциклопедія історії України. – К., 1970. – Т. 2. – 584 с.; Историческое общество Нестора-летописца // Киев: Энциклопедический справочник. – К., 1985. – С. 241; Историческое общество Нестора-летописца // Украинская советская энциклопедия. – К., 1980. – Т. 4. – С. 356; Історичне товариство Нестора-літописця // Українська радянська енциклопедія. – К., 1961. – Т. 5; Р. М. Історичне товариство Нестора-літописця // Енциклопедія українознавства. Перевидання в Україні. – Львів, 1993. – Т. 3. – С. 886; Разгон А. М. Историческое общество Нестора-летописца / А. М. Разгон // Советская историческая энциклопедия. – М., 1965. – Т. 6. – Стлб. 577; Товариство київських лікарів // Українська радянська енциклопедія. – [2-е вид.]. – К.: Головна редакція УРЕ, 1984. – Т. 11, кн. 1. – С. 277.

[144] Золотой век художественных объединений в России и СССР (1820-1932): Справочник / Сост.: Д. Я. Северюхин, О. Л. Лейкинд. – СПб.: Изд-во Чернышева, 1992. – 400 с.

[145] Путеводитель по научным обществам России / Сост. И. И. Комарова. – Нью-Йорк: Norman Ross Publishing Inc., 2000. – 883 с.; Справочник научных обществ России [Електронний ресурс] / И. И. Комарова. – Режим доступу: http://www.snor.ru/?an=about_guide .

[146] Медицина в Україні. Видатні лікарі: Біобібліографічний словник / Державна наукова медична бібліотека. – К., 1997. – (Медична біографістика). – Вип. 2: Друга половина XIX ст. Літери А-К / С. М. Булах та ін. (авт.-упор.); Ю. К. Дупленко (наук. консультант і фах. ред.). – К., 2005. – 615 с.

[147] Валуєва Є. О. Бібліографічні видання як засіб підвищення інформаційної культури особистості [Електронний ресурс] / Є. О. Валуєва. – Режим доступу: http://library.zntu.edu.ua/for_librarian/crim_2012/valueva.pdf .

[148] «Чтения в историческом обществе Нестора-летописца» (1879-1914): Бібліограф. дов. / АН УРСР. Археограф. ком. Інститут історії; Уклад. М. П. Колесник. – К., 1989. – 84 с.
[149] Систематический указатель к периодическим изданиям историко-филологического общества при Харьковском университете за 1886-1914 гг. / Под ред. Л. И. Гуревича. – Х.: Изд-во ХГУ, 1955. – 71 с.
[150] Указатель статей, помещённых в I-XXX тт. «Записок имп. Одесского общества истории и древностей» / Сост. М. Г. Попруженко. – Одесса, 1914. – 63 с.
[151] «Труды Полтавской учёной архивной комиссии» (1905-1917): библиографический указатель / Украинское общество охраны памятников истории и культуры; Сост. А. Б. Супруненко. – Полтава, 1991. – 52 с.
[152] «Летопись Екатеринославской учёной архивной комиссии»: (1904-1915): бібліографічний довідник / Уклад. С. В. Абросимова та ін.; АН УРСР. Археографічна комісія. – К., 1991. – 43 с.
[153] Вісті Таврійської вченої архівної комісії і Таврійського товариства історії, археології та етнографії (1887-1931): Бібліогр. покаж. / НАН України. Інститут української археографії ЦНБ ім. В. І. Вернадського; Укл. Л. Шаріпова; відп. ред. Л. Дубровіна. – К., 1994. – 161 с. – (Науково-довідкові видання з історії України. Вип. 29).
[154] Алфавитный указатель к периодическим изданиям имп. Общества истории и древностей российских при Московском университете. 1815-1862 / Сост. А. Гриневич. – М., 1862. – 75 с.; Список и указатель трудов, исследований и материалов, напечатанных в повременных изданиях имп. Общества истории и древностей российских при Московском университете / Сост. Иваном Забелиным. Отдел 1: Список трудов. – М., 1884. – 339 с.; Список и указатель трудов, исследований и материалов, напечатанных в повременных изданиях имп. Общества истории и древностей российских при Московском университете за 1815-1888 г. / Сост. Иваном Забелиным. – М., 1889. – 162 с.; Указатель к «Чтениям в имп. Обществе истории и древностей российских» при Московском университете за 1882-1887 гг. / Сост. С. Белокуров. – М., 1888. – 51 с.; Указатель к «Чтениям в имп. Обществе истории и древностей российских» при Московском университете за 1888-1894 гг. / Сост. С. Белокуров. – М., 1895. – 32 с.
[155] Наукове Товариство імені Т. Шевченка у Львові. Періодичні та серійні видання Наукового Товариства імені Т. Шевченка у Львові (1885-1939): Анотований покажчик / Наукове Товариство ім. Т. Шевченка; Укл. Т. Ю. Кульчицька. – Львів, 1990. – 102 с.; Показчик до «Записок Наукового товариства ім. Шевченка». Т. I-XX. Роки I-VI. – Львів, 1898. – 66 с.; Показчик до «Збірника математично-природописно-лікарської секції Наукового товариства ім. Шевченка»: Т. I-XIII. Роки 1908-1909 / Зладив М. Чайковський. – Львів, 1910. – 78 с.; Показчик до перших 25 томів «Збірника математично-природописно-лікарської секції Наукового товариства ім. Шевченка»: Роки 1897-1926 / Зладив М. Чайковський. – Львів, б. р. – 15 с.; Показчик до тт. XXI-XXVI Записок Наукового Товариства імені Шевченка // ЗНТШ. – Б. р. – Т. 26. – 12 с.; Показчик до тт. CI-CVI «Записок Наукового товариства ім. Шевченка»: (Рік XX). – Львів,

1911. – С. 194-220.

[156] «Записки Киевского общества естествоиспытателей»: Т. I-XX: Указ. стат. – К., б. г. – XVI с.

[157] Указатель статей, помещённых в I-XX томах «Трудов общества испытателей природы» при имп. Харьковском университете: 1869-1886 гг. – Х., 1887. – 11 с.

[158] Указатель статей и критических отзывов, помещённых в «Записках Крымско-Кавказского горного клуба» в течении 25 лет: 1891-1915 гг. – Б. м., б. г.

[159] Алфавитный указатель к XII-му тому «Известий имп. русского географического общества» / Сост. В. И. Межов. – СПб., 1877. – XIV с.; Артемьев А. И. Обозрение трудов Императорского Русского Географического общества по исторической географии / А. И. Артемьев. – СПб., 1873. – 152 с.; Содержание изданных Кавказским отделением имп. Русского географического общества «Известий» и «Записок». – Б. м., б. г. – 32 с.; Указатель всех статей и заметок, помещённых в «Записках» и «Известиях» Кавказского отдела имп. Русского Географического общества с начала издания их по 1892-й год. – Б. м., б. г. – 89, 4 стб.; Указатель к изданиям имп. Русского географического общества и его отделов с 1846 по 1875 год. – СПб., 1886. – /4/, 144, 33 с.; Указатель к изданиям имп. Русского географического общества и его отделов с 1876 по 1885 год. – СПб., 1887. – /4/, 75, 20 с.; Указатель к изданиям имп. Русского географического общества и его отделов с 1886 по 1895 год. – СПб., 1896; Указатель к изданиям имп. Русского географического общества и его отделов с 1896 по 1905 год: Т. 2: Ключ к указателю. – СПб., 1910. – 334, 50 с.

[160] Богданов В. В. Известия Императорского общества любителей естествознания, антропологии и этнографии, состоящего при Императорском Московском университете. – Т. CXXVII. Издания общества с 1-го августа 1894 г. по 1-е марта 1913 г. Библиографический указатель. Вып. 2 / В. В. Богданов. –М., 1913. – 32 с.; Ивановский А. А. Издания общества с 15 октября 1863 года по 1 августа 1894 года. Библиографический указатель / А. А. Ивановский. – М., 1894. – 59 с. – (Известия Императорского общества любителей естествознания, антропологии и этнографии, состоящего при Императорском Московском университете. Т. IXXIX); Известия Императорского общества любителей естествознания, антропологии и этнографии: Указатель к изданию. – Б. м., б. г. – С. 7-50.

[161] Указатель журнала «Математический сборник» / Изд. АН СССР и Московского математического общества за 1891-1956 гг. – М.: Изд-во АН СССР, 1959. – 64 с.; Указатель статей, напечатанных в изданиях Московского общества испытателей природы (1805-1934): Ч. 2. – М.; Л.: Гос. изд. биолог. и мед. лит., 1936. – 109 с.

[162] Обзор деятельности С.-Петербургского Общества естествоиспытателей за период двадцатипятилетие его существования. 1868-1893. – СПб., 1893. – 228 с.

[163] Систематический указатель «Лесного журнала», издававшегося Петербургским лесным обществом за 13 лет 1906-1918 гг. / Сост. С. С. Печникова и М. Л. Стельмахович. – Казань, 1926. – 92 с.; Систематический указатель «Лесного журнала», издаваемого С.-Петербургским лесным обществом за двадцять лет 1871-1890 гг. / Сост. П. Н. Вереха. – СПб., 1892. – 146 с.

[164] «Вестник садоводства, плодоводства и огородничества»: Орган имп. Российского общества садоводства: Указатель в алф. порядке авторов статей и статей, напечатанных в «Вестнике» в течении 1914 года – 55-го года издания. – Петроград, 1915. – 8 с.

[165] Указатель статей ко второй серии «Записок Всесоюзного минералогического общества», изданных с 1912 по 1957 год / Сост. Л. Г. Герц; под. ред. проф. С. П. Соловьёва. – Л., 1960. – 140 с.; Указатель статей ко второй серии «Записок Всесоюзного минералогического общества», изданных с 1958 по 1966 год / Сост. Л. Г. Герц; отв. ред. С. П. Соловьёв. – Л., 1967. – 201 с.; Указатель статей ко второй серии «Записок Всесоюзного минералогического общества», изданных с 1977 по 1981 гг. / Сост. Т. А. Григорьева. – Л.: Изд. библиотеки АН СССР, 1983. – 115 с.; Указатель статей ко второй серии «Записок Всесоюзного минералогического общества», изданных с 1982 по 1986 год / Сост. Т. А. Григорьева; отв. ред. Ю. Б. Марин. – Л.: БАН, 1988. – 124 с.; Указатель статей ко второй серии «Записок имп. С.-Петербургского минералогического общества» и «Материалов для геологии России», изданных обществом с 1866 по 1884 г. / Сост. Е. С. Федоров. – СПб., 1885. – 165 с.; Указатель статей ко второй серии «Записок имп. С.-Петербургского минералогического общества» и «Материалов для геологии России», изданных обществом с 1885 по 1895 г. / Сост. Л. Н. Зверинцев. – СПб., 1898. – 90 с.

[166] «Журнал русского физико-химического общества» при Петроградском университете: Указ. к журналу (часть химическая) за 1909-1918 гг. (тт. XLI-L) / С 1869 по 1900 год под ред. Н. А. Меншуткина. – Петроград, 1922. – 1. Именной указатель. – 107 с.; «Журнал русского физико-химического общества» при Петроградском университете: Указ. к журналу (часть химическая) за 1909-1918 гг. (тт. XLI-L) / С 1869 по 1900 год под ред. Н. А. Меншуткина. – Петроград, 1922. – 2. Алфавитный указатель. – 55 с.; «Журнал русского физико-химического общества» при Петроградском университете: Указ. к журналу (часть химическая) за 1909-1918 гг. (тт. XLI-L) / С 1869 по 1900 год под ред. Н. А. Меншуткина. – Петроград, 1927. – 3. Указатель органических соединений. – 134 с.; Указатель оригинальных статей, помещённых в «Журнале Русского химического общества» и в химическом отделе «Журнала Русского физико-химического общества» за 30 лет (1869-1898). – СПб., 1900. – 206 с.; Указатель содержания «Журнала русского физико-химического общества» 1873-1930: Часть физическая / Сост. В. В. Стогов. – М., 1960. – 208 с.

[167] Алфавитный указатель к «Запискам Киевского отделения имп. Русского Технического общества по свеклосахарной промышленности» за 1871-1895 гг. – Т. I-XXV. – К., 1905. – 391 с.; Систематический указатель статей, помещённых в журнале «Записки имп. Русского технического общества» за 1867-1888 г. – СПб., 1889. – 59 с.; Систематический указатель статей, помещённых в журнале «Записки имп. Русского технического общества» за 1889-1891 гг. и за 1892 г. – СПб., 1892. – 36 с.; Систематический указатель статей, помещённых в журнале «Записки имп. Русского технического общества» за 1899-1906 г. – СПб., 1907. – 27 с.; Указатель статей, помещённых в «Записках Кавказского отделения имп.

Русского технического общества» с 1869 по 1879 г.: Т. I-X / Сост. под рук. М. Н. Герсеванова, Л.И. Балбашевского. – Тифлис, 1878. – XVI с.

[168] Указатель к Сообщениям (Запискам) Харьковского математического общества при Харьковском университете / Под ред. Л.И. Гуревича. – Х.: 1955. – 43 с.

[169] Указатель первых пятнадцати томов «Математического сборника», издаваемого Московским математическим обществом, состоящим при имп. Московском университете. – М., 1893. – 139 с.

[170] Указатель к «Трудам Общества научной медицины и гигиены» при Харьковском университете за 1883-1915 гг. / МВО СССР; Харьк. гос. ун-т им. Горького; ЦНБ; Под ред. проф. Л. И. Гуревича. – Х.: 1955. – 24 с.

[171] Систематический указатель статей, заметок, протоколов, отчётов и проч., помещённых в «Листках» и «Записках» Императорского общества сельского хазяйства Южной России с 1830 по 1894 г. / Сост. А. С. Бориневич. – Одесса, 1895. – 129 с.

[172] «Труды Императорского Вольного Экономического Общества» за последние 15 лет издания (годы 1889-1903): Указ. / Сост. В. И. Ш. – СПб., 1904. – 58 с.; «Труды» Императорского Вольного Экономического Общества с 1855 по 1888 гг.: Указ. ст. Алфавитно-систематический каталог Библиотеки Императорского Вольного Экономического Общества: 1865-1887. – СПб., 1865. – [Компакт 4-5]; Библиографическое описание первых LIV ч. «Трудов Императорского Вольного Экономического Общества» (1765-1802) / Сост. А. Н. Неустроев. – СПб., 1874. – 23 с.; Всеволодов В. Алфавитный указатель статей, напечатанных в трудах императорского Вольного Экономического общества / В. Всеволодов. – СПб., 1848. – 432 с.; Указатель статей, помещённых в «Трудах Императорского Вольного Экономического Общества» за 1876-1888 гг. / Сост. А. Белевич. – СПб., 1889. – 88 с.

[173] Оглавление и алфавитный указатель к первым десяти томам «Протоколов Московского венерологического и дерматологического общества»: (Годы 1891/92 по 1900/01). – М., 1902. – 32 с.; Поленов Д. Библиографическое обозрение Трудов имп. Русского археологического общества / Сост. Д. Поленов, к празднованию 25-ти летнего существования общества. – СПб., 1871. – 78 с.; Соллогуб Е. Ф. «Летопись историко-родословного общества» в Москве. 1905-1909 гг.: Указатели / Е. Ф. Соллогуб. – М., 1912. – 76 с.; Список изданий Общества естествоиспытателей при имп. Юрьевском университете и общий именной указатель статей, помещённых в томах 111 (1869) по XIV (1905), включая протоколы Общества естествоиспытателей при имп. Юрьевском (бывш. Дерптском) ун-те. – Юрьев, 1906. – CLV с.; Указатель изданий Общества естествоиспытателей при имп. Казанском университете. 1869-1888. – Казань, 1889; Указатель к изданиям имп. Кавказского медицинского общества за 25 лет его существования (с 1864/5 по 1888/9 г.) / Сост. А. Гадомский. – Тифлис, 1893. – 198 с.; Указатель статей, научных сообщений и заявлений, помещённых в изданиях Кавказского медицинского общества: с 1864 по 1 апреля 1870 г. – Тифлис, 1870. – 32 с.; Указатель сообщений и других сведений, напечатанных в журналах «Общества любителей комнатных растений и аквариумов» в С.-

Петербурге (прежнее: «Общество любителей комнатной культуры растений» в С.-Петербурге), со дня основания «Общества» 10 октября 1893 г. по 1 января 1905 г. / Сост. В. В. Мазаракий. – СПб., 1905. – 17 с.

[174] История естествознания. Литература, опубликованная в СССР. Т. 11 (1986-1988). Ч. 1. Естествознание в целом, физико-математические и химические науки. – М.: Наука, 1997. – 216 с.; История естествознания. Литература, опубликованная в СССР. Т. 9 (1981-1983). Часть 1. Естествознание в целом, физико-математические и химические науки. – М.: Наука, 1995. – 235 с.; История естествознания. Литература, опубликованная в СССР: 1917-1947 гг. / АН СССР. Ин-т истории естествознания. Фундаментальная библиотека общественных наук. – М.; Л., 1949. – 520 с.; История естествознания. Литература, опубликованная в СССР: 1948-1950 гг. / АН СССР. Ин-т истории естествознания. Фундаментальная библиотека общественных наук. – М.; Л., 1955. – 396 с.; История естествознания. Литература, опубликованная в СССР: 1951-1956 гг. / АН СССР. Ин-т истории естествознания. Фундаментальная библиотека общественных наук. – М.; Л., 1963. – 430 с.; История естествознания. Литература, опубликованная в СССР: 1957-1961 гг. / АН СССР. Ин-т истории естествознания. Фундаментальная библиотека общественных наук. – М.; Л., 1974. – 547 с.; История естествознания. Литература, опубликованная в СССР: 1962-1966 гг. / АН СССР. Ин-т истории естествознания. Фундаментальная библиотека общественных наук. – М.; Л., 1977. – 700 с.; История естествознания. Литература, опубликованная в СССР: 1967-1970 гг. / АН СССР. Ин-т истории естествознания. Фундаментальная библиотека общественных наук. – М.; Л., 1981. – 768 с.; История естествознания. Литература, опубликованная в СССР: 1971-1975 гг. / АН СССР. Ин-т истории естествознания. Фундаментальная библиотека общественных наук. – М.; Л., 1984. – 484 с.; История естествознания. Литература, опубликованная в СССР: 1976-1980 гг. / АН СССР. Ин-т истории естествознания. Фундаментальная библиотека общественных наук. – М.; Л., 1989. – 400 с.; История естествознания: библиограф. указ. изд., опублик. в СССР / Ин-т истории естествознания и техники им. С. И. Вавилова. Т. 10: 1984-1985: в 2 ч. Ч. 2: Науки о Земле, биологические науки. Приложения / [Отв. ред. В. М. Орел]. – М.: Наука, 2007. – 288 с.

[175] Российский Д. М. История всеобщей и отечественной медицины и здравоохранения. Библиография (996-1954 гг.) / Д. М. Российский; сост. при участии В. А. Невского, под ред. Б. Д. Петрова. – М.: Медгиз, 1956. – 938 с.

[176] Симоненко І. М. Губернські вчені архівні комісії в Україні: історіографічний огляд і бібліографічний покажчик / І. М. Симоненко; Укр. НДІ архівної справи та документознавства, Центр пам’яткознавства НАН України і УТОПІК. – К.: б. в., 2003. – 132 с. – (Архівні та бібліографічні джерела української історичної думки; вип. 8).

[177] Історія міста Києва з найдавніших часів до 2000 року: наук.-допом. бібліогр. покажч. у вид. від XVII ст. до 2000 р.: у 3 т., 14 кн. – Т. 2, кн. 9. Матеріальна та духовна культура Києва (т. 2); Наукові товариства. Культурно-мистецькі установи: музеї, виставки, колекції (кн. 9) / ред.: В. А. Смолій, О. І. Гуржій,

Л. Є. Дем'янова, Н. А. Дехтярьова, Л. Я. Муха; Ін-т історії України НАН України. – К., 2010. – 201 с.

[178] Історія медицини та охорони здоров'я в Україні: наук.-допом. бібліогр. покажч. Історія медицини та охорони здоров'я в Україні / уклад.: Л. Є. Корнілова, Н. І. Мамедова; Нац. наук. мед. б-ка України. – К.: Нац. наук. мед. б-ка України, 2012. – 107 с.

[179] Вергунов В. А. Історія аграрної науки, освіти і техніки в Україні: ретроспективний науково-допоміжний бібліографічний покажчик авторефератів дисертацій, видань та публікацій, підготовлених у Центрі історії аграрних наук ДСНГБ НААН Украни (2001-2011 рр.) / В. А. Вергунов; НААН Украни, Державна наукова сільськогосподарська бібліотека. – К., 2011. – 383 с. – («Аграрна наука України в особах, документах, бібліографії»: історико-бібліограф. серія; кн. 50).

[180] Мандрик М. В. Північна Буковина, Бессарабія та Закарпаття у контексті українського геополітичного чинника (кінець 1920-х – середина 1940-х рр.): дис. …д-ра іст. наук: 07.00.01 / Мандрик Марія Вікторівна; Київський національний університет імені Тараса Шевченка. – К., 2011. – С. 97.

[181] Там само. – С. 105.

[182] Там само. – С. 106.

[183] Там само. – С. 108.

[184] Там само. – С. 109.

[185] Там само. – С. 104.

[186] Гуревич А. О кризисе современной исторической науки / А. Гуревич // Вопросы истории. – 1991. – № 2-3. – С. 25-26.

[187] Гуревич А. Я. История и психология / А. Я. Гуревич // Психологический журнал. – 1991. – Т. 12. – № 4. – С. 3, 6.

[188] Удод О. Про психоаналітичний підхід до історії / О. Удод // Бористен. – 2000. – № 3. – С. 12.

[cdxx] Хлівнюк О. В. Охорона культурної спадщини в Криму (1887-1941 рр.)… – С. 46, 50-51.

[190] Коцур Н. І. Становлення і розвиток гігієнічної науки в Україні: шлях крізь епохи і соціальні потрясіння (друга половина XIX – 20-ті рр. XX століття): монографія / Н. І. Коцур. – Корсунь-Шевченківський, 2011. – С. 93-94.

[191] Арутюнов В. Х. Методологія соціально-економічного пізнання: Навч. посібник [Електронний ресурс] / Арутюнов В. Х., Мішин В. М., Свінціцький В. М. – К.: КНЕУ, 2005. – 353 с. – Режим доступу: http://buklib.net/books/21927/ . – Назва з екрану.

[192] Наукознавство. VseslovA [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://vseslova.com.ua/word/%D0%9D%D0%B0%D1%83%D0%BA%D0%BE%D0%B7%D0%BD%D0%B0%D0%B2%D1%81%D1%82%D0%B2%D0%BE-70143u . – Назва з екрану.

[193] Рижко Л. В. Науковий простір: філософський і наукознавчий аспект / Лариса Володимирівна Рижко; Центр досліджень науково-технічного потенціалу та історії науки ім. Г. М. Доброва НАН України. – К., 2000. – С. 7.

[194] Научная деятельность: структура и институты: Сб. пер. с англ. и нем / Сост., общ. ред. и вступ. статья Э. М. Мирского, Б. Г. Юдина. – М.: Прогресс, 1980. – С. 134.
[195] Там само. – С. 134-135.
[196] Рижко Л. В. Науковий простір: філософський і наукознавчий аспект... – С. 32-33.
[197] Теппер Н. Ю. Наукове співтовариство: соціальна роль і механізми функціонування: дис. … канд. філос. наук: 09.00.09 / Теппер Неждана Юріївна; НАН України, Центр досліджень науково-технічного потенціалу та історії науки ім. Г. М. Доброва. – К., 1996. – С. 118.
[198] Там само. – С. 118.
[199] Там само. – С. 119.
[200] Рижко Л. В. Науковий простір: філософський і наукознавчий аспект… – С. 75.
[201] Теппер Н. Ю. Наукове співтовариство: соціальна роль і механізми функціонування… – С. 11.
[202] Там само. – С. 11.
[203] Там само. – С. 12.
[204] Там само. – С. 12.
[205] Осин В. Научные сообщества в эпоху большой науки: рационализация центробежных сил в социальных науках / Вадим Осин // Ейдос: альманах теорії та історії історичної науки / Головний редактор В. Смолій; відповідальний редактор І. Колесник. – К.: Інститут історії України НАН України, 2009. – Вип. 4. – С. 89-124.
[206] Парсонс Т. Научная дисциплина и дифференциация науки / Т. Парсонс // Научная деятельность: структура и институты; пер. с англ. и нем. – М., 1980. – С. 28-29.
[207] Осин В. Научные сообщества в эпоху большой науки… – С. 92.
[208] Богдашина О. Мікронаукові групи в структурах української історичної науки другої половини XIX – початку XX ст. / Олена Богдашина // Ейдос: альманах теорії та історії історичної науки / Головний редактор В. Смолій; відповідальний редактор І. Колесник. – К.: Інститут історії України НАН України, 2009. – Вип. 4. – С. 183.
[209] Савчук В. Громадсько-наукові об’єднання: процедури типологізації / Варфоломій Савчук // Ейдос: альманах теорії та історії історичної науки / Головний редактор В. Смолій; відповідальний редактор І. Колесник. – К.: Інститут історії України НАН України, 2009. – Вип. 4. – С. 153.
[210] Гражданское уложение. Проект Высочайше учреждённой Редакционной комиссии по составлению Гражданского уложення. – СПб., 1899. – Кн. 5, т. 4, гл. XIX (Учёные, благотворительные и иные общеполезные общества). – С. 551-552.
[211] Степанский А. Д. Общественные организации России на рубеже XIX-XX веков / А. Д. Степанский. – М., 1982.
[212] Большой энциклопедический словарь: В 2-х т. / Главн. ред. А. М. Прохоров. – Советская энциклопедия, 1991. – Т. 2. – 1991. – С. 12; Украинская советская

энциклопедия. – Т. 7. – К.: Главная редакция Украинской советской энциклопедии, 1982. – С. 195.

[213] Современная украинская энциклопедия. Т. 9. – Харьков, 2007. – С. 344.

[214] Большой энциклопедический словарь: В 2-х т. / Главн. ред. А. М. Прохоров. – Советская энциклопедия, 1991. – Т. 2. – 1991. – С. 561.

[215] Рижко Л. В. Науковий простір: філософський і наукознавчий аспект… – С. 178.

[216] Зайцева З. І. Інституціоналізація української науки наприкінці XIX – на початку XX ст. … – С. 31.

[217] Там само. – С. 31-32.

[218] Рижко Л. В. Науковий простір: філософський і наукознавчий аспект… – С. 176-177.

[219] Колесник І. Мережева модель науки (новий проект української історіографії?) / Ірина Колесник // Ейдос: Альманах теорії та історії історичної науки. – К.: Інститут історії України НАН України, 2009. – Вип. 4. – С. 56, 78.

[220] Там само. – С. 57.

[221] Там само. – С. 58-59.

[222] Там само. – С. 59.

[223] Там само. – С. 80-81.

[224] Там само. – С. 81.

[225] Рижко Л. В. Науковий простір: філософський і наукознавчий аспект… – С. 36.

[226] Бронніков В. Синергетика як перспективна методологія у дослідженнях соціально-політичних наук [Електронний ресурс] / В. Бронніков. – Режим доступу: http://lib.chdu.edu.ua/pdf/ukrpolituk/3/13.pdf .

[227] Рижко Л. В. Науковий простір: філософський і наукознавчий аспект… – С. 40-41.

[228] Сичивица О. М. Сложные формы интеграции науки / О. М. Сичивица. – М.: Высшая школа, 1983. – С. 58-62.

[229] Иконников В. Опыт русской историографии / В. Иконников. – К., 1891. – Т. 1. – Кн. 1. – 882 с.+CCXXII.

[230] Баструкова М. С. Организационные тенденции русской науки в начале XX в. / М. С. Баструкова // В кн.: Организация научной деятельности. – М., 1968. – С. 150-186.

[231] Степанский А. Д. Документы по истории легальных общественных организаций в фондах дореволюционных государственных учреждений России / А. Д. Степанский // Советские архивы. – 1981. – № 2. – С. 24-27; Степанский А. Д. История научных учреждений и организаций дореволюционной России / Александр Давидович Степанский. – М., 1987. – 345 с.; Степанский А. Д. История научных учреждений и организаций дореволюционной России: Пособие по спецкурсу / А. Д. Степанский; под ред. Ерошкина Н. П.; Московский государственный ист.-арх. ин-т. – М., 1987. – 86 с.; Степанский А. Д. История общественных организаций России / А. Д. Степанский. – М., 1975; Степанский А. Д. К истории научно-исторических обществ в дореволюционной России / А. Д. Степанский // Археографический ежегодник за 1974 г. – М., 1975. – С. 38-55; Степанский А. Д. Материалы

легальных общественных организаций царской России (середина XVIII – февраль 1917 г.) / А. Д. Степанский // Археографический ежегодник за 1978 г. – М., 1979. – С. 69-80; Степанский А. Д. Общественные организации России на рубеже XIX-XX веков / А. Д. Степанский. – М., 1982; Степанский А. Д. Самодержавие и общественные организации России на рубеже XIX-XX вв. / А. Д. Степанский. – М., 1980.

[232] Соболева Е. В. Организация наук в пореформенной России / Елена Владимировна Соболева; АН СССР. Институт истории естествознания и техники. – Л.: Наука, Ленинградское отделение, 1983. – 262 с.

[233] Филиппов Н. Г. Научно-технические общества дореволюционной России / Н. Г. Филиппов // Вопросы истории, 1985. – № 3. – С. 31-45; Филиппов Н. Г. Научно-технические общества России (1866-1917 гг.): Учеб. пособ. / Николай Григорьевич Филиппов; отв. ред. А. А. Кузин. – М., 1975. – 214 с.

[234] Савчук В. Громадсько-наукові об'єднання: процедури типологізації… – С. 157.

[235] Там само. – С. 157.

[236] Там само. – С. 158.

[237] Там само. – С. 160.

[238] Там само. – С. 160-161.

[239] Там само. – С. 159.

[240] Там само. – С. 163-164.

[241] Там само. – С. 163.

[242] Чайка Н. Г. Становлення та розвиток наукових установ при сільськогосподарських товариствах Правобережної України (друга половина XIX – початок XX ст.): автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: спец. 07.00.07 «Історія науки і техніки» / Н. Г. Чайка; УААН. Державна наукова сільськогосподарська бібліотека. – К., 2005. – С. 8-9.

[243] Пантелеймонченко А. О. Сільськогосподарські товариства України: зародження, основні напрямки діяльності і значення (друга половина XIX – початок XX ст.): дис. … канд. екон. наук: 08.01.04 / Пантелеймонченко Андрій Олексійович; Полтавський сільськогосподарський інститут. – Полтава, 1994. – С. 168.

РОЗДІЛ II.
НАУКОВІ ТОВАРИСТВА УНІВЕРСАЛЬНОГО ТИПУ: ДОСЛІДЖЕННЯ ТА ІНТЕРПРЕТАЦІЇ

2.1. Історичний дискурс XIX – початку XX ст. про Наукове товариство ім. Т. Шевченка у Львові та Українське наукове товариство в Києві

Згідно з типологією наукових товариств, запропонованою В. Савчуком [1], виділяють два осередки в Україні у XIX – на початку XX ст., які, маючи у своєму складі різні секції та комісії, були універсальними за напрямом діяльності: Наукове товариство ім. Т. Шевченка у Львові та Українське наукове товариство в Києві. Оформлення і діяльність національних наукових товариств НТШ і УНТ, за словами дослідників, завершувало перший і найскладніший цикл інституціоналізації української науки, внаслідок чого вона почала розвиватися як нова соціальна реальність як в інституційно-організаційній формі, так і в предметно-дисциплінарному сенсі [2].

Розбіжності у законодавстві австрійського й російського урядів формували різні умови функціонування громадських організацій на Західній і Наддніпрянській Україні: якщо у Львові ще з кінця XIX ст. визрівали елементи громадянського суспільства з розвинутою національно-культурною інфраструктурою, то в тогочасному Києві історично-ідеологічний вектор російської імперської політики щодо українців гальмував і руйнував становлення українського культурного дискурсу, а національні громади, не маючи змоги реалізувати науково-видавничі проекти, перетворювалися на напівлегальні, ставали вузькоклубними групами без організаційного оформлення і широкої публічної діяльності.

Український науковий простір імперської доби в двох державах, характеризувався, безсумнівно, регіональним спрямуванням, однак, беручи до уваги функції національно-культурної самоврядності, які виконували наукові інституції, його можна означити відповідником цілісної конфігурації національно-державних потенцій. Науково-дослідна програма НТШ і УНТ відрізнялася від інших як інонаціональних, так і конкретно-галузевих російських і австрійських товариств загальноімперських масштабів. Окрім НТШ і УНТ, завдання розвивати українські дослідження саме як національні за змістом

і мовною формою не брала на себе жодна інституція в Україні у XIX – на початку XX ст. [3].

Початком вивчення історії НТШ, безсумнівно, є кінець XIX ст., коли з'явилися перші публікації за авторства самих членів товариства. Першими опублікованими роботами (не враховуючи звіти товариства, у яких подавалася інформація про видавничу й фінансову діяльність [4]) були стислі інформаційні розвідки тодішнього голови осередку О. Барвінського [5], який проаналізував передумови та мету заснування Товариства імені Шевченка, створеного в 1873 р., і висвітлив його двадцятирічну діяльність.

З початком XX ст. у пресі почали з'являтися публікації М. Грушевського, В. Дорошенка, С. Петлюри, І. Кревецького, в яких подавалися основні аспекти діяльності НТШ або ж висвітлювалася повсякденна робота членів осередку (опублікована промова М. Павлика, виголошена ним на загальних зборах товариства 4 квітня 1904 р. [6]). Ці публікації мали переважно звітний характер, однак відзначалися фактичним наповненням. Так, М. Грушевський серед напрямків діяльності НТШ відзначав видавничу роботу – його вагомі для тогочасної науки серійні і періодичні видання [7]. М. Грушевський представив громадськості бібліографію праць, опублікованих товариством до 1904 р. [8]. У наступних розвідках голова НТШ розширив бібліографічний огляд за рахунок історичних праць, опублікованих осередком у 1905-1909 рр. [9]. Робота наукової бібліотеки НТШ частково висвітлювалася І. Кревецьким [10].

В. Дорошенко – один із перших вітчизняних дослідників, хто у своїх публікаціях наголошував на ролі НТШ як неофіційної національної академії наук. З-під пера дослідника вийшло декілька ґрунтовних розвідок про товариство [11], у тому числі й перше монографічне дослідження [12]. Завідувач бібліографічного бюро, директор бібліотеки НТШ розкрив причини й процес виникнення товариства, роботу його окремих інституцій. Його досить ґрунтовна за обсягом монографія складається з декількох розділів: 1) Погляд на історію Товариства, 2) Внутрішня організація Товариства і його видавництва, 3) Інституції НТШ, 4) Короткий огляд наукової роботи Товариства. В. Дорошенко, висвітлюючи процес трансформації товариства в наукове, доводить, що «згодом Товариство перетворилося на поважну наукову інституцію, що не уступає великим науковим інституціям інших народів. Різні видатні вчені починають бачити в нім будучу

українську Академію Наук» [13]. В. Дорошенко одним із перших указав на те, що такому успіху товариство завдячує, в першу чергу, «енергії проф. Михайла Грушевського», який «згуртував коло Товариства невеличкий гурт галицько-українських учених, який поволі став збільшуватися як учнями нового професора, так і його українських колег по університету, та на міцних підвалинах поставив наукову роботу Товариства» [14].

Дослідник висвітлив внутрішню організацію товариства, зокрема, склад, структуру, процедуру прийняття нових членів, досить детально означив наукову роботу товариства за секціями і комісіями, ґрунтовно описав діяльність інституцій осередку: до наукових зарахував бібліотеку, музей і бібліографічне бюро; до «підприємств» – друкарню, книгарню і переплетню. Що стосується безпосередньо роботи бібліотеки НТШ, то В. Дорошенко вважав її однією з найкращих установ такого типу у Львові за «добором своїх книжкових скарбів», «єдиним у своєму роді книгозбором на цілій нашій території – як у Австрії, так і Росії – робить бібліотеку добір видань на українській мові, а також так зв. «Ukrainica», видань іншими мовами, присвячених Україні. З сього погляду бібліотеку Наукового Товариства сміливо можна назвати *всеукраїнською національною бібліотекою*» (курсив автора – *І.Д.*) [15].

Як голова Бібліографічного бюро і директор бібліотеки НТШ В. Дорошенко значну кількість сторінок праці приділив саме роботі бібліотеки, агітуючи, окрім того, за наповнення новими і старими рідкісними виданнями цю книгозбірню, а також охарактеризував роботу власне й самого Бібліографічного бюро. Значне місце приділено роботі й експозиціям Музею товариства. Особливістю розвідки В. Дорошенка було те, що автор, проаналізувавши результати двадцятилітньої роботи НТШ (1892-1912 рр.), подав матеріал за галузями науки: археологія, історія, історія літератури, мова, фольклор і етнологія, науки суспільні (право, статистика, економіка і соціологія), природознавство.

С. Петлюра у свій час підтримав думку В. Дорошенка про статус НТШ як неофіційної академії наук, що відіграла значну роль у справі створення української культури і розвитку української наукової думки [16], оцінивши працю останнього досить високо й відзначивши її чітку структуру: 1) стислий виклад історії виникнення і розвитку Товариства (с. 1-12), 2) опис його внутрішньої організації з перерахунком окремих наукових видань,

які друкувалися Товариством (с. 12-17), 3) ґрунтовні відомості про допоміжні установи, що функціонували при Товаристві (с. 17-40), 4) бібліографічний огляд наукового різногалузевого матеріалу, розміщеного в різний час у багаточисленних виданнях Товариства (при цьому матеріал систематизовано вдало, що робить його довідковим, особливо для осіб, які цікавляться науковою літературою з питань українознавства) [17].

Так, С. Петлюра побіжно висвітлив історію створення наукового осередку, починаючи від Товариства імені Шевченка, яке не відрізнялося занадто активною діяльністю в тогочасних умовах, означив структуру угруповання, перетвореного на НТШ, високо оцінив діяльність окремих секцій і комісій, особливо Бібліографічної. «Не маючи офіційного статусу Академії наук, товариство насправді ж було нею і за внутрішньою організацією, і за тими цілями, які воно переслідувало…; діяльність Товариства може розглядатися як досягнення історії. Із скромного осередку, яке ставило перед собою скромні завдання, володіючи не менш скромними матеріальними засобами, Товариство з 1873 р. перетворилося на неофіційну Академію Наук, яка розвинула активну наукову діяльність, організувала й виховала кадри українських учених і залишила після себе глибокий слід в історії української наукової думки» [18].

Першими дослідниками діяльності Українського наукового товариства в Києві були також його активні учасники, публікації яких друкувалися на шпальтах періодичних видань. До 1917 р. з’явилося декілька праць такого типу, зокрема, за авторства М. Грушевського, В. Перетца, Д. Дорошенка, які мали більше публіцистичний, а не дослідницько-науковий характер. Значення цих публікацій полягало передовсім у популяризації громадськими діячами діяльності товариства, наданні йому надзвичайно важливого значення в системі тогочасної науки. Так, М. Грушевський назвав осередок «новим огнищем української наукової думки», наголосив на основних завданнях новоствореного об’єднання – здійснення організації наукової роботи і пропаганда здобутків тогочасної науки. На шпальтах видання голова УНТ знайомив громадськість зі структурою нового товариства, його завданнями. М. Грушевський детально охарактеризував перспективний план наукової роботи, а також висунув пропозиції щодо заснування друкованого органу осередку – «Записки Українського наукового товариства в Києві». Голова

покладав надію на те, що згодом товариство з його науковим видавництвом перетвориться на «сильний і діяльний орган інтенсивної і планової наукової роботи, вільного й об'єктивного, справді наукового досвіду» [19]. В. Перетц окреслив найближчі завдання філологічної секції УНТ [20].

У 1913 р. в журналі «Украинская жизнь» надрукована розвідка Д. Дорошенка, в якій громадський діяч оцінив п'ятирічні здобутки УНТ (1907-1912 рр.). Досягнення товариства були названі досить значними (до того часу вже було опубліковано 10 томів «Записок», два томи «Збірника Технічної секції», два томи «Медичного збірника» та декілька окремих книг) [21]. Д. Дорошенко високо оцінив напрацювання члена УНТ, проф. В. Перетца та його школи молодих київських філологів, а також стисло охарактеризував видавничу роботу як секцій товариства, так і осередку в цілому, відмітив й інше завдання, яке успішно виконувало товариство, – популяризацію наукових знань шляхом читання лекцій і проведення публічних засідань. Д. Дорошенко відмічав, що, не зважаючи на складні умови, «Товариство витримало першу пробу організаційного періоду, довело свою життєздатність і ключову необхідність для повноти українського культурно-національного розвитку: воно об'єднало в ім'я інтересів української культури старих і молодих українських наукових діячів» [22].

Того ж року вийшла друком невелика за обсягом брошура, в якій публікувався звітний матеріал УНТ за п'ять років: показано організацію товариства, процеси створення історичної, філологічної, природно-технічної, медичної (лікарської) секцій, етнографічної, статистично-економічної комісій, комісії мови, подано побіжну характеристику наукової діяльності осередку (представлено інформацію про кількість засідань за секціями протягом 1907-1912 рр., представлено доповіді, читані як на загальних засіданнях товариства, так і за секціями і комісіями), вміщено узагальнений фінансовий звіт [23].

Отже, перші публікації про НТШ мали або звітний, або ж, навпаки, публіцистичний, дещо емоційний характер. Їхніми авторами, як правило, були секретарі, голови товариства чи керівники окремих секцій або комісій. Тогочасна свідома інтелігенція повністю підтримувала думку про статус НТШ як неофіційної академії наук. У перших розвідках (єдиним монографічним виданням дорадянської історіографії про

товариство була праця В. Дорошенка) висвітлювалися передумови створення товариства, перетворення його з культурологічного на науковий осередок, відображалася його робота за певний період, характеризувалася структура і склад товариства, робота бібліотеки, музею та інших допоміжних установ, акцентувалася увага саме на видавничій діяльності НТШ, навіть були зроблені перші бібліографічні спроби систематизувати серійні видання товариства. Публікації дорадянського періоду про УНТ за своїм характером також не були науково-дослідницькими, радше описовими за своєю суттю і, як правило, узагальнювали діяльність товариства за певний проміжок часу. Загалом такі публікації спрямовувалися на популяризацію діяльності наукових осередків.

2.2. Історія НТШ і УНТ в ідейних і політичних лещатах радянської епохи

У радянський час (1920-ті – 1930-ті рр.) опубліковано декілька розвідок з історії НТШ за авторства В. Дорошенка (про становище наукової бібліотеки товариства) [24], К. Студинського (стаття тодішнього голови до 55-річчя НТШ [25]), В. Гнатюка (праця, приурочена до 50-річчя осередку [26], у якій автор висвітлив в основному роботу допоміжних установ: друкарні, переплетні, книгарні, бібліотеки, музею, показав видавничу діяльність товариства, завдячуючи якій «Наукове Товариство ім. Т. Шевченка здобуло собі загальне визнання в науковім світі» [27]). Ці розвідки науково-популярного характеру не розкривали всієї повноти діяльності інституції, а подавали узагальнюючі відомості про заснування й основні етапи роботи товариства, акцентуючи увагу на значній ролі осередку в національному відродженні Галичини зокрема та України в цілому. У публікаціях частково представлено персоналії НТШ і вміщено бібліографію його видань.

Історія окремих секцій НТШ також ставала об’єктом вивчення у публікаціях дослідників радянського періоду. Так, М. Чайковський охарактеризував особливості діяльності Математично-природописно-лікарської секції, виділивши три основні напрямки, в яких відзначилася ця секція НТШ: оригінальна наукова робота майже в усіх галузях природознавства і медицини, наукова термінологія, видавнича діяльність [28]. І. Раковський проаналізував видавничу діяльність Математично-природописно-лікарської секції, визначив сприятливі умови, за

яких членам секції вдалося видати 25 томів «Збірника МПЛС» [29]; підкреслив значення діяльності головного редактора видання – О. Барвінського, який «своєю енергією і своїм небуденним організаційним хистом не тільки підтримує орган Секції, «Збірник» на рівні його завдання від початку його заснування і донині, але й умілою рукою керує Секцією, саме в часі найтяжчому для нашого культурного і наукового життя, в часі теперішнього, повоєнного лихоліття» [30].

На основі значного статистичного і фактологічного матеріалу була створена розвідка І. Крип'якевича [31], вперше опублікована в 1939 р., в якій представлено список членів Історично-філософської секції за 1894-1913 рр., проаналізовано хід секційних засідань. Бібліографічна комісія при НТШ, що функціонувала в 1909-1939 рр. як одна з перших бібліографічних організацій в Україні, привертала увагу таких істориків української бібліографії, як М. Ясинський [32], І. Корнєйчик [33], М. Гуменюк [34].

Ліквідація товариства у Львові в 1939 р. привела до зміщення дослідницьких акцентів на еміграцію. З нагоди 75-річчя заснування НТШ у США і ФРН опубліковано працю [35], автори якої виділили три періоди розвитку й діяльності осередку: дореформений (1873-1892 рр.), довоєнний (1892-1914 рр.), міжвоєнний (1920-1939 рр.).

У діаспорі побачила світ і праця В. Дорошенка, в якій дослідник доводив, що саме НТШ стояло біля витоків тогочасної української науки й тривалий час виконувало функції єдиної всеукраїнської академії наук [36]. До 100-річчя від заснування НТШ вийшла публікація В. Лева [37], до 110-річчя – Я. Падоха [38]. Вищеназвані праці мали, в основному, оглядово-популярний характер, видавалися з метою популяризації товариства серед української діаспори, тому, маючи цінне практичне значення, хибують недостатністю і поверхневістю даних, на чому наголошують М. Алексієвець і В. Савенко [39].

В українських часописах в еміграції – «Український історик» і «Альманах УНС» – до 100-річчя НТШ опубліковано ряд статей, значний інтерес серед яких викликає публікація Ю. Герича [40]. Дослідник уперше зробив спробу проаналізувати діяльність товариства через призму його статутів і проектів до статутів (на жаль, автор не володів оригіналами перших статутів НТШ, тому їхній аналіз був досить побіжним і неглибоким).

В. Лев стисло проаналізував наукову діяльність секцій і комісій НТШ і відображення цієї діяльності в їхніх окремих виданнях без ґрунтовної характеристики праць, що публікувалися у виданнях осередку [41], П. Ковалів розкрив внесок товариства у формування тогочасної літературної мови [42], М. Стахівим відображено ключові передумови утворення товариства [43].

Ґрунтовне монографічне дослідження про діяльність НТШ у Львові вийшло за авторства Л. Винара [44]. Дослідник показав діяльність осередку лише через призму особистості М. Грушевського, проте, як зазначав автор, «праця Грушевського в роках 1894-1913 на форумі НТШ творить цілу епоху в розвитку українського наукового життя… Його діяльність в НТШ треба розглядати в двох основних площинах – науково-організаційній і адміністративній праці і в редакційно-видавничій» [45]. Л. Винар правомірно обстоював думку про те, що з переїздом М. Грушевського до Львова НТШ вступило в найбільш продуктивний період свого існування й діяльності. Додатки цієї роботи містять цінні першоджерела: публікацію М. Грушевського «Наукова діяльність Товариства імені Шевченка в 1896 і 1897 р.», що раніше з'явилася в «Записках НТШ» (Т. XXI, кн. 1, 1898, с. 10-17), лист М. Грушевського до Є. Чикаленка, а також декілька документів, пов'язаних із діяльністю НТШ у 1920-х рр.

На шпальтах журналу «Україна» у 1920-х рр. опубліковано ряд розвідок з історії УНТ. Йдеться про публікації О. Грушевського, М. Грушевського, В. Різниченка, О. Черняхівського, О. Гермайзе. Так, О. Грушевський подав стислу історію УНТ, детально зупинився на його видавничій діяльності (охарактеризував організацію наукового тримісячника українознавства «Україна», видання якого розпочато в 1913 р.), а також на процесі утворення і відокремлення секцій товариства. Громадський діяч закцентувався на діяльності осередку і після 1917 р., вказуючи на безперервність у діяльності УНТ і Академії наук, що, між тим, у подальшому не завадило радянським науковцям штучно приховати цей зв'язок [46].

В іншій публіцистичній статті М. Грушевський висловлював думку тогочасної наукової інтелігенції про загальне значення УНТ: «занадто обережна й анемічна робота українських національних груп і гуртків все-таки дала великі наслідки» [47], про товариство вів мову як про «чисто українську організацію» [48], акцентуючи увагу на тому, що як «чисто українське і чисто

наукове, маніфестуючи постулят повноти української культури, вінчаної науковими аспіраціями і науковими дослідженнями, воно пересаджувало на український ґрунт наукову працю… в очікуванні можливості здійснити план української академії наук» [49]. Однак М. Грушевський розумів, що зробити це в тогочасних умовах було майже неможливо: адміністративні утиски й обмеження відображалися на виборі тем і розробці тематик; не знаходилося широкої аудиторії для тем, уже пропущених через «цензурне сито», адже результатами наукової роботи з українознавства цікавилося лише так зване «свідоме українство».

Член природничо-технічної секції УНТ В. Різниченко подав окремі факти з її історії [50]. О. Черняхівський, секретар природничо-лікарської секції УНТ, висвітлив питання створення і діяльності цієї секції, простежив участь медиків у роботі осередку в цілому. Автор відзначив складність роботи, оскільки «медиків, здатних науково працювати, тоді було взагалі не багато, … організувати збірник секції було важко, тим більше, що треба було водночас бути піонером і в медичній термінології» [51], виділив дві форми роботи секції: заснування «Збірника Медичної Секції Українського Наукового Товариства в Києві» й утворення медичної термінології. О. Черняхівський велику заслугу в перейнятті наукового досвіду покладав на НТШ, зокрема на його Математично-природописно-лікарську секцію та її друкований орган як попередника природничо-лікарської секції УНТ. Автор услід за іншими дослідниками вказував на певну тяглість традиції від секцій УНТ до Академії наук, відзначав, що лише завдяки досягненням дореволюційної медичної науки, сконцентрованої в Києві, сучасна йому наука досягла відповідного рівня. О. Гермайзе також висвітлив коротку історію УНТ, особливу увагу звернувши на історію товариства, його структуру і склад після 1917 р. [52].

Після 1920-х рр. будь-які дослідження історії УНТ взагалі припинилися. Показовою у цьому плані є лише невелика публікація в «Українському історичному журналі» за 1967 р. [53]. А. Катренко і Т. Сусло проаналізували історію товариства, відзначивши його внесок у розвиток гуманітарних, медичних і природничо-технічних наук в Україні. Однак авторами наголошено на тому, що ряд статей, опублікованих у «Записках» і «Україні», написані з буржуазно-націоналістичних позицій, тому не мають наукової цінності [54].

Таким чином, у радянський період опубліковані розвідки про НТШ присвячувалися, як правило, черговому ювілею товариства, і в них подавалася загальна історія осередку. Проте саме в цей період з'явилися окремі публікації про Математично-природописно-лікарську (розвідки М. Чайковського) та Історично-філософську (І. Крип'якевича) секції, а також про Бібліографічну комісію. Після ліквідації товариства у Львові і перенесення його роботи в діаспору в межах СРСР протягом радянського періоду публікацій про НТШ не з'являлося.

Плідним періодом у плані вивчення історії УНТ виявилися 1920-ті рр., коли висвітлювалася видавнича діяльність осередку, робота його секцій, значення товариства для розвитку національної української науки. У подальшому його історія не вивчалася, оскільки, як вважали радянські історики, буржуазно-націоналістичний характер діяльності товариства зовсім не становив цінності для науки. Окрім того, непопулярність тематики підсилювалася відомою тезою про виникнення Української Академії наук уже при радянській владі, до якої УНТ нібито не мало прямого відношення.

2.3. Провідні тенденції сучасної історіографії становлення і діяльності наукових товариств універсального типу на теренах України XIX – початку XX ст.

Наукова література про НТШ періоду незалежності України характеризується значною репрезентативністю й утворює потужній інформаційний кластер. До того ж, із відновленням діяльності НТШ у Львові в 1989 р. закономірним явищем стало посилення інтересу до історії угруповання і його інституцій, що не могло не вплинути на збільшення друкованої продукції. З початку 1990-х рр. почали активно проводитися численні наукові конференції та видаватися збірники праць, присвячені як відновленню діяльності НТШ у Львові, так і річницям існування осередку або ж ювілеям його визначних діячів. Йдеться, наприклад, про Міжнародну українознавчу конференцію 1991 р., присвячену 120-річчю з дня народження українського фольклориста й громадського діяча В. Гнатюка (був незмінним секретарем НТШ у 1898-1926 рр.) та 70-річчю заснування Українського вільного університету. Зазначимо, що в 1992 р. опубліковано збірник матеріалів цієї конференції, на сторінках

якого привертає увагу, зокрема, стаття М. Мушинки «Від Наукового товариства ім. Шевченка до Українського вільного університету» (с. 19-27) з побіжною історією НТШ і його секцій і комісій, інформацією про наукову й видавничу діяльність. Окрім того, тут уміщено ряд публікацій про життя і діяльність В. Гнатюка і його участь у роботі товариства, висвітлено історію наукового осередку протягом XX ст., у тому числі в еміграції [55].

Того ж року надруковано збірник праць Першої наукової сесії НТШ (відбулася у березні 1990 р.), де опубліковані доповіді й повідомлення про діяльність товариства і його науковий доробок. Зокрема, в декількох статтях збірника викладена історія його функціонування як у Львові, так і в діаспорі, зосереджено увагу на тих завданнях, що постали перед науковцями в період незалежності щодо вивчення роботи осередку: «вимагають осмислення з історичної дистанції постаті цілої плеяди україністів НТШ…», «створення енциклопедичної історії НТШ – одне з невідкладних завдань наших секцій та комісій» [56].

У зв'язку з посиленням самостійницьких тенденцій на початку 1990-х рр. та ідеєю обґрунтування української державності науковці закцентувалися, перш за все, на ролі осередку як «першої новітньої самодіяльної академії наук», як «центру колективного інтелекту народу», певного феномену народу, в якому члени проводили дійсно титанічну наукову роботу, борючись з утисками царської влади, які вважали товариство «мазепинським осередком». У збірнику вміщено статті про діяльність найвизначніших репрезентантів НТШ – М. Грушевського, І. Франка, В. Гнатюка, І. Горбачевського, І. Пулюя, К. Студинського, окремо наголошувалося на співпраці НТШ із визначними представниками світової науки (йдеться про публікацію Ю. Головача та Я. Грицака «Іноземні вчені – члени НТШ», с. 109-115).

Серед монографічних видань, які побачили світ на початку 90-х рр. XX ст., слід назвати розвідки В. Кубійовича та В. Кучера. В. Кубійович, голова європейського осередку НТШ (у Сарселі, Франція), який очолив товариство з самого початку його перенесення з Мюнхену до Сарселю (1951 р.), висвітлив історію організації з часу заснування Товариства ім. Шевченка в 1873 р. до 1943 р. (ця розвідка була створена ще в 1948 р.), прослідкував процес його реформування в наукове, становлення статутів, охарактеризував склад і структуру. Дослідник стисло описав

роботу секцій і комісій товариства, особливу увагу звернув на видавничу діяльність НТШ, висвітлив фінансове становище товариства, його бюджет, грошові фонди, вказав на вагому діяльність бібліотеки, формування і наповнення її фондів, музей, громадську діяльність членів НТШ на ниві українства. В. Кубійович, як і інші його активні члени, вважав, що «хоч Товариство через опір поляків не дістало титулу академії, але працею в усіх майже царинах знання воно виконувало фактично функції академії» [57].

Професор Р. Кучер, український учений-хімік, який належав до провідних ініціаторів відродження НТШ в Україні, брав активну участь у відновленні його структур і очолював хімічну комісію НТШ у Львові в кінці 1980-х – на початку 1990-х рр., показав передумови створення товариства, початковий період його історії, роботу секцій, комісій, видавничу діяльність, а також роботу осередку між двома світовими війнами і в діаспорі. Ця монографія відзначається фактологічною наповненістю, цілісністю, змістовністю і є, на наш погляд, першою роботою про НТШ, в якій здійснена спроба відобразити тяглість розвитку наукових традицій зазначеного осередку з другої половини XIX ст. до часів незалежності України [58].

У 1993 р. відзначалося 120 років з часу заснування у Львові Товариства ім. Т. Шевченка, а за рік до цього, в 1992 р., святкувався сторічний ювілей його реорганізації у НТШ, в результаті чого проведено ряд чергових заходів, ознаменованих друком наукової літератури, присвяченої його діяльності.

У 1993 р. комісія бібліографії і книгознавства разом з археологічною комісією НТШ організували круглий стіл на тему: «Бібліотека НТШ: книги і люди», приурочений, окрім іншого, 100-річчю функціонування бібліотеки товариства, матеріали якого опубліковані в збірнику за 1996 р. [59] (про бібліотеку до того часу було видано лише декілька робіт І. Кревецького (1910-1920-ті рр.) та В. Дорошенка (1920-1930-ті рр.). Дослідники підкреслювали, що бібліотека НТШ – це «справді феномен суспільно-культурного, духовного в житті нашого народу. Її створення – гідний подиву й найвищої оцінки громадянський подвиг галицької інтелігенції, а по суті – і всієї України, передусім її наукової і літературно-мистецької еліти. Це явище не лише культурницьке, це державницька акція на найвищому рівні…» [60]. Зокрема, у збірнику висвітлено саму історію бібліотеки (Л. Крушельницька), джерела

комплектування фондів, процеси книгообміну з іншими товариствами, комісіями, навчальними закладами (О. Юркевич), наповнення бібліотечних фондів стародруками (О. Колосовська), охарактеризовано Меморіальну бібліотеку Олександра Кониського в НТШ (О. Дзьобан), картографічну збірку (С. Височенко, А. Сімутіна), збірку рукописів (П. Баб'як), подано історію створення і функціонування Музею НТШ, охарактеризовано його колекції та їхню історичну долю (С. Костюк, В. Петегирич), бібліографічну роботу в товаристві (Л. Ільницька), діяльність першого бібліотекаря НТШ М. Павлика (М. Вавричин), значення доробку інших членів НТШ (І. Кревецького, В. Дорошенка) у розвиток бібліографії, літературознавства й українознавства в цілому. Тоді ж з'являються поодинокі статті, в яких відображено внесок НТШ й у інші наукові галузі, зокрема медицину [61].

Вагоме значення для осмислення багатогранної діяльності НТШ у XIX – на початку XX ст. мали дисертаційні дослідження В. Савенка [62], О. Сапеляк [63], А. Франка [64]. Так, А. Франко через призму діяльності одного з організаторів товариства, члена НТШ у 1895-1916 рр. І. Франка зумів показати й авторську інтерпретацію особливостей функціонування наукового осередку. До того часу, як стверджував дисертант, внесок відомого українського письменника і видавця в розгортання науково-організаційної діяльності секцій і комісій НТШ, по суті, не вивчався, хоча І. Франко, як М. Грушевський, С. Томашівський та інші діячі, відіграв важливу роль у функціонуванні історико-філософської секції товариства, його методологічному забезпеченні й науково-джерельному опрацюванні різноманітних історичних відомостей і фактологічного матеріалу, в об'єктивній інтерпретації багатьох неоднозначно трактованих питань історії України [65].

Зокрема, А. Франко висвітлив організаційну роль І. Франка у формуванні та функціонуванні НТШ, стверджуючи, що письменник ще задовго до перетворення товариства в науковий осередок висловлював думку про його реформування, навіть узяв участь у розробці статутних документів товариства. Вироблений І. Франком проект статуту 1904 р. діяв із деякими доповненнями до 1940 р. [66]. Окрім зазначеного, письменник був причетний до створення музею, бібліотеки, «Академічного дому», доброчинних фондів НТШ. Автор дисертаційного дослідження наполягав на

думці, що І. Франко, ще навіть не будучи членом товариства, стояв біля витоків його реформування в наукову інституцію і протягом двадцяти років сприяв удосконаленню її організаційних основ. Окрім того, в дисертації розглянуто діяльність І. Франка в історико-філософській, філологічній і математично-природописно-лікарській секції, участь у засіданнях, де він виступав із доповідями, залучався до впорядкування і редагування видань товариства, а під проводом письменника майже 15 років відбувалися засідання філологічної секції. У третьому розділі дисертації проаналізована діяльність І. Франка в комісіях НТШ, зокрема в археографічній, етнографічній, правничій, статистичній, бібліографічній і мовній (був заступником голови археографічної комісії. Етнографічна комісія була утворена за сприяння громадського діяча, зрештою він став її очільником). У четвертому розділі дисертації «Програмне спрямування І. Франком видань Товариства» подано загальний огляд видань НТШ, протокольно-довідкового видання «Хроніка НТШ», участь у виданні й редагуванні яких брав і І. Франко, що в цілому сприяло організації видавничої справи в Україні.

О. Сапеляк, автореферат дисертації якої датований 1998 р., детально висвітлила процес створення Етнографічної комісії у складі НТШ, проаналізувала її мету і завдання, напрями діяльності, зокрема, організацію експедицій і збирання етнографічних матеріалів, музейну й видавничу діяльність (створення Етнографічної збірки музею НТШ, його наукова і просвітницько-культурна робота), охарактеризувала видання праць із народознавства, а також випуск серійних видань Етнографічної комісії («Матеріали до українсько-руської етнології», «Етнографічний збірник»). Авторкою висвітлено питання теорії народознавчих студій у працях І. Франка, М. Грушевського, Ф. Вовка, В. Гнатюка, а також окреслено міжнародні зв’язки й контакти членів Етнографічної комісії НТШ.

О. Сапеляк наголошує на тому, що вчені-етнологи й фольклористи, згуртовані в НТШ, не лише зуміли продовжити роботу своїх попередників, але й піднесли народознавчі студії на новий науковий рівень завдяки організованій роботі, що детермінувала чітко визначені наукові завдання: вироблення нових програм згідно з цими завданнями, упровадження нових, раніше не досліджуваних тем, розширення території дослідження, комплексне вивчення етнографічних груп українців, уведення

нових методологічних засад у зборі етнографічних матеріалів, їхньому опрацюванні й науковому осмисленні, залучення до етнографічної діяльності (особливо збиральницької) широкого кола інтелігенції [67]. Окрім того, О. Сапеляк подала й історіографічний огляд етнографічної діяльності НТШ, однак нею проаналізовано, в основному, вже відомі праці, а також публікації, які висвітлюють переважно народознавчу діяльність членів товариства (В. Гнатюка, Зенона Кузелі, Ф. Вовка, І. Франка, М. Зубрицького та ін.). Авторкою відзначено, що частково питання музейної діяльності НТШ розглянуто в монографіях Г. Скрипник [68] і Т. Гонтар [69]. Як стверджує О. Сапеляк, хоча доробок НТШ в галузі етнографії і фольклористики широко використовувався, проте діяльність самої організації, як правило, замовчувалася або ж трактувалася тенденційно, особливо в радянський період. Окрім того, замовчувався академічний за суттю характер установи, яка мала широку наукову програму і зорієнтовану на її виконання структуру [70].

У дисертаційному дослідженні В. Савенка, а згодом і в колективному монографічному виданні В. Савенка й М. Алексієвця ґрунтовно проаналізовано історію НТШ – «української праакадемії», першої установи національного рівня, яка заклала основи для розвитку всіх галузей української науки [71], окреслено передумови виникнення товариства, зокрема, охарактеризовано структуру й завдання Товариства ім. Шевченка, попередника НТШ. Так, дослідники погоджувалися з думкою Р. Кучера й В. Кубійовича про те, що дійсними засновниками товариства в 1873 р., окрім О. Кониського і Є. Милорадович, були Д. Пильчиков, С. Качала і М. Жученко, а статут організації складали Д. Пильчиков і М. Драгоманов за дорученням української громади [72]. Дослідниками проаналізовано процеси реформування Товариства ім. Шевченка в Наукове Товариство ім. Шевченка (1892 р.), зокрема, прийнятий Статут, в якому чітко прописані завдання НТШ: «…плекати та розвивати науку і штуки в українсько-руській мові та збирати всякі пам’ятки старинности і предмети наукові України-Руси… Для цього потрібно проводити: 1. Наукові досліди: а) з філології руської і славянської, з історії українсько-руського письменства і штуки; б) з історії і археології України-Руси, а також з наук фільозофічних, політичних, економічних і правничих; в) з наук математичних, природничих з географією і лікарських. 2. Відчити, розправи і розмови наукові.

3. З'їзди вчених, літераторів і артистів. 4. Видання наукових Записок Товариства і інших творів наукових. 5. Премії і підмоги ученим і літераторам. 6. Збираніє матеріалів до музею і бібліотеки в краю і заграницею. 7. Удержування власної друкарні і книгарні» [73].

Автори монографії розглянули порядок членства, внутрішню структуру, зокрема, склад секцій Товариства (Історично-філософської, Філологічної, Математично-природописно-лікарської) і предметних комісій (Археографічної, Бібліографічної, Статистичної, Правничої, Лікарської, Етнографічної, «Язикової», Фізіографічної), діяльність бібліотеки та музею. Науковці вважали, що найбільшого розвою НТШ набрало саме на початку XX ст. (до кінця 1890-х рр. у зв'язку з нестачею коштів воно ще не могло проводити активну роботу, проте з початком Першої світової війни вплив товариства на наукове середовище дещо послабився) [74]. Дослідники детально проаналізували видавничу діяльність Товариства ім. Шевченка й НТШ зокрема: літературно-науковий журнал «Правда» (1878 р.), часопис «Зоря» (1885 р., який у 1898 р. був перетворений на місячник «Літературно-Науковий Вісник»), славнозвісні «Записки НТШ», характеризуючи публіцистичну діяльність активних дописувачів збірника.

Автори не оминули увагою і секційні друковані органи: «Збірник математично-природописно-лікарської секції» (почав видаватися з 1897 р.), «Збірник філологічної секції» (виходив із 1896 р.), «Збірник історико-філософської секції», зокрема опублікування на його сторінках праці М. Грушевського «Історія України-Руси» (детально проаналізовано саму концепцію історії М. Грушевського, еволюцію його поглядів на українську державність).

Поза дослідницькою увагою не залишилися й інші, менш відомі періодичні й наукові видання НТШ: видання історико-філософської секції «Руська історична бібліотека», перейняте в 1894 р. від О. Барвінського; «Українсько-Руський архів» – серійне видання, що відділилося від «Руської історичної бібліотеки» в 1903 р. і в якому публікувалися опрацьовані вченими архівні матеріали з історії Галичини й української мови та літератури; «Жерела до історії України-Руси» – збірки документів, літописів та інших архівних матеріалів із різних періодів української історії, які видавала Археографічна Комісія НТШ, утворена в 1896 р.,

друковані органи Етнографічної комісії – «Етнографічний збірник» і «Матеріали до українсько-руської етнології», Статистичної (з 1909 р.) – «Студії з поля суспільних наук і статистики», Правничої – «Часопись правнича і економічна» (1900-1912 рр.), «Правнича бібліотека» (1901-1909 рр.), Бібліографічної (з 1909 р.) – «Матеріали до української бібліографії» тощо.

Окрім того, авторами окреслено роль НТШ у процесі піднесення національної самосвідомості українського народу. Так, дослідники характеризували товариство як потужний осередок національної науки й культури кінця XIX – початку XX ст., акцентували увагу на українознавчих дослідженнях його членів, чітко означивши внесок М. Грушевського, В. Гнатюка, О. Барвінського та ін., описали участь членів НТШ у громадсько-політичних і культурних заходах: святкуванні 25-ї річниці діяльності І. Франка, відкритті пам'ятника І. Котляревському в Полтаві (1905 р.), участі в Археологічних з'їздах, заснуванні фондів для забезпечення стипендіями здібних студентів, проведенні анкетувань і опитувань у вишах тощо. Автори найбільш повно охарактеризували видавничу й організаційну роботу товариства в цілому, його еволюцію і внесок у духовне відродження народу та в розвиток українознавства, проте поза їхньою увагою залишилися зв'язки з іншими науковими інституціями, а також досить слабко представлена історія створення і функціонування окремих секцій і комісій НТШ, що, відповідно, відкривало можливості для подальших розвідок. У цілому ж, розвідки В. Савенка й М. Алексієвця створені на основі опрацювання маловідомих архівних матеріалів ЦДІА України (м. Київ), ЦДІА України (м. Львів), Інституту археології АН України, Відділу рукописів Інституту літератури ім. Шевченка АН України, Львівського державного обласного архіву, а також залучених до обігу опублікованих документів і матеріалів (зокрема друкованих праць НТШ), монографічних видань, статей і окремої довідкової літератури. У додатках уміщено поіменні Списки почесних і дійсних членів НТШ, склад секцій і комісій НТШ.

Як уже відзначалося нами вище, склалася позитивна традиція публікувати матеріли наукових сесій і конференцій НТШ. Так, 10-ий том Збірника доповідей і повідомлень наукових сесій і конференцій НТШ у Львові, видрукуваний у 1998 р., присвячений

виключно багатогранній історії наукового осередку [75]. Виділяємо декілька тематичних ліній досліджень, представлених на сторінках збірника:

1) науково-організаційна та видавнича діяльність товариства (статті О. Пріцака «Чому відновлене Наукове товариство ім. Шевченка у Львові» (с. 7-15), О. Купчинського «Дещо про форми та напрями наукової і науково-видавничої діяльности Наукового товариства ім. Шевченка. 1892-1940 роки (Міжнародний аспект)» (с. 16-23), А. Жуковського «З історії Наукового товариства ім. Шевченка в Європі» (с. 151-206), Я. Федорука «Нові документи про розформування НТШ у Львові» (с. 242-249);

2) структура товариства і його розвиток у минулому й сьогоденні (статті О. Пріцака, А. Жуковського, О. Найди «Окремі аспекти діяльности Історично-філософічної секції Наукового товариства ім. Шевченка. 1913-1940 роки» (с. 24-33), І. Головацького «З історії музейництва Наукового товариства ім. Шевченка, зокрема Музею історично-воєнних пам'яток у Львові та Празі» (с. 207-216), Є. Чайковського «Природознавчий музей Наукового товариства ім. Шевченка у Львові. 1912, 1927-1944 роки» (с. 217-231);

3) наукові дослідження гуманітарних і природничо-математичних наук у товаристві (статті Я. Падоха «Правнича наука в НТШ упродовж його першого сторіччя» (с. 34-43), О. Гузар «Роль Наукового товариства ім. Шевченка у формуванні єдиного загальноукраїнського правопису. 1900-1929 роки» (с. 44-68), Д. Гринчишина «Проблеми мовознавства на сторінках довоєнних видань Наукового товариства ім. Шевченка» (с. 69-77), А. Прикарпатського, А. Пчілка та М. Зарічного «Українські математичні школи у Львові. 1892-191 та 1945-1990 роки» (с. 78-83);

4) визначні особистості товариства (статті О. Гузар, О. Франко «Діяльність Федора Вовка в Науковому товаристві ім. Шевченка» (с. 84-100), М. Дячук «Участь жінок у діяльности Наукового товариства ім. Шевченка у Львові (Хронікально-біо-бібліографічний аспект)» (с. 101-150), А. Жуковського);

5) музеї та архіви НТШ (статті І. Головацького, Є. Чайковського, Г. Сварник «Архів Наукового товариства ім. Шевченка в Національній бібліотеці у Варшаві» (с. 232-241);

6) приміщення НТШ (стаття В. Вуйцика «З історії будинків

Наукового товариства ім. Шевченка» (с. 250-259) тощо.

Ці наукові розвідки відзначаються актуальністю й новизною, адже підняті й розв'язані в них проблеми не були об'єктом окремих досліджень. У збірнику порушено ряд суттєвих невирішених питань з історії становлення і діяльності НТШ. Зокрема, як стверджує О. Купчинський, співпраця НТШ з науковими установами зарубіжжя «ішла різними шляхами і в різних формах»: спочатку наукові взаємини не були прямими, а опосередковувалися літературною працею і виражалися у засвоєнні теоретичних основ гуманітарних, суспільствознавчих і природничо-математичних дисциплін; лише згодом НТШ запозичило досвід світової науки, у тому числі у видавничій справі, проте вже з кінця XIX – початку XX ст. «провідні члени Товариства … пропонують світовій науці свій науковий доробок» (наукові відкриття І. Пулюя, Ю. Гірняка, І. Горбачевського, антропологічні дослідження Ф. Вовка, джерелознавчі праці В. Гнатюка, Ф. Колесси) [76], до того ж, українські учені цікавилися проблематикою й інших країн (Д. Оленчин вивчав історію Швеції та її зв'язки з Україною, Ф. Савченко та І. Борщак – французько-українські контакти тощо).

Серед різних форм співпраці членів НТШ із зарубіжними науковими установами О. Купчинський виділив також замовлення тематичних статей і наукових розвідок у зарубіжних учених, що повинно було заповнити прогалини в українознавстві, друк публікацій вітчизняних учених у зарубіжних виданнях, участь членів НТШ у закордонних конференціях, семінарах, симпозіумах тощо, допомога науковим інституціям Європи, значний книгообмін (так, у 1913 р. Товариство обмінялося книгами й часописами з 236 установами, з них у Галичині – 20, Наддніпрянській Україні – 18, Закарпатті та Буковині – 2, у закордонних центрах – 196) [77]. Дослідник відмітив, що кожен названий напрям взаємин заслуговує окремої розвідки, а «різні аспекти зв'язків НТШ із зарубіжними науковими інституціями взагалі – монографічного дослідження» [78].

Я. Падох проаналізував діяльність Правничої комісії, яка спочатку функціонувала як відділ у рамках історико-філософської секції НТШ, а згодом стала окремим підрозділом. Однак, як стверджує дослідник, ухвала про окремий правничий відділ в історико-філософській секції, очевидно, ніколи не була легалізована в статуті товариства, а її члени реферували матеріали,

призначені для правничих періодичних видань, на засіданнях повної секції [79]. Окрім того, існували певні розбіжності щодо самої назви комісії і часу її існування. Так, В. Дорошенко відносив час створення комісії до 1898 р., а її ліквідацію (перетворення у Статистичну комісію) – до 1906 р. [80], що автор указаної статті вважав помилковим [81], посилаючись на М. Грушевського, який свідчив, що Правнича комісія перебрала видання «Часописі Правничої» у 1892 р. після її появи заходами д-ра Костя Левицького [82]; проіснувала комісія до ліквідації НТШ в 1940 р., що засвідчує вихід її друкованого органу у 1925-1929 р. – «Збірника Правничої Комісії». Помилка В. Дорошенка виникла, певно, на тлі намірів М. Грушевського заснувати окреме Правниче товариство, яке б перейняло платні, суто правничі видання від Правничої комісії НТШ. Однак задум М. Грушевського не був реалізований, не зважаючи на те, що в 1910-х рр. виникло Товариство українсько-руських правників, яке проіснувало до 1939 р., видаючи в 1910-1913 рр. журнал «Правничий Вісник». Я. Падох відмітив погрішність В. Лева, який помилково називав Правничу комісію Правничо-економічною [83].

Вагомою заслугою Я. Падоха стало ґрунтовне опрацювання видань Правничої комісії: «Часопись Правнича» (1889-1899 рр., 10 томів), «Часопись Правнича і Економічна» (1900-1926 рр., 10 томів) і серійних видань більш пізнього періоду. Дослідник проаналізував їхній зміст, відзначивши найбільш вагомі публікації, а також указав на помилку, наявну у відомій «Енциклопедії українознавства» у т. 6 на сторінці 2 299, де зазначалося, що «Часопись Правничу» редагував С. Дністрянський. «Насправді редактором «Часописі Правничої» весь час був Кость Левицький. С. Дністрянський був редактором «Часописі Правничої і Економічної», що виходила у 1900-1912 рр.» [84]. Окрім того, автор стверджував про наявність публікацій із правничої тематики і в інших виданнях НТШ, зокрема «Записках НТШ». Таким чином, у межах невеликої за обсягом статті Я. Падох здійснив досить ґрунтовний екскурс в історію правничої (правової) галузі, яку розробляли члени НТШ.

О. Гузар висвітлила історію «язикової комісії», створеної 24 січня 1900 р. на засіданні історико-філософської секції НТШ під головуванням О. Колесси, означила її внесок у розробку окремих мовознавчих питань і дискусії, що панували в її стінах щодо українського правопису. Окремі мовознавчі проблеми

(питання лексикографії, діалектології, ономастики), розроблені членами НТШ, зокрема О. Потебнею, А. Кримським, М. Смаль-Стоцьким та ін., підняв і Д. Гринчишин, відзначивши, що вчених цікавили передусім дискусійні мовознавчі проблеми (недосліджені чи малодосліджені), що мали актуальність для цього етапу розвитку лінгвістики, а особливу цінність становили численні публікації давніх писемних пам'яток української мови, створені на високому науковому рівні, а також діалектні словники, що фіксують багатство народної мови [85].

А. Прикарпатський, А. Плічко та М. Зарічний побіжно проаналізували діяльність Математично-природописно-лікарської секції НТШ, утвореної в 1892 р., зокрема напрямки математичної науки, яка інтенсивно розвивалася, внесок окремих відомих математиків у розвиток науки. О. Франко звернулася до персоналії Ф. Вовка, який стояв біля витоків НТШ, був дійсним членом товариства (з 1899 р.), заступником голови (1898-1905 рр.), головою Етнографічної комісії (1905-190 рр.) і заступником директора Історико-філологічної секції (1904-1909 рр.). Авторська публікація побудована на маловідомих архівних джерелах, є ґрунтовною і глибоко висвітлює невідомі аспекти діяльності ученого в товаристві.

У статті М. Дячук окреслено ґендерний підхід до складу НТШ. Зокрема, дослідниця стверджувала, що «з усіх наукових і науково-освітніх товариств західного регіону Наукове товариство ім. Шевченка представляло найчисельнішу групу жінок-науковців» [86]. М. Дячук відзначила роль Єлизавети Милорадович (благодійниця, співзасновниця Товариства), Северини Сушкевич (одна з перших жінок-членів НТШ (з 1874 р.), Йосифи Паньківської, а також жінок-письменниць Марко Вовчок, Ганни Барвінок, Олени Пчілки, Ольги Кобилянської та ін., які публікувалися на шпальтах видань НТШ і популяризували українську мову. Як стверджує М. Дячук, згідно з архівними даними, станом на 1896-1897 рр. у наукових виданнях НТШ узяло участь 80 осіб (між ними дві жінки). Зразу ж після реформи 1893 р. до наукової роботи прилучилися жінки. Приплив жіночих сил до НТШ припадає на час, коли в 1894 р. до Львова приїхав М. Грушевський. Авторка подала списки жінок – членів товариства, почерпнуті з архівних справ, окреслила їхню діяльність у НТШ, прослідкувала основні біографічні віхи, а також оформила бібліографічні списки їхніх основних праць. Ця

стаття відзначається новизною, актуальністю, а її тематика може бути розширена у вигляді монографічного дослідження, адже в ній заторкнуто малодосліджений аспект.

Наступні ювілеї НТШ також супроводжувалися виданням збірників, присвячених річницям функціонування товариства. Зокрема, в 2001 р. відзначалося 125 років товариства, відповідний збірник праць містив офіційні привітальні листи, телеграми політиків, чиновників, публікації відомих науковців про сучасний стан розвитку науки.

О. Купчинський зазначав, що «НТШ стало не лише першим самостійним представництвом української наукової думки, а й важливою ідейно-світоглядною опорою національного руху» [87], на досягнення чого вплинуло «дуже вдале об'єднання навколо НТШ однодумців, високоерудованих людей різних професій і наукових зацікавлень із Західної і Східної України, для яких національне стало святим. … А поряд – залучення до праці у різних формах науковців із-за кордону…; добре продумана науково-організаційна політика управ НТШ у різний час, особливо у «золотий» його вік 1897-1913 рр., щодо одночасного дослідження різних галузей гуманітарних і природничо-математичних наук на різних рівнях у Секціях, Комісіях… Великою перевагою Товариства була можливість міждисциплінарної координації українознавчих дисциплін і репрезентантів різних наукових інституцій…; правильно спланована видавнича діяльність, а втім, організація власної видавничої бази та систематичне і масштабне поширення шляхом прямого пересилання і обміну видавничою продукцією Товариства» [88].

З початку 2000-х рр. продовжувалася публікація окремих видань і статей про НТШ, створених як самими членами товариствами, так і незалежними науковцями. У цьому плані відзначається невелика за обсягом науково-популярна брошура О. Романіва – голови НТШ у Львові, член-кореспондента АН УРСР [89], а також публікація В. Масненка, керівника осередку Наукового товариства ім. Шевченка в м. Черкаси, де проаналізована роль об'єднання у становленні української історичної науки кінця XIX – першої третини XX ст. (зокрема, професор відзначав, що з самого початку існування товариство мало чітко виражений загальноукраїнський консолідуючий характер [90] і до 1917 р. залишалося найвпливовішою українською

науковою інституцією [91], саме цей осередок українознавчих досліджень відіграв вирішальну роль у закладенні основ національної історичної думки, у його структурі виплекана національна історична концепція, видрукуваний стартовий комплекс україномовних наукових текстів, підготовлена школа дослідників [92]), статті І. Іванюти [93], А. Кузишина [94], Н. Мерфі [95], А. Міщук [96], А. Петрика [97], І. Ровенчака [98], В. Савенка [99], П. Штойка [100]. Діяльність НТШ обов'язково висвітлюється і в підручниках з історії науки і техніки, наприклад, у підручнику за редакцією проф. Л. Дещинського (с. 157-170) [101].

Внесок товариства у становлення українознавчих досліджень проаналізовано О. Вадзюк [102]. Як стверджує дослідниця, у НТШ вперше сформовано концептуальні засади українознавства, створено національні наукові школи. Ефективна організація товариства сприяла досягненню високого рівня досліджень у різних галузях науки. За своїми ключовими характеристиками осередок не поступався академіям наук європейських держав, що мали більш тривалі й розвинуті наукові традиції. НТШ здійснило ґрунтовну роботу в процесі становлення системи українознавчих досліджень, визначивши їхню структуру і стратегію, що згодом були сприйняті й розвинуті УНТ, Українською академією наук та іншими національними науковими установами. Підсумком діяльності НТШ стало формування національного співтовариства учених, які зосередили свої зусилля на дослідженнях у галузі українознавства. Дослідниця відзначає, що реформи в НТШ за часів головування в ньому М. Грушевського відкрили перспективи розвитку інституційної структури товариства, який сприяв усвідомленню українознавства як комплексної наукової дисципліни, що об'єднує різні наукові галузі і методи дослідження на ґрунті спільного об'єкта – України – і підтримує поступ національної культури [103]. Вплив НТШ прослідковується і в заснуванні на Галичині українських гімназій і шкіл, музеїв, бібліотек, культурних осередків, газет, журналів, видавництв. Значна роль осередку виявляється у збереженні пам'яток культури, художніх цінностей, архівів, інших національних надбань [104].

Г. Возняком висвітлено діяльність Математично-природописно-лікарської секції НТШ, а також подано біографії математиків – членів даної секції за період її існування (1893-1939 рр.) [105]. Внесок НТШ у розвиток української мови в

другій половині XIX ст. висвітлила О. Гомотюк [106]. Авторка охарактеризувала мовознавчі праці окремих членів осередку, намагаючись звернути увагу на роль товариства в утвердженні наукових засад мовознавчого компонента як складової українознавства, закцентувалася на заходах НТШ щодо вироблення української наукової мови, створення наукової термінології, прийняття правопису. О. Гомотюк підкреслила важливість створення «язикової комісії» товариства у 1900 р. У 2007 р. вийшла друком монографія авторки, в якій окремий параграф присвячено діяльності НТШ як академічного осередку українознавства в Галичині (с. 226-245) [107].

Окремі відомості в науковій літературі про Математично-природописно-лікарську секцію НТШ систематизовані й доповнені Н. Шуманською в дисертаційному дослідженні [108] та в авторській статті [109]. Науковець подала історію секції протягом 1893-1940 рр., охарактеризувала її структуру й завдання, видавничу діяльність, а також роботу Фізіографічної комісії при ній (займалася питаннями фізіографії українських земель). Дослідницею досить детально розкрито персоніфікований внесок учених, членів секції у розвиток відповідної галузі знань: математики, фізики, географії, біології, медицини, антропології та в цілому формування української наукової термінології. Загалом дисертаційне дослідження Н. Шуманської відзначається актуальністю і новизною використаного в ньому фактажу.

Наразі бібліографія «Записок НТШ» є широкою, проте одним із найґрунтовніших видань такого плану вважаємо саме бібліографічний покажчик В. Майхера і О. Купчинського [110], в якому подано бібліографію від 1 до 240 тому «Записок» (1892-2000) включно з окремими повідомленнями, оголошеннями й рекламою, розміщеними на обкладинках видання. Цей покажчик структуровано за хронологічним принципом, тобто, відповідно до черговості виходу у світ томів «Записок НТШ», що дає змогу легко орієнтуватися в наявних в окремому томі матеріалів видання та їхньої тематики, творенні авторського колективу. Для істориків книговидань зазначений покажчик стане в нагоді в процесі аналізу окремого тому, визначенні періоду його появи, обсягу томів тощо.

Укладачі, окрім власне бібліографічного опису, подали й ґрунтовну оцінку видавничої діяльності НТШ [111], висвітливши передумови появи «Записок», організаційні моменти заснування офіційного видання товариства, його основне спрямування,

завдання і мету, наголошуючи на тому, що загальну концепцію видання «Записок НТШ» сформулював саме М. Грушевський у 1896 р., згідно з якою за будь-яких обставин на перше місце висувались інтереси науки в національному контексті [112]. Дослідники висвітлили структуру «Записок НТШ», розділи та рубрики видання, загальну архітектоніку томів, подали ґрунтовні й виважені статистичні дані про динаміку видання протягом 110 років, описали діяльність як редакційних колегій і комітетів, так і окремих редакторів «Записок», охарактеризували питання, пов'язані з мовою видання, якою з самого початку стала українська (в цьому контексті упорядники не оминули увагою й історію «язикової комісії», створеної задля «унормування правопису видань НТШ») [113].

В. Майхер і О. Купчинський висвітлили й бібліографічну роботу членів товариства, пов'язану з оглядом публікацій на шпальтах «Записок НТШ», яка проводилася від початку створення осередку. Так, у контексті загальної уваги осередку до бібліографії і бібліографічних опрацювань з'являлися перші зацікавлення популяризацією змісту «Записок НТШ»: 1) через систематичне подання змісту «Записок НТШ» наприкінці томів українською мовою, за зростанням від перших томів до появи наступних випусків; 2) уміщення аналогічного змісту «Записок НТШ» з розрахунку на популяризацію видання у перекладі німецькою мовою, де щоразу покажчик починався з першого тому. В обох випадках подавався зміст не всієї книги, а лише наукових статей. Уперше бібліографія змісту «Записок НТШ» з'явилася у 1899 р. – опис 26-ти томів (1899, т. 27, кн. 1) видання. Із започаткуванням Бібліографічної комісії НТШ одним із її перших завдань була підготовка повної бібліографії «Записок НТШ» з 1-го по 100-ий том, однак ця робота не була виконана. У 1920-х рр. працю над бібліографією НТШ продовжував В. Дорошенко, проте підготовка повної бібліографії наукового видання так і не була здійснена як у радянській Україні, так і за кордоном, де не вистачало наукових сил і фінансів [114].

Покажчик томів «Записок НТШ», який охопив томи видання від 1892 р. і до початку 1980-х рр., з'явився у 1984 р.: «Покажчик до «Записок НТШ». 1892-1982» за авторства М. Бойка (Бломінгтон, 1984, 151 с.). У 1991 р. Комісія Бібліографії та книгознавства НТШ в Україні у серії «Науково-довідкові видання» (т. 1) підготувала цей покажчик під редакцією Т. Кульчицької [115],

який, як відзначають упорядники, за характером належить до анотованих довідкових видань. Його опис починається із загальної назви видання, далі подано всі вихідні дані, після них уміщено стислу анотацію історії видання (підзаголовок томів, періодичність, структура). Описуючи кожен том, уміщений за порядковою нумерацією за зростаючою хронологією, автори внесли інформацію про упорядника чи редактора тому, вказівки про місце й рік видання, кількість сторінок і перелік наукових статей (за словами упорядника – «фундаментальних» статей), що є найважливішим елементом описової статті. Основною хибою покажчика (хоч його поява, порівняно з попередніми, є безперечним поступом у бібліографічному описі «Записок НТШ») В. Майхер і О. Купчинський назвали концентрацію уваги укладача лише на наукові статті (розділ перший видання; не враховано бібліографію інших розділів, наприклад, «Miscellanea» чи «Матеріалів», «Критики і бібліографії») [116].

Продовжуючи вести мову про бібліографічну роботу, здійснювану НТШ, слід зупинитися на діяльності окремої Бібліографічної комісії товариства, яка в 2009 р. святкувала 100-річчя. До цієї ювілейної дати приурочено випуск збірника праць із історії наукового осередку, який вперше в Україні надав українознавчій бібліографії організованого та планомірного характеру [117]. Бібліографічна комісія при НТШ цікавила істориків української бібліографії М. Ясинського, І. Корнєйчика, М. Гуменюка ще за радянських часів, проте, на чому акцентують увагу упорядники, праці, створені в умовах тоталітарного режиму, не передавали повної й об'єктивної інформації про осередок. У незалежній Україні діяльність цього осередку вивчали члени комісії з книгознавства і бібліографії відродженого в Україні НТШ – М. Бутрин [118] та Л. Ільницька [119]. Досить детально історія Бібліографічної комісії НТШ висвітлена в працях Н. Рибчинської [120] і Н. Черниш [121].

Більшість статей збірника присвячені діяльності окремих членів Бібліографічної комісії НТШ, серед яких – не лише фахові бібліографи (І. Левицький, М. Комаров, В. Дорошенко, І. Калинович), але й учені, для яких бібліографія була лише одним із аспектів їхньої наукової діяльності: М. Кордуба, С. Єфремов, К. Студинський, Д. Дорошенко, І. Шендрик, Б. Барвінський, О. Юркевич («Внесок Івана Кревецького в комплектування бібліотеки Наукового товариства ім. Шевченка у Львові» (с. 129-

152), О. Хміль («Бібліографічна спадщина Дмитра Дорошенка» (с. 153-169), Т. Кульчицька («Участь Мирона Кордуби у виданнях Наукового товариства ім. Шевченка у Львові у 1895-1939 рр.» (с. 170-186), О. Колосовська («Діяльність Богдана Барвінського в Науковому товаристві ім. Шевченка у Львові» (с. 283-295) тощо.

Не менш важливе значення має стаття Н. Рибчинської «Бібліографічна комісія Наукового товариства ім. Шевченка (1909-1939): структура, організаційні засади, напрями діяльності, зв'язки з науковими установами Києва» (с. 27-57). Новизна цієї публікації, за словами самої авторки, полягає у висвітленні організаційних засад діяльності комісії [122]. Акцентуємо увагу і на публікацію Л. Ільницької «Концепція національної бібліографії в Науковому товаристві ім. Шевченка у Львові (за матеріалами «Записок Наукового товариства імені Шевченка», 1892-1937)» (с. 58-71), вміщеної у цьому збірнику. Окрім того, сюди включено листування Зенона Кузелі, Івана Кревецького, Володимира Дорошенка, Марії Деркач та ін.

Окрему увагу звернемо на значний науковий доробок Н. Черниш, публікації якої з'явилися у 2000-х рр. і які, в основному, присвячені саме історії Бібліографічної комісії НТШ. Дослідниця неодноразово підкреслювала, що недостатньо дослідженою залишається саме книгознавча праця учених товариства, об'єднаних у бібліографічні комісії. Так, Н. Черниш дослідила передумови розвитку українського книгознавства, якими вважала стрімкий поступ історичної, історико-літературної та палеографічної науки ще в другій половині XIX ст., однак наголошувала, що лише з початку XX ст. стрімко зріс обсяг друкованої продукції українською мовою [123], а першим в Україні науковим товариством, яке своєю метою визначило налагодження української бібліографічної справи на найвищому методичному рівні з урахуванням досягнень європейських та українських учених, стало саме НТШ. Авторка показала процес створення Бібліографічної комісії, її завдання, перші практичні кроки. Дослідниця виокремила основні етапи в діяльності комісії: початковий (1909-1913 рр.), воєнний (1914-1922 рр.), повоєнний (аж до припинення діяльності в 1934 р.). Протягом перших двох етапів осередок убачав себе центром всеукраїнської бібліографії і, відповідно, ставив за мету створення на наукових засадах репертуару української книги та максимально повне ведення поточної бібліографії усієї України. Авторка називає комісію

«одним з найавторитетніших центрів національної бібліографії, засновником новітньої системи науково-методичного опрацювання українських друків, що побачили світ на західноукраїнських теренах, укладачем і видавцем численних українознавчих бібліографічних праць» [124].

Н. Черниш охарактеризувала також видавничу діяльність Бібліографічної комісії НТШ, зокрема видання унікальної серії «Матеріали до української бібліографії», акцентувала увагу на друці комісією численних статей, рецензій, різних за тематикою дописів бібліографічного спрямування на шпальтах журналів і збірників, окремих праць з історії українського друкарства, ретроспективної бібліографії україніки, оригінальних біобібліографічних розвідок, що засвідчує дійсно потужне (з огляду на чисельність видань) і надзвичайно багатоаспектне (з урахуванням їхньої тематики) видавниче втілення наукового доробку дослідників. При цьому Н. Черниш саме «Матеріали до української бібліографії» вважає найвагомішим видавничим здобутком Бібліографічної комісії.

Авторка виділила спільні риси, що пов'язують окремі видання цієї серії: українознавчий характер усіх серійних досліджень, започаткування або продовження кожним із видань серії суспільно важливого напряму бібліографічних досліджень, методична досконалість видань, висока культура видань, загалом характерна для усіх тогочасних галицьких друків [125]. В інших публікаціях дослідниці наголошено на участі визначного книгознавця, історика українського друкарства І. Огієнка в діяльності бібліологічного осередку Галичини [126], висвітлено головні напрями формування фонду україніки в бібліотеці НТШ у період керівництва нею І. Кревецьким, зокрема створення відділу українських рукописів, організації книгообміну, придбання необхідних видань у книгарнях європейських країн, особистий внесок ученого у створення унікальної збірки українських друків і рукописів [127].

Своєрідним підсумком в історіографії діяльності НТШ у XIX – на початку XX ст. вважаємо ґрунтовні, насичені оригінальними підходами й новими оцінками, напрацювання З. Зайцевої, що публікувалися протягом 2000-х рр.: дисертаційне й монографічне дослідження [128], ряд наукових статей [129]. Зокрема, у докторському дисертаційному дослідженні і монографії авторки експлікована низка історіографічних стереотипів у висвітленні

діяльності НТШ; виявлений і проаналізований взаємозв'язок між статутними реформами у НТШ, суспільно-політичними акціями стосовно перетворення його на Академію наук, здійснений відхід від політизації діяльності НТШ, окреслені засоби підтримки інституціонального розмежування науки з позанауковими сферами інтелектуальної національно спрямованої діяльності, уточнено обставини, мотивацію й напрями зміни статутів НТШ упродовж 1892-1914 рр. як основи інституціональних трансформацій українознавства в напрямку академізації його науково-дисциплінарного корпусу, показано зрушення у тематиці й методології українознавчих досліджень, поступ у вивченні економіко-статистичних, демографічних аспектів життя, мовознавчої проблематики, формуванні наукових шкіл, напрямів і концепцій, досліджено форми організації, напрями та результати видавничої діяльності НТШ, його комунікативні зв'язки в науковому світі.

З. Зайцева простежила еволюцію товариства від літературно-видавничої корпорації до наукової інституції з перспективою перетворення її на академію наук, з'ясувала суть і зміст статутних реформ і роль голів НТШ у процесах його академізації, наголошуючи на тому, що впродовж двадцятилітньої діяльності товариства в ньому переважали ознаки корпорації закритого типу, членство в якій обумовлювалося національною приналежністю і високим вступним внеском. Дослідження обставин перетворення осередку на наукове виявило, що проект перепрофілювання не був підсумком внутрішньо зумовленого еволюційного розвитку, а визрів як вольове рішення українських інтелектуалів під впливом низки чинників політичного характеру і потреб національно-культурного розвитку, які не могли бути задоволені в умовах Російської імперії. Вивчаючи статутне питання і дискусії навколо нього, З. Зайцева зробила висновок, що вони, по-перше, маючи кілька затяжних хвиль і рівнів формулювання статутної проблеми, відображали трансформацію напрямів діяльності НТШ. По-друге, без підтримки владних політичних структур НТШ не могло позбутися статусу громадської організації і тому залишилося в історії так званою «некоронованою Академією наук».

В одному з розділів дослідження авторкою проаналізовано діяльність М. Грушевського в НТШ, доведено, що увесь період головування громадського діяча в товаристві (1897-1913 рр.)

позначений витісненням зі сфери діяльності осередку функцій, невластивих науковим асоціаціям. З. Зайцева дійшла таких висновків: шляхом проведення ряду реформ статуту товариства вдалося подолати його первісну вузькість і специфічність діяльності як видавничої спілки, сформулювати нові цілі й норми функціонування, визначити творчі і соціокультурні орієнтації. З утворенням НТШ проблема української науки конституювалася в системі нової організаційної реальності, що прискорило перебіг у ній інституціональних процесів і мало ширші соціотвірні наслідки. Складні міжособистісні відносини в товаристві відобразили фактичний баланс НТШ із зовнішнім середовищем, іншими, відмінними від науки, сферами політичного й культуротворчого життя, причому з усіх голів товариства саме М. Грушевський проводив послідовну наукову політику.

На противагу домінуючому в літературі узагальненому висвітленню здобутків НТШ, З. Зайцевою проаналізовано розбудову науково-галузевої структури товариства на основі принципу академічної всебічності: висвітлено процеси створення і діяльності Філологічної, Історично-філософічної та Математично-природничо-лікарської секцій, обґрунтовано логіку формування і діяльності наукових комісій як спеціалізованих науково-організаційних одиниць. Основною підставою заснування комісій, за словами дослідниці, була наявність групи вчених, здатної функціонувати як осередок науки з усіма її атрибутами – самостійними дослідженнями, публікаціями, періодичними спеціалізованими виданнями.

Розглядаючи діяльність секцій і комісій НТШ, авторка переконує, що комісії надали українським дослідженням більш градуйованого порівняно з роботою секцій науково-дисциплінарного діапазону, диференціація українознавства набувала академічного характеру, галузево-дисциплінарні скріплення учених у форматі комісій створювали передумови для формування наукових шкіл. Завдяки діяльності секцій і комісій українські дослідження на початку XX ст. перетворилися, з одного боку, на максимально можливий (на той час) цілісний комплекс українознавчих дисциплін, з другого – завдяки дослідженням членів МПЛС, Медичної, Статистичної і Фізіографічної комісій вийшли за межі «старого» українознавства з його винятково гуманітарним спрямуванням. Окремий розділ розвідки присвячений дослідженню видавничої діяльності НТШ, яка

вважалася винятково важливим засобом інституціоналізації української науки.

Якісний і статистичний аналіз З. Зайцевою матеріалів, надрукованих у «Записках НТШ», дозволив встановити динаміку розширення автури та проблемно-тематичного поля видання, а також довести їхню наукову ідентичність і вагомість з однотипними виданнями наукових товариств Центральної і Східної Європи. Окрім того, у роботі досліджено процес заснування й видання збірників секцій НТШ – Збірника історично-філософічної секції (з 1898 р.), Збірника філологічної секції (з 1898 р.), Збірника Математично-природничо-лікарської (з 1897 р.) з виокремленням спеціальних випусків під назвою «Лікарський збірник» (1898-1901 рр.), що був першою систематичною презентацією фахових праць із медицини, надрукованих українською мовою. Авторкою проаналізована організація книгарень НТШ у Львові, містах Наддніпрянщини й Кубані, випадки експонування видань товариства на виставках в Одесі та Києві, процеси книгообміну за участю НТШ, участь осередку в міжконтинентальному (США, Канада, Австралія, ПАР, Японія) книгообміні тощо.

Не зважаючи на вихід ґрунтовних наукових розробок З. Зайцевої, історична наука за останні вісім років збагатилася додатковими публікаціями про НТШ, у яких робота і значення осередку висвітлювалися в контексті інших питань. Так, діяльність товариства як головного центру видавничої справи в Україні в кінці XIX – на початку XX ст. висвітлено У. Барабаш, при цьому наголошено на факті видання цим об'єднанням книг українською мовою на власній поліграфічній базі [130].

Вивчення діяльності НТШ в розрізі книговидавничої справи України продовжили О. Палюх і Н. Кунанець. Перша з дослідниць на основі критичних матеріалів «Записок Наукового Товариства імені Шевченка» та «Літературно-Наукового Вісника» охарактеризувала стан культури українського книговидання у Львові на зламі XIX-XX ст. в цілому та в НТШ зокрема. Детальний аналіз публікацій на шпальтах згаданих видань дозволив О. Палюх з'ясувати, що період найбільшого піднесення видавничої активності припадав на 1892-1906 рр., пов'язані насамперед із діяльністю у Львові НТШ; проаналізовані матеріали у «Записках НТШ» дали підстави авторці стверджувати, що українські наукові, науково-популярні, художні, перекладні,

довідкові, дитячі й інші видання є різними за рівнем текстологічної підготовки, мовним забарвленням, конструктивного апарату і, зрештою, за художнім оформленням і поліграфічним виконанням [131].

Н. Кунанець дослідила фактори заснування книгозбірень українських і польських національних товариств Львова протягом другої половини XIX – початку XX ст., у тому числі й бібліотеки НТШ, яку дослідниця по праву вважає однією з найбільших у місті. Завдання бібліотеки – «плекати та розвивати науку в українсько-руській мові та збирати всі пам'ятки старинности …, та формувати фонд українознавчих видань» [132]. У цілому ж, за словами Н. Кунанець, діяльність книгозбірень товариств відіграла вагому роль в інформаційній підтримці науково-дослідницької роботи відповідно до фаху, сприяла доступу до найновішої наукової літератури і накопиченню у фондах бібліотек цінних в інформаційному контексті релевантних видань [133]. За останні декілька років вийшли друком матеріали Міжнародної науково-практичної конференції, проведеної у 2011 р., та присвяченої одному із членів НТШ – В. Гнатюку [134].

Т. Щербань і В. Онопрієнко [135] першими в незалежній Україні почали ґрунтовно, з використанням масиву історичних джерел і архівів, досліджувати різні аспекти діяльності УНТ. Так, Т. Щербань у невеликій за обсягом брошурі вперше спростувала стереотип, який активно впроваджувався в громадську свідомість протягом радянського періоду, про те, що українська наука почала плідно розвиватися лише після «Жовтневої революції», з якою не завжди коректно пов'язували організацію Української Академії наук як національного наукового центру. Авторка доводить, що в Україні формування національної науки почалося у перших просвітницьких товариствах, а згодом продовжилося у двох громадських структурах – НТШ у Львові та УНТ в Києві, які стали попередниками Української академії наук.

Т. Щербань розкрила історію створення УНТ, його структуру, проаналізувала завдання, статут, діяльність протягом 1907-1921 рр., плідну роботу на ниві української науки фундаторів і перших членів осередку – М. Грушевського, П. Житецького, В. Перетца, М. Петрова, А. Кримського, П. Тутковського, С. Єфремова, М. Василенка та ін. Дослідниця доводить, що секціями УНТ за досить стислий термін закладено фундамент української науки і культури, а досягнення товариства стали

основою для розвитку українознавства в цілому. Окрім того, Т. Щербань висловила досить дискусійну (як помітно з подальших підходів і оцінок істориків) думку про те, що осередок діяв на принципах вільної наукової асоціації. Маючи значний науковий потенціал і власну програму досліджень, УНТ завдяки відносній окремості від державного й партійного бюрократичного апарату (уже в радянський період) було здатне виступати авторитетною альтернативною Українській Академії наук державною установою [136].

У 1998 р. було видрукуване ґрунтовне колективне монографічне видання, автори якого узагальнили й доповнили відомі на той час факти про діяльність УНТ новими архівними справами, джерелами та документами. Так, детально було висвітлено передумови виникнення осередку, цілі та завдання, етапи становлення й основні напрями діяльності, роль товариства в науковому середовищі. Слушною вважаємо думку дослідників про те, що саме досвід, накопичений українськими товариствами та гуртками попереднього періоду, заклав підґрунтя для виникнення УНТ [137]. Дослідники охарактеризували внутрішню структуру УНТ, напрями його роботи і тематику напрацювань членів товариства. Як вважали науковці, дослідження історичної секції, підготовлені на багатій історичній основі й опубліковані в працях товариства, склали вагомий інформаційний масив, який, на жаль, не був повною мірою використаний наступними поколіннями істориків, а наразі становить інтерес для сучасних дослідників [138]. Природничо-медична секція почала свою діяльність зі складання термінологічних словників, розробки питань природознавства, техніки, медицини тощо, проте у зв'язку зі значною диференціацією наукових проблем «було прийняте рішення про відокремлення медиків у самостійну секцію УНТ» [139], що позитивно позначилося на подальших розробках.

Автори приділили значну увагу і практичним аспектам роботи медичної секції, пов'язаних з організацією медичного обслуговування населення. Авторським колективом висвітлено практичні заходи членів УНТ щодо надання можливостей для розвитку освіти і науки на національних засадах, зокрема, в ході революційних подій 1917 р. і становлення державності в післяреволюційний час. Як зазначають автори, «УНТ з самого початку його діяльності була притаманна орієнтація на наукове обслуговування національно-культурного процесу і тісні зв'язки

з суспільно-політичними процесами в Україні. В роки відновлення української державності УНТ значною мірою забезпечувало кадровий склад вищих представницьких органів, органів влади та управління і відігравало видатну роль у розгортанні українського культурно-просвітницького руху» [140]. Дослідники приділяли особливу увагу розвитку товариства після повалення царської влади, тому залишилася недостатньо висвітленою його робота протягом першого десятиліття існування.

Цінністю цього монографічного видання є розміщення на його сторінках передруків окремих документів і матеріалів, пов'язаних із діяльністю товариства, зокрема, Статуту УНТ за 1906 р., взятого з фондів ЦДІА України (м. Київ) (с. 141-149), оформленої бібліографії праць УНТ за 1908-1922 рр. (с. 150-169), ряду доповідей, прочитаних на урочистому засіданні Історичної секції ВУАН 25 листопада 1928 р. з приводу 20-річчя заснування Українського наукового товариства в Києві і його видавництва, а також опублікованих у журналі «Україна» за 1929 р., Кн. 32: М. Грушевського «Велике діло» (с. 176-189), О. Гермайзе «Праця Київського Українського наукового товариства на тлі наукового життя Наддніпрянської України» (с. 189-202), В. Різниченка «Природнича течія в Українському науковому товаристві в Київі» (с. 202-208), О. Черняхівського «Природничо-лікарська і медична секція Українського наукового товариства в Київі» (с. 208-215). Окрім того, авторами монографії складено біографічний довідник видатних діячів УНТ. Монографія за авторства В. Онопрієнка, О. Реєнта, Т. Щербань наразі залишається вагомою науковою працею і одним із небагатьох ґрунтовних досліджень, присвячених історії УНТ.

У 2000-х рр. продовжували публікуватися дослідження Т. Щербань [141], у яких, наприклад, висвітлена історія технічної і природничої секції товариства, а також розглянуто діяльність членів секції мистецтв у першій половині XX ст., які разом із НТШ зробили вагомий внесок у становлення системи українознавчих досліджень, визначивши їхню структуру і стратегію, що їх згодом сприйняла і розвинула Українська академія наук.

Важливим внеском в історичну науку стало видання джерел з історії УНТ, здійснене В. Онопрієнком і Т. Щербань [142]. Ця праця, присвячена 100-річчю заснування товариства та 90-річчю започаткування Національної академії наук України, містить історію УНТ як предтечі УАН, тут, зокрема, висвітлюються

передумови створення товариства, становлення напрямів дослідження, а також співпраця і реорганізація його власне в УАН. Зазначене дослідження має наукову значущість у зв'язку із включенням до його структури ряду документів і матеріалів. Порівняно з попередніми розвідками авторів [143], до змісту цієї роботи додано публікації М. Грушевського «Українське наукове товариство в Київі й його наукове видавництво» (с. 109-117), В. Перетца «Найближчі завдання вивчення історії української літератури» (с. 117-123), Д. Дорошенка «Украинское учёное общество в Киеве» (с. 123-130), О. Янати «Перспективи розвитку природознавства на Україні та завдання відділу природничих наук Українського наукового товариства» (с. 135-145), О. Грушевського «Українське наукове товариство в Київі та Історична секція при Всеукраїнській Академії Наук в рр. 1914-1923» (с. 145-158), а також окремо опубліковані архівні джерела й архівні документи з Інституту рукопису НБУ імені В. І. Вернадського, які підтверджують діяльність УНТ вже в 1918-1921 рр.

У цей же час з'явилася публікація професора, історика медицини Я. Ганіткевича про Медичну секцію УНТ [144] (до речі, дослідник уже звертався до даної проблематики ще в середині 1990-х рр., вмістивши в біобібліографічному довіднику про українських лікарів власну розвідку про Медичну секцію УНТ [145]). Діяльність УНТ після 1917 р., зокрема участь його активних членів у творенні й забезпеченні функціонування українських університетів як важливих осередків національного відродження українства стала предметом дослідження О. Завальнюк [146].

З. Зайцевою у наукових статтях [147], дисертаційному дослідженні та монографії [148] здійснено відхід від схематичного трактування УНТ як культурологічного утворення. Зокрема, п'ятий розділ дисертаційного дослідження авторки присвячений з'ясуванню питань формування керівних органів УНТ і складу редакції друкованого органу. З. Зайцевою приділена особлива увага порівняльній характеристиці УНТ і НТШ, їхній структурі, чисельності, складу, видавничій практиці, стилю проведення зборів. Установлено, що концепція діяльності УНТ формулювалася декілька разів із різних позицій. Ця концепція, викладена у статуті товариства, коригувалася у напрямі відходу від українофільської малоросійщини. У мовному аспекті це означало необхідність припинення практики двомовності видань, а в науково-організаційному – розширення науково-галузевого спектра досліджень і відмежування від загальноросійських

наукових установ.

Авторкою здійснено аналіз особливостей становлення проблемного поля діяльності секцій і комісій УНТ, в якому переважав гуманітарний комплекс дисциплін, однак, за словами З. Зайцевої, його перевагу не варто абсолютизувати й ігнорувати те, що в товаристві від самого заснування наукових асоціацій діяли й природознавчі секції, а отже, здійснювався вихід за межі традиційного українознавства. Окрім того, у роботі висвітлена реалізація видавничої програми товариства. Дослідження дискусії навколо формату друкованого органу УНТ дало змогу дослідниці встановити, що перетворення «Украіни» – спадкоємиці «Кіевской старины» на титульне видання УНТ не відбулося, тому поширене в літературі твердження, що цей журнал виходив під егідою УНТ, визнано некоректним.

Проведений аналіз творення титульного видання осередку – «Записок Українського Наукового Товариства у Київі» – довів, що організація класичного академічного видання спрямовувалася у перспективі на оновлення автури, ширше залучення учених із університетських кіл, відповідного високопрофесійного складу редакції та технічного персоналу. Застосована М. Грушевським НТШ-івська концепція діяльності УНТ передбачала тісну співпрацю зі львівським товариством, опертя на його видавничу практику, досвід різногалузевих студій і міжнародних контактів у сфері науки. Як доводить З. Зайцева, УНТ за структурою, критеріями членства і принципами видавничої роботи відповідало академічним стандартам наукової діяльності, маніфестувало постулат повноти національної культури. На глибоке переконання дослідниці, імперативне дотримання УНТ академічних параметрів діяльності сформувало в ньому функціональні еквівалентності з академією наук, що сприяло інкорпорації товариства у світовий науковий простір.

Історія УНТ як першої україномовної наукової інституції Наддніпрянської України, організованої на демократичних принципах вільної асоціації вчених, відображена в розвідці О. Гомотюк (с. 307-324) [149]. Через призму наукового портрету О. Черняхівського у монографії і статтях Н. Коцур і В. Галах [150] висвітлено діяльність УНТ у цілому та природничо-лікарської (згодом – медичної) секції товариства зокрема, в якому професор тривалий час виконував обов’язки секретаря, скарбника, бібліотекаря і був редактором «Збірника медичної секції Українського наукового товариства». Автори досить детально

проаналізували видавничу роботу секції та наукову роботу членів-медиків.

Таким чином, як засвідчив аналіз, сучасними вітчизняними науковцями проведено значний пошук нових, невідомих матеріалів і джерел з історії створення і функціонування НТШ, напрямів його діяльності; переосмислено значення і роль наукового товариства як у загальних процесах українського національного відродження, так і становлення національної системи науки. Більшість сучасних дослідників схиляються до думки, що НТШ набуло статусу неофіційної академії, а українська академічна наука на західноукраїнських землях веде тяглість саме від цієї інституції.

З початку 1990-х рр. проводилися наукові конференції, учасники яких вивчали різні аспекти роботи НТШ, публікувалися тематичні збірники праць, наукові монографії, окремі авторські статті, дисертаційні дослідження. Загалом на сучасному етапі розвитку історичної науки дослідниками видрукувано праці, присвячені загальній історії осередку, достатньо проаналізовані передумови виникнення НТШ, його структура, фінансове становище, видавнича діяльність, наукова робота, функціонування бібліотеки і музею, прослідковано процес створення секцій товариства (найбільше розвідок – про Математично-природописно-лікарську секцію НТШ) і комісій (існують окремі публікації, зокрема, про Етнографічну, Правничу, Бібліографічну і «язикову комісії»), частково досліджена співпраця НТШ із закордонними науковими установами й організаціями, вивчено внесок товариства у становлення українознавчих досліджень, розвиток української мови, видавничу й поліграфічну справу, частково – в інші наукові галузі: медицину, право тощо, написано ряд статей про діяльність найвизначніших репрезентантів НТШ – М. Грушевського, І. Франка, В. Гнатюка, І. Горбачевського, І. Огієнка, І. Кревецького, М. Кордуби, В. Дорошенка, вивчена їхня практична та наукова діяльність, презентована детальна бібліографія «Записок НТШ», однак наразі не здійснено бібліографічних описів інших видань НТШ.

Наголосимо на особливій заслузі Т. Щербань і В. Онопрієнка в спростуванні деяких недостовірностей і прогалин радянської доби про діяльність УНТ. Саме ними детально висвітлено передумови виникнення осередку, цілі, завдання, етапи становлення й основні напрями функціонування товариства, його роль в науковому середовищі, опубліковано джерела з його історії.

З. Зайцевою здійснено відхід від схематичного трактування УНТ як культурологічного утворення (наявне в роботах Т. Щербань і О. Гомотюк) та акцентовано увагу на тому, що товариство за своєю структурою, критеріями членства й принципами видавничої роботи відповідало академічним стандартам наукової діяльності.

---

[1] Савчук В. Громадсько-наукові об'єднання: процедури типологізації / Варфоломій Савчук // Ейдос: альманах теорії та історії історичної науки / Головний редактор В. Смолій; відповідальний редактор І. Колесник. – К.: Інститут історії України НАН України, 2009. – Вип. 4. – С. 159.

[2]Зайцева З. І. Український науковий рух: інституціональні аспекти розвитку (кінець XIX – початок XX ст.): Монографія / З. І. Зайцева. – К.: КНЕУ, 2006. – С. 17.

[3] Там само. – С. 347, 348, 349.

[4] Справоздання з діяльности відділу і секцій Наукового товариства ім. Шевченка у Львові за час від загальних зборів дня 11 мая 1893 до 31 грудня 1894 р. – Львів: Накладом Товариства, 1895. – 16 с.; Справоздання з перших загальних зборів Товариства імені Шевченка. – Львів: Накладом товариства, 1874. – 14 с.

[5] Барвінський О. Про заснування і дотеперішній розвиток Товариства ім. Шевченка у Львові / О. Барвінський // Записки НТШ. Т. 1. – Львів, 1892. – С. 209-210.

[6] Павлик М. З «Наукового товариства ім. Шевченка» у Львові / М. Павлик. – Львів, 1905. – 24 с.

[7] Грушевський М. Дотеперішній розвій Наукового товариства ім. Шевченка / М. Грушевський // Хроніка НТШ. – Ч. 1. – Львів, 1900. – С. 3-14; Грушевський М. Наукова діяльність Товариства імені Шевченка в рр. 1896 і 1897 / М. Грушевський // Діло. – Львів, 1898. – Число 16. – 2 лют. (21 січ.).

[8] Грушевский М. Львовское учёное общество имени Шевченка и его вклад в изучение Южной Руси / М. Грушевский. – СПб., 1904 / Вырезка из журн. «Министерство Народного просвещения». – Ч. CCCI II (1904, № 3), Отд. 3. – С. 117-148.

[9] Грушевский М. «Наукове товариство імені Т. Шевченка» и его издания 1905-1909 гг. / М. Грушевский. – СПб., 1912. – 67 с.

[10] Кревецький І. Бібліотека Наукового товариства ім. Шевченка у Львові / І. Кревецький // Літературно-науковий вісник. – 1905. – Т. 31. – С. 151-157; Кревецький І. Бібліотека Наукового товариства ім. Шевченка у Львові / І. Кревецький. – Львів: НТШ, 1923. – 16 с.

[11] Дорошенко В. Украинская Академия наук / В. Дорошенко // Украинская жизнь. – 1912. – № 10. – С. 23-28.

[12] Дорошенко В. Наукове товариство імени Шевченка у Львові (1873-182-1912 рр.) / Володимир Дорошенко. – К.; Львів, 1913. – 88 с.

[13] Там само. – С. 9.

[14] Там само. – С. 9.

[15] Там само. – С. 29.
[16] Петлюра С. К истории научного общества имени Шевченко во Львове / Симон Петлюра // Голос минувшого. – 1915. – № 1. – С. 265.
[17] Там само. – С. 265.
[18] Там само. – С. 269, 272.
[19] Грушевський М. Українське наукове товариство в Київі й його наукове видавництво / М. Грушевський // Записки Українського наукового товариства в Києві. – 1908. – Кн. 1. – С. 3-15. (Передрук.: Онопрієнко В. Джерела з історії українського наукового товариства в Києві / В. Онопрієнко, Т. Щербань; НАН України, Центр досліджень науково-технічного потенціалу та історії науки ім. Г.М. Доброва. – К.: ДП «Інформ-аналіт. агенство», 2008. – С. 109-117). – С. 117.
[20] Перетц В. Найближчі завдання вивчення історії української літератури / В. Перетц // Записки Українського наукового товариства в Києві. – 1908. – Кн. 1. – С. 16-24. (Передрук.: Онопрієнко В. Джерела з історії українського наукового товариства в Києві / В. Онопрієнко, Т. Щербань; НАН України, Центр досліджень науково-технічного потенціалу та історії науки ім. Г.М. Доброва. – К.: ДП «Інформ-аналіт. агенство», 2008. – С. 117-123).
[21] Дорошенко Д. Украинское учёное общество в Киеве / Д. Дорошенко // Украинская жизнь. – 1913. – № 3. – С. 45-53. (Передрук.: Онопрієнко В. Джерела з історії українського наукового товариства в Києві / В. Онопрієнко, Т. Щербань; НАН України, Центр досліджень науково-технічного потенціалу та історії науки ім. Г.М. Доброва. – К.: ДП «Інформ-аналіт. агенство», 2008. – С. 123-130). – С. 127.
[22] Там само. – С. 130.
[23] Огляд діяльности Українського наукового товариства в Київі. – К.: друк. 2-ї арт., 1913. – 31 с.
[24] Дорошенко В. Стан бібліотеки в рр. 1914-1920 / В. Дорошенко. – Львів, 1920. – 32 с.; Дорошенко В. Українська національна бібліотека (Бібліотека Наукового товариства ім. Шевченка у Львові) / В. Дорошенко. – Львів: НТШ, 1936. – 23 с.
[25] Студинський К. Наукове Товариство ім. Шевченка у Львові (1873-1928 рр.) / К. Студинський // Записки НТШ. – Т. 150. – Львів, 1928. – С. IX-XVIII; Студинський К. Наукове товариство ім. Шевченка у Львові (1873-1928) / К. Студинський. – Львів, 1928. – 125 с.
[26] Гнатюк В. Наукове товариство імені Шевченка: З нагоди 50-ліття його заснування: 1873-1923 / Володимир Гнатюк. – Львів: Накл. Наук. Т-ва ім. Шевченка, 1923. – 16 с.
[27] Там само. – С. 15.
[28] Чайковський М. Діяльність Математично-природописно-лікарської секції та її директора і редактора перших 25-ти томів «Збірника МПЛС» д-ра В. Левицького / М. Чайковський // Збірник Математично-природописно-лікарської секції НТШ. – 1927. – Т. 26. – С. 4-18.
[29] Раковський І. З нагоди тридцятиліття / І. Раковський // Записки Математично-природописно-лікарської секції. – 1927. – Т. 26. – С. V-X.
[30] Там само. – С. X.

[31] Крип'якевич І. Історично-філософічна секція НТШ під керівництвом Михайла Грушевського у 1894-1913 роках / І. Крип'якевич // Вісник АН України. – 1992. – № 5. – С. 70-86.
[32] Ясинський М. Головні моменти з історії української бібліографії / М. Ясинський // Бібліотечний збірник. – К., 1927. – Ч. 3: Бібліографія на Україні. – С. 8-34.
[33] Корнєйчик І. Історія української бібліографії. Дожовтневий період: [нариси] / І. Корнєйчик. – Харків, 1971. – С. 262-265.
[34] Гуменюк М. Бібліографічні товариства на Україні / М. Гуменюк // Науково-інформаційний бюлетень Архівного управління УРСР. – 1965. – № 2. – С. 44-49.
[35] Історія Наукового товариства ім. Шевченка: З нагоди 75-річчя його заснування 1873-1948. – Нью-Йорк; Мюнхен, 1949. – 51 с.
[36] Дорошенко В. Огнище української науки – Наукове товариство ім. Шевченка / В. Дорошенко. – Нью-Йорк; Філадельфія, 1951. – 147 с.
[37] Лев В. Сто років праці для науки й нації. Коротка історія Наукового товариства ім. Шевченка / Василь Лев. – Нью-Йорк, 1972. – 55 с.
[38] Падох Я. Незнищиме Товариство: До 110-річчя Наукового товариства ім. Шевченка / Я. Падох. – Нью-Йорк, 1983. – 20 с.
[39] Алексієвець М. М. Роль Наукового товариства ім. Т. Шевченка в українському національному відродженні (друга половина XIX – початок XX ст.) / М. М. Алексієвець, В. В. Савенко. – Т., 1999. – С. 8.
[40] Герич Ю. Статути Наукового товариства ім. Шевченка у Львові / Ю. Герич // Український історик. – 1973. – № 1-2. – С. 43-64.
[41] Лев В. Наукова і видавнича діяльність НТШ / В. Лев // Альманах УНС. – 1973. – С. 55-62.
[42] Ковалів П. Значення НТШ в історії української науки й наукової і літературної мови / П. Ковалів // Альманах УНС. – 1973. – С. 76-80.
[43] Стахів М. Наукове Товариство ім. Шевченка в Краю і на еміграції / М. Стахів // Альманах УНС. – 1973. – С. 63-75.
[44] Винар Л. Михайло Грушевський і Наукове товариство ім. Тараса Шевченка, 1892-1930 / Любомир Винар; Українське історичне товариство. – Мюнхен: Дніпрова Хвиля, 1970. – 111 с.
[45] Там само. – С. 8.
[46] Грушевський О. Українське Наукове Товариство в Києві та Історична секція при Всеукраїнській Академії наук в рр. 1914-1923 / О. Грушевський // Україна. – К., 1924. – Кн. 4. – С. 180-188. (Передрук.: Онопрієнко В. Джерела з історії українського наукового товариства в Києві / В. Онопрієнко, Т. Щербань; НАН України, Центр досліджень науково-технічного потенціалу та історії науки ім. Г. М. Доброва. – К.: ДП «Інформ-аналіт. агенство», 2008. – С. 145-158).
[47] Грушевський М. Велике діло / М. Грушевський // Україна. – К., 1929. – Кн. 32. – Січень-лютий. – С. 3-9. (Передрук.: Онопрієнко В. Українське наукове товариство: 1907-1921 роки / В. Онопрієнко, О. Реєнт, Т. Щербань; НАН України; Інститут історії України. – К., 1998. – С. 176-189). – С. 181.
[48] Там само. – С. 185.

[49] Там само. – С. 186.
[50] Різниченко В. Природнича течія в Українському науковому товаристві в Київі / В. Різниченко // Україна. – К., 1929. – Кн. 32. – Січень-лютий. – С. 38-41. (Передрук.: Онопрієнко В. Українське наукове товариство: 1907-1921 роки / В. Онопрієнко, О. Реєнт, Т. Щербань; НАН України; Інститут історії України. – К., 1998. – С. 202-208).
[51] Черняхівський О. Природничо-лікарська і медична секція Українського наукового товариства в Київі / О. Черняхівський // Україна. – К., 1929. – Кн. 32. – Січень-лютий. – С. 42-45. (Передрук.: Онопрієнко В. Українське наукове товариство: 1907-1921 роки / В. Онопрієнко, О. Реєнт, Т. Щербань; НАН України; Інститут історії України. – К., 1998. – С. 208-215). – С. 209.
[52] Гермайзе О. Праця Київського Українського наукового товариства на тлі наукового життя Наддніпрянської України / О. Гермайзе // Україна. – К., 1929. – Кн. 32. – Січень-лютий. – С. 31-37. (Передрук.: Онопрієнко В. Українське наукове товариство: 1907-1921 роки / В. Онопрієнко, О. Реєнт, Т. Щербань; НАН України; Інститут історії України. – К., 1998. – С. 189-202).
[53] Катренко А. М. Українське наукове товариство у Києві / А. М. Катренко, Т. Д. Сусло // Український історичний журнал. – 1967. – № 5. – С. 130-133.
[54] Там само. – С. 132.
[55] «Від Наукового товариства ім. Шевченка до Українського вільного університету»: Міжнар. наук. конф. (1991, Пряшів; Свидник): Матеріали, 12-15 червня / Упоряд. М. Мушинка; відп. ред. П. Сохань; АН України. Інститут української археології та ін. – К.; Львів; Пряшів, 1992. – 436 с.
[56] Наукове товариство імені Т. Шевченка і українське національне відродження. Перша наукова сесія НТШ, березень, 1990: Доповіді, повідомлення, матеріали / Наукове товариство імені Шевченка у Львові / Олег Купчинський (упоряд.). – Львів, 1992. – С. 25.
[57] Кубійович В. Нарис історії наукового товариства ім. Шевченка (1873-1949) / Володимир Кубійович. – Львів, 1991. – С. 18.
[58] Кучер Р. В. Наукове товариство імені Т. Шевченка: Два ювілея / Р. В. Кучер. – К.: Наукова думка, 1992. – 112 с.
[59] Бібліотека Наукового товариства ім. Шевченка: книги і люди: Матеріали круглого столу / НАН України; Львівська наукова бібліотека ім. В. Стефаника / Л І. Ільницька (упоряд. та заг. ред.). – Львів, 1996. – 138 с.
[60] Там само. – С. 7-8.
[61] Пилипчук О. Я. Діяльність Наукового товариства імені Шевченка в галузі медицини / О. Я. Пилипчук, В. І. Цвігун // Медицина і українська культура: матеріали конф., 23-24 груд. 1993. – К., 1993. – С. 137-140.
[62] Савенко В. В. Роль Наукового товариства ім. Шевченка в українському національному відродженні (друга половина XIX ст. – початок XX ст.): дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01 / Савенко Віктор Васильович; Чернівецький державний ун-т ім. Ю. Федьковича. – Чернівці, 1997. – 289 арк.
[63] Сапеляк О. А. Українська етнографія в діяльності Наукового Товариства ім. Шевченка (1898-1939 р.р.): дис. ... канд. іст. наук: 07.00.05 / Сапеляк Оксана

Адамівна; НАН України; Інститут народознавства. – Б. м., б. р. – 175 арк.
[64] Франко А. Д. Науково-організаційна і видавнича діяльність Івана Яковича Франка в Науковому товаристві ім. Т. Г. Шевченка: дис. …канд. іст. наук: 07.00.02 / Франко Андрій Дмитрович; Львівський ун-т ім. І. Франка. – Львів, 1995. – 226 арк.
[65] Там само. – С. 2.
[66] Там само. – С. 7.
[67] Сапеляк О. А. Українська етнографія в діяльності Наукового Товариства ім. Шевченка… – С. 4.
[68] Скрипник Г. А. Етнографічні музеї України / Г. А. Скрипник. – К.: Наукова думка, 1989. – 300 с.
[69] Гонтар Т. Етнографічні колекції Музею НТШ / Т. Гонтар // Записки НТШ. Праці секції етнографії та фольклористики. – 1992. – Т. 223, розд. «З історії Наукового Товариства імені Т. Шевченка». – С. 417-431.
[70] Сапеляк О. А. Українська етнографія в діяльності Наукового Товариства ім. Шевченка… – С. 7.
[71] Алексієвець М. М. Роль Наукового товариства ім. Т. Шевченка в українському національному відродженні… – С. 4.
[72] Там само. – С. 18.
[73] Там само. – С. 25-26.
[74] Там само. – С. 41.
[75] З історії Наукового товариства імені Шевченка: Збірник доповідей і повідомлень наукових сесій і конференцій НТШ у Львові. Т. 10 / Ред. тому О. Купчинський; Наукове товариство імені Шевченка у Львові. – Львів, 1998. – 322 с.
[76] Там само. – С. 17.
[77] Там само. – С. 23.
[78] Там само. – С. 23.
[79] Там само. – С. 35.
[80] Дорошенко В. Огнище української науки – Наукове товариство ім. Шевченка. З нагоди 75-річчя його заснування / В. Дорошенко. – Нью-Йорк – Філадельфія, 1951. – С. 32.
[81] З історії Наукового товариства імені Шевченка: Збірник доповідей… – С. 35.
[82] Грушевский М. Львовское учёное общество имени Шевченка и его вклад в изучение Южной Руси / М. Грушевский. – СПб., 1904 / Вырезка из журн. «Министерство Народного просвещения». – Ч. СССІ ІІ (1904, № 3), Отд. 3. – С. 121.
[83] Лев В. Сто років праці для науки й нації. Коротка історія Наукового товариства ім. Шевченка / Василь Лев. – Нью-Йорк, 1972. – С. 10.
[84] З історії Наукового товариства імені Шевченка: Збірник доповідей… – С. 38.
[85] Там само. – С. 77.
[86] Там само. – С. 101.
[87] 125 років Наукового товариства імені Шевченка: Зб. наук. пр. і матеріалів, присвячений Ювілею Товариства / Олег Купчинський (відп. ред.). – Л., 2001. – С. 7.

[88] Там само. – С. 7-8.
[89] Романів О. Наукове товариство ім. Шевченка. 130 років праці для України / Олег Романів. – Л., 2003. – 40 с.
[90] Масненко В. В. Роль Наукового товариства ім. Шевченка у становленні української національної історичної науки (кінець XIX – перша третина XX ст.) / В. В. Масненко // Записки осередку Наукового товариства ім. Шевченка у Черкасах: Пр. іст.-філософ., політол., філол. та культурол. секції. Т. 1 / ред.: А. Г. Морозов. – Черкаси, 2002. – С. 16.
[91] Там само. – С. 19.
[92] Там само. – С. 25.
[93] Іванюта І. Діяльність Володимира Гнатюка в Науковому товаристві ім. Шевченка / Ігор Іванюта // Наукові записки Тернопільського державного педагогічного університету ім. В. Гнатюка / ред.: М. Алексієвець. – Т., 2001. – С. 237-245.
[94] Кузишин А. З історії організації туристсько-краєзнавчої роботи в Галичині (друга половина XIX – початок XX ст.) / Андрій Кузишин // Історія української географії: Всеукр. наук.-теорет. часопис. – Вип. 5 / ред.: О. І. Шаблій; Тернопільський державний педагогічний ун-т ім. В. Гнатюка. – Т., 2002. – С. 42-44.
[95] Мерфі Н. Діяльність Наукового товариства ім. Шевченка в Україні та за її межами (1873-2000) / Н. Мерфі // Наукові праці НаУКМА. (Миколаївський філіал). – 2001. – Т. 10. – С. 65-68.
[96] Міщук А. І. Участь Юліана Целевича в діяльності «Просвіти» та Наукового товариства імені Т. Шевченка / А. І. Міщук // Проблеми історії України XIX – початку XX ст. – 2007. – Вип. 12. – С. 237-245.
[97] Петрик А. Історико-краєзнавчі аспекти дослідження боярських родоводів Перемишльської землі на сторінках «Записок Наукового товариства ім. Т. Шевченка» / Андрій Петрик // Студії з архівної справи та документознавства: Щоріч. – Т. 10 / ред.: І. Б. Матяш; Державний комітет архівів України, Укр. наук.-дослід. ін-т архівної справи та документознавства. – К., 2003. – С. 79-84.
[98] Ровенчак І. Володимир Кубійович і Географічна комісія Наукового товариства імені Шевченка / Іван Ровенчак // Історія української географії та картографії: матеріали IV Міжнар. наук. конф., присвяч. 110-літньому ювілею проф. Володимира Кубійовича, 18-19 листопада 2010 р., Тернопіль / ред.: О. І. Шаблій; Терноп. нац. пед. ун-т ім. В. Гнатюка, Укр. геогр. т-во. – Т., 2010. – С. 35-37.
[99] Савенко В. Деякі аспекти діяльності НТШ в духовному відродженні українського народу / Віктор Савенко // Наукові записки Тернопільського державного педагогічного університету ім. В. Гнатюка / ред.: М. Алексієвець. – Т., 2002. – С. 12-14.
[100] Штойко П. Роль математично-природописно-лікарської секції Наукового товариства імені Шевченка у становленні та розвитку української географії / Павло Штойко // Наукові записки Тернопільського державного педагогічного університету ім. В. Гнатюка / ред.: Б. І. Данилишин. – Т., 2002. – С. 30-33.

[101] Дещинський Л. Є. Історія науки і техніки України: підручник / Л. Є. Дещинський, Я. Я. Денісов, Т. І. Замлинський, А. І. Харук, Ю. Л. Дещинський, С. В. Терський. – Л.: Растр-7, 2011. – 327 с.
[102] Вадзюк О. Б. Організаційні засади українознавчих досліджень у Науковому товаристві ім. Шевченка / О. Б. Вадзюк // Наука та наукознавство. – 2003. – № 2. – С. 108-114.
[103] Там само. – С. 110.
[104] Там само. – С. 113.
[105] Возняк Г. М. Математики – дійсні члени Наукового товариства імені Шевченка / Г. М. Возняк; Тернопільський осередок Наукового товариства ім. Шевченка. – Т.: Підручники і посібники, 2006. – 127 с.
[106] Гомотюк О. Є. Внесок НТШ у розвиток української мови / О. Є. Гомотюк // Українська мова вчора, сьогодні, завтра в Україні і світі / ред.: П. П. Кононенко. – К., 2006. – С. 148-154.
[107] Гомотюк О. Є. Злет і трагедія українознавства на зламі епох (90-ті рр. XIX – перша третина XX ст.): Монографія / О. Є. Гомотюк. – Тернопіль: Економічна думка, 2007. – 552 с.
[108] Шуманська Н. В. Історія Математично-природописно-лікарської секції Наукового товариства ім. Т. Шевченка (1893-1940): дис. … канд. іст. наук: 07.00.07 / Шуманська Наталія Василівна. – Переяслав-Хмельницький, 2007. – 215 арк.
[109] Шуманська Н. Діяльність Математично-природописно-лікарської секції Наукового товариства ім. Шевченка (1892-1939) / Наталія Шуманська // Історія української науки на межі тисячоліть: Зб. наук. праць / Відп. ред. О. Я. Пилипчук. – Вип. 17. – К., 2004. – С. 229-233.
[110] Бібліографія записок Наукового товариства ім. Шевченка. Томи 1-240. 1892-2000 / Наукове товариство ім. Шевченка; уклад. В. Майхер; ред. О. Купчинський. – Л.: б. в., 2003. – 742 с.
[111] Там само. – С. 3-30.
[112] Там само. – С. 7.
[113] Там само. – С. 22.
[114] Там само. – С. 24.
[115] Періодичні та серійні видання Наукового товариства імені Шевченка (1885-1939): Анотований покажчик / Наукове Товариство ім. Т. Шевченка у Львові. Комісія бібліографії і книгознавства / Л. І. Ільницька (бібліогр. ред.); Т. Ю. Кульчицька (уклад. і авт. передм.). – Л.: [Видавництво НТШ], 1990. – 103 с.
[116] Бібліографія записок Наукового товариства ім. Шевченка. Томи 1-240 ... – С. 25.
[117] Бібліографічна комісія Наукового товариства імені Шевченка у Львові (1909-1939): напрями діяльності та постаті: збірник наукових праць / НАН України, Львівська національна наукова бібліотека України імені В. Стефаника; упорядкув. і загальна редакція текстів Л. І. Ільницької; відп. ред. М. М. Романюк. – Львів, 2010. – 498 с.
[118] Бутрин М. «Матеріали до української бібліографії» в бібліографічній діяльності НТШ / М. Бутрин // Поліграфія і видавнича справа. – Львів, 1997. –

Вип. 32. – С. 185-188; Бутрин М. Роль НТШ у розвитку української бібліографії / М. Бутрин // Т. Шевченко і українська національна культура: матеріали наукового симпозіуму. – Львів: Світ, 1990. – С. 140-141.

[119] Ільницька Л. І. М. Грушевський і становлення українознавчої бібліографії в Науковому товаристві ім. Шевченка у Львові / Л. І. Ільницька // Записки Львівської наукової бібліотеки імені В. Стефаника. – Львів, 1998. – Вип. 6. – С. 47-53; Ільницька Л. І. Національна бібліографія в Україні: теоретичні і практичні аспекти / Л. І. Ільницька // 125 років Наукового товариств імені Шевченка: зб. наук. праць і матеріалів, присв. ювілею Т-ва. – Львів, 2001. – С. 210-215; Ільницька Л. І. Україніка НТШ як джерело національної бібліографії / Л. І. Ільницька // Бібліотека Наукового товариства ім. Шевченка: книги і люди: матеріали круглого столу. – Львів, 1996. – С. 67-77; Ільницька Л. І. Українознавча бібліографія в Науковому товаристві ім. Шевченка у Львові (1885-1939): друковані і архівні матеріали / Л. І. Ільницька // Библиотека – информатизация – наука: (тез. докл. и сообщ. респ. научн. конф., 8-10 окт. 1991 г., г. Киев). – К., 1991. – Ч. 2. – С. 39-41; Ільницька Л. І. Українознавча бібліографія в Науковому товаристві ім. Шевченка у Львові (1885-1939): друковані й архівні матеріали / Л. І. Ільницька // Записки Львівської наукової бібліотеки ім. В. Стефаника. Львів, 1994. – Вип. 4. – С. 165-183.

[120] Рибчинська Н. Видавнича діяльність Бібліографічної комісії НТШ у галузі ретроспективної українознавчої бібліографії / Наталія Рибчинська // Записки Львівської наукової бібліотеки ім. В. Стефаника. – Львів, 2004. – Вип. 12. – С. 141-164.

[121] Черниш Н. Бібліографічна комісія НТШ як центр дослідження української книги (1909-1939) / Наталія Черниш. – К.: Наша культура і наука, 2006. – 216 с.

[122] Бібліографічна комісія Наукового товариства імені Шевченка у Львові (1909-1939): напрями діяльності та постаті: збірник наукових праць / НАН України, Львівська національна наукова бібліотека України імені В. Стефаника; упорядкув. і загальна редакція текстів Л. І. Ільницької; відп. ред. М. М. Романюк. – Львів, 2010. – С. 28.

[123] Черниш Н. До історії створення бібліографічної комісії Наукового товариства імені Т. Шевченка / Наталія Черниш // Вісник Книжкової палати. – 2006. – № 3. – С. 38.

[124] Черниш Н. Основні етапи та напрями діяльності бібліографічної комісії Наукового товариства імені Т. Шевченка (1909-1939) / Наталія Черниш // Вісник Книжкової палати. – 2006. – № 4. – С. 43.

[125] Черниш Н. Видавнича діяльність бібліографічної комісії Наукового товариства ім. Т. Шевченка: видання серії «Матеріали до української бібліографії» / Наталія Черниш // Редактор і видавець: наук.-практ. зб. Число 1 / ред.: М. Тимошик; Київ. нац. ун-т ім. Т. Шевченка, Ін-т журналістики. – К., 2007. – С. 59.

[126] Черниш Н. І. Іван Огієнко і бібліографічна комісія Наукового товариства ім. Шевченка / Н. І. Черниш // Іван Огієнко і сучасна наука та освіта / ред.: Є. І. Сохацька. – Кам'янець-Подільський, 2006. – С. 19-30.

[127] Черниш Н. І. Внесок І. Кревецького у розбудову фондів україніки бібліотеки Наукового товариства ім. Шевченка / Н. І. Черниш // Наукові праці Кам'янець-

Подільського національного університету / ред.: О. М. Завальнюк, В. С. Прокопчук. – Кам'янець-Подільський, 2008. – С. 42-48.

[128] Зайцева З. І. Інституціоналізація української науки наприкінці XIX – на початку XX ст.: дис. … д-ра іст. наук: 07.00.01 / Зайцева Зінаїда Іванівна; Нац. акад. наук України, Ін-т історії України. – К., 2007. – 470 арк.; Зайцева З. І. Український науковий рух: інституціональні аспекти розвитку (кінець XIX – початок XX ст.): Монографія / З. І. Зайцева. – К.: КНЕУ, 2006. – 368 с.

[129] Зайцева З. І. «Записки Наукового товариства ім. Т.Г. Шевченка»: започаткування та шлях до академічного стандарту (1892–1914 рр.) / З. І. Зайцева // УІЖ. – 2004. – № 2. – С. 104-112; Зайцева З. І. «Записки Наукового товариства ім. Шевченка»: започаткування та шлях до академічного стандарту (1892–1914 рр.): [Закінч.] / З. І. Зайцева // УІЖ. – 2004. – № 5. – С. 122-134; Зайцева З. І. Іван Франко та академізація Наукового товариства імені Шевченка: статутні аспекти проблеми / З. І. Зайцева // Проблеми історії України XIX – початку XX ст. – 2007. – Вип. 13. – С. 30-41; Зайцева З. І. Мирон Кордуба й українські наукові товариства / З. І. Зайцева // УІЖ. – 2002. – № 6. – С. 108-122; Зайцева З. І. Наукові комісії НТШ: статус та напрями діяльності до початку Першої світової війни (1896–1914 рр.) / З. І. Зайцева // Проблеми історії України XIX – початку XX ст. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2003. – Вип. 6. – С. 270-279; Зайцева З. І. Секції Наукового товариства ім. Шевченка: створення та початковий період діяльності (1893 – 1898 рр.) / З. І. Зайцева // Україна XX ст.: культура, ідеологія, політика. – К.: Інститут історії НАН України; Відп. ред. В. М. Даниленко. – 2002. – Вип. 6. – С. 48-60.

[130] Барабаш У. П. Стан видавничої справи на Західній Україні кінця XIX – початку XX ст. (на основі діяльності Наукового товариства імені Шевченка) / У. П. Барабаш // Поліграфія і видавнича справа: наук.-техн. зб. Вип. 2 (48) / ред.: Б. В. Дурняк; Укр. акад. друкарства. – Л., 2008. – С. 3-9.

[131] Палюх О. Українська книга у Львові на зламі XIX-XX ст.: проблеми культури видання (За матеріалами «Записок Наукового Товариства імені Шевченка» та «Літературно-Наукового Вістника») / Ольга Палюх // Збірник праць Науково-дослідного центру періодики. – 2009. – Вип. 1. – С. 244.

[132] Кунанець Н. Бібліотеки львівських товариств (1848-1921 рр.): мотиваційні чинники заснування / Наталія Кунанець // Збірник праць Науково-дослідного центру періодики. – 2009. – Вип. 1. – С. 186.

[133] Там само. – С. 202.

[134] Володимир Гнатюк у контексті розвитку культури України: матеріали Міжнар. наук.-практ. конф., 11-12 травня 2011 р., Тернопіль / ред.: М. П. Ткачук. – Т., 2011. – 304 с. – (Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету ім. В. Гнатюка. Серія Літературознавство; Вип. 32).

[135] Щербань Т. О. До історії діяльності Українського наукового товариства (1907-1921) / Т. О. Щербань // Архіви країни. – 1991. – № 5. – С. 34-38; Щербань Т. О. Фундатори українського наукового товариства / Т. О. Щербань. – К.: Вид-во т-ва «Знання» України, 1992. – 48 с. – (Сер. 8. Вікна № 1. Тематичний цикл «Наука і життя»); Онопрієнко В. І. Доля науки в Україні (кінець XIX ст. – 30-ті роки XX ст.) / В. І. Онопрієнко, Т. О. Щербань // УІЖ. – 1993. – № 4-6. – С. 3-14;

Щербань Т. О. Історичні дослідження в Українському науковому товаристві (1907-1921) / Т. О. Щербань // УІЖ. – 1995. – № 1. – С. 23-33.

[136] Щербань Т. О. Фундатори українського наукового товариства / Т. О. Щербань. – К.: Вид-во т-ва «Знання» України, 1992. – С. 48.

[137] Онопрієнко В. Українське наукове товариство: 1907-1921 роки… – С. 38.

[138] Там само. – С. 53.

[139] Там само. – С. 69.

[140] Там само. – С. 129.

[141] Щербань Т. Мистецтвознавці Українського наукового товариства та їхній внесок у науку, освіту, культуру / Т. Щербань // Вісник НАН України. – 2009. – № 11. – С. 45-55; Щербань Т. Технічна та природнича секції в Українському науковому товаристві / Т. Щербань // Студії з поля історії української науки та техніки. Праці НТШ. – Л., 2000. – Т. 4. – С. 198-209.

[142] Онопрієнко В. Джерела з історії українського наукового товариства в Києві / В. Онопрієнко, Т. Щербань; НАН України, Центр досліджень науково-технічного потенціалу та історії науки ім. Г. М. Доброва. – К.: ДП «Інформ-аналіт. агенство», 2008. – 352 с.

[143] Онопрієнко В. Українське наукове товариство: 1907-1921 роки…

[144] Ганіткевич Я. Медична секція Українського Наукового Товариства в Києві (до 100-річчя перших науково-медичних праць українською мовою) / Я. Ганіткевич // 12 конгрес Світової Федерації українських лікарських товариств 25-28 верес. 2008 р.: тези доповідей. – Івано-Франківськ; Чикаго, 2008. – С. 580-581.

[145] Ганіткевич Я. Медична секція Українського Наукового Товариства в Києві – перша наукова організація українських лікарів у Наддніпрянській Україні / Я. Ганіткевич // Українські лікарі: біобібліогр. довід. / П. Пундій. – Львів; Чикаго, 1994. – Кн. 1: Естафета поколінь національного відродження. – С. 271-279.

[146] Завальнюк О. М. Українське наукове товариство і творення національної університетської освіти (1917-1920 рр.) / О. М. Завальнюк // УІЖ. – 2008. – № 5. – С. 112-121.

[147] Зайцева З. Наукові товариства як інституції української науки другої половини XIX – початку XX ст. / З. Зайцева // Питання історії, історіографії, джерелознавства та архівознавства центральної та східної Європи: Зб. наук. праць. – Вип. 1. – К. – Чернівці, 1997. – С. 66-78; Зайцева З. І. Українське наукове товариство в контексті інституційних процесів в українській науці початку XX ст. / З. І. Зайцева // Україна XX ст.: культура, ідеологія, політика. Зб. статей. – К.: Інститут історії України НАН України. – 2001. – Вип. 4. – С. 124-137; Зайцева З. І. Історична секція Українського наукового товариства до Першої світової війни: методологічний та інституційний контексти діяльності / З. І. Зайцева // Науковий вісник Чернівецького університету: Збірник наукових праць. Вип. 123-124. Історія. Політичні науки. Міжнародні відносини. – Чернівці: Рута, 2002. – С. 301-311.

[148] Зайцева З. І. Інституціоналізація української науки наприкінці XIX – на початку XX ст. …; Зайцева З. І. Український науковий рух: інституціональні аспекти розвитку…

[149] Гомотюк О. Є. Злет і трагедія українознавства на зламі епох (90-ті рр. XIX – перша третина XX ст.): Монографія / О. Є. Гомотюк. – Тернопіль: Економічна думка, 2007. – 552 с.

[150] Галах В. Науково-організаційна робота О. Г. Черняхівського в медичній секції Українського Наукового Товариства в Києві / В. Галах // Історія української науки на межі тисячоліть: зб. наук. праць / Відп. ред. О. Я. Пилипчук. – К., 2010. – Вип. 49. – С. 52-57; Галах В. В. Професор О. Г. Черняхівський – редактор і автор «Збірника медичної секції Українського Наукового Товариства в Києві» (1910-1923) / В. В. Галах // Історія освіти, науки і техніки в Україні: матеріали VI Всеукр. конф. молодих учених та спеціалістів, Київ, 27 трав. 2011 р. / НААН, ДНСГБ; [редкол.: В. А. Вергунов та ін.]. – К., 2011. – С. 171-172; Коцур Н. І. Наукові студії професора О.Г. Черняхівського (1869-1939): монографія / Н. І. Коцур, В. В. Галах. – Переяслав-Хмельницький: ФОП Лукашевич О. М., 2014. – 346 с.

РОЗДІЛ III.
ТОВАРИСТВА ГУМАНІТАРНОГО СПРЯМУВАННЯ В ІСТОРІОГРАФІЧНОМУ ПОЛІ

3.1. Гуманітарні товариства в доробку дорадянської історіографії

Кінець XIX ст. позначився піднесенням процесів національно-культурного відродження в Російській імперії, що проявилося, окрім іншого, у створенні багаточисленних наукових об'єднань гуманітарного спрямування, членами яких були представники тогочасної свідомої інтелігенції. Згідно із запропонованими В. Іконниковим, О. Степанським, І. Комаровою класифікаціями тогочасних організацій гуманітарного спрямування, виділяємо (на основі переважаючих напрямів діяльності) такі типи: історичні, археографічні, воєнно-меморіальні, краєзнавчі, церковні, археологічні, етнографічні, літературно-філологічні, художні й архітектурні. Проте, на нашу думку, відсутність на сьогодні первинних систематизованих довідників про товариства (існують окремі публікації довідкового характеру, присвячені організаціям окремого напрямку), які б чітко визначали сферу їхньої діяльності й місце в науковій системі, не вичерпує всієї повноти проблеми та унеможливлює чітке розмежування спрямованості діяльності згаданих осередків за певними групами. Окрім того, створенню виразних типологізаційних схем товариств і організацій перешкоджає природний закономірний процес поступової диференціації та інтеграції наукових дисциплін із другої половини XIX ст., що й зумовило зміну спеціалізації багатьох товариств у бік вузько-направлених.

Так, до **історичних товариств** України XIX – початку XX ст. належали, наприклад, Історичне товариство Нестора-літописця при Київському університеті, Історико-етнографічний гурток при Київському університеті, Історико-філологічне товариство при Інституті князя Безбородько, Історико-філологічне товариство при Новоросійському університеті, Історико-філологічне товариство при Харківському університеті тощо. Виокремлення археографії з гуманітарної науки на початку XIX ст. супроводжувалося виникненням значної кількості **археографічних товариств** і установ, які спочатку формувалися у трьох основних центрах Російської імперії: Москві, Петербурзі

й Києві. Ці осередки займалися безпосередньо зібранням і укомплектуванням архівів, вивченням архітектурних пам'яток (у першу чергу – губернські вчені архівні комісії, які не лише сприяли залученню населення до вивчення історії місцевого краю, публікували велику кількість історичних відомостей, створювали губернські архіви, але й здійснювали охорону пам'яток архітектури).

У подальшому, окрім організації архівів, губернські вчені архівні комісії працювали над питаннями реєстрації, опису, зберігання і дослідження пам'яток місцевої старовини та започаткування місцевих історико-археологічних музеїв і бібліотек. Комісії могли утворювати у своїй структурі спеціальні відділи: церковно-археологічні, археографічні, історико-етнографічні тощо. Вони влаштовувати екскурсії, спрямовані на огляд і вивчення пам'яток місцевої старовини, проводили історико-археологічні з'їзди, виставки і тимчасові курси, читали публічні лекції тощо. В Україні у кінці XIX – на початку XX ст. функціонували губернські вчені архівні комісії: Таврійська, Чернігівська, Херсонська, Катеринославська, Полтавська, Київська, Бессарабська та Курська.

Серед **воєнно-меморіальних товариств** Російської імперії початку XX ст. важливе значення мало Російське воєнно-історичне товариство (1907-1914 рр.) з головним відділенням у Санкт-Петербурзі та, відповідно, місцевими відділеннями (в Україні – Київським і Одеським). Його метою було «вивчення воєнно-історичного минулого руського народу в усіх його проявах», зокрема через охорону і реставрацію пам'яток воєнної історії та, власне, дослідження цієї історії.

Організаціями **краєзнавчого спрямування** були, в першу чергу, губернські й обласні статистичні комітети (наприклад, Київський губернський статистичний комітет, Волинський губернський статистичний комітет, Подільський губернський статистичний комітет, Подільський єпархіальний історико-статистичний комітет, Полтавський губернський статистичний комітет), які укладали списки давніх споруд з історичними документами про час створення останніх, збирали свідчення про їхню реконструкцію, креслення, рисунки, фотографії, копії з більш ранніх зображень тощо. Статистичні комітети часто зберігали давні речові пам'ятки, які не потрапляли до академічних музеїв.

Діяльність **церковно-археологічних товариств** (ЦАТ) і

церковно-археологічних комітетів (ЦАК), які функціонували в Україні у XIX – на початку XX ст., охоплювала такі напрями:

1. пошуково-охоронна робота, що полягала у виявленні, описі й збереженні матеріальних і писемних пам'яток, головним чином монастирів, духовних навчальних закладів і єпархіальних установ, а також пам'яток архітектури (давніх храмів, каплиць, кладовищ);
2. вивчення церковного життя окремого регіону (опис церковно-релігійного побуту, місцевих релігійних звичаїв і обрядів);
3. пропаганда історико-археологічних знань у середовищі духовенства;
4. видавнича робота.

При окремих об'єднаннях створено давньосховища, які були «центрами збереження рухомих пам'яток». Так, в Україні діяли такі угруповання:

1. Подільський єпархіальний історико-статистичний комітет (м. Кам'янець-Подільський, 1863-1903 рр., з 1903 р. реорганізовано в товариство);
2. Церковно-археологічне товариство при Київській духовній академії (з 1872 р.);
3. Волинське церковно-археологічне товариство (м. Почаїв, з 1894 р.; мало відділення у Луцьку та Володимирі-Волинському);
4. Херсонське церковно-археологічне товариство (з 1904 р.);
5. Полтавський церковно-археологічний комітет (із 1906 р.);
6. Чернігівський церковно-археологічний комітет (з 1906 р.);
7. Харківське церковно-археологічне товариство (з 1912 р.);
8. Таврійське церковно-археологічне товариство (м. Сімферополь, 1913 р.);
9. Сімферопольський церковно-археологічний комітет (м. Сімферополь, 1914 р.).

Етнографічний напрям діяльності у XIX – на початку XX ст. презентують, у першу чергу, такі товариства, як Товариство дослідників Волині, Товариство любителів вивчення Полтавської губернії, Кримсько-Кавказький гірничий клуб, Південно-Західний відділ Російського географічного товариства, проте їхні етнографічні дослідження поєднувалися з переважаючою природничою спрямованістю, тому історіографія їхньої діяльності буде розглядатися нами в наступних розділах дисертації.

Літературно-філологічні товариства в Російській імперії почали активно формуватися у першій чверті та в 90-х рр. XIX ст.,

зосереджуючись спочатку в Москві та Прибалтійських губерніях. На перших етапах діяльності вони отримали історико-археологічну направленість, члени товариств публікували описи й дорожні замітки. Літературно-філологічні товариства України досліджуваного періоду презентовані, наприклад, Київським товариством класичної філології і педагогіки, Одеським бібліографічним товариством при Новоросійському університеті, а також рядом історико-філологічних товариств при вищих навчальних закладах.

У кінці XIX – на початку XX ст. в Україні створено велику кількість товариств і організацій **художнього спрямування.** Однак їхньою характерною рисою була не суто наукова діяльність, а в першу чергу просвітницька і благодійна. Сюди належать, наприклад, Київський союз художників, Київське кустарне товариство, Київське товариство старовини і мистецтва, Київське товариство охорони пам'яток старовини і мистецтва, Товариство поширення грамотності та ремесел (м. Єлисаветград), Кам'янець-Подільське товариство вишуканих мистецтв, Товариство вишуканих мистецтв ім. В. В. Верещагіна (м. Миколаїв), Одеське Товариство вишуканих мистецтв, Полтавське товариство любителів вишуканих мистецтв тощо.

У цілому товариства й організації літературно-філологічного й художнього спрямування України вказаного періоду розробляли питання філології, літератури, бібліографії, педагогічної діяльності, стимулювали розвиток мистецтв у місті (регіоні), формували естетичні смаки й уподобання у пересічних громадян, допомагали молодим художникам, мистецтвознавцям і культурним діячам, засновували численні музеї, виставки, ярмарки, охороняли пам'ятки культури й мистецтва тощо.

До **архітектурних товариств** України XIX – початку XX ст. (які І. Комарова віднесла до групи товариств гуманітарного спрямування [1] і які, на наше переконання, все ж таки логічніше зараховувати до товариств технічного спрямування) належали, наприклад, Товариство громадянських інженерів (Київське відділення), Одеське Товариство архітекторів та інженерів.

Найбільш висвітленою, у тому числі і в дорадянській історіографії, є діяльність так званих університетських наукових товариств. До останніх українська історіографія традиційно відносить Історичне товариство Нестора-літописця при Київському університеті Св. Володимира (ІТНЛ), Історико-

філологічне товариство Харківського університету (ХІФТ), Історико-філологічне товариство Новоросійського університету (ІФТНУ) та Історико-філологічне товариство Історико-філологічного інституту князя О. Безбородька в Ніжині (ІФТНІ).

Дорадянська історіографія представлена лише епізодичними й описовими розвідками, що інколи мають суперечливий характер і складається переважно з низки статей, промов, звітів, які охоплюють окремі етапи діяльності університетських наукових товариств. Зокрема, перші публікації про Історичне товариство Нестора-літописця з'явилися ще до початку його активної роботи і стосувалися передумов створення наукового осередку. Йдеться про статті М. Максимовича [2] та І. Хрущова [3]. У газеті «Киевлянин» від 11 листопада 1872 р. (№ 135) з'явилася замітка про те, що, за повідомленням друкованого органу «Голос», до Міністерства народної освіти надійшло клопотання про утворення в Києві Історичного товариства Нестора-літописця. Як відомо, на 1872 р. планувалося відкриття двох історичних товариств у місті: одне – доцентом Університету Св. Володимира І. Хрущовим, інше – відомим істориком, першим ректором цього ж університету М. Максимовичем [4].

У № 138 «Киевлянина» І. Хрущов спробував роз'яснити цю ситуацію, вважаючи, що відкривати в Києві декілька товариств з ідентичною програмовою ціллю – «справа дивна», зазначаючи, що він узагалі не є «конкурентом такої авторитетної особи, як М. О. Максимович». Автор замітки вважав, що ідея створення цього угруповання належить обом діячам, адже «кожне товариство влаштовується не однією особою, а багатьма… я ніяк не можу погодитися з тим, що товариство Нестора-літописця було проектовано лише мною» [5]. Однак М. Максимович повідомляв, що ще в 1869 р. він разом з іншими ученими хотів організувати при Університеті Св. Володимира Київське товариство історії і старожитностей, чому так і не пощастило відбутися. Однак громадський діяч не залишив свого наміру, про що постійно піклувався [6]. Це непорозуміння заклало підґрунтя для того, щоб у подальшому звинуватити І. Хрущова у присвоєнні ним ідеї створення в Києві науково-історичного товариства.

Першими суто науковими публікаціями про цей осередок вважаємо напрацювання М. Дашкевича, багаторічного секретаря, а згодом – голови товариства [7]. Так, в одній із перших розвідок за

1882 р. М. Дашкевич окреслив наукові надбання тодішнього голови товариства О. Котляревського та двох уже покійних членів – А. Попова і В. Пероговського. За повідомленням автора, до складу об'єднання у 1881 р. входило 75 членів, з яких – 12 почесних і 63 дійсних [8]. Дослідник висвітлив основні питання, над якими працювали члени товариства, відзначивши, що його основне завдання полягає у «підтримці взаємного наукового спілкування осіб, які турбуються про успіхи історичної науки, і розробка питань, що нею висуваються» [9]. Тодішній секретар указував на те, що товариство не могло розширити сферу власної діяльності проведенням додаткових заходів (наукових екскурсій, розкопок, виданням пам'яток або історичних матеріалів) унаслідок нестачі коштів. Проте, якщо товариство «…хоча б у скромних розмірах (підтримує – *І.Д.*) інтерес до вітчизняної історії і любов до старожитностей, то воно працює не безслідно» [10].

М. Дашкевич охарактеризував проекти товариств, пропоновані М. Максимовичем і І. Хрущовим, відзначивши при цьому, що товариство «…не повинно було зосереджуватися переважно на вивченні південно-руської старовини, а мало також на увазі «науку руську у всій її ширині» [11].

Логічним видається той факт, що М. Дашкевич переконував у досить активній роботі ІТНЛ на першому етапі його існування (у подальшому окремі дослідники закидали товариству непродуктивну діяльність на початковому етапі). Так, за часів головування першого очільника осередку В. Іконникова засновано бібліотеку, розпочато видання праць. У період роботи третього очільника О. Котляревського до складу товариства ввійшли відомі науковці, розпочалося упорядкування коштів. За сприяння В. Антоновича, наступного керівника, товариство поповнилося новими членами, розширило програму діяльності, значну увагу приділило «південно-руській» археології [12]. За час головування М. Володимирського-Буданова (1887-1893 рр.) посилилася видавнича діяльність, у 1893 р. розроблено новий статут товариства, метою якого, окрім іншого, також було читання платних публічних лекцій, що стало нововведенням у роботі організації [13].

За словами М. Дашкевича, доповіді, виголошені на засіданнях Товариства, представлені рядом напрямів: «південно-руська» і загальна археологія, антропологія, давня історія слов'ян, давня історія придунайських земель і Чорномор'я, загальні огляди

процесів розвитку російської державності, історія давньо-руського літописання, історія Південно-Західної Русі під владою Польщі й історія Литовсько-Руської і Московської держав, нова російська історія (до XVIII ст. включно), дослідження рукописних зібрань історичних матеріалів, народна психологія і поезія, історія побуту і права, церковнослов'янська й руська мова, література, писемність і друкарська справа, церковна історія, розробки з методології історії, огляди діяльності інших наукових товариств, з'їздів, відзначення ювілеїв відомих діячів науки і літератури [14].

Автор відкидав звинувачення сучасників на адресу товариства в непродуктивності діяльності за 25 років його існування, пояснюючи це тим, що, складаючись зі спеціалістів різних «відділів історичної науки», воно не могло зосередитися на вузькій спеціалізації. Окрім того, він вважав, що за чверть століття видати 12 книг «Чтений…» було значною справою, адже, окрім цих виданих публікацій, у зібраннях товариства укладено список розвідок, не розміщених на шпальтах видань унаслідок недостатності коштів [15].

Окрім зазначеного, М. Дашкевич здійснив порівняльний аналіз двох статутів товариства, розкрив зміст надрукованих «Чтений…» [16]. У ювілейному збірнику, приуроченому 50-річчю Київського університету, діяч помістив статтю з об'єктивною характеристикою наукової діяльності членів осередку [17]. Учений згадав про першу книгу ЧИОНЛ (з інформацією про перші п'ять років діяльності товариства (1873-1877 рр.), вже видану на той час під редакцією В. Іконникова. а також висловив сподівання на вихід другої й третьої книг. Помітно, що спочатку ЧИОНЛ не надавалося значення наукового часопису, йому відводилася роль збірника відомостей про засідання товариства.

Ювілейна промова, виголошена М. Дашкевичем на урочистому засіданні об'єднання 14 січня 1898 р., доповнена запискою про виникнення і діяльність Історичного товариства Нестора-літописця за 25 років, склала підґрунтя для створення досить солідного й ґрунтовного дослідження автора [18].

Окрему групу історіографічних джерел складають так звані ювілейні матеріали історичних наукових товариств і їхніх структурних підрозділів, куди належать, насамперед, вже вказані дослідження секретаря ІТНЛ М. Дашкевича, голови Харківського історико-філологічного товариства М. Сумцова [19], секретаря ХІФТ Є. Рєдіна [20], секретаря Педагогічного відділу ХІФТ

А. Ветухова [21], архіваріуса Є. Іванова [22] та директора Етнографічного музею ХІФТ В. Данилевича [23].

Так, 14-й том «Сборника Харьковского историко-филологического общества» (1905 р.), присвячений 25-річчю з дня існування товариства, містить вітальні листи, протоколи засідань наукового осередку за декілька років, а також розвідки й доповіді його керівників і членів. Зокрема, М. Сумцов охарактеризував наукову діяльність ХІФТ за 25 років, звернувши увагу на схожість завдань і характеру роботи осередку м. Харкова з Московським товариством історії і старожитностей, Одеським товариством історії і старожитностей, Історичним товариством Нестора-літописця. Виникнення ХІФТ, за словами його багаторічного голови, «співпало з пожвавленням провінційної історіографії, з тим прагненням до вивчення старовини та народності, яке стало продуктом… суспільного прагнення до розвитку національного самоусвідомлення на ґрунті вивчення вітчизняної історії» [24]. М. Сумцов відзначав факт колосальної роботи, проведеної товариством за чверть століття: з 1880 р. працював Історичний архів, з 1892 р. – Педагогічний відділ, дві бібліотеки. У 1895 р. від імені товариства були влаштовані жіночі курси, тривала робота над створенням Етнографічного музею, організовувалися загальнодоступні публічні наукові читання, видано 12 томів «Збірника», проведено багато досліджень, вийшло друком 7 випусків «Праць» членів Педагогічного відділу і зразки навчальної літератури, засновано премію імені О. Потебні за кращі студентські роботи з історії руської мови та літератури [25].

Особливу могутність товариства М. Сумцов вбачав у функціонуванні осередку саме при вищому навчальному закладі завдяки його потужній соціальній базі, професорсько-викладацькому складу, який утворював ядро товариства, та ініціативі талановитих членів. Голова охарактеризував напрям роботи осередку, пов’язаний із поширенням і популяризацією наукових знань серед широких верств населення, участь в археологічних з’їздах, громадсько-суспільному житті міста. Окрім усього, відзначено й негативні обставини, що гальмували швидкий поступ товариства: малочисельність історичного факультету університету, історична бідність краю, відсутність історичних пам’яток, «не помітна в діяльності І.Ф. Товариства, непомітна в його виданнях, … але помітна в малочисельному складі Товариства, яке завжди було малим для великого

університетського міста і культурного центру (обширного) краю» [26]. Не менш суттєвою перешкодою для плідної масштабної діяльності товариства називалася відсутність матеріальних засобів.

Стаття секретаря ХІФТ Є. Рєдіна містить аналіз наукової діяльності осередку. Зокрема, спрямування досліджень і розвідок його членів, як відзначив Є. Рєдін, – «із різних галузей історично-філологічних знань»: філософії, психології, логіки, загальної та руської історії, загальної та руської літератури, народної поезії, класичної філології, археології та історії мистецтв. Найбільше виголошених на засіданнях товариства доповідей присвячувалися «саме історії місцевого краю і його культурі: політичній історії, історії права, літературі, народній поезії, етнографії» [27]. Не менш важливе місце серед доповідей займали й некрологи з приводу смерті членів товариства або видатних людей, а також присвяти до ювілеїв російських учених.

У збірнику вміщено список рефератів, прочитаних на засіданнях товариства у 1876-1902 рр. за різними галузями знань (філософія, загальна історія, руська історія, історія місцевого краю, загальна література, руська мова і література, народна поезія, етнографія, класична філологія, археологія та історія мистецтв, некрологи), список досліджень і матеріалів, розміщених у 1-12 томах «Збірника», а також Статути товариства (1876, 1892 рр.), список його членів тощо.

Стаття Є. Іванова [28] є цінною у плані подання автором маловідомих свідчень про створення, організаційні труднощі, формування колекцій, фінансове й матеріальне становище Харківського історичного архіву (відкритий у 1880 р.), тісно пов'язаного з діяльністю ХІФТ. Особливістю цієї публікації є те, що автор указував як на досить високий рівень роботи архіву та його важливе значення для розвитку архівної справи, так і на труднощі організаційно-матеріального характеру, з якими довелося зіткнутися його засновникам і працівникам. Причому Є. Іванов неодноразово наголошував на тому, що «архів за своїм складом, функціями та науковим значенням є центральним архівом» і має всі підстави для того, щоб «його юридичне та фінансове становище було закріплене шляхом застосування до нього вимог існуючих центральних архівів» [29].

Діяльність Історико-філологічного товариства при Новоросійському університеті висвітлена дійсним членом

наукового осередку О. Маркевичем у ювілейному виданні, надрукованому на честь 25-річчя навчального закладу [30].

Як відзначила сучасна дослідниця О. Медалієва, ці ювілейні видання були першою спробою наукового аналізу досвіду діяльності університетських історичних наукових товариств, мали високий ступінь інформативності завдяки широкому залученню архівних документів і протоколів засідань наукових товариств, а також матеріалів публікацій їхніх членів [31].

Наступну групу історіографічних джерел про історичні наукові товариства складають окремі розвідки (монографії і статті в періодиці). Проте єдиними узагальнюючими роботами дорадянського періоду про існуючі до кінця XIX ст. в Україні в цілому та Київському університеті Св. Володимира гуманітарні наукові товариства й установи вважаємо праці В. Іконникова – видатного історика, джерелознавця, археографа й бібліографа, професора університету, який був одним із засновників Історичного товариства Нестора-літописця та його головою протягом 1874-1877 рр. [32]. Дослідником проаналізовано роботу археографічних комісій у губерніях імперії: видавничу діяльність, збирання і друк давніх пам'яток літератури, роботу архівів, а також статистичних комітетів (причому серед тих установ, що знаходилися в українських губерніях, автор відзначив плідних у плані історико-статистичних описів, етнографії і археології саме Чернігівський статистичний комітет і Кам'янець-Подільський церковно-статистичний комітет) [33].

Важливим аспектом було й те, що В. Іконников подав і бібліографію видань цих археографічних установ, характеристику як періодичних видань, так і окремих брошур та монографій членів наукових товариств, а також ознайомив із систематичними покажчиками про наукові осередки. Дослідник висвітлив археографічну діяльність функціонуючих у той час наукових товариств (з початку до середини XIX ст.): Товариства історії та старожитностей російських, Харківського товариства наук, Одеського товариства історії та старожитностей, а також Історичного товариства Нестора-літописця, Харківського історико-філологічного товариства (дані про ці наукові осередки були доволі обмеженими, проте акцент на їхній археографічній діяльності вже тоді мав важливе значення).

В. Іконников виділив в окрему групу археологічні товариства, до яких на теренах України відніс Церковно-

археологічне товариство при Київській духовній академії; товариства, які займалися дослідженням географії і етнографії Росії, наприклад, Імператорське Російське географічне товариство з його відділеннями, Товариство природознавства, антропології та етнографії при Московському університеті, Галицько-Руська Матиця. Як бачимо, автор одним із перших у дорадянській історіографії здійснив спробу класифікації історичних наукових товариств за переважаючими напрямами діяльності. У Кн. 2 першого тому В. Іконников подав опис бібліотек, архівів і музеїв, які існували при університетах, дослідницьких установах і наукових товариствах, оцінив колекції статистичних комітетів і археографічних комісій, губернських учених архівних комісій: колекції історичного архіву ХІФТ [34], рукописні експозиції музею при товаристві в Одесі та у Феодосії (Феодосійський музей старожитностей) [35]. У цілому В. Іконников високо поціновував діяльність установ і наукових товариств гуманітарного спрямування, які здійснювали величезну дослідницьку й археографічну роботу в Російській імперії у кінці XIX ст., а його робота є першим і єдиним на той час подібним синтетичним дослідженням.

У статтях і окремих довідкових виданнях також подавалася стисла інформація про діяльність історичних наукових товариств. Наприклад, інформацію про роботу ІТНЛ з 1873 по 1890 рр. представив О. Нестроєв, у публікації якого містяться важливі матеріали для вивчення передумов виникнення товариства і його початкової історії. Дослідник подав таблиці про кількість і характер засідань, а також представлених на них доповідей [36]. Функціонування товариства до початку XX ст. стало предметом розвідки львівського дослідника І. Кревецького. Праця історика відзначається вдалим аналізом внеску осередку в галузь історичної науки [37]. Окремі відомості про об’єднання і його діяльність, упорядковані В. Рудаковим, містяться в енциклопедичному словнику [38]. Згадку про заснування у 1863 р. при Університеті Св. Володимира ІТНЛ знаходимо в праці М. Володимирського-Буданова [39], проте глибокого аналізу його діяльності здійснено не було.

Окрему групу історіографічних джерел про найбільші історичні наукові товариства України XIX – початку XX ст. складають їхні звітні матеріали. Як правило, вони створювалися за аналогічною схемою: спочатку висвітлювався внесок окремих

членів товариств у розробку питань історії та суміжних із нею наук, подавався перелік новоприбулих членів і тих, які залишили товариство (в основному, внаслідок смерті), далі викладалися відомості про наповнення і функціонування бібліотеки, представлялася фінансова звітність, а також наукова діяльність товариства й основні заходи, в яких брали участь його члени за звітні роки. Так, чіткі статистичні дані про Історичне товариство Нестора-літописця віднаходимо у звітах М. Ясинського (секретар ІТНЛ з 1896 р.), А. Лободи (член товариства) й інших звітних матеріалах [40]. М. Ясинський також, як, скажімо, і М. Дашкевич, був упевнений, що саме нестача коштів не давала змоги регулярно поповнювати бібліотеку книгами, тому її запаси збільшувалися лише за рахунок пожертв із боку різних організацій, приватних осіб і членів товариства, а також шляхом обміну видань з іншими науковими інституціями. Наприклад, на 27 жовтня 1897 р. у відділі друкованих книг налічувалося 1 868 назв у 4 075 томах, у відділі рукописів – 11 давніх рукописних книг, 2 фотографічні знімки з давніх рукописів, 2 зв'язки окремих документів і 7 рукописних творів XIX ст. [41]. М. Ясинський, подаючи фінансову звітність товариства за поточні 1897-1898 рр., відзначив, що до звичних доходів додалися прибутки від влаштованих товариством публічних лекцій [42].

Автором в опублікованих звітних матеріалах висвітлено основні форми роботи товариства: 1) влаштування засідань, на яких доповідалися й обговорювалися наукові проблеми, 2) видання «Чтений…», 3) читання членами товариства публічних платних лекцій із різних галузей історичної науки, 4) підготовча робота до XI Археологічного з'їзду [43].

Проте в пункті 3 Розділу I Статуту товариства віднаходимо й інші завдання, які стояли перед науковим осередком: 1) влаштування приватних і публічних засідань, започаткування (з дозволу влади і з дотриманням відповідних правил і розпоряджень уряду) платних публічних читань за програмами, затвердженими Радою товариства; 2) пропозиція наукових проектів і видача грошових премій за їхню реалізацію; 3) комунікації з вітчизяними й іноземними науковими установами і з якомога більшою кількістю осіб для поширення матеріалів з історії, археології, палеографії та етнографії; 4) спорядження екскурсій задля дослідження пам'яток; 5) друк за вибором Редакційного Комітету звітів про засідання, наукових праць,

критично-бібліографічних статей, оглядів і наукових матеріалів окремими книгами у виданні «Чтения в Историческом обществе Нестора-летописца» або у спеціальних збірниках, виданнях пам'яток і монографіях [44]. Окрім того, М. Дашкевич доповнював перелік завдань «розробкою …літератури загальної», «збиранням наукових колекцій», друком праць товариства «без сторонньої цензури» [45].

Як і всі інші члени товариства, М. Ясинський охарактеризував його діяльність з кращого боку, роблячи акцент на тому, що воно «…продовжувало розвиватися і у своєму складі, і в своїх наукових розробках, і коштах, і, нарешті, у своїй науковій діяльності. А наявність усіх цих умов доводить… життєвість Товариства і обґрунтованість його існування» [46]. Про це свідчать згадки діяча в інших статтях, де він писав, що на початок XX ст., а саме до 1902 р. кількість членів осередку збільшилася до 149 членів, з яких – 21 почесний, 16 дійсних і 2 члена-кореспондента [47]. Бібліотека товариства поповнилася і складала вже 2 562 назви у 5 684 томах і брошурах, а також до трьох десятків рукописних документів [48]. У замітці М. Ясинського вже зустрічаються згадки про Музей товариства, який до 1903 р. поповнився литовськими та польськими монетами XVI-XVII ст. [49].

Дорадянська історіографія історії Історико-філологічного товариства при Історико-філологічному інституті князя О. Безбородька в Ніжині також відзначається власне описовим характером. Першими дослідженнями були звітно-статистичні матеріали про діяльність товариства, написані його членами. У таких замітках, як правило, представлена поточна діяльність за окремі роки та вміщено відомості про склад товариства [50], стислі повідомлення про науково-громадську діяльність [51], протоколи засідань і публічних лекцій, а також окремі статутні документи.

Загалом звітні матеріали про роботу історичних наукових товариств відзначаються фактологічним, а не дослідницько-критичним характером, однак при правильному підході й прочитанні вони вважаються історіографічним джерелом, у якому помітна чітка позиція їхнього укладача.

Серед літератури дорадянського періоду зустрічаються також поодинокі публікації і про інші товариства гуманітарного спрямування. Так, перші загальні відомості про Імператорське Російське воєнно-історичне товариство (ІРВІТ) і його Київський відділ знайшли відображення у «Військовій енциклопедії» [52].

Відсутність публікацій про ІРВІТ у подальшому була обумовлена не лише політичними й ідеологічними мотивами (Товариство носило назву Імператорського), але й тим, що воєнна історіографія як спеціальна галузь воєнно-історичної науки довгий час не існувала. Віднайдено невеликі за обсягом публікації описового характеру й про інші осередки: у брошурі про Київське товариство охорони пам'яток старовини і мистецтва висвітлено передумови створення осередку, його завдання, перспективи діяльності, подано списки засновників, уміщено фінансові звіти за перший рік його діяльності (1911 р.) [53].

Перші розвідки про Церковно-історичне та археологічне товариство при Київській Духовній академії (КЦІАТ) з'явилися наприкінці XIX ст., проте майже всі вони, як зазначає сучасний дослідник його історії К. Крайній, мали мистецтвознавчий характер і присвячувалися окремим пам'яткам або ж цілим колекціям із зібрання Церковно-археологічного музею [54].

Не менш важливе місце серед опублікованих джерел про цей науковий осередок займає мемуарна спадщина [55], зокрема ті спогади членів товариства, які зачитувалися як доповіді на ювілейних засіданнях, а згодом друкувалися у часописі «Чтения в Церковно-Археологическом Обществе при Киевской духовной академии» або «Трудах Киевской духовной академии». Так, у 1-му випуску «Чтений…» розміщена доповідь багаторічного секретаря Товариства М. Петрова про стан осередку та музей за перше десятиліття його існування [56]. У 5-му випуску «Чтений…» міститься три роботи такого плану: М. Петрова, присвячена 30-річному ювілею товариства [57], І. Бродовича, в якій мова йде про історію створення Церковно-археологічного музею та формування його колекцій [58], і Ф. Титова – про роль московського митрополита Макарія (Булгакова) у комплектуванні музею [59]. Комплексно ці статті дають досить глибоке уявлення про становлення і перші роки існування товариства та музею. До 46-ї річниці КЦІАТ і музею на шпальтах щоденної газети «Слово» з'явилася чергова публікація М. Петрова [60]. Ряд епізодів, присвячених діяльності товариства, містяться в інших статтях М. Петрова, у яких висвітлено постаті ректорів Академії – Філарета Філаретова, Феодосія Олтаржевського, Димитрія Ковальницького [61].

У цілому, на чому наголосив К. Крайній, більше уваги товариству приділяли представники історичної школи Київської духовної академії (М. Петров, П. Лашкарьов, П. Лебединцев,

В. Завітневич та ін.), пріоритетними напрямами наукових досліджень яких були археологічна діяльність осередку, історико-мистецтвознавча атрибуція експонатів, створення описів і каталогів колекції Церковно-археологічного музею. Роботи цих дослідників дають досить повне уявлення про дослідницьку роботу товариства і стан його музею. Дослідженнями іконопису колекцій музею займалися також представники російської історико-мистецтвознавчої школи М. Лихачов, М. Кондаков, Д. Айналов. Загальну характеристику музею та його колекцій (а окрім того, й історію Львівського церковного музею) подав у своїх роботах відомий український музеєзнавець І. Свєнціцький [62].

На сторінках періодичних видань кінця XIX – початку XX ст. чи в брошурах висвітлювалася побіжно висвітлювалась історія єпархіальних давньосховищ, які створювалися при церковно-археологічних товариствах або комітетах (наприклад, Волинського, Подільського єпархіальних давньосховищ та ін.) [63]. Як відзначає сучасна дослідниця І. Карсим, такі замітки, що вийшли ще у період заснування давньосховищ, містять відомості про обставини їхнього створення, перші надходження, поділ музеїв на відділи та мають подвійне інформаційне навантаження. Увесь дорадянський період розвитку історіографії теми характеризується реконструктивно-описовим, часто просто інформативним стилем, оскільки автори були творцями й співробітниками відповідних установ, що зумовлює часткову суб'єктивацію змісту праць [64]. Зустрічаються й однорічні, надруковані у формі брошур звіти самих церковно-археологічних товариств, наприклад, Волинського церковно-археологічного товариства [65], КЦІАТ [66], Київського товариства старожитностей і мистецтв [67].

Вперше про діяльність учених архівних комісій згадується в оглядах директорів петербурзького Археологічного інституту, який опікувався їхньою роботою [68] та діяльністю інших дослідників [69]. Як повідомляє В. Хмарський, у цих оглядах, побудованих на основі звітів установ, міститься стисла інформація про започаткування й основні напрями роботи комісій. Ці праці є важливими не стільки інформацією про діяльність установ, скільки можливістю співставлення і порівняння їхньої роботи з аналогічними установами [70]. Згодом науковці майже зовсім не видавали окремих праць з історії архівних комісій. Увагу привертає лише доповідь А. Маркевича, виголошена 1912 р. на

честь 25-річчя існування Таврійської вченої архівної комісії (ТВАК) [71]. А. Маркевич подав передісторію заснування комісій, у тому числі загальний огляд стану архівів Таврійської губернії і шляхів їхнього обстеження, створення історичного архіву й труднощів із приміщенням і фінансами, вказав на археологічні дослідження і пам'яткоохоронну діяльність. Цінність доповіді, на думку В. Хмарського, полягає в тому, що вона є не ювілейним панегіриком, а виваженим поглядом на власний скромний науковий доробок як ключової постаті в історії ТВАК [72]. А. Маркевич указав на подвійне становище комісій: з одного боку, це «хранителі губернських історичних архівів», з іншого – «історико-археологічні вчені товариства, що вивчають історію і старожитності краю, охороняють пам'ятки старовини».

На десятирічний ювілей Катеринославської вченої архівної комісії (КВАК) опубліковано нарис її діяльності за авторства А. Синявського [73], в якому редактор «Летописи» розкрив передумови заснування комісії, основні напрями її діяльності й здобутки. (Детальний історіографічний огляд діяльності губернських учених архівних комісій в Україні зроблений І. Симоненком у ґрунтовному дослідженні [74], тому заглиблюватися у цю проблему, повторюючи напрацювання історика, у межах даної монографії вважаємо недоцільним).

Загальна характеристика західноукраїнських товариств (у першу чергу культурно-просвітніх), що брали участь у краєзнавчій виставці, зініційованій НТШ в 1894 р., подана у своєрідному путівнику. Так, проаналізовано роботу Товариства «Просвіта» (виникло у Львові, 1868 р.), яке працювало «в напрямі просьвітно-економічнім» [75] і мало філії в різних містах краю, Товариства «Руська бесіда» (Львів, з 1861 р.), метою якого було «зблизити до себе осьвічених Русинів, витворити між ними товариські зносини…» [76], Наукового товариства імені Тараса Шевченка, Руського Товариства педагогічного (Львів, 1881 р.), яке вирішувало педагогічні питання краю (заснування шкіл, опіка над народними, середніми та вищими навчальними закладами, сприяння розвитку рідної мови тощо), Товариства «Руський Боян» (Львів, 1891 р.), яке поставило за мету «плекати руско-народну музику, удержувати свій власний хор…, давати публічні концерти, устроювати прогульки артистичні і товариські сходини для науки співу, далі засновувати філії товариства по провінції, допомагати до розвою питомої музики через визначуванє премій за найліпші

композиції і популяризувати ті композиції через їх виданє до друку» [77], «Клубу Русинок», який передбачав «освіту жіноцтва руського і виховання дітей в народнім дусі»[78], «Перемишльського Бояна» (мета, аналогічна зі Львівським), літературного товариства «Руська Бесіда» в Чернівцях (засноване в 1869 р. з метою просвіти народу), Товариства руських ремісників «Зоря» (Львів, 1884 р.), яке утримувало читальню і бібліотеку, влаштовувало декламаційно-музичні вечори, аматорські театральні вистави тощо, сприяло вихованню і навчанню ремісничої молоді [79]. У цьому виданні побіжно висвітлено структуру, склад, керівництво, основні напрями діяльності зазначених товариств, гуртків і організацій, охарактеризовано їхню видавничу діяльність.

Таким чином, перші розвідки про наукові товариства й організації гуманітарного спрямування на теренах України XIX – початку XX ст., як засвідчує проведений аналіз, створювалися переважно самими ж активними членами осередків (головами та секретарями товариств). Звідси – нерідко прихильне ставлення до інституцій, показ лише позитивних напрямів діяльності, дещо завищена роль товариств у вітчизняному науковому середовищі. Дорадянська історіографія представлена, в основному, поодинокими, доволі поверхневими й однобічними працями, які, до того ж, мають описовий характер, хоч і насичені статистичними відомостями. У цих розвідках охарактеризовано окремі аспекти роботи товариств: подано опис засідань із представленими на них доповідями, наповнення бібліотек, потік фінансів, вивчено видавничу діяльність, а також участь членів у різних науково-громадських заходах. На жаль, в історіографії цього періоду зовсім не висвітлено співпрацю наукових товариств між собою та з іншими вітчизняними інституціями.

Найбільша кількість публікацій дорадянського періоду присвячена історії діяльності Історичного товариства Нестора-літописця та Історико-філологічного товариства при Харківському університеті; значно менше публікацій є про Історико-філологічне товариство Новоросійського університету та Історико-філологічне товариство Історико-філологічного інституту князя О. Безбородька в Ніжині. Зустрічаються також поодинокі публікації, як правило, статейного формату у збірниках праць наукових товариств про Імператорське Російське воєнно-історичне товариство, Церковно-історичне та археологічне товариство при Київській Духовній академії, окремі церковно-археологічні товариства.

Як бачимо, дорадянським історичним наративом не охоплена велика кількість існуючих на той час наукових товариств і організацій гуманітарного спрямування. Окрім того, немає узагальнюючих синтетичних праць за напрямами діяльності згаданих осередків (винятком вважаємо лише працю В. Іконникова про археографічну діяльність наукових товариств XIX ст.). Багато звітних матеріалів наукових товариств, перш за все, мають яскраво виражене джерелознавче значення, тому розглядати їх в історіографічному дискурсі потрібно вибірково. Окрім того, вони характеризуються відсутністю критичного аналізу діяльності осередків, позаяк основна увага акцентована на фактажі.

3.2. Значення наукових осередків крізь призму бачення істориків радянського періоду

Радянський період у зв'язку зі специфікою історичної науки з її марксистсько-ленінським підходом до розуміння суті дореволюційної історіографії відзначався певними особливостями й власними дослідницькими конструктами щодо місця гуманітарних наукових товариств у тогочасному суспільстві й науці. У працях радянських учених спостерігаємо безліч різновекторних оцінок діяльності цих осередків. Як відзначила О. Медалієва, для публікацій радянського періоду характерне заниження оцінки діяльності зокрема університетських історичних наукових товариств, що пояснюється панівною на той час думкою про кризу історичної науки періоду імперіалізму. Радянський етап розвитку історіографії позначився уникненням уваги до розробок принципових проблем, нерідко замовчуванням, а то й спотворенням фактів і наукових здобутків попередньої генерації українських учених. Література цього періоду суттєво відрізняється від дореволюційних робіт з історії гуманітарних наукових товариств як методологічними підходами, так і принципами періодизації та структурою [80].

У 1920-х рр. опубліковані розвідки членів Історичного товариства Нестора-літописця з інформацією про діяльність осередку. Замітки В. Базилевича, активного учасника товариства, по суті, є лаконічними звітами про роботу організації в перші роки радянської влади [81]. Автор указував на те, що товариство в 1919 р. лише призупинило свою діяльність (ліквідоване не було) до 1921 р. [82], а вже на 1922 р. у його складі налічувалося

212 членів [83]. В іншій статті В. Базилевич констатував, що за 50 років діяльності ІТНЛ провело понад 600 засідань, на яких виголошено більше 1 200 доповідей з історії, археології, історії літератури, члени об'єднання брали участь в організації археологічних з'їздів, проводили краєзнавчу роботу, видавали «Чтения Исторического общества Нестора-летописца». У 1923 р. товариство мало 17 засідань, на яких заслухано 30 доповідей [84], а членів налічувалося вже 208 осіб [85]. Логічно, що в статтях є схвальні відгуки про діяльність товариства і його активну роботу.

Розвідка І. Житецького присвячена переважно питанню утворення Історичного товариства Нестора-літописця [86]. Автор детально висвітлив конфлікт, що виник між І. Хрущовим і М. Максимовичем щодо відкриття товариства. І. Житецький підтримав позицію останнього, якому й належала ідея формування наукового осередку. Дослідник указував, що статут ІТНЛ затверджений 9 грудня 1872 р. [87], перше засідання відбулося 27 грудня 1872 р. [88], а 10 листопада 1873 р. – об'єднання двох товариств [89]. Згодом інформація про ці дати дала окремим дослідникам підстави стверджувати, що осередок виник саме в1873 р.

І. Житецький зазначав, що протягом перших років діяльності організації простежується «…деякий ухил докладів на засіданнях чи до церковної історії, чи до історії загально-російської, дещо з дослідів торкалося археології та історичної топографії Київа та Київщини; … уже за головування Іконникова … теми докладів, рефератів і звідомлень стали ріжноманітнішими і наблизилися до інтересів української археології, історії і літератури. Тоді і кількість членів побільшала» [90]. Досить цікавою є вказівка автора статті на те, що половина членів товариства були не лише поміркованими особами, але навіть противниками того, що виходило за межі офіційної науки [91]. У подальшому такі згадки стали «вагомим» аргументом для звинувачення членів Історичного товариства Нестора-літописця у «буржуазно-націоналістичних» закидах.

Дослідження А. Степовича, створене в 1920-х рр., мало ювілейний характер. У ньому побіжно охарактеризована історія товариства за 50 років; особливий інтерес викликають матеріали про період після 1917 р., який майже не відображений в історіографії [92].

Фрагментарно історія товариства висвітлена в ряді праць з

історії української інтелігенції 1920-1930-х рр., розвитку культури України, біографістики, в навчальній літературі. Аналіз наукового доробку діячів ІТНЛ у 1920-х рр. здійснювали П. Бензя [93], О. Гермайзе [94], П. Кияниця [95], М. Нечкіна [96], М. Яворський [97]. Вони акцентували увагу на розширенні джерельної бази досліджень у цей період, розробці нових напрямів наукових студій, наголошували на вимозі більш критичного вивчення архівних матеріалів і висвітлення актуальних проблем історії з позицій марксизму, що, власне, й диктували ті суспільно-політичні реалії, в яких працювали дослідники.

У 1920-х рр. діяльність Харківського історико-філологічного товариства вивчали радянські історики (В. Барвінський [98], П. Петров [99]), які прийшли до висновку про важливий внесок цього товариства, а також інших історичних товариств у розробку джерельної бази історії України.

Ліквідація окремих наукових установ Всеукраїнської Академії наук республіки в другій половині 1920-х – на початку 1930-х рр. та ідеологізація суспільного життя зумовили формування загальної негативної оцінки доробку українських істориків. З цього часу розпочалася свідома фальсифікація подій або замовчування здобутків історичної науки. Тогочасній літературі властива негативна оцінка всієї дорадянської історіографії та історіографії України 1920-х рр., шельмування представників старої школи, ігнорування окремих напрямків їхніх наукових студій, виключно позитивна оцінка марксистської методології.

У 1930-х – на початку 1950-х рр. радянська історична наука зазнала докорінних змін. Науковій, просвітницько-громадській і видавничій діяльності історичних наукових товариств бракувало предметної уваги з боку радянської історіографії, яка зверталася до них лише при вивченні університетської тематики [100]. Проте навіть у ґрунтовних працях, присвячених вищим навчальним закладам України, науковим товариствам у їхніх стінах приділялося мінімум уваги, свідченням чого є лише побіжні згадки про існування таких осередків при університетах у Харкові та Одесі [101].

У збірнику, підготовленому до сторічного ювілею Київського університету [102], взагалі знехтувано здобутками членів Історичного товариства Нестора-літописця. До 125-ї річниці від дня заснування Київського університету надруковано працю, в

якій побіжно згадувалося про діяльність товариства й роботу його окремих членів у Київському інституті народної освіти. Підкреслювалося, що головна увага в ті роки приділялася організації плідної творчої роботи з різноманітних історичних дисциплін із метою поширення знань. Щодо конкретного внеску в окремі галузі історії акцентувалося на влаштуванні товариством підготовчої роботи до проведення археологічних з'їздів, відзначення 100-ї річниці повстання декабристів тощо [103]. Подальші ювілейні видання, в основному, повторювали ці твердження [104]. У цілому дослідники, перш за все, зосереджувалися на соціально-економічних передумовах виникнення наукових товариств і класовому аналізі університетської реформи 1863 р.

Узагальнена інформація про історичні наукові товариства України XIX – початку XX ст. подана в кількатомному виданні 1960-го р. [105], автори якого систематизували відомості про всі історичні товариства Російської імперії з кінця XVIII ст. і до 1917 р., виокремили серед них групу власне університетських історичних наукових товариств. Знайшли своє місце й статті про товариства в «Енциклопедії українознавства», що видавалася в екзилі. На жаль, названа енциклопедія дає інформацію лише про ІТНЛ [106], а діяльність історико-філологічних товариств в Харкові, Одесі й Ніжині висвітлена лише в загальному нарисі [107].

Слід відзначити, що висновки, вміщені в узагальнюючих виданнях радянського періоду, є досить суперечливими. Так, у другому томі «Очерков истории исторической науки в СССР» міститься згадка про те, що Історичне товариство Нестора-літописця «всю увагу приділяло давньому періоду історії Росії, … було малочисельним» і в 1889 р. у своєму складі мало лише 91 особу [108]. Однак, як наразі відомо, вивчення давньої історії держави було лише одним із багатьох напрямів діяльності товариства. «Буржуазно-націоналістичний» характер діяльності істориків після 1917 р. відзначив і Г. Шевчук, який висвітлив роботу ІТНЛ після приєднання його до ВУАН, проте не виділяв його в окремий науковий осередок. Автор акцентував увагу на тому, що «розвиток суспільних наук в ці роки проходив в умовах запеклої ідейної боротьби, яка відбивала ту гостру класову боротьбу, що точилася на Україні в зв'язку з активізацією діяльності непманської буржуазії і куркульства. Відвертіше стали виступати буржуазно-націоналістичні елементи в галузі історії та

літературознавства (які групувалися біля Грушевського та Єфремова) з проповіддю теорії єдиного потоку. Яворський, Гермайзе та інші, прикриваючись марксистсько-ленінською фразеологією, перекручено з меншовицько-троцькістських і буржуазно-націоналістичних позицій висвітлювали історію України» [109].

Спадок Харківського історико-філологічного товариства, зокрема в галузі етнографії, у 1970-х – 1980-х рр. досліджував В. Фрадкін, який вивчав особливості фольклорно-просвітницької діяльності осередку [110]. Урахувавши широкі фольклорно-етнографічні напрацювання ХІФТ, В. Фрадкін визначив склад його членів і з'ясував організаційні форми його різнобічної наукової, просвітницької і суспільної діяльності (проте О. Медалієва кваліфікувала фольклорно-етнографічну діяльність ХІФТ лише як один із напрямів наукових пошуків його членів [111]).

У наступних працях [112] учений цілком справедливо звернув увагу на гендерну складову у діяльності ХІФТ (участь О. Єфименко, М. Салтикової, О. Радакової, О. Калмикової та ін.). Зважаючи на те, що кількість жінок – дійсних членів інших російських і українських громадських організацій – була незначною, Харківське історико-філологічне товариство, де жінки становили близько 5 % від загального складу, можна вважати одним із «піонерів» руху за реалізацію прав жінок отримувати освіту й працювати у галузі науки. Досить слушним, на нашу думку, є висновок В. Фрадкіна про те, що члени ХІФТ, проводячи в складних умовах Російської імперії наукову й просвітницько-пропагандистську роботу, «виявляли громадянську мужність». Окрім того, В. Фрадкін наголошував на тому, що до складу осередку входили вчені з інших країн, що сприяло «налагодженню його міжнародних наукових зв'язків» [113].

У авторських розвідках досліджено також напрями діяльності товариства, його наукову й видавничу діяльність, приділено увагу його науковим і навчальним допоміжним установам (бібліотеці, історичному архіві, Педагогічному відділі з комісіями, Етнографічному музею тощо). Автор указав на значну популярність товариства не лише в межах Росії, але й за кордоном, де підтримувалися наукові контакти; виділяв наявність у товаристві «прогресивно налаштованих» членів, відзначав «величезний вклад товариства у розвиток української культури і підготовку наукових кадрів» [114] уже після встановлення радянської

влади. В. Фрадкін, як і інші радянські науковці, був переконаний, що «запорукою успішної роботи ХІФТу було те, що в його діяльності тісно перепліталися інтереси наукові, громадсько-освітні й педагогічні, а в громадсько-освітній діяльності використовувалися різноманітні форми та методи роботи з метою налагодження більш тісного контакту з трудящими масами. … Незважаючи на наявність в діяльності ХІФТу демократичних тенденцій, вона проходила в руслі ліберального культурництва, тому що погляди більшості членів Товариства все ж таки не виходили за межі буржуазно-демократичного світогляду» [115].

Творчий доробок і діяльність Харківського історико-філологічного товариства паралельно з В. Фрадкіним вивчав також В. Сарбей, який наголошував на важливому значенні праць найбільш відомих членів товариства: П. Єфименка, О. Єфименко, М. Плохинського, Д. Яворницького, М. Дринова та Д. Багалія. Можливість вивчати історію Слобідської України членами ХІФТ В. Сарбей справедливо пов'язував із розширенням історико-документальної бази осередку − створенням Історичного архіву [116]. Нам імпонують наукові погляди українського дослідника на історію функціонування ХІФТ, однак не можна погодитися з тезою В. Сарбея про те, що причинами занепаду й ліквідації товариства була «відірвана від насущних проблем суспільно-політичного життя» його діяльність (ХІФТ припинило свою роботу в 1919 р. внаслідок реорганізації Харківського університету. Більшість членів товариства склали ядро новоствореного Харківського губернського комітету з охорони пам'яток старовини та природи).

У 1980-х рр. в «Археографічному щорічнику» з'явилася публікація В. Шандри [117], в якій діяльність осередку, особливо його Педагогічного відділу і музею, оцінені досить високо. Віднайдена публікація В. Кириліна кінця 1970-х рр. про Харківське товариство наук, створене 1812 р. при університеті, де дослідником висвітлено вклад цього осередку в розвиток археології [118].

Характерним для 1960-х – 1970-х рр. була поява праць радянських дослідників про окремих членів історичних наукових товариств, у яких, через призму біографістики, подавалася й стисла історія осередків. Так, творчому шляху історика О. Левицького присвячені статті Л. Москвич [119], діяльності й науковим поглядам О. Лазаревського – розвідка В. Сарбея [120].

Стислі дані про історичні наукові товариства містяться в енциклопедичних виданнях, але вони, знову ж таки, хибують неточностями [121]. Так, мають місце помилки у визначенні хронологічних меж діяльності Історичного товариства Нестора-літописця. У замітках А. Разгона вказується, що осередок утворено в 1872 р., І. Бутич наводить 1873 р. У всіх енциклопедичних виданнях стверджується, що товариство припинило свою діяльність у 1917 р., що не відповідає дійсності [122]. В енциклопедичному довіднику, присвяченому м. Києву, уточнюється, що після 1917 р. об'єднання відновило свою роботу в 1921 р. у складі ВУАН і перестало функціонувати на початку 1930-х рр. Ці уточнення не зовсім коректні. У періодичній пресі й ряді монографій [123] зазначено факт приєднання (підкреслення наше – *І.Д.*) Історичного товариства Нестора-літописця в 1921 р. до ВУАН, а не відновлення його діяльності, яка припинилася у 1917 р. Про часопис ЧИОНЛ в енциклопедіях радянської доби також є побіжні згадки [124]. А. Разгон [125] представив список історичних товариств у складі 113 організацій, які діяли на території Російської імперії до 1917 р.

Детальніша увага до діяльності історичних товариств Російської імперії дорадянського періоду почала приділятися з 1970-х рр. З'явилися узагальнюючі статті В. Сарбея [126], О. Степанського [127]. Проте В. Сарбей украй негативно віднісся до наукового спадку історичних товариств, зокрема й Історичного товариства Нестора-літописця, в якому тон «задавали … реакціонери, …пропагували непорушність устоїв самодержавства і православ'я» [128]. При цьому В. Сарбей чітко розмежовував членів товариства на тих, які здійснили «певний внесок у розробку проблем вітчизняної історії, особливо історії України і Києва» («прогресивні представники буржуазної історіографії О. М. Лазаревський, О. І. Левицький, В. С. Іконников, І. В. Лучицький, В. І. Щербина та інші») і «проповідників буржуазно-націоналістичних концепцій» (В. Б. Антонович, М. С. Грушевський) [129]. Дослідник упевнений, що саме входження до складу товариства представників різних історико-філологічних спеціальностей, корпоративний характер членства, схоластичний академізм тематики доповідей і повідомлень, присвячених переважно подіям далекого минулого і пройнятих ідеєю «охоронних начал російського життя», не сприяло пожвавленню діяльності наукового осередку й не підвищувало його

авторитету [130]. Стосовно цього слід відмітити, що самі члени товариства вбачали певні труднощі діяльності саме в недостатності коштів, а не в структурі організації. В. Сарбей був переконаний, що всім дорадянським товариствам був властивий занепад, чому сприяв «загальний кризовий стан історичної науки періоду імперіалізму». Така оцінка результативності діяльності наукового об'єднання знайшла відображення і в ряді узагальнюючих праць 1980-х рр. [131].

Окрім того, ряд авторів у дослідженнях 1950-х – початку 1980-х рр. висвітлювали внесок історичних наукових товариств у конкретну галузь знань. Так, охарактеризовано, наприклад, археографічну діяльність Історичного товариства Нестора-літописця (праці І. Бутича [132], Б. Ватулі [133], Я. Ісаєвича [134], М. Ковальського [135]). Про внесок товариства в розвиток вітчизняної археографії йшлося у тезах доповідей республіканської наради (1988 р.), присвяченій українській археографії [136], а також у навчальному посібнику з джерелознавства [137]. Зокрема, цікавим у цьому плані є дисертаційне дослідження Б. Ватулі, в якому подана оцінка таких археографічних установ України XIX – початку XX ст., як Одеське товариство історії і старожитностей, Київська комісія для розбору давніх актів, Подільське церковне історико-археологічне товариство, Історичне товариство Нестора-літописця, Харківське історико-філологічне товариство, Чернігівська, Таврійська, Катеринославська і Полтавська губернські архівні комісії, Наукове товариство ім. Т. Шевченка у Львові. Дослідник стверджував, що ці установи йшли у фарватері урядової політики й були виразниками волі правлячих класів, а «буржуазні» історики відходили від зображення суспільної дійсності до ідеалізму, фальсифікували історичне минуле. Б. Ватуля проводить думку про те, що першість у публікації та виданні документів належала все ж таки загальноімперським науковим товариствам і установам, які працювали в Росії, відводячи українським другорядну роль: «незначну діяльність щодо публікації документів з історії України проводили: … Подільське церковне історико-археологічне товариство (1865), Історико-філологічне товариство при Харківському університеті (1877), Українське наукове товариство в м. Києві (1907)» [138]. Автор указує на значну кількість опублікованих відповідними установами документів і стародруків, однак акцентує увагу на тому, що вони публікувалися

безсистемно, а якщо і дотримувалася виразна лінія, то вона будувалася виключно на основі «буржуазної методики». Не зважаючи на те, що це дослідження переслідувало тверду ідеологічну мету, його поява в 1950-х рр. мала позитивне значення, адже дослідники цікавилися як історією наукових товариств і установ гуманітарного спрямування, так і безпосередньо їхніми виданнями.

Досить важливе значення для історіографічних студій мають збірники документів і довідкова література. Сюди належить, наприклад, «Систематичний покажчик до періодичних видань Київського університету (1861-1960)», виданий у 1963 р. [139], до якого ввійшли, окрім іншого, такі матеріали Історичного товариства Нестора-літописця, надруковані в ЧИОНЛ, як статут і правила бібліотеки, опис рукописів, витяги з протоколів засідань і постанов Ради товариства, звіти про його стан і діяльність, відомості про засідання, особовий склад і перелік видань осередку.

До довідкової літератури відносимо також збірник документів «Киевский университет. Документы и материалы 1834-1984», виданий з нагоди 150-річчя з дня заснування навчального закладу. Збірник містить 236 документів з історії вузу, що висвітлюють основні етапи його діяльності, організаційну структуру й наукові зв'язки з дня заснування до 1984 р. [140]. Однак документів, пов'язаних із роботою ІТНЛ, є лише один: «Із повідомлення комісара Київського університету в Управління губвиконкому про наявність наукових товариств при університеті» від 16 червня 1919 р. [141]. Так, серед 15-ти товариств згадано й Історичне товариство Нестора-літописця, що також підтверджує факт його існування в 1919 р.

Учені української діаспори частково зверталися до досвіду ІТНЛ. Зокрема, С. Наріжний указав, що товариство складалося з фахівців історичних і філологічних наук, «тому й не могло обмежитися в своїй праці якоюсь однією вузькою спеціальністю» [142]. Учений, звернувши увагу на фінансовий стан організації, допустив обставину про неспроможність «організувати ні археологічних розкопів, ні колективного розроблення архівних матеріалів» [143].

З 1980-х рр. багатогранна діяльність Історичного товариства Нестора-літописця вперше стала предметом спеціальних досліджень, якими активно зайнявся М. Колесник. Учений

опублікував ряд статей, довідник, згодом – дисертаційне дослідження, присвячені основним етапам і напрямам діяльності наукового осередку, його внеску в археографію історії України [144]. Зокрема, в одній зі статей дослідник, висвітливши історію створення товариства, виокремив декілька етапів його діяльності: 1) початковий (1872-1893 рр.), що характеризувався ідейною боротьбою «офіційного охоронного» (очолюваного І. Хрущовим) і «буржуазно-ліберального» (очолюваного М. Максимовичем) напрямів і відзначився досить складним фінансовим становищем; 2) другий етап (1894-1917 рр.) – активізація діяльності товариства й зростання його авторитету; 3) третій етап (1917-1931 рр.), коли в товаристві відбулися зміни організаційно-наукового характеру після приєднання його до ВУАН [145].

Водночас М. Колесник акцентував увагу на існуванні в середовищі товариства різних напрямів, представлених у дореволюційній історіографії згідно з радянсько-марксистською класифікацією: охоронний (І. Линниченко, О. Романович-Славатинський, Ф. Фортинський), буржуазно-ліберальний і дрібнобуржуазний (Д. Багалій, В. Іконников, О. Котляревський, О. Лазаревський, О. Левицький, І. Лучицький), буржуазно-націоналістичний (В. Антонович, М. Грушевський) [146].

Дослідником проведена серйозна робота з упорядкування спадку товариства, що відобразилося у публікації бібліографічного довідника [147]. Окрім того, що автор скомпонував вихідні дані усіх випусків ЧИОНЛ, склав алфавітний покажчик усіх статей, розміщених на шпальтах друкованого видання, подав предметний покажчик напрямів публікацій членів товариства, він ще й виклав власну оцінку значення наукового осередку. М. Колесник вважав, що ІТНЛ за масштабами наукової та громадської діяльності, широтою наукових інтересів і чисельністю було одним із найбільших науково-історичних товариств Росії у кінці XIX – на початку XX ст. [148]. Учений датою створення товариства вважав 1872 р., одним із перших звернув увагу на те, що багато досліджень, заслуханих на засіданнях товариства, побачили світ на сторінках «Киевской старины», «Университетских известий», «Трудов Киевской духовной академии» й інших видань.

У дисертації М. Колесник узагальнив власні напрацювання, проаналізувавши великий пласт джерел і літератури з цієї проблеми, дослідив різні аспекти діяльності товариства,

сформулював вагомі для свого часу висновки. Науковець одним із перших охарактеризував зв'язки членів Історичного товариства Нестора-літописця з іншими аналогічними інституціями. На відміну від попередників, він звернув увагу на роботу товариства після 1917 р., відмічаючи, що в «радянський період діяльності товариства окремі його члени прагнули оволодіти марксистсько-ленінською методологією» [149] і підкреслюючи, що цей період «виявився досить діяльним» [150]. Значним напрацюванням автора було вивчення діяльності осередку в галузі історіографії, бібліографії і джерелознавства, а також у розробці малодосліджених історичних питань.

Радянська історіографія діяльності Історико-філологічного товариства при Історико-філологічному інституті князя О. Безбородька в Ніжині характеризується майже повною відсутністю окремих самостійних досліджень, що пояснюється означенням товариства буржуазно-ліберальним за спрямуванням. У довідковій літературі знаходимо лише короткі замітки про наукову спільноту м. Ніжина, зокрема, «…товариство засноване групою викладачів буржуазно-ліберального напряму у 1894 р. Діяльність була спрямована на висвітлення історії Чернігівщини. Очолювали товариство А. Добіаш, М. Бережков та ін., видавали «Сборник Историко-филологического общества при институте князя Безбородко в Нежине», в якому опубліковано статті і документи з історії, етнографії краю, матеріали про О. С. Пушкіна, М. В. Гоголя, вітчизняних істориків, археологів, кобзарів та ін. Припинило свою діяльність у 1917 р.» [151]. У фундаментальному дослідженні «Історія міст і сіл Української РСР» містилася лише згадка про створення товариства, яке «займалося дослідженнями в галузі історії, мовознавства, етнографії, літератури, філософії» і «складалося з комісій» [152].

Аналогічну інформацію знаходимо в іншому енциклопедичному виданні з історії Чернігівщини, що побачило світ у 1990 р., проте, на відміну від попередніх видань, у ньому відсутня вказівка на буржуазно-ліберальний напрям діяльності товариства та зазначено іншу дату його ліквідації – 1918 р. [153]. Окрім того, подано інформацію з побіжним аналізом його друкованого видання – «Сборника Историко-филологического общества при институте князя Безбородко в Нежине», 15 томів якого побачили світ у 1896-1915 рр. [154].

Про «непопулярність» наукових розробок з історії ІФТНІ свідчить і той факт, що під час роботи Чернігівської обласної

наукової конференції з історичного краєзнавства в 1985 р. не були виголошені доповіді про діяльність товариства [155]. Навіть у збірнику «Література та культура Полісся», присвяченому Ніжинській вищій школі (1820-1990 рр.) (Вип. I), при висвітленні роботи Ніжинського історико-філологічного інституту й напрацювань його викладачів зустрічаємо лише поодинокі згадки про товариство [156]. До цього періоду належать лише праці О. Коваленка [157].

Першою ґрунтовною роботою з історії товариства вважаємо дисертаційне дослідження В. Малиневської, присвячене розвитку історичного краєзнавства на Чернігівщині в кінці XIX – на початку XX ст. [158]. Дослідниця по праву відводить Історико-філологічному товариству друге місце після Чернігівської губернської архівної комісії у процесі вивчення і розробки краєзнавчих питань, однак роком припинення діяльності товариства називає 1919 р. та, окрім того, відзначає, що вийшло друком 10 випусків «Сборника Историко-филологического общества при институте князя Безбородко в Нежине» [159], тоді як у радянських енциклопедіях ця цифра становить 15 випусків [160]. Відзначимо, що «Сборник…» видавався так: Т. 1 – 1896 р., Т. 2 – 1899 р., Т. 3 – 1900 р., Т. 4 – 1903 р., Т. 5 – 1904 р., Т. 6 – 1909 р., Т. 7 – 1910 р., Т. 8 – 1912 р., Т. 9 – 1914 р., Т. 10 – 1916 р.

В. Малиневська акцентувала увагу на значній просвітницькій роботі товариства, проаналізувала його склад, структуру, форми роботи та внесок у етнографічне й археологічне дослідження Чернігівщини, однак відзначила, що товариству не вдалося повністю реалізувати свої завдання внаслідок «елітарного» складу [161].

Автор виділила декілька періодів у діяльності краєзнавчих об’єднань Чернігівщини, у тому числі й ніжинського:

1) друга половина 90-х рр. XIX ст. – коли лише формувалася організаційна структура товариства, внаслідок чого воно не змогло «виправдати надії наукової громадськості»;
2) 1900-1907 рр. – період оновлення складу товариства, збільшення кількості і якості його засідань, розширення тематики досліджень;
3) 1907-1910 рр. – період урядової реакції, що вплинуло на спад історико-краєзнавчого руху та звуження масштабів діяльності;
4) 1910-1914 рр. – чергове піднесення діяльності товариства;

5) 1914-1917 рр. – призупинення наукових розробок і досліджень, зниження активності роботи товариства [162].

Окрім історичних (історико-філологічних) наукових товариств України XIX – початку XX ст. у радянській літературі вивчалася також діяльність інших гуманітарних наукових об'єднань. Наприклад, висвітлення історії Київського Церковно-історичного й археологічного товариства в радянський період мало суто фрагментарний характер, більшості тогочасних істориків притаманно критично-негативне ставлення до його наукової спадщини. Про нього побіжно згадується у статтях, присвячених вітчизняним історичним товариствам XIX ст. [163], до теми його археологічної діяльності звертався М. Каргер, оцінюючи її значення вкрай низько [164]. Більше уваги приділялася Церковно-археологічному музею при товаристві. У 1927 р. під загальним керівництвом тодішнього директора заповідника «Всеукраїнський музейний Городок» П. Курінного вийшов збірник, ряд статей якого висвітлював питання атрибуції його колишніх експонатів, у тому числі й тих, що потрапили з Церковно-археологічного музею [165]. У середині 1980-х рр. з'явилася монографія Г. Вздорнова – ґрунтовне дослідження історії формування музейної колекції іконопису – й відзначено важливу роль товариства в справі збереження і дослідження давніх церковних пам'яток [166].

Значний внесок у вивчення церковно-археологічних товариств Російської імперії здійснила російська дослідниця І. Комарова, публікації якої відносяться як до 70-80-х рр. XX ст., так і до сучасного етапу розвитку історичної науки (про що буде наголошено у відповідному параграфі монографії). Авторка одна з перших подала систематизований перелік і побіжний опис церковно-археологічних товариств і установ Російської імперії кінця XIX – початку XX ст., висвітлила значення їхньої діяльності у справі охорони пам'яток культури [167]. Так, І. Комарова представила читачу список у 52 таких об'єднань [168], серед яких на території України нараховувалося 10. Зокрема, дослідницею виділено дві групи таких об'єднань Російської імперії: церковно-археологічні товариства (ЦАТ) і церковно-археологічні комітети (ЦАК), які все ж таки характеризувалися єдністю організаційних форм, а церковно-археологічні об'єднання дослідниця виділила в окрему групу, відособлену від суто археологічних [169], при цьому відзначила, що ЦАТ і ЦАК «були суспільними організаціями і від

більшості наукових товариств відрізнялися сильнішим підпорядкуванням голові» [170].

Авторка подала загальну характеристику напрямів роботи церковно-археологічних товариств і комітетів (пошуково-охоронний, вивчення церковного життя регіону, пропаганда історико-археологічних знань у середовищі духовенства, видавнича робота) [171]. Належна увага в статті відведена роботі давньосховищ, які були «центрами збереження рухомих пам'яток», а також видавничій діяльності ЦАТ і ЦАК, причому І. Комарова наголошувала, що видавнича діяльність церковно-археологічних установ відрізнялася від аналогічної діяльності губернських архівних комісій і губернських статистичних комітетів не лише обсягом, але й змістом: якщо спрямування видань архівних комісій і статистичних видань було історико-краєзнавчим (ширший профіль), то видання ЦАТ і ЦАК орієнтувалися головним чином на висвітлення історії церкви і єпархії [172]. Великою перевагою цієї публікації є те, що дослідниця вмістила грунтовний покажчик друків церковно-археологічних товариств і установ як окремих (монографій, брошур, статутів), так і зміст періодичних видань.

Розглядаючи радянську історіографію про вчені архівні комісії, слід відзначити, що вже з 1920-х рр. вони ставали об'єктом уваги на сторінках узагальнюючих праць з історіографії (наприклад, розвідка Д. Дорошенка – діяча КВАК, який у розділі «Перші десятиліття XX віку. Організація наукової праці на Україні Наддніпрянській» відзначив внесок окремих установ у розвиток археографії [173]). У період до Другої світової війни історія згаданих установ висвітлювалася спорадично. А. Маркевич з нагоди 40-річчя заснування ТВАК представив стислий нарис її діяльності, а також Таврійського товариства історії, археології і етнографії (ТТІАЕ), яке вважалося спадкоємцем архівної комісії [174]. У післявоєнний час з'явилися нові аспекти вивчення історії наукових установ археографічного спрямування (наприклад, ряд узагальнюючих творів як з історії історичної науки, так і з історії археографії в Російській імперії). Так, на думку авторів кількатомних «Очерков истории исторической науки в СССР», поява архівних комісій була викликана прагненням уряду «взяти в свої руки керівництво публікацією нових історичних джерел і відволікти увагу суспільства від злободенних питань сучасності, спрямовуючи його у бік вивчення далекого минулого» [175]. Зокрема,

В. Хмарський висловив думку, що важливим є не сама, вкрай заідеологізована оцінка, а структурне розташування матеріалу про комісії серед археографічних установ, що формувало відповідне сприйняття їх місця в науці [176].

У синтетичному творі П. Софінова стисло охарактеризовано діяльність КВАК [177]. Як відзначив В. Хмарський, особливістю післявоєнного періоду стала поява наприкінці 1950-х – на початку 1960-х рр. поодиноких статей, присвячених археографічним установам Російської імперії загалом і України зокрема [178]. Так, у 1951 р. захищена кандидатська дисертація Н. Бржостовської, на сторінках якої було висвітлено внесок губернських учених архівних комісій Російської імперії в організацію архівної справи [179]. Побачив світ покажчик видань губернських учених архівних комісій за авторства О. Шведової [180], в якому дослідниця дала досить специфічну оцінку вченим архівним комісіям: «фактично комісії були зовсім безправні у своїй діяльності… не справлялися з тими величезними завданнями, які були покладені на них… у «Трудах» комісій ми знайдемо в достатній мірі яскраво виражені вірнопіддані почуття…» [181]. Водночас дослідниця відмічала їхнє позитивне значення, яке полягало у великій кількості опублікованого комісіями документального матеріалу, часто першоджерел, відсутніх у центральних архівах, а також у складанні ними значної кількості описів архівних справ і документів, які знаходилися у розпорядженні комісій [182].

Була видрукувана стаття з оглядом наукової діяльності ТВАК і ТТІАЕ за авторства В. Філоненка на честь 80-річчя заснування комісії [183]. С. Філімонов значно поглибив вивчення цих установ у огляді документальних матеріалів з їхньої історії, написаному на широкому колі джерел [184], щоправда, як відзначає В. Хмарський, дослідник майже всю увагу присвятив Таврійському товариству історії, археології й етнографії [185], вважаючи саме його історію менш вивченою і з вужчим колом актуалізованих джерел. С. Філімонов – один із перших дослідників, який порушив питання про вивчення власне археографічної діяльності ТВАК [186].

У 1971 р. вперше здійснено важливе видання каталогу колекції документів Київської археографічної комісії (КАК). Збірка складалася з матеріалів, зібраних комісією протягом усього її існування (з 1843 по 1917 рр.), що, власне, актуалізувало інтерес до української археографічної діяльності кінця XIX – початку

XX ст. [187]. Детально історію Полтавської вченої архівної комісії, у тому числі її внесок у розвиток археології та історичного краєзнавства, вивчив А. Аббасов [188]. Дослідник високо оцінив діяльність цієї установи, хоча услід за іншими радянськими науковцями акцентував увагу на тому, що історикам минулого, у тому числі й членам комісій, була притаманна класова обмеженість, відображена в тематиці опублікованих комісіями документів (наприклад, тематика «боротьби пролетаріату і селянства з царизмом і буржуазією висвітлені досить слабо… не вивчалася революційна діяльність декабристів і народників» [189]).

У дисертаційному дослідженні Т. Григор'євої, присвяченому становленню і розвитку краєзнавства на Півдні України у 80-х рр. XVIII – 60-х рр. XIX ст., [190] висвітлено діяльність відповідних профільних установ.

Майже цілковита відсутність у дорадянській історіографії інформації про Імператорське Російське воєнно-історичне товариство та його місцеві відділення дещо компенсувалася окремими виданнями радянського періоду, на що вказувала К. Климова в дисертаційному дослідженні. Так, перша публікація про ІРВІТ після 1917 р. належить одному із засновників товариства, відомому досліднику вітчизняної воєнної старовини Г. Габаєву [191]. У невеликій за обсягом мемуарній замітці Г. Габаєв коротко охарактеризував передумови створення ІРВІТ, його структуру й основні напрями діяльності, побіжно оцінив роботу трьох місцевих відділів товариства – Київського, Московського й Одеського, визнаючи роботу Київського та Московського відділів особливо активною. На думку Г. Габаєва, товариство припинило свою діяльність з початком війни в 1914 р., коли його основний склад був відправлений на фронт. Висловивши сподівання, що архів товариства має десь зберігатися, автор публікації керувався лише особистими спогадами, не залучаючи архівні матеріали. Як відзначила згодом К. Климова, замітка містить окремі фактологічні неточності, зокрема, початок видання «Военно-исторического вестника», журналу Київського відділу ІРВІТ, автор відніс до 1911 р. (фактично журнал виходив із 1909 р.) [192].

Стислу історію ІРВІТ на матеріалах Центрального державного воєнно-історичного архіву (нині – Російський державний воєнно-історичний архів), військової періодики та видань товариства подав А. Кочетков [193]. Автор указав на один із важливих етапів становлення осередку – виникнення у березні

1907 р. ініціативної групи на чолі з професором Академії Генерального штабу О. Мишлаєвським, розгляд групою питання про членство в ІРВІТ, яке передбачало широке залучення до товариства відомих істориків, архівістів, музейних працівників, колекціонерів, аматорів історії. У статті А. Кочеткова закцентовано на роботі товариства щодо виявлення, вивчення і видання архівних матеріалів. Зосередивши увагу на основних виданнях документальних джерел, здійснених ІРВІТ, автор уникнув аналізу археографічної діяльності, не вказавши на специфіку публікаторської практики осередку.

Загальні аспекти діяльності ІРВІТ висвітлені відомим воєнним істориком Л. Безкровним [194]. Однак товариству, яке залишило помітний слід у розвитку воєнно-історичної науки, автор відвів лише дві сторінки (для порівняння: К. Климова вказувала на те, що історіографічний огляд праць історика О. Мишлаєвського подано на десяти сторінках монографічного видання). Схематично й неповно відтворена історія ІРВІТ, його організаційна структура, бракує аналізу історіографічної спадщини товариства. Вказуючи на видання ІРВІТ («Журнал Императорского Русского военно-исторического общества», «Труды ИРВИО», «Записки разряда военной археологии и археографии ИРВИО»), автор зовсім не аналізував їхній зміст і фаховий рівень, поза увагою дослідника залишилася архівна й археографічна діяльність осередку. Про Київський відділ товариства є лише згадка у зв'язку з виданням останнім «Военно-исторического вестника» (вказано лише, що журнал Київського відділу виходив до 1914 р.). К. Климова акцентувала увагу на тому, що в праці Л. Безкровного, на жаль, є ряд фактологічних помилок: місцеві відділи названі відділеннями, «Разряд полковых и корабельных историй» очолював не Микола Платонович Потоцький, як указував автор, а його брат Павло Платонович, помилково зазначено 1911 р. роком припинення видання «Журнала ИРВИО», хоча він продовжував виходити до 1914 р., змінивши лише свою програму. Автор стверджував, що Московський, Орловський і Варшавський відділи видавали свої «Труды», насправді ж «Труды» були виданням двох перших відділів, а Варшавський відділ випускав «Сборник».

Публіцистична діяльність ІРВІТ у загальних рисах висвітлена в посібнику з історії археографії [195]. Питання методики публікації товариством документів воєнно-історичного характеру

не розглянуті авторами взагалі. Вигідно вирізняється на загальному фоні стаття В. Дьякова [196], побудована на широкій джерельній базі – архіві ІРВІТ, який зберігався в архіві Артилерійського історичного музею, а також документах із особових фондів П. Симанського (редактор «Журнала ИРВИО») та Г. Габаєва (помічник редактора «Журнала ИРВИО», у 1956 р. на прохання В. Дьякова він написав спогади про свою участь у діяльності Товариства). В. Дьяков у статті звернув увагу на розробку ініціативною групою на чолі з О. Мишлаєвським Статуту Товариства та створення організаційного комітету. На підставі віднайдених ним архівних документів автор розширив хронологічні рамки діяльності наукового об'єднання, вказавши, що Товариство з серпня 1914 р., довело «свою діяльність до мінімальних меж» і продовжувало існування до 1917 р. Навряд чи аргументацію автора (посилання лише на згадки про засідання Ради Товариства у лютому та серпні 1917 р.) можна вважати переконливою. З 1914 р. припинилося видання «Журнала ИРВИО» та «Трудов ИРВИО», серед архівних матеріалів бракує щорічних звітів Товариства, з 1914 р. згорнули свою діяльність «Разряды ІРВІТ», тому, на думку К. Климової, невелика група ентузіастів могла лише формально підтримувати його існування [197].

Діяльності ІРВІТ приділив увагу О. Степанський у статті з побіжним оглядом науково-історичних товариств, які відігравали важливу роль в організації історичної науки, у т.ч. археографії, архівної і музейної справи, охорони пам'яток у дореволюційній Росії [198]. Стверджуючи, що ІРВІТ «займає чи не перше місце за кількістю робіт, присвячених його історії в радянській історичній літературі», автор не відзначив їхній оглядовий характер і відсутність узагальнюючих праць з історії товариства. Звернувши увагу на регіональну проблематику в науковій діяльності науково-історичних товариств, дослідник не торкнувся теми широкої географії відділів ІРВІТ, які займалися розробкою питань місцевої історії. У статті автор згадав лише чотири відділи товариства: Київський, Московський, Орловський і Варшавський. Оцінюючи діяльність ІРВІТ, О. Степанський підкреслив значний внесок товариства у розвиток російської воєнної історіографії. Стосовно хронологічних рамок існування ІРВІТ зазначав, що формально товариство існувало до 1917 р.

Спроба проаналізувати важливу сторону діяльності ІРВІТ –

видання документальних джерел, їхній склад і методику прийомів публікацій – уперше здійснено в статті московських істориків-архівістів В. Самошенко та Н. Петрової [199]. На основі вивчення публікацій ІРВІТ та архівних документів автори відзначили всі позитивні аспекти й недоліки серійних видань воєнно-історичних матеріалів у «Трудах ИРВИО» та «Трудах» Московського відділу товариства, ґрунтовно проаналізували археографічну діяльність ІРВІТ, детально розглянули чотири томи «Трудов ИРВИО», виданих у 1909 р. до 200-річчя Полтавської битви.

Поспішність, обумовлена наближенням ювілею (два збірники документів і два томи досліджень, підготовлені за 15 місяців у вільний від службових обов'язків час), як указувалося у статті, негативно вплинула на якість публікацій: ряд цінних джерел не потрапили до «Трудов», не завжди вибір робився на користь інформативних документів, документи першого тому систематизувалися за авторським принципом, порушуючи хронологію подій. У статті відзначена також і видавнича діяльність Київського відділу ІРВІТ та особливо широке залучення архівних джерел. У цілому, характеризуючи публікаторську діяльність Київського відділу товариства, дослідники вказували на її більш низький рівень порівняно з ІРВІТ та з його Московським відділом. Підсумовуючи археографічну діяльність ІРВІТ, В. Самошенко та Н. Петрова підкреслювали, що основним напрямом діяльності товариства була публікація архівних джерел, уведення до наукового обігу великої кількості воєнно-історичних документів.

Цей історіографічний огляд засвідчує, що публікації про ІРВІТ мають оглядовий характер і базуються виключно на петербурзьких матеріалах. У контексті діяльності ІРВІТ побіжно згадані його місцеві відділи. Комплексний підхід до вивчення історії і діяльності Воєнно-історичного товариства передбачає висвітлення питань, пов'язаних не лише з його петербурзьким осередком, але й із чотирнадцятьма відділами товариства, створеними у військових округах. Як вважає К. Климова, однією з причин невивченості місцевих відділів ІРВІТ є неповнота або відсутність архівних матеріалів про їхню діяльність [200]. Яскравим прикладом такого стану справ є Архівний фонд Київського відділу ІРВІТ, розпорошений серед архівів, бібліотек, музеїв, причому значна частина документальних матеріалів відділу втрачена назавжди.

Таким чином, для історіографічних студій радянського періоду характерне спорадичне звернення до історії наукових товариств гуманітарного спрямування XIX – початку XX ст. Так, діяльність ІТНЛ, ХІФТ, ІФТНУ, ІФТНІ висвітлювалася, в основному, в розрізі вивчення університетської тематики, наявними були розвідки до ювілеїв окремих осередків. У цілому найбільш дослідженою в радянський період залишалася, знову ж таки, діяльність Історичного товариства Нестора-літописця. Розвідки 1920-х рр., створені, в основному, самими членами історичних товариств, мали ще доволі сміливі висновки, які, однак, зникли вже на початку 1930-х рр. З цього часу з'явилися закиди товариствам у «буржуазно-націоналістичних» нахилах, хоча при цьому згадувалося про внесок окремих «прогресивних представників» – членів осередку – у розвиток буржуазної історіографії.

З 1950-х – 1960-х рр. друкувалося багато узагальнюючих видань і довідкової (енциклопедичної) літератури, ряд фундаментальних праць як з історії історичної науки, так і з історії археографії в Російській імперії. У зазначений період почали публікуватися праці радянських дослідників про окремих членів історичних наукових товариств, у яких через призму біографістики подавалися основні факти з історії осередків. У представленій літературі, в основному, висвітлювалася лише стисла історія товариств, їхня археографічна й видавнича діяльність, інші напрями роботи взагалі не вивчалися. Проте й це були поодинокі розвідки загального характеру, найчастіше дослідники повністю ігнорували внесок осередків у розвиток історичної науки й краєзнавства. Лише в 1970-х – 1980-х рр. ситуація певним чином змінилася у зв'язку з появою праць О. Степанського (про науково-історичні товариства Російської імперії), М. Колесника (про Історичне товариство Нестора-літописця), В. Фрадкіна (про Історико-філологічне товариство Харківського університету), В. Малиневської (про Історико-філологічне товариство Історико-філологічного інституту князя О. Безбородька в Ніжині), хоча і в цих дослідженнях залишалися «ярлики», властиві радянській історіографії.

На особливу дослідницьку увагу заслуговують роботи О. Степанського, який системно й комплексно підійшов до вивчення історії історичних наукових товариств Російської імперії в цілому. Студії вченого презентують відомості майже про всі

історичні товариства XIX – початку XX ст. О. Степанський перший у радянській історичній науці розробив класифікацію історичних товариств, поклавши в її основу предмет дослідження, напрями дослідження, завдання і види діяльності цих організацій.

Історія наукових товариств церковно-археологічного спрямування в радянській історіографії мала суто фрагментарний характер через неперспективність і навіть «шкідливість» релігійної тематики взагалі. Більшості тогочасних істориків притаманне критично-негативне ставлення до наукової спадщини дослідників, пов'язаних із церковною історією. У радянський період дещо пожвавилося вивчення військової історії, у зв'язку з чим активізувалися дослідження про діяльність Імператорського Російського воєнно-історичного товариства.

У цілому ж науковці радянського періоду в узагальнюючих працях намагалися збагнути феномен появи наукових товариств, визначити основні напрями їхньої діяльності. У їхніх розвідках осередки поставали переважно як загальноісторичні товариства, в яких досліджувався увесь спектр історичних джерел і пам'яток. Однак протягом XX ст. в синтетичних творах з історіографії та історії України ці наукові установи отримували різні, часто диференційовані оцінки. За цей час радянськими дослідниками все ж таки зроблено вдалу спробу диференціювати їхній внесок у розвиток історичної науки, відзначено здобутки в царині археології, краєзнавства, археографії, пам'яткознавчій і пам'яткоохоронній діяльності, спеціальних історичних дисциплін тощо.

3.3. Результати й перспективи наукових досліджень діяльності гуманітарних товариств на сучасному етапі розвитку історичної думки

Пожвавлення інтересу до діяльності й розвитку студій у наукових товариствах гуманітарного спрямування пов'язане з відновленням незалежності України. Історики, оперуючи розсекреченими матеріалами, раніше невідомою літературою, почали розширювати знання з наукової, просвітницько-громадської та видавничої діяльності історичних наукових товариств XIX – початку XX ст. Цей період характеризується подоланням догматичних штампів у висвітленні історичного процесу, уведенням до наукового обігу повнішого масиву

історичних джерел, поверненням в історію імен багатьох громадських діячів і вчених. Розробкою питань історіографії XIX – першої третини XX ст. професійно зайнялися Інститут української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України, Інститут рукопису та Інститут біографістики НБУ ім. В. І. Вернадського, Український державний науково-дослідний інститут архівної справи та документознавства, Київський національний університет імені Тараса Шевченка й Інститут історії України НАН України, а також окремі дослідники. У незалежній Україні створені національні наукові осередки для вивчення питань історії і культури народу або відновлені ті організації, що трансформувалися чи ліквідувалися за період радянської влади та які, по суті, є спадкоємцями й наслідувачами наукових традицій попередніх об'єднань учених. Ці процеси закономірно стимулюють вивчення першовитоків наукової ідентичності, а також історії та досвіду безпосередньо тих наукових гуманітарних товариств, які свого часу заклали підвалини для формування наукового середовища країни.

Так, наприклад, у 1994 р. за ініціативи академіків П. Толочка та В. Смолія було відновлено роботу Історичного товариства Нестора-літописця, що активізувало як вивчення традицій роботи істориків минулого, так і обґрунтування нових, перспективних цілей, що мали постати перед науковим осередком. Його завданням стала просвітницька робота серед населення та координаційна – серед учених-істориків, видавнича діяльність, розвиток співробітництва із зарубіжними науково-культурними центрами [201].

Розглядаючи сучасні історіографічні студії про діяльність історичних наукових товариств на теренах України XIX – початку XX ст., виділяємо дві групи розвідок: 1) загальні праці, присвячені розвитку історичної думки й археографії відповідного періоду, а також представникам історіографічних шкіл Російської імперії та їхнім наступникам у СРСР; 2) спеціальні дослідження, що висвітлюють безпосередньо історію окремих товариств.

До першої групи праць належать праці З. Зайцевої [202], Г. Касьянова [203], І. Маги [204], В. Масненка [205], І. Матяш [206], С. Михальченка [207], які досліджували наукову спадщину вчених історичних товариств, зокрема, В. Романовського, О. Грушевського, В. Данилевича, В. Базилевича, Б. Курца,

В. Кордта, П. Смирнова, О. Оглоблина, М. Довнар-Запольського, С. Маслова та ін.

У дослідженнях С. Стельмаха показано впливи західноєвропейських наукових шкіл на методологічні основи історичних досліджень українських вчених. Панівною тенденцією в українській історіографії кінця XIX – XX ст., на думку дослідника, стало визнання широкого теоретико-методологічного плюралізму, на основі якого був можливим справжній науковий синтез. Ілюстрацією цього твердження стали наведені істориком погляди діячів Історичного товариства Нестора-літописця (Д. Багалія, П. Ардашева, М. Бубнова та ін.) [208]. У подальших дослідженнях С. Стельмах неодноразово звертався до досвіду наукових товариств, які діяли в європейських країнах, а також у Росії та Україні до 1917 р.

Серед вітчизняних наукових осередків учений відзначив ІТНЛ як одне з перших професійних об'єднань істориків і фаховий комунікаційний центр, що слугував не лише ланкою-зв'язком професіоналів і шанувальників старовини, але й виконував функції координації наукових досліджень. С. Стельмах підкреслював, що це було перше вітчизняне наукове товариство, яке поміж численних регіональних і вузькоспеціалізованих об'єднань науковців і аматорів вирізнялося своєю універсальною спрямованістю на фахові історичні проблеми, діяльність якого виходила за межі Києва, а започатковані й випробувані ним форми наукової комунікації й просвітницької роботи використовувалися іншими науковими товариствами історичного профілю, які виникли в Російській імперії у другій половині XIX ст. [209]. Л. Таран, розглядаючи європейський історіографічний процес, указала на непересічне значення «російсько-української школи» М. Карєєва, І. Лучицького, М. Ковалевського для розвитку історичної науки, як у Франції, так і в Україні в цілому, в тому числі й на історичну науку в Київському університеті загалом та в ІТНЛ зокрема [210].

Проведення наукових конференцій також стимулювало появу досліджень із цієї проблематики. Так, учасники Республіканської науково-практичної конференції «150 років розвитку вітчизняної історичної науки в Київському університеті» (Л. Мельник, В. Гром, В. Цибульський) проаналізували життєвий шлях О. Оглоблина – професора Київського університету, одного з активних членів Історичного товариства Нестора-літописця,

окреслили основні напрямки його наукової роботи [211].

У виступі І. Маги на «Архівознавчих читаннях», присвячених 55-літтю кафедри архівознавства та спеціальних галузей історичної науки Київського національного університету імені Тараса Шевченка, аналізувалася науково-педагогічна діяльність члена товариства В. Романовського, характеризувалося його бачення ролі спеціальних історичних дисциплін для реконструкції минулого [212].

Віднайдено й інші праці, присвячені окремим персоналіям, які плідно працювали в ІТНЛ. Зокрема, вивченням наукового доробку В. Іконникова займалася І. Войцехівська [213]. У 2000 р. дослідниця захистила докторську дисертацію, в якій на основі аналізу творчої спадщини вченого розкрито його внесок у розробку проблем теоретико-практичного джерелознавства, проаналізовано шляхи та методи дослідження джерел, їхнього критичного аналізу й оцінки [214]. В. Іконникову присвячена наукова розвідка В. Ульяновського, де докладно описано життя і творчість ученого. Зазначена праця є вступною статтею до впорядкованого В. Ульяновським збірника класичних нарисів з історії Східної Європи й історичних портретів XIV-XIX ст. [215]. Його авторству належить праця, присвячена видатному вітчизняному історику С. Голубєву – одному з активних членів ІТНЛ [216].

Продовженням (після радянської історіографічної традиції) вивчення спадщини О. Лазаревського стали дослідження В. Воронова. Особлива увага приділялася археографічній (едиційній і дослідницькій) діяльності вченого як основному напрямку його творчості [217]. Вивченням наукової спадщини М. Дашкевича – активного члена товариства – займався А. Чуткий [218]. У дисертаційному дослідженні [219] не лише простежено життєвий шлях ученого, обставини й етапи формування його як особистості, а також визначено всі напрями його професійної діяльності, ґрунтовно досліджено різнопланову наукову спадщину М. Дашкевича, що стала вагомим надбанням української історичної науки й літературознавства. Один із розділів дисертації А. Чуткого присвячений співпраці вченого з різними науковими інституціями, де особлива увага приділена його активній участі в ІТНЛ.

У 2008 р. А. Чуткий опублікував ґрунтовну працю «Микола Павлович Дашкевич (1852-1908)» [220], де вперше презентована епістолярна спадщина діяча, що має значний інтерес для

дослідників. До речі, у сучасній історіографії ця праця А. Чуткого [221] є актуальною та високо поцінованою прогресивними дослідниками.

Видатному історику І. Лучицькому присвячена публікація В. Гусєва й Л. Таран, у якій висвітлена наукова, викладацька і громадська діяльність ученого, який свого часу доклав чимало зусиль для створення ІТНЛ, став його дійсним членом і був одним із організаторів читання публічних лекцій [222]. Науковій спадщині Ю. Кулаковського – голови ІТНЛ та головного редактора ЧИОНЛ, присвячені дослідження Л. Матвєєвої [223] і А. Пучкова [224].

До другої групи виділених нами розвідок належать праці, у яких висвітлено безпосередньо процес організації та функціонування історичних наукових товариств. Побіжні згадки про окремі маловідомі аспекти роботи Історичного товариства Нестора-літописця знаходимо в передмові Л. Винара до перевидання в Україні праць О. Оглобліна [225]. Археографічній діяльності «Чтений в Историческом Обществе Нестора-летописца» присвячена стаття С. Павленко, яка спробувала проаналізувати документальні джерела з історії України пізньофеодальної доби, опубліковані на сторінках часопису [226]. Частково ця проблема відображена в дисертації та монографії О. Тарасенко, де досліджується наукове вивчення проблем Росії й України істориками Київського університету [227]. У дисертації О. Тарасенко проаналізована діяльність Історичного товариства Нестора-літописця за 10 років (1874-1884), а інші періоди його роботи, включно до 1931 р., так і залишилися нерозкритими.

Окремим питанням функціонування ІТНЛ і його часопису присвячені розвідки В. Колесника і І. Смутка [228], В. Замлинського [229] В. Сарбея [230]. У статті О. Позинич проаналізовано діяльність університетських наукових товариств України другої половини XIX – початку XX ст. Авторкою досліджена наукова спадщина товариств, які працювали досить плідно, утворивши самостійну мережу наукових об’єднань, активно пропагували кращі досягнення вітчизняної науки і видатних учених, були серйозною науковою школою для молодих учених. Зроблені висновки свідчать про те, що наукові товариства України другої половини XIX ст. були однією з ефективних форм організації наукової роботи, вони проводили дослідження на високому фаховому рівні, чим відрізнялися від інших об’єднань наукової інтелігенції [231].

Шляхи розвитку камеральних методів опису

документальних пам'яток українськими археографічними комісіями, що діяли в Україні у другій половині XIX – 30-х рр. XX ст., проаналізовано в статті Ф. Стояна [232]. У цій праці серед переліку наукових установ, що займалися археографією у вказаний період, на жаль, не згадано про ІТНЛ, проте значну увагу приділено видатним археографам, професорам Київського університету, які брали участь у розробці методик опису актового матеріалу, – М. Іванішеву, М. Стороженку, М. Владимирському-Буданову, І. Каманіну, М. Довнар-Запольському, В. Перетцу. У статтях М. Колесника охарактеризовано внесок товариства у розвиток історичної науки в Україні, зокрема у вивчення актуальних проблем історії зарубіжних слов'ян, наголошено на важливості створення київської школи слов'янознавців [233].

Культуротворча діяльність київських громадських осередків кінця XIX – початку XX ст. стала темою науково-практичної конференції, що проходила в Києві на базі Державної академії керівних кадрів культури і мистецтва у 2000 р. Серед наукових установ, різнопланова діяльність яких обговорювалася, особливу увагу приділено Історичному товариству Нестора-літописця [234].

Сучасна історична наука багата на розвідки, присвячені питанням діяльності українських періодичних видань, на сторінках яких публікували результати своїх наукових досліджень і члени ІТНЛ (до таких видань належать часописи «Университетские известия» та «Киевская старина»). Вагомий внесок у вивчення історії «Киевской старины» здійснила М. Палієнко [235]. Авторка висвітлила основні етапи функціонування «Киевской старины», проаналізувала наукову й громадську діяльність редакції журналу, охарактеризувала проблематику і тематику публікацій, визначила його роль в українському історіографічному процесі.

В. Щербатюк у дисертаційному дослідженні виклав історію періодичного наукового видання «Университетские известия», які з 1861 по 1919 рр. були інформаційно-науковим часописом Київського університету, де друкувалися різні документи, а також звіти про роботу університетських підрозділів і наукових товариств, у тому числі й ІТНЛ [236]. Один розділ дослідження В. Щербатюка присвячено аналізу наукових праць з історії України, критично-історичних нарисів і рецензій В. Антоновича, О. Андріяшева, Д. Багалія, С. Голубєва, М. Грушевського, П. Голубовського, М. Довнар-Запольського, М. Дашкевича,

В. Іконникова, І. Каманіна, Ю. Кулаковського, О. Лазаревського, І. Левицького, І. Лучицького, Ф. Міщенка, В. Перетца, О. Соболевського, А. Ясинського та інших авторів, які були активними членами товариства.

Наукове видання М. Тимошика, видрукуване з нагоди 165-річчя з дня заснування Київського університету імені Тараса Шевченка, присвячене історії його видавничої справи в1834-1999 рр. [237] (у четвертому розділі монографії вміщено стислу історичну довідку про товариство та його тісну співпрацю з друкарнею навчального закладу).

З початку 2000-х рр. також публікувалися розвідки про ІТНЛ. Так, у статті О. Куріло висвітлено внесок наукових товариств і комітетів у створення музеїв та їхніх археологічних колекцій в Україні. У цьому дослідженні Історичне товариство Нестора-літописця показано ініціатором і засновником у 1899 р. Міського музею у Києві [238].

У статті Г. Казьмирчука і Л. Губицького розкрито позиції членів ІТНЛ стосовно проблем походження і перспектив розвитку української народності в контексті мовно-культурного й національного життя [239]. Вагомий внесок наукових товариств у розвиток українознавства у 1917-1920 рр. відображений у статті Д. Розовика [240]. Л. Шипко [241] розглянула головні напрямки наукових досліджень ніжинського професора М. Бережкова, представлених на сторінках «Чтений в Историческом обществе Нестора-летописца».

До останніх років відносяться й дисертаційні дослідження Л. Губицького, Л. Круглової, З. Медалієвої, в яких ґрунтовно висвітлено питання діяльності Історичного товариства Нестора-літописця у різних дослідницьких ракурсах. Так, Л. Губицький здійснив спробу реконструкції системи поглядів діячів товариства в галузі вивчення російської історії, проаналізував витоки поглядів членів наукового осередку на питання внутрішнього і зовнішнього розвитку Московської держави та Російської імперії [242]. Вагомим є той факт, що дослідник звернув увагу на діяльність товариства після входження його до ВУАН, що незначною мірою відображено в історичній літературі. Л. Губицький одним із перших зосередився власне на світоглядно-методологічних позиціях учених у ході розробки ними ключових питань історії: з кінця XIX – до початку XX ст. – ідеї позитивізму, неоромантизму та соціологічного напряму, у 1920-х рр. – вплив юридичної школи

М. Василенка, прихильників соціологічної концепції М. Грушевського, представників економічного матеріалізму – Д. Багалія, М. Слабченка, автономізму – О. Гермайзе, марксизму – М. Яворського. Автор дійшов висновку, що розвідки науковців-членів Історичного товариства Нестора-літописця за своїм змістом спрямовані на задоволення наукових, державних та етнічних потреб.

З. Медалієва визначила роль університетських історичних наукових товариств у процесі українського національного відродження кінця XIX – початку XX ст., з'ясувала умови виникнення ІТНЛ, розкрила нормативно-правові основи функціонування осередку, висвітлила його внутрішню структуру та персональний склад, окреслила напрями, форми й методи наукової роботи, проаналізувала просвітницько-громадську й видавничу діяльність товариства [243].

Л. Круглова здійснила спробу визначити місце часопису «Чтения в Историческом Обществе Нестора-летописца» в культурному житті України кінця XIX – початку XX ст., його внесок у розширення джерельної бази історії України та формування археографічної науки [244]. Дослідниця охарактеризувала документи, опубліковані в науковому часописі Історичного товариства Нестора-літописця, зокрема із соціально-економічної та політичної історії України, історії культурного й духовного життя, джерела релігійного та світського характеру, встановила, що значна кількість опублікованих документів ІТНЛ стосується соціально-економічної та політичної історії, а також історії культурного та духовного життя України. У документальних публікаціях переважають актові матеріали, зокрема, гетьманські універсали, укази польських королів і російських царів, матеріали соціально-економічного та юридичного характеру. Доведено, що чітких археографічних принципів передачі документів у ЧИОНЛ не існувало. Встановлено, що археографічна діяльність часопису була вагомим внеском в українську археографію зокрема та в культурну спадщину українського народу в цілому.

З кінця XX ст. в українській історіографії з'явилися праці, які суттєво доповнили знання істориків про наукову й просвітницьку діяльність товариств гуманітарного спрямування при Харківському університеті. Зокрема, монографія В. Назаренка присвячена діяльності одного з трьох існуючих у XIX ст. в Україні

історико-філологічних товариств: автором висвітлено саме літературознавчий аспект діяльності Харківського історико-філологічного товариства в галузі фольклористики, теорії та історії літератури. У першій частині дослідження В. Назаренко проаналізував організаційні аспекти створення, функціонування осередку, його персональний склад, законодавчі установчі документи (статути кількох редакцій), численні програми роботи товариства, а також діяльність допоміжних установ (бібліотеки, історичного архіву, Педагогічного відділу), охарактеризував друковану продукцію; ознайомлення з науковим спадком ХІФТ дало змогу досліднику виділити такі пріоритетні напрями в розробці тематики: українська словесність, фольклор і етнографія; вивчення історії Слобожанщини та процесу заселення земель у XVI-XVII ст. [245]. Окрім того, В. Назаренком проаналізовано внесок О. Потебні, М. Дринова, М. Сумцова, Д. Багалія, Д. Овсянико-Куликівського в розробку ключових питань науки, приділено увагу ролі Х. Алчевської та інших жінок у розвитку товариства, охарактеризовано проведення Археологічних з'їздів, зокрема XII, який проходив у 1902 р. в Харкові, наукові контакти з аналогічними російськими й зарубіжними осередками.

Однак В. Назаренко вступив у полеміку з іншими дослідниками, які вивчали діяльність і спадок ХІФТ. Так, автор не погоджується із твердженням В. Сарбея про те, що період підйому в дослідницькій діяльності осередку (80-90-ті рр. XIX ст.) був недовготривалим і змінився спадом [246]. Не згодний В. Назаренко і з окремими положеннями, висунутими В. Фрадкіним. Стаття останнього [247], за словами В. Назаренка, є спробою із нинішніх позицій (на момент виходу з друку статті в 1994 р. – *І.Д.*) дати узагальнену оцінку соціально-політичних поглядів членів осередку. На жаль, автор допускає модернізацію ідейних позицій членів товариства, перебільшуючи їхню опозиційність існуючому на той час царському режимові. В. Фрадкін «ставить перед читачем цілий ряд питань, зачасту риторичних, які скоріше відображають його захоплення досягненнями товариства, аніж спонукають до тверезого наукового аналізу» [248]. Навряд чи правомірним є, на думку В. Назаренка, вважати більшість членів товариства противниками тогочасного політичного режиму і прихильниками соціалістичних ідей [249], як про це заявив В. Фрадкін [250].

Значення Харківського історико-філологічного товариства

вивчали також Л. Коваленко [251] і В. Скирда [252], причому останній із них, аналізуючи розвиток археології в Харківському університеті, недостатньо повно, на наш погляд, проаналізував внесок осередку в розвиток археологічної науки. А. Скибінським розглянуто проблематику дослідження нерухомих (музейних) пам'яток історії та культури України, діяльність наукових археологічних з'їздів початку XX ст., проаналізовано праці служителів церкви щодо пам'яток української церковної архітектури, оцінено внесок Харківського історико-філологічного товариства у вивчення історії Слобідської України. Притому автор назвав його одним із «фундаторів фундаментальної історичної науки і краєзнавчих досліджень Слобожанщини» [253].

Історію ХІФТ, зокрема розробку його членами різних галузей українознавчої науки (історії, української філології, літературознавства, мистецтвознавства, археології) у ґрунтовній статті розглянув О. Нагірняк [254], який залучив значну кількість нових архівних матеріалів. Дослідник, указуючи на вагомість власної розвідки, відзначав, що у ній порушені саме ті питання, які не розглядалися попередніми істориками. Як вважає О. Нагірняк, навіть у найбільш повному на сьогоднішній день виданні про ХІФТ (праця В. Назаренка [255]) менше уваги приділено питанню внеску вчених товариства в розробку проблем української історії, філології, мистецтвознавства. Навіть назва наукової установи свідчить про те, що домінуючими напрямами в її діяльності були власне історія та філологія, а статті В. Фрадкіна [256], незважаючи на значний науковий потенціал, містять багато застарілих тез радянської історіографії, у них увага звернута на дослідження вченими виключно питань соціально-економічного розвитку України, тогочасного політичного становища, українсько-російських культурних зв'язків тощо, а менше уваги приділено проблемі ролі ХІФТ у піднесенні національної самосвідомості українського народу, збагаченні українознавства як цілісної наукової системи [257]. О. Нагірняк простежив наукові зв'язки товариства з аналогічними організаціями й установами, подав комплексну оцінку українознавчих досліджень ХІФТ, проаналізував філологічно-мовознавчу, етнографічну, фольклористичну спадщину членів товариства, його видавничу діяльність, що дало автору змогу стверджувати, що цей осередок своїми науковими здобутками сприяв піднесенню української національної свідомості в кінці

XIX – на початку XX ст.

Діяльність Історико-філологічного товариства при Новоросійському університеті частково висвітлювалася у роботах З. Першиної [258] та Т. Попової [259]. У публікації Ю. Конюшенко досить детально проаналізовано передумови створення й етапи розвитку осередку, подано характеристику його статутів, складу, основних форм і напрямів наукової та просвітницької діяльності [260]. Зокрема, щодо етапів діяльності товариства, дослідниця виділила такі:

- перший (1889-1899 рр.), протягом якого осередок не лише зміцнів, але й розширив свої дослідження далеко за межі історико-філологічних наук; за цей час значно зросла видавнича діяльність товариства;
- другий етап (1899-1914 рр.) – час, коли відбулася зміна статуту та, як наслідок, подальша активізація діяльності;
- третій етап (1914-1923 рр.) – найменш продуктивний для роботи внаслідок подій Першої світової війни, революції, громадянської війни, що загалом призвело до юридичної ліквідації товариства.

Саме зі здобуттям Україною незалежності почали заповнюватися прогалини з історії Історико-філологічного товариства при Історико-філологічному інституті князя О. Безбородька в Ніжині. Про активізацію інтересу до проблематики цього осередку свідчить проведення тематичної наукової конференції, присвяченої його 100-річному ювілею [261]. У матеріалах конференції, а також в інших періодичних виданнях і наукових збірниках опубліковано низку статей, де окреслювалися актуальні питання діяльності товариства (розвідки О. Гейди [262], О. Гречишкіної [263], М. Колесника [264], М. Кучинського [265], Х. Лащенко [266], О. Самойленка [267], В. Симоненка [268], Є. Страшка [269], Л. Ясновської [270]).

На початку XXI ст. з’явилося декілька дисертаційних досліджень, автори яких не оминули увагою роль і значення Історико-філологічного товариства в Ніжині. Йдеться про праці згаданої вже неодноразово О. Медалієвої [271], а також А. Острянка [272], О. Самойленка [273], Л. Шипко [274]. Зокрема, О. Самойленко в контексті історії Ніжинської вищої школи та напрацювань ніжинських істориків другої половини XIX – початку XX ст. висвітлив процеси формування, ґенези та функціонування товариства. О. Острянко, обравши об’єктом

дослідження Ніжинську історичну школу кінця XIX – середини XX ст., зупинився на історії товариства як окремого структурного підрозділу інституту, як важливої складової інфраструктури Ніжинської історичної школи і координаційного центру історичних студій у регіоні.

О. Медалієва разом із найвідомішими університетськими історичними товариствами (ІТНЛ, ХІФТ, ІФТНУ) проаналізувала й діяльність товариства у Ніжині: нормативно-правові основи його функціонування, структуру та склад, основні напрями наукових досліджень членів товариства, зокрема з українознавчої тематики та проведення краєзнавчої роботи. Не менш вагомою ланкою є аналіз просвітницько-громадської та видавничої діяльності об'єднання, яка до того часу не ставала об'єктом студіювань. Так, дослідниця виділила окремі форми просвітницько-пропагандистської роботи: організація та читання публічних лекцій для громадськості України, участь товариства у відзначенні ювілейних дат українських і російських письменників, активізація інтересу до його творчості через улаштування публічних лекцій і публікацію оригінальних творів, ушанування пам'яті українських політичних і культурних діячів шляхом пошуку й збереження в належному стані місць їхніх поховань, заснування спеціальних грошових премій для молодих учених, які досліджували краєзнавчу проблематику, активна участь окремих членів об'єднань у роботі жіночих шкіл, вищих жіночих курсів, робітничих курсів і народних читалень. Окрім того, О. Медалієва простежила участь членів товариства в роботі всеросійських археологічних з'їздів, прослідкувала зв'язки з українськими науковими інституціями за межами Російської імперії, зокрема з Науковим товариством імені Шевченка у Львові.

Звертаючись до історіографії вивчення в сучасній науковій літературі питання діяльності церковно-археологічних товариств і установ України XIX – початку XX ст., слід відмітити, що сучасні дослідники намагаються розкрити окремі епізоди роботи цих об'єднань у руслі археології, пам'яткознавства, музеєзнавства, проте у вивченні багатьох аспектів залишається ще значна кількість «білих плям». Отож, першу спробу в сучасній історіографії відтворити історію Київського Церковно-історичного і археологічного товариства й дати належну оцінку діяльності його членів у справі дослідження й збереження давніх українських пам'яток зробив С. Заремба [275]. Так, товариство, створене у 1872 р.,

мало назву Церковно-археологічної комісії, перейменоване згодом у Церковно-археологічне товариство, а в 1901 р. – у Церковно-історичне та археологічне товариство; припинило діяльність у 1919 р. С. Заремба дослідив склад цього осередку, його структуру, внесок окремих найактивніших членів товариства у вивчення церковної історії, археології, пам'яткознавства тощо, подав дані про музей церковних старожитностей і роботу бібліотеки.

Спочатку, як відзначив С. Заремба, «…товариство займалося винятково вивченням і систематизацією рукописних творів, інших пам'яток, які надійшли з академічної бібліотеки до музею. Згодом активно почало проводити обстеження, огляди давніх церков, монастирів (і не лише Києва), вивчення їхніх архівів, пам'яток мистецтва, церковного начиння» [276]. Дослідник охарактеризував доповіді, які виголошувалися на засіданнях, практичну роботу щодо зібрання колекцій, експонатів, стародруків, використавши при цьому оригінальні джерела київських архівів, звіти і статут товариства.

У 1995 р. опублікована авторська монографія з історії розвитку українського пам'яткознавства [277], де в розділі «Наукові товариства України та пам'яткознавство» (с. 102-117) значна увага приділена саме Київському Церковно-історичному та археологічному товариству, історія якого подана в більш розгорнутому вигляді. Про Всеросійські археологічні з'їзди, що проводилися на території України і в яких активну участь брали члени гуманітарних наукових товариств, у тому числі й КЦІАТ, йдеться у наступному розділі монографії (с. 123-142).

Дослідження історії КЦІАТ продовжив К. Крайній, науковий доробок якого, на наш погляд, вагомий – це монографії[278], брошура [279], статті, матеріали численних конференцій [280], дисертаційне дослідження [281]. Зокрема, у дисертаційному дослідженні К. Крайнім розкриті такі аспекти проблеми: досліджено етапи розвитку й обґрунтовано періодизацію діяльності товариства, розкрито внесок наукового осередку у справу дослідження та збереження українських церковних пам'яток, висвітлено діяльність товариства, пов'язану з розвитком вітчизняного музеєзнавства, розглянуто історію формування колекцій Київського Церковно-археологічного музею, з'ясовано принципи організації наукових досліджень у галузі церковної історії та виявлено основні напрями церковно-історичних досліджень членів товариства, простежено роль

осередку в процесі формування історико-церковної школи Київської духовної академії, визначено основні завдання щодо дослідження наукової діяльності товариства у перспективі. Таким чином, обсяг виконаної роботи є солідним.

К. Крайній перший етап роботи товариства (1872-1881 рр.) вважає початковим, основною рисою якого була повна підпорядкованість потребам музею, а головне завдання полягало в пошуку експонатів і впорядкуванні колекцій останнього. Другий етап історії товариства розпочався після 1881 р., коли більше уваги приділялося вже науково-дослідницькій роботі (тоді запроваджено читання рефератів переважно на археологічні теми, члени товариства регулярно проводили дослідження пам'яток, брали участь у відновленні давніх київських храмів). Третій період в історії товариства розпочався з 1900-х рр., коли археологія відійшла на другий план, а замість неї чільне місце зайняла церковна історія.

Як стверджує автор дисертаційного дослідження, саме завдяки проведеним членами товариства пам'яткоохоронним заходам були збережені та дійшли до нашого часу унікальні культові споруди давньоруських і польсько-литовських часів, відкрито, обстежено й реставровано чудові зразки давньоруського мистецтва – фрески й мозаїки Софійського і Михайлівського собору, фрески Кирилівської церкви тощо, зібрано значний археологічний матеріал, що започаткував колекції Церковно-археологічного музею, проведені перші серйозні обстеження ряду давньоруських пам'яток, остаточно доведено давнє походження деяких із них.

Однак у науковій літературі зустрічаємо трохи інакшу оцінку доробку К. Крайнього, зокрема погляд на його монографію [282], викладений В. Ульяновським і О. Панчук. Так, автори зазначили: «уже перший узагальнювальний розділ «Нарис з історії КДА (1819-1920 рр.)» (с. 14-36) дещо розчаровує своєю рафінованою нарисовістю, опертою поспіль на кілька праць… Загальний стиль автора залишається незмінним і в біографічних нарисах про вченого – вони так само мають біографічно-нарисовий фактологічний характер. Автор перебуває в полоні картографії автобіографічних записок Петрова, а також спогадів В. Рибінського й В. Дурдуковського, які здебільшого переказуються. Попри заявлене використання документації з архівів КДА, ЦАМ та самого Петрова, дослідник лише в кількох

випадках їх насправді використовує, натомість постійно послуговується працею В.Л. та Н.Д. Микитасів… Загалом робота К. Крайнього виконує функцію популяризації знань про істориків Церкви… Проте «класична» життєписність перетворює матеріал на розширену хроніку життя» [283]. В. Ульяновський і О. Панчук закидали К. Крайньому «українізацію» самого М. Петрова (вченого, професора Київської Духовної академії, багаторічного секретаря товариства, фундатора Церковно-археологічного музею) та всіх напрямів його діяльності через розповідь першого про Українську Православну Церкву, якої в часи діяльності діяча просто не існувало. «Ця інвектива дещо нівелюється у двох наступних працях автора (К. Крайнього – *І.Д.*), присвячених Церковно-історичному та археологічному Товариству і Церковно-археологічному Музею при КДА. Дослідник не відходить від описового методу та принципу прямої хронологічної послідовності у викладі здобутих фактичних матеріалів» [284].

Самі ж наукові доробки В. Ульяновського та його колег у вивченні історії КЦІАТ є вагомими. Зокрема, у ґрунтовній статті В. Ульяновського й О. Панчук «Микола Петров: портрет у часовій перспективі та різних інтер'єрах» подано як історіографічні питання вивчення життя і діяльності вченого, так власне й історичні. Авторами охарактеризовано публікації про М. Петрова в розрізі біографістики й персонології, у тому числі й відзначено роль ученого у створенні ним Церковно-археологічного музею і Київського церковно-археологічного та історичного товариства.

Досить детально автори проаналізували розвідки, створені ще за життя вченого його учнями, прихильниками та публіцистами (М. Дашкевичем, В. Дурдуківським, С. Єфремовим), які, в основному, звертали дослідницьку увагу саме на творчий спадок М. Петрова в галузі українського літературознавства. Сучасні дослідники констатували наявність поодиноких публікацій радянських учених про літературознавчий спадок М. Петрова, які доповнювалися однотипними відомостями в численних енциклопедичних виданнях, а також відзначили повернення істориків уже незалежної України до вивчення багатоманіття поглядів і діяльності М. Петрова [285].

Вагомий внесок у популяризацію інформації про КЦІАТ мають мемуари самого М. Петрова, перша частина яких побачила світ ще в 1918 р. на сторінках видання міністерства сповідань при гетьманському уряді «Віра та держава» (№№ 5, 7, 10, 11), на що

вказує К. Крайній [286]. Повне видання спогадів було здійснене лише в незалежній Україні у 1997 р. у 1-му випуску збірника праць «Просемінарій: медієвістика, історія Церкви, науки і культури» з післямовою В. Ульяновського [287].

У 2003 р. вийшла друком підготовлена В. Ульяновським і І. Карсим книга творів М. Петрова з фондів Інституту рукописів Національної бібліотеки України ім. В. Вернадського, в якій вміщено його праці «Перші спроби історіографії української літератури» («самоаналіз власної творчості на терені українського літературознавства» [290]) з додатками листування автора з рядом адресатів (с. 70-105), мемуарні «Воспоминания старого археолога» (с. 106-143). Ці спогади є унікальними, оскільки в них розкривається процес творення історико-церковної школи КДА від зародження до ліквідації (1872-1919 рр.), а також Церковно-археологічного Товариства та Церковно-археологічного Музею; «нині ці спогади – першоджерело для атрибуції експонатів із цього колись багатющого музейного зібрання. Змальовано також цікаве й непросте життя вченої корпорації КДА і позаакадемічних членів ЦАТ на особистісному рівні та в контексті міжлюдських стосунків. … «Воспоминания старого археолога» репрезентують в усій повноті «антропологічний зріз» історико-церковної науки в Києві майже за пів століття» [291]. У книзі вміщено також «Воспоминания и переписка с разными лицами (1840-1882 гг.)» М. Петрова (с. 144-299), що являють собою поєднання мемуарів з листуванням, а також «Воспоминания о преосвященном Филарете (Филаретове), бывшем ректоре Киевской Духовной Академии (1860-1878 гг.)», (с. 300-312), який «був «добрим генієм» Церковно-археологічного Музею і першим головою Церковно-археологічного Товариства» [292], «Воспоминания о высокопреосвященнейшем Димитрии (Ковальницком), архиепископе Херсонском и Одесском» (с. 314-331).

Історію формування та подальшу долю рукописного зібрання Київського Церковно-історичного й археологічного товариства досліджували сучасні науковці Є. Чернухін і Л. Шаріпова [293]. Зокрема, співробітниця Національної бібліотеки України ім. В. Вернадського Л. Шаріпова дослідила історію формування і долю рукописного зібрання музею після його ліквідації. Стаття Є. Чернухіна присвячена грецьким документам із рукописних зібрань НБУВ. Л. Шаріпова стверджувала, що основний масив зібрань Церковно-археологічного музею складали

рукописи, вилучені з фондів старої академічної бібліотеки КДА, а також деяких церковних, монастирських та особистих зібрань Почаївської лаври, Мелецького, частково Микільського Пустинного монастирів, професорів Духовної академії, а також рукописів, подарованих безпосередньо музею чи придбаних ним [292]. Авторкою висвітлено процес упорядкування рукописної колекції музею М. Петровим, який складав її наукові описи, причому, на думку дослідниці, «…вищезгадані описи колекції рукописів ЦАМ і дотепер є основними найповнішими систематичними обліковими документами зібрання, що знаходиться у відділі рукописів ЦНБ ім. В. І. Вернадського АН України, а також єдиним каталогом цього зібрання, що його використовують дослідники в процесі своєї роботи на пошуковій стадії» [293].

Опис грецьких рукописів із зібрання Церковно-археологічного музею займає чільне місце і в фундаментальному каталозі, випущеному в 2000 р. спільними зусиллями ІР НБУВ, Інституту української археографії та джерелознавства імені М. С. Грушевського, Інституту історії України та Гарвардського університету Дамбартон-Окс. У каталозі представлено 455 грецьких рукописів із фондів ІР НБУВ, Національного Києво-Печерського історико-культурного заповідника та Центрального державного історичного архіву України в Києві. До каталогу додані фотографічні знімки окремих найбільш цінних рукописів [294]. Як відзначає Є. Чернухін у передмові до каталогу, ядром сучасного корпусу грецьких рукописів у НБУВ є документи з Церковно-археологічного музею КЦІАТ та бібліотеки при КДА [295]. Іконописним збіркам присвячені роботи І. Шульц [296].

Загалом, як бачимо, наявні наукові роботи висвітлюють лише окремі питання, пов’язані з діяльністю товариства, переважно музеєзнавчого та мистецтвознавчого характеру. Окрім того, як відзначав К. Крайній, тенденція приділяти більшої уваги музею і його колекціям, ніж самій історії Київського Церковно-історичного й археологічного товариства, є характерною рисою сучасних дослідників [297].

Про КЦІАТ і його музей в останній період їхнього існування (1917-1920) і подальшу долю колекцій ідеться в монографії О. Нестулі [298]. З нагоди 130-ї річниці Київського Церковно-археологічного музею наприкінці 2002 р. був складений і виданий каталог, до якого ввійшли вцілілі експонати музею, які зараз

зберігаються в музейних і наукових установах України [299].

У статті М. Бухальської висвітлено науково-педагогічну й подвижницьку діяльність М. Петрова, розглянуто особливості його організаційної роботи в КЦІАТ і відзначено, що його професорська діяльність у Київській духовній академії з притаманним їй принципом науковості сприяла становленню якісно нового рівня викладання у вищому навчальному духовному закладі [300].

Не менш вагоме значення у плані висвітлення персоналії М. Петрова має дисертація С. Сохань [301] зі спеціальності «Книгознавство, бібліотекознавство, бібліографознавство». Ця дисертація – ґрунтовне дослідження життєвого і творчого шляху дослідника. У роботі висвітлено особливості заснування і функціонування КЦІАТ та Церковно-археологічного музею, існування історико-церковної школи при КДА. Враховуючи спеціальність цього дослідження, розкрито науково-організаційну та суспільно-громадську діяльність ученого, його бібліотечну й археографічну роботу в галузі вивчення старожитностей і рукописно-книжкової спадщини, внесок у розвиток камеральної та едиційної археографії і книгознавства. Параграф 2.3 дисертації присвячено саме КЦІАТ і ЦАМ, зокрема їхній археографічній і музейній діяльності.

У зв'язку з розвитком в українській гуманітаристиці таких напрямів, як регіональна історія, історичне краєзнавство та пам'яткознавство почастішало вивчення в контексті цих напрямів історії регіональних церковно-археологічних наукових товариств і установ. У розрізі зазначеного важливе значення має дисертаційне дослідження І. Карсим, в якому об'єктом дослідження стала церковна археологія як науковий напрям, діяльність наукових церковно-археологічних установ України другої половини XIX – початку XX ст., їхній концептуально-теоретичний і науково-практичний доробок, наукові видання і церковно-археологічні музеї. Авторкою вивчено внесок цих товариств і установ у розробку питань церковної археології, пам'яткоохоронної роботи, краєзнавства і пам'яткознавства, охарактеризовано внесок профільних музеїв у виявлення, збирання, вивчення, публікацію й охорону пам'яток, розкрито особливості їхньої фондової роботи (процеси створення основних музейних колекцій, процеси систематизації, класифікації, атрибуції і збереження експонатів тощо).

Так, І. Карсим виділила чотири основних напрями діяльності названих установ:

- перший – виявлення, опис та охорона речових і писемних пам'яток, головним чином архівів монастирів, духовно-навчальних закладів і єпархіальних установ, а також пам'яток архітектури та предметів церковного начиння;
- другий – вивчення церковного життя певного регіону (дослідження зовнішнього й внутрішнього розвитку місцевого церковно-релігійного життя, місцевих релігійних звичаїв і обрядів);
- третій – пропаганда історико-археологічних знань переважно серед духівництва та інтелігенції, чому сприяло і створення церковних давньосховищ і музеїв;
- четвертий – видання наукових доробків установ [302].

На нашу думку, важливою заслугою І. Карсим є така систематизація діяльності церковно-археологічних установ України, адже попередні дослідники не створювали аналогічних узагальнюючих класифікацій, вивчаючи лише окреме товариство чи установу. Проте такі типологізаційні критерії зустрічаємо вже і в попередніх науковців, зокрема, у публікації згаданої нами дослідниці І. Комарової [303].

Наприклад, І. Карсим звернула увагу на такі відомі тогочасні установи, як КЦІАТ і музей при Київській духовній академії, Полтавський церковний історико-археологічний Комітет з давньосховищем при ньому, Волинське церковно-археологічне Товариство з давньосховищем, Чернігівська церковно-археологічна Комісія при єпархіальному давньосховищі тощо. Однак першою установою такого типу в Україні був названий саме Подільський єпархіальний історико-статистичний Комітет, утворений у 1865 р. в Кам'янці-Подільському, факти з історії якого й подала дослідниця у дисертаційному дослідженні, закцентувавшись на тому, що в перші роки діяльності йому відводилася роль виключно «вузькоспеціалізованого громадського товариства» [304] з подальшим розширенням його функцій, можливостей і повноважень («на початку 90-х років завдяки діяльності голови Комітету архієпископа Димитрія, Ю. Й. Сіцинського і М. І. Яворовського … (комітет) перетворився на представницьке товариство» [305]). І. Карсим наголосила на відмінній рисі діяльності членів даного Комітету (товариства) від інших церковно-археологічних установ України даного періоду –

подільські вчені не обмежувалися лише церковно-археологічними дослідженнями, збиранням і публікацією церковно-історичних пам'яток і документів з історії краю, але й зробили багато для вивчення історії єпархії – церковної і світської, для систематичного збирання і публікації статистичних даних про Подільську єпархію [306].

Другим товариством, історію якого дослідниця висвітлила на сторінках дисертації, було Церковно-історичне та археологічне товариство при КДА. Характерним є те, що І. Карсим залучила значну кількість як першоджерел, так і нових архівних справ про цей осередок, відомості про нього виклала на достатній кількості сторінок (с. 64-90), однак, на наш погляд, до того часу його історія вже була представлена в інших наукових публікаціях (йдеться про розвідки К. Крайнього та ін.). Внесок І. Карсим у вивчення цього осередку також оцінюється нами як вагомий і об'єктивний.

Значно менше уваги на сторінках дисертації приділено роботі православного Свято-Володимирського братства, створеного в 1887 р. у м. Володимир-Волинському, Волинського церковно-археологічного товариства (м. Житомир, з 1893 р.), Полтавського церковного історико-археологічного Комітету тощо, проте відзначено їхній великий внесок у розвиток церковної археології, музейництва, краєзнавства й етнографії. При цьому авторкою грунтовно висвітлено питання комплектування і змісту роботи церковно-археологічних музеїв в Україні у 70-х рр. XIX – на початку XX ст., їхню фондову та наукову, експозиційну роботу, звернуто увагу на використання музейних зібрань в освіті тощо, чому присвячено цілий розділ дисертації. Так, дослідниця деяку слабкість у роботі таких установ пояснювала певною віддаленістю від центральних потужніх наукових центрів країни [307].

У розрізі регіоналістики звертає на себе увагу ряд досліджень, виконаних або при вищих навчальних закладах, або в центрах, лабораторіях, громадських організаціях науковцями, які розробляють, і досить глибоко, питання історії на місцевому рівні, у тому числі й історію товариств і установ церковного спрямування, що займалися питаннями археології, краєзнавства, археографії, етнографії, пам'яткоохоронною діяльністю в Україні у XIX – на початку XX ст. Так, наприклад, В. Прокопчук, І. Винокур, Л. Коваленко, Л. Баженов, Ю. Земський та ін. належать до когорти подільських краєзнавців, вони є членами Центру дослідження історії Поділля Інституту історії України НАН

України при Кам'янець-Подільському державному педагогічному університеті, який (Центр) розробляє питання історичного краєзнавства та регіональної історії Поділля і Волині. Саме цими науковцями досить повно досліджена історія Подільського єпархіального історико-статистичного Комітету і його давньосховища, Подільського церковного історико-археологічного товариства [308].

Діяльності його провідних діячів (Ю. Сіцинського, засновника Волинського церковного давньосховища – архієпископа Модеста (Стрельбицького) присвячено декілька статей [309]. Як указує І. Карсим, використання вищеназваними дослідниками фрагментарного матеріалу призвело до «некоректної оцінки церковно-археологічної діяльності установ лише як «вузькоконфесійного напрямку» [310]. Так, наприклад, Л. Баженов вважає, що «загалом у діяльності «Церковно-археологічного товариства» Київської духовної академії переважали корпоративність, конфесійна спрямованість, відірваність від потреб українського національного відродження, що не давало змоги повною мірою задовольнити потребу і запити історичної науки в цілому та історичного краєзнавства зокрема» [311].

Зокрема Л. Баженов, академік Української академії історичних наук, професор, багаторічний директор згаданого Центру, є автором декількох монографічних досліджень із проблематики, ряду статей, а також координатором і редактором матеріалів Подільських історико-краєзнавчих конференцій, яких наразі проведено більше десяти, починаючи з 1965 р. Л. Баженов дослідив діяльність Подільської православної духовної семінарії і народознавчого гуртка в її стінах, подав досить виважений аналіз діяльності Комітету для церковно-історичного і статистичного опису Подільської єпархії (згодом – Подільський єпархіальний історико-статистичний комітет, далі – Подільське церковне історико-археологічне товариство). Як наголошував автор, на першому етапі становлення (1865-1875 рр.) товариство більше нагадувало гурток краєзнавців, ніж розгалужену організацію, де вироблялася концепція історико-регіональних досліджень, однак за перше десятиліття свого існування Комітет сформував стійкий колектив краєзнавців-однодумців, нагромадив досвід у створенні історико-статистичних описів населених місць та єпархії, монографічних регіональних досліджень і, зрештою, виявив свою

життєдайність. Незважаючи на церковну суть, товариство у своїй роботі стало виходити за суто визначені церквою межі на шлях вивчення і популяризації громадянської історії та українського краєзнавства [312].

Характер діяльності осередку на другому етапі (1876-1889-ті рр.) визначався дослідником як «гуртковий, вузький конфесійний», однак із виходом на якісно новий етап у своїй організаторській і науково-громадській роботі [313].

Третій етап (1890 – середина 1903 рр.) – період важливого реформування роботи товариства та найвищих кількісних і якісних результатів і досягнень у галузі історичного краєзнавства та регіональних досліджень Поділля (реорганізація в Подільський єпархіальний історико-статистичний комітет і відкриття єпархіального Давньосховища старожитностей) [314].

Четвертий етап – реформування в Подільське церковне історико-археологічне товариство та заключний період його роботи (вересень 1903 р. – початок 1921 р.), протягом якого проявилися як сильні напрями діяльності осередку, пов'язані з його демократичною перебудовою, так і слабкі, – продовження залежності від єпархіальної влади та головна опора на священників і викладачів духовних навчальних закладів, що, на думку Л. Баженова, привело до «трагедії в діяльності» [315].

Окрім цього, вивчалися й інші церковно-археологічні товариства та установи України XIX – початку XX ст. Так, Л. Аскеровою у відповідному розділі дисертаційного дослідження через призму процесів модернізації інфраструктури м. Чернігова, вивчення матеріально-побутових умов містян, соціокультурної сфери міста здійснено спробу висвітлення діяльності культурно-освітніх закладів Чернігова (музеїв, бібліотек, Єпархіального сховища старожитностей), однак не приділено достатньої уваги роботі Чернігівського церковно-археологічного комітету [316].

Побіжно діяльність цієї наукової установи проаналізувала Н. Ципляк у дисертації, присвяченій розвитку Чернігівської духовної семінарії [317]. А. Кучеренко, зазначивши одним із завдань дисертаційного дослідження вивчити мету, напрями та методи діяльності товариств і громадських організацій на Херсонщині у кінці XIX – на початку XX ст., не розглянула роботу Херсонського церковно-археологічного товариства та інших наукових осередків регіону (акцент був зроблений, в основному, на діяльності місцевої «Просвіти», впливу Південно-Західного відділення

Російського географічного товариства та Одеського товариства історії і старожитностей на культурно-громадський рух на Херсонщині) [318]. У загальних працях, наприклад, С. Водотики, де вміщено розділи про становище освіти, культури, релігії та повсякденне життя містян, науковим осередкам м. Херсона уваги приділено зовсім мало [319].

Як бачимо, у загальних працях регіонального спрямування не вміщено ґрунтовної і детальної інформації про церковно-археологічні товариства й установи місцевого рівня. В основному їм присвячені або окремі спеціальні праці, або ж публікації з конкретної галузі знання (пам'яткознавства, музеєзнавства, краєзнавства, археології, археографії, етнографії тощо), в царині якої і працювали такі осередки.

З початку 1990-х рр. почали з'являтися окремі розвідки, присвячені розвитку археографічної справи в Україні та, відповідно, історії археографічних комісій, які функціонували в XIX – на початку XX ст. Так, видано збірник – анотований реєстр програм видань наукових інституцій, які займалися в Україні едиційною археографією. Зокрема, цікавим для нас є звернення до досвіду Тимчасової комісії для розбору давніх актів у Києві (Київської археографічної комісії), яку упорядники в передмові до книги кваліфікували «найавторитетнішим центром виявлення, вивчення та публікації джерел з історії України на Надніпрянщині» [320].

У 1993 р. з нагоди 150-річчя заснування археографічної комісії опубліковано ґрунтовне монографічне дослідження О. Журби з історії КАК [321], проведено ювілейну наукову конференцію до річниці осередку (18-21 жовтня 1993 р.), на якій звернено увагу не лише на діяльність цієї установи, але й розглянуто археографічну діяльність інших установ України та окремих археографів [322]. З бібліографічних позицій Ф. Стояном у дисертаційному дослідженні проаналізована діяльність археографічних комісій України XIX-XX ст., у тому числі й КАК, а також Археографічної та Бібліографічної комісій НТШ у Львові, зокрема їхній внесок у формування окремих камеральних методів опису документів і видання пам'яток [323].

Новий рівень осягнення історії Катеринославської вченої архівної комісії продемонстрували дніпропетровські науковці. М. Ковальський і С. Абросимова узагальнили нечисленну літературу та на основі переважно друкованих джерел широко представили історію КВАК за основними напрямами її діяльності, поставивши на одне з провідних місць саме археографічну [324].

Вийшов друком бібліографічний довідник «Летописи», в якому представлено зміст протоколів засідань КВАК [325]. З початку 1990-х рр. вивченням діяльності цієї вченої архівної комісії займалися С. Абросимова й О. Журба [326]. Г. Руденко відтворила історію археологічного краєзнавства Катеринославщини другої половини XIX – початку XX ст. через призму діяльності окремих установ і дослідників, зокрема, один із підрозділів дисертаційного дослідження присвячено роботі Катеринославської вченої архівної комісії та інших осередків щодо відкриття місцевого історичного музею [327], однак ґрунтовної інформації ні про Катеринославський губернський статистичний комітет, ані про Катеринославське товариство вивчення краю не вміщено.

До 90-річчя (1993 р.) та 100-річчя (2003 р.) діяльності Полтавської вченої архівної комісії видано збірники [328], в яких уміщено окремі статті з біографіями членів комісії, висвітленням розвитку архівної справи в регіоні, а також безпосередньо публікаціями про діяльність згаданої комісії (І. Бутич «Огляд археографічної діяльності Полтавської вченої архівної комісії», І. Кулатова, О. Супруненко «Археологічна тематика в діяльності Полтавської вченої архівної комісії» тощо).

У напрямі дослідження археографії працював і відомий одеський дослідник В. Хмарський, який вивчив і описав археографічну діяльність А. Скальковського (1808-1898 рр.), члена Одеського товариства історії та старожитностей, Московського товариства історії та старожитностей, Московського товариства сільського господарства, секретаря Товариства сільського господарства Півдня України, члена Херсонського, Таврійського та Катеринославського статистичних комітетів [329].

В. Хмарський – автор найгрунтовнішої на сьогоднішній день наукової праці про Одеське товариство історії і старожитностей [330] (у монографії цілий розділ присвячено історіографії вивчення діяльності цього наукового осередку, до якого можна звернутися за потреби). Окрім того, на сторінках дисертації дослідником висвітлено діяльність Таврійської вченої архівної комісії (параграф 4.2., с. 285-354) та Катеринославської вченої архівної комісії (параграф 4.3., с. 354-390). У цілому В. Хмарським здійснено комплексне дослідження, присвячене виникненню і становленню археографії на Півдні України у XIX – на початку XX ст. Уперше, як стверджує науковець, археографічну діяльність розглянуто як одну зі складових частин

розвитку історичної науки в регіоні та зазначено, що основними осередками археографії у краї були наукові установи, зокрема ОТІС, ТВАК, КВАК [331].

Окрім В. Хмарського, історія Одеського товариства історії і старожитностей ставала об'єктом розгляду таких сучасних дослідників, як Н. Шалашна, С. Міщук, В. Скрипник, І. Стрижова. Так, Н. Шалашною розкрито один із аспектів науково-теоретичної та практичної діяльності ОТІС – виявлення, збереження і дослідження книжкових пам'яток на території Південної України у другій половині XIX ст., проаналізовано методику та завдання цієї діяльності, висвітлено кращі здобутки товариства в цій галузі [332].

Історію колекціонування фондів рукописних книжкових джерел бібліотеки ОТІС розглянуто С. Міщук [333]. У публікації В. Скрипник відзначено, що діяльність товариства була вагомим внеском у формування сходознавства в Україні, а сформовані членами осередку колекції східної давнини та низка наукових публікацій заклади підвалини для подальших історичних досліджень країн Сходу та розвитку сходознавчих дисциплін [334].

Вагоме місце в історіографії проблеми займає також ґрунтовний науковий доробок І. Стрижової, яка досліджувала внесок Одеського товариства історії і старожитностей, а також ряду вчених архівних комісій (Катеринославської, Таврійської, Херсонської) у збереження історико-культурної спадщини України у XIX – на початку XX ст. [335].

Наукові товариства й установи Півдня України, а також Криму, які займалися археографічною, музейною і пам'яткоохоронною діяльністю стали об'єктом дослідження ряду науковців ще з початку 1990-х рр. Так, у 1994 р. видано бібліографічний покажчик «Известий» Таврійської вченої архівної комісії і Таврійського товариства історії, археології та етнографії, укладач якого (Л. Шаріпова) в передмові висвітлила основні віхи й тенденції у розвитку названих наукових осередків [336]. Зокрема, довідник містить хронологічний покажчик випусків «ИТУАК»-«ИТОИАЭ», алфавітний покажчик авторів і публікацій, який супроводжується іменним, географічним і предметним покажчиками, покажчиком осіб, що зображені на портретах тощо.

На думку В. Хмарського, найпомітніший внесок у вивчення краєзнавства Криму здійснив сімферопольський дослідник А. Непомнящий. У кандидатській дисертації [337],

біобібліографічних дослідженнях [338], монографії [339] та статтях з історії музейної справи Криму XIX-XX ст. [340] узагальнено вже опубліковані джерела з історії Таврійської вченої архівної комісії зі значними доповненнями матеріалом із численних українських і російських архівів. Зокрема, у монографії А. Непомнящого цілий розділ присвячено історії Кримського гірничого клубу, про який в літературі є зовсім мало відомостей [341] (цей клуб існував як самостійне суспільно-наукове об'єднання, що займалося історико-краєзнавчою і туристичною діяльністю та функціонувало в м. Ялта у кінці XIX – на початку XX ст.).

Не менш вагомий внесок у вивчення наукових товариств і краєзнавчих організацій Криму здійснив С. Філімонов, який публікувався ще в радянський час, а в період незалежності України видав декілька монографічних досліджень із проблематики [342]. Так, автором подано список доповідачів і представлених ними доповідей, віднайдених в опублікованих і неопублікованих протоколах засідань ТВАК – ТТІАЕ за весь час їхнього існування (1887-1931 рр.), а також іменний, географічний і предметно-тематичний покажчики до цього списку. Висвітлена у працях історія діяльності цих осередків стосувалася, в першу чергу, не початкового етапу існування ТВАК, а її діяльності після 1917 р. і, власне, перетворення осередку вже на Таврійське товариство історії, археології та етнографії в 1923 р. Проте дослідження докторів історичних наук, професорів А. Непомнящого та С. Філімонова на сьогоднішній день залишаються одними з найгрунтовніших у плані вивчення досвіду й напрацювань ТВАК – ТТІАЕ.

Відомим на сьогодні дослідником процесів розвитку пам'яткоохоронної справи в Криму XIX – XX ст. є О. Хлівнюк, який у дисертаційному дослідженні [343] проаналізував процес створення і основні напрями діяльності ТВАК. Ці напрями, за словами автора, зводилися до трьох аспектів: виявлення археологічних об'єктів шляхом археологічних розвідок, посильна участь у проведенні розкопок під керівництвом столичних фахівців, узагальнення відомостей про існуючі пам'ятки [344]. При цьому автор указував, що діяльність ТВАК з археологічного обстеження краю, вивчення пам'яток історії і культури значно поступалася розмаху її робіт у галузі архівної справи, що пояснювалося, на думку дослідника, як відсутністю фінансування, недостатньою підготовкою її співробітників для проведення

самостійних археологічних досліджень, так і розумінням ними пріоритетності своїх завдань із вивчення й збереження перш за все писемних пам'яток [345]. О. Хлівнюк указав на існування в науковій літературі помилкової версії про те, що музей у ханському палаці Бахчисараю відкритий російською владою ще наприкінці XVIII ст., він був першим музеєм на півдні імперії. Автор доводить, що цей музей був відкритий саме за ініціативи члена ТВАК О. Іваненка вже на початку XIX ст. [346].

У цілому ж автором прослідковано діяльність ТВАК від моменту її заснування до перетворення осередку в 1923 р. у Таврійське товариство історії, археології і етнографії; причому О. Хлівнюк відзначав, що активну діяльність комісія припинила вже в 1919 р., проіснувавши ще кілька років як звичайне «історико-археологічного товариства», яке не мало навіть власних коштів [347]. Діяльності ТВАК у дисертації приділено значну кількість сторінок (с. 54-79), однак суттєво обмеженою є інформація про Кримське товариство дослідників і любителів природи, створене у 1910 р., хоча його заслуга оцінювалася автором як не менш значуща.

О. Силкою і Л. Синявською на основі широкого фактичного матеріалу висвітлено основні віхи життя та науково-громадської діяльності українського етнографа, археолога і краєзнавця Хрисанфа Петровича Ящуржинського, його роботу в навчальних закладах Криму, а також у наукових товариствах, у тому числі в Таврійській вченій архівній комісії, Історико-філологічному товаристві при Новоросійському університеті тощо.[348].

Діяльність наукових і краєзнавчих установ на Півдні України XIX – початку XX ст. вивчалася й іншими дослідниками. Так, Т. Величко виявлено регіональні особливості становлення і розвитку етнографічного музейництва Одеської, Херсонської, Миколаївської, Донецької областей, а також Криму протягом XIX – початку XXI ст., висвітлення діяльності музеїв у царині етнографії [349]. У контексті загальнонаукової проблеми з історії етнографічного музейництва дослідниця звернула увагу на ряд музеїв, утворених і діючих за ініціативи (фінансування і сприяння) наукових товариств Півдня України. У зв'язку з чим уперше в науковій літературі узагальнено напрацювання цих осередків у сфері музейництва і пам'яткоохоронної діяльності. Зокрема, Т. Величко звернулася до досвіду таких товариств регіону, як Товариство сільського господарства Південної Росії (Одеса,

ТСГПР), Одеське товариство історії і старожитностей, з діяльністю яких пов'язане «становлення пам'яткоохоронних і деякою мірою народознавчих студій» [350]. Дослідницею побіжно проаналізовано етнографічний, лінгвістичний, археологічний, археографічний, пам'яткоохоронний напрями роботи наукових товариств, звернено увагу на губернські статистичні комітети (ГСК) та їхній внесок у вивчення етнографії і статистики краю (при комітетах формувалися колекції старожитностей і відкривалися місцеві музеї), розглянуто внесок Кримського гірського клубу (КГК, з 1902 р. – Кримсько-Кавказький гірський клуб (ККГК), архівних комісій, зокрема Таврійської вченої архівної комісії, а також Херсонської та Бессарабської (найбільш плідною з яких на Півдні України авторка вважала саме Таврійську), згадано про роботу Таврійського товариства історії, археології та етнографії.

Стосовно ККГК Т. Величко зазначає, що хоча клуб і заклав практичні основи туристичної справи та був головним чином природознавчою організацією, проте напрям екскурсійно-туристичної діяльності членами клубу тлумачився широко, що дозволяло повноцінно займатися вивченням історії, археології та етнографії [351]. Окрім того, музейна діяльність ККГК у галузі етнографії свідчить про «новий етап у розвитку музейництва загалом і етнографічного зокрема. Формування етнографічних музейних фондів було поставлено на наукову основу, виставково-експозиційна діяльність музею мала не тільки науковий і пам'яткоохоронний, але й освітянський характер» [352]. Авторка переконана, що у XIX ст. основна роль у створенні й діяльності музеїв на Півдні України належала саме науковим товариствам, а перші музеї мали археологічний профіль (етнографія до початку XX ст. у них була представлена ще досить слабко).

Серед західноукраїнських дослідників, які вивчали діяльність об'єднань регіону, виділяємо І. Тиміва, який звернувся до наукового спадку учасників гуртка «Руська трійця», зокрема, проаналізував пошуково-дослідницьку археографічну й краєзнавчу діяльність Я. Головацького, І. Вагилевича та М. Шашкевича [353]. Проте такі дослідження дають уявлення власне про археографічну, етнографічну чи краєзнавчу діяльність окремої персоналії, а не певного осередку.

У праці В. Білоус на основі опублікованих і архівних джерел розглянуто процес етнографічних досліджень у Східній Галичині,

Буковині та Закарпатті у 50-х – першій половині 70-х рр. XIX ст., проаналізовано музейно-збиральницьку діяльність і праці західноукраїнських авторів, присвячені питанням народної культури, висвітлено роль і значення періодичних видань, частково – просвітницьких товариств і молодіжних осередків у справі організації народознавчої роботи і нагромадженні етнографічних матеріалів [354]. Однак дослідження побудоване не за принципом висвітлення роботи окремих організацій (Галицько-руської матиці (створена у 1848 р.), Народного дому (1849 р.), «Пряшівської літературної установи» (1850 р.), а, власне, в розрізі діяльності окремих народознавців і етнографів краю. Авторка зробила акцент саме на народницько-просвітницькому спрямуванні досліджень цього періоду, прослідкувала наукові зв'язки з наддніпрянськими вченими, а також етнографічні публікації у тогочасній періодиці.

Історія польських наукових історичних товариств Львова останньої чверті XIX – 30-х рр. XX ст. стала об'єктом дослідження Р. Масика [355]. Автор розкрив передумови заснування товариств, їхню організаційну структуру, шляхи фінансування наукової роботи, походження, національний і професійний склад цих осередків, напрями роботи. Зокрема, до поля зору дослідника потрапили Крайове археологічне товариство у Львові (1875-1890 рр.), Народознавче товариство у Львові (1895-1939 рр.), Товариство шанувальників минувшини Львова (1906-1939 рр.), Геральдичне товариство у Львові (1906-1930 рр.) тощо. Автор детально охарактеризував напрямки наукової діяльності товариств: видання наукових часописів, виявлення, ідентифікація та збереження історичних матеріалів, заснування спеціалізованих бібліотек і музеїв, проведення наукових засідань, на яких обговорювалися актуальні питання історичної науки тощо. Окрім того, Р. Масик акцентував увагу на активній участі в дослідженнях Народознавчого товариства саме українських етнографів (І. Франко, В. Гнатюк, М. Грушевський, М. Павлик). Однак після виходу І. Франка з Товариства в 1897 р. інституцію поступово почали покидати українці, що, на думку дослідника, пояснюється певними причинами: від переорієнтації українських етнографів на роботу в Етнографічній комісії НТШ, заснованій 1898 р., до політизації завдань Народознавчого товариства та спрямованості його правління на звуження предмета досліджень лише до польського народознавства. Участь українських філософів у

діяльності Польського філософського товариства у Львові у 1910-1939 рр. досліджено С. Іваник [356].

Узагальнюючі наукові видання і дисертаційні дослідження регіонального характеру, присвячені більш широкій проблематиці, подають зовсім обмежену інформацію про будь-які наукові товариства й установи регіонів у XIX – на початку XX ст. Так, діяльності Київських громадських клубів і художніх товариств у кінці XIX – на початку XX ст. присвячені доповіді М. Кальницького (с. 110-111) та Л. Білоус (с. 114-115), виголошені на Міжнародній науковій конференції в Києві 20-22 листопада 1995 р.[357].

Благодійний аспект діяльності товариств міста Києва проаналізований у дисертаційному дослідженні Ф. Ступака [358]. Метою дисертаційного дослідження С. Кулінської визначено відтворення економічного розвитку Києва, його соціальної структури, міського самоврядування, становища освіти і просвітництва в другій половині XIX ст. та визначення ролі громадськості у діяльності культурно-освітніх установ, наукових і художніх товариств, як заявлено в завданнях, однак у тексті роботи діяльність таких осередків висвітлена недостатньо[359].

Г. Самойленком у науково-популярному виданні здійснено побіжний огляд громадсько-культурного життя м. Чернігова, в тому числі подано основні факти про Чернігівську губернську архівну комісію [360]. В узагальнюючому науково-популярному виданні про м. Кам'янець-Подільський [361], а також у ґрунтовному історичному нарисі про м. Вінницю [362] взагалі не знаходимо інформації про Подільське церковне історико-археологічне товариство та Вінницьку археологічну комісію. Однак досить інформативним виявилося видання регіонального характеру про Житомирщину, в якому, зокрема, увага відводилася історії Товариства дослідників Волині [363].

Серед сучасних вітчизняних учених, які вивчали діяльність ІРВІТ, зокрема його Київського відділу, слід відзначити, в першу чергу, вже згадувану нами К. Климову [364]. З основних напрямів наукової діяльності відділу в дисертаційному дослідженні детально розглянуто історико-краєзнавчу, архівну й науково-видавничу. Як відзначила дослідниця, окремі аспекти в роботі проаналізовано фрагментарно, оскільки вони виходять за межі теми: організаційна та культурно-освітня діяльність відділу (влаштування лекцій, екскурсій, театральних вистав, ювілейних

свят, розробка проектів побудови історичних пам'ятників тощо) [365].

У цілому К. Климовою на основі численних архівних і опублікованих матеріалів висвітлено історію та наукову діяльність Київського відділу ІРВІТ, дано виважену оцінку його внеску у розвиток воєнної історіографії та історичного краєзнавства, показано практичне значення наукової спадщини відділу. У дисертації зроблено спробу наукової реконструкції початкового складу й змісту архіву Київського відділу ІРВІТ, досить детально проаналізовано проблеми джерелознавчої евристики та реконструкції архівів, у яких містяться матеріали про діяльність відділу, висвітлено структуру відділу та його персональний склад, зокрема описано завдання і роботу таких комісій, як Архівна, Музейна, Редакційна, Комісія зйомок та знімків, Лекційна, Будівельна і Ревізійна. Дослідниця не оминула увагою і створення підвідділів Київського відділу ІРВІТ (Чернігівського та Проскурівського), що діяли на території губерній, які входили до складу Київського військового округу. Робота К. Климової є першою у вітчизняній історіографії працею про Київський відділ ІРВІТ. У подальшому К. Климова продовжувала публікувати розвідки про цей осередок [366].

У 2005 р. видрукуване ґрунтовне монографічне дослідження Л. Федорової, присвячене внеску вищезазначеного товариства в пам'яткоохоронний і краєзнавчий рух на Наддніпрянщині на початку XX ст. [367]. Окрім того, Л. Федорова є авторкою наукової розвідки про Київське товариство охорони пам'яток старовини і мистецтва, яке функціонувало в місті у 1910-1920 рр. [368]. Дослідниця висвітлила процес виникнення, склад і організаційні засади діяльності товариства, окреслила основні форми й напрями його роботи з охорони культурної спадщини, зі збереження предметів музейного значення, архівної діяльності, роботи бібліотеки тощо, а також роботу Уманського відділення товариства.

Питанням дослідження і збереження пам'яток воєнної історії науковими товариствами початку XX ст. присвячені публікації Г. Денисенко [369] і Л. Качковської [370]. Зокрема Г. Денисенко приділена увага пам'яткоохоронним заходам Українського наукового товариства, Київського товариства охорони пам'яток і мистецтва, Київського відділу Російського воєнно-історичного товариства, Історичного товариства Нестора-

літописця, Харківського й Ніжинського історико-філологічних товариств, Товариства дослідників Волині, Церковно-історичного та археологічного товариства при КДА, Подільського єпархіального історико-археологічного товариства тощо. Авторка виділила центральні напрями наукових товариств щодо дослідження пам'яток історії: археологічні розкопки, вивчення оборонних споруд, фортець, храмів, поховань тощо, проведення наукових експедицій із дослідження пам'яток старовини, увінчення важливих воєнних подій, життя і діяльності військових діячів, створення музеїв, архівів, бібліотек тощо.

Віднайдено публікації Ю. Дорошенка про Київське правниче товариство (Київське юридичне товариство), яке діяло в 1877-1919 рр. при Університеті Св. Володимира [371]. До цього вказане товариство згадувалося переважно в контексті досліджень історії Київського університету або у зв'язку з опрацюванням біографії та спадщини його членів. Позиція автора визначалася думкою про те, що Київське правниче товариство – унікальне наукове явище, яке має специфічні риси й належить як невід'ємна частина до скарбниці вітчизняної правової думки; що визначальною рисою праць представників цього осередку і київської юридичної школи в цілому є їхня безпосередня спорідненість із найновішими на той час світовими та, зокрема, європейськими здобутками, а також укоріненість у національний грунт, спадковість у діяльності цього центру наукової думки [372]. Дослідником охарактеризовано основні напрями діяльності Київського правничого товариства, внесок його членів у розробку юридичних питань, співпрацю товариства з іншими тогочасними київськими науковими і громадськими об'єднаннями.

Таким чином, критичний огляд сучасної вітчизняної історіографії дозволяє нам зробити такі узагальнення: історична наука, долаючи методологічну кризу, перейшла на якісно вищий щабель свого розвитку; утвердження принципів гуманізму, україноцентризму й історичної регіоналістики зумовило звернення дослідників до нових, невивчених аспектів діяльності наукових товариств гуманітарного спрямування на теренах України XIX – початку XX ст. Так, дослідники проаналізували наукову спадщину активних учасників товариств, висвітлили різні грані функціонування об'єднань, їхні зв'язки з іншими інституціями, спробували синтезувати вже набуті знання щодо місця та значення наукових осередків у процесі формування

системи дослідницьких структур, охарактеризували діяльність наукових товариств в окремі періоди їхньої роботи тощо. Характерним для сучасних історіографічних студій є біографічні публікації про окремих членів товариств.

Відзначимо, що історія товариств гуманітарного спрямування, як правило, досліджувалася у площині більш ширших наукових тематик, зокрема, окремих суспільно-політичних і культурних процесів в Україні на рубежі XIX-XX ст., розвитку освіти і науки в стінах університетів, становлення археографічної, музейної, етнографічної, пам'яткоохоронної діяльності. Доволі часто історія товариств виділялася в окреме спеціальне дослідження (кандидатські дисертації і монографічні дослідження про ІТНЛ, ХІФТ). Серед так званих університетських історичних товариств значно менше уваги в сучасній історіографії приділено ІФТНУ та ІФТНІ (їхня діяльність висвітлювалася, в основному, в статтях або колективних роботах, обсяг яких не завжди давав змогу вченим усебічно відобразити окреслену проблематику).

Наразі створені розвідки, у яких використано недоступні для радянських науковців архіви, матеріали періодики, вміщено фактологічні дані про діяльність наукових товариств, зокрема відображено їхню видавничу діяльність, проаналізовано періодичні та серійні видання, форми й методи наукової роботи, просвітницько-громадську діяльність, досліджено керівний склад товариств, напрями їхньої роботи, охарактеризовано наукову спадщину багатьох членів товариств, внесок в історіографію та історичну науку в цілому та вивчення окремих напрямів зокрема (українознавство, археологію, етнографію, літературознавство, фольклористику тощо). Розглянуто також внесок даних осередків у розвиток пам'яткоохоронної і пам'яткознавчої, а також музейної справи.

Стосовно сучасної вітчизняної історіографії діяльності церковно-археологічних товариств і установ України XIX – початку XX ст., констатуємо, що ця проблематика досліджена фрагментарно, у зв'язку з територіально-географічними рамками існування цих осередків ряд проблем з їхньої історії так і залишається наразі невирішеним. У цілому небагато сучасних вітчизняних дослідників займаються історією церковно-археологічних об'єднань зазначеного хронологічного періоду. Це К. Крайній, С. Заремба, Л. Баженов, Ю. Земський, І. Карсим,

О. Нестуля, В. Ульяновський та деякі інші. Ще однією з ознак новітнього періоду розвитку історичної науки стала регіоналізація у вивченні осередків церковної археології, що, з одного боку, поглиблює дослідження конкретного об'єднання, з залученням до аналізу місцевих джерел, з іншого – унеможливлює створення синтетичної праці про всі церковно-археологічні товариства і установи, які діяли на теренах України в XIX – на початку XX ст.

---

[1] Справочник научных обществ России [Електронний ресурс] / И. И. Комарова. – Режим доступу: http://www.snor.ru/?an=about_guide .

[2] Максимович М. А. Нечто об учреждении в Киеве Исторического общества / М. А. Максимович // Киевлянин. – № 149. – 1872, 14 декабря.

[3] Хрущов И. Объяснение / И. Хрущов // Киевлянин. – № 138. – 1872, 18 ноября.

[4] Киевлянин. – № 135. – 1972, 11 листопада.

[5] Хрущов И. Объяснение / И. Хрущов // Киевлянин. – № 138. – 1872, 18 ноября.

[6] Максимович М. А. Нечто об учреждении в Киеве Исторического общества…

[7] Дашкевич Н. П. 25-летие Исторического общества Нестора-летописца. Речь, произнесенная в торжественном заседании 14 января 1898 г. / Н. П. Дашкевич. – К.: Изд-во тип. ун-та св. Владимира, 1899. – 99 с.; Дашкевич Н. П. Историческая записка о возникновении и деятельности Исторического общества Нестора-летописца по январь 1898 г. / Н. П. Дашкевич // Чтения в Историческом обществе Нестора-летописца. – К., 1899. – Кн. 13, отд. I. – С. 17-98; Дашкевич Н. П. Историческое общество Нестора-летописца / Н. П. Дашкевич // Историко-статистические записки об ученых и учебно-вспомогательных учреждениях императорского университета св. Владимира (1834-1884). – К., 1884. – С. 9-28; Дашкевич Н. П. Историческое общество Нестора-летописца в 1881 г. / Н. П. Дашкевич // Киевская старина. – 1882. – № 1. – С. 581-592; Дашкевич Н. П. Общий очерк основания и деятельности Исторического общества Нестора-летописца за истекшие 25 лет его существования, читаемый Н. П. Дашкевичем в торжественном заседании 14 января 1898 г. / Н. П. Дашкевич // ЧИОНЛ. – К., 1899. – Кн. 13, отд. I. – С. 1-16.

[8] Дашкевич Н. П. Историческое общество Нестора-летописца в 1881 г. … – С. 583.

[9] Там само. – С. 591.

[10] Там само. – С. 592.

[11] Дашкевич Н. П. Общий очерк основания и деятельности Исторического общества Нестора-летописца за истекшие 25 лет его существования… – С. 4.

[12] Там само. – С. 6-7.

[13] Там само. – С. 7.

[14] Там само. – С. 8-9.

[15] Там само. – С. 11.

[16] Дашкевич Н. П. Историческая записка о возникновении и деятельности Исторического общества Нестора-летописца по январь 1898 г. … – С. 17-98.

[17] Дашкевич Н. П. Историческое общество Нестора-летописца / Н. П. Дашкевич // Историко-статистические записки об ученых и учебно-вспомогательных учреждениях императорского университета св. Владимира (1834-1884). – К., 1884. – С. 9-28.
[18] Дашкевич Н. П. Историческая записка о возникновении и деятельности Исторического общества Нестора-летописца по январь 1898 г. … – С. 17-98.
[19] Сумцов Н. Ф. Двадцатипятилетие Историко-филологического общества при Императорском Харьковском университете / Н. Ф. Сумцов // Сборник Харьковского историко-филологического общества. – Х., 1905. – Т. 14. – С. 17-28.
[20] Редин Е. К. Учёная деятельность Историко-филологического Общества при императорском Харьковском университете за первые двадцать пять лет его существования (1877-1902) / Е. К. Редин. – Х., 1904. – 46 с.; Редин Е. К. Ученая деятельность Историко-филологического общества при Харьковском университете за первые двадцать пять лет его существования (1877-1902) / Е. К. Редин // Сборник Харьковского историко-филологического общества. – Х., 1905. – Т. 14. – С. 29-41.
[21] Ветухов А. В. О деятельности Педагогического отдела Харьковского историко-филологического общества за 1892-1902 / А. В. Ветухов // Мирный труд. – 1902. – № III. – С. 201-202; Ветухов А. В. О деятельности Педагогического отдела Харьковского историко-филологического общества в первое десятилетие (1892-1902 гг.) / А. В. Ветухов // Сборник Харьковского историко-филологического общества. – Х., 1905. – Т. 14. – С. 109-122; Ветухов А. В. Педагогический отдел Историко-филологического общества / А. В. Ветухов // Ученые и вспомогательные учреждения Харьковского университета (1805-1905). – Х., 1911. – С. 107-109.
[22] Иванов Е. М. Харьковский Исторический архив / Е. М. Иванов // Сборник Харьковского историко-филологического общества. – Х., 1905. – Т. 14. – С. 75-108.
[23] Данилевич В. Е. Этнографический музей / В. Е. Данилевич // Ученые общества и вспомогательные учреждения Харьковского университета (1805-1905). – Х., 1911. – С. 133-140; Данилевич В. Е. Этнографический музей Харьковского историко-филологического общества / В. Е. Данилевич. – Х., 1911. – 8 с.
[24] Сумцов Н. Ф. Двадцатипятилетие Историко-филологического общества при Императорском Харьковском университете… – С. 19.
[25] Там само. – С. 21.
[26] Там само. – С. 26.
[27] Редин Е. К. Ученая деятельность Историко-филологического общества при Харьковском университете за первые двадцать пять лет его существования… – С. 32.
[28] Иванов Е. М. Харьковский Исторический архив... – С. 75-108.
[29] Там само. – С. 107-108.
[30] Маркевич А. И. Историко-филологическое общество / А. И. Маркевич // Двадцатипятилетие Императорского Новороссийского университета.

Историческая записка. – О., 1890. – С. 726-727.

[31] Медалієва О. З. Роль університетських історичних наукових товариств України в українському національному відродженні (остання третина XIX ст. – 1917 р.): дис. … канд. іст. наук: 07.00.01 / Медалієва Оксана Захарівна; Черкаський національний університет імені Богдана Хмельницького. – Черкаси, 2005. – С. 13.

[32] Иконников В. Опыт русской историографии / В. Иконников. – К., 1891. – Т. 1. – Кн. 1. – 882 с.+CCXXII; Иконников В. Опыт русской историографии / В. Иконников. – К., 1892. – Т. 1. – Кн. 2. – С. 883-1539+CCCLXXI; Историко-статистические записки об учёных и учебно-вспомогательных учреждениях университета св. Владимира / Под ред. В. С. Иконникова. – К., 1884. – 416 с.

[33] Иконников В. Опыт русской историографии / В. Иконников. – К., 1891. – Т. 1. – Кн. 1. – С. 276.

[34] Иконников В. Опыт русской историографии / В. Иконников. – К., 1892. – Т.1. – Кн. 2. – С. 990-994.

[35] Там само. – С. 994-1002.

[36] Нестроев А. Историческое общество летописца Нестора в Киеве (1873-1890) / А. Нестроев // Историческое обозрение: Сборник исторического общества при Санкт-Петерб. университете. – СПб., 1891. – Т. 2. – С. 114-132.

[37] Кревецький І. Київське історичне товариство Нестора-літописця / І. Кревецький // Літературно-науковий вісник. – Львів, 1904. – Кн. 10-12. – Т. XXVIII. – С. 65-72.

[38] Рудаков В. Киевское Историческое общество летописца Нестора / В. Рудаков // Энциклопедический словарь / Под ред. И. Е. Андреевского, К. К. Арсеньева, Ф. Ф. Петрушевского. – Том. XIII^{A}. – СПб., 1894. – С. 486-487.

[39] Владимирский-Буданов М. Ф. Пятидесятилетие Императорского университета св. Владимира. 1834-1884 / М. Ф. Владимирский-Буданов. – К.: Изд-во тип. Имп. ун-та св. Владимира, 1884. – С. 16.

[40] Годичное собрание общества пр. Нестора и отчет о его деятельности за 1884/85 гг. // Киевская старина. – 1885. – № 9. – С. 562-566; Лобода А. М. Историческое общество Нестора-летописца в 1903 – 1904 гг. (Отчет о состоянии и деятельности Исторического Общества Нестора-летописца за 32-й год его существования, с 27 октября 1903 г. по 27 октября 1904 г) / А. М. Лобода // ЧИОНЛ. – К., 1905. – Кн. 18, вып. III-IV, отд. I. – С. 81-93; Лобода А. М. Отчет о состоянии и деятельности Исторического общества Нестора-летописца в 36-м году его существования, с 27 октября 1907 по 27 октября 1908 г. / А. М. Лобода // ЧИОНЛ. – К., – 1910. – Кн. 21, вып. 3. – С. 85-94; Лобода А. М. Отчет о состоянии и деятельности Исторического общества Нестора-летописца за 1905 – 1906 гг. / А. М. Лобода // ЧИОНЛ. – К., 1907. – Кн. 20, вып. I, отд. I. – С. 3-12; Лобода А. М. Отчет о состоянии и деятельности Исторического общества Нестора-летописца с 27 октября 1906 г. по 27 октября 1907 г. / А. М. Лобода // ЧИОНЛ. – К., 1909. – Кн. 21, вып. I-II, отд. I. – С. 3-13; Отчет о состоянии и деятельности Исторического общества Нестора-летописца в 38-м году его существования, с 27-го октября 1909 г. по 27-е октября 1910 г. // ЧИОНЛ. – К., 1912. – Кн. 22, вып. III, отд. I. – С. 71-79; Отчет о состоянии и деятельности

Исторического общества Нестора-летописца в 36-м году его существования, с 27-го октября 1907 г. по 27-е октября 1908 г. // ЧИОНЛ. – К., 1910. – Кн. 21, вып. III. – С. 85-94; Сведения о заседаниях Исторического общества Нестора-летописца за сентябрь и октябрь 1901 г. // ЧИОНЛ. – К., 1901. – Кн. 15, вып. IV, отд. I. – С. 49-94; Сведения о заседаниях Исторического общества Нестора-летописца с 27-го октября 1897 г. по 27-е октября 1898 г. // ЧИОНЛ. – К., 1899. – Кн. 13, отд. I. – С. 99-126; Ясинский М. Н. Историческое общество Нестора-летописца в 1897 – 1898 гг. (Отчет о состоянии и деятельности Общества, читаемый в годичном публичном заседании 1-го ноября 1898 г. секретарем Общества М. Н. Ясинским) / М. Н. Ясинский // ЧИОНЛ. – К., 1899. – Кн. 13, отд. I. – С. 127-142; Ясинский М. Н. Историческое общество Нестора-летописца в 1898 – 1899 гг. / М. Н. Ясинский // ЧИОНЛ. – К., 1900. – Кн. 14, вып. I, отд. I. – С. 3 – 22; Ясинский М. Н. Историческое общество Нестора-летописца в 1899 – 1900 гг. (Отчет о состоянии и деятельности с 27 октября 1899 г. по 27 октября 1900 г.) / М. Н. Ясинский // ЧИОНЛ. – К., 1901. – Кн. 15, вып. I, отд. I. – С. 3-14; Ясинский М. Н. Отчет о состоянии и деятельности Исторического общества Нестора-летописца за 31-й год его существования, с 27-го октября 1902 г. по 27-е октября 1903 г. / М. Н. Ясинский // ЧИОНЛ. – К., 1904. – Кн. 18, вып. I, отд. I. – С. 3-13; Ясинский М. Н. Чествование Историческим обществом Нестора-летописца памяти Н.В. Гоголя по случаю 50-летия со дня его смерти / М. Н. Ясинский // ЧИОНЛ. – К., 1902. – Кн. 16, вып. I – III, отд. I. – С. I-X.

[41] Ясинский М. Н. Историческое общество Нестора-летописца в 1897 – 1898 гг. (Отчет о состоянии и деятельности Общества, читаемый в годичном публичном заседании 1-го ноября 1898 г. секретарем Общества М.Н. Ясинским) / М. Н. Ясинский // ЧИОНЛ. – К., 1899. – Кн. 13, отд. I. – С. 135.

[42] Там само. – С. 136.

[43] Там само. – С. 137-139.

[44] Устав Исторического общества Нестора-летописца, состоящего при Императорском университете св. Владимира в г. Киеве // ЧИОНЛ. – К., 1894. – Кн. VIII, отд. I. – С. 19-20.

[45] Дашкевич Н. П. 25-летие Исторического общества Нестора-летописца. Речь, произнесенная в торжественном заседании 14 января 1898 г. / Н. П. Дашкевич. – К.: Изд-во тип. ун-та св. Владимира, 1899. – С. 48-49.

[46] Ясинский М. Н. Историческое общество Нестора-летописца в 1897 – 1898 гг. (Отчет о состоянии и деятельности Общества, читаемый в годичном публичном заседании 1-го ноября 1898 г. секретарем Общества М. Н. Ясинским) / М. Н. Ясинский // ЧИОНЛ. – К., 1899. – Кн. 13, отд. I. – С. 141.

[47] Ясинский М. Н. Отчет о состоянии и деятельности Исторического общества Нестора-летописца за 31-й год его существования, с 27-го октября 1902 г. по 27-е октября 1903 г. / М. Н. Ясинский // ЧИОНЛ. – К., 1904. – Кн. 18, вып. I, отд. I. – С. 3.

[48] Там само. – С. 6-7.

[49] Там само. – С. 7.

[50] Заметка о состоянии и составе Общества в 1906/9 акад. году // Сборник Ист.-филол. общества. – 1910-11. – Т. 7. – Офиц. отд. – С. 3; Заметка о состоянии и

составе Общества в 1907/8 акад. году // Сборник Ист.-филол. общества. – 1909. – Т. 6. – Отд. 1. – С. 3-6; Из отчета о составе и деятельности Общества за истекший год (сентябрь 1902 – сентябрь 1903), представленного секретарем Общества М. И. Лилеевым // Сборник Ист.-филол. общества. – К., 1904. – Т. 5. – Отд. I. – С. VII-VIII; Кадлубовский А. П. Отчет об основании Общества и о состоянии и деятельности его за время от 3 апреля 1894 по 14 сентября 1894 / А. П. Кадлубовский // Сборник Ист.-филол. общества. – К., 1896. – Т. 1. – Отд. 1. – С. 43-50; Личный состав Общества к 1 января 1912 // Сборник Ист.-филол. общества. – Нежин, 1912-1913. – Т. 8. – Отд. I. – С. 47-49; Личный состав Общества к марту 1899 // Сборник Ист.-филол. общества. – Нежин, 1899. – Т. 2. – Отд. I. – С. 59-63; О составе и деятельности Общества (из отчетов за 1900-1901 и 1901-1902 гг.) // Сборник Ист.-филол. общества. – Нежин, 1903. – Т. 4. – Отд. 1. – С. 31-34; Отчет о состоянии и деятельности Историко-филологического общества при Институте кн. Безбородко // Сборник Ист.-филол. общества. – 14 сент. 1895 – 14 сент. 1898. – Нежин, 1899. – Т. 2. – Отд. I. – С. 52-58; 14 сент. 1898 – 14 сент. 1899. – Нежин, 1900. – Т. 3. – Отд. I. – С. 16-19; за 1910-11 акад. год. – Нежин, 1912-1913. – Т. 8. – Отд. I. – С. 3-5; за 1911-1912 акад. год. – Нежин, 1912-1913. – Т. 8. – Отд. I. – С. 51-55; за 1914 акад. год. – Нежин, 1916. – Т. 10. – Отд. I. – С. 17-24; Состав Общества к 1 января 1900 // Сборник Ист.-филол. общества. – 1900. – Нежин. – Т. 3. – Отд. 1. – С. 20-24; Состояние и состав Нежинского Историко-филологического Общества при Институте кн. Безбородко в Нежине к 1 января 1911 года // Сборник Ист.-филол. общества. – Нежин, 1910-11. – Т. 7. – Офиц. отд. – С. 33-35; Список членов Историко-филологического Общества в порядке их поступления в Общество с 1894 по 1903 год // Сборник Ист.-филол. общества. – Нежин, 1903. – Т. 4. – Отд. 1. – С. 27-30; Список членов Общества к 3 апреля 1895 года // Сборник Ист.-филол. общества. – К., 1896. – Т. 1. – Отд. 1. – С. 7-10.

[51] Бережков М. О занятиях Археологической комиссии: Доклад, читанный в годичном собрании Общества 22 сентября 1902 года / Михаил Бережков // Сборник Ист.-филол. общества. – Нежин, 1903. – Т. 4. – Отд. 1. – С. 35-60; Деятельность комиссии Историко-филологического общества при институте князя Безбородко в Нежине по собиранию археологических и этнографических сведений и предметов в пределах Черниговской губернии к подготовке к XII-му Археологическому съезду // Киевская старина. – 1901. – № 6. – Археологическая летопись. – С. 199-200; Добиаш А. В. Доклады председателя историко-филологического общества при институте кн. Безбородко, о результатах деятельности состоящей при обществе особой комиссии по собиранию археологических и этнографических сведений, а также предметов древности в пределах Черниговской губернии, к XII археологическому съезду (Читано в заседании Обществ 12-го октября 1900 г.) / А.В. Добиаш. – Х., 1901. – 39 с.

[52] Военная энциклопедия. – Т. VI. – СПб., 1911. – С. 512.

[53] Деятельность Киевского обществ охраны памятников старины и искусства. – К., 1912. – 20 с.; Деятельность Киевского обществ охраны памятников старины и искусства. – К.: Тип. штаба Киевского военного округа, 1910. – 20 с.

[54] Крайній К. К. Дослідження церковної історії в Київському Церковно-історичному та археологічному товаристві 1872-1920 рр.: дис. … канд. іст. наук: 07.00.06 / Крайній Костянтин Костянтинович; Київський національний університет ім. Тараса Шевченка. – К., 2004. – С. 27.
[55] Там само. – С. 14.
[56] Петров Н. И. Записка о состоянии Церковно-археологического музея и Общества при Киевской духовной академии за первое десятилетие их существования / Н. И. Петров // ЧЦИАО. – К., 1883. – Вып. 1. – С. 1-20.
[57] Петров Н. И. 30-летие Церковно-исторического и археологического Общества при Киевской духовной академии / Н. И. Петров // ЧЦИАО. – К., 1904. – Вып. V. – С. 1-18.
[58] Бродович И. 30-летие Церковно-археологического музея при Киевской духовной академии / И. Бродович // ЧЦИАО. – К., 1904. – Вып. V. – С. 26-48.
[59] Ф[ёдор] Т[итов]. Страничка из тридцатилетней истории Церковно-исторического и археологического общества / Фёдор Титов // ЧЦИАО. – К., 1904. – Вып. V. – С. 19-25.
[60] Петров Н. 46-я годовщина Церковно-археологического общества и музея / Николай Петров // Слово. – 1918. – № 26. – С. 2.
[61] Петров Н. И. Воспоминания о преосвященном Дмитрии (Ковальницком), архиепископе Херсонском и Одесском, бывшем ректоре Киевской духовной академии / Н. И. Петров // Херсонские епархиальные ведомости. – Херсон, 1916. – № 10-22; Петров Н. И. Преосвященный Феодосий, епископ Оренбургский и Тугайский. Некролог / Н. И. Петров // Труды Киевской духовной академии (ТКДА). – 1914. – № 11. – С. 244-258; Петров Н. И. Преосвященный филарет Рижский как первый председатель Церковно-археологического общества / Н. И. Петров. – К., 1882. – 15 с.
[62] Свєнціцький І. Музеї і книгозбірні сучасної України / І. Свєнціцький. – Львів, 1927. – 14 с.; Свєнціцький І. Про музеї і музейництво (нариси і замітки) / І. Свєнціцький. – Львів, 1920. – 80 с.; Свєнціцький І. Українська старовина в Київському Церковно-археологічному музеї / І. Свєнціцький // Записки історико-філологічної секції УНТ в Києві. – К., 1918. – Кн. 17. – С. 87-91.
[63] Боцяновский В. Волынское церковно-археологическое древлехранилище / В. Боцяновский. – Б. м., б. г. – 7 с.; О. Л. Владимир-Волынское братство // Киевская старина. – 1899. – № 7. – С. 285-291; Волынское Епархиальное Древлехранилище // Киевская старина. – 1899. – Т. LXV. – С. 115-117; Подольское епархиальное церковное древнехранилище // Киевская старина. – 1890. – Т. XXIX. – С. 551-552.
[64] Карсим І. А. Розвиток церковної археології та музейництва в Україні у другій половині XIX – на початку XX ст.: дис. … канд. іст. наук: 07.00.01 / Карсим Інна Анатоліївна; Київський національний університет імені Тараса Шевченка. – К., 2002. – С. 8.
[65] Отчёт о состоянии Волынского Церковно-археологического Общества в 1899 г. – Почаев, 1900. – 7 с.
[66] Отчёт Церковно-археологического общества при Киевской духовной академии за 1881 год. – К., 1882. – 26 с.; Отчёт Церковно-археологического общества при

Киевской духовной академии за 1889 год. – К., 1899. – 36 с.
[67] Отчёт о состоянии Киевского общества древностей и искусств за 1904 год. – К., 1905. – 25 с.
[68] Андреевский И. Е. Губернские учёные архивные комиссии в 1886 и 1887 гг. (Обзор их деятельности) / И. Е. Андреевский // Вестник археологии и истории, издаваемый Археологическим институтом. – 1892. – Вып. VIII. – С. 33-70; Труворов А. Отчёт о деятельности губернских учёных комиссий в 1890-м году / А. Труворов // Русский архив. – 1891. – Кн. 3. – № 12. – С. 583-606.
[69] А. И. Л. [Ляшенко А. І.]. Наши губернские архивные комиссии // Исторический вестник. – 1891. – Т. 43. – № 2. – С. 607-611; Вертоградов И. К вопросу о задачах Екатеринославской учёной архивной комиссии / И. Вертоградов // Летопись Екатеринославской учёной комиссии. – 1904. – Вып. 1. – С. 33-43; Довнар-Запольский М. Обзор деятельности губернских архивных комиссий 1896-1898 гг. / М. Довнар-Запольский // Труды III Археологического съезда. – М., 1902. – Т. II. – С. 90-99.
[70] Хмарський В. М. Археографічна діяльність наукових установ на півдні України у XIX – на початку XX ст. ... – С. 20.
[71] Известия ТУАК. – 1912. – № 48. – С. 255-281.
[72] Хмарський В. М. Археографічна діяльність наукових установ на півдні України… – С. 20.
[73] Синявский А. Первое десятилетие существования Екатеринославской учёной архивной комиссии / А. Синявский // Летопись ЕУАК. – 1910. – Вып. X. – С. 1-15.
[74] Симоненко І. М. Губернські вчені архівні комісії в Україні: історіографічний огляд і бібліографічний покажчик / І. М. Симоненко; Укр. НДІ архівної справи та документознавства, Центр пам'яткознавства НАН України і УТОПІК. – К.: б. в., 2003. – 132 с. – (Архівні та бібліографічні джерела української історичної думки; вип. 8).
[75] Провідник по виставі краєвій у Львові з особливим оглядом на відділ етнографічний і на павільйон руських народних товариств. – Львів, 1894. – С. 8.
[76] Там само. – С. 19.
[77] Там само. – С. 45.
[78] Там само. – С. 48.
[79] Там само. – С. 56-57.
[80] Медалієва О. З. Роль університетських історичних наукових товариств України… дис. … – С. 14.
[81] Базилевич В. Историческое Общество Нестора Летописца (1919-1921 гг.) / В. Базилевич // Русский исторический журнал. – 1922. – Кн. 8. – С. 327-329; Базилевич В. М. Историческое Общество Нестора-летописца в 1923 г. / В. М. Базилевич // Борьба классов. – 1924. – № 1-2. – С. 380-381.
[82] Базилевич В. Историческое Общество Нестора Летописца (1919-1921 гг.)… – С. 327.
[83] Там само. – С. 329.
[84] Базилевич В. М. Историческое Общество Нестора-летописца в 1923 г. … –

С. 380.
[85] Там само. – С. 381.
[86] Житецький І. Заходи коло організації історичного товариства в Київі / І. Житецький // Україна. – 1929. – Січень-лютий. – С. 23-30.
[87] Там само. – С. 24.
[88] Там само. – С. 28.
[89] Там само. – С. 27.
[90] Там само. – С. 28.
[91] Там само. – С. 30.
[92] Степович А. К 50-летию Киевского Исторического Общества Нестора-летописца // Slavia. – Прага, 1927-1928. – VI. – № 4. – С. 843-844.
[93] Бензя П. В. Базилевич. Декабристи на Київщині. ДВУ, К., 1925 / П. Бендзя // Життя й революція. – 1925. – № 12. – С. 108-109.
[94] Гермайзе О. Українська історична наука за останнє десятиліття / О. Гермайзе // Студії з історії України Науково-дослідчої катедри історії України в Київі. – К., 1929. – Т. 2. – С. XII-XX.
[95] Кияниця П. Національно-буржуазна легенда про декабристів / П. Кияниця // Україна. – 1932. – № 1-2. – С. 73-92.
[96] Нечкина М. Прения / М. Нечкина // Труды Первой Всесоюзной конференции Историков-марксистов: В 2 т. – М., 1930. – Т. 1. – С. 441-448.
[97] Яворский М. Современные антимарксистские течения в украинской исторической науке / М. Яворский // Труды Первой Всесоюзной конференции Историков-марксистов. – Т. 1. – С. 426-435.
[98] Барвінський В. До 50-ти річчя заснування Харківського Центрального Історичного Архіву (1880-1930) / В. Барвінський // Архівна справа. – 1930. – № 3. – С. 3-5.
[99] Петров П. Справи Малоросійської колегії, що переховуються в Архіві давніх актів / П. Петров // Архівна справа. – 1929. – № 1. – С. 50-60.
[100] Медалієва О. З. Роль університетських історичних наукових товариств України… дис. … – С. 15.
[101] Кричун А. В. Одесский университет в 1865-1899 гг. / А. В. Кричун // Одесский университет за 75 лет (1865-1940). – О., 1940. – С. 5-48; Харьковский государственный университет имени А. М. Горького за 150 лет. – Х.: Из-во Харьков. ун-та, 1955. – 385 с.
[102] Розвиток науки в Київському університеті за сто років. 1835-1936. – К.: Київський державний університет, 1935. – 293 с.
[103] Історія Київського університету. 1834 − 1859. (До 125-річчя з дня заснування). – К.: Вид-во Київ. ун-ту, 1959. – С. 181-210.
[104] Київський університет за 50 років радянської влади. – К., 1967. – С. 67-71.
[105] Очерки истории исторической науки в СССР / Под ред. М. В. Нечкиной. В 5-и т. – М.: АН СССР, 1960. – Т. 2. – 862 с.
[106] Р. М. Історичне товариство Нестора-літописця // Енциклопедія українознавства. Перевидання в Україні. – Львів, 1993. – Т. 3. – С. 886.
[107] Кравців Б. Наукові товариства / Б. Кравців // Енциклопедія українознавства. – Львів, 1996. – Т. 5. – С. 1713-1715.

[108] Очерки истории исторической науки в СССР / Под ред. М. В. Нечкиной. В 5-и т. – М.: АН СССР, 1960. – Т. 2. – С. 607.
[109] Шевчук Г. М. Культурне будівництво на Україні у 1921-1925 роках / Г. М. Шевчук. – К.: В-во Академії наук Української РСР, 1963. – С. 338-339.
[110] Фрадкин В. З. Фольклорно-этнографическая деятельность Харьковского историко-филологического общества. 1877-1919 гг.: автореф. дис. на соискание уч. степени канд. ист. наук: спец. 07.00.07 «Этнография, этнология, антропология» / В. З. Фрадкин; АН СССР. Институт им. Н. Н. Миклухо-Маклая. – Л., 1973. – 20 с.
[111] Медалієва О. З. Роль університетських історичних наукових товариств України… дис. … – С. 16.
[112] Фрадкин В. З. Харьковское историко-филологическое общество (1877-1919 гг.) / В. З. Фрадкін // История и историки. Историографический ежегодник. 1979. – М., 1982. – С. 223-249; Фрадкін В. До питання про суспільно-політичні погляди членів Харківського історико-філологічного товариства / В. Фрадкін // Збірник Харківського історико-філологічного товариства. Нова серія. – Харків, 1994. – Т. 2. – С. 3-14; Фрадкін В. З. Науково-освітня діяльність Харківського історико-філологічного товариства (1877-1919 рр.) / В. З. Фрадкін, В. М. Шейко // Вісник Харківського університету. – 1979. – № 182. – Вип. 11. – С. 58-65.
[113] Фрадкін В. З. Науково-освітня діяльність Харківського історико-філологічного товариства (1877-1919 рр.)… – С. 59.
[114] Там само. – С. 65.
[115] Там само. – С. 65.
[116] Сарбей В. Г. Харківське історико-філологічне товариство та його вклад в історіографію України (До 100-річчя заснування і початку діяльності) / В. Г. Сарбей // Український історичний журнал. – 1977. – № 12. – С. 99-103.
[117] Шандра В. С. К истории деятельности Харьковского историко-филологического общества / В. С. Шандра // Археографический ежегодник за 1985 г. – М., 1986. – С. 221-229.
[118] Кириллин В. Д. Из истории первого археологического общества южной России – Харьковского общества наук / В. Д. Кириллин // Вестник древней истории. – М., 1979. – № 4. – С. 209-213.
[119] Москвич Л. Творчий шлях О. І.Левицького / Л. Москвич // Історіографічні дослідження в Українській РСР. – К., 1971. – Вип. 4. – С. 70-71; Москвич Л. Г. Видатний історик, археограф-архівіст (До 120-річчя від дня народження О. І. Левицького) / Л. Г. Москвич, А. І. Сторчак // УІЖ. – 1968. – № 12. – С. 125-129.
[120] Сарбей В. Історичні погляди О. М. Лазаревського / В. Сарбей. – К., 1961. – 192 с.
[121] Бутич І. Л. Історичне товариство Нестора-літописця / І. Л. Бутич // Радянська енциклопедія історії України. – К., 1970. – Т. 2. – 584 с.; Бутич И. Л. Исторические общества / И. Л. Бутич // Украинская советская энциклопедия. – К., 1980. – Т. 4. – С. 353; Бутич І. Л. Історичні товариства / І. Л. Бутич // Українська радянська

енциклопедія. – [2-е вид.]. – К., 1979. – Т. 4. – С. 459; Историческое общество Нестора-летописца // Киев: Энциклопедический справочник. – К., 1985. – С. 241; Историческое общество Нестора-летописца // Украинская советская энциклопедия. – К., 1980. – Т. 4. – С. 356; Разгон А. М. Историческое общество Нестора-летописца / А. М. Разгон // Большая советская энциклопедия. – [3-е изд.]. – М., 1972. – Т. 10. – С. 574-575; Разгон А. М. Историческое общество Нестора-летописца / А. М. Разгон // Советская историческая энциклопедия. – М., 1965. – Т. 6. – Стлб. 577.

[122] Бутич І. Л. Історичне товариство Нестора-літописця / І. Л. Бутич // Радянська енциклопедія історії України. – К., 1970. – Т. 2. – С. 269; Історичне товариство Нестора-літописця // Українська радянська енциклопедія. – К., 1961. – Т. 5. – С. 541.

[123] Всеукраїнська Академія наук в 1921 році // Наука на Украине. – 1922. – № 3. – С. 229; Звідомлення Першого (історично-філологічного) Відділу за 1923 р.: історичне товариство Нестора-літописця // Записки історично-філологічного відділу УАН. – К., 1924. – Кн. IV. – С. 297; Комаренко Н. Установи історичної науки в Українській РСР (1917-1939 рр.) / Н. Комаренко. – К., 1973. – С. 82; Лось Ф. Розвиток історичної науки на Україні за роки Радянської влади / Ф. Лось // Розвиток науки в Українській РСР за 40 років. – К., 1957. – С. 33; Шевчук Г. М. Культурне будівництво на Україні у 1921-1925 роках / Г. М. Шевчук. – К.: В-во Академії наук Української РСР, 1963. – С. 308.

[124] Чтения в Историческом обществе Нестора-летописца // БСЭ. – М., 1978. – Т. 29. – С. 236; Чтения в Историческом обществе Нестора-летописца // СИЭ. – М., 1976. – Т. 16. – С. 83-84.

[125] Разгон А. М. Исторические общества / А. М. Разгон // СИЭ. – М., 1965. – Т. 6. – Стлб. 545-551.

[126] Сарбей В. Г. Розвиток науки в Києві у другій половині XIX ст. / В. Г. Сарбей // Український історичний журнал. – 1982. – № 3. – С. 67-76.

[127] Степанский А. Д. Документы по истории легальных общественных организаций в фондах дореволюционных государственных учреждений России / А. Д. Степанский // Советские архивы. – 1981. – № 2. – С. 24-27; Степанский А. Д. История научных учреждений и организаций дореволюционной России / А. Д. Степанский. – М., 1987. – 345 с.; Степанский А. Д. К истории научно-исторических обществ в дореволюционной России / А. Д. Степанский // Археографический ежегодник за 1974 г. – М., 1975. – С. 38-55; Степанский А. Д. Материалы легальных общественных организаций царской России (середина XVIII – февраль 1917 г.) / А. Д. Степанский // Археографический ежегодник за 1978 г. – М., 1979. – С. 69-80; Степанский А. Д. Первые исторические общества в России / А. Д. Степанский // Вопросы истории. – 1973. – № 12. – С. 204-209 та ін.

[128] Сарбей В. Г. Розвиток науки в Києві у другій половині XIX ст. … – С. 70.

[129] Там само. – С. 71.

[130] Там само. – С. 71.

[131] История Киева: В 3 т. 4 кн. / Гл. ред. Ю. Ю. Кондуфор. – К., 1983. – Т. 2: Киев

периода позднего феодализма и капитализма. – С. 264-265; История Украинской ССР: В 10 т. – К., 1983. – Т. 4. – С. 595; История Украинской ССР: В 10 т. – К., 1983. – Т. 5. – С. 455.

[132] Бутич І. Л. Література до історії української археографії / І. Л. Бутич // Історичні джерела та їх використання. – К., 1968. – Вип. 3. – С. 161-176.

[133] Ватуля Б. С. Из истории археографической практики на Украине в XIX-XX вв. / Б. С. Ватуля // Исторический архив. – 1957. – № 2. – С. 192-195; Ватуля Б. С. Развитие археографии на Украине в XIX – начале XX веков: автореф. дис. на соискание уч. степ. канд. ист. наук / Б. С. Ватуля. – К., 1953. – 13 с.

[134] Ісаєвич Я. Д. Українська археографія в XVI-XVIII ст. / Я. Д. Ісаєвич // Історичні джерела та їх використання. – К., 1964. – Вип. 1. – С. 174-187.

[135] Ковальский Н. Источниковедение и археография истории Украины XVI – первой половины XVII в.: В 4 ч. / Н. Ковальский. – Днепропетровск, 1978. – Ч. 2. – С. 82-89.

[136] Дзюба О. М. До питання до видання джерел з історії української культури / О. М. Дзюба // Українська археографія: сучасний стан та перспективи розвитку: Тези доповідей республіканської наради. – К., 1988. – С. 102-103; Сохань П. С. Про деякі основні напрями діяльності Археографічної комісії АН УРСР в світлі сучасних вимог перебудови / П. С. Сохань // Українська археографія: сучасний стан та перспективи розвитку: Тези доповідей республіканської наради. – К., 1988. – С. 3-14.

[137] Довгопол В. Джерелознавство історії Української РСР / В. Довгопол, М. Литвиненко, Р. Лях. – К., 1986. – 239 с.

[138] Ватуля Б. С. Развитие археографии на Украине в XIX – начале XX веков… – С. 4, 6, 8.

[139] Систематичний покажчик до періодичних видань Київського університету (1861-1960) / Під редакцією І. Кузьменко. Укладачі: О. Балабанов, Н. Недоступ. – К., 1963. – 376 с.

[140] Киевский университет. Документы и материалы 1834-1984 / Укладачі В. Замлинський, А. Буравченков, О. Долинський та ін. – К., 1984. – 192 с.

[141] Там само. – С. 88.

[142] Наріжний С. Історичне Товариство Нестора-Літописця в Києві / С. Наріжний // Український історик. – 1975. – № 1-2 (45-46). – С. 43.

[143] Там само. – С. 44.

[144] Колесник М. П. Публікації документів з історії пізньофеодальної Чернігівщини на сторінках «Чтений в Историческом обществе Нестора-летописца» / М. П. Колесник // Перша Чернігівська обласна наукова конференція з історичного краєзнавства: Тези доповідей. – Чернігів, 1985. – С. 86-87; Колесник М. П. Вклад исторического общества Нестора-летописца в археографию истории Украины / М. П. Колесник // Исследования по археографии и источниковедению отечественной истории XVI − XX вв.: Межвуз. сб. науч. трудов. – Вып. 8. – Днепропетровск, 1990.– С. 123-127; Колесник М. П. Історичне товариство Нестора-літописця – основні етапи й напрями діяльності (1872 – 1931 рр.) / М. П. Колесник // УІЖ. – 1989. – № 9. – С. 50-56; Колесник М. П.

Историческое общество Нестора-летописца. 1872-1931 гг. (Историографический очерк): автореф. дис. на соискание уч. степ. канд. ист. наук: спец. 07.00.09 «Историография, источниковедение и методы исторического исследования» / М. П. Колесник; АН УССР. Институт истории. – К., 1990. – 17 с.; «Чтения в историческом обществе Нестора-летописца» (1879-1914): Бібліограф. дов. / АН УРСР. Археограф. ком. Інститут історії; Уклад. М. П. Колесник. – К., 1989. – 84 с.

[145] Колесник М. П. Історичне товариство Нестора-літописця – основні етапи й напрями діяльності (1872 − 1931 рр.) / М. П. Колесник // УІЖ. – 1989. – № 9. – С. 50-56.

[146] Там само. – С. 53.

[147] «Чтения в историческом обществе Нестора-летописца» (1879-1914): Бібліограф. дов. / АН УРСР. Археограф. ком. Інститут історії; Уклад. М. П. Колесник. – К., 1989. – 84 с.

[148] Там само. – С. 3.

[149] Колесник М. П. Историческое общество Нестора-летописца. 1872-1931 гг. (Историографический очерк)… – С. 3.

[150] Там само. – С. 12.

[151] Радянська енциклопедія історії України. – К., 1970. – Т. 2.- С. 268.

[152] Історія міст і сіл Української РСР у 26-ти томах // Чернігівська область / О. І. Дериколенко (гол. ред.) та ін. – К.: УРЕ, 1972. – С. 430.

[153] Чернігівщина: Енциклопедичний довідник / За ред. А. В. Кудрицького. – К.: УРЕ ім. М. П. Бажана, 1990. – С. 282.

[154] Там само. – С. 725.

[155] Чернігівська обласна наукова конференція з історичного краєзнавства (І; 1985). Тези доповідей, грудень, 1985 р. / Чернігівський історичний музей та ін. – Чернігів, 1985. – 159 с.

[156] Література та культура Полісся / Ред. кол.: Г. В. Самойленко (відп. ред.) та ін. – Ніжин, 1990. – Вип. 1: Ніжинська вища школа (1890-1990). – 222 с.

[157] Коваленко О. Б. Ніжинське історико-філологічне товариство і його внесок у розвиток краєзнавства на Чернігівщині / О. Б. Коваленко // Друга Чернігівська обласна наукова конференція з історичного краєзнавства: Тези доповідей. – Чернігів; Ніжин, 1988. – Вип. ІІ. – С. 97-100; Коваленко О. Б. Розвиток історичного краєзнавства на Чернігівщині у другій половині ХІХ ст. / О. Б. Коваленко, Г. М. Курас, В. М. Маліневська // Третя Республіканська наукова конференція з історичного краєзнавства: Тези доповідей. – К., 1984. – С. 236-238.

[158] Малиневская В. М. Развитие исторического краеведения на Черниговщине в конце ХІХ – начале ХХ вв.: автореф. дис. на соискание уч. степ. канд. ист. наук: спец. 07.00.02 «История СССР» / В. М. Малиневская. – К., 1990. – 17 с.

[159] Там само. – С. 11.

[160] Чернігівщина: Енциклопедичний довідник / За ред. А. В. Кудрицького. – К.: УРЕ ім. М. П. Бажана, 1990. – С. 282.

[161] Малиневская В. М. Развитие исторического краеведения на Черниговщине… – С. 12.

[162] Там само. – С. 15-16.

[163] Разгон А. М. Исторические общества / А. М. Разгон // СИЭ. – М., 1965. – Т. 6.

– Стлб. 549; Степанский А. Д. К истории научно-исторических обществ в дореволюционной России / А. Д. Степанский // Археографический ежегодник за 1974 г. – М., 1975. – С. 38-55.
[164] Каргер М. К. Древний Киев / М. К. Каргер. – М.-Л., 1958. – Т. 2. – С. 46-47.
[165] Новицька М. Датовані епітрахілі лаврського музею 1640-1743 рр. / М. Новицька // Український музей. – К., 1927. – зб. 1. – С. 51-70.
[166] Вздорнов Г. И. История открытия и изучения русской средневековой живописи. XIX век / Г. И. Вздорнов. – М.: «Искусство», 1986. – 384 с.
[167] Комарова И. И. Церковно-археологические учреждения и охрана памятников культуры в России конца XIX – начала XX вв. / И. И. Комарова // Археографический ежегодник за 1990. – М.: «Наука», 1992. – С. 83-102.
[168] Там само. – С. 83-85.
[169] Там само. – С. 83.
[170] Там само. – С. 85.
[171] Там само. – С. 85-86.
[172] Там само. – С. 88.
[173] Дорошенко Д. І. Огляд української історіографії / Д. І. Дорошенко. – К., 1996. – 254 с.
[174] Маркевич А. И. Краткий очерк деятельности Таврической учёной архивной комиссии и Таврического общества истории, археологии и этнографии за 1887-1927 гг. / А. И. Маркевич // Известия Таврического общества истории, археологии и этнографии. – 1928. – Т. II (59). – С. 180-191.
[175] Очерки истории исторической науки в СССР / Под ред. М. В. Нечкиной. В 5-и т. – М.: АН СССР, 1960. – Т. 2. – С. 608.
[176] Хмарський В. М. Археографічна діяльність наукових установ на півдні України у XIX – на початку XX ст. … – С. 25.
[177] Софинов П. Г. Из истории русской дореволюционной археографии / П. Г. Софинов. – М., 1957. – 156 с.
[178] Хмарський В. М. Археографічна діяльність наукових установ на півдні України у XIX – на початку XX ст. … – С. 29.
[179] Бржостовская Н. В. Деятельность губернских учёных архивных комиссий в области архивного дела (1884-1917): автореф. дисс. на соискание уч. степени канд. ист. наук / Н. В. Бржостовская. – М., 1951. – 13 с.
[180] Шведова О. И. Указатель «Трудов» губернских учёных архивных коммиссий и отдельных их изданий / О. И. Шведова // Археографический ежегодник за 1957. – М., 1958. – С. 377-433.
[181] Там само. – С. 378.
[182] Там само. – С. 378-379.
[183] Філоненко В. Наукова діяльність Таврійської наукової архівної комісії і Таврійського товариства історії, археології та етнографії (1887-1929 рр.) / В. Філоненко // Архіви України. – 1967. – № 1. – С. 31-34.
[184] Филимонов С. Б. Документальные материалы Таврической учёной комиссии и Таврического общества истории, археологии и этнографии 1920-1931 гг. / С. Б. Филимонов // Археографический ежегодник за 1982. – М.: Наука, 1983. – С. 203-208.

[185] Хмарський В. М. Археографічна діяльність наукових установ на півдні України у XIX – на початку XX ст. … – С. 30.
[186] Філімонов С. Б. Археографічна діяльність Таврійської вченої архівної комісії / С. Б. Філімонов // 2-а республіканська конференція з історичного краєзнавства. – К., 1982. – С. 62-63.
[187] Каталог колекції документів Київської археографічної комісії 1369-1899 / Відп. ред. чл.-кор. АН УРСР І. О. Гуржій. – К.: Наукова думка, 1971. – 184 с.
[188] Аббасов А. М. Вклад Полтавской ученой архивной комиссии в развитие исторического краеведения / А. М. Аббасов // История и историки: Историографический ежегодник 1980. – М., 1984. – С. 275-286.
[189] Там само. – С. 285.
[190] Григорьева Т. Ф. Становление и развитие краеведения на юге Украины (80-е гг. XVIII в. – 60-е гг. XIX в.): дис. ... канд. ист. наук: 07.00.09 / Григорьева Татьяна Федоровна. – К., 1991. – 269 л.
[191] Габаев Г. С. Русское военно-историческое общество (1907-1914) / Г. С. Габаев // Военно-исторический журнал. – 1940. – № 4 (9). – С. 122-124.
[192] Климова К. І. Наукова діяльність Київського відділу Імператорського російського Воєнно-історичного товариства (1908-1914)… – С. 8.
[193] Кочетков А. Н. Русское военно-историческое общество (1907-1914) / А. Н. Кочетков // Военный исторический журнал. – 1965. – № 9. – С. 94-99.
[194] Бескровный Л. Г. Очерки военной историографии России / Л. Г. Бескровный. – М., 1962. – С. 312-314.
[195] Корнева И. И. История археографии в дореволюционной России / И. И. Корнева, Е. М. Тальман, Д. М. Эпштейн. – М., 1969. – С. 223-224.
[196] Дьяков В. А. О возникновении, составе и деятельности Русского военно-исторического общества (1907-1917) / В. А. Дьяков // Проблемы истории общественного движения и историографии. – М., 1971. – С. 275-288.
[197] Климова К. І. Наукова діяльність Київського відділу Імператорського російського Воєнно-історичного товариства (1908-1914)… – С. 11.
[198] Степанский А. Д. К истории научно-исторических обществ в дореволюционной России / А. Д. Степанский // Археографический ежегодник за 1974 г. – М., 1975. – С. 38-55.
[199] Самошенко В. Н. Научно-издательская деятельность Русского военно-исторического общества / В. Н. Самошенко, Н. А. Петрова // Издание исторических документов в СССР / Вопросы истории, теории и методики. – М., 1989. – С. 197-211.
[200] Климова К. І. Наукова діяльність Київського відділу Імператорського російського Воєнно-історичного товариства (1908-1914)… – С. 15.
[201] Толочко О. Продовжити традиції істориків минулого [Історія і діяльність товариства Нестора-літописця] / О. Толочко // Київська старовина. – 1995. – № 5. – С. 2-5; Усенко Л. Возрождено Историческое общество Нестора Летописца / Л. Усенко // Киевский вестник. – 1995. – 23 мая.
[202] Зайцева З. Наукові товариства як інституції української науки другої половини XIX – початку XX ст. / Зінаїда Зайцева // Питання історії, історіографії, джерелознавства та архівознавства центральної та східної Європи: Зб. наук.

праць. – Вип. 1. – К. – Чернівці, 1997. – С. 66-78; Зайцева З. Приват-доцентство і проблеми українознавства в університетських курсах на зламі XIX – XX ст. / Зінаїда Зайцева // Четвертий міжнародний конгрес українців (26-29 серпня 1999 р.): Доповіді та повідомлення. Історія. – Ч. 2: XX століття. – Одеса; Київ; Львів, 1999. – С. 157-163.

[203] Касьянов Г. Українська інтелігенція на рубежі XIX – XX століть: Соціально-політичний портрет / Г. Касьянов. – К.: Либідь, 1993. – 176 с.; Касьянов Г. В. Українська інтелігенція і національне питання: початок XX ст. / Г. В. Касьянов // Україна XX ст. Культура, ідеологія, політика: Зб. статей. – К., 1993. – С. 6-21.

[204] Мага І. В. О. Романовський – фундатор навчальних посібників з архівознавства / І. Мага // Архівознавство. Археографія. Джерелознавство: Міжвідомчий науковий збірник; редкол.: Р. Я. Пиріг (голова) та ін. – К., 2000. – Вип. II: Архівознавчі читання. – С. 164-173; Мага І. Діяльність В. О. Романовського в галузі архівної справи та архівознавства (1921-1931) / І. Мага // Студії з архівної справи та документознавства. – 1998. – Т. 3. – С. 135-137.

[205] Масненко В. В. Історична думка та націотворення в Україні (кінець XIX – перша третина XX ст.) / В. В. Масненко. – К.; Черкаси: Відлуння Плюс, 2001. – 440 с.

[206] Матяш І. Особа в українській архівістиці. Біографічні нариси / І. Матяш; Г. В. Боряк (наук. ред.); Український державний НДІ архівної справи та документознавства; НАН України, Інститут української археографії та джерелознавства імені М. С. Грушевського. – К., 2001. – 228 с.; Матяш І. Б. Архівна наука і освіта в Україні 1920 – 1930-х років / І. Б. Матяш; Державний комітет архівів України; Український державний НДІ архівної справи та документознавства. – К., 2000. – 591 с.

[207] Михальченко С. И. Киевская школа в российской историографии (В. Б. Антонович, М. В. Довнар-Запольский и их ученики) / С. И. Михальченко; Московский педагогический гос. ун-т им. В. И. Ленина. – М.: Прометей; Брянск: Изд-во БГПУ, 1997. – 228 с.

[208] Стельмах С. Парадигми історичної думки у XX столітті / С. Стельмах // Політична думка. – 1997. – № 4. – С. 153-169; Стельмах С. П. Історична думка в Україні XIX – початку XX століття / С. П. Стельмах. – К., 1997. – 175 с.

[209] Стельмах С. П. Історична наука в Україні епохи класичного історизму. XIX – початок XX століття / С. Стельмах. – К., 2005. – 378 с.

[210] Таран Л. Провідні тенденції світової історіографії в XX ст. та проблеми кризи сучасної української історичної науки / Л. Таран // УІЖ. – 1998. – № 5. – С. 30-35.

[211] 150 років розвитку вітчизняної історичної науки в Київському університеті: матеріали Республіканської науково-практичної конференції (Київ, 20-21 жовтня 1992 р.). – К., 1993.

[212] Мага І. В. О. Романовський – фундатор навчальних посібників з архівознавства / І. Мага // Архівознавство. Археографія. Джерелознавство: Міжвідомчий науковий збірник; редкол.: Р. Я. Пиріг (голова) та ін. – К., 2000. –

Вип. ІІ: Архівознавчі читання. – С. 164-173.

[213] Войцехівська І. Н. Академік Володимир Іконников: життєпис та бібліографія / І. Н. Войцехівська. – К., 1998. – 132 с.; Войцехівська І. Н. Володимир Іконников: джерелознавчі студії / І. Н. Войцехівська. – К., 1999. – 360 с.

[214] Войцехівська І. Н. Історичне джерелознавство у творчості В. С. Іконникова: дис. … доктора іст. наук: 07.00.06 / Войцехівська Ірина Нінелівна. – К., 2000. – 382 арк.

[215] Ульяновський В. Знаний і незнаний Володимир Іконников // Володимир Іконников. Історичні потрети / В. Ульяновський. – К., 2004. – 428 с.

[216] Ульяновський В. Двічі професор: Степан Голубєв в університетському та академічному контекстах / В. Ульяновський; Національний Києво-Печерський історико-культурний заповідник. – К.: Фенікс, 2007. – 360 с.

[217] Воронов В. І. Проблеми історії історичної науки в працях О. М. Лазаревського / В. І. Воронов // Історія та культура Подніпров'я. – Дніпропетровськ, 1998. – С. 74-83; Воронов В. І. Науковий доробок О. М. Лазаревського в галузі археографії, джерелознавства та історіографії: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: спец. 07.00.06 «Історіографія, джерелознавство та спеціальні історичні дисципліни» / В. І. Воронов. – Дніпропетровськ, 1996. – 21 с.

[218] Чуткий А. І. Заповіт М. П. Дашкевича: спроба ідентифікації особистості / А. І. Чуткий // Просемінарій. Медієвістика. Історія церкви, науки і культури. – К., 1999. – Вип. 3. – С. 256-265; Чуткий А. І. Проблема «національного» в житті і творчості Миколи Дашкевича / А. І. Чуткий // Просемінарій. Медієвістика. Історія церкви, науки і культури. – К., 2000. – Вип. 4. – С. 219-245; Чуткий А. І. Релігійний контекст у науковій діяльності та приватному житті М. П. Дашкевича / А. І. Чуткий // Київська старовина. – К., 2001. – № 2. – С. 127-137.

[219] Чуткий А. І. М. П. Дашкевич: особистість, наукова та педагогічна спадщина вченого: дис. … канд. іст. наук: 07.00.01 / Чуткий Андрій Іванович. – К., 2003. – 238 арк.

[220] Чуткий А. І. Микола Павлович Дашкевич (1852-1908) / А. І. Чуткий. – К., 2008. – 528 с.

[221] Щербак М. Микола Павлович Дашкевич – повернене ім'я визначного українського вченого / М. Щербак // Історичний журнал. – № 6. – К., 2008. – С. 117-119.

[222] Гусєв В. Іван Васильович Лучицький – учений, педагог, громадсько-політичний діяч / В. Гусєв, Л. Таран // Історичний журнал. – № 6. – К., 2008. – С. 94-100.

[223]Матвєєва Л. В. Історичні етюди Юліана Кулаковського / Л. В. Матвєєва // Східний світ. – № 1-2'97. – К., 2000. – С. 52-83.

[224] Пучков А. А. Юлиан Кулаковский и его время: Из истории антиковедения и византинистики в России / А. А. Пучков. – К., 2000. – 352 с.

[225] Оглоблін О. Студії з історії України. Статті і джерельні матеріали / Олександр

Оглоблін. – Нью-Йорк; Торонто: Українське історичне товариство, Українська Вільна Академія Наук у США, Історична секція, 1995. – 419, XLVII с.

[226] Павленко С. Ф. Публікація документів з історії України на сторінках журналу «Чтения в Историческом обществе Нестора-летописца» (1879-1914) / С. Ф. Павленко // Вісник Київського університету. Історико-філологічні науки. – К., 1992. – Вип. 5. – С. 28-33.

[227] Тарасенко О. О. Становлення та розвиток історичної освіти та науки у Київському університеті у 1834-1884 рр.: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: спец. 07.00.02, 07.00.09 / О. О. Тарасенко. – К., 1995. – 24 с.; Тарасенко О. О. Становлення та розвиток історичної освіти і науки у Київському університеті у 1834-1884 рр. / О. О. Тарасенко. – К.: Логос, 1995. – 276 с.

[228] Колесник В. Ф. Писемні джерела з історії України на сторінках журналу «Чтения в историческом Обществе Нестора-летописца» / В. Ф. Колесник, І. І. Смуток // Вісник Київського університету. Історія. Вип. 34. – К., 1996. – С. 3-10.

[229] Замлинський В. О. З високою місією // Київський університет імені Тараса Шевченка: Сторінки історії і сьогодення / В. О. Замлинський. – К., 1994. – С. 39.

[230] Сарбей В. Славнозвісне видання [«Чтения в Историческом обществе Нестора-летописца»] / В. Сарбей // Історичний календар. – 1999. – Вип. 5. – С. 337-338.

[231] Позинич О. М. Університетські наукові товариства на Україні в другій половині XIX – на початку XX ст. / О. М. Позинич // Історія та культура Подніпров'я; ред.: О. Ф. Нікілєв. – Дніпропетровськ, 1998. – С. 93-96.

[232] Стоян Ф. Археографія актових документів та бібліографія рукописних книг як камеральні методи в XIX – 30-х роках XX ст. / Ф. Стоян // Бібліотечний вісник. – К., 1999. – С. 37-43.

[233] Колесник М. Вивчення історії південних та західних слов'ян науково-історичними товариствами Лівобережної України (70-ті роки XIX ст. – 30-ті роки XX ст.) / М. Колесник // Рідна школа, 2003. – № 10. – С. 51-52; Колесник М. П. Внесок науково-історичних товариств Лівобережної України у розвиток вітчизняного слов'янознавства (70-ті роки XIX ст. – 30-ті роки XX ст.) / М. П. Колесник // Київська старовина, 2004. – № 1. – С. 97-104; Колесник М. П. Історичне товариство Нестора-літописця та його вклад у розвиток історичної науки в Україні / М. П. Колесник // Український історичний журнал. – 1995. – № 5. – С. 28-37; Колесник М. П. Проблемы славяноведения в наследии научно-исторических обществ Левобережной Украины (70-е гг. XIX в. – 30-е гг. XX в.) / М. П. Колесник // Література та культура Полісся. – Ніжин, 2002. – Вип. 18. – С. 110-114.

[234] Українська культура і мистецтво у сучасному державотворчому процесі: стан, проблеми, перспективи: тези доп. наук.-практ. конф. / Ред.: В. Г. Чернець; Держ. акад. кер. кадрів культури і мистецтва. – К., 2000. – 204 с.

[235] «Киевская старина» (1882-1906): Систематичний покажчик змісту журналу. – К.: Темпора, 2005. – 608 с.; «Киевская старина» (1882-1906): Хронологічний покажчик змісту журналу. – К.: Темпора, 2005. – 480 с.; Палієнко М. «Киевская старина» у громадському та науковому житті України (кінець XIX – початок XX ст.) / М. Палієнко. – К.: Темпора, 2005. – 384 с.; Палієнко М. Г. Журнал

«Киевская старина» в громадському та науковому житті України (кінець XIX – початок XX ст.): дис. … канд. іст. наук: 07.00.02; 07.00.09 / Палієнко Марина Генадіївна. – К., 1994. – 207 арк.

[236] Щербатюк В. М. «Университетские известия» (1861-1919) та їх роль у розгортанні наукових досліджень у галузі історії в Київському університеті: дис. … канд. іст. наук: 07.00.06 / Щербатюк Володимир Михайлович. – К., 1998. – 215 арк.

[237] Тимошик М. С. Її величність – книга. Історія видавничої справи Київського університету. 1834-1999: монографія / М. С. Тимошик. – К., 1999. – 308 с.

[238] Куріло О. Ю. Вклад наукових товариств та комітетів у створення музеїв та їх археологічних колекцій в Україні / О. Ю. Куріло // Український музей. Збірник наукових праць. – К., 2003. – С. 37-43.

[239] Казьмирчук Г. Д. Дослідження мовної ситуації в Україні членами Історичного товариства Нестора-літописця на межі XIX-XX ст. / Г. Д. Казьмирчук, Л. В. Губицький // Вісник. Історія / ред.: А. Г. Слюсаренко; Київський національний університет імені Тараса Шевченка. – К., 2001. – Вип. 54. – С. 18-23.

[240] Розовик Д. Ф. Дослідження українознавства науковими товариствами України в роки національно-демократичної революції (1917-1920) / Д. Ф. Розовик // Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Історія. – К., 2004. – Вип. 71-72. – С. 52-54.

[241] Шипко Л. Михайло Бережков та його діяльність в Історичному товаристві Нестора-літописця / Людмила Шипко // Київська старовина. – 2004. – № 3. – С. 150-154.

[242] Губицький Л. В. Дослідження історії Росії в Історичному товаристві Нестора-літописця (1872-1931 рр.): дис. … канд. іст. наук: 07.00.06 / Губицький Любомир Володимирович; Київський національний університет ім. Тараса Шевченка. – К., 2002. – 207 арк.

[243] Медалієва О. З. Роль університетських історичних наукових товариств України в українському національному відродженні (остання третина XIX ст. – 1917 р.): автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: спец. 07.00.01 «Історія України» / О.З. Медалієва; Черкаський національний університет імені Богдана Хмельницького. – Черкаси, 2005. – 20 с.

[244] Круглова Л. Б. Внесок Товариства Нестора-літописця у створення студентського історико-етнографічного гуртка / Л. Б. Круглова // Етнічна історія народів Європи: Збірник наукових праць. – Вип. 15. – К., 2003. – С. 72-76; Круглова Л. Б. Джерела з історії української державності на сторінках журналу «Чтения в Историческом обществе Нестора-летописца» / Л. Б. Круглова // Вісник КНУ. Історія. – № 94-95. – К., 2008. – С. 95-98; Круглова Л. Б. Історичне Товариство Нестора-літописця: основні питання джерелознавства та історіографії / Л. Б. Круглова // Вісник Академії праці і соціальних відносин Федерації профспілок України: Науково-практичний збірник. – К., 2/2002. – С. 35-39; Круглова Л. Б. Публікація джерел з історії України на сторінках наукового часопису «Чтения в Историческом обществе Нестора-летописца»

(1879-1914 рр.): дис. … канд. іст. наук: 07.00.06 / Круглова Людмила Борисівна; Київський національний університет ім. Тараса Шевченка. – К., 2009. – 269 арк.

[245] Назаренко В. Ю. Харьковское историко-филологическое общество. Вопросы литературоведения / В. Ю. Назаренко. – Х.: АО Бизнес-Информ, 1999. – С. 17-19.

[246] Сарбей В. Г. Харківське історико-філологічне товариство та його вклад в історіографію України (До 100-річчя заснування і початку діяльності) / В. Г. Сарбей // Український історичний журнал. – 1977. – № 12. – С. 102.

[247] Фрадкін В. До питання про суспільно-політичні погляди членів Харківського історико-філологічного товариства / В. Фрадкін // Збірник Харківського історико-філологічного товариства. Нова серія. – Харків, 1994. – Т. 2. – С. 3-14.

[248] Назаренко В. Ю. Харьковское историко-филологическое общество... – С. 75.

[249] Тм само. – С. 76.

[250] Фрадкін В. До питання про суспільно-політичні погляди членів Харківського історико-філологічного товариства… – С. 10.

[251] Коваленко Л. М. Просвітницько-педагогічна діяльність вчених Педагогічного відділу Харківського університету (кінець XIX – початок XX ст.): автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. пед. наук: спец. 13.00.01 «Загальна педагогіка та історія педагогіки» / Л. М. Коваленко; Харківський державний педагогічний університет ім. Г. С. Сковороди. – Х., 2003. – 18 с.

[252] Скирда В. В. Археологічна наука у Харківському університеті (1805-1920 рр.): автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: спец. 07.00.04 «Археологія» / В. В. Скирда; НАН України, Інститут археології. – К., 2000. – 18 с.

[253] Скибінський А. О. Святогорський Свято-Успенський чоловічий монастир і дослідження церковної старовини на Україні на початку XX ст. / А. О. Скибінський // Культура України. Мистецтвознавство. – Х., 2001. – Вип. 8. – С. 271.

[254] Нагірняк О. Харківське історико-філологічне товариство – головний українознавчий осередок Лівобережної та Слобідської Наддніпрянщини (кінець XIX – поч. XX ст.) / Остап Нагірняк // Історія української науки на межі тисячоліть: Зб. наук. пр. / ред.: О. Я. Пилипчук. – К., 2004. – Вип. 14. – С. 92-126.

[255] Назаренко В. Ю. Харьковское историко-филологическое общество...

[256] Фрадкин В. З. Харьковское историко-филологическое общество (1877-1919 гг.) / В. З. Фрадкін // История и историки. Историографический ежегодник. 1979. – М., 1982. – С. 223-249; Фрадкін В. До питання про суспільно-політичні погляди членів Харківського історико-філологічного товариства / В. Фрадкін // Збірник Харківського історико-філологічного товариства. Нова серія. – Харків, 1994. – Т. 2. – С. 3-14.

[257] Нагірняк О. Харківське історико-філологічне товариство… – С. 94-95.

[258] Першина З. В. Історія України в працях одеських дослідників / З. В.Першина // УІЖ. – 1994. – № 6. – С. 53-63.

[259] Попова Т. Н. Историография в лицах, проблемах, дисциплинах: Из истории Новороссийского университета / Т. Н. Попова. – Одесса, 2007. – 536 с.

[260] Конюшенко Ю. А. Історико-філологічне товариство при Новоросійському

університеті: основні етапи і напрями діяльності (1889-1923 рр.) / Ю. А.Конюшенко // УІЖ. – 2009. – № 5. – С. 97-106.

[261] До 100-річчя Ніжинського Історико-філологічного товариства: Тези і матеріали конференції Історико-краєзнавчого товариства (25-27 травня, 1994). – Ніжин, 1994. – 111 с.

[262] Гейда О. З історії вивчення церковної старовини на Чернігівщині наприкінці XIX – на початку XX ст. / О. Гейда // Україна на порозі XXI століття: Актуальні питання історії. Збірник наукових праць. – К., 1999. – С. 132-140; Гейда О. С. Розвиток церковно-історичного краєзнавства на Чернігівщині у другій половині XIX – на початку XX ст.: до постановки проблеми / О. С. Гейда // Україна і Росія в панорамі століть: Зб. наук. праць. – Чернігів, 1998. – С. 187-195.

[263] Гречишкина О. М. Фонетический метод обучения чтению (из наследия Нежинского Историко-филологического общества) / О. М. Гречишкина // Література та культура Полісся. – Ніжин, 1997. – Вип. 8: Особливості розвитку культури Полісся та її видатні діячі / Відпов. ред. і упорядник Г. В. Самойленко. – С. 101-103; Гречишкіна О. Ніжинське Історико-філологічне товариство (1894-1918) / О. Гречишкіна // Вісті, 1996. – 16 серпня. – С. 6; Гречишкіна О. М. Історико-філологічне товариство Ніжинського інституту князя Безбородька / О. М. Гречишкіна // VII Всеукраїнська наукова конференція «Історичне краєзнавство в Україні: традиції і сучасність». – К., 1995. – Кн. 1. – С. 28-29.

[264] Колесник М. Вивчення історії південних та західних слов'ян науково-історичними товариствами Лівобережної України (70-ті роки XIX ст. – 30-ті роки XX ст.) / М. Колесник // Рідна школа, 2003. – №10. – С. 51-52; Колесник М. П. Внесок науково-історичних товариств Лівобережної України у розвиток вітчизняного слов'янознавства (70-ті роки XIX ст. – 30-ті роки XX ст.) / М. П. Колесник // Київська старовина, 2004. – № 1. – С. 97-104; Колесник М. П. Проблемы славяноведения в наследии научно-исторических обществ Левобережной Украины (70-е гг. XIX в. – 30-е гг. XX в.) / М. П. Колесник // Література та культура Полісся. – Ніжин, 2002. – Вип. 18. – С. 110-114; Колесник М. Становлення та головні напрямки діяльності Ніжинського Історико-філологічного товариства при інституті князя Безбородька (1894-1919 рр.) / М. Колесник // Сіверянський літопис. – 2001. – № 2. – С. 89-93.

[265] Кучинський М. В. Є. О. Кивлицький – член Історико-філологічного товариства інституту князя Безбородька / М. В. Кучинський // До 100-річчя Ніжинського Історико-філологічного товариства. – Ніжин, 1995. – С. 21-23.

[266] Лащенко Х. Науковий і просвітницький осередок у провінції. До сторіччя з дня утворення Ніжинського історично-філологічного товариства (1894 − 1919) / Х. Лащенко // Наукові записки: Зб. праць молодих вчених та аспірантів. – Т. 1. – К., 1996. – С. 134-150.

[267] Самойленко О. Г. Спадщина істориків Ніжинської вищої школи в історіографії XIX-XX ст. / О. Г. Самойленко // Література та культура Полісся / Ред. кол.: Г. В. Самойленко (відп. ред.) та ін. – Ніжин, 2000. – Вип. 14: Полісся в історичному та культурологічному контексті: до 195-річчя заснування Ніжинської вищої школи. – 2000. – С. 131-148; Самойленко О. Г. Методологія

історії та історіографія у науковій спадщині вчених Ніжинської вищої школи (друга половина XIX – початок XX ст.): автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: спец. 07.00.06 «Історіографія, джерелознавство та спеціальні історичні дисципліни» / О. Г. Самойленко; Київський національний університет ім. Т. Шевченка. – К., 2000. – 19 с.

[268] Симоненко В. І. До 100-річчя заснування Ніжинського Історико-філологічного товариства / В. І. Симоненко // До 100-річчя Ніжинського Історико-філологічного товариства: Тези і матеріали конференції Історико-краєзнавчого товариства. – Ніжин, 1995. – С. 2-10.

[269] Страшко Є. М. Заснування, структура і функції Ніжинського Історико-філологічного товариства / Є. М. Страшко, О. М. Гречишкіна // До 100-річчя Ніжинського Історико-філологічного товариства: Тези і матеріали конференції Історико-краєзнавчого товариства. – Ніжин, 1995. – С. 10-12.

[270] Ясновська Л. В. Археологічна діяльність Ніжинського Історико-філологічного товариства / Л. В. Ясновська // Література та культура Полісся. – Ніжин, 1997. – Вип. 8: Особливості розвитку культури Полісся та її видатні діячі / Відпов. ред. і упорядник Г. В. Самойленко. – С. 105-107.

[271] Медалієва О. З. Роль університетських історичних наукових товариств України в українському національному відродженні (остання третина XIX ст. – 1917 р.): автореф. дис. … – 20 с.

[272] Острянко А. М. Ніжинська історична школа кінця XIX – першої третини XX ст.: автореф. дис. … – 19 с.

[273] Самойленко О. Г. Методологія історії та історіографія у науковій спадщині вчених Ніжинської вищої школи (друга половина XIX – початок XX ст.): автореф. дис. … – 19 с.

[274] Шипко Л. В. Наукова та освітня діяльність Михайла Бережкова: дис. … канд. іст. наук: 07.00.06 / Шипко Людмила Василівна; Київський національний університет імені Т. Шевченка. – К., 2007. – 232 арк.

[275] Заремба С. Церковно-історичне та археологічне товариство в Києві / С. Заремба // Київська старовина. – 1995. – № 1. – С. 82-89.

[276] Там само. – С. 85.

[277] Заремба С. З. Українське пам’яткознавство: історія, теорія, сучасність / С. З. Заремба. – К.: «Логос», 1995. – 447 с.

[278] Крайній К. Історики Києво-Печерської Лаври XIX – початку XX століть / К. Крайній. – К.: Університетське вид-во «Пульсари», 2000. – 240 с.; Крайній К. К. Київське Церковно-історичне та археологічне товариство – Лаврський альманах: Збірник наукових праць / К. Крайній. – К.: Університетське видавництво «Пульсари», 2001. – Вип. 4, спецвипуск 1. – 104 с.

[279] Крайній К. К. Діяльність Київського Церковно-історичного та археологічного товариства з дослідження давньоруських християнських пам’яток Києва / К. К. Крайній. – К.: Логос, 2004. – 19 с.

[280] Крайній К. К. Дослідження українських пам’яток церковної давнини членами Київського Церковно-археологічного товариства / К. К. Крайній // Історія релігій в Україні. Матеріали VIII міжнародного круглого столу. – Львів: «Логос», 1998.

– С. 128-129; Крайній К. К. Дослідження чернігівських печер членами Київського Церковно-археологічного товариства / К. К. Крайній // Чернігівський Троїцько-Іллінський монастир: історія та сучасність: Тези наукових читань. – Чернігів: «Просвіта», 1999. – С. 17-19; Крайній К. К. Єпископ Філарет (Філаретов) – перший голова Київського Церковно-археологічного товариства / К. К. Крайній // Могилянські читання 2002 року: Зб. наукових праць: Музейна справа в Україні на зламі тисячоліть. – К.: ВІПОЛ, 2003. – С. 250-253; Крайній К. К. Історики Києво-Печерської лаври. Федір Титов (1864-1935) / К. К. Крайній // Лаврський альманах: Києво-Печерська лавра в контексті української історії та культури: Зб. наукових праць. – К.: «КМ Akademia», 1999. – Вип. 2. – С. 36-40; Крайній К. К. Обстеження Канівського Успенського (Георгіївського) собору членами Київського Церковно-археологічного товариства / К. К. Крайній // Яковлівські Читання. Матеріали наукової конференції пам'яті Андрія Яковліва (1872-1955). – Черкаси, 2000. – С. 59-62; Крайній К. К. Реставраційні роботи у Троїцькій надбрамній церкві 1881-1883 рр. / К. К. Крайній // Лаврський альманах: Києво-Печерська лавра в контексті української історії та культури: Зб. наукових праць. – К.: «КМ Akademia», 1999. – Вип. 1. – С. 17-21; Крайній К. К. Розробка питань церковної археології членами Київського Церковно-археологічного товариства / К. К. Крайній // Церковная археология Южной Руси. (Сб. материалов Международной конференции «Церковная археология: проблемы, поиски, открытия». Севастополь, 2001 г.). – Севастополь, 2002. – С. 14-19; Крайній К. К. Церковна археологія: минуле і перспективи / К. К. Крайній // Матеріали Всеукраїнської науково-практичної конференції «Православ'я – наука – суспільство: проблема взаємодії». – Черкаси, 2003. – С. 53-55; Крайній К. К. Церковно-археологічний музей при Київській духовній академії та його колекція християнських культових пам'яток / К. К. Крайній // Зб.: Музей на межі тисячоліть: минуле, сьогодення, перспективи. – Дніпропетровськ: РВВ ОП «Дніпропетровська книжкова друкарня», 1999. – С. 25-27.

[281] Крайній К. К. Дослідження церковної історії в Київському Церковно-історичному та археологічному товаристві 1872-1920 рр.: дис. … канд. іст. наук: 07.00.06 / Крайній Костянтин Костянтинович; Київський національний університет ім. Тараса Шевченка. – К., 2004. – 265 арк.

[282] Крайній К. Історики Києво-Печерської Лаври XIX – початку XX століть / К. Крайній. – К.: Університетське вид-во «Пульсари», 2000. – 240 с.

[283] Петров М. Скрижалі пам'яті / Упоряд. В. Ульяновського, І. Карсим. – К.: Либідь, 2003. – С. 15.

[284] Там само. – С. 15.

[285] Ульяновський В. Микола Петров: портрет у часовій перспективі та різних інтер'єрах / В. Ульяновський, О. Панчук // Петров М. І. Скрижалі пам'яті. – К., 2003. – С. 5-67.

[286] Крайній К. К. Дослідження церковної історії в Київському Церковно-історичному та археологічному товаристві 1872-1920 рр.: дис. ... – С. 15.

[287] Петров Н. И. Воспоминания старого археолога / Н. И. Петров // Просемінарій:

медієвістика, історія Церкви, науки і культури. – К., 1997. – Вип. 1. – С. 93-134.
[288] Петров М. Скрижалі пам'яті / Упоряд. В. Ульяновського, І. Карсим. – К.: Либідь, 2003. – С. 70.
[289] Там само. – С. 106.
[290] Там само. – С. 300.
[291] Чернухін Є. К. Грецькі рукописи у зібраннях Києва. Каталог / Є. К. Чернухін. – К.; Вашингтон, 2000. – С. 272-320; Шаріпова Л. В. З історії рукописного зібрання Церковно-археологічного музею при Київській духовній академії / Л. В. Шаріпова // Рукописна та книжкова спадщина України. – К., 1993. – Вип. 1. – С. 123-133.
[292] Шаріпова Л. В. З історії рукописного зібрання Церковно-археологічного музею… – С. 124.
[293] Там само. – С. 126.
[294] Грецькі рукописи у зібраннях Києва. Каталог. – К.; Вашингтон, 2000. – 382 с.
[295] Там само. – С. 11.
[296] Шульц І. В. До історії формування колекції живопису Києво-Печерського заповідника / І. В. Шульц // Мистецька спадщина. Матеріали та дослідження. – К., 1993. – С. 3-15.
[297] Крайній К. К. Дослідження церковної історії в Київському Церковно-історичному та археологічному товаристві 1872-1920 рр.: дис. … – С. 29.
[298] Нестуля О. Доля церковної старовини в Україні 1917-1941 рр. / О. Нестуля. – К.: Інститут історії НАН України, 1995. – Ч. 1. – 280 с.
[299] Каталог збережених пам'яток Київського Церковно-археологічного музею. 1872-1922 рр. – К.: НКПІКЗ, 2002. – 244 с.
[300] Бухальська М. Микола Іванович Петров і Київська духовна академія / М. Бухальська // Київська старовина. – 2002. – № 5. – С. 135-141.
[301] Сохань С. В. Бібліотечно-археографічна діяльність М. І. Петрова (1840-1921): дис. … канд. іст. наук: 07.00.08 / Сохань Світлана Валентинівна; НАН України. НБУ ім. В. І. Вернадського. – К., 2003. – 218 арк.
[302] Карсим І. А. Розвиток церковної археології та музейництва в Україні у другій половині XIX – на початку XX ст.: дис. … – С. 57.
[303] Комарова И. И. Церковно-археологические учреждения и охрана памятников культуры в России конца XIX – начала XX вв. … – С. 83-102.
[304] Карсим І. А. Розвиток церковної археології та музейництва в Україні у другій половині XIX – на початку XX ст.: дис. … – С. 59.
[305] Там само. – С. 62.
[306] Там само. – С. 64.
[307] Там само. – С. 92.
[308] Баженов Л. В. Alma mater подільського краєзнавства (Місто Кам'янець-Подільський – осередок історичної регіоналістики XIX – початку XXI століть) / Л. В. Баженов; Ін-т історії України НАН України. – Кам'янець-Подільський: Оіюм, 2005. – 416 с.; Баженов Л. В. Історичне краєзнавство Правобережної України XIX – на початку XX століть: Становлення. Історіографія. Біобібліографія / Л. В. Баженов; НАН України, Ін-т історії України. –

Хмельницький: «Доля», 1995. – 255 с.; Баженов Л. В. Поділля в працях дослідників і краєзнавців XIX-XX ст.: Історіографія. Біобібліографія. Матеріали / Л. В. Баженов. – Кам'янець-Подільський, 1993. – 480 с.; Баженов Л. В. Про історико-статистичні описи населених місць Поділля XIX-XX ст. / Л. В. Баженов // Проблеми етнографії, фольклору і соціальної географії Поділля: Науковий збірник. – Кам'янець-Подільський, 1992. – С. 242-245; Вінюкова В. М. Подільський єпархіальний історико-статистичний комітет в історико-географічному дослідженні Поділля / В. М. Вінюкова // Проблеми етнографії, фольклору і соціальної географії Поділля: Науковий збірник. – Кам'янець-Подільський, 1992. – С. 20-21; Земський Ю. С. Подільський єпархіальний історико-статистичний Комітет (становлення та діяльність) / Ю. С. Земський. – Хмельницький, 1997. – 26 с.; Кошель О. М. Між церквою і наукою. Історичний нарис діяльності Подільського церковного історико-археологічного товариства (1865-1920) / О. М. Кошель. – Київ-Кам'янець-Подільський: Центр поділлєзнавства, 1998. – 69 с.; Прокопчук В. Краєзнавство на Поділлі: історія і сучасність / В. Прокопчук. – К.: «Рідний край», 1995. – С. 26-52; Стельмашова А. І. Діяльність Подільського церковного історико-археологічного товариства / А. І. Стельмашова // Хмельницькому 500: Тези доповідей науково-теоретичної конференції. – Хмельницький, 1990. – С. 60-62.

[309] Винокур І. С. Визначний літописець Поділля (Ю. Й. Сіцінський) / І. С. Винокур, В. В. Корнілов // Репресоване краєзнавство (20-30-і роки). – К.: «Рідний край», 1991. – С. 93-101; Винокур І. С. Ю. Й. Сіцінський / І. С. Винокур, В. В. Корнілов // УІЖ. – 1991. – № 3. – С. 69-74; Кострица М. Ю. Архієпископ Модест Стрельбицький – випускник Кам'янець-Подільської духовної семінарії / М. Ю. Кострица, С. І. Жилюк // Поділля і Волинь у контексті українського національного відродження. – Хмельницький, 1995. –С. 276-278.

[310] Карсим І. А. Розвиток церковної археології та музейництва в Україні у другій половині XIX – на початку XX ст.: дис. … – С. 11.

[311] Баженов Л. В. Історичне краєзнавство Правобережної України XIX – на початку XX століть: Становлення. Історіографія. Біобібліографія… – С. 91.

[312] Баженов Л. В. Alma mater подільського краєзнавства... – С. 37.

[313] Там само. – С. 38.

[314] Там само. – С. 46.

[315] Там само. – С. 56-57.

[316] Аскерова Л. С. Чернігів у XIX – на початку XX ст.: формування міського середовища: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: спец. 07.00.01 «Історія України» / Л. С. Аскерова; Чернігівський національний педагогічний університет ім. Т. Г. Шевченка. – Чернігів, 2012. – 19 с.

[317] Ципляк Н. О. Чернігівська духовна семінарія у соціокультурному та громадському житті Півночі Лівобережжя (кінець XVIII – початок XX ст.): автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: спец. 07.00.01 «Історія України» / Н. О. Ципляк; Чернігівський національний педагогічний університет ім. Т.Г. Шевченка. – Чернігів, 2012. – 19 с.

[318] Кучеренко А. А. Український культурно-освітній рух у Херсонській губернії

в період з 1861 по 1917 рр.: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: спец. 07.00.01 «Історія України» / А. А. Кучеренко; Харківський національний університет ім. В. Н. Каразіна. – Х., 2003. – 19 с.

[319] Водотика С. Г. Історія Херсонщини XIII – XIX ст.: Навч. пос. / С. Г. Водотика; Південноукраїнський регіональний інститут післядипломної освіти педагогічних кадрів. – Херсон: Айлант, 2003. – 159 с.

[320] Едиційна археографія в Україні у XIX-XX ст.: Плани, проекти, програми видань / АН України; Археографічна комісія. Інститут української археографії. Упоряд. О. Журба та ін. – К., 1993. – С. 7.

[321] Журба О. І. Київська археографічна комісія 1843-1921: Нарис історії і діяльності / О. І. Журба. – К.: Наукова думка, 1993. – 184 с.

[322] Матеріали ювілейної конференції, присвяченої 150-річчю Київської археографічної комісії (Київ, Седнів, 18-21 жовтня 1993 р.) / П. Сохань (відп. ред.); НАН України, Археографічна комісія, Інститут української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського. – К., 1997. – 425 с. – (Проблеми едиційної та камеральної археографії: історія, теорія, методика; Вип. 30).

[323] Стоян Ф. В. «Документальна спадщина України» в камеральній діяльності бібліографічних та археографічних комісій XIX-XX ст.: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: спец. 07.00.08 «Книгознавство, бібліотекознавство, бібліографознавство» / Ф. В. Стоян; НАН України. НБУ ім. В. І. Вернадського. – К., 1999. – 19 с.

[324] Ковальский Н. П. Из истории Екатеринославской учёной архивной комиссии (1903-1916 гг.) / Н. П. Ковальский, С. В. Абросимова // Археографический ежегодник за 1988 г. – М., 1989. – С. 52-57.

[325] «Летопись Екатеринославской учёной архивной комиссии»: (1904-1915): бібліографічний довідник / Уклад. С. В. Абросимова та ін.; АН УРСР. Архографічна комісія. – К., 1991. – 43 с.

[326] Абросимова С. Київська археографічна комісія та діяльність Катеринославської вченої архівної комісії / С. Абросимова // Матеріали ювілейної конференції, присвяченої 150-річчю Київської археографічної комісії (Київ, Седнів, 18-21 жовтня 1993 р.). – К., 1997. – С. 86-93; Абросимова С. В. Катеринославська учена архівна комісія і напрямки її діяльності / С. В. Абросимова // До 90-річчя Катеринославської ученої архівної комісії (1903-1916 рр.). (Методичний посібник). – Дніпропетровськ, 1993. – С. 1-4; Журба О. І. Археографічна діяльність Катеринославської ученої архівної комісії / О. І. Журба, С. В. Абросимова // Український археографічний щорічник. – 1992. – Вип. 1. – С. 34-46.

[327] Руденко Г. Г. Археологія в краєзнавстві Катеринославщини (друга половина XIX – початок 30-х років XX століття): автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: спец. 07.00.06 «Історіографія, джерелознавство та спеціальні історичні дисципліни» / Г. Г. Руденко; Дніпропетровський національний університет ім. О. Гончара. – Дніпропетровськ, 2011. – 19 с.

[328] Архівний збірник на посвяту 90-річчю Полтавської вченої архівної комісії / Державний архів Полтавської області; Редкол. Кукоба К. І. (голова) та ін. – Полтава, 1993. – 254 с.; Архівний збірник на посвяту 100-річчю Полтавської

вченої архівної комісії «Архіви і документальна спадщина Полтавщини: минуле, сучасне, перспективи (1903-2003)»: Матеріали наукової конференції. – Полтава: АСМІ, 2003. – 452 с.

[329] Хмарський В. М. З історії розвитку археографії на Півдні України: Апполон Скальковський / В. М. Хмарський. – Одеса, 1998. – 319 с. – (Записки історичного факультету; 1998; Вип. 6).

[330] Хмарський В. М. Археографічна діяльність наукових установ на півдні України у XIX – на початку XX ст.: дис. … – 550 с.

[331] Там само. – С. 11.

[332] Шалашна Н. Історико-книгознавча тематика в діяльності Одеського товариства історії та старожитностей у другій половині XIX ст. / Н. Шалашна // Бібліотечний вісник. 2007. – № 5. – С. 37-41.

[333] Міщук С. Роль одеських учених у колекціонуванні та дослідженні рукописних фондів бібліотек другої половини XIX – початку XX ст. / С. Міщук // Бібліотечний вісник. – 2009. – № 3. – С. 40-48.

[334] Скрипник В. В. Про початок сходознавства в Одесі (за матеріалами Одеського товариства історії та старожитностей) / В. В. Скрипник // Наукові праці історичного факультету Запорізького національного ун-ту. – 2009. – Вип. 27. – С. 331-334.

[335] Стрижова І. А. Одеське товариство історії і старожитностей (1839-1922 рр.): збереження історико-культурної спадщини Південної України: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: спец. 07.00.01 «Історія України» / І. А. Стрижова; Одеський національний університет імені І. І. Мечникова. – Одеса, 2013. – 16 с.; Стрижова І. А. Внесок Таврійської вченої архівної комісії у розвиток пам’яткоохоронної справи на півдні України / І. А. Стрижова // Науковий вісник / Одеський державний економічний університет. Всеукраїнська асоціація молодих науковців. – Науки: економіка, політологія, історія. – Одеса, 2004. – № 4 (12). – С. 193-202; Стрижова І. А. До питання про діяльність Таврійської вченої архівної комісії / І. А. Стрижова // Література та культура Полісся: зб. наук. праць. – Ніжин: Вид-во НДУ ім. М. Гоголя, 2005. – Вип. 29. Регіональна історія та культура в українському і східноєвропейському контексті. – С. 55-60; Стрижова І. А. З історії Херсонської вченої архівної комісії / І. А. Стрижова // Науковий вісник / Одеський державний економічний університет. Всеукраїнська асоціація молодих науковців / Матеріали III науково-практичної конференції молодих науковців [«Проблеми підвищення господарювання на макро- та мікроекономічному рівні»], (Одеса, 27-28 березня 2008 р.). – Том II. – Одеса, 2008. – № 8 (64). – С. 155-163; Стрижова І. А. Роль наукових товариств у збереженні історико-культурних цінностей (на матеріалах Півдня України) / І. А. Стрижова // Інтелігенція і влада: громад.-політич. наук. зб. – Одеса: Астропринт, 2006. – Вип. 6. – С. 218-226; Стрижова І. А. Роль Одеського товариства історії та старожитностей у збереженні історико-культурної спадщини українського народу / І. А. Стрижова // Інтелігенція і влада: громад.-політич. наук. зб. – Одеса: Астропринт, 2003. – Вип. 1. – С. 54-60; Стрижова І. А. Статути Одеського товариства історії і старожитностей як

джерело вивчення його пам'яткоохоронної діяльності / І. А. Стрижова // Записки історичного факультету / Одеський національний університет імені І. І. Мечникова. – Одеса: КП ОМД, 2010. – Вип. 21. – С. 232-239; Стрижова І. А. Пам'яткоохоронна та дослідницька діяльність наукових товариств в другій половині XIX – на початку XX ст. в Україні / І. А. Стрижова // Науковий вісник / Одеський державний економічний університет. Всеукраїнська асоціація молодих науковців. – Одеса, 2003. – № 2 (7). – С. 172-174; Стрижова І. А. Церковні пам'ятки як один з об'єктів дослідження Таврійської вченої архівної комісії / І. А. Стрижова // Наукові праці: науково-методичний журнал. – Миколаїв: Вид-во МДГУ ім. П. Могили, 2006. – Т. 48. – Вип. 35. – С. 143-145.

[336] Вісті Таврійської вченої архівної комісії і Таврійського товариства історії, археології та етнографії (1887-1931): Бібліогр. покаж. / НАН України. Інститут української археографії ЦНБ ім. В. І. Вернадського; Укл. Л. Шаріпова; відп. ред. Л. Дубровіна. – К., 1994. – 161 с. – (Науково-довідкові видання з історії України. Вип. 29).

[337] Непомнящий А. А. Розвиток історичного краєзнавства в Криму в 2-й половині XIX – початку XX століть: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: спец. 07.00.02 / А. А. Непомнящий; Дніпропетровський університет. – Дніпропетровськ, 1994. – 21 с.

[338] Непомнящий А. А. Историческое краеведение в Крыму (вторая половина XIX – начало XX веков). Библиографический указатель / А. А. Непомнящий. – Симферополь: СГУ, 1995. – 64 с.; Непомнящий А. А. Музейное дело в Крыму и его старатели (XIX – начало XX века). Биобиблиографическое исследование / А. А. Непомнящий. – Симферополь, 2000. – 360 с.

[339] Непомнящий А. А. Очерки развития исторического краеведения Крыма в XIX – начале XX века / А. А. Непомнящий. – Симферополь: Таврида, 1998. – 207 с.

[340] Непомнящий А. А. Найстаріше історико-краєзнавче товариство в Криму / А. А. Непомнящий // Пам'ять століть. – К., 1998. – № 6. – С. 66-71.

[341] Непомнящий А. А. Очерки развития исторического краеведения Крыма... – С. 189-198.

[342] Филимонов С. Б. Хранители исторической памяти Крыма / С. Б. Филимонов; НАН Украины. Ин-т археологии. Крымский филиал. – Симферополь: Таврия, 1996. – 120 с.; Филимонов С. Б. Хранители исторической памяти Крыма: О наследии Таврической учёной архивной комиссии и Таврического общества истории, археологии и этногрфии (1887-1931 гг.) / С. Б. Филимонов. – [2-е изд., перераб. и доп.]. – Симферополь: ИД «ЧерноморПРЕСС», 2004. – 316 с.

[343] Хлівнюк О. В. Охорона культурної спадщини в Криму (1887-1941 рр.): дис. …канд. іст. наук: 26.00.05 / Хлівнюк Олександр Віталійович. – Сімферополь, 2009. – 222 арк.

[344] Там само. – С. 56.

[345] Там само. – С. 64-65.

[346] Там само. – С. 66-67.

[347] Там само. – С. 79.

[348] Силка О. З. Інтелектуальний простір Хрисанфа Ящуржинського (1852-

1923 рр.) / О. З. Силка, Л. І. Синявська // УІЖ. – 2010. – № 6. – С. 179-188.

[349] Величко Т. В. Етнографічне музейництво Півдня України: історична та регіональна своєрідність, сучасні тенденції: дис. … канд. іст. наук: 07.00.05 / Величко Тетяна Вікторівна; НАН України, Інститут мистецтвознавства, фольклористики та етнології ім. М. Т. Рильського. – К., 2009. – 202 арк.

[350] Там само. – С. 48.

[351] Там само. – С. 58-59.

[352] Там само. – С. 61-62.

[353] Тимів І. М. Археографічна та краєзнавча діяльність «Руської трійці» (початок 30-х – кінець 80-х років XIX ст.) / І. М. Тимів; Івано-Франківська обласна організація Національної спілки краєзнавців України. – Івано-Франківськ: Нова Зоря, 2013. – 63 с. – (Серія «Світочі нашої культури»; ч. 1).

[354] Білоус В. М. Етнографічні дослідження на західноукраїнських землях у третій чверті XIX ст. / В. М. Білоус; Р. Кирчів (відп. ред.); НАН України. Інститут народознавства. – Львів: ТзОВ «Ахіл»: Інститут народознавства НАН України, 2000. – 188 с.

[355] Масик Р. В. Польські наукові історичні товариства Львова останньої чверті XIX – 30-х років XX ст.: виникнення, розвиток та формування інтелектуального середовища: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: спец. 07.00.06 «Історіографія, джерелознавство та спеціальні історичні дисципліни» / Р. В. Масик; Львівський національний ун-т ім. Івана Франка. – Л., 2009. – 20 с.

[356] Іваник С. Участь українських філософів в науковій діяльності польського філософського товариства у 1910 – 1939 рр. (у межах досліджень Львівської філософської школи) / С. Іваник // Вісник Національного університету «Львівська політехніка». – 2010. – № 661. – С. 119-126.

[357] «Образ епохи. Культурне середовище Києва кінця XIX – початку XX ст.»: Міжнародна наукова конференція (1995; Київ). Тези доповідей / Фонд відродження культурного середовища Києва. – К., 1995. – 207 с.

[358] Ступак Ф. Я. Діяльність благодійних товариств Києва другої половини XIX – початку XX століття: дис. … канд. іст. наук: 07.00.01 / Ступак Федір Якович; Київський університет ім. Т. Г. Шевченка. – К., 1997. – 210 арк.

[359] Кулінська С. Ю. Київ у другій половині XIX століття: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: спец. 07.00.01 «Історія України» / С. Ю. Кулінська; НАН України. Інститут історії України. – К., 1995. – 25 с.

[360] Самойленко Г. В. Громадсько-культурне та літературне життя в Чернігові у кінці XIX – початку XX ст. / Г. В. Самойленко. – Ніжин: ТОВ «Наука-сервіс», 1999. – 109 с.

[361] Завальнюк О. М. Кам'янець-Подільський: історико-популярний нарис / О. М. Завальнюк, О. Б. Комарніцький; Громадська організація «Партія відродження Кам'янця-Подільського». – Кам'янець-Подільський: Абетка-НОВА, 2001. – 119 с.

[362] Вінниця: історичний нарис / С. О. Гусєв, А. В. Гудзевич, О. Ю. Дан та ін.; М. М. Гунько (гол. ред. кол.). – Вінниця: Книга-Вега, 2007. – 304 с.

[363] Житомирщина на зламі тисячоліть: Науковий збірник «Велика Волинь»: Праці

Житомирського науково-краєзнавчого товариства дослідників Волині. – Т. 21 / Відп. редактор М. Ю. Костриця. – Житомир: М.А.К., 2000. – 390 с.

[364] Климова К. І. Наукова діяльність Київського відділу Імператорського російського Воєнно-історичного товариства… – 207 арк.

[365] Там само. – С. 6.

[366] Климова К. Воєнно-історичне краєзнавство початку XX ст. / Катерина Климова // Студії з архівної справи та документознавства: Щоріч. – Т. 10 / Ред.: І. Б. Матяш; Державний комітет архівів України, Укр. наук.-дослід. ін-т архівної справи та документознавства. – К., 2003. – С. 42-46.

[367] Федорова Л. Д. Київське воєнно-історичне товариство в пам'ятко-охоронному і краєзнавчому русі Наддніпрянської України початку 20 ст. / Л. Д. Федорова. – К.: Інститут історії України НАН України, 2005. – 261 с.

[368] Федорова Л. Д. Діяльність Київського товариства охорони пам'яток старовини і мистецтв зі збереження культурної спадщини України 1910-1920 рр. / Л. Д. Федорова; НАН України. Інститут історії України. – К., 2008. – 296 с.

[369] Денисенко Г. Г. Діяльність громадських організацій та наукових товариств на початку XX століття по дослідженню пам'яток воєнної історії / Г. Г. Денисенко // Історія України. Маловідомі імена, події, факти: зб. ст. – К. – 2005. – Вип. 30. – С. 29-44.

[370] Качковська Л. Р. Пам'яткознавча та пам'яткоохоронна діяльність Київського товариства охорони пам'яток старовини і мистецтва на Правобережній Україні / Л. Р. Качковська // Збірник навчально-методичних матеріалів і наукових статей історичного факультету Волинського національного університету ім. Лесі Українки. – Вип. 14 / ред.: В. К. Баран. – Луцьк, 2008. – С. 34-40.

[371] Дорошенко Ю. О. До історії Київського правничого (юридичного) товариства / Ю. О. Дорошенко // Часопис Київського університету права. – К., 2003. – № 2. – С. 81-89; Дорошенко Ю. О. Київське правниче товариство (1877-1919 рр.): наукові досягнення, ідеї, концепції / Ю. О. Дорошенко // Держава і право. Юридичні і політичні науки: Зб. наук. пр. – 2006. – Вип. 33. – С. 61-66.

[372] Дорошенко Ю.О. Київське правниче товариство (1877-1919 рр.)… – С. 63, 66.

РОЗДІЛ IV.
ПРИРОДНИЧО-НАУКОВІ ТОВАРИСТВА У ФОКУСІ ВІТЧИЗНЯНИХ ДОСЛІДНИКІВ: ЗМІНА МЕТОДОЛОГІЧНИХ ПІДХОДІВ І ПАРАДИГМ

4.1. Формування наукового дискурсу з проблематики природничо-наукових товариств у літературі XIX – початку XX ст.

Інтенсивний розвиток природничо-наукових товариств у Російській імперії в XIX ст. зумовлений як університетським статутом 1863 р., так і роботою І-го Всеросійського з'їзду природознавців (м. Петербург, 1868 р.), члени якого винесли пропозицію заснувати товариство природодослідників при кожному російському університеті. До того часу в Україні вчені-природознавці групувалися навколо Філотехнічного товариства в Харкові, заснованого в 1810 р., та Товариства наук при Харківському університеті з двома відділеннями – природничим і словесним (1812 р.), а також навколо ряду медичних і сільськогосподарських товариств. Так, після 60-х рр. XIX ст. в Україні функціонували такі угруповання: Харківське товариство дослідників природи, Новоросійське товариство природознавців, Київське товариство природознавців, Миколаївське товариство аматорів природи, Товариство дослідників Волині, Товариство подольських природознавців і любителів природи, Полтавське товариство природознавців, Катеринославське наукове товариство, Бесарабське товариство природодослідників і любителів природознавства, Кримсько-Кавказький гірський клуб (м. Одеса), Кримське товариство природознавців і любителів природи (м. Сімферополь), Київське орнітологічне товариство ім. К. Ф. Кеслера, Хортицьке товариство охоронців природи, українські відділення (Київське, Миколаївське, Полтавське) Російського товариства опіки тваринами тощо.

Так, у кінці XIX – на початку XX ст. друкувалися протоколи засідань і звіти товариств природознавців, у яких подавалася інформація про науково-організаційну діяльність (видавнича робота й обмін публікаціями з вітчизняними та закордонними установами, організація бібліотеки, проведення наукових експедицій, влаштування лекцій і публічних читань), фінансове становище товариств (наприклад, Київського товариства природознавців [1]). Окремі, невеликі за обсягом розвідки

знаходимо на шпальтах періодичних видань товариств, де висвітлювалася діяльність конкретного наукового осередку за певний хронологічний період [2], або на сторінках інших журналів (у журналі «Природа України» за 1911 р. відомий український ботанік О. Яната грунтовно описав успіхи наукової діяльності Миколаївського товариства аматорів природи, яке функціонувало в 1908-1917 рр. [3]). Окремі аспекти діяльності Товариства дослідників Волині знаходимо в праці К. Феофілактова про роботу Комісії для опису губерній Київського навчального округу [4], а також у розвідці О. Фотинського [5].

Відмітимо також публікації дорадянської історіографії про діяльність Новоросійського товариства природознавців, Бесарабського товариства природодослідників і любителів природознавства, Кримсько-Кавказького гірського клубу тощо. Ці розвідки узагальнювали свідчення за окремий відрізок діяльності товариства або ж за одним із напрямів його роботи [6].

Опубліковані загальні праці з історії розвитку медико-біологічної думки [7], в контексті чого висвітлювалася й діяльність природничо-наукових товариств; а також з історії вищих навчальних закладів, зокрема, Харківського університету [8] (у монографічному виданні достатня кількість сторінок присвячена історії Харківського товариства дослідників природи (с. 178-191) і Товариства наук (с. 209-240).

Видавалися також праці з історії допоміжних установ природничо-наукових товариств. Так, В. Арнольді, член Харківського товариства дослідників природи, досліджував діяльність біологічних станцій та їхнє значення для розвитку природознавства [9]. Зокрема, науковець описав процес заснування Донецької (на річці Сіверський Донець, Харківська обл.) біологічної станції (1914 р.) і її фактичне відкриття у 1917 р., охарактеризував наукову діяльність, зокрема, влаштування засідань, співбесід, організацію метеорологічних спостережень і зоологічних досліджень, облаштування музею, видання «Трудов Северо-Донецкой биологической станции», представив фінансовий звіт за 1916-1917 рр. В. Арнольді вказував на те, що кількість біологічних станцій на той час була вкрай незначною. У 1916 р. найстаріша станція Російської імперії (на Глибокому озері) святкувала 25-річчя, відтоді почали вікриватися суто наукові станції різних товариств або ж іхтіологічні лабораторії, які, окрім наукової, мали й прикладну функцію. На думку автора, інтерес до

біологічних станцій з боку натуралістів і природознавців суттєво зріс, якби поряд із наданням можливостей ученим займатися спеціальними розробками, станції проводили би планомірні дослідження за встановленою програмою, являючись «грандіозною лабораторією, в якій вивчаються явища природи, дослідження яких в широких масштабах недоступне окремим незначним установам» [10].

Природничий напрям у наукових товариствах XIX – початку XX ст. репрезентує й Російське географічне товариство з численними відділеннями на території імперії. Південно-Західний відділ Російського географічного товариства (далі – ПЗВ РГТ або Відділ) створено в 1873 р. за ініціативи Старої громади в Києві. Хоча цей культурний осередок проіснував лише до 1876 р., до того ж у складі загальноімперського товариства, він характеризувався досить активною і плідною діяльністю.

Дореволюційна історіографія представлена працями Михайла й Олександра Грушевських, П. Житецького, І. Лебединського, В. Науменка, С. Русової, О. Пипіна, І. Стешенка, А. Стороженка, П. Семенова.

Однією з перших публікацій з аналізом діяльності Відділу була замітка, вміщена на шпальтах часопису «Современные известия», у якій стисло характеризувалися звіти осередку за 1873-1876 рр. про його дослідницьку роботу в галузях етнографії, географії та статистики [11]. Російський історик О. Пипін використав цю статтю для укладення «Этнографии малорусской», яка тривалий час залишалася однією з найбільш змістовних праць [12]. Дослідник досить схвально відгукнувся про професійний рівень членів Відділу, зокрема П. Чубинського, якого вважав видатним етнографом свого часу. Праця відомого російського вченого, мандрівника, віце-президента Російського географічного товариства П. Семенова насичена фактологічним матеріалом про діяльність загальноімперського об’єднання, а також містить стислі відомості про його відділи [13].

Початок XX ст. характеризувався зростанням національної свідомості українців і, як наслідок, посиленням інтересу до вивчення історії українського громадівського руху й існування науково-культурних осередків Російської імперії. В «Українському віснику» з нагоди 30-річчя Емського указу опубліковано статтю М. Грушевського [14] (вдруге зі значними доповненнями вона була надрукована вже в радянський час з нагоди 50-річчя

вищезазначеного указу [15]). У публікації, поряд із нищівною критикою Емського указу 1876 р., характеризувалася робота ПЗВ РГТ, його роль у розвитку української науки та культури. Проте, як відзначає сучасний історик, дослідниця проблем діяльності товариства Л. Чорна, учений трохи перебільшував культурницьке спрямування діяльності членів Київської громади, частина яких складала ядро Відділу [16].

Потреба в заснуванні в Києві легальної організації з метою всебічного вивчення України, аналіз культурно-громадської діяльності діячів Відділу, зокрема створення бібліотеки й етнографічного музею, участь у роботі III Археологічного з'їзду представлені у промові одного із членів організації, мовознавця П. Житецького, виголошеній на Шевченкових роковинах. Автор справедливо відзначив, що завдяки створеному Відділу Київ став центром українського руху, наголосив на спільній діяльності ПЗВ РГТ і Київської громади, підкреслив органічну єдність культурно-освітньої діяльності товариства з політичним рухом, проаналізував розбіжності в суспільно-політичних поглядах громадівців [17].

С. Русова вважала, що період існування ПЗВ РГТ був однією із «найяскравіших сторінок в історії культурного розвитку Південної Русі», оскільки відкриття Відділу знаменувало собою пробудження самодіяльності суспільства, підйом його економічного функціонування. Завданням осередку С. Русова визначила «всебічне вивчення краю» переважно в контексті етнографічних і статистичних розвідок [18]. У публікації дослідниця подала список членів Відділу, проаналізувала основні пункти «Положення», на основі якого працював осередок, означила наукові товариства, з якими підтримували тісні стосунки діячі ПЗВ РГТ, охарактеризувала друковану продукцію, вказала на причини закриття об'єднання. У цілому діяльність Відділу характеризувалася активною, плідною, що отримала підтримку з боку населення, а також царської адміністрації; вказувалося на збільшення членів і залучення населення до співпраці з осередком. За твердженням С. Русової, протягом сорока років після закриття ПЗВ РГТ в Україні не було жодного наукового товариства, яке б гідно продовжило розпочату справу.

Зазначені праці були першою спробою ґрунтовно й виважено підійти до оцінки роботи ПЗВ РГТ в Україні. Ці узагальнення історії Відділу відносяться до останньої четверті

XIX – початку XX ст., однак це був лише самоаналіз діяльності, здійснений, передусім, самими членами Відділу або особами, наближеними до його витоків [19]. Виходячи з цього, оцінки роботи Відділу були досить схвальними, увага акцентувалася лише на його здобутках, а також на факті примусового закриття осередку.

Окрім згаданих робіт, варто виділити праці Л. Білецького [20], О. Грушевського [21], О. Русова [22], С. Русової [23], І. Стешенка [24], А. Стороженка [25], М. Сумцова [26], які фрагментарно висвітлювали діяльність ПЗВ РГТ у контексті історико-культурологічної проблематики та розвитку українського національного руху в 60-70-х рр. XIX ст., а також роботи Старої громади, діячі якої були активними членами Відділу. Зокрема О. Грушевський досить розгорнуто охарактеризував ПЗВ РГТ на підставі протоколів засідань і щорічних звітів. Дослідник слушно вважав, що відкриття Відділу давало змогу розширити наукову діяльність і залучити фахівців до збирання етнографічного матеріалу, який не обмежувався лише Південно-Західним краєм, а поширювався на всю територію України [27]. О. Грушевский завданням Відділу визначив «об'єднання в єдиний живий організм, єдине етнографічне ціле …України, Гетьманщини, Слобожанщини, Галіції, Буковини, Угорщини» [28]. Громадський діяч закцентував увагу на прагненні членів Відділу з часом перетворити осередок у самостійне «Українське Наукове Товариство», хоча таким планам так і не судилося реалізуватися.

Діяльність етнографічно-статистичної експедиції, очолюваної П. Чубинським, представлена в статті І. Лебединського [29]. Публікація В. Науменка розкриває роботу Відділу через призму просопографічного портрету одного з його активних діячів – О. Русова [30]. Однак наявні публікації мали переважно описовий характер і базувалися на незначній джерельній базі.

Особливу наукову цінність становлять звіти про діяльність ПЗВ РГТ за 1873-1875 рр., укладені О. Антеповичем, О. Русовим і П. Чубинським [31]. Ці матеріали, перш за все, мають яскраво виражене джерелознавче значення і характеризуються значним фактажем.

Вагоме значення для висвітлення практичної діяльності громадівців – членів ПЗВ РГТ має їхня мемуаристика й опубліковані листи. Окремі оцінки діяльності Відділу містяться у листах, спогадах і щоденниках Ф. Вовка [32], М. Драгоманова [33],

О. Кістяківського [34], О. Русова [35], С. Русової [36], Є. Чикаленка [37]. Непересічне значення для характеристики діяльності П. Чубинського, М. Драгоманова, П. Житецького, Ф. Вовка, В. Антоновича, П. Куліша, Г. Галагана, М. Лисенка має «Щоденник» О. Кістяківського, в якому автор значну увагу приділив діяльності Старої Громади в Києві, розмістив цінний матеріал про напади М. Юзефовича на українофілів, закриття Відділу та вислання з Києва П. Чубинського.

Заснування осередку в Києві та видання газети «Киевский телеграф» представлені у спогадах А. Хатченка [38]. Полеміка, яка загострилася на сторінках «Киевского телеграфа» і «Киевлянина» між громадівцями та реакційними провладними колами, представлені у спогадах О. Левицького [39]. Перелік основних напрямів діяльності членів Відділу протягом 1874-1875 рр., зокрема видання двох томів «Записок», робота над словником з української мови подані у публікації О. Русова [40]. Урочисте відкриття Відділу, проведення одноденного перепису населення, участь у III Археологічному з'їзді, звинувачення членів ПЗВ РГТ у пропаганді українського сепаратизму з боку газети «Киевлянин» подав у своїх спогадах Ф. Волков (Ф. Вовк) [41].

Уже в радянський період опубліковані спогади М. Білінського, які інформували читачів про участь М. Драгоманова в роботі Відділу [42]. У мемуарах С. Русової містяться відомості про внесок діячів Відділу (П. Чубинського, М. Старицького, М. Лисенка, М. Драгоманова, П. Житецького) у справу пробудження національної свідомості українського народу [43]. Громадсько-політична позиція провідних членів Відділу, причини ліквідації ПЗВ РГТ, внесок членів Відділу у розвиток української науки і культури простежуються в опублікованому листуванні В. Антоновича, М. Драгоманова, О. Русова [44].

Як засвідчує аналіз, дорадянська література з історії природничо-наукових товариств України XIX – початку XX ст. складається з небагаточисленних звітних матеріалів, ювілейних видань і загальних нарисів, в основному написаних членами товариств на основі офіційних документів, що відображали їхню діяльність. Особливу цінність у таких оглядах має достатньо широкий фактичний матеріал із різних напрямів роботи товариств. Проте слід пам'ятати, що автори цих друків часто намагалися підкреслити успіхи й досягнення, залишаючи поза увагою негативні аспекти роботи наукових осередків.

Аналіз перших публікацій про діяльність Південно-Західного відділу Російського географічного товариства, зокрема створених його активними членами, а також громадськими діячами, які стояли біля витоків (братів Грушевських, П. Житецького, І. Лебединського, В. Науменка, С. Русової, О. Русова й ін.), засвідчує досить прихильне ставлення цих осіб до згаданого наукового осередку в Україні, відведення йому вагомої ролі не лише в суто етнографічній і статистичній галузях, але й загалом в українському національному русі, підкреслює вплив Відділу на посилення національної самосвідомості українського народу. Перші дослідники історії осередку, незважаючи на нетривалий період існування ПЗВ РГТ, відзначали можливість його перетворення (за сприятливих суспільно-політичних умов) на самостійне наукове товариство з досить широкою програмою діяльності.

4.2. Діяльність природничих товариств і їхнє відображення у традиціях радянської історичної думки

Радянський період відзначився виданням узагальнюючих праць з біології, у яких висвітлено особливості формування різних галузей біологічних наук, а також внесок учених у розвиток вітчизняної та світової систематики, морфології, фізіології, екології (праці В. Лункевича [45], В. Патрушева [46], Д. Третякова [47]). У розвідках чітко простежується позиція радянських істориків науки щодо місця і ролі біології як у розвитку суспільних відносин, так і у формуванні певної ідеологічної схеми. Зокрема В. Патрушев указував на те, що «послідовний розвиток науки … уже в XIX ст. привів до формування наукового світогляду – діалектичного й історичного матеріалізму. В результаті наука, показавши неминучість і необхідність заміни капіталістичного устрою соціалістичним, зробила капіталізм неможливим. У зв’язку з цим в буржуазних країнах приймаються міри щодо обмеження розвитку науки в небажаному для буржуазії напрямку» [48].

Ідеологічний відбиток епохи чітко простежується і в оцінці розвитку біологічних знань: «біологія зі своїми механістичними поглядами, здобутими в наполегливій боротьбі з ідейними пережитками експлуататорської епохи, знаходиться в тісному союзі з новими силами, зміцнюючи їхній стихійний прорив і

допомагаючи йому перетворитися в планомірний …рух» [49]. С. Матвеєнко акцентувала увагу на способі відстоювання і розвитку матеріалістичних ідей у працях київських біологів [50].

У загальних фундаментальних працях з історії біології, що видавалися Академією наук СРСР, науковцями університетів (Київського, Харківського та ін.) протягом 1950-х – 1980-х рр. представлений розвиток біологічної науки як загалом у державі, так і в стінах вищих навчальних закладів, внесок учених у розробку окремих галузей природничих знань [51].

У «Трудах научно-исследовательского института биологии и биологического факультета» Харківського університету, приурочених до 150-річчя навчального закладу, подано відомості про В. Арнольді – одного з активних учасників Харківського товариства дослідників природи, та його науково-практичну діяльність (стаття Л. Шкорбатова «К истории альгологии и гидробиологии в Харьковском университете») [52]. У фундаментальному виданні з історії природознавства в Росії матеріал викладено за галузями знань (геологія, стратиграфія, сейсмологія, петрографія, геохімія, гідрогеологія, зоологія, ботаніка, фізіологія рослин тощо) і означено загальний внесок найбільших наукових товариств Російської імперії XIX – початку XX ст. у науково-практичні розробки окремої галузі [53].

Отже, узагальнюючі видання радянського періоду передусім визначали як ідеологічну, так і тематичну спрямованість праць з історії природознавства й не містили поглибленої інформації про природничо-наукові товариства на теренах України XIX – початку XX ст.

У 1940-х рр. у публікаціях досить детально висвітлювалася діяльність і значення з'їздів природознавців для розвитку науки в Російській імперії [54]. У 1950-х рр. ця «наукова традиція» продовжилася, причому увага зверталася саме на роботу окремих секцій, наприклад, геології, мінералогії та палеонтології [55]. Так, дослідники надавали великого значення таким зібранням, у роботі яких брали активну участь як учені зі світовим ім'ям, так і менш визначні постаті – молоді викладачі університетів і члени наукових товариств. Зокрема Н. Тихонович звернув увагу на те, що з'їзди природознавців і лікарів «…підвищували інтерес до окремих спеціальностей, пробуджували енергію до подальшої роботи», «…сприяли спілкуванню учених різних спеціальностей між собою», в результаті чого «…підвищувався інтерес до

природознавства; зростала кількість учасників з'їздів, збільшувалася кількість доповідей, виникали нові наукові організації і товариства» [56]. Дослідник відслідкував зв'язок між науковими товариствами природознавців XIX ст. і тими загальносоюзними організаціями, які плідно функціонували в радянські часи, причому автор відмічав, що до 1917 р. в галузі геолого-мінералогічних наук вже сформовані «самостійні великі наукові школи й існував контингент видатних учених, …їхніх учнів і послідовників, діяльність яких в радянську епоху допомогла швидко виховати нові кадри дослідників» [57]. У 1980-х рр. діяльність I-XIII з'їздів природознавців і лікарів, що проходили в 1867-1913 рр., продовжив вивчати Ш. Хісматуллін [58].

Нами віднайдено ряд публікацій, у яких побіжно висвітлюється внесок окремих дослідників або наукових товариств XIX – початку XX ст. у розвиток природознавства в Російській імперії загалом і в Україні зокрема: внесок членів Вільного економічного товариства в розвиток біологічної думки [59], роль так званих «невидимих коледжів» (неформальних співтовариств учених) 1900-1928 рр. у розвитку вітчизняної бактеріології та епідеміології [60], видавнича діяльність наукових товариств у XIX-XX ст. [61] тощо [62].

Безпосередньо серед природничих товариств на теренах України XIX – початку XX ст. радянськими ученими вивчалася історія Київського й Новоросійського товариств природознавців. Зокрема А. Барбарич, український радянський ботанік-систематик, дендролог, доктор біологічних наук, науковий співробітник відділу систематики квіткових рослин Інституту ботаніки АН УРСР на шпальтах періодичних видань опублікував невеликі за обсягом розвідки, присвячені сторічному ювілею наукових осередків [63]. Автор означив головні завдання товариства природознавців у м. Києві: всебічне природниче дослідження місцевого краю, видання «Записок Київського товариства природознавців» для публікації протоколів засідань товариства та наукових робіт, організація публічних читань із природничих наук і математики, допомога населенню у вирішенні практичних сільськогосподарських питань. Ним проаналізовано склад товариства, його видавнича та екскурсійна діяльність, внесок окремих членів товариства в дослідження флори регіону (А. Рогович, І. Шмальгаузен, В. Липський та ін.).

А. Барбарич відзначив виняткову роль Київського товариства природознавців у процесі створення Російського

ботанічного товариства (1916 р.), а також Українського ботанічного товариства (1921 р.), попередником якого дослідник назвав саме об'єднання київських природознавців [64]. А. Барбарич високо оцінив і діяльність Новоросійського товариства природознавців, яке проводило дослідження не лише ботанічних, але й зоологічних та геологічних питань [65]. Окрім того, автор навів цінний список робіт із флори й систематики рослин, опублікованих у «Записках» і «Протоколах» Київського та Новоросійського товариств природознавців.

Стислі відомості з історії Київського орнітологічного товариства, заснованого в 1909 р., подав М. Шарлемань – український радянський біолог, професор прикладної зоології [66].

Л. Гельфенбейн досліджував розвиток ембріології другої половини XIX ст. [67], через призму якої висвітлив внесок Харківського товариства дослідників природи в розвиток вітчизняного природознавства, наголошуючи при цьому, що на першому етапі основними напрямами в роботі осередку були саме флористичні, зоологічні, геологічні, мінералогічні й частково палеонтологічні дослідження, а згодом з'явилися роботи з фізіології рослин і тварин, ембріології тощо [68]. Дослідники, незважаючи на те, що відмічали певні недоліки в діяльності природничих товариств кінця XIX – початку XX ст., наприклад, ідейну боротьбу, що часто виникала між «прогресивними» ученими й прихильниками «ліберально-буржуазного світогляду» в природознавстві, досить високо оцінювали їхню діяльність і внесок у розвиток науки.

Вивчення окремих напрямів біологічної та зоологічної науки в стінах навчальних закладів здійснено Б. Балінським, Д. Белінгом, Н. Мусієнком, І. Пузановим, М. Савчуком, Б. Мазурмовичем, О. Марковичем [69]. У контексті таких узагальнень зустрічаються розрізнені згадки про видатних біологів і природознавців, які, власне, й були членами наукових товариств природничого спрямування. У публікації про Московський університет згадується постать А. Богданова – засновника Товариства любителів природознавства, антропології та етнографії, Товариства акліматизації тварин, а також інших учених-зоологів [70].

Кількісне обмеження досліджень про науково-природничі товариства України компенсувалося значною кількістю розвідок про аналогічні осередки загальноімперського масштабу:

Московське товариство дослідників природи, Товариство любителів природознавства, антропології та етнографії, Мінералогічне товариство, Ентомологічне товариство та інші.

Окремі аспекти діяльності Московського товариства дослідників природи проаналізували П. Гращенков, Л. Курсанов (1940-ві рр.) [71], В. Варсаноф'єва, В. Гур'янов, В. Дейнега, Л. Потков (1950-ті рр.), Н. Іпатова (1960-ті рр.) [72]. У 1950-х рр. друкувалися ювілейні видання до 150-річчя наукового осередку, наприклад [73], до 175-ї річниці товариства побачили світ публікації М. Мерзленка, М. Чуринова та іших науковців [74].

Вартий уваги ґрунтовний внесок радянського ботаніка-систематика, історика науки, бібліографа С. Ліпшица, розвідки якого друкувалися протягом 1940-х – 1980-х рр., у вивчення історії Московського товариства дослідників природи [75].

Автор указував, що до моменту організації товариства «добровільних спеціальних природничо-історичних об'єднань», які концентрували б у своєму складі як професійних натуралістів, так і любителів природознавства, в Росії майже не було, окрім Вільного економічного товариства в Петербурзі та Фізико-медичного товариства при Московському університеті. Злиття в 1811 р. першого російського ботанічного наукового товариства «Горенське фітографічне товариство» з Московським товариством дослідників природи С. Ліпшиц пояснював небажанням розпорошувати в різних організаціях малочисельні наукові ботанічні сили країни, а також більш закритим, порівняно з Московським, характером Горенського ботанічного товариства [76]. Автор доводив думку про те, що саме Московське товариство дослідників природи стало найстарішим науковим товариством країни – «добровільним об'єднанням природничо-історичних сил» і спростовував поширену в науковій літературі думку про те, що Горенське фітографічне товариство надрукувало власні наукові праці під назвою «Acta Societatis Phytographicae Gorenkensis», які, до речі, були опубліковані лише згодом у Записках (Мемуарах) Московського товариства.

Автор виділив основні досягнення товариства протягом 150 років його існування:

1) виховання багатьох російських ботаніків (особливо флористів і систематиків), праці яких обговорювалися на наукових, часто міжвідомчих, засіданнях і публікувалися в багаточисельних виданнях;

2) осередок став місцем концентрації цінних гербаріїв і ботанічних колекцій, центром публікації важливих робіт з усіх розділів ботаніки; організатором багаточисленних екскурсій і експедицій, місцем виникнення (в Росії) і розробки нових дисциплін – палеоботаніки, екології, фітоценології, ембріології рослин, розроблення нових наукових методів дослідження і конструювання наукової дослідницької апаратури, одним із піонерів широкого фронту робіт з історії вітчизняної ботаніки та ботанічної бібліографії, ініціатором з'їздів російських природознавців і лікарів, ряду премій, які видавалися членам товариства з метою заохочення (наприклад, ботанічна премія імені президента Товариства Фішера фон Вальдгейма (заснована у 1884 р.), створювачем природничо-історичної (у тому числі й ботанічної) бібліотеки, унікальної іконотеки портретів ботанків, архіву тощо.

У публікаціях С. Ліпшиц висвітлив флористичні та ботаніко-географічні екскурсії й експедиції, проведені товариством, проаналізував і подав перелік головних друкованих праць осередку. Зокрема, учений звернув увагу на вивчення членами товариства флори й фауни Центральної Росії (Московської, Володимирської, Ярославської, Пензенської, Орловської та інших губерній) [77], Південно-Східної, Південної Росії та Криму, Кавказу, Уралу, Сибіру [78]. Автором акцентовано увагу на тому, що дослідники, які проводили флористичні та ботанічні дослідження на території України (наприклад, Е. Ліндеман, І. Калініченко, В. Бессер), досить рідко подавали власні звіти до Московського товариства дослідників природи, позаяк були пов'язані більшою мірою з іншими вищими навчальними закладами й науковими організаціями (Харківським, Київським, Одеським університетами, Харківським товариством дослідників природи) [79]. С. Ліпшиц, підводячи підсумок наукової роботи Московського товариства дослідників природи на території України в кінці XIX – на початку XX ст., вказував, що особливо плідною виявилася робота членів осередку щодо дослідження Харківської губернії.

Ґрунтовна публікація Л. Курсанова та В. Дейнеги про Московське товариство дослідників природи надрукована в ювілейній серії «Вчених записок» Московського університету 1940-го р., в якій автори наголосили на декількох особливих рисах цього наукового осередку: його універсальності (розробка не лише

суто біологічних і геологічних проблем, але й питань техніки, сільського господарства, точних наук (математики, фізики, хімії), «міжнародності» (видання товариства, за виключенням «Материалов по флоре, фауне и геологическому строению России» та популярного журналу «Вестник естествознания», друкувалися іноземними мовами) [80]. Окрім того, дослідники проаналізували склад, Правління товариства, його Статут, видавничу діяльність, організацію виставок, проведення екскурсій та експедицій, поширення природничих знань серед населення, роботу бібліотеки та наукові зв'язки з професорсько-викладацьким складом Московського університету.

Інші аспекти діяльності Московського товариства дослідників природи, зокрема розробку питань із геології, вивчав радянський геолог-тектоніст М. Шатський [81]. Біографічні відомості про редакторів «Бюллетеня» – друкованого органу осередку, який публікувався з 1829 р., подала А. Пермякова [82]. Історію «Бюллетеня» вивчав доктор геолого-мінералогічних наук Б. Петрушевський, який відзначив вагому роль журналу не лише у розвитку вітчизняного природознавства, але й світової науки [83]. Дослідниками аналізувалися також наукові погляди членів товариства, зокрема в галузі еволюційної теорії та екології [84].

Історію інших товариств природничого спрямування при Московському університеті в кінці XIX – на початку XX ст., зокрема Товариства любителів природознавства, антропології та етнографії, створеного в 1863 р., вивчав В. Богданов [85]. Автор акцентував увагу на тому, що осередок є доступнішим для широких кіл інтелігенції, адже, на відміну від Московського товариства дослідників природи, більшість праць якого друкувалася іноземними мовами, новостворене товариство видавало праці російською, що зумовило значний наплив членів у ряди «любителів». В. Богданов детально проаналізував внутрішню структуру осередку, причому наголошував, що всі десять відділів і підвідділів (антропології, етнографії та вісім підвідділів природничого відділу (фізики; зоології; ботаніки; хімії; географії; фізіології; бактеріології; геології) являли собою, по суті, десять спеціальних наукових товариств, які, між тим, високо цінували тісні взаємні зв'язки [86], означив улаштування товариством бааточисленних виставок і музеїв, організацію експедицій, створення науково-дослідних станцій, заснування премій і нагород, питання організації всеросійських і міжнародних з'їздів, видавничу діяльність і роботу бібліотеки.

Про Мінералогічне товариство, засноване в Петербурзі у 1817 р., писав А. Герасимов (ювілейне видання до 100-ї річниці об'єднання) [87]. У 1920-х рр. з'явилася ювілейна стаття Д. Нікітіна, присвячена 111-й річниці товариства [88]. Дослідження радянського періоду, що з'явилися у 1940-х рр., про Всесоюзне мінералогічне товариство належали Д. Григор'єву [89]. Зокрема, автором висвітлено різні аспекти роботи товариства, починаючи від його заснування та закінчуючи побіжним аналізом «Записок Всеросійського мінералогічного товариства».

1950-ті рр. також відзначалися появою публікацій про відділення Мінералогічного товариства [90]. У 1960-х рр. побачили світ ґрунтовні дослідження (статті, монографії) С. Соловйова про цей науковий осередок [91]. Автором, зокрема, детально проаналізовано розвиток геологічних наук у Російській імперії та передумови виникнення Мінералогічного товариства, охарактеризовано період його становлення (1817-1830 рр.), роботу Мінералогічного кабінету, бібліотеки, видавничу справу, період до введення нового статуту (1830-1864 рр.) – влаштування публічних лекцій, продовження наукової та видавничої справи, вміщено й проаналізовано установчий документ, вивчено період розгортання товариством систематичних геологічних досліджень Росії протягом 1864-1882 рр. (йдеться про проведення численних експедицій, складання геологічної карти Росії, видання «Записок» Мінералогічного товариства, заснування премій, святкування 50-річного ювілею наукового осередку), період роботи товариства з моменту заснування Геологічного комітету до 1917 р. (1882-1917 рр.). Окрім того, дослідником окреслено погляди відомих учених-геологів, які входили до складу Мінералогічного товариства. У монографії знаходимо ряд додатків із переліком членів осередку, керівних осіб, функціонуючих у радянські часи відділень тощо [92].

Серед наукової громадськості проводилися наукові конференції, присвячені ювілеям Мінералогічного товариства, результати яких неодноразово публікувалися [93].

Розвиток мінералогії в Україні, зокрема діяльність Мінералогічного музею у Львові та внесок учених-мінералогів, які працювали у стінах вищих навчальних закладів (Київського, Харківського, Новоросійського університетів, Київського політехнічного інституту та Катеринославського вищого гірничого училища) у розвиток науки вивчав Є. Лазаренко [94]. Так, автор

правильно вказував на те, що, хоча в Україні у дорадянський період і не було створено спеціального наукового об'єднання, яке б займалося виключно дослідженнями питань мінералогії, однак окремі аспекти цієї науки розроблялися багатьма ученими, а також такими науковими товариствами й установами, як товариства дослідників природи при трьох вищих навчальних закладах України, Геологічний комітет, Петербурзьке мінералогічне товариство, Петербурзьке товариство природознавців, Московське товариство дослідників природи, Петербурзький політехнічний інститут. Вагому роль у поширенні мінералогічних знань відігравали «Труды» наукових товариств та інші видання – «Ежегодник по геологии та минералогии России», «Горный журнал», «Южный инженер», «Труды общества исследователей Волыни».

Відомий радянський геолог і палеонтолог І. Горський (із 1954 р. виконував обов'язки голови Всесоюзного палеонтологічного товариства) досліджував історію цього наукового осередку, який був організований у 1916 р. і продовжив свою діяльність уже в радянський період [95].

Товариства природничого спрямування, які функціонували в Санкт-Петербурзі, також стали об'єктом наукових досліджень радянських науковців. Так, історію Ентомологічного товариства, заснованого в 1859 р., вивчали російський зоолог і ентомолог Є. Павловський, ентомолог-любитель М. Філіп'єв (публікація побачила світ до 75-ї річниці існування осередку) [96], зоолог, ентомолог, професор Г. Бей-Бієнко (до 100-ї річниці) [97], доктор біологічних наук, професор, віце-президент (з 1971 р.) Всесоюзного ентомологічного товариства В. Тобіас (до 125-ї річниці) [98]. Зокрема, Є. Павловський і М. Філіп'єв як активні члени Державного Всеросійського ентомологічного товариства (назва осередку на момент виходу публікації), висвітлили його історію за 75 років існування, проте в статті більше уваги звернули на його роботу за часів радянської влади, стверджуючи, що дорадянська діяльність товариства відображена у спеціальних статтях, однак не роблячи на них посилань, що є їхнім упущенням. Загалом учені відмітили досить високу активність товариства в дорадянський період, означивши його склад, Правління (посади Президентів, віце-президентів, учених секретарів, скарбників, редакторів видань, бібліотекарів тощо) та проаналізувавши бюджетні кошти й витрати, роботу бібліотеки, Статут, засновані премії, наявні колекції, видавничу діяльність.

Г. Бей-Бієнко (член і президент Всесоюзного ентомологічного товариства при Академії наук СРСР) опублікував значну за обсягом і змістовим наповненням розвідку, яку оприлюднив на IV З'їзді Всесоюзного Ентомологічного товариства у Ленінграді 26 січня 1960 р. Велику частину публікації займає історія товариства у радянський період, однак у ній наведені факти початкового періоду діяльності осередку: детальний аналіз передумов об'єднання ентомологів в одну організацію, її статут (проте, як зазначав Г. Бей-Бієнко, цей документ суворо регламентував доступ «прогресивних діячів» до товариства [99]), завдання, поставлені з моменту його виникнення (наукові зібрання членів з метою обговорення доповідей, різні заходи та консультації з питань прикладної ентомології, особливо захисту рослин від шкідників, піклування про створення власної наукової бібліотеки та наукових колекційних фондів комах, а також видання результатів досліджень своїх членів). Окрім усього, автором детально проаналізований склад товариства, наведені окремі факти з історії угруповання, визначено внесок відомих учених у розвиток біології в цілому та ентомології зокрема.

Значне місце в цій статті відведено діяльності товариства в галузі систематичної ентомології та вивчення фауни, компонування колекції комах, створення спеціальної Комісії з видання визначників, співпраці з Російським географічним товариством, члени якого надавали експонати для створення колекцій. Однак Г. Бей-Бієнко вказував на те, що ще з кінця XIX та протягом XX ст. у друкованих виданнях товариства переважали публікації саме з біології та прикладних питань ентомології, водночас можливості для друку робіт із систематики й фауністики були обмежені [100]. Учений висвітлив напрацювання членів товариства в галузі прикладної ентомології, зокрема, сільськогосподарської та лісової, проаналізував видавничу діяльність осередку, роботу бібліотеки, дослідив фінансове становище товариства та його участь у благодійній діяльності.

Історію Товариства любителів природознавства, антропології та етнографії вивчали Т. Гладкова, В. Гулевич, особливо роботу антропологічного та хімічного відділень [101].

Петербурзькі антропологічні об'єднання кінця XIX ст. досліджували Н. Залкінд і І. Лев [102]. Зокрема, відомий московський антрополог Н. Залкінд висвітлила історію двох товариств, які виникли під впливом діяльності Московського товариства

любителів природознавства, антропології та етнографії: Російського антропологічного товариства при Петербурзькому університеті (1888 р.) й Антропологічного товариства при Петербурзькій воєнно-медичній академії (1893 р.). Завданнями цих об'єднань було «вивчення різних етнічних груп населення Росії та фізичного розвитку молоді, яка навчалася, новобранців, робітників, а також зібрання антропологічних колекцій і пропаганда наук про людину» [103]. Дослідниця проаналізувала основні напрями, за якими працювали члени цих наукових осередків, зазначивши, що в Російському антропологічному товаристві основна увага приділялася дослідженням з етнічної антропології країни, менша – проблемам морфології людини та краніології; охарактеризувала погляди найвідоміших членів обох петербурзьких антропологічних товариств, відмітивши їхні «явно прогресивні демократичні позиції» (тобто матеріалістичні – *І.Д.*).

Науковий осередок ботаніків Петербургу, створений у 1861 р. як Ботанічне відділення Російського товариства садівництва, а згодом (із 1864 р.) – як відділення Російського ентомологічного товариства, вивчав Ф. Теплов [104]. Петербурзьке товариство природознавців досліджував С. Семенов [105], окрім того, видано ювілейні публікації до 125-річчя наукового осередку [106].

Відомим російським біологом і бібліографом В. Левіним подана стисла характеристика діяльності кафедр зоології в університетах XIX – початку XX ст. (Дерптському, Казанському, Харківському, Київському, Новоросійському, Варшавському, Томському, Саратівському) і вказані окремі університетські видання, в яких публікувалися дослідження зоологів, а також матеріали наукових товариств природознавців (протоколи, звіти, наукові доповіді тощо) [107]. Публікації мають довідковий характер і спрямовані на те, щоб «полегшити роботу майбутніх дослідників щодо зібрання джерел, доповнюючи опубліковані до цього відомості про видання провінційних університетів дореволюційної Росії, що містять матеріали для історії зоології» [108].

Так, В. Левіним систематизовано й представлено друковані періодичні видання Московського товариства дослідників природи, Товариства любителів природознавства, антропології та етнографії, видавнича діяльність якого була доволі активною, Тартуського (Дерптського) товариства природознавців,

Казанського товариства природознавців, Петербурзького товариства природознавців, Варшавського товариства природознавців, Томського товариства природознавців і лікарів, Саратовського товариства природознавців і любителів природознавства, а також Харківського, Київського й Одеського наукових осередків.

Зокрема, Харківське товариство дослідників природи видавало «Труды Общества испытателей природы при Харьковском университете. Т. 1-49. – Харьков, 1870-1918», «Протоколы заседаний Общества испытателей природы при Харьковском университете. – Харьков, 1869-1872», «Протоколы Общества испытателей природы при Харьковском университете. Вып. 1-3. – Харьков, 1912-1914», причому в останньому з видань містяться детальні реферати повідомлень, зроблених на засіданнях, які, між тим, не були опубліковані в «Трудах», а щорічні звіти про стан і діяльність Товариства друкувалися в «Трудах», іноді включалися до щорічних звітів університету або ж видавалися окремими відтисками [109]. Зміст усіх видань товариства розкрито у виданні М. Швалба [110], де, окрім систематичного покажчика, розміщено розділ із матеріалами про діяльність товариства.

В. Левін звернувся також і до видань Товариства наукової медицини та гігієни при Харківському університеті. Так, праці членів і протоколи Товариства до 1882 р. друкувалися в «Записках Харьковского университета», згодом почали публікуватися «Труды медицинской секции общества опытных наук [За 1883-1893 гг.]. – Харьков, 1884-1894», «Журнал медицины и гигиены. Т. 1-2. – Харьков, 1894», «Труды Общества научной медицины и гигиены. – Харьков, 1895-1915». Слід відмітити, що діяльність Товариства наукової медицини та гігієни досить повно розкрита в ювілейному виданні й систематичному покажчику М. Швалба [111].

Київське товариство природознавців видавало «Записки Общества естествоиспытателей. Т. 1-26. – К., 1870-1917», в яких публікувалися праці членів Товариства, а також Протоколи загальних зібрань, які містили реферати доповідей, зроблених на засіданнях, часто – дуже детальні, з таблицями та рисунками. Як відзначив В. Левін, повного покажчика «Записки» Київського товариства природознавців не мають, лише у Т. 27, вип. 4 «Записок» (К., 1929) міститься побіжний нарис діяльності Товариства за 60 років (французькою мовою) і перелік змісту

різних видань Товариства за 1870-1929 рр. (с. 7-23), проте в цьому переліку не йдеться про досить цікаві повідомлення і доповіді, детально реферовані в протоколах засідань Товариства [112].

Одеське (Новоросійське) товариство природознавців видавало «Записки Новороссийского общества естествоиспытателей. Т. 1-42. – Одесса, 1872-1918», на шпальтах якого оприлюднювалися результати досліджень і навіть дисертації викладачів університету, роботи лаборантів, студентів і місцевих учителів. Окрім того, тут друкувалися (але не постійно) протоколи засідань Товариства і звіти про його діяльність. Зміст «Записок» розкрито в декількох покажчиках [113].

Не менш вагоме значення серед когорти природничих товариств Російської імперії XIX – початку XX ст. займали лісові товариства, історія яких не залишилася поза дослідницькою увагою радянських науковців. Так, діяльність таких осередків вивчали І. Бейлін [114] та І. Мелехов [115]. Зокрема, доктор сільськогосподарських наук, професор, академік І. Мелехов, висвітлюючи в монографії історію вітчизняного лісництва протягом XVIII-XX ст., зупинився на різних аспектах цієї проблеми: функціонування галузевих з'їздів, видання фахової періодики, внесок російських учених-лісників і наукових товариств у розвиток науки, встановлення зв'язків природознавців і фахівців із лісництва, організація дослідних лісництв у Росії, а також міжнародні контакти й закордонне лісництво. Дослідник стверджував, що «наука про ліс» у XIX ст. була самобутньою, а діяльність організацій, пов'язаних із лісництвом, ґрунтувалася не на західноєвропейській науці, а на досвіді російських лісників.

Доктор біологічних наук, відомий радянський фітопатолог І. Бейлін проаналізував безпосередньо діяльність лісових товариств Російської імперії, зокрема Петербурзького та Московського, історія яких висвітлена в окремих розділах монографії, побіжно охарактеризував роботу Товариства балтійських лісових господарів (створене в 1861 р.), Товариства сприяння насадженню лісів Катеринославської губернії, завданням якого визначалося розведення, відновлення і збереження лісового масиву (виникло в 1893 р.), Уральського товариства друзів лісу (функціонувало з 1899 р.), Приморського лісового товариства (створене в 1916 р.), проте не показав особливостей їхньої діяльності, означивши це важливим завданням для найближчих наукових розвідок [116].

Укажемо на більш детальне висвітлення вченим внеску Товариства сільського господарства Південної Росії (м. Одеса) у

степове лісорозведення. І. Бейлін дослідив історію Товариства для заохочення лісового господарства, що виникло в 1832 р. в Петербурзі, проаналізувавши його завдання, склад, основні напрями діяльності, головні праці членів осередку, навівши цікаві факти на основі ґрунтовного аналізу його звітів, детально охарактеризував друкований орган – «Лесной журнал» (Товариство у 1845 р. було приєднане до Вільного економічного товариства, утворивши один із відділів останнього) [117]. Окремі розділи монографії присвячені історії виникнення та функціонування Петербурзького й Московського лісових товариств.

До ювілею Лісового товариства, створеного в Петербурзі у 1871 р., видані публікації П. Войчала, Н. Граве [118], у яких також стверджується про значні досягнення лісових товариств Російської імперії (аналіз факторів росту й розвитку лісу в різних районах країни, боротьба за створення вищих лісничих шкіл і за високий рівень викладання у них, за піднесення лісничої справи). Однак у тому, що не вдалося реалізувати такі завдання, радянські дослідники «звинувачували» саме «буржуазно-поміщицький устрій царської Росії», який «пригнічував усі свіжі ідеї» [119].

В. Борейко, відомий еколог, біолог і природоохоронець, охарактеризував внесок природничих організацій, які діяли в Україні, у природоохоронну діяльність, відзначивши, що їхня роль полягала у реалізації таких завдань: пропаганда охорони природи, підготовка природоохоронних кадрів, здійснення заходів щодо охорони конкретних пам’ятників природи, наукова робота в природоохоронній сфері [120]. Зокрема, у публікації увага приділена не лише діяльності великих природничих товариств України XIX – початку XX ст., наприклад, Новоросійського товариства природознавців або Харківського товариства любителів природи, але й менших організацій – Київському орнітологічному товариству ім. К. Ф. Кеслера, Кримському товариству природознавців і любителів природи (м. Сімферополь), Кримсько-Кавказькому гірничому клубу (м. Одеса), Товариству подольських природознавців і любителів природи (м. Кам’янець-Подольський), Волинському, Полтавському, Харківському товариствам природознавців, Миколаївському товариству любителів природи, Хортицькому товариству охоронців природи (с. Верхня Хортиця Катеринославської губернії), українським відділенням (Київському, Миколаївському, Полтавському тощо) Російського

товариства опіки тваринами.

Окремі аспекти діяльності Бесарабського товариства природодослідників і любителів природознавства вивчалися Т. Крачуном, Д. Мирським, Л. Мокряком, В. Пономарьовим [121]. Проте узагальнену інформацію про цей науковий осередок і розвиток біологічної думки в Молдавії у другій половині XIX – на початку XX ст. подала Н. Агасьєва [122]. Дослідниця акцентувала увагу на діяльності відомих учених, а також галузевих установ і організацій, які були значною експериментальною базою для проведення наукових досліджень, вивчення фауни й флори краю, популяризації наукових знань: Зоологічного, сільськогосподарського і кустарного музею Бесарабського губернського земства, а також Бесарабського товариства природодослідників і любителів природознавства (охарактеризовано завдання, склад, наукові інтереси членів товариства, пов'язані з питаннями фауни, флори, ґрунтів, геологічної структури території Бесарабії, особливостей кліматичних умов, боротьби зі шкідниками й хворобами сільськогосподарських культур).

Значна увага авторки приділена науково-просвітницькій діяльності осередку з охорони природи, організації виставок, музеїв, забезпеченню навчальних закладів необхідним наочним приладдям. Не залишено осторонь і видавничу діяльність товариства та налагодження контактів з російськими й іноземними ученими. У цілому матеріал монографії вигідно вирізняється серед інших досліджень з історії природничих товариств шириною обсягу та серйозною спробою узагальнення їхньої різноаспектної діяльності.

Свідчення про окремі аспекти діяльності членів природничих товариств містяться у ряді персоналій [123]. Цікаві й змістовні, ці публікації присвячені, в основному, досить вузькому й обмеженому, колу дослідників. При цьому випадає з контексту діяльність інших учених і суспільних діячів, які відіграли важливу роль у справі консолідації наукових сил України.

До кінця 1980-х рр. з ініціативи Санкт-Петербурзької філії Інституту історії природознавства і техніки Російської Академії наук і в тісному співробітництві з Академією наук України дослідження регіональних наукових товариств значно розширилося (так, під егідою зазначеної наукової інституції у 1990 р. опубліковане невелике за обсягом, але цінне в плані

систематизації інформації видання [124]).

Як засвідчила дорадянська традиція історієписання про Російське географічне товариство, тогочасними дослідниками вивчалася передовсім історія осередку на місцевому рівні, тобто діяльність конкретного локального відділення, наприклад, Південно-Західного відділу РТГ. Радянська історіографія, навпаки, сфокусувалася на загальній історії товариства. Як указував Л. Берг, відділами Російського географічного товариства в Російській імперії у XIX – на початку XX ст. були такі: 1) Сибірський, відкритий у 1851 р. в Іркутську (перейменований згодом у Східно-Сибірський), що мав у своєму складі Красноярський підвідділ; 2) Кавказький (Тифліс); 3) Північно-Західний, відкритий у Вільно в 1867 р.; 4) Оренбурзький, створений у 1868 р.; 5) Південно-Західний у Києві, який почав функціонувати з 1872 р. (за іншими даними – з 1873 р.); 6) Західно-Сибірський в Омську, працював з 1877 р. та включав Семипалатинський і Алтайський підвідділи; 7) Приамурський у Хабаровську (з 1894 р.) з підвідділами в Троїцькосавську, Читі, Владивостоці та Нікольську-Усурійську; 8) Туркестанський – із 1897 р. в Ташкенті; 9) Якутський, відкритий у 1913 р. [125].

Отож, систематизація віднайдених публікацій радянського періоду дає нам змогу стверджувати про факт опублікування науковцями ряду праць з історії Російського географічного товариства [126] (на нашу думку, однією з найґрунтовніших праць цього періоду є монографія багаторічного президента Всесоюзного географічного товариства – Л. Берга, створена на основі опрацювання нових архівних джерел [127]).

Л. Берг у монографії окреслив питання створення Російського географічного товариства, подав основні біографічні відомості про всіх його засновників, оприлюднив документи, які стосувалися утворення осередку та перших років його діяльності, вказав на причини створення, завдання, мету, структуру (чотири відділення: 1) географії загальної; 2) географії Росії; 3) статистики Росії; 4) етнографії Росії [128]). Автор детально проаналізував Статут 1849 р., експедиційну, наукову діяльність його найвідоміших членів, охарактеризував роботу й дослідження товариства в різних регіонах Російської імперії (Середній Азії, Сибірі, на Кавказі, Центральній Азії) та за галузями фізичної географії: вивчення морів, озер, землетрусів, внесок у розвиток гіпсометрії, картографії, кліматології, антропогеографії.

Окремі розділи монографії дослідника присвячено діяльності відділень етнографії (с. 144-172) та статистики (с. 173-

187), в розрізі яких побіжно висвітлено роботу Західної етнографічно-статистичної експедиції з метою вивчення народів Білорусії, Литви й України, виданню семитомника праць Південно-Західного відділу товариства під редакцією П. Чубинського, акцентовано на заслугах останнього перед географічною наукою, а також на створенні й закритті відділу в м. Києві.

У цілому Л. Берг надавав вагомого значення цьому відділу, вважаючи його досить потужним локальним осередком у справі збирання й опублікування етнографічно-статистичних матеріалів. Дослідник звернувся й до факту повторного (у 1898-1899 рр.) відкриття Київського відділу товариства, коли Х-й з'їзд природознавців і лікарів, який відбувався у Києві, за ініціативи підсекції статистики звернувся до Російського географічного товариства з проханням відкрити в Києві відділ. Дозвіл на таке відкриття був отриманий, проте фактичного поновлення діяльності відділу так і не відбулося з нез'ясованих причин [129]. Загалом монографія Л. Берга залишається одним із найгрунтовніших комплексних досліджень з історії Російського географічного товариства в XIX – на початку XX ст. У подальшому автори розробляли окремі аспекти історії цього наукового осередку, в тому числі його відділень.

Окрім того, радянські науковці досліджували історію майже всіх загальноімперських відділів РГТ: Туркестанського [130], Кавказського [131], Східно-Сибірського [132] та його Красноярського підвідділу [133], Західно-Сибірського [134], Північно-Західного [135], Приамурського [136] та його Троїцькосавсько-Кяхтинського [137], Забайкальського (в Читі) [138], Приморського (у Владивостоці) підвідділів [139], а також Південно-Західного відділу (про що йтиметься далі).

Нами не було віднайдено (зокрема, в доступній нам науковій літературі) окремих публікацій про Оренбурзький і Якутський відділи РГТ. У періодиці друкувалися, в основному, невеликі за обсягом замітки або статті до ювілейних дат республіканських філіалів Всесоюзного географічного товариства, які були започатковані як осередки імперського періоду. Ці матеріали дають змогу окреслити загальну картину вивчення радянськими дослідниками історії потужного наукового товариства Російської імперії. Загалом науковцями подавалися окремі факти з історії відділів, характеризувалася їхня наукова діяльність, вивчалися

окремі напрями роботи, зокрема антропологічний, зоологічний, біологічний і, власне, експедиційна діяльність; рідше – аналізувалися періодичні друковані органи наукових осередків (наприклад, Забайкальського), а також подавалися біографічні відомості засновників і провідних діячів відділів.

У радянській історіографії представлена й література з історії окремих структурних підрозділів РГТ: Туркестанського воєнно-топографічного відділу (1867-1914 рр.) [140], Картографічної комісії, створеної у 1904 р. [141], Відділення математичної географії товариства [142], а також Геологічного комітету [143], вивчалося й детально аналізувалося проведення експедицій у різні регіони імперії. Дослідники оцінювали результати спостережень членів товариства, підтвердженням чого є публікації А. Алексєєва про розвідки на Далекому Сході та в Північній Америці [144], В. Віленкіна – на Кавказі [145], М. Манька – на Північному Кавказі та на Нижньому Доні [146], В. Перевалова – в Середній і Центральній Азії [147]). Окрім зазначеного, авторами аналізувався внесок членів товариства в окремі галузі географічної науки або розробку практичних питань географії (наприклад, Ф. Шибанов досліджував роботи членів товариства з питань картографії дорадянського періоду [148], В. Дубянський – з вивчення сипучих пісків [149]).

К. Новик першою почала опрацьовувати питання міжнародних зв'язків російських географів і геологів, їхню участь у наукових конгресах 1878-1956 рр. [150]. Цю наукову традицію продовжила Т. Матвєєва, яка, окрім загальної історії РГТ, аналізувала й участь членів наукового осередку в міжнародних географічних конгресах (1871-1913 рр., I-X конгреси) [151]. У науковій літературі подавалися побіжні огляди діяльності таких міжнародних зібрань, однак дослідниця активізувала науковий інтерес до цього аспекту «життя» товариства, вказавши на величезну кількість архівних матеріалів, не введених на той час у науковий обіг. Т. Матвєєва визнавала факт, що «…Російське географічне товариство, будучи науковим центром Росії в галузі географії, розвивало прогресивні ідеї та виносило їх на міжнародну арену, виявляючи цим самим вплив на формування нових підходів щодо рішення географічних проблем» [152].

Розпочаті попередніми дослідниками спроби вивчення розвитку геологічних наук у Російській імперії в XIX – на початку XX ст. і внесок у цю галузь Російського географічного товариства

продовжила у своїх ґрунтовних напрацюваннях (статті, монографія, дисертаційна робота) Н. Бархатова [153]. Авторка дослідила співпрацю прибалтійських геологів із Петербурзьким мінералогічним товариством, Російським географічним товариством, здійснила пошук і систематизацію розвідок із геології, опублікованих у виданнях Російського географічного товариства [154], зібрала повну бібліографію геологічної літератури, видану науковим осередком до 1917 р. (510 назв) [155].

Окрім того, Н. Бархатова досить глибоко оцінила діяльність Російського географічного товариства в галузі проведення геологічних робіт, відзначивши, що дослідження товариства здійснювалися на високому науковому рівні та сприяли прогресу геології. На основі величезного масиву фактичного матетеріалу, зібраного в експедиціях, на результатах розроблених членами товариства загальних питань геології закладався фундамент нових галузей геологічної науки. Із загальних питань геології найінтенсивніше розроблялися проблеми вулканічних і сейсмічних явищ, у комісіях товариства зародилися вітчизняні сейсмологія, гляціологія та геоморфологія [156].

Дослідниця виділила й обґрунтувала декілька періодів діяльності Російського географічного товариства:

1) 1845-1861 рр. (осередок організаційно укріплювався й розростався; утворено декілька нових відділів і організовано ряд геологічних експедицій на Північний Урал, Східний Сибір, Тянь-Шань, до Європейської частини Росії);

2) 1861-1882 рр. (геологічні дослідження проводилися, в основному, в окремих районах Східного Сибіру і на території новоприєднаного Туркестану, причому, як відмітила Н. Бархатова, основне значення мали дослідження Східно-Сибірського відділу товариства);

3) 1882-1917 рр. (протягом цього періоду, нижня хронологічна межа якого ознаменована створенням Геологічного комітету, навколо якого почали концентруватися основні кадри геологів країни, Російське географічне товариство не припинило свою діяльність і продовжувало направляти багаточисленні експедиції до віддаленних районів Середньої і Центральної Азії. Окрім того, саме в цей період новим явищем у роботі товариства було створення спеціалізованих комісій із сейсмології, вивчення льодовиків, що сприяло процесам диференціації геології на окремі галузі) [157].

Досліджувалося становлення географічної та геологічної науки і в стінах вищих навчальних закладів. Так, розвиток геології

в Харківському університеті означеного періоду вивчали В. Макрідін і І. Ремізов [158], А. Спіцин [159], у Київському – С. Родіонов [160], викладання дисциплін фізико-географічного напряму в Новоросійському університеті – Ф. Петрунь [161], а геологічних наук у цьому навчальному закладі в дорадянський період – І. Яцко [162]. Зокрема І. Яцко дослідив діяльність кафедри геології при університеті, а також роботу Новоросійського товариства природознавців, членами якого й були відомі геологи, мінералоги та палеонтологи міста, а також вивчав зародження і формування відомого вже в радянські часи Мінералогічного музею Одеського університету.

Дослідженням становлення географічної освіти, підготовки географічних кадрів у Російській імперії зазначеного періоду займалися Б. Шевцов [163], Ф. Шибанов [164], В. Єсаков [165]. Серед довідкової літератури виділяємо біографічні покажчики про видатних географів Російської імперії [166].

Посилення уваги дослідників до вивчення безпосередньо Південно-Західного відділу Російського географічного товариства та його діяльності спостерігалося у 20-х – на початку 30-х рр. XX ст. У першу чергу наведемо праці Г. Житецького, В. Міяковського, О. Рябініна-Скляревського, Б. Шевеліва, М. Яворського, Ф. Савченка та інших, у яких висвітлювалися питання української культури і розвитку громадівського руху в кінці XIX ст. [167]. Автори праць, дотримуючись ідей класового підходу до розуміння історичних явищ, акцентували увагу не на національних аспектах діяльності Відділу, а на зв'язках громадівського руху з революційним народництвом і пропагандою соціалістичних ідей. Академік М. Яворський на прикладах діяльності громадівців і ПЗВ РГТ доводив, що в центрі проблеми тогочасного революційного руху знаходилося не питання національної культури, а «класові інтереси… трудящих мас» [168].

Через 50 років після закриття Відділу побачила світ стаття Г. Житецького, який охарактеризував вплив громадського руху на роботу ПЗВ РГТ, відзначив основні досягнення і напрями діяльності Відділу, акцентував увагу на взаємозв'язках останнього зі слов'янськими товариствами й іншими науковими установами Росії, проте брак архівних документів не дозволив автору подати повний список дійсних членів (Г. Житецький повідомив про 166 осіб) [169].

У зазначений період у ряді публікацій знайшли висвітлення

окремі напрями наукової і культурно-освітньої діяльності ПЗВ РГТ, зокрема проведення ІІІ Археологічного з'їзду в Києві, видання етнографічних праць тощо [170]. О. Назаревський вивчив долі окремих діячів Відділу (В. Беренштама, Ю. Цветковського, П. Житецького) [171].

Радянський науковець Ф. Савченко розглядав питання створення, діяльності та причини закриття Відділу, наголошуючи на тому, що за своєю структурою, чисельністю членів, масштабом, напрямами роботи й видавничою справою ПЗВ РГТ був першою спробою організації академічного закладу в Україні. Праці Ф. Савченка цінні джерелознавчою базою, зокрема рядом документів, які, на жаль, наразі вже втрачені [172]. Окрема увага у розвідках приділена також функціонуванню «Комісії для статистичного і природничо-історичного опису губерній Київського учбового округу», експедиції, яка проводилася в Україні протягом 1869-1870 рр. під керівництвом П. Чубинського, виданню двох томів «Записок», спробі заснування премії імені М. Максимовича та пропозиції щодо видання творів останнього, відкриття музею і бібліотеки, участі діячів Відділу в роботі ІІІ Археологічного з'їзду, спробі відновлення роботи осередку у вигляді Південного Відділу.

Водночас, як відзначає Н. Петрук, у працях Ф. Савченка не були ґрунтовно висвітлені етнографічні, економічні та статистичні аспекти діяльності членів Відділу, фрагментарно аналізувалася робота в галузі історії, географії, природознавства, освіти і мовознавства. Автор прослідкував зв'язки Відділу з іншими науковими товариствами, при цьому приділяючи недостатньо уваги його відносинам з іншими відділами Російського географічного товариства та зарубіжними товариствами, участі діячів осередку в міжнародній географічній виставці у Парижі тощо [173].

У 1940-1950-ті рр. дослідження історії Відділу майже припинилося, виключенням є ґрунтовна інформативна монографія президента Всесоюзного географічного товариства Л. Берга, створена на основі опрацювання нових архівних джерел [174], а також декілька статей зі схвальними оцінками роботи Київського осередку [175]. Так, за словами дослідника, сім томів праць ПЗВ РГТ, видані під редакцією П. Чубинського Західною етнографічно-статистичною експедицією, організованою для вивчення життя народів Білорусії, Литви й України, становлять собою зібрання

цінних матеріалів з етнографії та статистики українців, євреїв і поляків, які проживали на зазначених територіях. Окрім того, у матеріалах уміщено три карти («південно-руських наріч і говорів», єврейського населення краю і розселення католиків), народні уявлення про сонце, місяць, небо, землю, різноманітні вірування, забобони, приказки, загадки, звичаї, обряди (родини, хрестини, весілля, похорони, пісні ліричні, сімейні, побутові та жартівливі), народні правові традиції тощо [176].

Особливе місце в історіографії проблеми займає стаття О. Кравця зі змістовними даними про заснування Відділу, проведення одноденного перепису населення м. Києва, участь діячів Відділу в роботі III-го Археологічного з'їзду, підтримання міжнародних зв'язків. Ця публікація виділяється зверненням автора до нових архівних джерел і матеріалів періодики кінця XIX ст. (Центрального державного історичного архіву України, Інституту рукописів Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського НАН України, газет «Киевлянин» і «Киевский телеграф»). Окрім того, у статті проаналізовано публікації членів Відділу з економіки, надруковані в двох томах «Записок» [177]. Характеристика публікацій у газеті «Киевский телеграф» (друкований орган Відділу), аналіз програм, укладених М. Зібером, П. Чубинським і О. Русовим для збирання статистично-економічних та етнографічних відомостей, представлені у працях Л. Корнійчук, А. Волощенко, при написанні яких також була використана ґрунтовна джерельна база [178]. Висвітлення економічної платформи газети «Киевский телеграф» стало предметом дослідження Т. Кота [179]. У праці В. Міяковського проаналізовано причини закриття Відділу [180].

У журналах опубліковано декілька невеликих статей віце-президента Географічного товариства УРСР А. Харченка, надрукованих до 100-річного ювілею осередку [181]. Безперечно, дослідник відмітив «прогресивну діяльність» Відділу й відзначив, що «царські сатрапи» вбачали в його роботі «розвиток шкідливої українофільської пропаганди», внаслідок чого він і був закритий [182]. У цілому публікаціям 1950-1980-х рр. властиві оцінки українського руху кінця XIX ст. як «ліберально-буржуазного», у тому числі й роботи ПЗВ РГТ. У цей час з'явилися розвідки про наукові зв'язки Російського географічного товариства з Київським відділом із досить детальним аналізом окремих праць членів Відділу [183].

Н. Петрук слушно виділила праці, присвячені діяльності

активних членів ПЗВ РГТ, в окрему групу літератури [184]. Проте, на нашу думку, біографічні дослідження про цих діячів є занадто широким історіографічним тлом, яке не завжди містить оцінку роботи Відділу, а характеризує багатогранну діяльність визначних українських етнографів і громадських діячів кінця XIX ст. У таких публікаціях містяться окремі згадки про входження цих осіб до складу осередку, їхню роботу в цьому напрямку без ґрунтовного дослідження власне діяльності та важливості самої організації. Укажемо, що загалом така література характеризується як великим фактологічним полем, так і недостатністю глибини стосовно аналізованої нами проблематики діяльності ПЗВ РГТ.

Так, біографічний нарис із життя П. Чубинського подано в розвідках О. Куницького, який, окрім того, проаналізував причини закриття Відділу, а також зміст семи томів «Трудов», де були зафіксовані результати етнографічно-статистичної експедиції під його керівництвом [185]. На особливу увагу заслуговують праці В. Плачинди, присвячені П. Житецькому, його внеску у діяльність Відділу (зокрема, проаналізовано промову з приводу смерті М. Максимовича, пропозиції щодо видання його творів тощо) [186].

Біографічним даним із життя О. Русова присвячена праця А. Катренка [187]. Творчий шлях відомого українського письменника-класика М. Старицького, у тому числі його участь у роботі Відділу, організація (разом із М. Лисенком) Товариства українських сценічних акторів стали темою дослідження М. Комишанченка [188]. Предметом наукового пошуку Т. Булат визначено життєвий і творчий шлях видатного українського композитора, одного з активних діячів Відділу М. Лисенка [189]. Аналіз теоретичного дослідження української народної музики М. Лисенком, участь композитора у роботі III Археологічного з’їзду представлені у праці З. Василенко [190]. Активна фольклористична діяльність членів Відділу вивчена й презентована у працях О. Дея і М. Сиваченка [191].

Таким чином, радянський період характеризувався появою напрацювань узагальнюючого характеру, присвячених історії природознавства в цілому, розвитку природничих наук у стінах вищих навчальних закладів, внеску окремих біологів у становлення і функціонування окремої галузі науки. Якщо й вивчалася безпосередньо історія науково-природничих товариств XIX – початку XX ст., то аналізувалися найбільші природничі товариства, наприклад, Московське товариство дослідників

природи, Товариство любителів природознавства, антропології та етнографії при Московському університеті, товариства Санкт-Петербургу – Російське антропологічне товариство та Антропологічне товариство, Мінералогічне товариство, Ентомологічне товариство, а також лісові товариства.

Дослідники неодноразово відмічали недостатній рівень вивченості радянською історіографією питання діяльності наукових товариств периферії, на відміну від центральних загальноімперських осередків. Так, у радянській науковій літературі зафіксовано декілька спеціальних публікацій про Харківське товариство дослідників природи, Новоросійське товариство природознавців, Київське товариство природознавців (розвідки А. Барбарича, В. Борейка, Л. Гельфенбейна, В. Левіна). Інші природничі товариства України, по суті, залишалися поза дослідницькою увагою. Окрім того, дослідження мали не компаративний, а лише заглиблений у конкретну діяльність товариства характер.

Дослідження радянських науковців про Російське географічне товариство сфокусовані передусім на історії загальноімперського осередку, хоча вивчалася й історія всіх відділів РГТ, а також його окремих структурних підрозділів. Досить часто історія цього товариства подавалася у контексті вивчення, наприклад, геологічних, мінералогічних наук або статистики у Російській імперії в XIX – на початку XX ст. У площині краєзнавчих або етнографічних проблем історія РГТ і його відділень у радянський період майже не вивчалася.

Однак, незважаючи на це, Південно-Західний відділ товариства все ж таки неодноразово ставав об’єктом наукових дискусій. Так, історики радянського часу сконцентрували увагу на дослідженні проблем заснування ПЗВ РГТ та вивченні його культурно-громадської діяльності. Йдеться, зокрема, про створення музею та бібліотеки, участь членів осередку в роботі III Археологічного з’їзду, заснування премії імені М. Максимовича, аналіз наукової діяльності (зазначимо, що дослідники, в основному, зосереджувалися на етнографічній, економічній і статистичній діяльності).

Вагоме значення надавалося дослідженню міжнародних зв’язків Відділу, вивченню економічної платформи періодичного органу (газета «Киевский телеграф»), постатям таких видатних діячів Відділу, як В. Антонович, М. Драгоманов, П. Житецький,

М. Лисенко, О. Русов, М. Старицький і П. Чубинський. Проте науковці радянського періоду відводили Відділу значно скромніше місце, розглядаючи осередок лише як один зі структурних елементів загальноімперського наукового товариства та вважаючи історію Київського відділу частиною єдиного «ліберально-буржуазного» руху в Україні другої половини XIX ст.

4.3. Товариства природничого спрямування як феномен просвітництва і науки: огляд сучасної історіографії

На сучасному етапі розвитку науки В. Савчук [192] і К. Черненко [193] одними з перших почали вивчати природничі товариства України XIX – початку XX ст. У роботах В. Савчука подано історико-науковий аналіз діяльності природничих товариств Півдня України, Криму та Бессарабії другої половини XIX – початку XX ст., зокрема Новоросійського товариства дослідників природи, Кримського гірського клубу, Катеринославського наукового товариства, Бессарабського товариства дослідників і аматорів природознавства, Миколаївського товариства дослідників і аматорів природи. Автор ставив за мету розкрити історичну роль природничих товариств як особливої форми організації дослідної діяльності та їхнього внеску в науку, просвіту й освіту, визначити їхнє місце в соціально-культурному процесі XIX – початку XX ст. Так, дослідник визначив особливості формування й основні етапи розвитку цих товариств, розробив і обґрунтував періодизацію їхньої діяльності, висвітлив основні етапи й напрями роботи, проаналізував їхні взаємозв'язки із самодержавством, буржуазією, органами місцевого самоуправління, розкрив організаційні форми наукової діяльності, з'ясував роль товариств в організації станцій, виставок, музеїв, фондів, конкурсів тощо, розкрив структуру та зміст інформаційно-видавничої роботи, а також можливості комунікації товариств України з відповідними об'єднаннями Російської імперії і Європи, визначив роль товариств у створенні та спадкоємності наукових шкіл, прослідкував соціально-економічні причини їхньої еволюції у період із 1917 по 1931 рр.

К. Черненко однією з перших у незалежній Україні почала вивчати досвід Кримського товариства природознавців і любителів природи, яке функціонувало в 1910-1930 рр., а разом із О. Пилипчуком розглянула діяльність Київського товариства дослідників природи. Зокрема, роботу останнього угруповання і його внесок у розвиток ембріологічної науки ґрунтовно вивчив

О. Пилипчук [194].

До конкретних завдань дисертаційного дослідження О. Пилипчука входили такі: відтворення цілісної історії товариства, з'ясування причин виникнення товариств дослідників природи при університетах, висвітлення основних етапів і напрямів діяльності, культурно-просвітницької роботи об'єднання, демонстрація значення товариства в організації біологічних станцій, виставок, музеїв, аналіз ролі товариства у влаштуванні з'їздів вітчизняних дослідників природи і лікарів, розкриття експедиційно-екскурсійної діяльності та характеристика його наукових колекцій. Теоретичне значення дослідження полягає в тому, що воно стало першою узагальнюючою працею з історії Київського товариства дослідників природи.

У ході аналізу автором з'ясовано, що членам товариства належить провідна роль в утворенні особливої форми наукової діяльності – колективного наукового товариства. Особливе місце Київського товариства в розвитку вітчизняної науки, на думку О. Пилипчука, зумовлене тим, що його науково-дослідницька діяльність, порівняно з академічною наукою, більше відповідала потребам народного господарства. Товариство започаткувало формування й розробку ряду важливих проблем, причому характерною особливістю цього осередку була його універсальність. Однак питання зв'язків членів Київського товариства дослідників природи з іншими аналогічними організаціями у дослідженні не висвітлені [195].

У середині 1990-х рр. з'явилося дослідження Л. Кухти про Миколаївське та Кам'янець-Подільське товариства дослідників природи [196].

Серед загальних робіт, надрукованих у 1990-х – на початку 2000-х рр., у яких розкрита роль природничих товариств України, виділяємо напрацювання О. Коновця [197], М. Маланюка [198], Л. Применко [199], А. Риженка [200], Л. Осіюка [201], С. Рудої [202] та ін. [203]. Так, О. Коновець досліджував основні напрями просвітницької діяльності науково-природничих товариств, М. Маланюк вивчав внесок членів науково-природничих товариств у розвиток шкільної математичної освіти, Л. Применко, досліджуючи розвиток жіночої освіти в Україні та Франції (XVIII – перша половина XX ст.), аргументовано довела, що в Україні середню жіночу освіту офіційно було визнано рівноправною з чоловічою

раніше (1918 р.), ніж у Франції (1925 р.). Не останню роль у цьому відіграли саме природничі товариства, які відстоювали рівність гендерної освіти.

Л. Осіюк розглянув історію становлення і розвитку флористико-систематичних досліджень вищих рослин в Університеті Св. Володимира, показав роль Київського товариства дослідників природи в розширенні цих досліджень, проаналізував наукову діяльність учених-ботаніків В. Бессера, А. Анджейовського, Р. Траутфеттера, О. Роговича, І. Шмальгаузена, В. Липського, Й. Пачоського.

А. Риженко розкрив зміст і напрями просвітницької діяльності наукових природничих товариств України другої половини XIX – початку XX ст., з'ясував освітньо-виховні аспекти роботи членів цих осередків, виявив можливі шляхи застосування їхнього науково-педагогічного досвіду в сучасній національній системі освіти й виховання. Автор наголошував на тому, що завдяки членам природничих товариств відбулися суттєві зміни у змісті й структурі освіти, що позитивно вплинуло на розширення міжнародних наукових зв'язків, а цільові, змістовні й операційні компоненти діяльності наукових осередків закономірно еволюціонували до історичної трансформації комплексу соціокультурних і гносеологічних настанов в освітніх системах [204].

Історію створення і загальні питання діяльності Товариства дослідників Волині вивчали також М. Кострица, В. Титов і М. Шевчук, І. Ярмошик [205]. Проте найбільш ґрунтовно, на нашу думку, багатогранну діяльність цього наукового осередку проаналізував В. Іванців, публікації якого почали з'являтися ще в середині 1990-х рр., продовжувалися до 2000-х рр. [206] і завершилися у 2003 р. захистом дисертаційного дослідження з проблематики [207]. Так, у Розділі 3 дисертації йдеться про науково-дослідні структури, які займалися вивченням фауни Волині, зокрема про Київський зоологічний центр (1861-1917 рр.), Київське товариство дослідників природи, створене в 1869 р., Київське товариство любителів природи, засноване в 1907 р., а також – про окремих природознавців, які вивчали зоологію краю.

В. Іванців акцентував увагу на тому, що Київське товариство дослідників природи було предметом наукового вивчення О. Пилипчука, тому молодий науковець зробив спробу зосередитися саме на внеску зоологів товариства у вивчення фауни, біології тварин і екології за допомогою залучення нових матеріалів та аналізу діяльності і творчості В. Совинського,

Й. Пачоського й інших членів осередку.

В. Іванців детально проаналізував наукові підходи й діяльність М. Шарлеманя, який друкувався у виданнях Київського товариства любителів природи, Харківського товариства любителів природи, згадав про внесок членів Новоросійського товариства природодослідників у вивчення зоології краю, про Відділення орнітології Імператорського російського товариства акліматизації тварин і рослин, яке друкувало журнал «Птицеведение и птицеводство», на шпальтах якого містилися відомості про птахів Волині. Дослідник відзначив, що важливу роль у вивченні фауни регіону відіграло Польське товариство природодослідників ім. Коперніка у Львові та фауністичний центр музею імені Дзедушицьких [208].

Автором досить детально проаналізована роль Товариства дослідників Волині в розвитку фауністичних досліджень протягом 1900-1921 рр. В. Іванців указав на факт існування на Волині ще декількох товариств («Общество содействия кустарной промышленности», «Техническое общество», «Волынское церковно-археологическое общество»), проте відмітив, що вони «не змогли дієво згрупувати навколо себе передових представників суспільства», їхні завдання були «порівняно вузькі», а «значення… мізерне» [209].

Автор зазначив, що громадсько-наукові товариства Волині за особовим складом були малочисельними, що пояснюється провінційним характером цих закладів, однак програма діяльності Товариства дослідників Волині, на думку В. Іванціва, задовольняла всі запити інтелігенції краю, яка прагнула вивчати як природничо-історичний, так і археологічний й етнографічний аспекти. Дослідником досить побіжно і схематично проаналізовано основні положення статуту, особливості формування і функціонування осередку, роботу музею, видавничу справу, проте значно більше уваги приділено опрацюванню доробку членів товариства з фауністичних питань (П. Тутковського, Р. Собкевича, А. та В. Ксенжопольських, Г. Блеккера, І. Михайлова, В. Бруховського). В. Іванців охарактеризував зоологічні дослідження Волинського ентомологічного Бюро, напрями його діяльності, а також дослідження цього спрямування у музеях краю (у тому числі й у музеї Товариства дослідників Волині). Автор вивчав роль Київського товариства дослідників природи, зокрема його внесок

у дослідження фауни Волині в кінці XIX ст. [210].

У 2000 р. опубліковано матеріали Міжнародної науково-краєзнавчої конференції «Житомирщина на зламі тисячоліть», присвяченої 100-річчю заснування Товариства дослідників Волині [211]. До змісту збірника матеріалів конференції увійшли такі ґрунтовні статті з історії зазначеного осередку, як «Велика Волинь в контексті національного краєзнавства України» (П. Тронько), «Товариство дослідників Волині крізь призму XX століття» (М. Кострица), «Товариство дослідників Волині: етапи історіографічного вивчення» (Л. Баженов), «Товариство дослідників Волині: погляд через століття» (Л. Шлапак), «Становлення і розвиток наукового Товариства дослідників Волині» (Т. Щербак), «Історичні розвідки учасників музейного будівництва на Волині другої половини XIX – початку XX ст.» (С. Гаврилюк), «Історико-краєзнавча діяльність музею при Товаристві дослідників Волині» (О. Кушпетюк) тощо.

Авторами високо поцінований науковий доробок цього краєзнавчого осередку, наголошено на тому, що відновлене в 1990 р. Житомирське науково-краєзнавче товариство є гідним спадкоємцем і продовжувачем традицій Товариства дослідників Волині, проведено паралель між цим осередком і Науковим товариством імені Шевченка у Львові, перше з яких стало, фактично, «першим представницьким науково-дослідним і культурно-освітнім закладом Великої Волині», пройшовши «три особливі етапи розвитку: 1) 1900-1920-ті рр., коли воно було широковідоме в Україні, Росії і за рубежем…; 2) 50-80-ті рр., коли волинська діаспора США й Канади створила товариство «Волинь» та Інститут дослідів Волині й чимало зробила у справі вивчення рідної волинської землі; 3) 90-ті рр., які пов’язані з відновленням на цій землі після тривалої перерви під трохи зміненою назвою Житомирського науково-краєзнавчого Товариства дослідників Волині, яке нині займає авангардні позиції в науковому житті регіону та в загальноукраїнському краєзнавчому русі» [212].

Ряд наукових публікацій і дисертаційне дослідження Н. Колосовської присвячено історії Миколаївського товариства аматорів природи [213]. Зокрема, достатньо уваги приділено питанням становлення і організаційним аспектам роботи осередку, яке створювалося з метою «вивчення краю у природничо-науковому відношенні, популяризації природничо-історичних знань, збудження інтересу і любові до природи взагалі, сприяння

школам при викладанні природознавства» [214]. У дисертації Н. Колосовської проаналізовано основні джерела фінансування товариства, динаміку його професійного складу, що свідчить про об'єднання у своїх рядах представників місцевої інтелігенції, серед якої професійні вчені займали відносно невелику, але активну частку. Автор ідентифікувала Миколаївське товариство аматорів природи як товариство краєзнавчого типу, проте з окремими елементами наукового товариства природознавчого напряму. Окрім того, в роботі чітко окреслена відмінність громадсько-наукових об'єднань природничого напряму від природничих товариств при університетах – поєднання дослідної роботи з широкою просвітницькою діяльністю, яка, як правило, переважала. Дослідниця виділила основні напрями наукової діяльності товариства: дослідження природи Півдня України та вирішення науково-практичних регіональних проблем. Безпосередньо в середовищі науковців товариства започатковані дослідження з зоогеографії України, еколого-експериментальне вивчення видоутворення, біологічні засоби боротьби зі шкідливими для сільського господарства комахами тощо [215]. Окрема увага в дослідженні Н. Колосовської приділена й культурно-просвітницькій діяльності товариства, зокрема лекційній та екскурсійно-виставково-музейній роботі, а також видавничо-інформаційній справі (журнал «Природа»).

Протягом 1990-х – 2000-х рр. проведено ряд наукових конференцій, присвячених окремим подіям з історії біологічної науки XIX – початку XX ст. та видрукувано відповідні матеріали. Йдеться, наприклад, про конференцію, приурочену 80-річному ювілею з моменту заснування Сіверсько-Донецької біологічної станції, очолюваної В. Арнольді (відкритої на базі Товариства дослідників природи при Харківському університеті) [216]. Окремі статті, вміщені у виданні, розкривали роль біостанції для розвитку альгологічних досліджень (дослідження про водорості), досліджень з екології, генетики, вивчення злаків, грибів (мікологія), ботанічних, зоологічних досліджень, а також означено внесок окремих біологів, зоологів і геологів у розвиток цих галузей. Проте у збірнику матеріалів уміщувалися, в основному, статті з окремих галузей біології, а сама історія біостанції, а тим більше Харківського товариства дослідників природи висвітлені оглядово. Видано матеріали наукової конференції, присвяченої творчій і науковій діяльності віце-президента Товариства

дослідників Волині, співзасновника Всеукраїнської академії наук, видатного природознавця України П. Тутковського [217]. Видавалися також і праці з історії біології, в яких, як і в радянський час, найчастіше висвітлювалася еволюція різних галузей (анатомії, зоології, ботаніки, цитології, екології, фізіології, генетики тощо), означувався внесок видатних учених у розробку теорій та ідей, а про науково-природничі товариства України XIX – початку XX ст. детальної інформації не містилося [218].

Серед дисертаційних досліджень із проблематики виділяємо напрацювання Л. Звонкової [219], М. Караванської [220], А. Коробченко [221]. Так, М. Караванська, наголошуючи на важливих зв'язках природничо-наукових з'їздів і наукових товариств, відзначала, що «…ефективною з наукової точки зору виявилася тісна співпраця природничо-наукових з'їздів зі спорідненими науковими товариствами. Активні учасники з'їздів, наприклад, часто ставали ініціаторами заснування нових природодослідницьких товариств та їхніх регіональних філій, а це – П. П. Алексєєв (Київське товариство природознавців), Ф. Ф. Петрушевський та Д. І. Менделєєв (Російське фізичне, згодом, – фізико-хімічне товариство), М. А. Бунге та М. О. Меншуткін (Російське фізико-технічне товариство), І. В. Троїцький (Київське та Харківське товариства лікарів-педіатрів), І. П. Бородін (Російське ботанічне товариство), М. М. Шіллер (Київське фізико-математичне товариство) та ін.» [222]. Окрім того, у Розділі 4 дисертаційного дослідження М. Караванською наголошено на тому, що найбільш вдалим і повністю втіленим у життя виявився проект організації природодослідницьких товариств при російських університетах (у тому числі Київському, Харківському та Новоросійському). Університетські товариства природодослідників швидко зорганізувалися й розпочали свою різнопланову роботу, яка дала суттєві наукові, культурно-просвітницькі, видавничі й інші результати. Зокрема, як наголошує дисертантка, університетські товариства природодослідників користувалися своєрідним статусом асоційованих членів з'їздів природознавців і лікарів. М. Караванською досить детально прослідковано взаємні контакти і спільну співпрацю членів природничих товариств і з'їздів природознавців та лікарів.

А. Коробченко проаналізувала науковий доробок О. Янати в галузі природознавства, охарактеризувала внесок ученого в

розробку питань екологічної освіти й виховання, з'ясувала його роль в організації науки і освіти в Україні [223]. Зокрема, в поле зору дослідниці потрапили діяльність О. Янати в Миколаївському товаристві аматорів природи, Кримському товаристві природодослідників та аматорів природи, Українському науковому товаристві, де активно працював учений. Заслугою О. Янати, на переконання дослідниці, стала активна участь у створенні в 1908 р. Миколаївського товариства природознавців і любителів природи з метою популяризації природничих знань серед населення, допомоги школі у викладанні природознавства. Товариство пропагувало еволюційне вчення Ч. Дарвіна, розвивало матеріалістичні ідеї в природознавстві, здійснювало широкий спектр наукових досліджень із ботаніки, зоології, геології, астрономії тощо. Одним із напрямів роботи Кримського товариства природознавців і аматорів природи була природоохоронна діяльність, в напрямку якої працювала й Ботанічна секція на чолі з О. Янатою (займалася облаштуванням шкільного ботанічного саду, брала участь у виставках охорони природи). Саме О. Янаті належить ідея створення спеціальної комісії з охорони пам'яток природи і старовини.

У дисертаційному дослідженні також докладно розглянуто діяльність ученого на посаді завідувача музею Українського наукового товариства в Києві. Музей став своєрідним національним науковим центром, де систематично збиралися цікаві експонати, газети, накази, відозви, плакати, політична література, що видавалася в Україні до 1917 р. При музеї УНТ під керівництвом О. Янати працювало Бюро наочного приладдя для навчання. У цілому А. Коробченко відводить вагому роль професору О. Янаті як в організації, так і облаштуванні роботи багатьох наукових товариств природничого спрямування України в XIX – на початку XX ст.

Л. Звонковою вперше комплексно висвітлено організаційно-практичну діяльність наукових товариств природничого й технічного профілю м. Харкова, проте, на нашу думку, це зроблено недостатньо глибоко у зв'язку з обмеженим обсягом дисертаційного дослідження і надто широким предметом дослідження [224]. Так, авторка проаналізувала діяльність Харківського товариства дослідників природи, робота якого спрямовувалася на вивчення органічної й неорганічної природи, рельєфу, клімату, флори і фауни не лише України, але й інших

регіонів Росії [225].

Дослідницею також вивчена робота Харківського медичного товариства, яке, за її словами, поступово стало більш помітним за своєю суспільно-корисною діяльністю, ніж, скажімо, відповідні осередки в Києві, Миколаєві, Одесі [226], Харківського математичного товариства, Товариства сільського господарства і сільськогосподарської промисловості, Харківського відділення Російського технічного товариства, Південно-російського товариства технологів, заснованого в 1895 р. професорами та викладачами Харківського технологічного інституту.

Л. Звонковою до наукового аналізу залучено протоколи засідань товариства і щорічне видання «Известия Южного русского общества технологов», на підставі чого встановлено, що наприкінці XIX – на початку XX ст. найбільшу увагу членів осередку викликали питання наукової організації праці в промисловості, використання результатів експериментальних досліджень матеріалів, застосування електрики та інших видів енергії, електрозварювання, розвитку рухомого складу залізниць, конструювання парових двигунів і двигунів внутрішнього згорання, технологій виробництва. Окрім того, товариство підтримувало експериментальну й дослідну роботу вчених, інженерів і винахідників [227].

Товариства природознавців при Харківському університеті вивчала С. Руда [228]. Окремі відомості з історії Товариства дослідників природи при Харківському університеті (1869-1930 рр.), зокрема поширення теорії антидарвінізму серед його членів, становлення у товаристві ботаніки, зоології та інших галузей природознавства досліджені А. Коробченко [229]. Автор наголошує на тому факті, що організація наукових досліджень у товариствах дослідників природи, у тому числі й при Харківському університеті, завжди стимулювала науковий пошук, сприяла розвитку творчої ініціативи вчених, а ці осередки відігравали визначну роль, виконуючи просвітницьку й дослідницьку функції та формуючи науковий світогляд молоді [230]. Т. Пічкур стисло висвітлено наукову діяльність членів Київського товариства дослідників природи [231]. І. Фурман подала загальну характеристику просвітницької діяльності природничих наукових товариств України другої половини XIX – початку XX ст. [232].

Л. Аджиєва звернулася до досвіду діяльності Кримського товариства природодослідників та аматорів природи [233]. Авторкою

в дисертаційному дослідженні визначено роль природничо-наукових товариств та аматорських досліджень у розв'язанні проблем агроекології та розгортанні природоохоронної діяльності в Криму у 1861-1917 рр., зокрема охарактеризовано роботу Природничо-історичного музею Таврійського губернського земства (паразитології, біоекології, фітоекології), Кримсько-Кавказького гірського клубу, Кримського товариства природодослідників і аматорів природи [234]. З'ясовано, що в Криму функціонував ряд спеціалізованих науково-дослідних установ, природничо-наукових товариств, які займалися прикладними науковими розробками, просвітництвом, природоохоронною діяльністю тощо. Установлено, що науково-дослідні установи й організації вдосконалювали свою організаційну структуру, напрямки роботи, враховуючи досвід діяльності аналогічних установ, які функціонували на теренах Російської держави.

У 1910 р. Кримським товариством природодослідників і аматорів природи (очільник – С. Мокржецький) започатковано новий науковий напрям – соціальна екологія, завдання якої полягало в дослідженні умов і закономірностей взаємодії суспільства і природи. Підтверджено, що Кримське товариство природодослідників і аматорів природи було однією з перших громадських установ регіону, де об'єднувалися творчі зусилля науковців-теоретиків, учителів, діячів просвіт, екологів, фахівців з агрономії, приватних підприємців, урядовців тощо. У Криму створювалися також вузькогалузеві товариства, які сприяли розвитку садівництва, виноградарства, тютюнництва тощо. Сімферопольський відділ Російського товариства садівників проводив значну роботу в галузі селекції, боротьби зі шкідниками. Авторкою представлено внесок окремих дослідників-аматорів, природничо-наукових товариств у вирішення проблем, пов'язаних з інтенсифікацією рослинництва й садівництва, наданням агрономічної допомоги населенню. Доведено, що співробітники Кримсько-Кавказького гірського клубу започаткували спелеологічні, геоекологічні (розробка питання екосистем), гідрологічні (вивчення походження і властивостей підземних вод) дослідження. Науковці й аматори Криму протягом 1861-1917 рр. здійснили вагомий внесок у становлення вітчизняної і світової дослідницької справи, розвиток програм агрономічних досліджень, надання різнопланових практичних рекомендацій.

На сучасному етапі поширеним явищем є звернення

дослідників до персонологічного підходу у вивченні біологічної науки. Так, О. Хохлова одна з перших науковців дослідила життєвий і творчий шлях одного з організаторів і діяльних учасників природничої та природоохоронної науки в Україні в кінці XIX – XX ст. М. Шарлеманя, який секретарював у Київському Орнітологічному товаристві, був активним учасником заходів Київського товариства аматорів природи, членом біологічних станцій. У цьому контексті авторкою подано стислу історію наукових осередків як імператорської, так і радянської Росії: Київського товариства аматорів природи, Київського зоологічного саду, Дніпровської біологічної станції, Київського орнітологічного товариства ім. К. Ф. Кесслера, Київської крайової сільськогосподарської станції, Зоологічного музею ВУАН, Зоологічної секції Українського наукового товариства, Секції охорони природи Сільськогосподарського вченого комітета України, Комісії краєзнавства ВУАН [235].

М. Корман у дисертаційному дослідженні проаналізовано науковий доробок В. Караваєва – члена й активного учасника Київського товариства дослідників природи. Як стверджує дослідниця, саме в товаристві створені перші наукові праці вченого, саме там він розгорнув активну дослідницьку діяльність у галузі ембріології безхребетних [236].

В. Шуманським проаналізований внесок відомого вченого-металознавця, дослідника економіки природних багатств України, професора І. Фещенка-Чопівського в розвиток науки і техніки першої половини XX ст., простежена його роль у створенні Українського Наукового товариства в Києві та активізації діяльності Київського товариства дослідників природи [237].

С. Сергієнко висвітлив життєвий і науковий шлях видатного українського вченого-зоолога, педагога, громадського діяча і популяризатора науки, доктора біологічних наук О. Коротнєва, який свого часу був одним із активних членів Київського товариства дослідників природи, а також членом інших товариств природничого спрямування [238].

О. Рудою охарактеризовано внесок О. Алеші в антропологію, етнологію та агрономію України першої чверті XX ст., у тому числі його участь в Імператорському Російському географічному товаристві, Російському антропологічному товаристві та Етнографічному відділі Російського музею імператора Олександра III, а згодом – в Українському науковому

товаристві в Києві [239].

О. Романець присвятила один із підрозділів дисертаційного дослідження участі М. Кащенка, відомого вченого, педагога, доктора зоології і медицини, у роботі наукових товариств Російської імперії кінця XIX – початку XX ст. Йдеться про те, що академік був обраний членом товариств природодослідників при Петербурзькому, Харківському, Томському університетах, Московського товариства дослідників природи, любителів природознавства і любителів акваріума, Харківського товариства дослідних наук, Київського товариства дослідників природи тощо [240].

Участь П. Бучинського у функціонуванні Новоросійського товариства дослідників природи стала предметом розвідки І. Вашеняк [241].

Протягом останніх років вийшли друком напрацювання І. Левченко про наукові товариства природничого спрямування на теренах України другої половини XIX – початку XX ст. [242].

У незалежній Україні дослідження про Південно-Західний відділ Російського географічного товариства активізувалися у кінці 1990-х рр. із появою наукових статей і дисертаційних досліджень Н. Петрук (публікувалася також як Н. Тимчик) [243] і Л. Чорної [244]. Так, дисертація Н. Петрук присвячена висвітленню ролі ПЗВ РГТ в суспільно-політичному русі України. Дослідницею, зокрема, охарактеризовано етапи створення Відділу, його структуру та статутні документи, практичну культурно-громадську діяльність (зведення статистичних даних про навчальні заклади, участь у редагуванні газети «Киевский телеграф», заснування бібліотеки й етнографічно-географічного музею, проведення у Києві III-го Всеросійського археологічного з'їзду), а також розкрито причини закриття Відділу.

Н. Петрук відзначала специфічно українознавчий нахил діяльності київського осередку. Досить детально в публікаціях і дисертації розкриті міжнародні зв'язки діячів Відділу з численними установами, товариствами, комітетами Росії (Імператорським Російським географічним товариством та всіма існуючими на той період його відділами, Імператорським вільним економічним товариством, Імператорською археографічною комісією тощо), України (Історичним товариством Нестора-Літописця, Київським відділенням Російського технічного товариства, Київським товариством природознавців, Київським

відділенням Слов'янського благодійного комітету), зі слов'янськими товариствами (Сербською, Чеською, Словацькою матицями), з Португальським, Мадридським, Каїрським географічними товариствами. Зазначені факти свідчать про зростаючу потужність Відділу, який завдяки наполегливій діяльності його членів перетворився на важливий науковий осередок. Дослідниця охарактеризувала основні напрями наукової діяльності ПЗВ РГТ, на основі чого встановлено, що члени Відділу займалися дослідженнями в галузі географії, природознавства, мовознавства, етнографії, збиранням матеріалу з українського фольклору. Члени Відділу також проводили дослідження в галузі економіки та статистики. Якщо дослідження з географії, природознавства, етнографії, фольклористики, економіки й статистики ґрунтувалися на тогочасних здобутках української наукової думки, то дослідження у галузі мовознавства і музикознавства Н. Петрук вважає новаторськими.

Л. Чорною здійснено комплексне й ґрунтовне дослідження багатогранної діяльності ПЗВ РГТ, розглянуто громадівський рух 60-80-х рр. XIX ст., який, власне, і зумовив утворення осередку, з'ясовано внутрішню структуру товариства та його особовий склад, досліджено основні напрями наукової та освітньо-культурної діяльності ПЗВ РГТ і його вплив на українське національне відродження, описано особистий внесок провідних членів Відділу в його науково-освітню та громадсько-політичну діяльність, визначено причини закриття Відділу. Закономірно, що Л. Чорна передумовою утворення ПЗВ РГТ вказала наукову діяльність Комісії для опису губерній Київського навчального округу (1851-1861) та етнографічно-статистичної експедиції в Південно-Західний край під керівництвом відомого етнографа П. Чубинського (1869-1870). Успішне проведення експедиції, на думку дослідниці, не тільки активізувало краєзнавчий рух в Україні, але й поставило на порядок денний необхідність організації колективної інституції українських народознавців.

Домінуючими в діяльності новоствореного ПЗВ РГТ мали стати етнографічні та статистичні дослідження, адже, як стверджує Л. Чорна, інші види легальної національно-освітньої та наукової роботи в умовах тогочасного царського режиму були неможливі. Авторка охарактеризувала ставлення владних структур до діяльності відділу, акцентуючи увагу на тому, що наявність серед засновників осередку двох протилежних за своїми ідейними

переконаннями і поглядами груп діячів (проімперськи налаштованих М. Юзефовича і В. Шульгіна) та громадівців (П. Чубинського, В. Антоновича, М. Драгоманова, П. Житецького, М. Лисенка, О. Русова та ін.) зумовила протистояння в роботі Відділу. Л. Чорна показала ПЗВ РГТ перш за все як наукову інституцію українознавства, проаналізувала особистий внесок провідних діячів М. Драгоманова, В. Антоновича, М. Зібера, С. Подолинського, О. Русова в українське народознавство. Збагаченню наукового досвіду Відділу сприяли творчі зв'язки товариства з науковцями Галичини, Буковини, слов'янських країн, Північно-Західного відділу РГТ. Окремими напрямами діяльності ПЗВ РГТ названо також вивчення економічного стану окремих міст і регіонів українських земель і збирання українського фольклору.

Кульмінацією наукової діяльності Відділу авторка вважала Третій археологічний з'їзд (Київ, серпень 1874 р.), на якому виступили члени ПЗВ РГТ В. Антонович, Ф. Волков, М. Левченко, П. Чубинський, М. Драгоманов, П. Житецький. Окрім того, в дослідженні охарактеризовано кореспондентську діяльність членів товариства в газеті «Киевский Телеграф», яка засвідчує про перехід діячів ПЗВ РГТ від науково-культурницької до соціально-політичної роботи. Закономірною і слушною є думка Л. Чорної про те, що діяльність ПЗВ РГТ відіграла вагому роль в українському національному відродженні, піднесенні національної свідомості, зростанні інтелектуального потенціалу української інтелігенції, збереженні і примноженні духовних цінностей українського народу.

У 2000-х рр. продовжувалося вивчення діяльності ПЗВ РГТ. Так, М. Пістун і В. Гуцал, аналізуючи географічні дослідження в Україні, започатковані Комісією для опису губерній Київського навчального округу, звернулися й до досвіду розробки географії Південно-Західним відділом РГТ [245]. У публікації О. Остапенко [246] висвітлено діяльність П. Чубинського, наведено відомості про організовану діячем етнографічно-статистичну експедицію та зібрані під час неї матеріали, розглянуто напрямки діяльності Відділу.

У розвідці В. Милька проаналізовано фольклористичні студії членів осередку [247], а також науково-культурницьку й громадську діяльність О. Русова в контексті дослідження Наддніпрянщини членами Відділу в 1870-х рр. [248]. Л. Федорова

розкрила музейну діяльність Відділу, висвітлила зміст колекцій, які комплектувалися пам'ятками культури національного значення, визнавши Відділ фундатором однієї з перших національних музейних установ у підросійській Україні [249]. Авторка охарактеризувала прагнення членів осередку заснувати національний музей етнографічного спрямування у Києві. Хоча цього і не вдалося реалізувати, проте «вироблено програму етнографічних досліджень…, члени відділу розпочали вивчення особливостей пам'яток українського народного мистецтва та його популяризацію» [250].

Таким чином, відразу після проголошення Україною державної незалежності історики науки, звільнені від ідеологічних теоретико-методологічних настанов попереднього періоду, почали заповнювати лакуни з історії науково-природничих товариств України XIX – початку XX ст., зміщуючи акцент з вивчення загальноімперських наукових осередків до регіональних (місцевих).

Так, уже в 1990-х рр. з'явилися перші ґрунтовні публікації про Кримський гірський клуб, Кримське товариство природознавців і любителів природи, Катеринославське наукове товариство, Миколаївське товариство дослідників і аматорів природи, Товариство дослідників Волині. Подальші публікації про Київське товариство дослідників природи, Новоросійське товариство дослідників природи, Харківське товариство дослідників природи, Бессарабське товариство дослідників і аматорів природознавства набували більш чіткого структурування, глибшого аналізу фактів, розгляду різноманітних аспектів їхньої діяльності. Окрім невеликих за обсягом статейних публікацій, створено ряд дисертаційних досліджень і монографій про ці наукові осередки.

Серед узагальнюючих робіт є такі, що висвітлюють питання внеску природничих наукових товариств у розвиток мікробіології, екології, генетики, флористично-систематичні та фауністичні дослідження в Україні. Автори розглядають не лише наукову та громадсько-практичну діяльність членів товариств, але й внесок цих осередків у розвиток освіти й популяризацію знань серед населення, організацію екскурсійно-виставково-музейної роботи, видавничу і природоохоронну діяльність. Наразі поширеними є дослідження, присвячені персоналіям – відомим ученим-біологам, членам природничо-наукових товариств України XIX – початку XX ст.

На сучасному етапі розвитку історичної науки в Україні вивчення діяльності Російського географічного товариства зводиться, в основному, до аналізу діяльності саме його київського осередку. Так, суттєвим здобутком Н. Петрук і Л. Чорної, а також інших дослідників є перш за все систематизація розрізнених фактів про діяльність Південно-Західного відділу РГТ і залучення невикористаних до того часу архівних матеріалів і першоджерел. Однак характерним для дослідників є розгляд товариства не як наукового осередку та вивчення його внеску в нагромадження наукових знань із географії, статистики, економіки, етнографії тощо, а передовсім як організації, що сприяла пробудженню національної самосвідомості українців у другій половині XX ст. Сучасні вчені акцентують увагу на суто українознавчому спрямуванні діяльності ПЗВ РГТ.

---

[1] Игнатович-Завилейский В. В. Предложение об организации при Киевском обществе естествоиспытателей общедоступных курсов естествознания / В. В. Игнатович-Завилейский // Записки Киевского общества естествоиспытателей. – 1898. XV, вып. 2. – Протоколы. – С. XXII-XXIII; Ковалевский А. О. В собрание Киевского общества естествоиспытателей. Предложение об организации чтения публичных систематических курсов лекций по естествознанию и математике / А. О. Ковалевский, Я. Я. Вальц // Записки Киевского общества естествоиспытателей. – 1870. – I, вып. 2. – Протоколы. – С. 295-298; Отчёт о публичных лекциях, читанных от имени Киевского общества естествоиспытателей в 1898-99 учебном году // Записки Киевского общества естествоиспытателей. – 1904. – Т. 18. – Протоколы. – С. 45-46; Протокол заседаний Киевского общества естествоиспытателей за 1912 г. – Б. м., б. г. – 51 с.

[2] Бобрецкий Н. В. Записка о десятилетнй деятельности Киевского Общества естествоиспытателей: 1869-1878 гг. / Н. В. Бобрецкий // Записки КОЕ. – 1880. – Т. 6/2. – Вып. 2. – С. 3-39.

[3] Яната А. А. Общество природы в Николаеве / А. А. Яната // Природа Украины. – 1911. – Вып. 1. – С. 114-116.

[4] Феофилактов К. М. Комиссия для описания губерний Киевского учебного округа / К. М. Феофилактов // Историко-статистические записки об учебно-вспомагательных училищах университета св. Владимира (1835-1884). – К. – 1884. – С. 1-8.

[5] Фотинский О. А. Очерк истории Общества исследователей Волыни / О. А. Фотинский // Труды Общества исследователей Волыни. – Житомир, 1902. – Т. 1. – С. 1-19.

[6] Бучинский П. Краткий очерк возникновения и научной деятельности Новороссийского общества естествоиспытателей за первое 25-летие его

существования (1870-1925) / П. Бучинский // Записки Новороссийского общества естествоиспытателей, 1912. – С. I-XLVII; Бучинский П. Шестилетняя деятельность Лекционного Комитета при Новороссийском обществе естествоиспытателей (1895-1901) / П. Бучинский // Записки Новороссийского общества естествоиспытателей, 1901. – Вып. 1. – С. 57-96; Краткий обзор деятельности Бессарабского общества естествоиспытателей и любителей естествознания за первое десятилетие его существования с 1 марта 1904 г. по 1 марта 1914 г. // Труды Бессарабского общества естествоиспытателей и любителей естествознания, 1914. – С. I-XX; Отчёт о деятельности Крымско-Кавказского горного клуба за 25 лет (1890-1914 гг.). – Одесса, 1915. – 46 с.; Шугуров А. М. За тридцать пять лет (1872-1907 гг.). Указатель статей, помещённых в первых 30 томах «Записок» Новороссийского общества естествоиспытателей / А. М. Шугуров // Записки Новороссийского общества естествоиспытателей, 1908. – Прилож. – 58 с.

[7] Погожев А. В. 25-летие (1861-1886) естественно-научных съездов в России: исторический обзор деятельности съездов естествоиспытателей и врачей в России и Западной Европе / А. В. Погожев. – М., 1887. – 394 с.

[8] Иванов Е. И. Общество наук при Харьковском университете (1812-1829 гг.) / Е. И. Иванов. – Х., 1911. – 32 с.; Учёные общества и учебновспомогательные учреждения Харьковского университета (1805-1905 гг.) / Под ред. проф. Д. И. Багалея и проф. И. П. Осипова. – Х.: Тип. «Печатное дело», 1911. – 280 с.

[9] Арнольди В. Северо-Донецкая биологическая станция Общества испытателей природы при Харьковском университете / В. Арнольди. – Харьков: Тип. М.Х. Сергеева, 1918. – 16 с. – (Отдельные оттиски из «Трудов» Харьковского общества испытателей природы); Арнольді В. М. Біологічні станції та їх значіння в сучасному студіюванні природи / В. М. Арнольді // Збірник праць Комісії для вироблення законопроекту про заснування Української Академії наук у Києві. – К.: Видання УАН, 1918. – С. 75-76.

[10] Арнольди В. Северо-Донецкая биологическая станция… – С. 9.

[11] Корреспонденция о деятельности Юго-Западного Отдела Императорского Российского Географического Общества // Современные известия. – 1881. – № 53. – С. 38-40.

[12] Пыпин А. Н. История русской этнографии: В 3-х т. / А. Н. Пыпин. – СПб.: Тип. Стасюлевича, 1891. – Т. 3: Этнография малорусская. – 424 с.

[13] История полувековой деятельности Императорского Российского Географического Общества. Составитель П. П. Семенов. – СПб., 1896.

[14] Грушевский М. С. Позорной памяти / М. С. Грушевский // Украинский Вестник. – 1906. – Ч. 1. – С. 39-41.

[15] Грушевський М. С. Ганебній пам’яті / М. С. Грушевський // Україна. – 1926. – № 4. – С. 21-26.

[16] Чорна Л. В. Південно-Західний Відділ Російського Географічного Товариства і його роль в українському національному відродженні: дис. …канд. іст. наук: 07.00.01 / Чорна Ліана Володимирівна. – Ізмаїл, 2005. – С. 13.

[17] З історії київської української громади. Промова Павла Житецького на

Шевченкових роковинах // Записки НТШ. – 1913. – Т. CXVI. – Кн. IV. – С. 177-189.

[18] Русова С. К 40-летнему юбилею Юго-Западного Отдела Российского Географического Общества / С. Русова // Украинская жизнь. – 1913. – № 11. – С. 28, 31.

[19] Чорна Л. В. Південно-Західний Відділ Російського Географічного Товариства і його роль в українському національному відродженні… – С. 11.

[20] Белецкий Л. Из воспоминаний о П. П. Чубинском / Л. Белецкий // Украинская жизнь. – 1914. – № 3. – С. 53-57.

[21] Грушевский А. Из жизни украинского кружка 1870-х годов / А. Грушевский // Украинская жизнь. – 1915. – № 11-12. – С. 33-39; Грушевський О. З життя Київського українського гуртка в 1870–1874 рр. / О. Грушевський // Основа. – 1915. – Кн. 1. – С. 107-112.

[22] Русов А. Из воспоминаний о П. П. Чубинском / А. Русов // Украинская жизнь. – 1914. – № 1. – С. 39-42.

[23] Русова С. В. Б. Антонович / С. Русова // Русская мысль. – 1909. – № 4. – С. 48-69.

[24] Стешенко І. Українські шестидесятники / І. Стешенко. – К., 1908. – 45 с. – (Відбиток з «Записки Українського наукового товариства в Київі»).

[25] Стороженко А. В. Происхождение и сущность украинофильства (Доклад собранию членов Клуба русских националистов в Киеве, 17 ноября 1911 г.) / А. В. Стороженко; Клуб Русских Националистов. – К.: Типография С. В. Кульженко, 1912. – 58 с.

[26] Сумцов Н. Ф. Памяти П. П. Чубинского / Н. Ф. Сумцов // Украинская жизнь. – 1914. – № 1. – С. 31-33.

[27] Грушевский А. Из жизни украинского кружка 1870-х годов / А. Грушевский // Украинская жизнь. – 1915. – № 11-12. – С. 34-35.

[28] Там само. – С. 36.

[29] Лебединский И. Павел Платонович Чубинский и его труды по обычному праву (1839–1884) / И. Лебединский // Украинская жизнь. – 1914. – № 1. – С. 34-38.

[30] Науменко В. Александр Александрович Русов и его общественная и литературно-научная работа на Украине и для Украины / В. Науменко // Украинская жизнь. – 1916. – № 1. – С. 32-48.

[31] Антепович А. Д. Отчёт о деятельности Юго-Западного Отдела Императорского Российского Географического Общества за 1875 год / А. Д. Антепович. – К., 1876. – 46 с.; Русов А. Деятельность Юго-Западного Отдела Императорского Российского Географического Общества за 1 полугодие его существования / А. Русов. – К., 1873. – 14 с.; Чубинский П. П. Отчёт о деятельности Юго-Западного Отдела Императорского Российского Географического Общества за 1873 год / П. П. Чубинский. – К., 1874. – 38 с.; Чубинский П. П. Отчёт о деятельности Юго-Западного Отдела Императорского Российского Географического Общества за 1873 год / П. П. Чубинский. – К., 1874. – 38 с.

[32] Волков Ф. П. П. Чубинский. Отрывки из личных воспоминаний / Ф. Волков. – М.: Типография П. П. Рябушинского. – 18 с.

[33] Драгоманов М. П. Австро-руські спомини (1867-1877) // Літературно-

публіцистичні праці: В 2-х т. / М. П. Драгоманов – К., 1970. – Т. 2. – С. 151-288.
[34] Кістяківський О. Ф. Щоденник (1874-1885): В 2-х т. / О. Ф. Кістяківський. – К.: Наукова думка, 1994. – Т. 1: 1874-1879. – 647 с.
[35] Русов А. А. Как я стал членом Громады / А. А. Русов // Украинская жизнь. – 1913. – № 10. – С. 40-49; Русов А. Несколько слов о значении трудов и творчества Н. В. Лысенка для малорусского народа / А. Русов // Киевская Старина. – 1903. – № 10-12. – С. 9-12.
[36] Русова С. Мої спомини (рр. 1861-1879) / С. Русова // За сто літ (Матеріали з громадського й літературного життя України XIX і початків XX ст.) / УАН. Історична секція. – К.: Держвидав України, 1928. – Кн. 2. – С. 129-138.
[37] Чикаленко Є. Х. Спогади: 1861-1907 / Є. Х. Чикаленко. – К.: Темпора, 2003. – 416 с.
[38] Хатченко А. Юрий Юрьевич Цветковский как общественный деятель / А. Хатченко // Украинская жизнь. – 1913. – № 7-8. – С. 94-111.
[39] Левицький О. Українці у приймах в чужій часописі (Згадка з минулого) / О. Левицький // Наше минуле. – 1919. – № 1-2. – С. 57-63.
[40] Русов О. Спомини про празьке видання «Кобзаря» / О. Русов // Україна. – 1907. – № 2. – С. 125-136.
[41] Волков Ф. П. П. Чубинский. Отрывки из личных воспоминаний / Ф. Волков. – М.: Типография П. П. Рябушинского. – 18 с.
[42] Білінський М. З минулого пережитого: 1870–1888 рр. // Україна. – 1928. – Кн. 2. – С. 117-132.
[43] Русова С. Мої спомини (рр. 1861-1879)… – С. 129-138.
[44] Архів Михайла Драгоманова. – Варшава: НТШ, 1937. – Т. 1: Листування Київської старої громади з М. Драгомановим (1870-1895 рр.). – 442 с.; Студинський К. Галичина й Україна в листуванні: 1862-1884 рр. / К. Студинський; ВУАН. Комісія Західної України. – Х.: Пролетар, 1931. – 604 с.
[45] Лункевич В. В. От Гераклита до Дарвина: Очерки по истории биологии / В. В. Лункевич. – М.; Л., 1943. – Т. 3: 1800-1859. – 467 с.
[46] Патрушев В. И. Краткий очерк развития и использования биологических знаний: Учеб. пос. для студ. биол. фак. / В. И. Патрушев. – Свердловск, 1961. – 161 с.
[47] Третьяков Д. Биология и биологи. Очерк истории и современного состояния общей биологии / Д. Третьяков. – Одесса: Госиздат Украины, 1924. – 184 с.
[48] Патрушев В. И. Краткий очерк развития… – С. 29.
[49] Третьяков Д. Биология и биологи... – С. 2-3.
[50] Матвеенко С. А. Развитие общих проблем биологии в трудах биологов Киевского университета в XIX столетии: автореф. дис. на соискание уч. степени канд. биолог. наук: спец. 07.00.10 «История науки и техники» / С. А. Матвеева. – К., 1972. – 31 с.
[51] История биологии с древнейших времён до наших дней / Редкол.: Л. Я. Бляхер и др. – Т. 1: История биологии с древнейших времён до начала XX века / Под ред. С. Р. Микулинского. – М.: Наука, 1972. – 563 с.; История естествознания в России. В 3-х т. – М.: Изд-во Академия наук СССР, 1962. – Т. 3: Геолого-

географические и биологические науки / Под ред. Л. Я. Бляхера и др. – 1962. – 603 с.; Развитие биологии на Украине: В 3 т. / Редкол.: К. М. Сытник (гл. ред.) и др.; АН УССР. Отделение истории естествознания и техники Института истории. – К.: Наукова думка, 1984. – Т. 1. С древнейших времён до Великой Октябрьской социалистической революции / Редкол.: Новиков В. Г. (отв. ред.) и др. – 415 с.; Труды Института истории естествознания / Под ред. Х. С. Коштоянца (отв. ред.) и др. – М., 1953. – Т. 5: Из истории отечественной биологии XVIII-XIX веков. – 400 с.; Труды научно-исследовательского института биологии и биологического факультета. – Том 22: Очерки по истории биологии в Харьковском университете / Издательство Харьковского государственного университета имени А. М. Горького. – Харьков, 1955.

[52] Труды научно-исследовательского института биологии и биологического факультета. – Том 22: Очерки по истории биологии в Харьковском университете / Издательство Харьковского государственного университета имени А. М. Горького. – Харьков, 1955.

[53] История естествознания в России. В 3-х т. – М.: Изд-во Академия наук СССР, 1962. – Т. 3: Геолого-географические и биологические науки / Под ред. Л. Я. Бляхера и др. – 1962. – 603 с.

[54] Белкин Р. И. Значение съездов русских естествоиспытателей для развития научной медицины в России (Тезисы докладов) / Р. И. Белкин // В кн.: Труды Совещания по истории естествознания Института истории естествознания, 24-26 декабря 1946 г. – М.; Л., 1948. – С. 359.

[55] Тихонович Н. Н. Съезды русских естествоиспытателей и врачей / Н. Н. Тихонович // Очерки по истории геологических знаний. – 1953. – Вып. 1. – С. 95-119.

[56] Там само. – С. 96, 97.

[57] Там само. – С. 118.

[58] Хисматуллин Ш. Д. Докучаевское почвоведение на съездах русских естествоиспытателей и врачей / Ш. Д. Хисматуллин // Почвоведение. – 1985. – № 5. – С. 113-121.

[59] Бердышев А. П. Русское вольное экономическое общество и его роль в развитии теоретической и прикладной биологии / А. П. Бердышев // В кн.: Доклады за первое полугодие 1968 г. Московского общества испытателей природы. Общая биология. Секция антропологии, гистологии и эмбриологии, биофизики, витаминологии, итории естествознания. Комиссии по применению математики в биологии, по анабиозу. – М., 1970. – С. 107-108.

[60] Васильев К. К. «Невидимые колледжи» в истории отечественной бактериологии и эпидемиологии / К. К. Васильев, А. Д. Чмель // Тезисы докладов XI Прибалтийской конференции по истории науки и техники: Вопросы медицины и биологии Прибалтики. Тарту, 1977 г. – Тарту, 1977. – С. 37.

[61] Малыхин Н. Г. Очерки по истории книгоздательского дела в СССР / Н. Г. Малыхин. – М.: Книга, 1965. – С. 146-158, 167-179.

[62] Из истории научных обществ страны // Экономика и организация промышленного производства. Новосибирск. – 1983. – № 7. – С. 167-168;

Огородник И. В. Утверждение материализма в Киевском университете (дооктябрьский период) / И. В. Огородник // Проблемы философии. – К., 1982. – Вып. 56. – С. 53-69; Острянин Д. Ф. Борьба за материализм и диалектику видных представителей физико-математических наук Киевского университета (2-я половина XIX – нач. XX в.) / Д. Ф. Острянин, А. А. Приятельчук // Проблемы философии. – К., 1982. – Вып. 56. – С. 60-67; «Отечественные записки», 1843 г.: Заседания ученых обществ в России в чужих краях // ЖХ. – 1983. – № 10. – С. 79-81; Протько Т. С. Роль научных сообществ в формировании научных традиций / Т. С. Протько // Исторические традиции и опыт развития отечественной науки и техники. Сборник материалов по науковедению, истории науки и научно-техническому прогнозированию. – К.: Наукова думка, 1988. – С. 59-62.

[63] Барбарич А. И. Киевское общество естествоиспытателей и его роль в развитии ботаники. К 100-летию со дня организации. 1869-1969 / А. И. Барбарич // Ботанический журнал. – 1970. – Т. 55, № 4. – С. 583-591; Барбарич А. И. Новороссийское (Одесское) общество естествоиспытателей и его роль в развитии ботаники: (К 110-летию со дня организации: 1869-1979) / А. И. Барбарич, И. И. Погребняк // Ботанический журнал. – 1979. – Т. 64, № 10. – С. 1490-1496.

[64] Барбарич А. И. Киевское общество естествоиспытателей… – С. 589.

[65] Барбарич А. И. Новороссийское (Одесское) общество естествоиспытателей… – С. 1490-1496.

[66] Шарлемань Н. В. Пятидесятилетие первого объединения орнитологов нашей страны / Н. В. Шарлемань // В кн.: Вторая Всесоюзная орнитологическая конференция. 18-25 августа 1959 г. Тезисы докладов. – Вып. 3. – М., 1959. – С. 124-125.

[67] Гельфенбейн Л. Л. Русская эмбриология второй половины XIX века / Л. Л. Гельфенбейн; [Отв. ред. Л. Н. Жинкин]. – Х.: Изд-во Харьковского университета, 1956. – 354 с.; Гельфенбейн Л. Л. К истории русской эмбриологии второй половины XIX века: автореф. дисс. на соискание уч. степени биол. наук / Л. Л. Гельфенбейн. – Х., 1951. – 31 с.

[68] Гельфенбейн Л. Л. Харківське товариство дослідників природи та його внесок у розвиток вітчизняного природознавства / Л. Л. Гельфенбейн // Нариси з історії техніки і природознавства. – 1965. – Вип. 5. – С. 132.

[69] Балінський Б. І. Ембріологічні дослідження в Київському університеті / Б. І. Балінський // В кн.: Розвиток науки в Київському університеті за сто років (1834-1934). – К., 1935. – С. 171-228; Белінг Д. Е. Сторічна робота Київського університету в галузі гідрофауністичних і гідробіологічних досліджень / Д. Е. Белінг // В кн.: Розвиток науки в Київському університеті за сто років (1834-1934). – К., 1935. – С. 183-204; Мусиенко Н. Н. Развитие биологической науки в Киевском университете / Н. Н. Мусиенко // ПОМБ. – 1984. – Вып. 3. – С. 3-13; Пузанов И. И. Столетние итоги зоологических исследований в Одессе / И. И. Пузанов // В кн.: Труды государственного университета им. И. И. Мечникова. [Юбилейная научная сессия, посвящённая 300-летию воссоединения Украины с Россией. Киев]. – К., 1954. – С. 73-84; Савчук М. П. Імунологічні дослідження в Одеському університеті / М. П. Савчук // В кн.:

Матеріали наукової конференції молодих учених Одеського університету, (Одеса, 27-28 червня 1968 р.). – О., 1968. – С. 174-179; Мазурмович Б. М. Вклад учених Київського університету у розвиток зоології у XIX і на початку XX ст. / Б. М. Мазурмович // Наукові записки Київського університету. – 1954. – Т. 12, вип. 6. Збірник біологічного факультету. – № 11. – С. 27-43; Мазурмович Б. Н. Вклад ученых Украины в познание фауны Кавказа / Б. Н. Мазурмович // Труды IV Закавказской конференции по истории науки, посвящённой 50-летию образования СССР, (Ереван, 3-7 октября 1972 г.). – Ереван, 1974. – С. 442-447; Мазурмович Б. Н. Развитие зоологии на Украине: автореф. дисс. на соискание уч. степени д-ра биол. наук: спец. 097 «Зоология» / Б. Н. Мазурмович. – К., 1969. – 38 с.; Маркевич А. П. Протозоологические исследования на Украине / А. П. Маркевич // Вестник зоологии. – 1972. – № 2. – С. 3-14; Маркевич О. П. Фауністичні дослідження на території УРСР в другій половині XIX століття / О. П. Маркевич // В кн.: XII наукова сесія. Тези доповідей. Секція біології. – К., 1955. – С. 75-79; Маркевич О. П. Фауністичні дослідження на території УРСР в другій половині XIX століття / О. П. Маркевич // Збірник праць Зоологічного музею Ін-ту зоології АН УРСР. – 1957. – № 28. – С. 3-19.

[70] Матвеев Б. С. История зоологических наук в Московском университете за двести лет (1755-1955) / Б. С. Матвеев // Зоологический журнал. – 1955. – Т. 34, вып. 4. – С. 701-709.

[71] Гращенков П. И. Русская медицина и физиология в работах Московского общества испытателей природы / П. И. Гращенков. – М., 1946. – 64 с.; Курсанов Л. И. Московское общество испытателей природы. (Исторический очерк) / Л. И. Курсанов, В. А. Дейнега // Учёные записки Московского государственного университета. – 1940. – Юбилейная серия, вып. 54. – С. 353-363.

[72] Варсанофьева В. А. Московское общество испытателей природы и его значение в развитии отечественной науки / В. А. Варсанофьева. – М.: Изд-во МГУ, 1965. – 103 с.; Гурьянов В. П. К истории возникновения Московского общества испытателей природы / В. П. Гурьянов // Бюллетень Московского общества испытателей природы. – 1953. – Т. 58, вып. 2. – С. 93-96; Дейнега В. А. Московское общество испытателей природы (1805-1951) (Краткий очерк) / В. А. Дейнега // Вестник Московского ун-та. – 1952. – № 5. Серия физико-мат. и естеств. наук. – Вып. 3. – С. 159-164; Потков Л. Л. 150-летие Московского общества испытателей природы / Л. Л. Потков // Вопросы истории естествознания и техники. – 1956. – Вып. 2. – С. 322-324; Ипатова Н. Н. Эволюционное учение в Московском обществе испытателей природы. 1806-1916 гг. / Н. Н. Ипатова // В кн.: Материалы годичной конференции Ленинградского отделения Советского национального объединения историков естествознания и техники, 1968. – Л., 1968. – С. 72-73; Ипатова Н. Н. Из истории эволюционной идеи в России. Роль русских естественнонаучных обществ в распространении и развитии дарвинизма. 1859-1971 гг.: автореф. дисс. на соискание уч. степени канд. биол. наук / Н. Н. Ипатова. – Л., 1970. – 20 с.

[73] Юбилейная научная сессия, посвященная 150-летию Московского общества испытателей природы // Бюллетень Московского общества испытателей

природы. – 1956. – Т. 61. Отдел геологический. – Т. 31. – Вып. 2. – С. 101-107.

[74] Мерзленко М. Д. Юбилей старейшего научного общества страны / М. Д. Мерзленко // Известия высших учебных заведений. Лесной журнал. – 1981. – № 2. – С. 131; Чуринов М. В. Московскому обществу испытателей природы 175 лет / М. В. Чуринов, Е. Н. Огородникова, Г. Р. Хоситашвили // Инженерная геология. – 1980. – № 6. – С. 112-114.

[75] Липшиц С. Ю. 150-летие Московского общества испытателей природы и его роль в развитии флористики, систематики и ботанической географии / С. Ю. Липшиц // Бюллетень Московского общества испытателей природы. – 1955. – Т. 60. Отдел биологический, вып. 5. – С. 5-15; Липшиц С. Ю. 150-летие Московского общества испытателей природы и его роль в развитии флористики, систематики и ботанической географии / С. Ю. Липшиц // Бюллетень Московского общества испытателей природы. – 1955. – Т. 60. Отдел биологический, вып. 6. – С. 3-26; Липшиц С. Ю. Материалы к истории Фитографического общества в Горенках / С. Ю. Липшиц // Бюллетень Московского общества испытателей природы. Отдел биологический. – 1980. – Т. 85, вып. 6. – С. 58-62; Липшиц С. Ю. Московское общество испытателей природы (К 135-летию со дня основания) / С. Ю. Липшиц // Вестник Академии наук СССР. – 1941. – № 2-3. – С. 109-113; Липшиц С. Ю. Московское общество испытателей природы за 135 лет его существования (1805-1940) / С. Ю. Липшиц. – М., 1940. – 136 с.

[76] Липшиц С. Ю. 150-летие Московского общества испытателей природы и его роль в развитии флористики, систематики и ботанической географии / С. Ю. Липшиц // Бюллетень Московского общества испытателей природы. – 1955. – Т. 60. Отдел биологический, вып. 5. – С. 5.

[77] Там само. – С. 5-15.

[78] Липшиц С. Ю. 150-летие Московского общества испытателей природы и его роль в развитии флористики, систематики и ботанической географии / С. Ю. Липшиц // Бюллетень Московского общества испытателей природы. – 1955. – Т. 60. Отдел биологический, вып. 6. – С. 3-26.

[79] Там само. – С. 5-6.

[80] Курсанов Л. И. Московское общество испытателей природы. (Исторический очерк) / Л. И. Курсанов, В. А. Дейнега // Учёные записки Московского государственного университета. – 1940. – Юбилейная серия, вып. 54. – С. 354.

[81] Шатский Н. С. Геологические науки в Московском обществе испытателей природы. (К 150-летию МОИП) / Н. С. Шатский // Бюллетень Московского общества испытателей природы. – 1955. – Т. 60. Отдел геологический. – Т. 30. – Вып. 5. – С. 125-132.

[82] Пермякова А. И. О редакторах Бюллетеня Московского общества испытателей природы за 150 лет / А. И. Пермякова // Бюллетень Московского общества испытателей природы. Отдел геологии. – 1979. – Т. 54, вып. 2. – С. 3-7.

[83] Петрушевский Б. А. Московское общество испытателей природы и его журнал / Б. А. Петрушевский // Земля и Вселенная. – 1979. – № 5. – С. 64-69.

[84] Работнов Т. А. К истории разработки проблем эволюционной теории и экологии в Московском университете и Московском обществе испытателей

природы / Т. А. Работнов, В. Н. Тихомиров // Бюллетень Московского общества испытателей природы. Отдел биологии. – 1979. – Т. 84. – Вып. 6. – С. 3-4; Ипатова Н. Н. Из истории эволюционной идеи в России. Роль русских естественнонаучных обществ в распространении и развитии дарвинизма. 1859-1971 гг.: автореф. дисс. на соискание уч. степени канд. биол. наук / Н. Н. Ипатова. – Л., 1970. – 20 с.; Ипатова Н. Н. Эволюционное учение в Московском обществе испытателей природы. 1806-1916 гг. / Н. Н. Ипатова // В кн.: Материалы годичной конференции Ленинградского отделения Советского национального объединения историков естествознания и техники, 1968. – Л., 1968. – С. 72-73.

[85] Богданов В. В. Общество любителей естествознания, антропологии и этнографии при Московском государственном университете. (Исторический очерк) / В. В. Богданов // Учёные записки Московского государственного университета. – 1940. – Юбилейная серия. – Вып. 54. – С. 363-369.

[86] Там само. – С. 364.

[87] Герасимов А. П. Столетний юбилей Минералогического общества / А. П. Герасимов // Геологический вестник. – 1918. – Т. 3. – № 1-6. – С. 9-27.

[88] Никитин Д. Российское минералогическое общество / Д. Никитин // Геологический вестник. – 1928. – Т. 6. – № 1-3. – С. 84-85.

[89] Григорьев Д. П. К 130-летию Всероссийского минералогического общества / Д. П. Григорьев // Записки Всероссийского минералогического общества. Вторая серия. – 1946. – Т. 75. – Вып. 3. – С. 161-162; Григорьев Д. П. Минералогическое общество за 130 лет / Д. П. Григорьев // Записки Всероссийского минералогического общества. Вторая серия. – 1947. – Ч. 76. – Вып. 1. – С. 19-22; Григорьев Д. П. Основание Минералогического общества в Петербурге 19 (7) января 1817 г. / Д. П. Григорьев // Записки Всероссийского минералогического общества. Вторая серия. – 1942. – Ч. 71. – Вып. 1-2. – С. 1-8; Григорьев Д. П. Семьдесят пять томов «Записок Всероссийского минералогического общества» / Д. П. Григорьев // Записки Всероссийского минералогического общества. Вторая серия. – 1946. – Т. 75. – Вып. 43. – С. 249-251.

[90] Баталов А. Б. К 140-летию Всесоюзного минералогического общества. Краткое содержание доклада, зачит. на общегор. собрании узб. отделения Всес. минерал. о-ва, посвящен. 140-летию о-ва / А. Б. Баталов // Записки узбекского отделения Всесоюзного минералогического о-ва. – 1958. – Вып. 12. – С. 5; Поваренных А. С. Минералогическое общество в течении первых ста лет своего существования / А. С. Поваренных // Очерки по истории геологических знаний. – 1956. – Вып. 5. – С. 3-46.

[91] Соловьёв С. П. 150-летие (1817-1967 гг.) Минералогического общества / С. П. Соловьёв // Записки Всесоюзного минералогического общества. – 1967. – Ч. 96. – С. 109-116; Соловьёв С. П. Вклад Минералогического общества в познание минеральных багатств за 150-летний период. 1817-1967 гг. / С. П. Соловьёв // В кн.: Проблемы кристаллохимии минералов и ендогенного минералообразования. – Л., 1967. – С. 5-15; Соловьёв С. П. Всесоюзное минералогическое общество и его роль в развитии геологических наук. К 150-летию со дня основания (1817-1967) / С. П. Соловьёв. – Л.: «Наука», 1967. –

232 с.; Соловьёв С. П. История Всесоюзного минералогического общества и его роль в развитии геологических наук / С. П. Соловьёв, В. В. Доливо-Добровольский; РАН. Всероссийское минералогическое общество. – СПб: Наука, СПб. отделение, 1992. – 334 с.; Соловьёв С. П. Празднование 150-летнего юбилея (1817-1967 гг.) Всесоюзного минералогического общества / С. П. Соловьёв, В. В. Доливо-Добровольский // Записки Всесоюзного минералогического общества. – 1968. – Ч. 97. – Вып. 1. – С. 119-127; Соловьёв С. П. Роль Всесоюзного минералогического общества в развитии геологических наук / С. П. Соловьёв // Записки Всесоюзного минералогического общества. – 1957. – Ч. 86. – Вып. 5. – С. 528-538.

[92] Соловьёв С. П. Всесоюзное минералогическое общество и его роль в развитии геологических наук. К 150-летию со дня основания (1817-1967) / С. П. Соловьёв. – Л.: «Наука», 1967. – 232 с.

[93] Тезисы докладов на Юбилейной научной сессии, посвящённой 150-летию Всесоюзного минералогического общества, (30 мая – 3 июня 1967 г.). – Л., 1967. – 35 с.

[94] Лазаренко Е. К. Сто лет Минералогического музея Львовского государственного университета им. Ивана Франка / Е. К. Лазаренко, М. С. Коробцова // Минералогический сборник Львовского геологического общества. – 1953. – № 7. – С. 327-329; Лазаренко Е. К. Успехи минералогии на Украине / Е. К. Лазаренко // Минералогический сборник геологического общества. – 1954. – № 8. – С. 3-12.

[95] Горский И. И. Всесоюзное палеонтологическое общество / И. И. Горский // Записки Ленинградского горного института им. Г. В. Плеханова. – 1974. – Т. 67. – Вып. 2. – С. 214-219.

[96] Павловский Е. Н. Краткий очерк деятельности Государственного Всероссийского энтомологического общества за 75 лет его существования (1860-1935 гг.) / Е. Н. Павловский, Н. Н. Филипьев // Энтомологический обозреватель. – 1936. – Т. 26. – № 1-4. – С. 3-14.

[97] Бей-Биенко Г. Я. К 100-летию Всесоюзного энтомологического общества / Г. Я. Бей-Биенко // Защита растений от вредителей и болезней. – 1959. – № 6. – С. 15-17; Бей-Биенко Г. Я. Очерк деятельности Всесоюзного энтомологического общества за 100 лет (1859-1959 гг.) / Г. Я. Бей-Биенко // Энтомологическое обозрение. – 1960. – Вып. 1. – С. 5-33.

[98] Тобиас В. И. Всесоюзному энтомологическому обществу 125 лет / В. И. Тобиас // ЭО. – 1985. – Т. 64. – № 2. – С. 433-437; Тобиас В. И. К 125-летию Всесоюзного энтомологического общества / В. И. Тобиас // ЗР. – 1985. – № 6. – С. 60-62.

[99] Бей-Биенко Г. Я. Очерк деятельности Всесоюзного энтомологического общества… – С. 7.

[100] Там само. – С. 18.

[101] Гладкова Т. Д. Антропологический отдел Общества любителей естествознания, антропологии и этнографии / Т. Д. Гладкова // Труды Института этнографии АН СССР. – 1963. – Т. 85. – С. 175-196; Гладкова Т. Д. Столетие

общества любителей естествознания, антропологии и этнографии / Т. Д. Гладкова // Советская антропология. – 1963. – Вып. 15. – С. 141-142; Гулевич В. С. Исторический очерк жизни Отделения химии Общества любителей естествознания, антропологии и этнографии. Речь на 360-м заседании Отделения химии (6 марта 1926 г.) / В. С. Гулевич // В кн.: Гулевич В. С. Избранные труды. – М., 1954. – С. 322-328.

[102] Залкинд Н. Г. Петербургские антропологические общества конца XIX столетия и их роль в развитии науки о человеке в России / Н. Г. Залкинд // Вопросы антропологии. – 1967. – Вып. 25. – С. 147-156; Лев И. Д. Антропологическое общество при Военно-медицинской академии в Петербурге / И. Д. Лев // Архив анатомии, гистологии и эмбриологии. – 1964. – Вып. 3. – С. 115-124.

[103] Залкинд Н. Г. Петербургские антропологические общества… – С. 147.

[104] Теплов Ф. С. К истории первого научного Общества ботаников в Петербурге / Ф. С. Теплов // Ботанический журнал. – 1972. – Т. 57. – № 9. – С. 1173-1176.

[105] Семенов С. П. Ленинградскому обществу естествоиспытаталей – 100 лет / С. П. Семенов // Природа. – 1969. – № 1. – С. 102-104.

[106] Общества естествоиспытателей при университетах дореволюционной России: к 125-летию начала деятельности. – Ленинград, 1990. – 35 с.; Очерки по истории Санкт-Петербургского Общества естествоиспытателей: 125 лет со дня основания. – СПб.: Изд-во СПб. ун-та, 1993. – 200 с.

[107] Левин В. Л. Материалы по истории зоологии в русских университетах досоветского периода / В. Л. Левин // Труды Института истории естествознания и техники АН СССР. – 1960. – Т. 31. – С. 403-434; Левин В. Л. Материалы по истории зоологии в русских университетах. Зоология в трудах обществ естествоиспытателей / В. Л. Левин // Труды Института истории естествознания и техники АН СССР. – 1961. – Т. 41. – С. 391-413.

[108] Левин В. Л. Материалы по истории зоологии в русских университетах. Зоология в трудах обществ естествоиспытателей… – С. 391.

[109] Там само. – С. 403-404.

[110] Швалб М. Г. Систематический указатель к трудам Общества испытателей природы при Харьковском университете за 1869-1930 гг. / М. Г. Швалб; [Под ред. проф. Л. И. Гуревича; с предисл. проф. Л. А. Шкорбатова]. – Х.: Изд-во Харьк. ун-та, 1955. – 44 с.

[111] Двадцатилетие Общества научной медицины и гигиены. Юбилейное заседание 8 февраля 1892 года. – Харьков, 1898. – 58 с.; Швалб М. Г. Указатель к Трудам Общества научной медицины и гигиены при Харьковском университете за 1883-1915 гг. / М. Г. Швалб; под ред. Л. И. Гуревича. – Харьков, 1955. – 26 с.

[112] Левин В. Л. Материалы по истории зоологии в русских университетах. Зоология в трудах обществ естествоиспытателей… – С. 408.

[113] Записки Новороссийского общества естествоиспытателей в Одессе. а) Естественно-исторического отделения. – Записки Новороссийского общества естествоиспытателей, т. 39. – 1914. – С. I-XI.; Шугуров А. М. За тридцять пять лет (1872-1907 г.): Указ. ст., помещённых в первых тридцяти томах (I-XXX)

журнала «Записки Новороссийского Общества естествоиспытателей в Одессе» / А. М. Шугуров. – Одесса, 1908. – 58 с.

[114] Бейлин И. Г. Очерки по истории лесных обществ дореволюционной России / И. Г. Бейлин. – М.: Гослесбумиздат, 1962. – 158 с.

[115] Мелехов И. С. Очерк развития науки о лесе в России / И. С. Мелехов; отв. ред. Н. Е. Кабанов. – М.: Изд-во АН СССР, 1957. – 207 с.

[116] Бейлин И. Г. Очерки по истории лесных обществ дореволюционной России / И. Г. Бейлин. – М.: Гослесбумиздат, 1962. – С. 146.

[117] Там само. – С. 35.

[118] Войчал П. И. Столетие Лесного общества в России / П. И. Войчал // Известия высших учебных заведений. Лесной журнал. – 1972. – № 1. – С. 174; Граве Н. П. Первое лесное общество России / Н. П. Граве // ЛиЧ. – М., 1984. – С. 79.

[119] Войчал П. И. Столетие Лесного общества в России… – С. 174.

[120] Борейко В. Е. Деятельность первых общественных природоохранительных организаций Украины (до 1917 года) / В. Е. Борейко // Бюллетень Московского общества испытателей природы. Отдел биологический. – 1987. – Т. 92, вып. 4. – С. 134-143.

[121] Крачун Т. А. Очерки по истории развития школы и педагогической мысли в Молдавии / Т. А. Крачун. – Кишинёв, 1969; Мирский Д. М. Бессарабское общество естествоиспытателей и любителей естествознания (1904-1914) / Д. М. Мирский // Из истории науки и техники. – Кишинёв, 1963. – С. 49-55; Мокряк Л. Ф. Философская основа и методологические принципы в трудах естествоиспытателей Молдавии начала XX века: автореф. дисс. на соискание уч. степени канд. филос. наук / Л. Ф. Мокряк. – Кишинёв, 1972. – 22 с.; Пономарёв В. П. Агрономическая наука в Бессарабии в 1812-1917 гг. / В. П. Пономарёв. – Кишинёв, 1961.

[122] Агасьева Н. А. Биологическая мысль в Молдавии второй половины XIX – начала XX в. / Н. А. Агасьева, под ред. З. В. Янушевич; АН МССР. Комиссия по истории науки и техники. – Кишинёв: Штиинца, 1984. – 174 с.; Агасьева Н. А. Из истории биологической мысли в Молдавии: (С древнейших времён до середины XIX в.) / Н. А. Агасьева, под ред. М. А. Пелеха. – Кишинёв: Штиинца, 1978. – 168 с.

[123] Мокряк Л. Ф. Научно-практическая деятельность А. О. Ковалевского в Бессарабии / Л. Ф. Мокряк // Проблемы истории, теории и организации науки. – Кишинёв, 1985. – С. 23-37; Файтельберг Р. О. Деятельность А. О. Ковалевского в Новороссийском обществе естествоиспытателей // Р. О. Файтельберг, Е. А. Каменева, Л. М. Смычок, В. Д. Новик // Тезисы докладов. Одесская обл. конференция, посвящённая 150-летию со дня рождения А. О. Ковалевского. – Одесса, 1990. – С. 56-60; Черненко К. А. Деятельность А. О. Ковалевского в Крыму / К. А. Черненко, О. Я. Пилипчук // Тезисы докладов. Одесская обл. конференция, посвящённая 150-летию со дня рождения А. О. Ковалевского. – Одесса, 1990. – С. 60-64.

[124] Общества естествоиспытателей при университетах дореволюционной России: к 125-летию начала деятельности / Отв. ред. Е. В. Соболева. – Л., 1990. – 34 с. –

Препринт / АН СССР. Ленинградский отдел Института истории естествознания и техники; № 8.

[125] Берг Л. С. Всесоюзное географическое общество за сто лет. 1845-1945 / Л. С. Берг. – [2-е изд.]. – М.; Л.: Изд-во АН СССР, 1946. – С. 200-201.

[126] Вальская Б. А. Петрашевцы в Русском географическом обществе / Б. А. Вальская // Труды института этнографии АН СССР. – 1977. – Т. 104. – С. 54-65; Гимпельрейх В. А. 125 лет Географического общества СССР / В. А. Гимпельрейх // Материалы научной конференции Дагестанского филиала Географического общества СССР. – 1971. – Вып. 3. – С. 8-9; Гниловский В. Г. К 125-летию Географического общества СССР / В. Г. Гниловский, В. В. Савельева // В кн.: Вопросы географии Северного Кавказа. – Ставрополь, 1971. – С. 3-10; Григорьев А. А. Столетие Всесоюзного географического общества / А. А. Григорьев // Проблемы физической географии. – 1946. – Т. 12. – С. 5-9; Григорьев А. А. Развитие физико-географической мысли в России (XIX – начало XX в.). Краткий очерк / А. А. Григорьев. – М.: Изд-во АН СССР, 1961. – 91 с.; Завадская К. М. 100-летний юбилей Всесоюзного географического общества и II Всесоюзный географический съезд / К. М. Завадская // Вестник Академии Наук СССР. – 1947. – № 4. – С. 26-30; Колесник С. В. Географическое общество в прошлом, настоящем и будущем. Доклад, прочит. 25 мая 1964 г. на IV съезде ГО СССР / С. В. Колесник, И. П. Герасимов // Известия Всесоюзного географического общества. – 1964. – Вып. 4. – С. 284-293; Лукина Т. А. К истории основания Русского географического общества. По неопубликованной переписке К. Бэра / Т. А. Лукина // Известия Всесоюзного географического общества. – 1965. – Вып. 6. – С. 507-517; Мурзаев Э. М. Русское географическое общество / Э. М. Мурзаев // Наука и жизнь. – 1947. – № 2. – С. 31-34; Осокин И. М. 120-летие Географического общества СССР / И. М. Осокин, А. И. Сизиков // Известия Забайкальского отдела Географического общества СССР. – 1965. – Вып. 4. – С. 3-6; Сенчура Л. И. Географическое общество СССР / Л. И. Сенчура // Земля и Вселенная. – 1979. – № 2. – С. 63-67; 125 лет Географическому обществу СССР // Известия Коми филиала Всесоюзного Географического общества СССР. – 1970. – Т. 2. – Вып. 3. – С. 3-4; Штейн В. М. Роль Всесоюзного географического общества в развитии русской общественной мысли. (Период до крестьянской реформы 1861 г.) / В. М. Штейн // Известия Всесоюзного географического общества. – 1945. – Т. 77. – Вып. 1-2. – С. 7-21.

[127] Берг Л. С. Всесоюзное географическое общество за сто лет. 1845-1945 / Л. С. Берг. – [2-е изд.]. – М.; Л.: Изд-во АН СССР, 1946. – 263 с.

[128] Там само. – С. 36.

[129] Там само. – С. 162.

[130] 25-летие Туркестанского отдела Русского географического общества // Известия Туркестанского отдела Русского географического общества. – 1922. – Т. 15. – С. 3-12; Донцова З. Н. Некоторые итоги научной деятельности Туркестанского отдела Русского географического общества в дореволюционный период (1897-1917 гг.) / З. Н. Донцова // Труды Среднеаз. ун-та. – 1952. – Вып. 31. Географические науки, Кн. 3. – С. 33-48; Донцова З. Н. Страницы из истории

Туркестанского отдела Русского географического общества. (К 60-летию Узбекского филиала Всесоюзного географического общества) / З. Н. Донцова // Известия Узбекского филиала Географического общества СССР. – 1957. – Т. 3. – С. 39-50.

[131] Балабуев А. Г. Краткий очерк деятельности Кавказского отдела Русского географического общества / А. Г. Балабуев // Известия Географического общества Грузинской ССР. – 1946. – № 2. – С. 92-98; Будагов Б. А. Из истории учреждения и научно-организационной деятельности Кавказского отдела Русского географического общества / Б. А. Будагов, Э. К. Керимов, И. Г. Мамедов // Известия Академии наук Азербайджанской ССР. Серия наук о Земле. – 1983. – № 6. – С. 3-10; Назаретян Д. Р. Кавказский отдел Русского географического общества и его роль в изучении природы Армении / Д. Р. Назаретян // ИАН Армянской ССР. Науки о Земле. – 1984. – Т. 37. – № 2. – С. 65-69.

[132] Казанцев А. И. Антропологические исследования Восточно-Сибирского отдела Русского географического общества (ВСОРГО) / А. И. Казанцев // Вопросы антропологии. – 1960. – Вып. 3. – С. 140-148; Семдесят пять лет Восточно-Сибирского отдела Госсударственного русского географического общества. 1851-1926. Обзор работ. – Иркутск, 1926. – 143 с.; Семдесят пять лет Восточно-Сибирского отдела Госсударственного русского географического общества. 1851-1926. Результаты деятельности ВСОРГО в области картографии за 75 лет. – Иркутск, 1928. – 54 с.

[133] Кирилов М. В. Красноярскому отделу Географического общества СССР 70 лет / М. В. Кирилов // Известия Всесоюзного Географического общества. – 1971. – Т. 103, вып. 4. – С. 377-378.

[134] Конференция по географии Западной Сибири: (К 100-летию Омского отдела Географического общества). – Омск, 1977. – 68 с.; Материалы научной Географической конференции: к 90-летию Омского отдела Географического общества СССР / Ред. В. М. Мезенцев. – Омск, 1970. – 182 с.; Фиалков Д. М. К юбилею Западно-Сибирско-Омского отдела Географического общества СССР / Д. М. Фиалков // Известия Всесоюзного Географического общества. – 1977. – Т. 109. – № 2. – С. 184-187.

[135] Тамулявичене Э. Северо-западный отдел Русского географического общества: (1867-1915) / Э. Тамулявичене // В кн.: Научные общества в Литве. – Вильнюс, 1979. – С. 32-65. – (Из истории наук в Литве; Т. 4); Яковер М. Б. Северо-Западный отдел Русского географического общества и его роль в изучении Литвы и Белоруссии в конце XIX и начале XX в. / М. Б. Яковер // Известия Всесоюзного Географического общества. – 1971. – Т. 103. – Вып. 1. – С. 63-68.

[136] Степанов А. А. Семидесятилетие Приамурского (Хабаровского) филиала Географического общества СССР / А. А. Степанов // Вопросы географии Дальнего Вотока. – 1965. – Ст. 7. – С. 372-388.

[137] Гохман И. И. Антропологическое изучение Забайкалья в Троицкосавско-Кяхтинском отделении Русского географичесского общества / И. И. Гохман // Труды института этнографии АН СССР. – 1977. – Т. 104. – Вып. 7. – С. 158-164; Даревская Е. М. Изучение Монголии Троицкосавско-кяхтинским отделением

Русского географического общества / Е. М. Даревская // Труды Кяхтинского музея краеведения и Кяхтинского отделения Географического общества СССР. – 1961. – Т. 18. – С. 60-74.

[138] Сизиков А. И. Краткий очерк истории Забайкальского отдела Географического общества СССР за 70 лет. 1894-1964 / А. И. Сизиков // Записки Забайкальского отдела Географического общества СССР. – 1964. – Вып. 24. – С. 3-14; Сизиков А. И. Памяти А. К. Кузнецова, Н. В. Кирилова, Г. А. Стукова и М. Д. Головачёва / А. И. Сизиков // Вестник научной информации Забайкальского филиала Географического общества СССР. – 1966. – № 7. – С. 110-113; Сизиков А. И. Сто выпусков «Записок Забайкальского филиала Географического общества СССР» / А. И. Сизиков // Записки Забайкальского филиала Географического общества СССР. – 1974. – Т. 100. – С. 54-115.

[139] Куренцов А. И. Итоги зоологических исследований Приморскоого филиала Географического общества СССР за 80 лет. 1884-1964 / А. И. Куренцов // Записки Приморскоого филиала Географического общества СССР. – 1966. – Т. 25. – С. 10-20.

[140] Гальков Ч. В. Организация топографических работ Туркестанского военно-топографического отдела (1867-1914) / Ч. В. Гальков // Известия Узбекского филиала Географического общества СССР. – 1957. – Т. 3. – С. 51-56; Гальков Ч. В. Съёмочные и картографические работы Туркестанского военно-топографического отдела / Ч. В. Гальков // Известия Узбекского филиала Географического общества СССР. – 1957. – Т. 3. – С. 57-94; Гальков Ч. В. Туркестанский военно-топографический отдел и его работы по картографированию Средней Азии (1867-1914): автореф. дисс. на соискание уч. степени канд. геогр. наук / Ч. В. Гальков. – Ташкент, 1958. – 18 с.

[141] Кострица И. Б. О начальном периоде деятельности Картографической комиссии Русского географического общества. 1904-1917 гг. / И. Б. Кострица // Известия Всесоюзного географического общества. – 1965. – Вып. 5. – С. 476-480.

[142] Новокшанова З. К. Деятельность Отделения математической географии Русского географического общества / З. К. Новокшанова // Труды Института истории естествознания и техники АН СССР. – 1962. – Т. 42. История геолого-географических наук. – Вып. 3. – С. 151-171.

[143] Хабаков А. В. Деятельность Геологического комитета в России (1882-1917 гг.) / А. В. Хабаков // Труды Института естествознания и техники. АН СССР. – 1959. – Т. 27. – С. 146-177.

[144] Алексеев А. И. Русские географические исследования на Дальнем Востоке и в Северной Америке: (XIX – начало XX в.) / А. И. Алексеев. – М.: Наука, 1976. – 92 с.

[145] Виленкин В. Л. К истории геолого-географических исследований Кавказа. Вторая половина XIX в. – 1917 г. / В. Л. Виленкин // Труды Института истории естествознания и техники АН СССР. – 1962. – Т. 42. – Вып. 3. – С. 63-79.

[146] Манько М. А. Географическое общество и его роль в изучении Северного Кавказа и Нижнего Дона / М. А. Манько, В. М. Чупахин // В кн.: Географические исследования на Северном Кавказе. – Ростов-на-Дону, 1974. – С. 102-104.

[147] Перевалов В. А. Средняя и Центральная Азия в трудах Русского географического общества / В. А. Перевалов // Природа. – 1946. – № 8. – С. 77-80.
[148] Шибанов Ф. А. Вклад Географического общества в картографию России: (Дореволюционный период до 1880 г.) / Ф. А. Шибанов // Известия Всесоюзного Географического общества. – 1984. – Т. 116. – Вып. 2. – С. 126-133.
[149] Дубянский В. А. Работы Русского географического общества по изучению сыпучих песков / В. А. Дубянский // Вопросы географии. – 1947. – Сб. 3. – С. 137-168.
[150] Новик К. О. Міжнародні геологічні конгреси та участь в них російських геологів / К. О. Новик // Геологічний журнал. – 1960. – Т. 20. – Вип. 4. – С. 95-104.
[151] Матвеева Т. П. Из истории участия Географического общества СССР в международных географических конгрессах / Т. П. Матвеева // Известия Всесоюзного географического общества. – 1972. – Т. 104. – Вып. 4. – С. 292-297; Матвеева Т. П. Летопись важнейших событий в жизни Географического общества за 125 лет / Т. П. Матвеева // В кн.: Географическое общество за 125 лет / Отв. ред. С. В. Калесник. – Л.: «Наука», 1970. – С. 342-371.
[152] Матвеева Т. П. Из истории участия Географического общества СССР… – С. 297.
[153] Бархатова Н. Н. Геологические исследования Русского географического общества (1845-1917 гг.) / Н. Н. Бархатова // Материалы к истории отечественной геологии [Отв. ред. С. С. Кузнецов]. – М.; Л.: Изд-во АН СССР, 1955. – 107 с.; Бархатова Н. Н. Геологические работы Русского географического общества в XIX и начале XX века / Н. Н. Бархатова // В кн.: Проблемы истории геологических наук. – М., 1968. – С. 77-83; Бархатова Н. Н. Научные святи геологов Литвы с Минералогическим обществом в Петербурге (1817-1917) / Н. Н. Бархатова, А. П. Платунова // Тезисы докладов на XII Прибалтийской конференции по истории науки и техники. Вопросы истории науки и техники Прибалтики. Вильнюс, 1979 г. – Вильнюс, 1979. – С. 160-163; Бархатова Н. Н. Участие прибалтийских геологов в работе Русского географического общества (1845-1917) / Н. Н. Бархатова // Тезисы докладов на X Прибалтийской конференции по истории науки. Рига, 1975 г. – Рига, 1975. – С. 43-45; Бархатова Н. Н. Геология в Географическом обществе за 100 лет его деятельности (1845-1945). (Материалы к истории отечественной геологии): автореф. дисс. на соискание уч. степени канд. геол.-минер. наук / Н. Н. Бархатова. – Л., 1952. – 17 с.
[154] Бархатова Н. Н. Геологические исследования Русского географического общества (1845-1917 гг.)… – С. 59-62.
[155] Там само. – С. 73-106.
[156] Бархатова Н. Н. Геологические работы Русского географического общества в XIX и начале XX века… – С. 81.
[157] Там само. – С. 77-83.
[158] Макридин В. П. Очерк истории развития геологии в Харьковском университете / В. П. Макридин, И. Н. Ремизов // Бюллетень Московского

общества испытателей природы. Отдел геологический. – 1979. – Т. 54. – Вып. 6. – С. 140-152.

[159] Спицын А. Р. История геологических наук в Харьковском университете / А. Р. Спицын // В кн.: Итоговая студенческая научная конференция, посвящённая 150-летию Харьковского государственного университета им. А. М. Горького. Тезисы докладов. – Х., 1955. – С. 326-328.

[160] Родионов С. П. Геологические науки в Киевском университете (XIX и начало XX в.) / С. П. Родионов // Очерки по истории геологических знаний. – 1955. – Вып. 4. – С. 167-186; Родіонов С. П. Київська геологічна школа (XIX і початок XX століття) / С. П. Родіонов // Геологічний журнал АН УРСР. – 1952. – Т. 12. – Вып. 3. – С. 89-95

[161] Петрунь Ф. О. Науки фізико-географічного циклу в Одеському університеті за 90 років / Ф. О. Петрунь // Праці Одеського університету. – 1957. – Т. 147. Серія геологічних та географічних наук. – Вип. 4. – С. 27-33.

[162] Яцко И. Я. Геологические науки в Одесском (Новороссийском) университете в дореволюционный период / И. Я. Яцко // Очерки по истории геологических знаний. – 1953. – Вып. 2. – С. 158-175.

[163] Шевцов Б. М. Из истории развития высшего географического образования в России / Б. М. Шевцов // Учёные записки Ленинградского педагогического ин-та им. А. И. Герцена. – 1957. – Т. 136. – С. 151-177.

[164] Шибанов Ф. А. Подготовка картографических кадров в России в XIX и начале XX вв. / Ф. А. Шибанов // Учёные записки Ленинградского педагогического ин-та. – 1958. – № 226. Серия географических наук. – Вып. 12. – С. 75-93.

[165] Есаков В. А. География в университетах России в 60-80-е годы XIX в. Борьба за создание кафедр географии / В. А. Есаков // Труды Института истории естествознания и техники АН СССР. – 1959. – Т. 27. – С. 44-66; Есаков В. А. Русские территориальные исследования и развитие физической географии в России в XIX – начале XX века: автореф. дисс. на соискание уч. степени д-ра геогр. наук / В. А. Есаков. – М., 1974. – 24 с.

[166] Видатні вітчизняні географи, мандрівники та мореплавці / За ред. О. Т. Діброви. – Вип. 1-3. – К.: Радянська школа, 1951-1954. – Вип. 1. – 1951. – 187 с.; – Вип. 2. – 1953. – 175 с.; – Вип. 3. – 1954. – 158 с.

[167] Житецький Г. Олександр Олександрович Руссов / Г. Житецький // Україна. – 1926. – № 1. – С. 182-186; Міяковський В. Записка 1874 року про український рух / В. Міяковський // Архівна справа. – 1927. – Кн. 2-3. – С. 21-29; Міяковський В. Звільнення М. П. Драгоманова з Київського університету / В. Міяковський // Україна. – Кн. 2-3. – 1926. – С. 90-96; Н-ін Г. Сторінки з історії «українського питання» / Г. Н-ін // Червоний шлях. – 1930. – № 2. – С. 175-189; Рябінін-Скляревський О. Київська громада 1870-х / О. Рябінін-Скляревський // Україна. – 1927. – Кн. 1-2. – С. 144-162; Шевелів Б. Петиції українських громад до Петербурзького комітету грамотності у році 1862 / Б. Шевелів // За сто літ. – К.: Держвидав України, 1928. – Кн. 3. – С. 11-16; Яворський М. Емський акт 1876 року / М. Яворський // Прапор марксизму. – 1927. – № 1. – С. 114-153; Яворський М. Емський акт 1876 року / М. Яворський // Прапор марксизму. – 1928. – № 1-2. – С. 93-113.

[168] Яворський М. Емський акт 1876 року / М. Яворський // Прапор марксизму. – 1927. – № 1. – С. 118.
[169] Житецький Г. П. Південно-Західний Відділ Географічного Товариства у Києві / Г. П. Житецький // Україна. – 1927. – № 5. – С. 31-36.
[170] Грушевський М. П'ятдесят літ «Исторических песен малорусского народа» Антоновича і Драгоманова / М. Грушевський // Україна. – 1924. – № 2-4. – С. 97-109; Лотоцький О. Археологічний з'їзд // Сторінки минулого / О. Лотоцький. – Варшава: Український науковий інститут. Серія мемуарів, 1933. – Т. 2. – 485 с.; Про Київський Археологічний З'їзд 1874р. // Україна. – 1928. – № 4. – С. 160-162.
[171] Назаревський О. До історії Київської Громади 1870-х рр. / О. Назаревський // За сто літ. – 1930. – Т. 31. – Кн. 5. – С. 208-212.
[172] Савченко Ф. Заборона українства 1876 року: До історії громадських рухів на Україні 1860-1870-х років / Ф. Савченко. – Х.; К.: Держвидав України, 1930. – 415 с.; Савченко Ф. Українське науково-культурне самовизначення 1860-1876 років / Ф. Савченко // Україна. – 1929. – № 1-2. – С. 144-162.
[173] Петрук Н. П. Південно-Західний Відділ Російського Географічного Товариства в суспільно-політичному русі України у другій половині XIX ст.: дис. …канд. іст. наук: 07.00.01 / Петрук Наталія Павлівна. – К., 2001. – С. 8.
[174] Берг Л. С. Всесоюзное географическое общество за сто лет. 1845-1945 / Л. С. Берг. – [2-е изд.]. – М.; Л.: Изд-во АН СССР, 1946. – 263 с.
[175] Берг Л. С. Географическое общество за 100 лет. (1845-1945) / Л. С. Берг // География в школе. – 1947. – № 1. – С. 1-8; Берг Л. С. Географическое общество за 95 лет / Л. С. Берг // Известия Всесоюзного географического общества. – 1941. – Т. 75. – Вып. 3. – С. 335-352; Берг Л. С. Летопись Географического общества за 1845-1945 годы / Л. С. Берг // Известия Всесоюзного географического общества. – 1946. – Т. 78. – Вып. 1. – С. 25-90; Берг Л. С. Столетие Географического общества. (1845-1945) / Л. С. Берг // Природа. – 1945. – № 6. – С. 78-88.
[176] Берг Л. С. Всесоюзное географическое общество за сто лет… – С. 157.
[177] Кравець О. М. Південно-західний відділ Російського географічного товариства / О. М. Кравець // Народна творчість та етнографія. – 1973. – № 2. – С. 60-66.
[178] Волощенко А. К. Нариси з історії суспільно-політичного руху на Україні в 70-х – на початку 80-х років XIX ст. / А. К. Волощенко. – К.: Наукова думка, 1974. – С. 118-123; Корнійчук Л. Я. Суспільно-економічна думка на Україні в 70-х рр. XIX ст. / Л. Я. Корнійчук. – К.: Видавництво КДУ, 1971. – С. 97-124.
[179] Кот Т. П. Економічна платформа газети «Киевский телеграф» / Т. П. Кот // З історії економічної думки на Україні. – К., 1961. – С. 76-97.
[180] Міяковський В. Недруковане й забуте: Громадянські рухи дев'ятнадцятого століття. Новітня українська література / В. Міяковський. – Нью-Йорк, 1984. – С. 355-371.
[181] Харченко А. С. 100-летие Географического общества на Украине / А. С. Харченко // Географічні дослідження на Україні. – 1975. – Вип. 4. – С. 237-246; Харченко А. С. К 100-летию со дня открытия первого отделения Русского

географического общества на Украине / А. С. Харченко // Известия Всесоюзного географического общества. – 1974. – Т. 106. – Вып. 3. – С. 257-260.

[182] Харченко А. С. 100-летие Географического общества на Украине… – С. 239.

[183] Горленко В. Ф. Нариси з історії української етнографії та російсько-українських етнографічних зв'язків / В. Ф. Горленко. – К.: Наукова думка, 1964. – 248 с.; Горленко В.Ф. Перша етнографічна програма на Україні / В. Ф. Горленко // Народна творчість і етнографія. – 1957. – № 4. – С. 18-26; Чубинская Е. П. Памяти П. П. Чубинского (27.I.1839-26.I.1884) / Е. П. Чубинская // Известия Всесоюзного Географического Общества. – 1965. – Т. 97. – № 1. – С. 39-45.

[184] Петрук Н. П. Південно-Західний Відділ Російського Географічного Товариства… – С. 11-13.

[185] Куницкий А. К столетию первой экспедиции Русского Географического общества на Украину / А. Куницкий, Е. Чубинская // Известия Всесоюзного географического общества. – 1971. – Т. 103. – Вып. 2. – С. 154-159; Куницкий А. С. Украинский этнограф Павел Платонович Чубинский (1839-1884) / А. С. Куницкий // Советская этнография. – 1956. – № 1. – С. 77-86.

[186] Плачинда В. П. П. Г. Житецький / В. П. Плачинда // Народна творчість та етнографія. – 1966. – № 4. – С. 68-70; Плачинда В. П. Павло Гнатович Житецький / В. П. Плачинда. – К., 1987. – С. 79-86.

[187] Катренко А. М. Олександр Олександрович Русов (До 120-річчя з дня народження) / А. М. Катренко // Український історичний журнал. – 1967. – № 2. – С. 128-132.

[188] Комишанченко М. П. Михайло Старицький / М. П. Комишанченко. – К., 1968. – С. 19.

[189] Булат Т. П. Микола Лисенко / Т. П. Булат. – К.: Музика України, 1973. – 106 с.

[190] Василенко З. І. Фольклористична діяльність М. В. Лисенка / З. І. Василенко. – К.: Наукова думка, 1972. – С. 68-69.

[191] Дей О. І. Сторінки з історії української фольклористики / О. І. Дей. – К.: Наукова думка, 1975. – С. 13, 23, 137-138; Сиваченко М. Є. Літературознавчі та фольклористичні розвідки / М. Є. Сиваченко. – К., 1974. – С. 148-149, 387.

[192] Савчук В. С. К истории изучения деятельности научных обществ Приднепровья / В. С. Савчук // История общественной мысли в России и Украине. XVII – начало XX в. – Днепропетровск, 1992. – С. 105-111; Савчук В. С. Естественно-научные общества Юга Российской империи: вторая половина XIX – начало XX в. / В. С. Савчук. – Днепропетровск: Изд-во ДГУ, 1994. – 232 с.; Савчук В. С. До питання про популяризаційну діяльність вчених природознавців України в дореволюційній українській пресі / В. С. Савчук // Українська журналістика-90. Тези. – К., 1990. – С. 16-18; Савчук В. С. У истоков Украинской ассоциации Физиков / В. С. Савчук // Очерки истории естествознания и техники. – К., 1991. – № 39. – С. 24-29.

[193] Черненко К. А. Биологические исследования в Крымском обществе естествоиспытателей и любителей природы (1910-1930) / К. А. Черненко // Материалы XXXIII научной конференции аспирантов и молодых специалистов

по истории естествознания и техники. – М., 1991. – Ч. І. – С. 92-93; Черненко К. А. Вклад Киевского Общества естествоиспытателей в исследование фауны Украины во второй половине XIX века / К. А. Черненко, О. Я. Пилипчук // Материалы научной конф. молодых учёных. – К., 1991. – С. 75-78; Черненко К. О. Просвітницька діяльність Кримського товариства природознавців та любителів природи / К. О. Черненко // Популяризація науки в Україні: історія та сучасність. – К., 1992. – С. 55-68.

[194]Пилипчук О. Я. Київське товариство дослідників природи та його внесок у розвиток ембріологічної науки / О. Я. Пилипчук. – К.: КДПУ, 1991. – 100 с.; Пилипчук О. Я. Киевское общество естествоиспытателей: 1869-1929: автореф. дисс. на соиск. уч. степени докт. биолог. наук: спец. 07.00.10 «История науки и техники» / О. Я. Пилипчук; АН России, Ин-т истории естествознания и техники им. С. И. Вавилова. – М., 1992. – 37 с.

[195] Пилипчук О. Я. Киевское общество естествоиспытателей: 1869-1929… – 37 с.

[196] Кухта Л. К. Вклад Николаевского и Каменец-Подольского обществ любителей природы в изучение родного края / Л. К. Кухта // Розвиток науки та науково-технічного потенціалу в Україні та за кордоном: Зб. аналіт. мат. – К., 1997. – Вип. 1 (12). – С. 55-56.

[197] Коновець О. Ф. Просвітницький рух в Україні / О. Ф. Коновець. – К., 1992. – 286 с.

[198] Маланюк М. Матеріали з історії розвитку шкільної математичної освіти в Україні / Мирон Маланюк. – К.; Тернопіль, 1995. – 244 с.

[199] Применко Л. В. Проблеми жіночої освіти в національних системах освіти і виховання України і Франції (XVIII – перша чверть XX століття): дис. … канд. пед. наук: 13.00.01 / Применко Лариса Володимирівна. – К.,1994. – 264 арк.

[200] Риженко А. В. Просвітницький і педагогічний досвід природничих товариств України (друга пол. XIX – початок XX століть): Навч. посіб. / Анатолій Володимирович Риженко. – К.: Науковий світ, 2004. – 106 с.

[201] Осіюк Л. Ботаніки Київського університету – популяризатори ботанічної науки і освіти (XIX – початок XX століть) / Л. Осіюк // Наука і освіта. Зб. Наукових праць. – Кн. 1. – К., 1997. – С. 52-56; Осіюк Л. М. Дослідження вчених Київського університету в галузі флористики та систематики вищих рослин (XIX – поч. XX ст.) / Л. М. Осіюк // Наука та наукознавство. – 1999. – № 1. – С. 103-110.

[202] Руда С. П. Нариси з історії мікробіології в Україні (кінець XIX – початок XX ст.): монографія / С. П. Руда. – К.: ІВЦ Держкомстату України, 2000. – 262 с.; Руда С. П. Наукові товариства – організатори перших морських та прісноводних біологічних станцій в Україні / С. П. Руда // Праці Наукового товариства ім. Т. Шевченка. Студії з поля української науки і техніки. – Львів, 2004. – Т. 13. – С. 74-89; Руда С. П. Популяризація наукових знань як одна з основних функцій товариств природознавців / С. П. Руда // Популяризація наук в Україні: історія і сучасність. – К.: Хрещатик, 1992. – С. 34-42.

[203] Наукові товариства – феномен просвітництва і культури // Природознавство в Україні до початку XX ст. в історичному, культурному та освітньому контекстах / Ю. В. Павленко, С. П. Руда, С. А. Хорошева, Ю. О. Храмов. – К.: Видавничий дім «Академперіодика», 2001. – С. 374-391.

[204] Риженко А. В. Просвітницький і педагогічний досвід природничих товариств України… – С. 41, 48.
[205] Кострица М. Ю. Товариство дослідників Волині: історія, діяльність, постаті / М. Ю. Кострица. – Житомир: М.А.К., 2001. – 360 с.; Шевчук М. Відоме і невідоме Товариство дослідників Волині / Мирослава Шевчук, Володимир Титов // Україна. – К. – 1990. – Вип. 24. – С. 70-77; Ярмошик І. І. Волинь в історико-краєзнавчих дослідженнях XIX-XX ст.: дис. … канд. іст. наук: 07.00.01 / Ярмошик Іван Іванович. – К., 1998. – 208 арк.
[206] Іванців В. В. Товариство дослідників Волині та його роль у вивченні природи регіону / В. В. Іванців // Наука та наукознавство. – 2000. – № 1-2. – С. 124-129; Іванців В. В. Зоологічні дослідження в Товаристві дослідників Волині (1900-1920) / В. В. Іванців // Науковий вісник ВДУ. Серія «Біологія». – 1999. – № 4. – С. 145-147; Іванців В. В. Про наукову діяльність А.В. Ксенжопольського у «Товаристві дослідників Волині» / В. В. Іванців // Матеріали міжнародної наукової конференції «Волинь і Волинське зарубіжжя». – Луцьк, 1994. – С. 76-79; Іванців В. В. Основні напрямки природничо-географічних досліджень Товариства дослідників Волині / В. В. Іванців // Матеріали V наукової конференції молодих вчених-наукознавців та істориків науки. – К., 1994. – С. 61-63; Іванців В. Товариство дослідників Волині та його вклад в розвиток природничих наук / В. Іванців. – Луцьк, 1994. – 318 с.
[207] Іванців В. В. Розвиток зоологічних досліджень на Волині в XIX – на початку XX століть: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: спец. 07.00.07 «Історія науки і техніки» / В. В. Іванців; НАН України; Центр досліджень науково-технічного потенціалу та історії науки ім. Г. М. Доброва. – К., 2003. – 18 с.; Іванців В. В. Розвиток зоологічних досліджень на Волині в XIX – на початку XX століть: дис. … канд. іст. наук: 07.00.07 / Іванців Василь Володимирович; Волинський держ. ун-т ім. Лесі Українки. – Луцьк, 2003. – 199 арк.
[208] Іванців В. В. Розвиток зоологічних досліджень на Волині в XIX – на початку XX століть: дис... – С. 76-77.
[209] Там само. – С. 86.
[210] Іванців В. В. Роль Київського товариства дослідників природи у вивченні фауни Волині (1867-1900) / В. В. Іванців // Вісник Дніпропетровського університету. Серія «Історія і філософія науки і техніки». – 2000. – Випуск 6. – С. 57-61.
[211] Житомирщина на зламі тисячоліть: Науковий збірник «Велика Волинь»: Праці Житомирського науково-краєзнавчого товариства дослідників Волині. – Т. 21 / Відп. редактор М. Ю. Кострица. – Житомир: М.А.К., 2000. – 390 с.
[212] Там само. – С. 19.
[213] Колосовська Н. Д. Миколаївське товариство аматорів природи: організація та напрями діяльності (1908-1917 роки): автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: спец. 07.00.07 «Історія науки і техніки» / Н. Д. Колосовська; Центр досліджень науково-технічного потенціалу та історії науки імені Г. М. Доброва НАН України. – К., 1999. – 17 с.; Колосовська Н. Д. Екскурсійна діяльність та

популяризація науки в Миколаївському товаристві аматорів природи (1908-1917) / Н. Д. Колосовська // Вересень (Миколаїв). – 1996. – № 2. – С. 33-36; Колосовська Н. Д. Миколаївське товариство аматорів природи: організація та напрями діяльності (1908-1917) / Н. Д. Колосовська // Наукові праці Миколаївської філії Національного університету «Києво-Могилянська Академія». Секція «Історичні науки». – Т. 4. – Миколаїв, 1999. – С. 3-22; Колосовська Н. Д. Науково-просвітницька діяльність Миколаївського товариства аматорів природи та його внесок у розвиток природознавства / Н. Д. Колосовська // Гуманізація та гуманітаризація навчання засобами природничо-математичних дисциплін. – Миколаїв, 1994. – С. 13-16; Колосовська Н. Д. Роль Миколаївського товариства аматорів природи у розвитку освіти, науки і культури Півдня України (1908-1917) / Н. Д. Колосовська // Історія української науки на межі тисячоліть. – К., 1999. – С. 142-145.

[214] Колосовська Н. Д. Миколаївське товариство аматорів природи: організація та напрями діяльності (1908-1917 роки): автореф. дис. … – С. 9.

[215] Там само. – С. 10.

[216] Научные исследования на Северо-Донецкой биологической станции: Материалы юбилейной конф., посвящ. 80-летию основания, 24-25 октября 1994 г., Гайдары / Т. В. Догадина и др. (отв. ред.); Харьковский ун-т; биологический факултет. – Харьков, 1995. – 92 с.

[217] Наукові засади збалансованого розвитку регіону: матеріали Всеукр. наук.-краєзн. конф., присвяч. 150-річчю від дня народж. видат. природознавця України – П. А. Тутковського, 1 – 4 жовт. 2008 р., Житомир / ред.: М. Ю. Кострица; Всеукр. спілка краєзнавців, Укр. геогр. т-во, Житомир. наук.-краєзн. т-во дослідників Волині, Житомир. обл. ін-т післядиплом. пед. освіти, Житомир. обл. краєзн. музей. – Житомир: В. Котвицький, 2008. – 471 с. – (Наук. зб. «Велика Волинь»; Вип. 40).

[218] Курс истории биологии: Учеб. пос. / И. П. Аносов, Л. Я. Кулинич, Р. Л. Кулинич и др. – К.: Твим интер, 2003. – 440 с.

[219] Звонкова Г. Л. Розвиток природничих і технічних наук у Харкові в другій половині XIX – на початку XX століття: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: спец. 07.00.07 «Історія науки і техніки»/ Г. Л. Звонкова; НАН України, Центр досліджень науково-технічного потенціалу та історії науки ім. Г. М. Доброва. – К., 2005. – 18 с.; Звонкова Г. Л. Розвиток природничих і технічних наук у Харкові в другій половині XIX – на початку XX століття: дис. … канд. іст. наук: 07.00.07 / Звонкова Галина Леонідівна; НАН України, Центр досліджень науково-технічного потенціалу та історії науки ім. Г. М. Доброва. – К., 2005. – 232 арк.; Звонкова Г. Л. Наукові та технічні товариства Харкова в XIX – на початку XX ст. / Г. Л. Звонкова // Нарис з історії природознавства і техніки. – К.: Центр досліджень науково-технічного потенціалу та історії науки ім. Г. М. Доброва НАН України, 2002. – № 44. – С. 155-164.

[220] Караванська М. Ю. Природничо-наукові з’їзди в історії української науки (друга половина XIX – початок XX ст.): автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: спец. 07.00.07 «Історія науки і техніки» / М. Ю. Караванська; НАН

України. Центр дослідж. наук.-техн. потенціалу та історії науки ім. Г. М. Доброва. – К., 2006. – 19 с.; Караванська М. Ю. Природничо-наукові з'їзди в історії української науки (друга половина XIX – початок XX ст.): дис. … канд. іст. наук: 07.00.07 / Караванська Марина Юріївна; НАН України, Центр досліджень науково-технічного потенціалу та історії науки ім. Г. М. Доброва. – К., 2006. – 190 арк.

[221] Коробченко А. А. Науково-педагогічна та просвітницька діяльність Олександра Янати: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. пед. наук: спец. 13.00.01 «Загальна педагогіка та історія педагогіки» / А. А. Коробченко; АПН України. Ін-т педагогіки. – К., 2001. – 22 с.; Коробченко А. А. Науково-педагогічна та просвітницька діяльність Олександра Янати: дис. … канд. пед. наук: 13.00.01 / Коробченко Ангеліна Анатоліївна; АПН України, Інститут педагогіки. – К., 2001. – 209 арк.

[222] Караванська М. Ю. Природничо-наукові з'їзди в історії української науки (друга половина XIX – початок XX ст.): дис... – С. 168.

[223] Коробченко А. А. Науково-педагогічна та просвітницька діяльність Олександра Янати: автореф. дис... – 22 с.

[224] Звонкова Г. Л. Розвиток природничих і технічних наук у Харкові в другій половині XIX – на початку XX століття: дис... – 232 арк.

[225] Там само. – С. 87.

[226] Там само. – С. 94.

[227] Там само. – С. 111.

[228] Руда С. Товариства природознавців при Харківському університеті (XIX – поч. XX ст.) / С. Руда // Праці Наукового Товариства імені Шевченка. – Львів, 2000. – Т. IV. Студії з поля історії української науки і техніки. – С. 85-98.

[229] Коробченко А. Становлення та розвиток антидарвінізму в Товаристві дослідників природи при Харківському університеті / Ангеліна Коробченко // Історія української науки на межі тисячоліть: Зб. наук. праць / Відп. ред. О. Я. Пилипчук. – Вип. 14. – К., 2004. – С. 43-53; Коробченко А. Розвиток ботанічних та зоологічних досліджень в Товаристві дослідників природи при Харківському університеті (1869-1930) / Ангеліна Коробченко // Історія української науки на межі тисячоліть: Зб. наук. праць / Відп. ред. О. Я. Пилипчук. – Вип. 7. – К., 2002. – С. 108-116; Коробченко А. Товариство дослідників природи при Харківському університеті та його внесок в розвиток природознавства (друга половина XIX – початок XX ст.) / Ангеліна Коробченко // Історія української науки на межі тисячоліть: Зб. наук. праць / Відп. ред. О. Я. Пилипчук. – Вип. 9. – К., 2002. – С. 109-114; Коробченко А. Розвиток зоологічних дисциплін в Товаристві дослідників природи при Харківському університеті (1870-1930) / Ангеліна Коробченко // Історія української науки на межі тисячоліть: Зб. наук. праць / Відп. ред. О. Я. Пилипчук. – Вип. 17. – К., 2004. – С. 80-91.

[230] Коробченко А. Товариство дослідників природи при Харківському університеті та його внесок в розвиток природознавства (друга половина XIX – початок XX ст.) / Ангеліна Коробченко // Історія української науки на межі тисячоліть: Зб. наук. праць / Відп. ред. О. Я. Пилипчук. – Вип. 9. – К., 2002. – С. 110.

[231] Пічкур Т. Наукова діяльність вчених Київського університету ім. Св. Володимира у Київському товаристві дослідників природи (друга половина XIX – початок XX ст.) / Тетяна Пічкур // Історія української науки на межі тисячоліть: Зб. наук. пр. / ред.: О. Я. Пилипчук. – К., 2004. – Вип. 14. – С. 150-155.

[232] Фурман І. В. Просвітницький рух в Україні (друга половина XIX – початок XX ст.) / І. В. Фурман // Вісник Луганського національного ун-ту ім. Т. Шевченка. Пед. науки. – 2012. – № 19. – Ч. 1. – С. 281-288.

[233] Аджиєва Л. С. Кримське товариство природодослідників та аматорів природи: прикладний аспект діяльності (1910–1914 рр.) / Л. С. Аджиєва // Грані (науково-теоретичний і громадсько-політичний альманах) / Гол. ред. С. В. Шевцов. – Дніпропетровськ, 2009. – №4 (66). – С. 18-22.

[234] Аджиєва Л. С. Науково-дослідні істанови і організації Криму у системі відносин: влада-економіка-довкілля (1861-1917 рр.): автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: спец. 07.00.01 «Історія України» / Л. С. Аджиєва; Запорізький національний університет. – Запоріжжя, 2011. – 20 с.

[235] Хохлова О. М. М. В. Шарлемань та його внесок у розвиток біології в Україні: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: спец. 07.00.07 «Історія науки» / О. М. Хохлова; Центр досліджень науково-технічного потенціалу та історії науки імені Г. М. Доброва. – К., 1998. – 14 с.

[236] Корман М. М. Науковий доробок В. О. Караваєва в галузі зоології та гідробіології (кінець XIX – перша третина XX століть): автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: спец. 07.00.07 «Історія науки і техніки» / М. М. Корман; Державна наукова сільськогосподарська бібліотека. – К., 2006. – 20 с.

[237] Шуманський В. П. Діяльність І. А. Фещенка-Чопівського в контексті розвитку науки і техніки (перша половина XX ст.): автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: спец. 07.00.07 «Історія науки і техніки» / В. П. Шуманський; Київський національний університет імені Тараса Шевченка. – К., 2003. – 18 с.

[238] Сергієнко С. С. Історико-науковий аналіз діяльності професора О. О. Коротнєва в контексті розвитку біологічної науки (остання чверть XIX – початок XX століть): автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: спец. 07.00.07 «Історія науки і техніки» / С. С. Сергієнко; Центр досліджень науково-технічного потенціалу та історії науки ім. Г. М. Доброва. – К., 2006. – 21 с.

[239] Руда О. З. Науково-організаційний доробок О. Г. Алеші в антропології, етнології та агрономії України першої чверті XX ст.: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: спец. 07.00.07 «Історія науки і техніки» / О. З. Руда; Державна наукова сільськогосподарська бібліотека. – К., 2011. – 20 с.

[240] Романець О. В. М. Ф. Кащенко – вчений, педагог, організатор науки (1855-1935): автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: спец. 07.00.07 «Історія науки і техніки» / О. В. Романець; Центр досліджень науково-технічного потенціалу та історії науки імені Г. М. Доброва НАН України. – К., 2003. – 19 с.

[241] Вашеняк І. Б. Роль П. М. Бучинського в організації лекційного комітету Новоросійського товариства дослідників природи / І. Б. Вашеняк // Історія

української науки на межі тисячоліть: Зб. наукових праць. – К.: АН ВШУ; 2004. – Вип. 15. – С. 16-26.

[242] Левченко І. Міжнародні зв'язки членів наукових товариств у сфері природничих наук у другій половині XIX – початку XX ст. / І. Левченко // Наукові праці історичного факультету Запорізького Національного університету. – Запоріжжя, 2014. – Вип. XXXX. – С. 282-286; Левченко І. Наукова діяльність природничих наукових товариств на теренах України в другій половині XIX – початку XX ст. / І. Левченко // Наукові записки з української історії: Збірник наукових статей. – Вип. 34. – Переяслав-Хмельницький, 2014. – С. 112-119; Левченко І. Основні тенденції становлення і розвитку Київського товариства дослідників природи (друга половина XIX – початок XX ст.) / І. Левченко // Гілея: науковий вісник. Збірник наукових праць. – К., 2014. – Вип. 87 (8). – С. 26-30; Левченко І. Розгортання наукових досліджень природничими товариствами України в другій половині XIX – початку XX ст. та їх світоглядні засади / І. Левченко // Гілея: науковий вісник. Збірник наукових праць. – К., 2014. – Вип. 89 (10). – С. 169-173.

[243] Петрук Н. П. Південно-Західний Відділ Російського Географічного Товариства в суспільно-політичному русі України у другій половині XIX ст.: дис. …канд. іст. наук: 07.00.01 / Петрук Наталія Павлівна. – К., 2001. – 182 арк.; Тимчик Н. П. Етнографічні надбання членів Південно-Західного Відділу Російського Географічного Товариства / Н. П. Тимчик // Етнічна історія народів Європи: Збірник наукових праць. – Секція 1. Теоретичні проблеми етнології. – К., 1999. – С. 79-83; Тимчик Н. П. Міжнародні зв'язки членів Південно-Західного Відділу Російського Географічного Товариства / Н. П. Тимчик // Вісник Київського університету. Історія. – К., 1999. – Вип. 44. – С. 16-19; Тимчик Н. П. Південно-Західний Відділ Російського Географічного Товариства в Києві (1873-1876) / Н. П. Тимчик // Вісник Київського університету. Історія. – К., 1998. – Вип. 40. – С. 75-78; Тимчик Н. П. П. П. Чубинський – один з фундаторів Південно-Західного Відділу Російського Географічного Товариства у Києві / Н. П. Тимчик // Вісник Київського університету. Історія. – К., 1999. – Вип. 42. – С. 31-34.

[244] Чорна Л. В. Етнографічна діяльність Південно-Західного Відділу Російського Географічного Товариства / Л. В. Чорна // Вісник Академії праці і соціальних відносин Федерації профспілок України. – К., 2000. – С. 42-44; Чорна Л. В. М. П. Драгоманов і Південно-Західний Відділ Російського Географічного Товариства / Л. В. Чорна // Науковий вісник Ізмаїльського державного педагогічного інституту. – Вип. 7. – Ізмаїл, 1999. – С. 26-29; Чорна Л. В. Окремі джерела про діяльність Південно-Західного Відділу Російського Географічного Товариства / Л. В. Чорна // Науковий вісник Ізмаїльського державного педагогічного інституту. – Вип. 1. – Ізмаїл, 1997. – С. 103-108; Чорна Л. В. Організаційно-методичні заходи Південно-Західного Відділу Російського Географічного Товариства / Л. В. Чорна // Перспективи. – Одеса, 1999. – С. 141-143; Чорна Л. В. Південно-Західний Відділ Російського Географічного Товариства – науковий і просвітницький центр громадівського руху / Л. В. Чорна // Науковий вісник Ізмаїльського державного педагогічного інституту.

– Вип. 9. – Ізмаїл, 2000. – С. 48-51; Чорна Л. В. Південно-Західний Відділ Російського Географічного Товариства і його роль в українському національному відродженні: дис. …канд. іст. наук: 07.00.01 / Чорна Ліана Володимирівна. – Ізмаїл, 2005. – 159 арк.

[245] Пістун М. Зародження перших наукових географічних досліджень в Україні в середині XIX ст. / М. Пістун, В. Гуцал // Історія української географії. – 2000. – Вип. 1. – С. 83-92.

[246] Остапенко О. Павло Чубинський: нариси біографії і наукової творчості / О. Остапенко // Народна творчість та етнографія. – 2004. – № 4. – С. 91-97.

[247] Милько В. І. Фольклористичні студії в діяльності Південно-Західного відділу Імператорського Російського географічного товариства / В. І. Милько // Проблеми історії України XIX – початку XX ст. – К., 2008. – Вип. 15. – С. 246-253.

[248] Милько В. І. Науково-культурницька і громадська діяльність О. О. Русова у контексті дослідження Наддніпрянської України Південно-Західним відділом Імператорського Російського Географічного Товариства / В. І. Милько // Наддніпрянська Україна: історичні процеси, події, постаті: зб. наук. пр. – Вип. 6 / ред.: С. І. Світленко; Дніпропетровський національний ун-т ім. О. Гончара. – Д., 2008. – С. 133-142.

[249] Федорова Л. Д. Біля витоків національного музейництва в Україні: музей Південно-Західного відділу Імператорського Російського географічного товариства / Л. Д. Федорова // Укр. іст. журн. – 2010. – № 6. – С. 66-72.

[250] Там само. – С. 71.

РОЗДІЛ V.
НАУКОВО-ТЕХНІЧНІ ТОВАРИСТВА В ДОСЛІДНИЦЬКИХ СТУДІЯХ XIX – ПОЧАТКУ XXI ст.

5.1. Науково-технічні товариства в інтелектуальній історії дорадянської доби

У XIX ст. в Російській імперії засновано ряд науково-технічних товариств, у межах яких відбувалася концентрація науково-технічної думки, раціональне вирішення галузевих питань і поширення знань серед широких мас населення. Одним із таких об'єднань було Імператорське Російське технічне товариство (ІРТТ), яке виникло в 1866 р. у Санкт-Петербурзі. За період свого існування товариство відкрило ряд периферійних відділень, у тому числі й в Україні (Київське, Катеринославське, Миколаївське, Одеське, Харківське). У цей час на території України працювали також Київське політехнічне товариство інженерів і агрономів, Одеське товариство інженерів і архітекторів, Південноросійське товариство технологів, Товариство громадянських інженерів із відділеннями в Києві, Одесі та Житомирі, відділення Товариства гірничих інженерів і Російського металургійного товариства тощо, а також ряд осередків, що займалися астрономією.

Серед наукових товариств фізичного, математичного й хімічного спрямування, віднесених нами до категорії науково-технічних, які функціонували на теренах України у XIX – на початку XX ст., виділяють Фізико-математичне, Фізико-хімічне та Фізико-медичне товариства при Університеті Св. Володимира, Харківське товариство дослідних наук із фізико-хімічною секцією, Харківське математичне товариство, відділення Російського фізико-хімічного товариства, Полтавський гурток любителів фізико-математичних наук тощо.

У науковій літературі відомості про будь-яке відділення Імператорського Російського технічного товариства майже завжди подавалися у поєднанні з головним товариством. Література цього періоду, у якій аналізувалася б науково-практична діяльність ІРТТ та його відділень, є малочисельною і презентованою переважно ювілейними виданнями, які, окрім того, висвітлювали лише успіхи й досягнення наукових осередків [1]. Так, у 1911 р. на честь святкування 40-річного ювілею Київського відділення ІРТТ опубліковано розвідку багаторічного голови (1906-1911 рр.)

механіко-будівничого відділу А. Абрагамсона, в якій викладено історію діяльності вказаного підрозділу.

Пріоритетним завданням у перші 5-6 років існування зазначеного відділення, за словами автора, визначався виключно розвиток цукрової промисловості. Унаслідок збільшення кількості членів Київського відділення ІРТТ з'явилися фахівці інших технічних профілів, зокрема механіки й будівельники, а також відбулося розширення мережі залізничних доріг, у 1888 р. виник механіко-будівничий відділ, ініціатором якого став керівник Південно-Західної залізниці О. Бородін [2]. Окрім того, А. Абрагамсон у розвідці охарактеризував доповіді, які виголошувалися на засіданнях відділу, особливого значення надаючи повідомленням із залізничної справи О. Бородіна, М. Леві та ін., відзначивши, що члени відділу брали участь у розробці питань міського благоустрою (водопостачання, каналізація, освітлення, міські залізничні колії, мостові), розробляли нагальні питання у галузі металургії, гірничодобувної справи, метеорології. Голова відділу переконаний, що діяльність осередку була настільки «життєва і чутлива … і що відділ цей займав з гідністю своє місце у Київському відділенні поряд із заслужено відомим своїм старшим братом – цукровим відділом» [3].

Про окремі відділення ІРТТ, зокрема Київське, побіжно згадується в працях, присвячених діяльності вищих навчальних закладів Російської імперії: Університету Св. Володимира та Київського політехнічного інституту ім. Олександра II (охарактеризовано науково-педагогічну роботу передової наукової інтелігенції, серед якої представлено й імена прогресивних діячів товариства) [4]. Детальна інформація про життя і діяльність діячів відділень товариства міститься в некрологах, написаних, наприклад, головою Київського відділення М. Бунге про В. Субботіна [5], Є. Фельца [6], І. Рахманінова [7], К. Феофілактова [8], Л. Бродського [9], Л. Лундта [10], Н. Терещенка [11], М. Харкевича [12].

В окрему групу виділяємо звітну документацію науково-технічних товариств, яка містить багатий фактологічний матеріал. Так, звіт Харківського відділення ІРТТ за перший рік існування осередку включав перелік наукових доповідей, практичні питання, які обговорювалися на засіданнях щодо гірничої, цукрової, пивоварної, залізничної галузей промисловості, технічної освіти (відкриття технічних музеїв при школах, вечірніх і недільних класів при міських елементарних школах), сільськогосподарської техніки тощо [13].

У звітах Миколаївського відділення висвітлювалися організаційно-структурні, теоретичні й практичні питання осередку (склад Ради, робота комісій і канцелярії, детально описувалося функціонування вечірніх і недільних класів технічного креслення та малювання для дорослих ремісників у місті, зокрема матеріально-технічні умови, навчальний процес, кадровий склад, фінансова звітність за класами), подавалися списки членів відділення [14].

У звітах Одеського відділення, окрім загальної інформації про склад, засідання тощо, подано інформацію про діяльність усіх підвідділів осередку (будівельного, архітектурного, хімічного, механічного, гірничого, морського, військового, фотографічного, постійної комісії з технічної освіти, фабрично-заводського, санітарно-технічного, електротехнічного, повітроплавання й автомобільної справи), висвітлювалася діяльність редакційного Комітету «Записок Одеського відділення ІРТО», робота бібліотеки, пересувного музею наочних навчальних засобів, уміщувалися річні кошториси, подавалася звітність щодо проведених екскурсій, лекцій, про роботу вечірніх класів для робітників, школи десятників із будівельної справи (організація навчального процесу, педагогічне навантаження викладачів, матеріально-технічне забезпечення школи, склад учнівського колективу, дані про соціальний склад учнів і їхні гігієнічно-санітарні показники) тощо [15].

У звіті Київського відділення ІРТТ за десять років представлено видавничу діяльність осередку та його склад, окреслено фінансові потоки, побіжно висвітлено міжнародну діяльність, зокрема участь членів відділення у міжнародних виставках (Київській сільськогосподарській виставці 1871 р., Віденській всесвітній виставці 1873 р., Філадельфійській всесвітній виставці 1876 р., Паризькій всесвітній виставці 1878 р. тощо). Окрім того, на сторінках видання презентовано каталог колекції мінеральних багатств Південно-Західного краю, укладений (за дорученням відділення) зберігачем мінералогічного кабінету Університету Св. Володимира П. Арташевським [16].

У збірниках протоколів Київського відділення ІРТТ вміщено звіти школи десятників із дорожньої та будівельної справи (навчальні програми, розклади занять, учнівський склад, бюджет тощо) [17]. У брошурі, присвяченій відкриттю й освяченню будинку Київського відділу ІРТТ, міститься доповідь голови Г. Де-Метца

про діяльність осередку; особливу увагу в ній акцентовано на видавничій діяльності (спочатку – «Записки по свеклосахарной промышленности», з 1873 р. – «Ежегодник по свеклосахарной промышленности» під редакцією П. Чубинського, з 1907 р. – журнал «Інженер», переданий під егіду відділення). Г. Де-Метц доповідав про організацію навчальних закладів (технічні класи з цукроваріння при двокласному Смілянському училищі, школа десятників із залізничної та будівельної справи), запровадження стипендій, надання премій, субсидій і матеріальної допомоги; означив необхідність спорудження окремого будинку для відділення. Голова фінансової комісії подав звітність про кошторис осередку [18].

У звіті за перший рік існування Київського політехнічного товариства інженерів і агрономів подано список членів осередку, висвітлено фінансове становище, охарактеризовано роботу секцій – хімічної та інженерної, останню з яких було запропоновано розділити на підвідділи: архітектурний, земсько-міський, інженерно-меліоративний, залізничний, мостовий. Аналіз звітної документації дає змогу стверджувати, що це товариство вже на початку своєї діяльності було досить потужним науковим осередком, до складу якого за перший рік існування увійшло 297 осіб [19].

Свої звіти публікували й благодійні технічні товариства. Так, віднайдено звітність за 1912 р. Звенигородського місцевого комітету товариства покращення народної праці, очолюваного І. Моссаковським. У звіті представлено особовий склад товариства, що становив значну, як для провінційного осередку, кількість членів – 214 осіб (кінець 1913 р.) [20]. Укладачі оцінили роботу ковальсько-слюсарних і столярно-токарних, а також навчальних майстерень, де учні опановували ремісничу справу, подано фінансовий звіт, а також охарактеризовано ряд засідань, на яких обговорювалися важливі виробничі питання поліпшення праці ремісників.

Окрему групу історіографічних праць дореволюційного періоду становлять розвідки з історії цукрової промисловості – головної дослідницької галузі, якою займалося, наприклад, Київське відділення ІРТТ на початковому етапі своєї діяльності. Переважна більшість таких видань є, власне, економічно-статистичним аналізом цукрової промисловості Російської імперії кінця XIX – початку XX ст. Так, виділяємо напрацювання Л. Брокля [21], Л. Волохова [22], М. Цехановського [23], Ю. Янсона [24].

Зокрема, в публіцистичному дослідженні М. Толпигіна у контексті загального стану розвитку цукрової промисловості в Російській імперії охарактеризовано внесок Київського відділення ІРТТ в удосконалення виробництва цукру, означено умови, що сприяли піднесенню цієї галузі в кінці XIX – на початку XX ст., та внесок у цю справу відділення (друк журналу «Записки Киевского отделения ИРТО по сахарной промышленности», відкриття пам'яті графа А. Бобринського Смілянських технічних класів для підготовки фахівців з необхідними технічними знаннями).

Автор акцентував увагу на тому, що «К.В. І.Р.Т.Т. у процесі організації своєї діяльності досягло виконання цілей товариства, тобто сприяло вдосконаленню цукрової промисловості. Технічне товариство своїми виданнями, бесідами, дослідженнями і розробкою питань цукрової промисловості дало змогу заводам робити вибір технічних засобів, …здійснювати процеси цукроваріння за більш вдосконаленим способом, що здешевило витрати та збільшило розміри виходу із буряка цукру…» [25]. Окрім того, М. Толпигін пропонував здійснювати сувору градацію діяльності кожного з відділів Київського відділення ІРТТ з метою концентрації власних зусиль на розвитку конкретної галузі виробництва.

У дорадянський період узагальнюючих досліджень про товариства фізичного, математичного й хімічного спрямування створено не було, про них згадувалося лише в контексті вивчення історії університетів і внеску окремих учених у розвиток науки. Так, наприклад, у ґрунтовному виданні, надрукованому з нагоди 100-річчя святкування Харківського університету, висвітлено історію фізико-математичного факультету за 1805-1905 рр., окремих кафедр, а також кабінетів, лабораторій, бібліотеки, проаналізовано навчальні плани, педагогічне навантаження працівників, організацію публічних лекцій, подано біографічний словник професорів і викладачів кафедр. У контексті цього згадано про університетські наукові товариства, проте їхня діяльність комплексно не досліджувалася [26].

Важливим джерелом вивчення діяльності наукових осередків є лише їхні річні звіти, які друкувалися окремими брошурами або у збірниках праць товариств. Фрагментарно діяльність наукових товариств окреслювалася в загальних звітних виданнях або ж у працях з історії окремої галузі [27].

Таким чином, узагальнення історіографії дорадянського періоду, в якій висвітлено історію технічних (у тому числі фізичних, математичних і хімічних) товариств на теренах України XIX – початку XX ст., засвідчує фрагментарність і певну поверховість проблематики. Окрім того, наявні праці мають публіцистичний, описовий або звітний характер. Цінність таких досліджень полягає головним чином у фактажі представленого матеріалу. Умовний поділ наукової літератури дорадянського періоду на декілька підгруп (ювілейні видання, розвідки про навчальні заклади, у стінах яких працювали члени товариств, некрологи, звітна документація цих осередків тощо) підтверджує думку про те, що спеціальних наукових праць, присвячених безпосередньо діяльності науково-технічних товариств, створено не було. Немає також ґрунтовних видань про відділення загальноімперських товариств в Україні, напрями роботи, зв'язки з іншими аналогічними установами й інституціями, а якщо й траплялися поодинокі відомості, то вони подавалися лише в контексті питання розвитку технічної освіти або інженерної справи в цілому.

5.2. Ідеологічні парадигми істориків радянського періоду в оцінках діяльності науково-технічних товариств

Відомо, що в 1920-х (особливо в 1930-х) рр. тривала боротьба марксистсько-ленінської методології з «буржуазною». Були зроблені перші кроки для того, щоб упровадити точні науки в соціалістичне практичне середовище під керівництвом дослідників-марксистів із метою досягнення перелому в рядах науковців, більшість із яких зберігали на той час «святу чистоту «божественної» науки».

З початком 1930-х рр. був узятий курс на мотивування позицій матеріалістичної діалектики в проекції на історію точних наук. Зокрема Е. Кольман вважав, що соціалістичне суспільство, на відміну від інших, «оскільки лише з ним починається свідома історія людства» (!) [28], побудоване на основі планового начала; наука повинна розвиватися аналогічним шляхом, щоб і самій перетворитися на планову: «те, що відрізняло до цього часу науку, а особливо наші науки – математику та фізику, – це її відірваність від практики, стихійний характер зв'язків між теорією і практикою… Усі спроби звести роль науки лише до підсобної,

технічно-допоміжної, технологічно-дослідницької, якими б «лівими» фразами не прикривалися, по суті є реакційними» [29]. Автор був переконаний, що фізико-математичні науки можна перебудувати лише за тієї умови, коли «єдино наукова» методологія марксизму-ленінізму, методологія діалектичного матеріалізму проникне в саму серцевину цих наук. Лише в тому випадку, коли буде здійснено систематичний перегляд усіх методологічних підходів наук із точки зору діалектичного матеріалізму, можна буде звільнити їх від тієї відірваності від практики, в якій вони знаходилися [30].

М. Вигодський доповнював, що до 1930-х рр. історія математики не вийшла зі стадії вивчення одиничних явищ, а це унеможливлювало дослідження закономірних зв'язків окремих подій. Історики математики не користувалися цілісним історичним методом, «…який дозволяв би у складному клубку одиничних фактів віднайти обумовлені закономірності. Таким цілісним історичним методом володіє марксизм» [31]. У ході вивчення питань історії математики радянський дослідник повинен був цікавитися перш за все перспективами її розвитку, обумовлюючими причинами, силами, які визначають лінію розвитку науки; «для ідеаліста ця лінія визначається законами саморозвитку духу, і під прямим чи опосередкованим впливом ідеалістичного світосприйняття в тих чи інших його відтінках знаходяться і найвизначніші історики математики. Для них пошук історичної закономірності зводиться до констатації тих чи інших особливостей «духу народу» [32].

У 1930 р. надруковане довідкове видання з інформацією про науково-дослідні установи й громадські організації, що існували на 1929 р. в СРСР (інститути, лабораторії, кафедри, краєзнавчі осередки, музеї, бібліотеки, заповідники, ботанічні сади, зоосади, комісії з сільськогосподарських, фізико-математичних, хімічних, природничих, медичних, соціально-економічних наук тощо). За даними упорядників, на той час зареєстровано 44 діючих наукових товариства за всіма галузями знань [33]. Зокрема, у збірнику подано стислі відомості про окремі товариства, які виникли в Російській імперії та продовжували функціонувати у 1920-х рр.: Київське товариство дослідників природи, Одеське наукове товариство акліматизації тварин і рослин, Товариство фізико-хімічних наук у Харкові, Київське хірургічне товариство, Одеське товариство дослідників природи, Одеське бальнеологічне товариство,

Харківське товариство дослідників природи, Харківське медичне товариство, Фізико-медичне товариство в Києві, Харківське математичне товариство.

У монографії В. Костомарова, побудованій на значному документальному матеріалі, показано значущість ІРТТ для вітчизняної технічної громадськості, особливо в галузі машинобудування, висвітлено розробки окремих видатних інженерів і механіків XIX ст., які були членами товариства. Як стверджував дослідник, «приріст вітчизняної науки, діяльність передових учених і інженерів все більше вступали у протиріччя з політикою правлячих кіл. Російські новатори майже ніякої державної підтримки не отримували…» [34], тобто вказано на те, що до складу товариства входили передові, «патріотично налаштовані» представники тогочасної технічної інтелігенції, які, однак, зовсім не отримували підтримки з боку держави, на відміну від радянського часу, коли усі починання науково-технічних товариств, об'єднань, спілок підтримувалися і навіть фінансувалися урядом. В. Костомаров був переконаний, що саме входження передової, демократичної інтелігенції до складу ІРТТ забезпечило його прогресивний вплив на розвиток російської науки й техніки в кінці XIX ст. Однак «Російське технічне товариство поряд з вираженням справжніх інтересів народу, не могло не відбивати і відбивало класові інтереси молодого російського капіталізму…» [35], що свідчить про чіткий двоякий характер діяльності товариства.

Автором видання проаналізовано процес утворення ІРТТ, його Статут, особовий склад («У товаристві був відкритим доступ також і вельможам, які не мали абсолютно ніякого відношення до техніки… поряд із дійсними, вибиралися й почесні члени товариства з когорти особливо впливових учених, а також і осіб, які допомогли товариству… Під такий пункт легко можна було підвести будь-якого чиновника або вельможу…» [36], – акцентувалась увага на ненародному складі осередку), висвітлено структуру товариства, проаналізовано видавничу діяльність («Записки РТО», журнали відділів – «Электричество», «Железнодорожное дело» тощо), технічні здобутки й науково-експериментальні розробки учених. Загалом монографія В. Костомарова ґрунтується на радянській методології, а діяльність ІРТТ висвітлена з позицій класового підходу.

Першою спробою узагальнення історичного становлення, етапів розвитку та діяльності науково-технічних товариств XIX –

середини XX ст. стали видання [37], упорядники яких переконані, що зазначені об'єднання відіграли важливу роль в економічному піднесенні країни та її соціальному розвитку. Цими розвідками вчені залишили глибокий слід в історії науки й техніки, визначивши її подальший прогрес. Хоча галузеві наукові товариства в кінці XIX ст. лише почали зароджуватися і не відразу були організаційно оформлені, «…єдність професійних і творчих інтересів була сильнішою формального членства» [38]. Автори зосереджувалися на тому, що високий рівень науково-технічних досліджень членів товариств, розвиток і демократизація науково-технічної громадськості поступово зумовлювали соціальні зрушення і в середовищі товариств, появу різкого антагонізму між його адміністративно-бюрократичним прошарком, пов'язаним із «буржуазно-поміщицьким середовищем», і передовими представниками науки й техніки, які чітко усвідомлювали неможливість здійснення прогресивних науково-технічних заходів при тогочасному устрої.

Значним здобутком для історії технічної науки стали напрацювання М. Філіппова [39]. Зокрема, в авторській монографії [40] подано ґрунтовний огляд діяльності науково-технічних товариств Російської імперії другої половини XIX – початку XX ст. Автор висвітлив передумови виникнення науково-технічних товариств, розглянув їхню структуру та наукову діяльність. Один із розділів монографії є історично-економічним нарисом, в якому висвітлена теоретико-практична діяльність товариств у галузі машинобудування (сільськогосподарського й промислового обладнання), розглянуто вплив осередків на розвиток важкої промисловості, електротехніки та повітроплавання.

Окремим блоком у монографії подана просвітницька і видавнича діяльність товариств. Ключові аспекти цієї проблеми висвітлюються через призму діяльності Російського технічного товариства. Детально представлена робота Постійної комісії з технічної освіти РТТ як громадського методичного центру професійно-технічної освіти в Російській імперії, вечірніх та недільних загальноосвітніх шкіл і курсів, спеціальних технічних училищ і курсів від науково-технічних товариств.

М. Філіппов особливу увагу звернув на культурно-просвітницьку роботу технічної інтелігенції – членів товариств (лекції, курси, бібліотеки, народні читання), показав ставлення громадськості до проблем розвитку вищої технічної школи, розглянув роботу з'їздів діячів із технічної та професійної освіти.

Серед інших робіт М. Філіппова слід відзначити нарис «З'їзди, скликані Російським технічним товариством в 1870-1904 рр.» [41], присвячений висвітленню діяльності РТТ та його відділень. Автор засвідчив, що з'їзди, скликані з метою обговорення громадськістю технічних проблем, не мали конкретного наукового спрямування, а охоплювали, в основному, проблеми, пов'язані з основними галузями вітчизняної промисловості, – металургійної, нафтової, машинобудівельної, залізничної, вугільної, електротехнічної тощо. На фоні загальної характеристики усіх з'їздів, скликаних РТТ, М. Філіппов розкрив суть і характер їх організації та діяльності, при цьому відзначивши порівняно слабку вивченість радянськими істориками історії науки й техніки діяльності так званих «провінційних» (регіональних) науково-технічних товариств. На думку дослідника, відсутність об'єктивного аналізу економічного, наукового і культурного розвитку цих товариств значно звужує історико-науковий аналіз їхньої діяльності.

Темою дисертаційного дослідження С. Гараніної став аналіз періодичного видання ІРТТ – «Записок Російського технічного товариства»[42]. Дисертантка висвітлювала діяльність загальноімперського осередку та його відділень через призму концепцій побудови та викладу матеріалу в періодичному виданні. Київське відділення, у свою чергу, будувало структуру своїх видань на прикладі «Записок» РТТ. Різниця полягала лише в тематиці доповідей та обранні наукових напрямків. У дисертації автор дотримувалася прямої лінії, яка поєднує «Записки» з іншими виданнями РТТ («Інженерний журнал», «Журнал мануфактур і торгівлі», «Військовий збірник», «Збройовий збірник»). У роботі детально представлено якісний аналіз журналу: зміст і форму, оцінку діяльності редакторів, вплив видавничої політики ІРТТ на зміст його центрального органу. В окремому розділі дослідниця висвітлила зв'язок між «Записками» РТТ та періодичними виданнями периферійних відділень РТТ, перші з яких (відносно других) відігравали роль так званого координаційного й інформаційного центру. Загалом у дисертації С. Гараніної на прикладі «Записок РТТ» та ряду «Записок» його периферійних видань представлена детальна розробка системи періодичних видань у цілому, а також висвітлені основні тенденції розвитку технічної періодики (диференціація та інтеграція видань).

Діяльності Російського технічного товариства та його відділень присвячено ряд узагальнюючих статей, авторами яких

були І. Ягодкін [43], А. Федоров [44], Т. Демченко [45]. Вагомим внеском в історіографію проблеми стало дисертаційне дослідження Т. Демченко [46], де розглянуто культурно-просвітницьку роботу дев'яти відділень РТТ, у тому числі й тих, що функціонували в Україні. У контексті дослідження комплексу культурно-просвітницьких заходів дисертанткою висвітлено діяльність відділень РТТ у галузі початкової та професійно-технічної освіти. В узагальненому виданні з історії техніки кінця XIX – початку XX ст. [47] та розвідці В. Кричка [48] подано загальні відомості про науково-технічні товариства цього періоду.

Архітектурні товариства Російської імперії XIX – початку XX ст., які «здійснювали досить різноманітну діяльність – організаційну, координаційну, виховну та пропагандистську, проводили проектні та дослідні роботи, інспекцію, технічний нагляд, арбітраж, займалися теорією і практикою охорони пам'яток» [49], вивчала І. Комарова, якою відображено досвід діяльності Одеського товариства інженерів і архітекторів, що виникло в 1864 р. і ставило за мету «сприяння професійно-технічній освіті» [50].

Дослідниця вказувала, що згодом (у 1871 р.) на базі цього товариства організоване Одеське відділення Російського технічного товариства з численними відділами. І. Комаровою побіжно викладено історію Товариства громадянських інженерів, створеного в 1894 р. у Петербурзі, що мало відділення в різних містах країни, у тому числі в Києві, Одесі й Житомирі. Однак детального огляду роботи цих відділень в Україні, звичайно ж, зроблено не було. Водночас дослідниця досить високо оцінила значення архітектурних товариств Російської імперії, акцентувавши увагу на тому, що члени цих об'єднань займалися також охороною стародавніх архітектурних пам'яток, а також указавши, що війна 1914 р. різко змінила напрям діяльності товариств, додавши питання відновлення зруйнованих міст і шляхів сполучення, проектування і спорудження санаторіїв, лікарень, курортних місцевостей, а також містобудування (у зв'язку зі збільшенням міського населення). І. Комарова – одна з перших дослідниць, яка звернула увагу на проблему діяльності архітектурних товариств Російської імперії XIX – початку XX ст.

Стосовно видань з історії фізики в цілому та історії наукових товариств із фізичним напрямом діяльності зокрема вкажемо, що в 1920-х – 1930-х рр. з'явилися оригінальні та перекладні праці, в

яких прослідковано еволюцію її основних галузей у XIX – на початку XX ст. (механіки, оптики, теорії електричного струму, молекулярної механіки, спектрального аналізу тощо), а також виділено головні досягнення учених (розвідки Ф. Розенберга, О. Хвольсона) [51].

У ґрунтовних працях з історії фізики в Росії (російське й українське видання) висвітлено викладання дисципліни в університетах імперії, у тому числі Києва, Одеси, Харкова, а також діяльність фізико-математичних факультетів, фізичних кабінетів і лабораторій, становлення галузевої періодики, внесок окремих учених у розвиток фізики, зокрема О. Столєтова, Д. Менделєєва, М. Авенаріуса, М. Умова, П. Лебедєва та ін. [52]. Видання становлять собою запис лекцій, прочитаних колективом професорів фізичного факультету Московського державного університету в 1943/44, 1944/45, 1945/46 навчальних роках. Новим для дослідників є те, що окремий розділ у нарисах присвячено внеску київського ученого М. Авенаріуса, хоча автори й називали його російським фізиком, згадано про його участь у роботі Київського товариства природознавців і Фізико-математичного товариства при Київському університеті: «М. П. Авенаріус був палким патріотом своєї батьківщини і особливо прагнув розквіту народних талантів. На відміну від професорів Київського університету, він дуже багато уваги приділяв залученню молоді до науково-дослідної роботи» [53]. Про членство інших відомих учених XIX – початку XX ст. у фізичних наукових товариствах України є лише побіжні згадки без акцентування уваги на їхньому внеску в роботу цих осередків.

Для радянської історіографії характерною є наявність праць про розвиток фізики, хімії та математики в стінах університетів, зокрема Київського [54], Харківського [55], Чернівецького [56], про діяльність учених і дослідників-аматорів у наукових товариствах, зокрема в роботі Бесарабського товариства природодослідників і любителів природознавства [57], про викладання математики в різних навчальних закладах Російської імперії [58].

Безпосередньо діяльність галузевих наукових товариств при вищих навчальних закладах України XIX – початку XX ст. вивчали ряд радянських науковців. Так, на початку 1950-х рр. вийшли друком публікації Л. Андреасова про Фізико-хімічне товариство, що функціонувало в 1872-1916 рр. при Харківському університеті [59]. Автор акцентував увагу на тому, що, хоча при

навчальному закладі з 1869 р. і працювало Товариство дослідників природи, проте в ньому не були представлені ні фізика, ні хімія [60], що й зумовило необхідність створення секції, а згодом і окремого товариства. Л. Андреасов назвав причинами утворення у 1893 р. самостійного осередку значне розширення діяльності секції, суттєве збільшення її членів у зв'язку з виникненням у місті нового навчального закладу – технологічного інституту, викладачі якого також входили до складу наукового об'єднання.

Дослідник, вивчаючи протоколи засідань Фізико-хімічного товариства, виділив такі напрями його діяльності: науковий (доповіді та читання рефератів, представлені передусім ученими-хіміками М. Бекетовим, А. Ельтековим, І. Осиповим, В. Тимофєєвим, П. Хрущовим та ін.), суспільний (активна участь у громадському житті міста: відкриття (за сприяння М. Бекетова) Харківського товариства поширення в народі грамотності, Товариства для допомоги бідним студентам Харківського університету, Харківської суспільної бібліотеки, за сприяння інших членів товариства – Вищих жіночих курсів тощо) і суспільно-практичний (вирішення практичних завдань, важливих як у цілому для міста, так і безпосередньо для промислового розвитку: вивчення структури води, проблем отоплення житла, стан харчових ринків, дослідження складу лікарських препаратів, потребу в спеціалістах і стан хімічної промисловості у роки Першої світової війни) [61].

Л. Андреасов подав перелік наукових доповідей, рефератів і промов, оприлюднених на засіданнях товариства з 1872 по 1915 рр. [62], що дає можливість скласти уявлення про інтенсивність і частоту засідань, наукову активність членів товариства, а також ті галузеві проблеми, які вирішувалися дослідниками.

У праці Т. Путяти й Б. Фрадліна висвітлено основні наукові здобутки в галузі механіки видатних учених XIX-XX ст., зокрема В. Кірпічова, В. Єрмакова, О. Ляпунова, Г. Суслова, В. Стеклова, П. Воронця та ін. Авторами приділено достатньо уваги з'ясуванню організаційних аспектів вивчення внеску учених-механіків у розвиток науки. Дослідники переконані, що критичний аналіз їхньої наукової творчості підтверджує розвиток механіки в Україні в тісному зв'язку з розвитком механіки в Росії, причому багато закордонних учених, «будучи ідеологами загниваючого капіталістичного суспільства, спотворюють історичну дійсність, замовчують про дослідження російських авторів, приписуючи відкриття, зроблені нашими вченими, вченим своїх країн» [63].

Матеріал наукових розвідок Т. Путяти й Б. Фрадліна викладено за принципом партійності науки з позицій філософії марксизму-ленінізму та діалектичного матеріалізму, у якому стверджується, що основою для зміни змісту науки, в тому числі й механіки, є виробничий базис і продуктивні сили суспільства. Дослідники критикували підходи ідеалістів, які відривали механіку від практики й розвитку продуктивних сил, стверджуючи, що механіка черпає свій зміст виключно з абстрактних ідей людського розуму: «тільки керуючись марксистсько-ленінською філософією, можна розв'язати питання про рушійну силу розвитку пізнання, можна пояснити походження і дальший розвиток наук, у тому числі і механіки, як відображення суспільного буття, а також зворотний вплив науки на практику» [64].

Саме з таких позицій розглядається становлення вищих навчальних закладів і технічних училищ в Україні у кінці XIX – на початку XX ст., при яких були створені наукові товариства фізичного напряму, які, власне, «слугували засобом для зносин між учбовими і науковими установами не тільки в межах одного міста, але і всієї нашої країни і за її межами» [65]. Т. Путята і Б. Фрадлін характеризували XIX – початок XX ст. як період становлення діяльності окремих видатних учених у галузі механіки, які своєю творчістю, незважаючи на вказівки реакційного царського уряду, створювали вітчизняну механіку, причому лише одиницям «вдалося пробити собі шлях до науки» [66]. Аналізуючи наукові здобутки й біографічні віхи учених-механіків, радянські дослідники згадували про участь останніх у галузевих наукових товариствах України.

П. Кудрявцев побіжно описав наукові товариства фізичного спрямування цього періоду в контексті питань теоретичної та експериментальної фізики, подав відомості про життя і наукову творчість видатних учених. Автор звернувся до постатей фізиків з України, зокрема охарактеризував напрацювання київських (М. Авенаріус, М. Шіллер, Г. де-Метц, І. Косоногов) і одеських учених (Ф. Шведов, О. Колассовський, М. Пильчиков) [67]. Серед навчальних видань 1950-х – початку 1960-х рр. слід указати й праці Х. Агабабова, у яких здійснено загальний огляд досягнень у галузі фізики у світовому масштабі й частково – в Росії [68].

Восени 1961 р. на XXII з'їзді КПРС підведено підсумки соціалістичного будівництва в СРСР і прийнято нову програму КПРС – «Програму розгорнутого комуністичного будівництва».

Компартія націлювала на те, щоб тогочасна наука перетворилася на безпосередньо виробничу силу розвитку суспільства. Це означало, що зв'язок науки й техніки, науки й народного господарства ставав настільки міцним і «взаємнопроникаючим», що подальший розвиток виробничих сил не міг відбуватися без розвитку науки. Унаслідок цього праці 1960-х рр. повинні відображати нові на той час «істинно революційні події» в науці й техніці, більш глибоко показувати «зв'язок фізики й техніки в процесі їхнього історичного розвитку». Дотримуючись таких установок, П. Кудрявцев і І. Конфедератов представили солідні напрацювання з історії фізики, у тому числі XIX – початку XX ст. Характерним для дослідницьких поглядів було акцентування на кризі фізики вказаного періоду: «за формулою капіталістичного суспільства «усе продається, усе купується» великі промислові трести і концерни «купують» собі кращих учених, надають у їхнє розпорядження добре обладнані лабораторії, у яких вони повинні проводити дослідження з єдиною метою – підвищувати прибуток фірми. В умовах загниваючого капіталізму виникає насильницька й потворна форма зв'язку між наукою і виробництвом, стимульована конкурентною боротьбою, … що спрямовує наукові дослідження не на благо суспільства в цілому, а лише на процвітання і зміцнення правлячої верхівки невеликих груп мільярдерів…» [69].

Окремі питання з історії фізики та математики обговорювалися на II-й Міжвузівській (VI Всесоюзній) конференції з історії фізико-математичних наук (27 травня – 1 червня 1963 р.), яка ставила за мету «успішне втілення в життя рішень XXII з'їзду КПРС», коли в умовах розгорнутого будівництва комунізму набули великого значення розвиток науки і техніки, а також пропаганда науково-технічних знань [70]. Окрім успіхів у розробці ключових питань фізико-математичних наук, на яких акцентувалося в постанові конференції, відмічалася й недосконалість науково-дослідної і методичної роботи, що полягала у повільності «реалізації ленінських вказівок щодо діалектичної обробки історії науки і техніки», недооцінці актуальності досліджень у галузі фізико-математичних і інших наук [71]. Зокрема, як відмічають дослідники, В. Ленін у своїх виступах і публікаціях гостро критикував погляди фізиків-ідеалістів початку XX ст., натомість пропонував діалектичний матеріалізм, який у галузі фізики полягав у її тісному зв'язку з

філософією, викритті спроб «буржуазних філософів-ідеалістів» зробити ідеалістичні висновки з фізичних відкриттів, що призвело на початку XX ст. до кризи в науці. Указаний В. Леніним шлях подолання кризи передбачав використання діалектичного матеріалізму, боротьбу за перемогу марксистського вітосприймання над реакційним [72].

У 1960-х рр. побачила світ значна кількість загальних видань з історії фізики й механіки [73].

Розвиток фізики в університетах України (Харківському, Київському та Новоросійському) в XIX – на початку XX ст. детально висвітлено в московському виданні 1970 р. Зокрема, авторами прослідковано відкриття в навчальних закладах фізичних кабінетів, лабораторій і створення фізико-математичних факультетів, а також досліджено внесок найбільш відомих учених у розробку теоретико-практичних питань галузі. Проте, як акцентують дослідники, якщо в Московському та Київському університетах у кінці XIX – на початку XX ст. виникли потужні фізичні школи О. Столєтова, П. Лебедєва, М. Авенаріуса, то в Харківському «наукова робота все ще була роботою одинаків» [74]. Однак, незважаючи на ґрунтовне висвітлення розвитку фізики в університетах України, дослідники не приділили належної уваги аналізу діяльності фізико-математичних наукових товариств, які функціонували при навчальних закладах.

Внесок Фізико-хімічного товариства в розвиток хімії, яке розпочало свою діяльність першим зібранням у 1907 р. і функціонувало десять років при Київському університеті, дослідив у невеликій за обсягом статті П. Проценко [75]. Ознайомившись із протоколами засідань товариства та проаналізувавши періодику початку XX ст. («Университетские известия»), автор акцентував увагу на розробці київськими хіміками таких головних напрямів хімії, як номенклатура неорганічних сполук, хімія розчинів, колоїдні розчини, вивчення комплексних і молекулярних сполук, будова речовин, органічний синтез, розробка методів дослідження хімічних сполук. П. Проценко досить детально проаналізував розробки вчених-хіміків у цих напрямах, проте недостатньо уваги приділив самій історії Фізико-хімічного товариства, зупинившись на поодиноких фактах створення і закриття осередку.

Діяльність Полтавського гуртка любителів фізико-математичних наук у 1898-1917 рр. дослідили Ю. Гайдук та

І. Наумов, виділивши його досить «широкі наукові інтереси»: питання фізики, математики, астрономії, механіки, геодезії, хімії, біології тощо, при цьому акцентуючи увагу не на науковому характері діяльності місцевого осередку, а саме на популяризаторському [76].

У науковій літературі цього періоду є значна кількість розвідок про товариства фізико-хімічного напряму, які функціонували в містах Росії (Москві, Санкт-Петербурзі тощо). Так, характерними в цьому розрізі є публікації про Московське товариство поширення фізичних знань ім. Умова, створене в 1912 р. [77], Московське фізичне товариство при Московському університеті (виникло в 1911 р., наступного року перейменоване на честь одного із засновників – П. Лебедєва) [78]. Автор закцентував увагу на тому, що цей науковий осередок у дорадянський період проводив інтенсивну науково-популяризаторську роботу, перетворившись на один із найбільш впливових центрів фізичної думки тогочасної Російської імперії. Історію Фізичного товариства Петербурзького університету досліджувала Н. Невська [79].

Внесок окремих учених у розробку теоретичних питань механіки та їхнє впровадження у виробництво проаналізовано в колективній праці за редакцією А. Григорьяна, підготовленій в Інституті історії природознавства і техніки Академії наук СРСР. Дослідники не оминули увагою й учених, які працювали в XIX – на початку XX ст. в Україні [80]. О. Мандрика дослідив взаємозв'язки між механікою і технікою у XVIII-XX ст., охарактеризувавши діяльність інженерів, а також питання становлення технічної освіти, організації дослідних робіт і функціонування наукових творчих колективів, у контексті чого згадуються й окремі фізичні та технічні наукові товариства, які, за словами дослідника, «мали вагоме значення в поширенні досягнень механіки і технічних наук серед інтелігенції» [81].

Погляди членів Фізико-математичного товариства при Університеті Св. Володимира (М. Шіллера, Г. Суслова, В. Єрмакова та ін.) на один із розділів фізики – механіку – проаналізував О. Боголюбов [82]. А. Янковський подав побіжний нарис розвитку фізики в Києві, висвітливши становлення фізико-математичного факультету Київського університету Св. Володимира у XIX ст., а також роботу створеного при ньому Фізико-математичного товариства [83].

Відомий радянський дослідник історії фізики Ю. Храмов одним із перших розробив періодизацію науки й обґрунтував її

етапи. Дослідник вважав: якщо до «Жовтневого перевороту» наукові дослідження з фізики в Росії мали несистематичний, фрагментарний характер, і наука розвивалася завдяки зусиллям окремих учених, які й здійснили вагомий внесок у світову науку, то «наразі колишня фрагментарність змінилася суцільним фронтом досліджень у широкому тематичному діапазоні» [84].

Ю. Храмов доводив, що по-справжньому широкий простір для розвитку науки відкривався «в соціалістичному суспільстві», де наука відігравала вирішальну роль як у побудові матеріально-технічної бази соціалізму, так і у формуванні нової людини: «у соціалістичних країнах створення матеріально-технічної бази передбачає органічне поєднання досягнень науково-технічної революції з перевагами соціалістичної системи. У країнах же капіталу, навпаки, наука значною мірою використовується для посилення експлуатації працівників, мілітаризації економіки, а науково-технічна революція загострює економічні протиріччя і соціальні конфлікти» [85]. Автор пояснював, що зближення у другій половині XIX ст. науки з виробництвом зумовило зростання в ній обсягів колективної праці, що вимагало нових організаційних форм її існування. Колективність праці дослідників, їхня кооперація у процесі наукового пошуку стали необхідними для подальшого прогресу науки. Як наслідок, соціально-економічні фактори в науці, зокрема у фізиці, призвели до змін в організації наукових досліджень: широкого поширення отримали фізичні лабораторії, інститути й товариства, з'явилися спеціалізовані фізичні журнали, виникли передумови для організації фізичних шкіл, які стали однією з ефективних форм творчої співпраці учених [86].

Дисертаційне дослідження Ю. Храмова на здобуття наукового ступеня доктора фізико-математичних наук, яке є підсумком його багаторічної наукової роботи, з'ясовує ряд важливих питань з історії фізики. Так, дослідником виявлено ознаки, які характеризують специфіку творчих об'єднань учених-фізиків першої половини XX ст., розроблено й запропоновано власну модель наукової школи, ідентифіковано ряд неформальних колективів фізиків цього хронологічного періоду, встановлено персональний склад цих шкіл, охарактеризовано їхню діяльність. Ю. Храмов стверджував, що передумовою виникнення потужних наукових шкіл у фізиці першої половини XX ст. була саме діяльність фізичних наукових товариств, а також лабораторій та інститутів [87].

Діяльність організацій, закладів і установ, які в Російській імперії у XIX – на початку XX ст. займалися астрономією, досліджували ряд радянських учених. Так, І. Рабінович вивчав діяльність Календарної комісії Російського астрономіного товариства, яке виникло в 1891 г. у Петербурзі й продовжило свою діяльність уже в радянський період як Всесоюзне астрономо-геодезичне товариство [88]. Історію цього ж товариства у 1980-х рр. вивчав Ю. Буланже [89].

Однією з перших публікацій радянського періоду, в якій висвітлювалася діяльність Нижньогородського гуртка любителів фізики й астрономії, була невелика замітка на честь 40-ї річниці об'єднання (виникло в 1888 р.), опублікована в друкованому органі Російського товариства світознавців (1928 р.) [90].

В. Туранський у публікації, присвяченій 75-му ювілею Горьківського відділу Астрономо-геодезичного товариства (назва Нижньогородського гуртка любителів фізики й астрономії в радянський період) побіжно висвітлив його історію [91]. Стаття С. Кулагіна приурочена 80-річному ювілею гуртка [92], публікації С. Пономарьова, С. Порошина, М. Спаського – 100-річчю існування об'єднання [93].

С. Судаков вивчав діяльність російських геодезичних товариств, зокрема Товариства російських землемірів (1906 р., м. Москва), Товариства межевих інженерів (1908 р., м. Москва) [94], а також Топографо-геодезичної комісії протягом 1892-1907 рр., створеної при Товаристві любителів природознавства, антропології і етнографії [95].

Безпосередньо історія Російського товариства світознавців, яке виникло в 1909 р. у Петербурзі з метою вивчення питань астрономії, фізико-математичних і природничих наук, викладена на шпальтах журналу «Природа» за 1919 р. Зокрема, автором відводилася значна роль у поширенні фахових знань з астрономії та геофізики вищезазначеному ілюстрованому журналу «Известия Русского Общества Любителей Мироведения», який згодом отримав назву «Мироведение» [96].

Окрім того, А. Сластьонов проаналізував розвиток астрономічних знань у Харківському університеті протягом XIX – першої половини XX ст., зокрема детально висвітлив наукову й навчальну роботу кафедри астрономії, астрономічного кабінету, підготовку астрономічних кадрів у школі астрометристів, засновану Л. Струве та М. Євдокимовим, організацію і діяльність

Харківської астрономічної обсерваторії, навколо якої гуртувалися найкращі астрономи університету, публікуючи результати власних спостережень у «Записках Харьковского университета» і в «Сообщениях Харьковского математического общества» [97].

Найбільш ґрунтовно історію астрономічних організацій за 1888-1941 рр. вивчив голова Комісії історії астрономії Центральної ради Всесоюзного астрономо-геодезичного товариства В. Луцький [98]. На основі багаточисленних архівних матеріалів, особистих документів радянських учених-астрономів, астрономічних організацій – обсерваторій, університетів, а також мемуарної літератури, друкованих видань товариств і гуртків, регіональної періодики показано внесок цих осередків у розвиток вітчизняної астрономічної науки. Так, В. Луцький розкрив історію створення і діяльності обсерваторій при університетах Російської імперії (Московської, Петербурзької, Пулковської, Казанської обсерваторій, Обсерваторії ім. В. Енгельгардта при Казанському університеті, проте побіжно згадав про діяльність обсерваторій при Харківському, Київському, Новоросійському й Дерптському вищих навчальних закладах). Дослідник детально проаналізував діяльність однієї з перших астрономічних організацій Російської імперії – Нижньогородського гуртка любителів фізики й астрономії, передумови його створення, а також науково-просвітницьку, лекційну, видавничу (друк астрономічного календаря, який згодом набув всеросійського (всесоюзного) значення) діяльність. Автор відзначав, що цей гурток став «…значною за своїм суспільним значенням науково-любительською організацією. Це об’єднання стало першим у Росії науковим астрономічним товариством, метою якого було проведення роботи в галузі астрономії, фізики і суміжних із ними дисциплін серед широких верств населення, сприяння поширенню природничих наук» [99].

В. Луцький проаналізував багатогранну діяльність Російського астрономічного товариства (м. Петербург) як першої наукової організації астрономів-професіоналів, які до моменту створення цього осередку (1890 р.) були змушені входити до складу інших товариств (Російського географічного товариства, Московського товариства дослідників природи, Товариства любителів природознавства, антропології та етнографії, Московського математичного товариства), Московського гуртка любителів астрономії, відкритого в 1908 р. та перейменованого

згодом у Московське товариство любителів астрономії, Російського товариства світознавців, яке, за словами В. Луцького, «…вперше в масштабах всієї Росії намагалося об'єднати роботу любителів астрономії, надало реальну можливість публікувати результати своїх досліджень, займалося пропагандою астрономії» [100].

Ученим, окрім діяльності великих астрономічних організацій, побіжно висвітлено й історію невеликих осередків, про які взагалі не згадувалося в науковій літературі. Йдеться про природничий гурток популяризаторів «Російська Уранія», що виник у 1904 р. в Петербурзі, займався конструюванням телескопів і збудував для спостережень декілька невеликих обсерваторій; Петербурзькі астрономічні гуртки при навчальних закладах (при Петербурзькому університеті, Петербурзьких Вищих жіночих (бестужівських) курсах); товариство «Сетльмент» – астрономічний гурток у Москві; обсерваторія Ф. Швабе у Москві; Київський гурток любителів астрономії (відомості про його керівництво, сферу діяльності, час існування автору монографії залишилися невідомими) [101]; фізико-математичний гурток у Полтаві (1910-1917 рр.); Донське товариство любителів астрономії та фізики в Новочеркаську, відкрите в 1910 р.; астрономічний гурток у Тифлісі; астрономічний осередок при реальному училищі Уфи, про який дослідником не віднайдено жодних відомостей тощо.

Звертаючись до наукових публікацій з історії математики, в розрізі яких висвітлено становлення і функціонування на теренах України XIX – початку XX ст. товариств математичного спрямування, зазначимо, що наявні розвідки, незважаючи на фундаментальний характер, також не конкретизували відомостей про роботу наукових товариств. Так, А. Юшкевич в узагальненому виданні з історії математики значну увагу приділив окресленню суспільних факторів становлення науки, проаналізував математичну освіту середньої та вищої ланок, діяльність наукових математичних товариств (Московського, Харківського, Казанського, Петербурзького осередків, Математичного відділення Новоросійського товариства природодослідників), наукових з'їздів, охарактеризував галузеві журнали та інші друковані видання, означив внесок багатьох математиків як Росії, так і України в розвиток математичних теорій, розробку практичних наукових питань. Однак робота Київського фізико-математичного товариства чомусь залишилася поза його увагою.

Автор стверджував, що увесь попередній розвиток математики (до XX ст.) був міцним підґрунтям для математичних злетів радянського періоду: «успіхи, досягнуті протягом перших років після 1917 р., були неможливими в інших суспільних умовах… За розмахом, якістю і знанням математичних досліджень Радянський Союз наразі не поступається жодній країні» [102].

Піднесення математичної освіти й математичної думки в Російській імперії у XIX – на початку XX ст. проаналізовано в ґрунтовному виданні, створеному науковцями Академії наук УРСР [103]. Автори дослідили внесок відомих математиків у розвиток галузі, викладацьку й наукову діяльність професорів навчальних закладів України (Харківського, Київського, Новоросійського, Львівського, Чернівецького університетів, Львівської технічної академії), не оминули увагою роботу найбільших наукових товариств у Харкові, Києві, Львові та інших українських містах, які розробляли математичні питання. Однак відомості мали загальне спрямування й обмежувалися лише фактичними даними, вказівками на те, що члени товариств проводили засідання, де обговорювали галузеві питання, виступали з публічними лекціями, курсами, брали участь у з'їздах природознавців і лікарів. Детального аналізу діяльності товариств математичного спрямування не здійснено, хоча їхня робота й оцінена досить високо.

Розвиток природознавства в цілому та математики зокрема в Росії з початку XVIII ст. до 1917 р. прослідковано в розвідці за редакцією С. Микулинського і А. Юшкевича [104]. Автори акцентували увагу на тому, що наукова діяльність у Росії була одним із проявів соціальної активності, а напрями й темпи її розвитку визначалися соціально-економічними, політичними та культурно-історичними умовами. Наука в Росії розвивалася як складова частина світової науки, проте царське самодержавство разом із церквою пригнічувало все прогресивне в науці й культурі [105], що дало підстави дослідникам стверджувати, як у цілому й усім історикам науки радянського періоду, що «справжній простір для розвитку науки і культури в Росії створила лише Велика Жовтнева соціалістична революція. Вона вперше відкрила шлях у науку масам трудящих, докорінним чином змінила організацію дослідної роботи і створила матеріальні й духовні умови для небаченого, та й неможливого раніше, прогресу науки й культури…» [106].

Автори відмітили особливості розвитку природознавства і точних наук у Росії у XIX – на початку XX ст., на які впливали швидкий економічний підйом пореформеної країни та ріст революційно-визвольного руху. Під впливом суспільно-політичних і філософських ідей багато представників російської інтелігенції звернулися до природничих наук, «де захист передових …учень зливався з суспільно-політичною боротьбою проти самодержавства та кріпосництва» [107]. Так, дослідники побіжно охарактеризували й узагальнили становлення вищої природничої і технічної освіти в кінці XIX – на початку XX ст., видавничу справу, а також роботу наукових товариств природничо-технічного спрямування, визначивши останні вагомими й необхідними науковими осередками країни.

Науковцями прослідковано розвиток математики, механіки, астрономії (у Російському астрономічному товаристві, Нижньогородському гуртку любителів фізики й астрономії, гуртку любителів астрономії в Москві), фізики та хімії (у Харківському товаристві дослідних наук із фізико-хімічною секцією), геології (в Російському географічному товаристві та його відділеннях, Гірничому департаменті), географії і біології (в Російському географічному товаристві та ряді товариств природодослідників) тощо.

Окрім фундаментальних узагальнюючих праць з історії математики та історії вищих навчальних закладів Російської імперії, серед видань радянського періоду нами віднайдено ряд публікацій (переважно статей), автори яких зверталися безпосередньо до історії діяльності математичних товариств. Серед таких наукових осередків, історія якого вивчалася найчастіше, було Харківське математичне товариство. Так, його робота в радянський період почала вивчатися ще з початку 1920-х рр., коли з друку вийшла ювілейна публікація до 40-ї річниці наукового осередку [108].

У 1930-х рр. на цю тему публікувалися наукові доробки Д. Синцова [109], у 1950-х рр. – Н. Ахієзера та Н. Марчевського [110], у 1970-х рр. побачила світ публікація Д. Гордевського, де висвітлено саме педагогічну й видавничу діяльність товариства в дорадянський період [111]. Зокрема, закцентовано на тому, що в перші роки існування осередку він недостатньо займався педагогічними питанями, лише з 1908 р. зумів розвинути в цьому напрямку енергійну діяльність, яка полягала в наступному:

«…1) обговорення питань щодо реформування програм математики та фізики у середній школі; 2) пояснення різних практичних питань викладання; 3) знайомство з сучасним станом різних питань математики та фізики, які становлять інтерес для педагогів» [112], а також влаштування спеціальних педагогічних засідань і опублікування у фахових журналах результатів досліджень.

Д. Гордевський висвітлив також активну участь членів Харківського математичного товариства в роботі міжнародних конгресів і всеросійських з'їздів викладачів математики. Проте слід відзначити, що згадані публікації в цілому дублювали однакові події з історії товариства.

Педагогічну діяльність Київського фізико-математичного товариства в дорадянський період і розроблені ним питання методики математики досліджував Б. Білий [113]. Основою для вивчення автором діяльності наукового осередку стали «Звіти та протоколи Фізико-математичного товариства при імператорському університеті Св. Володимира», які щорічно друкувалися в «Университетских известиях» або ж видавалися окремими відтисками. Як відзначив дослідник, найбільш активно питання методики математики обговорювалися на засіданнях Товариства в 1890-1895, 1902-1903, 1906-1909, 1911-1913 і 1916 рр. [114]. Б. Білий слушно зауважував, що центральними постатями методико-математичного напрямку товариства були В. Єрмаков, К. Щербина, П. Долгушин, основні погляди та ідеї яких дослідник проаналізував у публікації.

Член-кореспондент АН УРСР А. Улітко висвітлив розвиток математики й механіки на механіко-математичному факультеті Київського університету протягом XIX – XX ст., причому означив внесок відомих київських математиків і фізиків у науку, зокрема М. Ващенка-Захарченка, П. Ромера, В. Єрмакова, Б. Букреєва, Г. Суслова. Значне місце в математичному житті університету дослідник відвів Фізико-математичному товариству, створення якого стало передумовою виникнення київської математичної школи. На думку А. Улітко [115], починаючи з 1905 р. товариство поступово втратило роль об'єднуючого осередку, а молодь почала гуртуватися навкого видатних математиків навчального закладу – Д. Граве, Б. Букреєва, Г. Пфейфера [116].

С. Дахія досліджував історію виникнення і функціонування журналів математичного спрямування в Російській імперії у кінці

XIX – на початку XX ст., зокрема «Журналу элементарной математики» (1884-1886 рр.), який протягом 1886-1917 рр. видавався під назвою «Вестник опытной физики и элементарной математики» в Києві під редакцією В. Єрмакова, згодом – в Одесі під редакцією В. Кагана [117]. Історію цих журналів вивчали також П. Капіца та Д. Охременко [118].

В. Добровольський присвятив ряд публікацій історії розвитку математичної думки й освіти в Україні XIX – початку XX ст., зокрема у стінах навчальних закладів (Університету Св. Володимира, Київського політехнічного інституту), акцентував увагу на існуванні та досить плідному функціонуванні Київської математичної школи. У контексті діяльності цієї школи згадано про діяльність Київського фізико-математичного товариства, на засіданнях якого обговорювалися питання з алгебри та теорії чисел; окреслено погляди відомих математиків, зокрема одного з найактивніших членів товариства – В. Єрмакова [119]. До цього (у дев'ятому випуску «Историко-математических исследований» за 1956 р.) було опубліковано кілька статей, присвячених безпосередньо внеску В. Єрмакова в розвиток математики в Україні [120].

Розвиток математичної науки в Науковому товаристві ім. Т. Г. Шевченка у Львові вивчав В. Рогаченко [121], діяльність Математичного відділення Новоросійського товариства природознавців досліджував З. Лейбман [122].

Історію Московського математичного товариства вивчали П. Александров (1940-ві рр.) [123], Ф. Шевелев (1960-ті рр.). Зокрема останній залучив велику кількість першоджерел і архівних матеріалів, проаналізувавши наукові доробки математиків – членів товариства, розкривши наукові зв'язки й контакти українських учених із російськими колегами, а також детально розглянув діяльність цього потужного осередку Російської імперії другої половини XIX ст. [124]. Підсумком наукової роботи дослідника стала грунтовна дисертаційна робота з історії Московського математичного товариства [125]. Невеликі за обсягом статті Б. Гнеденка та Д. Меншова, приурочені 100-річчю Московського математичного товариства, містять загальновідомі факти з його історії, акцентують увагу на досягненнях і перспективах розвитку осередку [126]. Історію Санкт-Петербурзького математичного товариства досліджував А. Кісельов [127].

Вихід із друку публікацій, присвячених історії наукових товариств хімічного спрямування, пов'язаний, в основному, зі

святкуванням ювілеїв Всесоюзного хімічного товариства імені Д. Менделєєва та його місцевих відділень, попередником якого було створене в 1868 р. при Петербурзькому університеті Російське хімічне товариство (Російське фізико-хімічне товариство). Першими науковими публікаціями про цей осередок вважаємо розвідки Л. Чугаєва [128], В. Козлова [129], І. Жукова [130], А. Порай-Кошица [131], А. Лазарєва [132], в яких побіжно висвітлювалася його історія, становлення, еволюція, значення для розвитку вітчизняної хімії, внесок окремих хіміків у популяризацію фахових знань. В основному увага закцентована на теоретичному характері діяльності товариства, розробки якого, по суті, рідко застосовувалися в «техніці царської Росії». Так, професор, доктор технічних наук А. Лазарєв указував на складні умови, в яких доводилося працювати вченим, проводив поширену в науковій літературі тезу про те, що лише після встановлення радянської влади та зміни суспільно-політичної ситуації в країні «…стало можливим справедливо оцінити значення, розмах і різносторонність російських хіміків» [133].

Безумовно, в таких невеликих за обсягом журнальних статтях неможливо всебічно розкрити особливості діяльності наукових товариств, їхнє значення для розвитку вітчизняної і закордонної науки, проте ці публікації популяризували відомості про наукові об'єднання, стимулювали зацікавленість більш поглибленим вивченням їхньої історії, активізували дослідницький пошук, ставили перед науковцями нові наукові завдання й окреслювали нерозроблені дослідницькі аспекти, нерідко вводили для широкого загалу нові архівні документи про окремі аспекти роботи конкретного товариства XIX – початку XX ст.

М. Соминський і К. Баумгарт виклали історію Фізичного відділу товариства [134]. Опубліковані розвідки з історії Хімічного відділення осередку [135] або питання методики хімії, які розроблялися в товаристві [136]. З'явилася велика кількість журнальних публікацій, присвячених 100-річному ювілею Всесоюзного хімічного товариства імені Д. Менделєєва, а також історії його журналу, видавничій діяльності товариства, історії Менделєєвських з'їздів тощо [137].

Першими фундаментальним розвідками з історії вищезазначеного осередку вважаються дослідження В. Козлова, у яких простежено основні напрями роботи Російського хімічного

товариства, а також участь хіміків в інших наукових товариствах Російської імперії [138]. Дослідник доводив, що, хоча Російське хімічне товариство (пізніше – Російське фізико-хімічне товариство) і не змогло «у зв'язку з обмеженнями й труднощами, які чинив царський уряд, формально об'єднати хіміків Росії, проте воно залучило до своїх рядів передових і творчих осіб, унаслідок чого набуло великого авторитету не лише в країні, але й за кордоном» [139]. В. Козлов відстоював точку зору радянських дослідників про те, що до складу природничих наукових товариств входили «справжні ентузіасти, істинні прихильники науки й освіти, які прагнули до прогресу природничих наук в Росії, бажали викликати інтерес до природничих наук у молоді, головним чином студентської» [140].

Дослідник досить детально, з використанням численних офіційних документів, зразків приватного листування, архівних матеріалів тощо проаналізував статут Російського хімічного товариства, представив персональний склад осередку, висвітлив основні напрями діяльності й простежив фінансові потоки товариства, охарактеризував громадську та науково-технічну діяльність окремих видатних хіміків, їхні напрацювання і світоглядні переконання, окреслив співпрацю осередку з іншими аналогічними інституціями і громадськими організаціями.

Окрім того, в контексті розвитку хімічної науки й освіти в Російській імперії В. Козловим визначено внесок хіміків у роботу товариств природознавців, які виникли в кінці XIX ст. при університетах Києва, Харкова, Одеси, проаналізовано роботу всіх 13-ти з'їздів природознавців, що відбувалися з 1867 до 1913 рр. Загалом досить розрізнена інформація, що міститься у працях В. Козлова, дає змогу уявити загальну картину розвитку хімії і прослідкувати діяльність наукових товариств хімічного спрямування Російської імперії у XIX – на початку XX ст. Однак слід відмітити, що, як і в усіх інших радянських виданнях загальносоюзного характеру, надрукованих у Москві, наукові товариства України визначалися лише «регіональними придатками» імперських. Дослідником опубліковано ще ряд праць з історії даного наукового осередку [141], а також дослідження про наукові товариства при Московському інституті народного господарства [142].

Безпосередньо діяльність Російського хімічного товариства ім. Д. Менделєєва в Україні у 1868-1968 рр. вивчав Я. Турченко [143].

Дослідник означив внесок Л. Алексєєва в поширення і популяризацію в столиці галузевих знань і у створення в 1910 р. Київського фізико-хімічного товариства, яке почало працювати під керівництвом С. Реформатського; М. Бекетова – у заснування при Харківському університеті Товариства дослідних наук із фізико-хімічною і медичною секціями, причому в 1893 р. перша із секцій була перетворена на Харківське товариство фізико-хімічних наук; М. Соколова, О. Веріго, останній з яких при хімічній лабораторії Новоросійського університету організував хімічний гурток, який згодом став зародком одеських організацій Російського хімічного товариства.

Окрім того, Я. Турченко згадав про НТШ, яке «формально… і не входило до складу Російського фізико-хімічного товариства, … по суті, виконувало такі ж завдання в Західній Україні» [144], зокрема, – секція природничих наук. Автор констатував високий рівень розвитку хімічних наук у Російській імперії в кінці XIX ст. завдяки діяльності саме Російського фізико-хімічного товариства й місцевих секцій і наукових осередків в Україні. Учений вагомого значення надавав першим галузевим місцевим осередкам, діяльність яких стала міцною базою для побудови могутнього хімічного товариства, яке успішно функціонувало вже в радянські часи.

Ю. Колосов висвітлив участь російських хіміків у роботі Вільного економічного товариства [145], Л. Зайцева вивчала історію першої радіологічної лабораторії в Російській імперії, яка була створена в 1910 р. при Хімічному відділі Одеського відділення Російського технічного товариства [146]. Опубліковано ряд загальних праць про викладання хімії у навчальних закладах Російської імперії [147], висвітлено громадсько-наукову діяльність видатних хіміків Московського університету, зокрема їхню участь у функціонуванні наукових товариств (Російського фізико-хімічного товариства, Відділу хімії Товариства любителів природознавства, антропології та етнографії) [148].

Історія хімічної науки в цілому та діяльність відомих учених-хіміків у стінах університетів імперії відображена в ряді узагальнюючих праць, колективних монографій і збірників статей [149]. Роль і значення наукових центрів Російської імперії, де активно розроблялися хімічні питання у XIX-XX ст., висвітлено в дослідженні Ю. Соловйова [150].

Отже, загалом радянський період був достатньо плідним на наукові розвідки про технічні товариства країни, у тому числі й

XIX – початку XX ст. Таке явище пов'язано передусім зі значним збільшенням у Радянському Союзі кількості товариств і об'єднань науково-технічного спрямування, процесами індустріалізації в країні, посиленням обороноздатності, промисловими змаганнями й іншими соціально-економічними явищами, що, у свою чергу, безпосередньо впливало й на розвиток історико-технічної думки. Дослідники були змушені звертатися й до вивчення досвіду аналогічних осередків попереднього періоду. Проте радянські дослідження з історії наукового середовища України XIX – початку XX ст. ґрунтувалися насамперед на марксистсько-ленінській методології з її матеріалістичною діалектикою, що передбачало практичність наукових підходів і звільнення науки від будь-яких ідеалістичних, «божественних» міркувань. Науково-технічні товариства вказаного періоду вважалися істориками міцним підґрунтям для розвитку й зміцнення радянської науки, однак, на думку науковців, саме соціально-економічні та політичні умови імперської держави не дали змоги новій на той час науково-технічній інтелігенції розширювати сферу впливу власних дослідницьких колективів та об'єднувати в них достатньо фахівців.

У цілому діяльність науково-технічних товариств вивчалася переважно в контексті становлення вищої освіти в XIX – на початку XX ст., функціонування університетів, а також внеску окремих інженерів, фізиків, математиків і хіміків у розвиток науки, проте й ці відомості іноді були досить загальними. У радянський час публікувалися в першу чергу фундаментальні, великі за обсягом розвідки, які охоплювали (і хронологічно, і тематично) широкий фронт проблем (технічна освіта, діяльність науково-технічної інтелігенції, історія науки в цілому) без глибшого вивчення окремих аспектів, що зумовило відсутність у радянській літературі спеціальних досліджень, присвячених аналізу різнобічної діяльності галузевих наукових товариств дорадянського часу.

Окрім того, наукові осередки України часто залишалися поза увагою дослідників, отримуючи другорядні ролі порівняно з загальноімперськими товариствами, а їхня робота вивчалася досить поверхово. Так, радянська історіографія характеризується наявністю робіт з історії загальноімперського Російського технічного товариства (розвідки В. Костомарова, М. Філіппова, С. Гараніної). Відділення РТТ в Україні досліджувала лише

Т. Демченко (1980-ті рр.). Частково вивчалися архітектурні та астрономічні товариства.

Серед фізико-хімічних товариств України XIX – початку XX ст. радянськими істориками науки аналізувався досвід лише Фізико-хімічного товариства при Харківському університеті (публікації Л. Андреасова) та Фізико-хімічного товариства при Київському університеті (розвідки П. Проценка). Об'єктом дослідження доволі часто ставала історія Харківського математичного товариства (праці Д. Синцова, Н. Ахієзера, Н. Марчевського, Д. Гордевського), рідше – Київського фізико-математичного товариства (Б. Білий, В. Добровольський). У полі зорі дослідників знаходилася діяльність загальноімперських наукових товариств – Московського математичного товариства, а також Російського хімічного (Російського фізико-хімічного товариства). Публікації про останнє з них почастішали у зв'язку зі святкуванням ювілеїв його послідовника – Всесоюзного хімічного товариства імені Д. Менделєєва. Діяльність цього осередку в кінці XIX – на початку XX ст. в Україні вивчалася лише Я. Турченком. Однак і в цих розвідках подавалися, в основному, відомості виключно про утворення товариств, проведення ними засідань, на яких обговорювалися галузеві питання, організація публічних лекцій і курсів, участь членів у з'їздах природознавців і лікарів, а також у практичній інженерній справі та розвитку теоретичних галузевих знань тощо.

5.3. Науково-технічні товариства в сучасному історіографічному просторі

У сучасній науковій літературі в контексті розвитку науки й техніки в Україні XIX – початку XX ст. висвітлюється робота ІРТТ і його відділень. Характерними є розвідки В. Галайби [151] та декілька видань, приурочених до 140-річчя створення наукового осередку [152]. Загалом дослідники високо оцінили діяльність товариства: «РТТ ставило своєю ціллю вільний розвиток виробничих сил Росії, підвищення рівня її промисловості з допомогою техніки та широкого поширення наукових і технічних знань. Створення РТТ започаткувало активну участь науково-технічної громадськості в пришвидшеному розвитку науки, техніки та промисловості Росії… як прихильник незалежності промислового розвитку, активно сприяло становленню основних

галузей промисловості, пошуку та використання вітчизняної сировини» [153].

На відміну від радянського історіографічного періоду з кінця 1990-х рр. дослідницький акцент змістився із загального вивчення історії РТТ на дослідження діяльності його місцевих відділень, у тому числі і в Україні. Так, еволюції процесу цукровиробництва в кінці XIX – на початку XX ст. (власне, головному напряму діяльності Київського відділення ІРТТ) присвячено декілька дисертаційних досліджень вітчизняних істориків (В. Олянич [154], Л. Раковський [155]). Докторська дисертація Л. Раковського побудована на широкому фактичному матеріалі, почерпнутому з періодичних видань місцевого відділення – «Записки Київського відділення» та «Щорічник з цукрової промисловості», а також із архівних фондів. В окремих розділах дисертант представив наукові здобутки, податкову політику, процес монополізації у галузі цукрової промисловості, а також формування науково-технічної інтелігенції та організацію технічної освіти. У роботі зустрічаємо аналіз поглядів і наукових здобутків членів Київського відділення РТТ.

О. Горецький проаналізував наукову, інженерну, організаційну й громадську діяльність відомого вітчизняного ученого, інженера шляхів сполучення, фахівця у галузі залізничного транспорту С. Карейші, який активно працював у Київському відділенні ІРТТ та неодноразово публікувався у виданнях товариства, був не тільки активним дописувачем журналу «Инженер», але й багаторічним членом його редколегії [156].

Проте найбільш повно історію Київського відділення Російського технічного товариства протягом 1871-1919 рр. вивчила О. Пилипчук [157], показавши передумови виникнення відділення, зокрема вплив на цей процес цукрової промисловості в регіоні. У роботі відображено суспільно-політичні умови діяльності КВ РТТ, його організаційний устрій, громадську й педагогічно-просвітницьку діяльність. Головною метою Київського відділення, на думку дослідниці, було вдосконалення виробництва цукру, що, в свою чергу, давало змогу не залежати від закордонного цукру, а використовувати власні матеріали, власну працю та можливості держави.

Окрім КВ РТТ, О. Пилипчук охарактеризовано роботу й іншого осередку – Всеросійського товариства цукрозаводчиків, які тісно співпрацювали в галузі цукрової промисловості. Різниця

полягала в тому, на чому наголошує автор, що ВТЦ мало на меті передусім збагачення власних капіталів, а КВ РТТ фактично працювало на інтереси магнатів-цукрозаводчиків, як перших і основних споживачів науково-технічного потенціалу КВ РТТ.

У дисертації відображено зміни в організаційному устрої осередку, показана робота спеціальних відділів, участь КВ РТТ у міжнародних виставках і з'їздах, широко висвітлена організаційна діяльність в умовах Першої світової та Громадянської воєн, а також здійснено типологічний аналіз системи періодичних видань відділення. Окрім того, відображена робота Механічно-будівельного і Фотографічного відділів, де обговорювалися актуальні питання залізничного транспорту, теоретичної і прикладної механіки тощо.

О. Пилипчук виділено два основні періоди функціонування КВ РТТ у дослідженнях проблем цукрової промисловості та споріднених з нею галузей:

- І період – 1871-1888 рр. – вузькоспеціалізованість організації;
- ІІ період – 1888-1919 рр. – перетворення організації на загальнотехнічну.

З'ясовано, що культурно-просвітницька роль Київського відділення РТТ у популяризації науково-технічних знань полягала в облаштуванні мережі середньо-спеціальних закладів, читанні публічних лекцій, виданні періодичних журналів і науково-популярної літератури. При відділенні створювалися музеї і виставки, засновувалися премії, організовувалися хімічні лабораторії, підтримувалися активні зв'язки з іншими науковими товариствами й організаціями.

Дослідницею вперше у спеціальній літературі на основі історико-наукового аналізу виявлено особливості й визначено основні наукові та науково-технічні напрямки діяльності Київського відділення РТТ: а) техніка і технологія цукрового виробництва; б) хімія цукрового виробництва; в) дослідження проблем землеробства в цукровій промисловості; г) вивчення окремих питань геології у зв'язку з розвитком цукрової промисловості; д) економіка і статистика цукрового виробництва. Після 1888 р. у Київському відділенні РТТ виникли й інші напрями досліджень, присвячені залізничному транспорту, фотографії та технічному облаштуванню м. Києва.

О. Грицюта ще більше поглибила вивчення історії КВ РТТ, розкривши роль і значення механіко-будівного відділу цього

осередку (1888-1915 рр.) в розгортанні наукових досліджень у галузі залізничного транспорту [158]. Дослідницею проаналізовано історичні обставини, що зумовили потребу виникнення відділу, виокремлено періоди його діяльності, опрацьовано публікації членів відділу, здійснено аналіз напрямків наукових досліджень членів відділу в галузі залізничного транспорту, а також місце наукової спадщини інженерів-членів МБВ КВ РТТ у контексті розвитку технічної науки означеного періоду.

Як стверджує автор, у перші роки свого існування КВ РТТ було вузькогалузевою організацією і займалося лише проблемами цукрового виробництва. Згодом воно розширилося, включивши до своєї структури відділи з інших напрямків інженерної діяльності. О. Грицюта досить детально розкрила початковий період існування механіко-будівного відділу товариства, вважаючи, що відкриття відділів стало можливим унаслідок формування в 60-х рр. XIX ст. у Південно-Західному регіоні прошарку технічної інтелігенції, яка, набувши відповідного статусу і досвіду, прагнула створити науково-технічну організацію, що мала відігравати роль центру з науково-технічних досліджень.

До форм науково-просвітницької діяльності відділу дослідницею віднесено участь у роботі науково-технічних виставок і музеїв, будівництві власного будинку товариства, влаштуванні Курсів кочегарів, участь у роботі технічних дорадчих з'їздів представників російських залізниць.

О. Грицюта виділила три періоди в діяльності відділу:

- I – період неофіційної діяльності в складі КВ РТТ, проведення загальнотехнічних бесід (1880-1888 рр.);
- II – період становлення, створення структури та формування видів діяльності відділу. У цей період головним напрямком наукової діяльності були дослідження в галузі залізничного транспорту (1888–1906 рр.);
- III – період розширення наукових інтересів – відбулося зміщення акцентів діяльності із залізничного напрямку на проблеми комунального господарства, будівництва й електрики (1906–1915 рр.) [159].

У дисертаційному дослідженні О. Грицюти розглянуто наукову діяльність і практичні розробки членів Механіко-будівного відділу КВ РТТ, у результаті чого доведено, що в українській залізничній науці ідея упровадження сигналізації на

залізницях Південно-Західного регіону й використання у цій галузі передового досвіду іноземних учених і винахідників належить саме інженерам МБВ КВ РТ. Організація перевезень і управління на транспорті була досить актуальним пунктом у стратегічному плані діяльності відділу. Відділ став потужною науково-дослідною базою, де проходили апробацію результати експериментальних досліджень, що згодом ставали підґрунтям для серйозних наукових робіт. МБВ КВ РТТ був першим і довгий час єдиним на Україні осередком із науково-технічних досліджень у галузі розвитку техніки залізничного транспорту в другій половині XIX ст. Наукова розвідка О. Грицюти залишається наразі найповнішим і найгрунтовнішим дослідженням із цієї проблематики. Дослідницею було також оприлюднено ряд статей, які дають науковому загалу змогу ближче ознайомитися з її науковим доробком [160].

Історію Катеринославського відділення Російського технічного товариства вивчали В. Савчук і Н. Кушлакова [161], П. Чорнобай [162]. Останній із авторів, проаналізувавши процес становлення і розвитку осередку, акцентував увагу на тому, що, розпочавши роботу у 1894 р., до 1899 р. воно майже згорнуло свою діяльність у зв'язку з відсутністю в місті представників технічної інтелігенції. І лише з відкриттям у 1899 р. Катеринославського вищого гірничого училища відновило роботу [163]. Головними напрямами діяльності відділення П. Чорнобай визначив питання, пов'язані з покращенням благоустрою міста, його активну участь у технічних виставках, організацію екскурсій, видавничу діяльність (друк «Записок Екатеринославского отделения Русского технического общества»), читання публічних лекцій. Автором згадано про співпрацю відділення з іншими науковими осередками як Катеринослава, так і України загалом.

Окремий розділ в історичному нарисі присвячений висвітленню внеску викладачів Катеринославського вищого гірничого училища в діяльність відділення, характеристиці постатей Л. Ячевського – голови осередку (1901-1903 рр.), професора мінералогії училища з 1899 до 1903 рр., П. Рубіна – останнього голови осередку (1916-1919 рр.), професора металургії училища та ін.

У розвідці достатньо уваги приділено й питанню організації курсів для дорослих у 1905 р., які проіснували до 1917 р., що оцінюється автором дослідження досить високо, адже свідчить

про те, що члени товариства, засновуючи професійно-технічні школи й організовуючи лекції, піклувалися про створення у регіоні кадрів для виробництва.

П. Чорнобаєм проаналізовано роботу відділення і його комісій у період Першої світової війни і після 1917 р. У монографії вміщено статтю А. Родзевича-Білевича «Краткий обзор деятельности Екатеринославского Отделения Императорского Русского технического общества за последнее десятилетие» про діяльність відділення за період 1899-1909 рр., вперше надруковану на шпальтах «Записок»; представлені списки членів відділення на початку і в кінці його діяльності, що підтверджує факт значного розширення особового складу осередку та його зростаючу популярність, на чому й наголошував автор дослідження.

Публікація Ю. Гузенка присвячена створенню і формам роботи Миколаївського відділення ІРТТ у 90-х рр. XIX ст. [164]. Історію Харківського відділення товариства, зокрема його просвітницьку діяльність, подала Н. Фрадкіна [165].

Окрім відділень Російського технічного товариства, сучасними дослідниками вивчається історія інших науково-технічних угруповань (розвідка В. Савчука про зібрання інженерів Російської імперії [166], дослідження І. Довжука й І. Симоненко). У дисертації та статті І. Симоненко висвітлена роль інженерно-технічної інтелігенції в розвитку промисловості на Півдні України в другій половині XIX – на початку XX ст. [167]. Ця проблематика згодом була розширена й доповнена в монографії І. Довжука та І. Симоненко [168]. Дослідниками виявлено причини кількісного зростання кадрів інженерно-технічної інтелігенції, проаналізовано їхній склад, проблеми становлення системи вищої та середньої технічної школи з підготовки кадрів, розкрито й оцінено внесок інженерно-технічних працівників у розвиток залізорудної та металургійної промисловості Півдня України, а також подано інформацію про участь інженерно-технічної інтелігенції в науково-технічних товариствах, висвітлено роль цих осередків у модернізації важкої промисловості українського Півдня (четвертий розділ дисертації, третій розділ монографії).

І. Довжук та І. Симоненко звернули увагу на такі науково-технічні товариства Російської імперії, як Російське технічне товариство, Товариство гірничих інженерів, Південноросійське товариство технологів, Російське металургійне товариство тощо. Останнє з них зі своїми відділеннями в Україні значно вплинуло на розвиток металургійної промисловості Півдня.

У дослідженні відзначено, що діяльність відділень РТТ мала більш практичний напрямок, аніж центрального товариства, а їхніми членами були переважно керівники промислових підприємств та інженери, безпосередньо зайняті на виробництві, фабриканти й заводчики і значно меншою мірою – чиновники державного апарату й професори [169].

У цілому автори відзначали вагомий внесок науково-технічних товариств у справу розповсюдження фахових знань, вивчення корисних копалин, розвідку надр Кривого Рога, Донбасу, вирішення практичних завдань промислового виробництва. Члени товариств проводили масштабну наукову роботу, виконували науково-дослідницькі та проектні роботи. Окрім того, у працях висвітлено внесок у науково-технічний прогрес металургійної промисловості Півдня України професорів технічних навчальних закладів Харкова, Києва, Катеринослава, більшість з яких були дійсними членами науково-технічних товариств (П. Рубін, Л. Фортунато, І. Бардін, А. Виноградов та ін.).

Розвідки з історії фізики в незалежній Україні є переважно довідкового характеру, написані у формі навчальних посібників або ж охоплюють надто широкий хронологічний відрізок, що не дозволяє глибоко прослідкувати процес функціонування галузевих наукових осередків XIX – початку XX ст. Ґрунтовного монографічного видання з проблематики також наразі немає. Українські й російські дослідники К. Андрієвський, Г. Кордун, В. Мілантьєв, А. Проказа висвітлили теорію становлення і розвитку фізики від її зародження до сучасності, у контексті чого наукові товариства на теренах України XIX – початку XX ст. згадувалися побіжно [170]. У навчальному посібнику М. Шута і Н. Форостяної основна увага приділена розгляду внеску українських учених у світову науку. У цій праці вміщено розділи про Київський і Новоросійський університети, викладання дисциплін на фізико-математичних факультетах, а також проаналізовано науковий доробок М. Авенаріуса, М. Умова та інших учених-фізиків. Тут є окремі згадки про наукові товариства при університетах, однак їхня діяльність належним чином не розкрита [171].

У роботі І. Зачека стисло викладено досягнення українських фізиків, до яких автори віднесли всіх учених, які народилися в Україні та працювали в державі чи поза її межами, а також тих, які народилися в інших країнах, але проводили наукову роботу на

території України. Цей аспект є досить важливим для становлення вітчизняної фізики, адже якщо в радянський період відзначався внесок учених до загальноросійської науки, то в цьому виданні чітко окреслено їхній внесок до вітчизняної фізики. Зокрема, серед напрацювань учених XIX – початку XX ст. проаналізовано наукові здобутки М. Шіллера, М. Умова, М. Авенаріуса, Й. Косоногова, Г. Де-Метца, М. Пильчикова та ін. [172]. У довіднику В. Шаромової, неодноразово перевиданому, стисло подано факти з життя і наукової діяльності понад 510 українських фізиків і 98 астрономів, проаналізовано їхні досягнення, наукові здобутки й технічні винаходи [173].

У монографії сучасних вітчизняних науковців В. Толока, В. Когана та В. Власова висвітлено регіональний аспект становлення і розвитку фізики в м. Харкові, зокрема прослідковано роботу ряду навчальних і галузевих науково-дослідних інститутів XIX-XX ст. Автори не оминули увагою й відомих фізиків, які працювали в місті та брали безпосередню участь у роботі наукових товариств, наприклад, М. Пильчикова – активного члена Товариства фізико-хімічних наук. Загалом автори дослідження переконані, що «у кінці XIX – на початку XX ст. у Харківському університеті був створений великий науковий потенціал, панувала творча атмосфера серед його викладачів і учених», що, власне, було сприятливою базою для утворення і діяльності різноманітних наукових колективів і груп [174].

До питання функціонування математичних товариств України XIX – початку XX ст. звернулася Л. Кузьмич у контексті розвитку фахової освіти. Так, у дисертації дослідницею розкрито внесок в науку й освітянську справу видатних математиків і педагогів Миколаївщини, Одещини й Херсонщини, показано внесок викладачів Новоросійського університету, училищ та інших середніх навчальних закладів регіону в розробку питань математики; висвітлено значення журналу «Вестник опытной физики и элементарной математики» й видавництва «Mathesis» у розвитку математичної культури та навчання математики (на сторінках зазначених видань публікувалися наукові праці фахівців, статті методичного характеру, рецензії на підручники, реферати і виступи на засіданнях фізико-математичних товариств і з'їздів природодослідників). Авторкою прослідковано життєвий і творчий шлях В. Єрмакова, засновника і члена Київського фізико-математичного товариства, редактора «Журнала элементарной математики» (до перенесення останнього до м. Одеси з трохи зміненою назвою) [175].

У навчальному посібнику О. Тадеєва і Н. Міськової у контексті вивчення початкової математичної освіти в Україні на рубежі XIX-XX ст., зокрема аналізу навчальних планів, програм і підручників з математики в школах, внеску окремих учених у вивчення математичної науки, побіжно окреслено і внесок членів Київського фізико-математичного, Харківського математичного товариств, Математичного відділення Новоросійського товариства природознавців, а також Математично-природописно-лікарської секції Наукового товариства імені Т. Г. Шевченка в розвиток і становлення фахової освіти [176].

Безпосередньо до наукового доробку Харківського математичного товариства звернулася Н. Кушлакова, опублікувавши ряд наукових статей [177], дисертаційне дослідження [178], згодом – монографію у співавторстві з В. Савчуком. Так, автори прослідкували історію товариства протягом усього періоду його існування (1879-1930 рр.): здійснили компаративний аналіз статутів Харківського (1879 р.), Московського (1867 р.) й Единбурзького (1883 р.) математичних товариств, відзначивши, що статут ММТ був досконалішим, ніж перший статут ХМТ, адже містив пункти про структуру осередку, обов'язки його членів, гарантував створення каси та бібліотеки, чого в установчому документі ХМТ не було [179]. Відмінність закордонного товариства полягала лише в тому, що воно не публікувало наукові доповіді своїх членів, які залишалися в рукописах і вважалися власністю товариства [180].

Н. Кушлаковою і В. Савчуком усебічно проаналізовано різні аспекти функціонування і діяльності Харківського математичного товариства, зокрема механізм формування складу осередку, динаміку змін протягом його існування (встановлено, що кількісний склад товариства неухильно зростав), подано таблиці й графіки щодо персонального складу. Окремий параграф монографії приділено педагогічним питанням, які розглядалися членами ХМТ: проблемам підготовки учительських кадрів, аналізу підручників із математики тощо, формуванню і роботі бібліотеки, участі в суспільному житті (конгресах і з'їздах фахівців, влаштуванні курсів і виставок). Н. Кушлакова та В. Савчук довели, що педагогічна діяльність ХМТ поділялася на два періоди: I – 1879-1892 рр.; II – 1908-1917 рр. [181], причому протягом другого періоду вона була більш активною й насиченою [182].

Авторами розглянуто наукові доповіді й повідомлення

членів товариства, детально висвітлено питання фінансового становища товариства (членські внески, урядові й університетські субсидії, формування бюджету тощо), значна увага приділена показу видавничої діяльності осередку, згадано про обмін друкованою продукцією з іншими науковими товариствами й установами, проаналізовано перекладацьку й редакторську роботу членів товариства. В окремому параграфі монографії проаналізовано роботи математичного змісту, зокрема з теорії ймовірностей, геометрії, гравіметрії, астрономії тощо, опубліковані на сторінках журналу ХМТ «Сообщения Харьковского математического общества», що дало змогу з'ясувати загальні тенденції й особливості функціонування періодичного органу в різні роки. Охарактеризовано внесок найвідоміших членів ХМТ у розвиток математичної науки, проаналізовано погляди В. Стеклова,О. Ляпунова, Д. Синцова, А. Пшеборського, досліджено зв'язки й наукові контакти ХМТ з іншими товариствами й академічними установами. Це дослідження на сьогодні залишається найгрунтовнішою роботою з історії Харківського математичного товариства протягом усього періоду його функціонування. Такого аналізу заслуговують й інші математичні товариства України XIX – початку XX ст.

Останнім часом багато матеріалів за темою знаходимо в Інтернет-мережі [183], проводиться багато наукових конференцій з історії науки і техніки, учасники яких обговорюють питання функціонування наукових товариств України XIX – початку XX ст. Так, у матеріалах наукової конференції, проведеної у Полтаві (2007 р.) [184], вміщено статті Цехмістер Ю. «Харківське математичне товариство як центр пропаганди і розповсюдження математичних знань в кінці XIX – на початку XX ст.» (с. 72-75), Хливнюк А. «Памятникоохранительная деятельность общественных научных объединений в досоветском Крыму» (1887-1920 гг.) (с. 86-88), Сандул І. «Просвітницька діяльність Одеського відділення Імператорського Російського технічного товариства» (с. 100-102), Пилипчук О. «Розвиток проблем залізничного транспорту та окремих питань прикладної і теоретичної механіки в Київському відділенні Російського технічного товариства» (с. 262-266).

Оприлюднено збірник матеріалів наукової конференції у Києві (2010 р.) [185]. І. Батов у статті «Внесок Одеського відділення Російського технічного товариства у розвиток науки й техніки на Півдні України наприкінці XIX ст.» (с. 4-7) прийшов до таких

висновків: Одеське відділення РТТ було створено з метою сприяння розвитку техніки й промислової справи на Півдні України, зокрема в Херсонській, Катеринославській, Таврійській губерніях; програма відділення рівноцінно переслідувала і наукові інтереси, й практичні завдання задля розвитку вітчизняної техніки та промисловості; основним внеском у технічний розвиток Півдня України є перевірка товариством технічних проектів або призначення своїх членів для керівництва над безпосереднім виконанням технічних проектів за запитами громад; обсягу завдань товариства відповідав вагомий запас засобів для їхнього досягнення, зокрема науковий потенціал, співпраця з іншими технічними товариствами та російським урядом, запозичення іноземного досвіду; товариство сприяло усуненню розриву між наукою і виробництвом, упровадженню новітніх досягнень науки і техніки у промисловість.

Дослідниця В. Кушлакова у статті «Катеринославське наукове товариство в часи жовтневого більшовицького перевороту 1917 року» (с. 86-90) побіжно охарактеризувала напрями діяльності товариства до ліквідації його радянською владою: створення природничо-історичного музею, спроби заснування в місті ботанічного саду, організація пересувних виставок вітчизняних художників, ініціювання питання про створення вченої архівної комісії в місті тощо. У матеріалах згаданої конференції, окрім того, вміщено розвідки: Пилипчук О. «Російське технічне товариство: віхи історії» (с. 112-115), Поштаренко Д. «Історія студентських наукових товариств Харкова» (с. 134-140), Сандул І. «Видатні професори Новоросійського університету як члени Одеського відділення Російського технічного товариства» (с. 147-151).

У матеріалах наукової конференції, проведеної в Києві (2011 р.) [186], уміщено публікації Кожушко Б., Шендеровського В. «Фізика в наукових та інженерно-технічних товариствах Львова і Чернівців» (с. 94-98), Пилипчук О. «Роль Російського технічного товариства в розвитку та пропаганді електротехніки» (с. 131-132), Сандул І. «Вивчення окремих питань в галузі виноробства в Одеському відділенні Російського технічного товариства» (с. 169-174).

У збірнику студентської наукової конференції (м. Харків, 2012 р.) знаходимо тези доповідей таких дослідників, як Грищенко Т. «Харківське товариство сільського господарства та сільськогосподарської промисловості у житті та творчій діяльності

М. М. Вольфа у 1915-1919 рр.» (с. 83-85); Поштаренко Д. «Досвід Харківського товариства сільського господарства у розвитку тваринництва Харківщини у кінці XIX – на початку XX ст.» (с. 121-123); Сопко Р. «Записки Харьковского отделения Императорского Российского технического общества» (1881-1908 рр.) як історичне джерело зі становлення вітчизняних науково-технічних шкіл» (с. 139-141) [187].

У цілому вказані наукові конференції засвідчують зацікавленість сучасною громадськістю різноманітними питаннями розвитку історії науки і техніки, у тому числі й діяльністю науково-технічних товариств на теренах України XIX – початку XX ст., які були невід'ємною складовою наукового теоретико-практичного простору.

Отже, в сучасній історико-технічній літературі дослідницька увага змістилася із загальної історії Російського технічного товариства на вивчення його регіональних відділень (Київського, Катеринославського, Миколаївського), які в радянський період вважалися лише придатками до загальноімперського об'єднання, тому знаходилися на маргінесі досліджень, а сьогодні кваліфікуються як досить потужні осередки технічної наукової думки та центри практичної інженерної справи. Проте далеко не всі існуючі відділення РТТ стали об'єктом спеціальних досліджень сучасних істориків науки. Наразі немає ні монографічних видань, ані дисертаційних досліджень про існуючі в Україні у XIX – на початку XX ст. інші технічні, інженерні й архітектурні товариства, а також наукові товариства фізико-хімічного та математичного спрямування (за виключенням Харківського математичного товариства).

---

[1] Абрагамсон А. А. Очерк деятельности механико-строительного отдела Киевского отделения Императорского русского технического общества за истёкшее сорокалетие / А. А. Абрагамсон. – К.: Лито-тип. т-ва И.Н. Кушнерёв и Ко, 1911. – 14 с.; Отчет о двадцатипятилетней деятельности Киевского отделения Императорского русского технического общества (1871-1896). – К., 1896. – 47 с.

[2] Абрагамсон А. А. Очерк деятельности механико-строительного отдела… – С. 3-4.

[3] Там само.

[4] Владимирский-Буданов М. Ф. Пятидесятилетие Императорского университета св. Владимира. 1834-1884. / М. Ф. Владимирский-Буданов. – К.: Изд-во тип. Имп. ун-та св. Владимира, 1884. – 59 с.; Очерки и заметки по истории университета: к 50-летнему юбилею университета Св. Владимира. – К., 1884. – 120 с.; Соловьёв И. М. Университетский вопрос во II половине XIX в. // В кн.: Три века:

Россия от смуты до нашего времени. Исторический сборник / И. М. Соловьёв. – М., 1913. – 295 с.; Цехановский В. Киевский политехнический институт императора Александра II / В. Цехановский. – К., 1898. – 39 с.

[5] Бунге М. А. Некролог В. А. Субботина / М. А. Бунге // Записки Киевского отделения Русского технического общества. – К., 1898. – Т. 28. – С. 503.

[6] Бунге М. А. Некролог Е. К. Фельца / М. А. Бунге // Записки Киевского отделения Русского технического общества. – К., 1906. – Т. 36. – С. 73-75.

[7] Бунге М. А. Некролог И. И. Рахманинова / М. А. Бунге // Записки Киевского отделения Русского технического общества. – К., 1898. – Т. 28. – С. 14-15.

[8] Бунге М. А. Некролог К. М. Феофилактова / М. А. Бунге // Записки Киевского отделения Русского технического общества. – К., 1901. – Т. 31. – С. 19.

[9] Бунге М. А. Некролог Л. И. Бродского / М. А. Бунге // Записки Киевского отделения Русского технического общества. – К., 1904. – Т. 34. – С. 567.

[10] Бунге М. А. Некролог Л. Л. Лундта / М. А. Бунге // Записки Киевского отделения Русского технического общества. – К., 1912. – Т. 42. – С. 1-4.

[11] Бунге М. А. Некролог Н. А. Терещенко / М. А. Бунге // Записки Киевского отделения Русского технического общества. – К., 1903. – Т. 33. – С. 18.

[12] Бунге М. А. Некролог Н. И. Харкевича / М. А. Бунге // Записки Киевского отделения Русского технического общества. – К., 1897. – Т. 27. – С. 405-407.

[13] Отчёт о деятельности Харьковского отделения Императорского русского технического общества за 1880-81 г. – Х., 1881. – 15 с.

[14] Отчёт о деятельности Николаевского отделения Императорского русского технического общества за 1895 г. – Николаев, 1896. – 56 с.; Отчёт о деятельности Николаевского отделения Императорского русского технического общества за 1896 г. – Николаев, 1897. – 33 с.; Отчёт о деятельности Николаевского отделения Императорского русского технического общества за 1897 г. – Николаев, 1898. – 33 с.; Отчёт о деятельности Николаевского отделения Императорского русского технического общества за 1898 г. – Николаев, 1899. – 30 с.; Отчёт о деятельности Николаевского отделения Императорского русского технического общества за 1900 г. – Николаев, 1901. – 49 с.; Отчёт о деятельности Николаевского отделения Императорского русского технического общества за 1903 г. – Николаев, 1904. – 23 с.; Отчёт о деятельности Николаевского отделения Императорского русского технического общества за 1907 г. – Николаев, 1908. – 26 с.

[15] Отчёт о деятельности Одесского отделения Императорского русского технического общества за 1895 г. – Одесса, 1896. – 110 с.; Отчёт о деятельности Одесского отделения Императорского русского технического общества за 1909 г. – Одесса, 1910. – 116 с.

[16] Киевское отделение Императорского русского технического общества. Краткий отчёт о деятельности отделения за 1871-81 гг. Каталог коллекции минеральных богатств Юго-Западного края, представленный отделением на выставку. – К., 1882. – 36 с.

[17] Протоколы и отчёты Киевского отделения Императорского русского технического общества за 1915 год. – К., 1915. – С. XIII-XXIX. – (Оттиск из «Записок КО ИРТО», т. XIV, № 5-6).

[18] Торжественное заседание и речи, произнесённые при освящении здания

Киевского отделения Императорского русского технического общества. – К., 1914. – 26 с. – (Оттиск из «Записок КО ИРТО», т. XLIV, № 5-6 и 11).

[19] Отчёт о деятельности Киевского политехнического общества за 1911 год. Год 1-й. – К., 1912. – 40 с. – (Киевское политехническое общество инженеров и агрономов).

[20] Отчёт Звенигородского Киевской губернии местного комитета общества улучшения народного труда за 1912 год. В память царя освободителя Александра II. – Звенигородка, 1913. – 21 с.

[21] Брокль Л. Очерк настоящего и будущего положения свеклосахарной промышленности в России вообще и в Юго-Западном крае в частности / Л. Брокль. – К., 1885. – 33 с.

[22] Волохов Л. Ф. Сахарная промышленность России в цифрах / Л. Ф. Волохов. – К., 1913. – 78 с.

[23] Цехановский М. Ю. Исторический обзор свеклосахарной промышленности / М. Ю. Цехановский. – К., 1904. – 130 с.; Цехановский М. Ю. Русская свеклосахарная промышленность в её прошлом и настоящем / М. Ю. Цехановский. – СПб., 1911. – 133 с.

[24] Янсон Ю. Э. Из путевых заметок о свеклосахарном хозяйстве малороссийских и юго-западных губерний (1867-1868 гг.) / Ю. Э. Янсон. – СПб., 1869. – 125 с.

[25] Толпыгин М. А. Организация деятельности Киевского отделения Императорского русского технического общества в отношении возможности достижения независимости от иностранных государств, как сахарной промышленности, так и населения России. Доклад инженера-технолога М. А. Толпыгина в общем собрании Киевского отделения Императорского русского технического общества, февраль 27 дня 1915 г. / М. А. Толпыгин. – К.: Типография АО «Пётр Барский в Киеве», 1915. – С. 11-12.

[26] Физико-математический факультет Харьковского университета за первые сто лет его существования (1805-1905) / Под ред. проф. И. П. Осипова и Д. И. Багалея. – Х.: Изд. университета, 1908. – 357 с. + Биографический словарь профессоров и преподавателей.

[27] Салтыков Н. О занятиях математической секции XII-го съезда естествоиспытателей и врачей (Отчёт, прочитанный в заседании Харьковского математического общества 5 февраля 1910 г.) / Н. Салтыков. – Х., 1910. – 5 с. – (Оттиск из «Записок Императорского Харьковского университета», 1910); Гольдгаммер Д. Столетие физики. Речь, произнесённая на 3-м общем собрании XI-го съезда руських естествоиспытателей и врачей (в С.-Петербурге 30 декабря 1901 г.) / Г. Гольдгаммер. – Одесса, 1902. – 16 с. – (Оттиск из популярно-научного журнала «Вестник опытной физики и элементарной математики»).

[28] На борьбу за материалистическую диалектику в математике. Сборник статей по методологии истории и методике математических наук. – М.; Л.: Гос. научно-техническое изд-во, 1931. – С. 10.

[29] Там само. – С. 10-12.

[30] Там само. – С. 13.

[31] Там само. – С. 143.

[32] Там само. – С. 144.
[33] Наукові установи та організації УСРР. – Х., 1930. – С. 5.
[34] Костомаров В. М. Из деятельности Русского технического общества в области машиностроения / В. М. Костомаров. – М.: Машгиз, 1957. – С. 10.
[35] Там само. – С. 11.
[36] Там само. – С. 15-16.
[37] К столетию научно-технических обществ (Материалы для докладов и бесед). – М., 1966. – 29 с. – (Всесоюзный совет научно-технических обществ); Научно-технические общества СССР. Ист. очерк / Авт.: Гриценко Н. Н., Оранжереева В. Ф., Алексеев Д. Г. и др. – М.: Профиздат, 1968. – 455 с.
[38] Научно-технические общества СССР. Ист. очерк ... – С. 85.
[39] Филиппов Н. Г. Источники по истории научно-технических обществ дореволюционной России / Н. Г. Филиппов // Советские архивы. – 1985. – № 3. – С. 51-55; Филиппов Н. Г. Научно-технические общества дореволюционной России / Н. Г. Филиппов // Вопросы истории, 1985. – № 3. – С. 31-45; Филиппов Н. Г. Съезды, созванные Русским техническим обществом в 1870-1904 гг. / Н. Г. Филиппов // Тр. Моск. гос. историко-архивного ин-та. – М., 1965. – С. 217-272. – (По истории госуд. учереждений СССР; Т. 19); Филиппов Н. Г. Научно-технические общества России (1866-1917 гг.): Учеб. пособ. / Николай Григорьевич Филиппов; отв. ред. А. А. Кузин. – М., 1975. – 214 с.; Филиппов Н. Г. Русское техническое общество. 1866-1905 гг.: автореф. дисс. на соискание уч. степени канд. ист. наук / Н. Г. Филиппов. – М., 1965. – 19 с.
[40] Филиппов Н. Г. Научно-технические общества России (1866-1917 гг.): Учеб. пособ. …
[41] Филиппов Н. Г. Съезды, созванные Русским техническим обществом…
[42] Гаранина С. П. «Записки Русского технического общества» в системе периодических изданий Русского технического общества: дис. … канд. пед. наук: 05.25.03 / С. П. Гаранина. – М., 1972. – 190 л.
[43] Ягодкин И. Общество славных традиций / И. Ягодкин // НТО СССР. – 1965. – № 7. – С. 60-63.
[44] Федоров А. С. Первое общество на Украине / А. С. Федоров // НТО СССР. – 1965. – № 8. – С. 60-63.
[45] Демченко Т. П. Діяльність Київського відділення Російського технічного товариства (1870-1914) / Т. П. Демченко // Укр. іст. жур. – 1981. – № 9. – С. 78-81; Демченко Т. П. До історії підготовки технічних кадрів для цукрової промисловості в дореволюційний період в Росії / Т. П. Демченко // Нарис з історії природознавства і техніки. – К., 1982. – Вип. 28. – С. 87-92; Демченко Т. П. Мережа освітніх закладів, створених на Україні відділеннями Російського технічного товариства / Т. П. Демченко // Історичні дослідження. Вітчизняна історія. – К., 1982. – Вип. 8. – С. 99-107.
[46] Демченко Т. П. Культурно-просветительская деятельность отделений Русского технического общества на Украине в 1970-1914 годы: дис. … канд. ист. наук: 07.00.02 / Демченко Тамара Павловна. – К., 1983. – 222 л.
[47] Техника в её историческом развитии: 70-е годы XIX – начало XX в. / Отв. ред.

С. В. Шухардин и др. – М.: Наука, 1982. – 510 с.

[48] Кричко В. А. Продолжая традиции… К 125-летию Русского Технического Общества / В. А. Кричко. – М.: Знание, 1991. – 64 с.

[49] Комарова И. И. Архитектурные общества в России XIX – начала XX вв. / И. И. Комарова // Архитектура СССР. – 1985. – № 5. – С. 108.

[50] Там само. – С. 108.

[51] Розенберг Ф. История физики / Фердинанд Розенберг; пер. с нем. И. Сеченова, перер. В. С. Гохманом. – М.; Л.: Глав. ред. общетехнической литературы и номографии. Тип. им. Евгении Соколовой (в Ленинграде), 1936. – Ч. 3: История физики за последнее XIX столетие. – Вып. 2. – 448 с.; Хвольсон О. Д. Характеристика развития физики за последние 50 лет / О. Д. Хвольсон. – Л.: Госиздат, 1924. – 218 с.

[52] Нариси з історії фізики в Росії. Посіб. для студ. і вчителів / Під ред. проф. А. К. Тімірязєва (перекл. Грінштейна Г. З.). – К.: «Радянська школа», 1951. – 436 с.; Очерки по истории физики в России. Пособ. для студ. и учителей / Под ред. проф. А. К. Тимирязева. – М.: Учпедгиз, тип. «Печатный двор» в Ленинграде; тип. Т-1, 1949. – 343 с.

[53] Нариси з історії фізики в Росії. Посіб. для студ. і вчителів… – С. 161.

[54] Гольдман О. Г. Фізика за сто років у Київському університеті / О. Г. Гольдман // В кн.: Розвиток науки в Київському університеті за сто років (1834-1934). – К., 1935. – С. 1-21; Киприанов А. И. Органическая химия в Киевском университете за 100 лет / А. И. Киприанов // Украинский химический журнал. – 1954. – Т. 20. – Вып. 2. – С. 128-141; Кравчук М. Математика та математики в Київському університеті за сто років (1834-1934) / М. Кравчук // В кн.: Розвиток науки в Київському університеті за сто років (1834-1934). – К., 1935. – С. 22-33.

[55] Кузьменко С. Н. Некоторые данные из истории развития химии в Харькове / С. Н. Кузьменко // Сообщения о научных работах членов Всесоюзного химического обществава им. Д. И. Менделеева. – 1949. – Вып. 1. – С. 34-35; Телетов С. Г. Основные направления развития коллоидной химии в Харьковском университете / С. Г. Телетов, Д. Н. Грицан, Т. А. Комарова // История и методология естественных наук. – 1982. – Вып. 28. – С. 204-211.

[56] Кушнир Е. А. Развитие математики в Черновицком университете (1875-1940) / Е. А. Кушнир, Л. Г. Королюк // Очерки по истории естествознания и техники. – 1986. – Вып. 32. – С. 10-13.

[57] Бычков В. П. Прогрессивная деятельность учителей математики – членов Бессарабского общества естествоиспытателей и любителей естествознания. 1904-1914 гг. / В. П. Бычков // В кн.: Из истории науки и техники Молдавии. Материалы III Молдавской конференции по истории науки и техники. Ноябрь, 1969. – Кишинёв, 1969. – С. 9-10.

[58] Юшкевич А. П. Математика и её преподавание в России XVII-XIX вв. / А. П. Юшкевич // Математика в школе. – 1947. – № 1. – С. 26-39; – № 2. – С. 11-21; – № 3. – С. 1-13; – № 4. – С. 17-30; – № 5. – С. 23-33; – № 6. – С. 26-37.

[59] Андреасов Л. М. Деятельность Физико-химического общества при

Харьковском университете (1872-1915 гг.) / Л. М. Андреасов // В кн.: Из истории отечественной химии. Роль ученых Харьковского университета в развитии химической науки. (Сб. статей). – Х.: Изд-во Харьковского ун-та, 1952. – С. 225-281; Андреасов Л. М. Краткий исторический очерк деятельности Физико-химического общества при Харьковском университете в 1872-1916 гг. / Л. М. Андреасов // В кн.: Тезисы докладов на Втором совещании по истории отечественной химии, Ленинград, апрель 1951 г. – М., 1951. – С. 41.

[60] Андреасов Л.М. Деятельность Физико-химического общества… – С. 227.

[61] Там само. – С. 230.

[62] Там само. – С. 250-281.

[63] Путята Т. В. Діяльність видатних механіків на Україні / Т. В. Путята, Б. Н. Фрадлін; під ред. А. Д. Коваленка. – К.: Держтехвидав УРСР, 1952. – С. 3.

[64] Там само. – С. 7.

[65] Там само. – С. 68.

[66] Там само. – С. 69.

[67]Кудрявцев П. С. Історія фізики / П. С. Кудрявцев; переклад з рос. вид. Риженко Ф. Я. – К.: Радянська школа, 1959. – Т. 2: Від Менделєєва до відкриття квантів (1870-1900 рр.). – 416 с.

[68] Агабабов Х. А. История физики: метод. пос. / Х. А. Агабабов. – М.: Учпедгиз, 1960. – 208 с.; Агабабов Х. А. История физики: пособ. для студ.-заочн. / Х. А. Агабабов. – [2-е изд., перер. и доп.]. – М.: Учпедгиз, 1963. – 247 с.

[69] Кудрявцев П. С. История физики и техники: учеб пос. для студ. пед. институтов / П. С. Кудрявцев, И. Я. Конфедератов. – [Изд. 2-е, перер. и доп.]. – М.: «Просвещение», 1965. – С. 330-331.

[70] История и методология естественных наук. Сборник / Ред. кол.: проф. Д. И. Гордеев (предс. и глав. ред.) и др. – М.: Издательство Московского университета, 1966. – Вып. 4: Астрономия, механика и физика (Материалы конференции 27 мая – 1 июня 1963 г.). – 1966. – С. 3.

[71] Там само. – С. 4-5.

[72] История и методология естественных наук. Сборник / Ред. кол.: проф. Д. И. Гордеев (предс. и глав. ред.) и др. – М.: Издательство Московского университета, 1965. – Вып. 3: Физика / Ред. проф. А. Х. Хргиан. – 1965. – С. 298.

[73] Григорьян А. Т. Эволюция механики в России / А. Т. Григорьян. – М.: Наука, 1967. – 168 с.; История и методология естественных наук. Сборник / Ред. кол.: проф. Д. И. Гордеев (предс. и глав. ред.) и др. – М.: Издательство Московского университета, 1965. – Вып. 3: Физика / Ред. проф. А. Х. Хргиан. – 1965. – 328 с.; История и методология естественных наук. Сборник / Ред. кол.: проф. Д. И. Гордеев (предс. и глав. ред.) и др. – М.: Издательство Московского университета, 1963. – Вып. 2: Физика / Ред. чл.-кор. АН СССР проф. А. С. Предводителев. – 1963. – 333 с.

[74] Развитие физики в России. Очерки / Под ред. чл.-кор. АН СССР А. С. Предводителева и проф. Б. И. Спасского. – М.: «Просвещение», 1970. – Т. 1: От начала XVIII века до Великой Октябрьской социалистической революции. – С. 200.

[75] Проценко П. А. Фізико-хімічне товариство при Київськму університеті та його

роль у розвиткові хімії XX ст. / П. А. Проценко // Вісник Київського університету. – 1966. – № 6. Серія фізична та хімічна. – С. 115-124.

[76] Гайдук Ю. М. Полтавский кружок любителей физико-математических наук. 1898-1917 / Ю. М. Гайдук, И. А. Наумов // Вопросы истории естествознания и техники. – 1969. – Вып. 1 (26). – С. 33-34.

[77] Чертов А. Г. Из истории распространения физических знаний в России / А. Г. Чертов // Физика в школе. – 1955. – № 6. – С. 86-89.

[78] Кононков А. Ф. Московское физическое общество им. П. Н. Лебедева / А. Ф. Кононков // История и методология естественных наук [Сб. статей] / Ред. кол.: проф. Д. И. Гордеев (предс.) и др. – М.: Изд-во Московского ун-та, 1965. – Вып. 3. Физика. – С. 270-272.

[79] Невская Н. И. О роли Физического общества при Петербургском университете в развитии астрофизики в России / Н. И. Невская // В кн.: Научные связи в Прибалтике в XVIII-XX веках. Материалы VII Прибалтийской конференции по истории науки, (Рига, 1968 г.). – Рига, 1968. – С. 66-67.

[80] История механики с конца XVIII века до середины XX века / Ред.-сост. Н. М. Меркулова, М. М. Рожанская; под общ. ред. А. Г. Григорьяна, И. Б. Погребысского. – М.: Наука, 1972. – 414 с.

[81] Мандрыка А. П. Взаимосвязь механики и техники (1770-1970) / А. П. Мандрыка; АН СССР, Ин-т истории естествознания и техники. – Л.: Наука, Ленинградское отделение, 1975. – С. 111.

[82] Из истории развития физико-математических наук: Сб. научн. трудов / Редкол.: А. Н. Боголюбов (отв. ред.) и др. – К.: Наукова думка, 1981. – С. 5-13.

[83] Янковский А. К. Физика / А. К. Янковский. – К., 1982. – 20 с. – (Библиотечка в помощь лектору «Развитие фундаментальных наук в Киеве» / К 150-летию г. Киева).

[84] Храмов Ю. А. Биография физики: хронологический справочник / Ю. А. Храмов; отв. ред. А. Г. Ситенко. – К.: Техника, 1983. – С. 6.

[85] Там само. – С. 6.

[86] Там само. – С. 7.

[87] Храмов Ю. А. Историко-научный анализ возникновения и развития ведущих физических школ I-й половины XX ст. и их вклада в создание основ современной физики: автореф. дисс. на соискание уч. степени д-ра физ.-мат. наук: спец. 07.00.10 «История науки и техники» / Ю. А. Храмов; АН УССР, Ин-т теоретической физики. – К., 1988. – С. 4.

[88] Рабинович И. М. О деятельности Календарной комиссии Русского астрономического общества. Май 1899 – февраль 1900 / И. М. Рабинович // В кн.: Материалы годичной конференции Ленинградского отделения Советского национального объединения историков естествознания и техники. – 1968. – Л., 1968. – С. 43-44.

[89] Буланже Ю. Д. Всесоюзное астрономо-геодезическое общество: Его прошлое и настоящее / Ю. Д. Буланже // Вестник академии наук СССР. – 1983. – № 11. – С. 125-130.

[90] К сорокалетию Нижегородского кружка любителей физики и астрономии

(1888-1928) // Мироведение. – 1928. – Т. 17. – № 4 (63). – С. 209-210.
[91] Туранский В. И. 75-летие Горьковского отделения Всесоюзного астрономо-геодезического общества. 1888-1963 / В. И. Туранский // Астрономический календарь. Ежегодник. Переменная часть на 1965 г. – 1964. – Вып. 68. – С. 253-264.
[92] Кулагин С. Г. Горьковскому астрономическому кружку – 80 лет / С. Г. Кулагин // Земля и Вселенная. – 1969. – № 2. – С. 77.
[93] Пономарёв С. М. Юбилей Нижнегородского кружка / С. М. Пономарёв, С. М. Порошин // Земля и Вселенная. – 1988. – № 6. – С. 61-68; Спасский Н. Н. Нижегородский кружок любителей физики и астрономии: (К 100-летию со дня организации) / Н. Н. Спасский // Геодезия и картография. – 1988. – № 10. – С. 56-60.
[94] Судаков С. Г. Деятельность русских профессиональных геодезических обществ / С. Г. Судаков // Геодезия и картография. – 1977. – № 5. – С. 69-71.
[95] Судаков С. Г. Топографо-геодезическая комиссия (1892-1907 гг.) / С. Г. Судаков // Геодезия и картография. – 1976. – № 9. – С. 64-68.
[96] Научные общества и учреждения // Природа. – 1919. – № 7-9. – Стлб. 377-386.
[97] Сластёнов А. И. Астрономия в Харьковском университете за 150 лет (1805-1955). Исторический очерк / А. И. Сластёнов. – Х.: Изд-во Харьковского университета, 1955. – 184 с.
[98] Луцкий В. К. История астрономических общественных организаций в СССР (1888-1941 гг.) / В. К. Луцкий; АН СССР. Институт истории естествознания и техники. – М.: Наука, 1982. – 261 с.
[99] Там само. – С. 31.
[100] Там само. – С. 64.
[101] Там само. – С. 76.
[102] Юшкевич А. П. История математики в России до 1917 года / А. П. Юшкевич. – М.: Наука, 1968. – С. 7.
[103] История отечественной математики: в 4 т. / Гл. ред. И. З. Штокало (отв. ред.) и др.; АН СССР, Ин-т истории естествознания и техники; АН УССР, Сектор истории техники и естествознания Ин-та истории. – К.: б. и., 1966. – Т. 2: 1801-1917 / И. З. Штокало (отв. ред.) и др. – К., 1967. – 616 с.
[104] Развитие естествознания в России (XVIII – начало XX в.) / Под ред. С. Р. Микулинского, А. П. Юшкевича. – М.: Наука, 1977. – 353 с.
[105] Там само. – С. 3-4.
[106] Там само. – С. 6.
[107] Там само. – С. 248.
[108] Харьковское математическое общество // Наука на Украине. – 1922. – № 1. – С. 85-88. – (Краткая заметка в святи с 40-летним юбилеем общества).
[109] Синцов Д. М. Харьковское математическое общество за 50 лет / Д. М. Синцов // В кн.: Труды I Всесоюзного съезда математиков (Харьков, 1930). – М.; Л., 1936. – С. 97-105.
[110] Ахиезер Н. И. Харьковское математическое общество / Н. И. Ахиезер // Учёные записки Харьковского университета. – Т. 65. Записки матем. отд. физ.-мат. факультета и Харьковского матем. об-ва. – Т. 24. – Х., 1956. – С. 31-39;

Марчевский М. Н. Харьковское математическое общество за первые 75 лет его существования (1879-1954) / М. Н. Марчевский // Историко-математические исследования. – Вып. IX. – [Под ред. Г. Ф. Рыбкина, А. П. Юшкевича]. – М., 1956. – С. 613-666.

[111] Гордевский Д. З. Педагогическая деятельность Харьковского математического общества за 90 лет его существования (1879-1969) / Д. З. Гордевский // Вопросы методологии и методики преподавания в высшей школе. – 1973. – Вып. 2. – С. 107-116.

[112] Там само. – С. 111.

[113] Белый Б. Н. Вопросы методики математики в работах Киевского физико-математического общества. 1890-1917 / Б. Н. Белый // Математика в школе. – 1962. – № 4. – С. 84-88; Белый Б. Н. О педагогической деятельности Киевского физико-математического общества / Б. Н. Белый // Сборник научных работ профессорско-преподавательского состава и аспирантов Киевского торгово-экономического института. – 1971. – Вып. 9. – С. 70-79.

[114] Белый Б. Н. Вопросы методики математики… – С. 84.

[115] Улітко А. Т. Розвиток математики і механіки на механіко-математичному факультеті Київського університету за 150 років / А. Т. Улітко // Вісник Київського університету. Математика і механіка. – 1983. – Вип. 25. – С. 6.

[116] Там само. – С. 6.

[117] Дахия С. А. «Журнал элементарной математики» (1884-1917) / С. А. Дахия // Историко-математические исследования. – Вып. IX. – [Под ред. Г. Ф. Рыбкина, А. П. Юшкевича]. – М., 1956. – С. 537-612; Дахия С. А. Русские методические и научно-популярные журналы по математике (1833-1917 гг.), их история и роль в развитии математического просвещения в России: автореф. дисс. на соискание уч. степени канд. пед. наук / С. А. Дахия. – К., 1956. – 19 с.

[118] Капица П. Л. Столетие «Журнала экспериментальной и теоретической физики» и роль журналов в развитии науки / П. Л. Капица // Успехи физических наук. – 1973. – Т. 111. – Вып. 3. – С. 535-543; Охременко Д. В. «Журнал элементарной математики» (1884-1886 гг.) и журнал «Вестник опытной физики и элементарной математики» (1886-1917 гг.) и их значение в усовершенствовании математико-педагогической культуры учителей и учащихся в России конца XIX и начала XX векав / Д. В. Охременко // Сборник трудов Московского областного педагогического института им. Н. К. Крупской. – 1972. – Т. 311. – Вып. 9. – С. 25-53.

[119] Добровольский В. А. Математика в Киевском политехническом институте за 50 лет (1898-1948) / В. А. Добровольский // Вопросы истории физико-математических наук. Материалы конференции, (Москва, 25 мая – 2 июня 1960 г.). – М.: Высшая школа, 1963. – С. 61-65; Добровольський В. О. Діяльність Київської математичної школи в дожовтневий період. 1908-1917 рр. / В. О. Добровольський // Нариси з історії техніки і природознавства. – 1962. – Вип. 1. – С. 131-144; Добровольський В. О. Роботи з історії математики на Україні за 110 років. 1850-1860 / В. О. Добровольський, В. В. Кокек // Історико-математичний збірник. – 1963. – № 4. – С. 10-36; Добровольский В. А. Развитие

математики в Киевском университете от его основания до 1917 г.: автореф. дисс. на соискание уч. степени канд. физ.-мат. наук / В. А. Добровольский. – М., 1956. – 13 с.

[120] Грацианская Н. Л. Василий Петрович Ермаков / Н. Л. Грацианская // Историко-математические исследования. – Вып. IX. – [Под ред. Г. Ф. Рыбкина, А. П. Юшкевича]. – М., 1956. – С. 667-690; Латышева К. Я. О работах В. П. Ермакова по теории дифференциальных уравнений / К. Я. Латышева // Историко-математические исследования. – Вып. IX. – [Под ред. Г. Ф. Рыбкина, А. П. Юшкевича]. – М., 1956. – С. 691-722.

[121] Рогаченко В. Ф. Математика во Львовском научном обществе им. Т. Г. Шевченко / В. Ф. Рогаченко // Вопросы истории физико-математических наук. Материалы конференции, (Москва, 25 мая – 22 июня 1960 г.). – М.: Высшая школа, 1963. – С. 56-60.

[122] Лейбман З. Б. Математическое отделение Новороссийского общества естествоиспытателей / З. Б. Лейбман // Историко-математические исследования. – 1961. – Вып. 14. – С. 393-440.

[123] Александров П. С. Московское математическое общество / П. С. Александров // Успехи математических наук. Новая серия. – 1946. – Т. 1. – Вып. 1. – С. 232-241; Александров П. С. Московское математическое общество. (К 75-летию со дня основания) / П. С. Александров // Вестник Академии наук СССР, 1942. – № 1. – С. 58-62.

[124] Шевелев Ф. Я. Из истории Московского математического общества / Ф. Я. Шевелев // Вестник Московского университета. Серия 1. Математика, механика. – 1963. – № 2. – С. 65-73; Шевелев Ф. Я. К истории Московского математического общества / Ф. Я. Шевелев // История и методология естественных наук. – 1966. – Вып. 5. Математика. – С. 62-74; Шевелев Ф. Я. К истории Московского математического общества / Ф. Я. Шевелев // Вестник Московского университета. Серия 1. Математика, механика. – 1963. – № 6. – С. 71-78; Шевелев Ф. Я. Про деякі зв’язки вчених України з Московським математичним товариством / Ф. Я. Шевелев // Нариси з історії техніки і природознавства. – 1966. – Вип. 8. – С. 101-105

[125] Шевелев Ф. Я. Из истории Московского математического общества. Вторая половина XIX в.: автореф. дисс. на соискание уч. степени канд. физ.-мат. наук / Ф. Я. Шевелев. – М., 1965. – 18 с.

[126] Гнеденко Б. В. К столетию Московского математического общества / Б. В. Гнеденко // Математика в школе. – 1965. – № 2. – С. 95-96; Меньшов Д. Е. Московское математическое общество в период 1910-1920 гг. / Д. Е. Меньшов // Успехи математических наук [Юбилей Московского математического общества]. – 1965. – Т. 20. – Вып. 3. – С. 19-20.

[127] Киселёв А. А. Санкт-Петербургское математическое общество в конце XIX в. / А. А. Киселёв // В кн.: Вопросы истории физико-математических наук. Межвузовская конференция. Материалы, (Москва, 25 мая – 2 июня 1960 г.). – М., 1963. – С. 41-42.

[128] Чугаев Л. Русское физико-химическое общество / Л. Чугаев // Наука и её

работники. – 1922. – № 1. – С. 14-20.

[129] Козлов В. В. Три четверти века Русского химического общества (1869-1944) / В. В. Козлов, А. Н. Лазарев // В кн.: 75 лет периодического закона Д. И. Менделеева и Русского химического общества. – М.; Л., 1947. – С. 117-260.

[130] Жуков И. И. К восьмидесятилетию «Журнала Русского химического общества» (1869-1949) / И. И. Жуков, А. И. Захарова // Журнал общей химии. – 1949. – Т. 19. – Вып. 2. – С. 205-209.

[131] Порай-Кошиц А. Е. Творчество русских ученых и химическая техника. (К 75-летию Русского химического общества) / А. Е. Порай-Кошиц // Журнал прикладной химии. – 1944. – Т. 17. – Вып. 9-10. – С. 477-486.

[132] Лазарев А. И. Роль Русского химического общества в развитии отечественной науки и техники / А. И. Лазарев // Химическая промышленность. – 1948. – № 6. – С. 19-23.

[133] Там само. – С. 19.

[134] Баумгарт К. К. История отделения физики Русского физико-химического общества / К. К. Баумгарт // В кн.: Научная сессия Ленинградского ун-та 1952-1953. Тезисы докладов по секции физ. наук. – Л., 1953. – С. 9-10; Соминский М. С. К истории физического отделения Русского физико-химического общества / М. С. Соминский // Журнал технической физики. – 1953. – Т. 23. – Вып. 3. – С. 553-574.

[135] Краткая история развития Русского физико-химического общества и возникновения Отделения прикладной химии // Журнал прикладной химии. – 1928. – Т. 1. – Вып. 1. – С. 1-5; Краткая история развития Русского физико-химического общества и возникновения Отделения прикладной химии. – М., 1928. – 16 с.

[136] Атахов О. І. Питання методики хімії в Російському хімічному товаристві / О. І. Атахов // Радянська школа. – 1957. – № 1. – С. 58-61.

[137] Алексеев А. Журнал русских химиков / А. Алексеев // Научно-технические общества СССР. – 1968. – № 9. – С. 3; Всесоюзному химическому обществу им. Д. И. Менделеева – 100 лет // Пластические массы. – 1968. – № 12. – С. 66-67; Всесоюзное химическое общество им. Д. И. Менделеева: Информация и обмен опытом / Редкол.: С. И. Вольфкович, В. В. Козлов, В. И. Семишин. – М.: Наука, 1972. – 52 с.; Вольфкович С. И. Развитие отечественной химии и Менделеевское общество. К 100-летию Всесоюзного химического общества им. Д. И. Менделеева / С. И. Вольфкович // Успехи химии. – 1969. – Т. 38. – Вып. 3. – С. 377-407; Будрейко Е. Н. Встреча в редакции / Е. Н. Будрейко // Журнал Всесоюзного химического общества им. Д. И. Менделеева. – 1983. – Т. 28. – № 3. – С. 115-119; Данилов С. Н. Столетие журнала Русского химического общества / С. Н. Данилов // Журнал общей химии. – 1970. – Т. 39. – Вып. 12. – С. 2603-2630; Кротиков В. А. К истории организации Русского химического общества / В. А. Кротиков // Вопросы истории естествознания и техники. – 1962. – Вып. 13. – С. 83-88; Крупнейший в мире союз химиков: (К 115-летию ВХО им. Д. И. Менделеева) // Техника и наука. – 1982. – № 12. – С. 16; Разумовский В. В. Столетие «Журнала общей химии» / В. В. Разумовский // Вестник Академии наук СССР. – 1969. – № 7. – С. 123-124; Роль русских и

советских ученых в развитии химии силикатов. К 100-летию со дня основания Всесоюзного химического общества им. Д. И. Менделеева. – М., 1968. – 24 с.; Русскому химическому журналу – сто лет // Химия и жизнь. – 1969. – № 9. – С. 16-17; Столетие Всесоюзного химического общества им. Д. И. Менделеева. Материалы Юбилейного пленума общества 24 октября 1968 г. – М., 1969. – 96 с.; Фигуровский Н. А. К 100-летию Всесоюзного химического общества им. Д. И. Менделеева / Н. А. Фигуровский // Химия в школе. – 1968. – № 5. – С. 9-13; Хомченко Г. П. Всесоюзное химическое общество имени Д. И. Менделеева / Г. П. Хомченко // Химия в школе. – 1957. – № 5. – С. 32-36; Ципенюк Ю. М. Из истории Журнала Русского физико-химического общества – ЖЭТФ (К столетию со дня основания русского физического журнала) / Ю. М. Ципенюк // Журнал экспериментальной и теоретической физики. – 1973. – Т. 64. – Вып. 1. – С. 3-42; Штеккер О. А. 100-летие Всесоюзного химического общества им. Д. И. Менделеева / О. А. Штеккер // В кн.: Конференция молодых ученых-химиков, посвящённая 100-летию Всесоюзного химического общества им. Д. И. Менделеева. Тезисы докладов, (Владимир, 26-27 мая 1969 г.). – Владимир, 1969. – С. 3-4.

[138] Козлов В. В. Всесоюзное химическое общество имени Д. И. Менделеева (1868-1968) / В. В. Козлов; под ред. акад. С. И. Вольфковича. – М.: Наука, 1971. – 563 с.; Козлов В. В. Очерки истории химических обществ в СССР / В. В. Козлов; под ред. акад. С. И. Вольфковича. – М.: Изд-во Академии наук СССР, 1958. – 610 с.

[139] Козлов В. В. Очерки истории химических обществ в СССР / В. В. Козлов; под ред. акад. С. И. Вольфковича. – М.: Изд-во Академии наук СССР, 1958. – С. 3.

[140] Там само. – С. 7.

[141] Козлов В. В. Столетие Всесоюзного химического общества им. Д. И. Менделеева / В. В. Козлов // Журнал Всесоюзного химического общества им. Д. И. Менделеева. – 1968. – Т. 13. – № 5. – С. 482-492; Козлов В. В. Этапы большого пути / В. В. Козлов // Научно-технические общества СССР. – 1968. – № 9. – С. 1-3.

[142] Козлов В. В. 50 лет института / В. В. Козлов; при участии А. И. Феофилова, Н. А. Архангельского и Д. М. Генкина. – М.: Госторгиздат, 1957. – 195 с.

[143] Турченко Я. И. Основные пути развития общей, неорганической и физической химии на Украине (XIX ст. и первая половина XX ст.) / Я. И. Турченко; отв. ред. М. П. Котов . – К.: Изд-во Киевского ун-та, 1957. – 434 с.; Турченко Я. І. Діяльність на Україні Всесоюзного хімічного товариства ім. Д. І. Менделєєва. 1868-1968 / Я. І. Турченко // Нариси з історії техніки і природознавства. – 1970. – Вип. 11. – С. 32-39.

[144] Турченко Я. І. Діяльність на Україні Всесоюзного хімічного товариства ім. Д. І. Менделєєва… – С. 35.

[145] Колосов Ю. Участие русских химиков в работе «Вольного экономического общества» / Ю. Колосов // Учёные записки (Ленингр. гос. орд. Ленина ун-та им. А. А. Жданова). – 1949. – № 117. Сборник студенческих работ. – Вып. 1. – С. 11-33.

[146] Зайцева Л. Л. Первая радиологическая лаборатория в России / Л. Л. Зайцева //

Труды Института истории естествознания и техники АН СССР. – 1957. – Т. 19. – С. 197-218.

[147] Баталин А. Х. Из истории подготовки химиков-аналитиков в дореволюционной России. (С.-Петербургское пробирное училище) / А. Х. Баталин // Вестник Чкаловского отдела Всесоюзного хим. об-ва. – 1956. – Вып. 6. – С. 3-15; Каблуков И. А. Из воспоминаний о химии в Московском университете с семидесятых годов XIX века / И. А. Каблуков // Успехи химии. – 1940. – Т. 9. – Вып. 6. – С. 727-733.

[148] Наметкин С. С. Химия в Московском университете за 185 лет / С. С. Наметкин // Успехи химии. – 1940. – Т. 9. – Вып. 6. – С. 703-726.

[149] Волков К. До історії хімічної науки в Київському університеті за сто років / К. Волков // В кн.: Розвиток науки в у Київському університеті за сто років (1834-1934). – К., 1935. – С. 230-259; Из истории отечественной химии. Роль ученых Харьковского университета в развитии химической науки. (Сб. статей). – Х.: Изд-во Харьковского ун-та, 1952. – 324 с.; Макареня А. А. Малое химическое общество при Петербургском университете (1832-1902 гг.) / А. А. Макареня // Вестник Ленинградского университета. – 1959. – № 22. Серия физики и химии. – Вып. 4. – С. 140-145; Очерки по истории органической химии в Киевском университете / Авт.: А. И. Киприанов, Ф. С. Бабилев, Л. К. Мушкало и др.; под. ред. А. И. Киприанова. – К.: Изд-во Киевского ун-та, 1954. – 132 с.; Развитие аналитической химии на Украине / АН УССР. Отделение истории естествознания и техники Института истории. Институт коллоидной химии. Редкол.: А. Т. Пилипенко (отв. ред.) и др. – К.: Наукова думка, 1982. – 368 с.

[150] Соловьёв Ю. И. История химии в России: научные центры и основные направления в исследовании / Ю. И. Соловьёв. – М.: Наука, 1985. – 415 с.

[151] Галайба В. В особі технічного товариства місто мало великого порадника / В. Галайба // Вечірній Київ, 1996. – 19 квітня.

[152] Инженеры Крыма: к 140-летию создания первого научно-технического общества / А. С. Слепокуров (сост.); Творческий союз научных и инженерных объединений (обществ) Крыма. – Симферополь, 2006. – 86 с.; К 140-летию Русского Технического Общества / В. В. Козырь (сост.). – СПб., 2006. – 31 с.

[153] Инженеры Крыма… – С. 6.

[154] Олянич В. В. Розвиток цукрової промисловості на Лівобережній Україні (наприкінці XIX – початку XX ст.): дис… канд. іст. наук: 07.00.01 / Олянич Валентина Володимирівна. – Х., 2000. – 350 арк.

[155] Раковский Л. Е. Сахарная промышленность Украины в 60-90-е гг. XIX века: дис. … д-ра ист. наук: 07.00.02 / Раковский Леонид Эдуардович. – К., 1995. – 490 л.

[156] Горецький О. А. Науковий доробок С. Д. Карейші (1854-1934) в галузі залізничного транспорту: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук : спец. 07.00.07 «Історія науки і техніки» / О. А. Горецький; Держ. екон.-технол. ун-т трансп. – К., 2009. – 19 с.

[157] Пилипчук О. О. Історія Київського відділення Російського технічного товариства (1871-1919): автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук:

спец. 07.00.07 «Історія науки і техніки» / О. О. Пилипчук; НАН України. Центр досліджень науково-технічного потенціалу та історії науки імені Г. М. Доброва. – К., 2006. – 20 с.; Пилипчук О. О. Вирішення проблем історії техніки через призму дослідження історії Київського відділення Російського технічного товариства (1871-1918) / О. О. Пилипчук // Історія української науки на межі тисячоліть. – К., 2004. – Вип. 17. – С. 173-180; Пилипчук О. О. «Записки Київського відділення Російського технічного товариства»: історія виникнення і зміст (1870 – 1918 рр.) / О. О. Пилипчук // Вісник Харківського університету. Серія «Історія та географія». – 2002. – Вип. 12. – С. 56-61; Пилипчук О. О. Становлення науково-дослідницької діяльності у Київському Відділенні Російського технічного товариства на початку 70-х років XIX ст. / О. О. Пилипчук // Історія української науки на межі тисячоліть. – 2003. – Вип. 13. – С. 101-108; Пилипчук О. О. Становлення та розвиток Київського відділення Російського технічного товариства (1871-1918) / О. О. Пилипчук // Наука і наукознавство. – К., 2005. – № 1. – С. 103-110; Пилипчук О. Дослідження проблем землеробства цукрової промисловості в Київському відділенні Російського технічного товариства / О. Пилипчук // Історія української науки на межі тисячоліть. – К., 2006. – Вип. 25. – С. 157-168.

[158]Грицюта О. О. Роль механіко-будівного відділу Київського відділення Російського технічного товариства у розгортанні наукових досліджень в галузі залізничного транспорту: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: спец. 07.00.07 «Історія науки і техніки» / О. О. Грицюта; Держ. екон.-технол. ун-т транспорту. – К., 2010. – 20 с.

[159] Там само. – С. 9-10.

[160] Грицюта О. О. Діяльність Механіко-будівного відділу Київського відділення Російського технічного товариства в складі технічних дорадчих з'їздів інженерів служби тяги та рухомого складу / О. О. Грицюта // Історія української науки на межі тисячоліть: зб. наук. праць. – К., 2008. – Вип. 36. – С. 121-123; Грицюта О. О. Діяльність Механіко-будівного відділу Київського відділення Російського технічного товариства у 1888 р. / О. О. Грицюта // Історія української науки на межі тисячоліть: зб. наук. праць. – 2007. – Вип. 29. – С. 65-72; Грицюта О. О. Механіко-будівний відділ Київського відділення Російського технічного товариства як осередок з досліджень в галузі залізничної техніки на Півдні України у другій пол. XIX ст. / О. О. Грицюта / ОДІСОС: Актуальні проблеми історії, археології та етнології: зб. наук. праць. – Одеса, 2009. – С. 97-104; Грицюта О. О. Причини створення та початковий етап діяльності Механіко-будівного відділу Київського відділення Російського технічного товариства / О. О. Грицюта // Історія української науки на межі тисячоліть: зб. наук. праць. – 2007. – Вип. 30. – С. 58-64.

[161] Савчук В. С. Біля витоків Національної гірничої академії: від Катеринославського вищого гірничого училища до гірничого інституту (1896-1912) / В. С. Савчук // Бористен. – 1999. – № 12 (102). – С. 8; Продовження // Там само. – 2000. – № 2 (104). – С. 13-14; Продовження // Там само. – 2000. – № 3 (105). – С. 4-5; Савчук В. С. Екатеринославское отделение русского

технического общества: основные направления и итоги деятельности / В. С. Савчук // Нариси з історії природознавства і техніки. – К.: Наук. думка, 1994. – Вип. 41. – С. 87-101; Савчук В. С. Створення та початок діяльності Катеринославського відділення Російського технічного товариства [Електронний ресурс] / В. С. Савчук, Н. М. Кушлакова // Історія і культура Придніпров'я (збірка наукових праць). – 1-е. – К., 2009. – 500 с. – Режим доступу: http://www.info-library.com.ua/books-text-10837.html .

[162] Чорнобай П. О. Катеринославське відділення Російського технічного товариства і діяльність у ньому вчених Катеринославського вищого гірничого училища: монографія / П. О. Чорнобай. – Д.: Національний гірничий університет, 2009. – 76 с.

[163] Там само. – С. 12.

[164] Гузенко Ю. І. Миколаївське відділення Імператорського Руського технічного товариства у 90-х рр. XIX ст. / Ю. І. Гузенко // Наукові праці Чорноморського державного університету імені Петра Могили. – Том 48. – 2005. – Випуск 35. Історичні науки. – С. 80-84.

[165] Фрадкіна Н. В. Просвітницька діяльність Харківського відділення Російського технічного товариства [Електронний ресурс] / Н. В. Фрадкіна // Гуманітарний часопис. – 2012. – № 3. – С. 101-107. – Режим доступу: http://www.khai.edu/csp/nauchportal/Arhiv/GCH/2012/GCH312/pdf/13.pdf .

[166] Савчук В. С. Первые инженерные собрания и общества в Российской империи / В. С. Савчук // Вопросы истории естествознания и техники. – 1992. – № 1. – С. 51-55.

[167] Симоненко І. В. Інженерно-технічна інтелігенція в розвитку важкої промисловості Півдня України (друга половина XIX – початок XX ст.): автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: спец. 07.00.01 «Історія України» / І. В. Симоненко; Східноукраїнський національний ун-т ім. В. Даля. – Луганськ, 2011. – 19 с.; Симоненко І. В. Науково-технічні товариства в модернізації промисловості Півдня України / І. В. Симоненко // Історія української науки на межі тисячоліть: Зб. наук. праць / Відп. редактор О. Я. Пилипчук. – Вип. 46. – К., 2010. – С. 200-209.

[168] Довжук І. В. Інженерно-технічна інтелігенція у розвитку важкої промисловості Півдня України (друга половина XIX – початок XX ст.): монографія / І. В. Довжук, І. В. Симоненко; Східноукраїнський національний ун-т ім. В. Даля. – Луганськ, 2013. – 180 с.

[169] Там само. – С. 143.

[170] Андреевский К. Н. История и методология физики: учеб. пос. / К. Н. Андреевский, Э. Т. Шипатов. – Ульяновск: Ульяновский гос. ун-т, 2000. – Ч. 1: Классическая физика. – 204 с.; Кордун Г. Г. Історія фізики: навч. пос. / Г. Г. Кордун. – К.: Вища школа, 1993. – 280 с.; Милантьев В. П. История и методология физики: учеб. пособ. / В. П. Милантьев. – М.: РУДН, 2007. – 351 с.; Очерки истории отечественной астрономии. С древнейших времён до начала XX в. / Гребеников Е. А., Огородников К. Ф., Климишин И. А. и др. – К.: Наукова думка, 1992. – 512 с.; Проказа А. Т. Физика очеловеченная и одухотворённая: учеб. пос. / А. Т. Проказа, В. И. Ильченко. – Луганск: Ремир, 2009. – Кн. 1: Теории

механических, тепловых и электромагнитных явлений. – 239 с.
[171]Шут М. І. Вибрані питання історії фізики: навч. пос. для студ. вищих навч. закл. / М. І. Шут, Н. П. Форостяна. – К.: Вид-во НПУ ім. М. П. Драгоманова, 2010. – 237 с.
[172] Зачек І. Р. Висвітлення досягнень українських фізиків у курсі фізики / І. Р. Зачек, І. Є. Лопатинський, Й. Я. Хром'як; за ред. д. фіз.-мат. н., проф. Ю. К. Рудавського. – Львів: Вид-во Національного ун-ту «Львівська політехніка», 2003. – 82 с.
[173] Українські фізики та астрономи: посібник-довідник / В. Р. Шаромова (авт.-укл.). – Тернопіль: Підручники і посібники, 2007. – 304 с.; Українські фізики та астрономи: посібник-довідник / В. Р. Шаромова (авт.-укл.) – [Вид. 2-е, доп.]. – Тернопіль: Підручники і посібники, 2009. – 352 с.
[174] Толок В. Т. Физика и Харьков / В. Т. Толок, В. С. Коган, В. В. Власов; Ассоциация выпускников, преподавателей и друзей Харьковского национального ун-та В. Н. Каразина. – Х.: Тимченко А. Н., 2009. – С. 12.
[175] Кузьмич Л. В. Розвиток математики та методики її навчання в південному регіоні України (кінець XIX – початок XX ст.): автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. пед. наук: спец. 13.00.02 «Теорія та методика навчання» / Л. В. Кузьмич; Нац. пед. ун-т ім. М. П. Драгоманова. – К., 1998. – 20 с.
[176] Тадеєв П. О. Математична освіта в Україні наприкінці XIX – на початку XX століття: навч. пос. для студ. вищ. навч. закл. / П. О. Тадеєв, Н. М. Міськова. – Рівне: видавець О. Зень, 2010. – 208 с.
[177] Кушлакова Н. М. Організація наукової і педагогічної діяльності Харківського математичного товариства та джерела її фінансування (1879-1915 рр.) / Н. М. Кушлакова // Вісник Дніпропетровського університету: Історія і філософія науки і техніки. – Вип. 12. – № 1. – Дніпропетровськ, 2005. – С. 75-83; Кушлакова Н. М. Педагогічна діяльність Харківського математичного товариства: 1879-1917 / Н. М. Кушлакова // Історія української науки на межі тисячоліть: Зб. наук. праць / Відп. ред. О. Я. Пилипчук. – Вип. 14. – К., 2004. – С. 57-65; Кушлакова Н. М. Харківське математичне товариство: історіографічні засади дослідження / Н. М. Кушлакова // Вісник Дніпропетровського університету: Історія і філософія науки і техніки. – Вип. 10. – Дніпропетровськ, 2003. – С. 96-101; Кушлакова Н. М. Харківське математичне товариство: механізм формування складу і динаміка змін (1879-1915 рр.) / Н. М. Кушлакова // Історія української науки на межі тисячоліть: Зб. наук. праць / Відп. ред. О. Я. Пилипчук. – Вип. 18. – К., 2005. – С. 82-97.
[178] Кушлакова Н. М. Харківське математичне товариство та його внесок у розвиток математичної думки в Україні (1879-1930): автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: спец. 07.00.07 «Історія науки і техніки» / Н. М. Кушлакова; Центр досліджень науково-технічного потенціалу та історії науки ім. Г. М. Доброва. – К., 2007. – 20 с.
[179] Кушлакова Н. М. Харківське математичне товариство: історія заснування, розвитку та діяльності (1879-1930). Монографія / Н. М. Кушлакова, В. С. Савчук. – Дніпропетровськ: ІМА-прес, 2009. – С. 32.
[181] Там само. – С. 37.

[182] Там само. – С. 69.
[183] Там само. – С. 71.
[184] Київське математичне товариство [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.mathsociety.kiev.ua/history.html; Фурман І. В. Київське фізико-математичне товариство: напрямки його діяльності (друга половина XIX – початок XX ст.) [Електронний ресурс] / І. В. Фурман // Матеріали Дев'ятої Міжнародної науково-практичної інтернет-конференції «Актуальні проблеми сучасної науки» (22-24 жовтня 2012 р.). – Режим доступу: http://intkonf.org/furman-i-v-kiyivske-fiziko-matematichne-tovaristvonapryamki-yogo-diyalnosti/ .
[185] Актуальні питання історії науки і техніки: матеріали 6-ї Всеукр. наук. конф., 11-12 жовт. 2007 р., Полтава / ред.: М. М. Опара; Полт. держ. аграр. акад., Центр пам'ятникознавства НАНУ і УТОПІК, Акад. інж. наук України, Асоц. працівників музеїв техн. профілю. – Полтава: Terra: ПДАА, 2008. – 332 с.
[186] Матеріали XV Всеукр. наук. конф. молодих істориків освіти, науки і техніки та спеціалістів, 21 трав. 2010 р., Київ / ред.: О. Я. Пилипчук; Акад. наук вищ. освіти України, Від-ня історії та методології освіти, науки і техніки, Держ. екон.-технол. ун-т трансп., Центр дослідж. з історії науки і техніки ім. О. П. Бородіна, Укр. т-во істориків науки. – К., 2010. – 202 с.
[187] Пріоритети української науки і техніки: матеріали XVI Всеукр. наук. конф. молодих істориків освіти, науки і техніки та спеціалістів, 18 трав. 2011 р., Київ / ред.: О. Я. Пилипчук, В. А. Вергунов, В. М. Гамалія; НАН України, Центр дослідж. наук.-техн. потенціалу та історії науки ім. Г. М. Доброва, Держ. екон.-технол. ун-т трансп. – К., 2011. – 250 с.
[188] Україна і світ: гуманітарно-технічна еліта та соціальний прогрес: тези доповідей Міжнар. наук.-теорет. конф. студентів і аспірантів, 4-5 квіт. 2012 р., Харків: у 3 ч. Ч. 3 / ред.: Л. Л. Товажнянський; МОНМС України, Нац. техн. ун-т «Харк. політехн. ін-т». – Х., 2012. – 245 с.

РОЗДІЛ VI.
МЕДИЧНІ НАУКОВІ ТОВАРИСТВА В МЕРЕЖЕВІЙ МОДЕЛІ ІСТОРІЇ НАУКИ

6.1. Наукові товариства лікарів в історичному наративі XIX – початку XX ст.

Європейський досвід XIX – початку XX ст. свідчить про об'єднання різних громадських лікарських організацій (лікарських палат, рад тощо) в національні лікарські асоціації (товариства), унаслідок чого сформувалися базові принципи розподілу повноважень між лікарськими асоціаціями (товариствами) й органами державного управління, що сьогодні прийнято називати державно-суспільною системою управління.

У Російській імперії починаючи з XIX ст. також функціонували медичні товариства, які, хоча й не мали значних громадсько-політичних повноважень на кшталт європейських, проте діяли на правах самоврядування і були новою формою організації медичної науки. Як указує Н. Коцур, якщо до середини XIX ст. наукові товариства існували лише в Херсоні, Києві й Одесі, то в 1858-1868 рр. виникло 29 нових товариств медичного профілю, 6 із яких діяли на теренах України. Подальший розвиток мережі медичних товариств ішов шляхом поглибленої спеціалізації, тобто за рахунок утворення монодисциплінарних товариств [1].

Однак сьогодні в історичній науці залишається відкритим питання чіткої класифікації і визначення статусу медичних товариств XIX – початку XX ст., адже існували як суто наукові товариства, так і благодійні лікарські організації та професійні медичні об'єднання. Звернемося, зокрема, до класифікації радянського дослідника, історика медицини Д. Російського, який, окрім суто наукових медичних товариств, виділив так звані «близько-медичні» (згідно з його термінологією) товариства: людинолюбні та богоугодні товариства піклування про хворих і поранених солдат, старих та інвалідів, психічно хворих, сліпих і глухих, дітей, повій тощо; общини сестер милосердя; товариства тверезості; міські санітарні комісії; санітарні опіки в земствах; санітарно-просвітницькі товариства; професійні об'єднання медичних працівників; об'єднання аптекарів; товариства, які принагідно займалися медициною (наприклад, Вільне економічне товариство, товариства природодослідників) тощо [2].

Загалом на теренах України у зазначений період функціонували, наприклад, Київське товариство лікарів, Одеське товариство лікарів, Харківське медичне товариство, Волинське товариство лікарів (м. Житомир), Волинське медичне товариство (м. Луцьк), Товариство кременчуцьких лікарів, Товариство єлисаветградських лікарів, Товариство херсонських лікарів, Ніжинське товариство лікарів, Товариство подільських лікарів, Товариство морських лікарів у м. Миколаєві, Київське військово-санітарне товариство, Київське фізико-медичне товариство при Університеті св. Володимира, Товариство наукової медицини та гігієни при Харківському університеті, відділи Російського товариства охорони народного здоров'я (Феодосійський, Ялтинський, Катеринославський, Миколаївський, Єлисаветградський, Одеський, Київський), Українське лікарське товариство у Львові, а також ряд монодисциплінарних медичних товариств (Акушерсько-гінекологічне, Психіатричне, Сифілідо-дерматологічне; Одонтологічне та Офтальмологічне, Київське хірургічне товариства), які певною мірою, окрім практичної, проводили й наукову діяльність.

Накопичений на сьогодні значний пласт літератури про наукові медичні товариства XIX – початку XX ст. дає змогу прослідкувати роль цих осередків в організації науки в означений хронологічний період. Однак спостерігається певна нерівноцінність у вивченні дослідниками цієї проблематики, а також особливість історіографічних джерел, які друкувалися у дорадянський, радянський і сучасний періоди. Дослідники по-різному оцінювали роботу цих організацій залежно від політичних викликів часу, соціального запиту держави й суспільства, ідеологічних установок і пріоритету окремих методологічних підходів в історичній науці.

Серед історіографічних джерел дорадянського періоду із зазначеної проблематики виділяємо декілька груп: 1) звітність наукових медичних товариств, їхніх структурних підрозділів і установ (бібліотек, інститутів, станцій, лабораторій, комісій тощо); 2) ювілейні видання до річниць діяльності наукових товариств; 3) огляди діяльності товариств; 4) наукові розвідки у формі статей, доповідей, розділів у монографічних виданнях або збірниках тощо.

Дослідниця Н. Коцур виділила ще одну групу історіографічних джерел дорадянського періоду – періодичні

видання товариств («Труды…», «Записки…» тощо), які знайомлять із планами науково-практичної роботи медичних товариств у масштабах губерній, повітів та окремих міст, з'ясовують пріоритетні напрями роботи, що визначалися конкретною соціальною і епідеміологічною ситуацією у різних регіонах Російської імперії. Зазначені видання розкривають кількісно-якісний склад членів наукових товариств, коло їхніх наукових інтересів, зміну керівництва громадських об'єднань лікарів тощо. Вони виступають, з одного боку, важливим історичним джерелом вивчення етапів розвитку медичної науки, з іншого – історіографічним джерелом, яке дозволяє простежити еволюцію наукової думки в соціальній медицині, зміну наукових пріоритетів і парадигм у процесі нагромадження експериментального матеріалу та його узагальнення, нових відкриттів, взаємодії вітчизняної і зарубіжної медичної науки [3]. Так, у свій час були опубліковані, наприклад, Протоколи і праці Товариства єлисаветградських лікарів, Товариства херсонських лікарів, Київського фізико-медичного товариства при Університеті Св. Володимира, медичної секції Товариства дослідних наук і Товариства наукової медицини та гігієни при Харківському університеті [4] тощо.

Власне наукові праці (доповіді, повідомлення і фахові розвідки) членів медичних товариств, які друкувалися або окремими брошурами, або на шпальтах спеціалізованих медичних журналів, періодичних видань осередків, ми не розглядаємо як історіографічне джерело, адже вони містять інформацію власне про медичну галузь і фахові методи лікування у Російській імперії, тому стануть корисними для істориків медицини, які, володіючи відповідними знаннями, оперуючи медичною термінологією, зможуть фахово підійти до аналізу поглядів і методів лікування у XIX – на початку XX ст., прослідкувати еволюцію медичних знань.

Найбільш численну групу історіографічних джерел утворює звітність наукових медичних товариств [5] та їхніх структурних підрозділів [6], що друкувалася або окремими брошурами, або у виданнях протоколів і праць товариств (наприклад, Товариства херсонських лікарів, Товариства подільських лікарів, Товариства київських лікарів, Фізико-медичного товариства при Університеті Св. Володимира, Кам'янець-Подільського відділення Санкт-Петербурзького лікарського товариства взаємної допомоги тощо),

а також різноманітні ювілейні видання, в яких також подавалися окремі аспекти про роботу товариств [7]. У збірниках протоколів і праць наукових товариств матеріал, в основному, подавався за аналогічною схемою: характеризувався склад осередку, його керівництво, викладався зміст або перелік виголошених на засіданнях доповідей і повідомлень, подавався опис демонстрацій хворих, вміщувалися звіти про роботу бібліотеки й скарбниці тощо. Звіти товариств є тим джерелом, з якого можна отримати досить детальну інформацію саме про практично-лікарську і теоретично-академічну діяльність наукових медичних товариств.

Наступна група історіографічних джерел – ювілейні видання до річниць діяльності наукових товариств, у яких знаходимо оцінку діяльності цих об'єднань. Наприклад, багаторічний голова Харківського медичного товариства В. Грубе на святкуванні 25-ї річниці осередку відзначив, що «…такі святкові, ювілейні дні слугують …для ознайомлення громадськості з діяльністю окремого спеціального гуртка, що відзначає свою річницю; вони дають цьому гуртку можливість представити освіченій публіці звіт про працю, проведену для загальної користі, для того, щоб, викликаючи до себе співчуття, набути прихильників для …розширення майбутньої діяльності корпорації» [8].

Основними причинами виникненняя Харківського медичного товариства дослідник вважав появу серед громадськості глибокого прагнення до обміну думками, необхідності колективної розробки наукових питань і товариської критики казуїстичного матеріалу, полегшення праці з вивчення місцевих особливостей санітарно-гігієнічних умов. Основною метою існування була ідея взаємного наукового вдосконалення і прагнення стати активним загальнокорисним громадським явищем.

В. Грубе умовно розділив історію товариства на три періоди, що відрізнялися між собою характером діяльності: І-й період тривав перші 10 років існування осередку і вичерпувався вивченням клінічної медицини, коли в місті була відкрита лікарня для бідних; ІІ-й період діяльності товариства не обмежувався лікарською казуїстикою і клінічною медициною, а охоплював також активне вивчення місцевих умов життя і профілактично-гігієнічні питання; ІІІ-й період ознаменувався залученням до профілактичних дій, проведених товариством, міського управління, яке виділило кошти на облаштування бактеріологічної станції [9].

Тодішній секретар товариства М. Смирнитський подав побіжну історію діяльності наукового осередку починаючи з моменту його заснування, проаналізував Статути, які підлягали перегляду в 1871, 1879, 1881 і 1886 рр. (зокрема за останнім із них мета Харківського медичного товариства полягала у науковому вдосконаленні і допомозі товариства окремим членам усіма можливими засобами, розробці всіх галузей медицини, поширенні медичних знань, наданні медичної допомоги всім, хто звертався в заклади товариства (лікарню, аптеку), викоріненні шарлатанства, сприянні товариським відносинам між членами, врегулювання відносин лікарів і пацієнтів [10]).

М. Смирнитський виклав у хронологічному порядку основні загальномедичні й місцеві питання, реалізацією яких займалося товариство, охарактеризував склад наукового осередку, проведення засідань, функції існуючих комісій (господарської і ревізійної), друковані видання (протоколи), становище бібліотеки, а також наукову діяльність. Загалом М. Смирнитський, як і варто було сподіватися, схвально оцінив діяльність Харківського медичного товариства. П'ятдесятиріччя існування цього товариства відзначилося виходом у світ ґрунтовного монографічного видання про його діяльність [11].

10-у річницю діяльності Чернігівського товариства помічників лікарів відзначили також виданням ювілейного збірника за авторством М. Примака. У цьому виданні громадський діяч підкреслив благодійницьке спрямування діяльності організації, метою якої було об'єднання всього фельдшерсько-акушерського персоналу Чернігівської губернії, покращення його становища, а також виплата грошової допомоги (збільшення заробітної плати медичного персоналу, їхня участь (із правом вирішального голосу) в роботі санітарних і лікарняних рад, необхідність скликання з'їзду фельдшерів, зменшення кількості років на вислугу емеритури, страхування середнього медичного персоналу, необхідність відкриття повторних курсів для фельдшерів, командирування фельдшерсько-акушерського персоналу за рахунок земств на курси в Петербург і Москву, на Всеросійські з'їзди, надання пенсій зі скарбниці родинам фельдшерів, які померли від заразних хвороб тощо) [12].

М. Примак указав на факт нестійкості складу дійсних членів товариства, яка була властива й іншим науковим товариствам імперії, пояснивши її частково пасивним ставленням до загально-

корпоративної справи, а також матеріальною незабезпеченістю і завантаженням буденними справами: «масовий відхід дійсних членів у перші роки (існування товариства – *І.Д.)* можна пояснити їхнім випадковим вступом у члени товариства: бажанням отримати місце чи допомогу, позику; потім, коли зникала потреба, член залишав товариство. Все це сумно, але це дійсність» [13].

Окрім того, автор видання вказав і на інші негативні прояви в діяльності цього осередку: слабка допомога членам товариства в знаходженні робочих місць із гідною оплатою праці, недостатнє задоволення духовних потреб діяльністю бібліотеки, адже її послугами могли користуватися лише фельдшери м. Чернігова, а медперсоналу околиць доступ був обмеженим. М. Примак охарактеризував фінансове становище товариства, окреслив досягнення, що полягали в першу чергу в організації (разом із Воронезьким, Катеринославським, Московським і Київським медичними товариствами) Союзу товариств, який сприяв об'єднанню середньо-медичного персоналу, видавав друкований орган «Фельдшерський вісник», скликав з'їзди Всеросійського фельдшерсько-акушерського персоналу [14].

Виданню загальних оглядів діяльності наукових медичних товариств Російської імперії передувала довга й кропітка робота, що розпочалася у 1898 р. з пропозиції Воронезького медичного товариства об'єднати в одній публікації праці й протоколи всіх медичних товариств. Члени товариства пояснили таку нагальну необхідність тим, що більшість провінційних товариств зовсім не мали власних видань унаслідок нестачі коштів, інші товариства або скорочували матеріал, або друкувалися у невизначені терміни в обмеженій кількості примірників. Правління Воронезького медичного товариства пропонувало створити центральний періодичний орган, який мав видаватися щомісяця. Ця пропозиція обговорювалася на засіданнях 56-ти медичних товариств Російської імперії, а резолюції наукових осередків були представлені на обговорення VII-го Пироговського з'їзду в Казані навесні 1899 р. Більшість медичних товариств підтримали цю пропозицію, проте були й такі, які висловилися проти, серед них – Київське товариство лікарів, Товариство лікарів Волинської губернії, Товариство лікарів Єнисейської губернії, Терське медичне товариство та Товариство лікарів Могильовської губернії. Виходячи з цього, Правління Пироговського товариства одноголосно визнало неможливим видання праць і протоколів у

формі, запропонованій Воронезьким товариством. На думку членів Правління, бажано було б подавати щорічні загальні огляди існування і діяльності медичних товариств імперії з короткими звітами в різних установах, що належали останнім, а також із систематичними бібліографічними покажчиками їхніх доповідей і праць, які б стисло розкривали зміст. Такі періодичні огляди могли б утворити «живий і цікавий літопис поточного життя і поступального розвитку наукової і науково-практичної медицини в Росії і стати необхідною для всіх лікарів настільною довідковою книгою» [15].

Для розробки правил видання відповідного огляду Правління Пироговського товариства створило Комісію, яка прийшла до таких висновків:

1) необхідною умовою цієї справи є залучення безпосередньо медичних товариств до активної роботи не лише в плані матеріальної підтримки, але й безпосереднього представлення звітних матеріалів про свою діяльність за розробленою програмою;

2) програма повинна вміщувати такі пункти: загальні відомості (час заснування, кількість членів і засідань, видання товариства), доповіді й повідомлення, представлені на засіданнях товариства, лікувально-громадська діяльність (амбулаторії, лікарні, пологові притулки, аптеки, нічні чергування, фельдшерські школи, бактеріологічні інститути тощо), громадсько-санітарна діяльність (участь у розробці і практичному проведенні місцевих санітарних заходів), просвітницька діяльність; фінансове становище товариства;

3) окрім медичних товариств, пропонувалося залучити й губернські земства, розширивши видання включенням до його складу постанов губернських з’їздів земських лікарів;

4) на підставі переліку повідомлень, рефератів і доповідей повинен складатися детальний бібліографічний покажчик (предметний і за авторами) усіх праць медичних товариств і земських губернських з’їздів;

5) розраховуючи в середньому 3 друковані сторінки для річного огляду діяльності кожного з 100 товариств (медичних товариств у Російській імперії нараховувалося близько 150, комісія, однак, при своїх розрахунках припускала, що в починаннях візьмуть участь не всі товариства) і по 8 сторінок для кожного губернського з’їзду лікарів (їх щорічно відбувалося 7-10),

можна було сподіватися на книгу обсягом 356-380 сторінок, що становило приблизно 22-25 друкованих аркушів. При друці 600 екземплярів і в розрахунку всіх витрат із видання у 50 руб. з аркуша вартість його складатиме до 1 250 руб. Для покриття цих витрат було б достатньо, якби кожне з товариств і губернських земств зробило б 10-рублевий внесок. Планувалося безкоштовно надсилати видання у двох примірниках кожному товариству й земству з оплатою лише за пересилку; екземпляри, що залишалися (332) мали поступати в продаж [16].

Правління Пироговського товариства підтримало рішення комісії з певними змінами і в червні 1901 р. довело до відома всіх медичних товариств імперії прийняті рішення, отримавши до 1902 р. 36 відповідей (24 – від товариств, 12 – від губернських земських медичних установ). З осені 1904 р. до редакції почали надходити огляди й звіти [17].

Зокрема, в 1-му випуску «Оглядів» представлено діяльність лише 21 медичного товариства за 1903 і 1904 рр. та постанови останніх земських з'їздів лікарів у 10-х губерніях імперії. Окрім того, IV пункт запропонованої Правлінням Пироговського товариства програми – про громадсько-санітарну діяльність – залишено поза увагою майже всіх товариств. Серед медичних товариств України заявку на публікацію відомостей подали Товариство Кременчуцьких лікарів, Товариство морських лікарів у м. Миколаєві, Київське військово-санітарне товариство, Волинське товариство лікарів, Ніжинське товариство лікарів, причому були надруковані огляди лише перших трьох об'єднань, оскільки два останні не надали безпосередньої інформації.

Останню групу виділених нами історіографічних джерел дорадянського періоду складають наукові розвідки й монографічні видання. Так, значну цінність має розвідка члена Товариства орловських лікарів В. Радуловича, зачитана ним як доповідь на святкуванні 25-ліття наукового осередку. Публікація містить авторську оцінку ролі та значення товариств лікарів, які існували в Російській імперії на кінець XIX ст. За словами дослідника, декілька медичних товариств, утворених на початку XIX ст. у великих центрах або при університетах, були закритого типу й доступними лише небагатьом лікарям. Тому початком «справжньої» історії товариств автор назвав 1860-ті рр., коли після скасування кріпосного права в усіх сферах життя з'явилося прагнення до самобутньої діяльності та почали формуватися суспільна свідомість і енергія, спрямована на користь народних мас [18].

В. Радулович пояснював появу невеликих медичних товариств у «провінціях» імперії потребою до взаємного зближення лікарів і бажанням передати важливу галузь прикладних наук у руки «російського лікаря, найбільш вірного й зацікавленого успіхами своєї Вітчизни» [19]. Дослідник відмітив певну особливість медичних товариств Російської імперії (порівняно із закордонними), що були переважно товариствами практикуючих лікарів, – їх цікавило передусім застосування наукових результатів у власній практиці. Окрім того, «вони усвідомлювали, що …не мають ні часу, ані засобів для суто наукових розробок…» [20].

Автором акцентовано увагу на тому, що після навальних епідемій 1860-1870-х рр. напрям діяльності товариств змінився «з казуїстичного і клінічного на санітарний і гігієнічний» [21], тобто вказувалося на появу не лише лікувального, але й профілактичного напрямів діяльності. Дослідник охарактеризував тісні зв'язки між «провінційними» медичними товариствами і Пироговським товариством («…наші медичні провінційні товариства є потічки, потоки практичних медичних знань, вони несуть води в море російської науки – Пироговський з'їзд!» [22]), означив відмінність між центральними й регіональними медичними осередками («…лікарів у провінціях було не так багато, щоб створити сильні товариства, внаслідок чого не могло бути й колосальних матеріальних і наукових сил; іноді кількість членів провінційних товариств не перевищувала 10-12 осіб… Від наших провінційних товариств можна вимагати менше, ніж від столичних і університетських; в останніх заняття наукою є професією більшості членів; провінційні ж лікарі можуть присвячувати їй дозвілля і ті години відпочинку, які залишилися від службових …занять» [23]). У цілому оцінка діяльності наукових медичних товариств є досить високою, що пояснюється належністю дослідника до когорти членів об'єднання. Розвідка відзначається оригінальними висновками, глибинним оглядом і синтезованими, аналітичними результатами, що робить її вагомим внеском у дорадянську історіографію питання.

Певне уявлення про діяльність Російського товариства охорони народного здоров'я і його відділів можна отримати з публікації В. Орлова, вміщеній на шпальтах газети «Народное здравие» [24]. Будучи одним зі співзасновників відділення товариства в Києві, професор охарактеризував мету цього

осередку, яка полягала у «сприянні покращенню суспільного здоров'я в Росії» і розвитку гігієни: дослідження патогенних причин, що порушують розвиток організму, виявлення способів попередження і усунення шкідливих для здоров'я загальних впливів та епідемічних, ендемічних хвороб зокрема, сприяння урядовим і громадським закладам, а також приватним особам у вирішенні гігієнічних питань і проведення санітарних заходів, організація і проведення гігієнічних з'їздів і виставок, відкриття гігієнічного музею, бібліотеки й лабораторії, призначення від товариства за вирішення гігієнічних питань премій і медалей, читання, наради та публічні лекції з гігієни, поширення гігієнічних відомостей за допомогою різнопланових видань, журналів тощо, дозволених урядом [25].

В. Орлов навів статистичні дані про функціонування місцевих відділів товариства, яких на час публікації його доповіді (1902 р.) нараховувалося 18; серед них в Україні – Феодосійський (із 1880 р.), Ялтинський (із 1882 р.), Катеринославський (із 1894 р.), Миколаївський (із 1895 р.), Єлисаветградський (із 1896 р.), Одеський (із 1899 р.), Київський (із 1901 р.) [26].

До монографічних видань дорадянського періоду належить праця під редакцією професорів Д. Багалія та І. Осипова про наукові товариства Харківського університету [27]. Зокрема, в публікації на основі матеріалів університетського архіву, протоколів медичної секції Товариства дослідних наук, звітів про діяльність секції і Товариства наукової медицини та гігієни, «Трудов…», університетських «Записок…», «Журналу медицини і гігієни» тощо охарактеризована діяльність Товариства наукової медицини та гігієни (1872-1904 рр.), яке утворилося з медичної секції Товариства дослідних наук, що виникло в університеті у 1872 р. Автор розділу Є. Іванов звернувся до Статутів товариства 1872 і 1893 рр., за останнім із яких товариство «має завданням розробку медичних наук і різного роду санітарних питань усіма допустимими в науці способами» [28], охарактеризував склад товариства, акцентувавши увагу на поступовому й неухильному збільшенні його членів, висвітлив становище бібліотеки і матеріальне забезпечення, яке, в цілому, було недостатнім, що відобразилося передусім на видавничій діяльності товариства. У розвідці подано покажчик статей, уміщених у виданнях Товариства наукової медицини та гігієни.

Таким чином, література дорадянського періоду з історії наукових медичних товариств на теренах України XIX – початку

XX ст. відзначається абсолютною фрагментарністю і поверхневістю. Для неї характерним є наявність переважно поодиноких публіцистичних розвідок про окремі аспекти діяльності об'єднань лікарів, а також опублікування звітності цих осередків (звіти про діяльність товариств, їхніх інститутів, лабораторій, кабінетів і бібліотек, протоколи засідань тощо). Група ювілейних видань також є незначною і стосується переважно найбільших медичних товариств (зокрема, Харківського медичного товариства). Серед загальних праць з аналітичним підходом до висвітлення проблеми виділяємо розвідки В. Радуловича, Д. Багалія та І. Осипова. Як засвідчує огляд літератури, у дорадянський період не створено жодного узагальнюючого видання про діяльність наукових медичних товариств України або поглибленого дослідження з історії окремого лікарського осередку. Історія регіональних і вузькоспеціалізованих об'єднань узагалі знаходилася поза межами дослідницької уваги.

6.2. Діяльність медичних наукових товариств під кутом зору радянської історіографії

У радянський період основоположним чинником впливу на розробку теоретичної концепції з історії наукових медичних товариств України XIX – початку XX ст. став марксистсько-ленінський підхід.

Для радянської науки у вивченні цієї проблематики характерні власні дослідницькі пріоритети, чітко означені відомим істориком медицини С. Верхратським: «коли світ поділений на два протилежні табори – табір миру, прогресу, демократії на чолі з СРСР і табір імперіалізму, вивчення історії медицини для радянського лікаря має не лише академічний інтерес. Боротьба між таборами, на які поділений світ, відбувається не лише в політиці та економіці, а й у сфері культури, науки, ідеології. Зокрема, в галузі історії реакційні сили Заходу всіляко намагаються довести, що вони є носіями культури, спадкоємцями всього найкращого і героїчного в минулому народів. Історія медицини не є тихим закутком, де б ця боротьба зовсім не проявлялася. Спроби принизити, замовчати досягнення нашої вітчизняної медицини, всіляко захистити ідеалістичні напрями в медицині характерні й досі для багатьох медичних праць учених Заходу» [29].

Тодішній міністр охорони здоров'я УРСР П. Шупик відзначав, що почесним обов'язком радянської медичної громадськості є ретельне вивчення історії вітчизняної медицини, виявлення незаслужено забутих імен і наукових положень, адже вивчення джерел минулого допомагає правильному розумінню значення боротьби передових діячів медичної науки за її матеріалістичне спрямування і прогресивний розвиток, відновлення пріоритету вітчизняної науки, виховання радянського патріотизму. Урядовець поставив перед радянськими науковцями, які займалися вивченням історії медичної галузі, чіткі завдання: посилити увагу до публікацій з ідейно-теоретичних питань, методологічних і методичних основ історично-медичних досліджень, стимулювати інтерес наукових працівників усіх медичних спеціальностей до глибокого вивчення минулого своєї дисципліни, підвищувати їхню ідейно-теоретичну та методологічну озброєність [30].

П. Шупик відзначав, що перед істориками медицини стоїть складне завдання виявити та з істинно наукових, марксистсько-ленінських позицій вивчити матеріали про становище здоров'я народу. Неухильне й ретельне дотримання таких дослідницьких завдань повинно було показати, що в умовах радянської влади медицина набула нового змісту, розквітла небачена в умовах капіталізму «істинно народна охорона здоров'я», головним принципом якої являється профілактика – широка система державних заходів, спрямованих на покращення умов праці й побуту трудівників, ліквідацію причин, які породжують захворювання, укріплення здоров'я і підвищення працездатності радянського народу [31].

Б. Петров – провідний науковець Інституту організації охорони здоров'я та історії медицини імені М. О. Семашко – охарактеризував рівень тогочасних робіт і окреслив завдання, що стояли перед істориками медицини: «рівень історично-медичних робіт все ще не може бути визнаний задовільним. Дуже часто ці роботи недостатньо глибокі, …в них відсутня партійна спрямованість. У ряді випадків все ще можна відмітити вплив буржуазної історіографії. Деякі автори … забувають, що в основі історично-медичних досліджень повинен лежати ленінський принцип партійності, зобов'язуючий до непримиримої боротьби з буржуазним суб'єктивізмом, з реакційною ідеологією, з фальсифікацією історії, з безідейністю, з аполітичністю…

Історично-медичні роботи повинні бути високоідейними та політично спрямованими. Історія медицини повинна… боротися за встановлення пріоритету вітчизняних учених… Якщо ці умови не дотримуються – історія медицини перетворюється в літопис, у зібрання біографій, у кучу фактів. Радянському історику не до лиця позиції літописця… Історик повинен з минулого, з маси архівних матеріалів відбирати ті факти і події, які можуть висвітлити соціальні процеси, слугувати зброєю у боротьбі за пріоритет, за прогрес і розквіт вітчизняної науки. Історики не повинні замикатися в рамках «чистої науки» [32].

З погляду сучасного науковця, вихованого на національних ідеях державності й демократичності, багатоваріативності й альтернативності підходів, коли жодна з теорій не претендує на звання бездоказової аксіоми, така методологія щонайменше видається химерною, оскільки вона нівелює наукову об'єктивність. Однак зазначений підхід був беззаперечно прийнятним для радянських учених і пояснював усі історичні процеси з точки зору марксистсько-ленінського матеріалізму з використанням механістичних або діалектичних підходів. Оцінка розвитку медичної науки дорадянського періоду ґрунтувалася саме на цих постулатах. У публікаціях кінця 1950-х – початку 1980-х рр. повністю реалізовані дослідницькі завдання, висунуті П. Шупиком і Б. Петровим.

Так, евристична робота показала, що в 1920-х – 1940-х рр. історія медичної науки дорадянського періоду досліджувалася епізодично. Лише із середини 50-х рр. XX ст., після взяття курсу на десталінізацію і послаблення ідеологічного тиску, на державному рівні було поставлене завдання розробки об'єктивної історії медичної галузі країни в контексті «істинної» марксистсько-ленінської методології.

Окремі аспекти діяльності наукових товариств лікарів Російської імперії загалом і України зокрема почали вивчатися з кінця 1950-х рр. Так, Ю. Квітницький-Рижов зосередив увагу на роботі членів Київського товариства лікарів [33], А. Жук розкрив внесок медичних товариств у розвиток суспільної медицини в Росії у другій половині XIX ст. [34], М. Левіт указав на вагоме значення товариств для розвитку медицини, проте першим угрупованням на теренах України помилково вважав не Київське товариство лікарів (виникло у 1840 р.), а Одеське, засноване в 1849 р. [35], П. Петров вивчав історичні аспекти становлення

Харківського медичного товариства [36], окремі відомості з історії Товариства подільських лікарів представлені М. Рафесом [37].

У зв'язку зі святкуванням 100-річчя Харківського медичного товариства у 1965 р. вийшов друком збірник наукових статей. Автори відзначили плідну роботу наукового осередку, особливо в дорадянський період, коли «будь-яка суспільна ініціатива… вважалася крамольною, і передові демократично налаштовані лікарі були під підозрою у царських чиновників і поліції» [38]. Усі товариства початку XIX ст. називалися авторами «суто просвітніми», які не ставили перед собою інших завдань, окрім удосконалення фахових знань своїх членів, а діяльність різноманітних благодійних медичних товариств ґрунтувалася «на буржуазній благодійності», що робило їх «недовговічними», окрім того, вони були «ліберальними організаціями», які «нечасто ставали на революційну платформу» [39].

Діяльність Харківського медичного товариства представлена особливо детально: подано дані про утворення наукового осередку, охарактеризовано його персональний склад, наукову діяльність і практичні медично-профілактичні заходи, суспільну роботу, яка полягала в заснуванні медичних закладів (лікарня, Пастерівський інститут з бактеріологічною станцією, кабінети діагностики тощо), проаналізовано видавничу діяльність, роботу бібліотеки, заходи, направлені на підготовку медичних кадрів (відкриття курсів сестер милосердя, згодом – Жіночого медичного інституту), детально розглянуто статути – установчі документи товариства. Дослідниками констатовано, що з часу виникнення і до кінця XIX ст. Харківське медичне товариство достатньо зміцнилося, закріпило свої позиції в науково-медичному середовищі. Значну увагу автори приділили ставленню членів товариства до революційних подій 1905-1907 рр., зазначивши, що «Товариство було в опозиції до царської адміністрації, проте ця опозиція була половинчастою… Було знехтувано також і пропозицією про участь Медичного товариства в демонстраціях трудящих на вулицях міста» [40].

У 1956 р. побачив світ ґрунтовний бібліографічний довідник, укладений доктором медичних наук, професором, істориком медицини Д. Російським [41]. У роботі представлені праці вітчизняних і окремих зарубіжних авторів, найважливіші документальні матеріали з історії медицини й охорони здоров'я. Авторська систематизація праць за групами вражає ґрунтовністю

й опрацюванням величезного обсягу наукової літератури. Дослідником подано бібліографію земської і міської медицини дорадянської Росії. Окрім того, Д. Російський схвально оцінив наукові медичні товариства імперії, які мали «велике значення для розвитку вітчизняної літератури з медицини» [42], побіжно проаналізував діяльність товариств морських лікарів (аналогічний осередок виник і в Миколаєві у кінці 1850-х рр.), створення яких «мало важливе значення для прогресивного розвитку російської медицини та слугувало великим стимулом до подальшого розвитку морської гігієни, медичної географії, морської санітарії, вивченню тропічних захворювань…» [43]. Збільшення до кінця 1860-х рр. кількості медичних товариств (близько 27) автор пояснював зростанням чисельності лікарів у цілому та в провінційних містечках зокрема, а також прагненням спеціалістів до більш тісних міжособистісних наукових контактів.

У розвідці за редакцією П. Шупика висвітлено становлення медичних галузей в Україні в радянський період (до моменту видання праці у 1958 р.), проте авторський колектив звернувся і до більш раннього етапу – дорадянського, досить негативно оцінивши тогочасну земську медицину, значна частина представників якої пропагувала організацію медичної справи за «західноєвропейським буржуазним зразком». Автори вказували на те, що «філантропічні медичні заклади… не могли мати істотного значення у поданні медичної допомоги», яка надавалася лише тим, «хто міг її оплачувати. …Медична наука на території України мала для свого розвитку надзвичайно обмежену матеріальну базу; асигнування відпускалися мізерні» [44].

У цей час друкувалися статті про викладання анатомії на медичних факультетах Харківського, Київського, Новоросійського університетів у XIX – на початку XX ст., внесок українських анатомів Харківського (М. Пирогов, М. Попов), Київського (О. Вальтер, В. Бец), Новоросійського (М. Лисенков) вищих навчальних закладів у розвиток медицини як науки (публікація дослідників із кафедри анатомії Сталінградського медичного інституту [45], огляди документальних матеріалів, у яких вміщувалися розділи про медичну освіту, медичні товариства та з’їзди і подавався перелік медичної літератури за XVIII-XX ст. [46]).

У публікації ленінградського дослідника Є. Герловіна прослідковано зв’язки вітчизняних учених-медиків, анатомів і зоологів кінця XIX – першої половини XX ст. із закордонними

колегами (участь у галузевих міжнародних конференціях, можливість друку наукових розробок у закордонних фахових журналах, наукові відрядження до закордонних морфологічних лабораторій), участь у роботі морфологічних товариств, що стимулювало, на думку автора, взаємний вплив вітчизняної і зарубіжної морфології [47].

Діяльність Російського товариства охорони народного здоров'я, яке виникло в 1877 р. у Петербурзі, висвітлила О. Лотова [48]. У радянській літературі це об'єднання вважалося одним із перших гігієнічних товариств Російської імперії, яке виражало тогочасні прогресивні тенденції. Проте, як відзначила дослідниця, до складу членів товариства, окрім діячів із демократичними поглядами, входила титулована знать, представники бюрократії, що, власне, й гальмувало поступальний розвиток осередку.

Автор акцентувала на тому, що гігієнічними питаннями в імперії розрізнено займалися і провінційні лікарські товариства, серед яких – Подільське, Харківське, Одеське, однак лише Російське товариство охорони народного здоров'я зуміло об'єднати зусилля лікарів-гігієністів і більш глибоко вивчати питання профілактики. О. Лотова прослідкувала процес створення осередку, проаналізувала його статут, структуру, взаємозв'язки з іншими медичними товариствами й організаціями, детально висвітлила видавничу діяльність, а також подала побіжні відомості й охарактеризувала роботу 27 відділів товариства у різних містах імперії.

Праця має наукову значущість, адже вперше у межах монографії комплексно проаналізовано діяльність одного з медичних товариств Російської імперії. Окрім того, у розвідці використано невідомий на той час фактичний матеріал, зроблено досить об'єктивні висновки. Однак О. Лотова зазначала, що «спроби російських громадських лікарів зробити гігієнічний напрям вихідною точкою для покращення економічного становища широких мас населення стали своєрідною утопією, заснованою на неправильному уявленні про шляхи суспільного розвитку. В їхній основі покладено хибну ідею про те, що можна впливати на благоустрій народу одними лише гігієнічними заходами, спрямованими на зміцнення здоров'я. Проте, не дивлячись на помилковість цієї концепції, не можна не помічати в основному прогресивний демократичний напрямок цих прагнень і всієї діяльності передових лікарів» [49].

У 1965 р. надруковано збірник статей, присвячений 100-річчю земської медицини, в якому вміщено матеріали з історії наукових медичних товариств, а також спогади відомих діячів медицини кінця XIX – початку XX ст. Однак, як відзначав його редактор П. Калью, «…складно було б очікувати від авторів цих праць історичної об'єктивності і тим більше наукового марксистсько-ленінського підходу до висвітлення питання. Історія земства та земської медицини в їхніх працях (земських лікарів – *І.Д.*) часто отримує ліберально-народницьке трактування, пояснюється поза зв'язком із розстановкою класових сил у країні, розвитком визвольного руху, аналізом ролі буржуазно-демократичної інтелігенції» [50].

Незважаючи на таку критичну оцінку медицини XIX – початку XX ст., автори збірника визнавали, що земська медицина зробила значний внесок у створення прогресивної системи медичного обслуговування населення. Зокрема, П. Заблудовський і А. Жук не оминули увагою й діяльність наукових медичних товариств Російської імперії, чітко окресливши їхню відмінність від аналогічних закордонних організацій. Останні обмежували свої завдання спеціальними доповідями та демонстраціями хворих, російські медичні товариства «більш глибоко розуміли свої завдання»: прагнули до наукового об'єднання лікарів, розвитку медичної науки, широкого обговорення професійних і побутових медичних питань, розробки проблем організації справи в нових соціально-економічних умовах, організації допомоги селянству [51]. Детальна інформація про з'їзди земських лікарів, влаштовані Товариством російських лікарів на пошану М. І. Пирогова, вміщена в монографічному виданні І. Страшуна [52].

У 1960-х рр. захищено декілька дисертаційних досліджень із питань охорони здоров'я в різних регіонах України, зокрема, в Галичині, Закарпатті, Буковині, на Київщині, а також у м. Черкаси [53]. Автори (С. Геник, С. Гончаров, П. Довгий, П. Паращак, Г. Сидоренко-Зелезинська, І. Шапіро) охарактеризували загальний стан медицини дорадянського та радянського періодів у регіонах, зробивши висновки про те, що медична галузь у кінці XIX – на початку XX ст. перебувала у вкрай занедбаному стані, мережа лікувальних закладів була незначною, медики або належали до «панівних класів», або ж були іноземцями, тому не виявляли помітної ініціативи в лікуванні, санітарно-просвітницька робота серед населення не проводилася,

усі спроби земських лікарів, окремих учених і фахівців покращити ситуацію закінчувалися невдачею, наукові розробки були на низькому рівні, на відміну від медичних досягнень радянського періоду, коли галузь перетворилася на «істинно народну», а піклування про здоров'я населення взяла на себе держава. Г. Сидоренко-Зелезинська, аналізуючи стан охорони здоров'я Київщини, не оминула увагою й Товариство київських лікарів, причому вважала, що ядро цього осередку утворене передовими медичними діячами, а багато лікарів XIX ст. «за рівнем своїх знань і практичного досвіду були на висоті сучасної їм науки та практики медичної діяльності» [54].

Безпосередньо лікарські товариства досліджував І. Шапіро [55], акцентувавши увагу на тому, що вони зуміли об'єднати у своїх лавах лікарів і учених Західної України, Буковини й Закарпаття і провести роботу в особливих соціально-економічних умовах. Дослідник розглядав їхню діяльність у тісному зв'язку зі зростаючим суспільно-революційним рухом. Це потребувало невідкладного проведення заходів щодо охорони народного здоров'я, однак «спроби прогресивних лікарів і науковців, які прагнули вирішити питання охорони здоров'я в умовах панування Австро-Угорщини і буржуазної Польщі, неминуче розбивалися об байдужість пануючих класів» [56].

У 1970-х рр. продовжували друкуватися окремі розвідки про медичні товариства XIX – початку XX ст.: С. Дяченко висвітлив діяльність Товариства боротьби з заразними хворобами, заснованого членами Товариства київських лікарів [57], А. Чмель дослідив окремі аспекти роботи Харківського медичного товариства, зокрема, внесок його членів у розвиток мікробіології і епідеміології [58]. Діяльність Волинського медичного товариства, створеного у м. Житомирі у 1872 р., проаналізована Є. Боровим і О. Боровою [59]. Дослідники, на основі аналізу протоколів осередку й інших збережених документів, висвітлили організаційні моменти створення та функціонування цього товариства, його завдання, подали основні факти з історії, проте цінність невеликої за обсягом статті полягає саме в популяризації інформації про вказаний науковий осередок. Окрім того, дослідники констатували факт прогресивної роботи членів товариства, які, незважаючи на вкрай складне становище медичного забезпечення губернії, активно впливали на покращення фахової допомоги населенню. Є. Мазурик висвітлив діяльність видатного лікаря Й. Ролле, який

був одним із організаторів Подільського товариства лікарів, яке, на думку автора, у XIX ст. стало ідейним громадським центром передових медичних спеціалістів Південно-Західного краю Росії [60].

Вагому синтезуючу роботу здійснили автори збірника під редакцією М. Волкова, де досліджено основні етапи діяльності Всесоюзних наукових медичних товариств (хірургів, травматологів-ортопедів, онкологів, офтальмологів, зубних лікарів, акушерів-гінекологів, психіатрів, дермато-венерологів тощо), висвітлено першооснову формування цих об'єднань, які, без сумніву, вийшли з медичних товариств Російської імперії XIX – початку XX ст. [61].

Як відомо, наукові медичні товариства XIX ст. не були вузькоспеціалізованими, порівняно з радянськими, а мали універсальний характер, лише з початку XX ст. почали формуватися монодисциплінарні медичні організації. Тому в контексті цього авторами збірника висвітлено окремі заходи, здійснені членами найбільших медичних товариств XIX – початку XX ст. щодо організації профілактичної роботи, відкриття санаторіїв і лікарень, проведення засідань і читань. Першочергова роль відводилася товариствам, створеним у великих містах Росії (Москва, Санкт-Петербург), потім – науковим осередкам «окраїнних» територій (Київ, Одеса, Харків, Варшава, Тифліс тощо). Автори не залишили поза увагою діяльність більш дрібних спеціалізованих медичних товариств: товариств зубних лікарів, яких «…до Жовтневого перевороту … нараховувалося до 50» [62], дермато-венерологічних, які «…відіграли велику роль у розвитку вітчизняної дерматології і венерології, а також у боротьбі з венеричними захворюваннями у Росії» [63] тощо.

Це дослідження є цінним напрацюванням радянської науки, хоча в ньому перші фахові об'єднання лікарів охарактеризовані лише як база для організації міцних і вузькоспеціалізованих медичних товариств радянського періоду. Так, за даними упорядників, перші осередки створювалися без широкої пропаганди своїх програм, призначалися для вузького кола людей, а їхньою головною метою було «сприяти вдосконаленню медичних наук» [64]. Лише з кінця XIX ст., окрім професійного спілкування, обміну досвідом лікарської практики, взаємодопомоги в оволодінні новими науковими досягненнями, придбанні літератури й медичних інструментів, товариства почали

ставити перед собою завдання змінити й покращити медичне обслуговування передусім селянства, що відобразилося у вивченні статистичних даних про захворювання і смертність населення, боротьбі з епідеміями, напрацюванні покращених форм організації медичного обслуговування [65].

Стисла інформація про наукові медичні товариства вміщувалася у радянських енциклопедичних виданнях [66]. Напередодні розпаду СРСР вийшла друком одна з перших праць про діяльність Одеського медичного товариства за авторства К. Васильєва [67].

Як стверджує дослідниця історії медицини Н. Коцур, радянський історіографічний період характеризується наявністю досить різноманітного пласту наукової літератури з проблематики, вирізняється глибиною та рівнем авторських узагальнень, повнотою зібраної і проаналізованої інформації. Проте, незважаючи на певні цензурні послаблення у 1960-х рр., радянська наукова література базувалася на комуністичній ідеології, коли партійний і класовий підхід в історичних дослідженнях ототожнювався з принципом об'єктивності. Вітчизняна наука мала ряд непопулярних тем, які десятиліттями обходили своєю увагою дослідники, породжуючи великий список «білих плям», які потім ліквідовувалися в історичних дослідженнях на рубежі XX-XXI ст. [68].

Таким чином, радянські дослідники в оцінці діяльності наукових медичних товариств на теренах України XIX – початку XX ст. керувалися положеннями марксистсько-ленінської методології, основним принципом якої був класовий підхід, а історія науки сприймалася як боротьба наукових течій та ідей, що віддзеркалювала класові відносини в суспільстві. Сенс історіографічного процесу становили протистояння ідей щодо матеріалістичного розуміння історичних процесів. Основними питаннями, розробленими в радянській науці з цієї проблематики, були закономірності виникнення і функціонування товариств лікарів, особливості їхньої діяльності, внесок у становлення практичної медичної галузі і ставлення до революційної боротьби. Характерним є те, що історики медицини вивчали, в основному, досвід медичних товариств Російської імперії в цілому, а якщо і зверталися до конкретних із них, то лише до найбільших – Харківського, Київського й частково Одеського медичних товариств, залишаючи поза увагою діяльність більш дрібних, які

функціонували в Херсоні, Кам'янці-Подільському, Ніжині, Кременчузі, Миколаєві, Катеринославі, Житомирі та інших містах України.

Окремі аспекти діяльності товариств почали активно висвітлюватися лише з кінця 1950-х – початку 1960-х рр. на сторінках періодичних видань, в окремих довідниках, енциклопедичних і ювілейних виданнях, а також у дисертаційних дослідженнях. Загалом автори протиставляли медицину XIX – початку XX ст., яка була вкрай занедбаною, медицині радянського періоду, коли галузь перетворилася на «істинно народну», а піклуватися про здоров'я населення почала держава. Так, віднайдено невеликі розвідки про окремі медичні товариства за авторства Ю. Квітницького-Рижова, А. Жука, М. Левіта, П. Петрова, М. Рафеса, С. Дяченка, А. Чмеля, Є. Мазурика, Є. Борового та О. Борової; лікарські товариства Західної України, Буковини та Закарпаття досліджував І. Шапіро. Про лікарські осередки частково згадувалося в контексті розвитку земської медицини, історії медицини в цілому тощо. Грунтовної аналітичної розвідки в радянський період про діяльність наукових медичних товариств на теренах України XIX – початку XX ст. створено не було, що відкрило перспективи для проведення майбутніх досліджень.

6.3. Наукові товариства лікарів – предмет дослідження сучасного інтелектуального співтовариства учених

У кожній демократичній державі на певному етапі розвитку відбуваються процеси формування національної самосвідомості нації, нерозривно пов'язані з поняттями «історичної регіоналістики» та «краєзнавства». У роки радянської влади фактично перервалася традиція вивчення історії України в регіональному розрізі, що зумовило виникнення сучасних наукових дискусій навколо проблеми формування державної регіональної політики. Наразі в українській науці розробляється безліч регіональних питань, серед яких – історія медицини XIX – початку XX ст. в цілому та внесок тогочасних наукових медичних товариств у розвиток науки зокрема.

На сучасному історіографічному етапі з'явилося багато краєзнавчих праць з історії медицини окремих регіонів (областей, міст і містечок), написаних в науково-популярній формі у форматі

підручників (посібників), подекуди монографій. Зазвичай період XIX – початку XX ст. характеризується розвитком земської медицини, яка поєднувала лікарську справу з санітарно-оздоровчою роботою та участю лікарів у громадсько-культурних програмах на селі. У працях проаналізовані питання лікарняного обслуговування, формування медичної періодики, стан здоров'я населення, надання лікарської допомоги, яка, на думку більшості дослідників, до введення земської медицини, була вкрай незадовільною. Так, першою подібною спробою стала науково-публіцистична розвідка Л. Шаломової, в якій автор подала історію організації охорони здоров'я Дніпропетровська, акцентувавши увагу на благодійних медичних організаціях, що функціонували в місті у XIX-XX ст. [69].

До ювілею м. Одеси видано монографію, присвячену розвитку охорони здоров'я в місті, участь у написанні якої брали як знані науковці-медики, так і члени наукових медичних товариств, працівники лікувально-профілактичних закладів тощо [70]. Праця регіонального характеру про медицину м. Одеси відомого історика медицини, доктора медичних наук К. Васильєва [71] містить детальні відомості про ряд лікарських благодійних організацій міста (Одеське фармакологічне товариство, Одеське відділення Товариства опіки над пораненими і хворими воїнами, Товариство опіки над хворими дітьми, Товариство боротьби з туберкульозом, Стурдзовська община сестер милосердя), закладів охорони здоров'я (Павлівський приют, Євангелістська лікарня) у кінці XIX – на початку XX ст.

Серед інших дослідників, які займалися вивченням історії медицини різних регіонів України, слід зазначити С. Кобилянського, який дослідив історію медичної галузі Буковини, побіжно згадавши про благодійні лікарські товариства краю в XIX – на початку XX ст. (Товариство (колегія) аптекарів, Товариство хірургів, Товариство лікарів Буковини, Товариство Червоного Хреста, Товариство сестер милосердя, Добровільне товариство швидкої допомоги) [72], В. Кравця, який уперше систематизував відомості про розвиток медицини м. Конотопа (Чернігівщина) [73], С. Шеремета, котрий проаналізував медицину м. Нікополя (територія сучасної Дніпропетровської обл.) у XX ст. [74], колектив авторів під редакцією В. Цисса, який дослідив медицину Запорізької області в земський період її існування.

Як відзначили дослідники, у Катеринославській губернії «… створювалися наукові товариства, проводилися пироговські з'їзди

лікарів, діяльність яких до цього часу викликає у сучасних лікарів не лише пізнавальну зацікавленість, але й захоплення і повагу… У зв'язку з тим, що царський уряд не дав дозволу на об'єднання земських лікарів Росії, організуючу роль такого об'єднання перебрали на себе з'їзди Пироговського товариства… У роботі товариства (Товариства російських лікарів у пам'ять М. І. Пирогова – *І.Д.*) брали участь лікарі різних спеціальностей, а за його прикладом у губерніях і повітах також проводилися з'їзди» [75].

Окрім того, Г. Ковбасюк проаналізував становище медицини м. Білої Церкви (Київщина) [76], І. Рабінков висвітлив історію медицини Шостківщини (Чернігівщина) [77], К. Васильєв зібрав факти з історії медицини Сумщини [78], З. Сульська дослідила історію медицини Лугинщини (Волинська губернія) [79], Я. Воробець упорядкував спогади, статті, документи про медицину Снятинщини (Івано-Франківщина) [80], Л. Завада прослідкувала історію земської медицини Бахмутського повіту Катеринославської губернії, зокрема, маловивчені питання побутових умов медиків, започаткування інституту сімейних і приватних лікарів, виникнення нових напрямів у медицині в кінці XIX – на початку XX ст. (венерологія, хірургія тощо), організацію допомоги сільському населенню і облаштування промислової медицини [81]. Історик медицини, доктор медичних наук, професор А. Груша висвітлив історію земської медицини на Чернігівщині, а також розвиток аптечної справи в регіоні, відкриття лікувально-профілактичних закладів, подав біографічні відомості про учених-фармакологів [82].

Детальна інформація про Товариство подільських лікарів (м. Кам'янець-Подільський) міститься в праці Головків, створеній на основі використання архівних джерел і опублікованих документів [83]. З науково-краєзнавчих позицій висвітлено історію розвитку медицини Подільської губернії, різних форм і методів надання медичної допомоги населенню, участі лікарів у громадсько-політичному житті краю, подано медично-топографічний опис регіону, стан здоров'я населення, представлено розвиток аптечної справи й формування медичних кадрів, уміщено короткі біографічні відомості про відомих лікарів і науковців Поділля.

Один із розділів цього дослідження присвячений безпосередньо діяльності наукового медичного товариства.

Вагомим внеском дослідників є представлення на сторінках монографії значної кількості оригінальних документів, зокрема Статуту товариства, окремих протоколів засідань тощо. Авторами проаналізовано структуру й склад осередку, завдання, наукові здобутки його членів, практичні заходи товариства, роботу структурних підрозділів, взаємовідносини з іншими медичними товариствами й об'єднаннями як України, так і Російської імперії в цілому. Дослідники, вказуючи на применшення значення діяльності товариства окремими знавцями суспільно-медичної думки на Поділлі у XIX ст., зазначали, що «воно було першим товариством лікарів з чітким санітарним спрямуванням своєї діяльності» [84].

Серед довідкової літератури регіонального характеру про медицину Поділля виділяємо біографічний довідник про учених-медиків і медично-технічних працівників краю [85].

Всебічне висвітлення стану охорони здоров'я Подільського краю характерне для розвідки П. Слободянюка, який дослідив актуальні проблеми різних галузей медицини, проаналізував діяльність профільних закладів і досвід медиків. І хоча про Товариство подільських лікарів уміщено лише коротку довідку, проте високо поцінована діяльність організації щодо розвитку й поширення фахових знань і покращення медичної ситуації в губернії [86].

Становлення медичної справи в контексті діяльності наукових товариств у Західній Україні розглядається через призму діяльності Українського лікарського товариства, яке виникло в 1910 р. у Львові. О. Мусій і С. Нечаїв, автори ювілейного видання, досить детально виклали історію цього об'єднання. Окрім того, ними подано відомості й про інші наукові медичні товариства України XIX – початку XX ст. Так, автори розглядають утворення медичних організацій цього періоду лише «як нашу передісторію, бо в колоніальних умовах, коли лікарі-українці в Україні перебували в суттєвій меншості й безправності поміж лікарями-неукраїнцями панівних націй, говорити про повноцінне громадське життя і його вплив на чужу нам окупаційну владу не доводиться» [87].

Авторами наведено довідкову інформацію про Товариство київських лікарів, діяльність якого оцінена дослідниками досить високо. У розвідці вказано на те, що з його ініціативи в місті були створені й інші організації: Товариство для боротьби з заразними

хворобами, Товариство невідкладної медичної допомоги при нещасних випадках, Одонтологічне та Офтальмологічне товариства. У виданні є згадки про ті медичні товариства, які дослідники часто просто оминають своєю увагою: Товариство морських лікарів у Миколаєві (створено у 1858 р.), Волинське медичне товариство (1859 р., м. Луцьк), Кам'янець-Подільське медичне товариство (1860 р.), звичайно ж, Харківське медичне товариство (1861 р.), Херсонське лікарське товариство (засноване в 1868 р., проте офіційно зареєстроване у 1870 р.), Єлисаветградське медичне товариство (1868 р.), Таврійське медико-фармацевтичне товариство (1868 р., м. Сімферополь), Фармацевтична спілка Одеси (1873 р.), Одеське бальнеологічне товариство (1876 р.), Гурток лікарів з метою нічних лікарських чергувань (за ініціативи Товариства київських лікарів, 1881 р.), одонтологічні товариства (зубних лікарів) (Київ, Харків, Херсон, 1885-1890 рр.), Київське акушерсько-гінекологічне товариство (1886 р.), Фізико-медичне товариство (1896 р.), Одонтологічна спілка Одеси (1897 р.), Психоневрологічне товариство (1897 р., м. Київ), Психіатричне товариство (1898 р., м. Київ), Товариство дитячих лікарів (1900 р., м. Київ), Дерматосифілідологічне (1900 р., м. Київ), Дерматологічне та венерологічне товариство (1900 р., м. Харків), Київське товариство для боротьби з туберкульозом і горбковицею – «перше протисухотне товариство в усій тодішній Російській імперії» (1901 р.), Уманське лікарське товариство – «одне з перших лікарських товариств на повітовому рівні» (1901 р.), Українське наукове товариство в Києві (з Природничо-лікарською секцією, з якої у 1911 р. виділилася самостійна Медична секція), Полтавське товариство боротьби із сухотами (1908 р.). У цілому автори видання досить високо оцінили діяльність наукових медичних товариств на теренах України XIX – початку XX ст.

Становлення товариств лікарів на Західній Україні дослідники представили таким чином: Товариство лікарів Галичини (Товариство галицьких лікарів) (1868 р., м. Львів), «до якого належали переважно німецькі, польські та єврейські лікарі» [88], Аптекарське товариство (1868 р., м. Львів), Згромадження аптекарів Східної Галичини (1872 р.), Наукове товариство ім. Т. Шевченка з Математично-природописно-лікарською секцією, перші українські медичні студентські товариства, що об'єдналися в Медичну громаду (1910 р.) і,

нарешті, Руське (у 1912 р. перейменоване на Українське) лікарське товариство. Дослідниками подана досить ґрунтовна інформація про останнє з товариств, представлено його історію з моменту заснування і донині, незважаючи на тривалі перерви у його функціонуванні. Окрім того, О. Мусієм і С. Нечаївим висвітлено історію українських лікарських організацій в еміграції протягом XX ст. (у Чехословаччині, Німеччині, Австрії, Америці, Австралії).

Історія Українського лікарського товариства, діяльність його очільників і членів досліджені також Л. Гоцко-Ней [89]. Автор указувала на ті протистояння, що відбувалися між українськими лікарями – організаторами товариства – та польською владою, проте Українське лікарське товариство зуміло стати професійною організацією на початку XX ст. та в подальшому відродити свою роботу і в незалежній Україні.

До святкування ювілею заснування лікарських осередків Західної України у Львові перевидано публікацію 1935 р. про Українське лікарське товариство й Медичну громаду [90]. Зокрема, у виданні вміщено досить цінні й інформативні статті О. Козакевича «Як повстало наше лікарське товариство», І. Горбачевського «З моїх споминів. Моя санітарна праця», Ю. Кордюка «Історія У.Л.Т. за 25 літ існування», Л. Беча «Начерк історії Медичної Громади (1910-1925)» і «Бібліотека Медичної Громади», І. Гнідця «Культурно-освітні змагання Медичної Громади» та ін.

Н. Вакула дослідила загальний стан медицини на Закарпатті, причому констатувала, що «…науково-експериментальні дослідження вчених-медиків проходили в примітивних умовах. Відсутність наукових центрів в області примушувало лікарів покинути свій край» [91], окрім того, в регіоні працювали лише австро-угорські наукові об’єднання, в які змушені були входити й українські лікарі та фармацевти.

До узагальнюючих праць з історії медицини, з яких можна отримати окремі відомості про наукові медичні товариства України XIX – початку XX ст., належать напрацювання заслуженого діяча науки України, почесного голови Українського наукового Товариства істориків медицини, доктора медичних наук, професора О. Грандо [92], дослідження доктора медичних наук, професора, засновника, першого очільника Лікарської комісії та дійсного члена Наукового товариства імені Т. Шевченка Я. Ганіткевича [93]. Так, у своїх роботах дослідник подавав

хронологію маловідомих подій з історії медицини, відомості про лікарів і учених медиків, які розвивали українську національну медицину в Медичній секції УНТ у Києві та НТШ у Львові.

Виділяємо ряд праць (як правило, це статті, а також дисертації чи монографії), у яких предметом дослідження було одне або декілька наукових медичних товариств України XIX – початку XX ст. Так, у середині 1990-х рр. опубліковані статті [94], а згодом з'явилася й дисертація П. Богоніса [95] про Київське хірургічне товариство (КХТ). Дослідник уперше у форматі дисертаційного дослідження цілісно відтворив процес формування цього фахового об'єднання лікарів, з'ясував особливості його функціонування і визначив основні напрями розробки хірургічних питань у товаристві. Автор стверджував, що саме зі створення КХТ у 1908 р. розрізнена до того часу науково-дослідницька діяльність окремих хірургів була об'єднана для спільного вирішення багатьох складних питань хірургічної науки [96].

Досить новим у дисертації П. Богоніса є те, що автор значну увагу приділив саме питанням організаційної структури КХТ, формування внутрішньої ієрархії та зовнішнім зв'язкам, відзначивши, що товариство «є своєрідною структурною одиницею, всередині якої при плануванні сумісної діяльності певним чином були відрегульовані взаємні зв'язки різних хірургічних течій (напрямків)» [97]. Автор провів паралелі між аналогічними товариствами, які виникли в Петербурзі, Москві та Києві, акцентувавши увагу на взаємозв'язках, книгообміні, «перехресних» публікаціях у періодичних виданнях, згадав про наукові контакти з товариствами, закладами й окремими вченими Європи (Німеччини, Італії, Угорщини), висвітлив діяльність бібліотеки, розвиток бібліотечної справи у товаристві.

У п'ятому розділі зазначеного дисертаційного дослідження окреслено внесок окремих науковців у розвиток медичних знань і розробку самостійних галузей і напрямів медицини (знеболювання хірургічних втручань, антисептика й асептика (боротьба з інфікуванням ран), хірургія органів кровообігу, пластична хірургія, ортопедія і травматологія), означено внесок таких спеціалістів-хірургів – членів КХТ: М. Волкович, П. Бабицький, І. Бондарєв, О. Кримов, Г. Іваницький, Є. Черняхівський, О. Яценко, М. Саксаганський та ін.

Історія Товариства київських лікарів викладена в праці Ф. Ступака про Національний медичний університет імені О. О. Богомольця, який свого часу функціонував як медичний

факультет при Університеті св. Володимира. На думку дослідника, товариство «не обмежувалося виключно академічною діяльністю, а ставило перед собою низку завдань: сприяння науковому вдосконаленню лікарів, поширення серед них новітніх наукових досягнень, розповсюдження медико-гігієнічних знань серед народу, медична допомога зубожілим та взаємодопомога» [98].

Ф. Ступак не оминув увагою й ряд інших медичних товариств, які виникли в Києві та діяльність яких певною мірою була пов'язана з Університетом св. Володимира: Акушерсько-гінекологічне товариство (1886 р.), Товариство боротьби із заразними хворобами (1894 р.), Фізико-медичне (1896 р.), Психоневрологічне (1897 р.), Товариство боротьби із сухотами й горбковицею (1899 р.), Дерматосифілідологічне (1900 р.), Хірургічне (1908 р.), Одонтологічне, Офтальмологічне товариства і Товариство прихильників військово-санітарних знань. Окрім того, дослідник згадав і про перше в країні студентське наукове медичне товариство, яке було організоване в 1881 р. студентом-медиком О. Кисілем. Укажемо, що Ф. Ступак є автором публікації про благодійні медичні товариства Києва другої половини XIX – початку XX ст. та їхній внесок у забезпечення медичною допомогою населення міста [99].

Діяльність цього наукового осередку лікарів вивчав і М. Бойчак. Через призму діяльності медичного факультету Київського університету св. Володимира та Київського медичного інституту автором в одному із розділів дослідження висвітлено історію заснування осередку, розкрито окремі аспекти санітарно-протиепідемічної діяльності та участь його членів – військових лікарів, професорів медичного факультету – в розробці ряду питань медичної статистики, епідеміології, санітарного стану військ. Дослідник відзначив, що члени товариства надавали практичну допомогу лікарським дільницям Києва у подоланні епідемій і лікуванні хворих [100].

У 2010 р. до 170-річчя становлення Товариства київських лікарів вийшли друком статті В. Загороднього і В. Нековаля [101], О. Волика і К. Паламарчука [102], С. Булах [103], О. Ціборовського [104]. З цієї ж нагоди видано бібліографічний покажчик, у якому відображено науковий доробок членів товариства і подано описи їхніх друкованих праць за 1840-1928 рр. [105].

Історію Товариства одеських лікарів найбільш ґрунтовно вивчав Ю. Васильєв (праці 2000-х рр. [106]). У 2011 р. дослідником

захищена кандидатська дисертація про науковий лікарський осередок [107], в якій простежено особливості його організації та діяльності протягом 1848-1924 рр., показана роль у розвитку медичної науки України, внесок товариства у справу заснування першої в Російській імперії та другої у світі спеціалізованої установи – Одеської бактеріологічної станції, підкреслено функцію у цьому процесі М. Гамалея, детально описано видання «Южно-русской медицинской газеты», що була друкованим органом Товариства одеських лікарів і стала одним із перших медичних періодичних видань в Україні, проналізовано роль товариства в організації Одеської санітарної організації та Одеської станції швидкої медичної допомоги. Причиною створення Товариства одеських лікарів, на думку дослідника, стала епідемія холери 1848 р., погашення якої змушувало лікарів до тіснішого професійного спілкування. У дисертації наголошено на високому рівні наукової роботи товариства вже у перші роки його функціонування, причиною чого було входження до його складу як досвідчених лікарів, так і знавців теоретичної медицини.

Ю. Васильєвим акцентовано на еволюції цього осередку медичної науки у напрямку розширення і вдосконалення роботи. Досить детально прослідковано тісні контакти членів угруповання з іншими медичними науковими товариствами і благодійними організаціями м. Одеси. Початок Першої світової війни, а згодом і революційні події 1917 р., на чому акцентував автор, позначилися на звуженні наукових інтересів одеських лікарів. У цілому Ю. Васильєвим досить детально вивчено практичний аспект діяльності товариства, залучено значну кількість нових архівних матеріалів, уперше запропоновано періодизацію діяльності цього осередку на основі вивчення суспільних змін у Російській імперії і особливостей становлення вищої університетської освіти в Одесі, акцентовано на спадкоємності наукових традицій Товариства одеських лікарів та Одеського терапевтичного товариства, яке з'явилося в 1924 р.

Ряд наукових публікацій приурочено 150-річчю Харківського медичного товариства (2011 р.) [108].

Окремим питанням функціонування медичних товариств у цілому присвячені аналітичні публікації К. Васильєва, С. Рудої, Л. Товкун, О. Ціборовського [109]. Зокрема, у праці С. Рудої розкрито науково-практичні результати членів товариств у галузі мікробіології [110]. Відзначаємо вагомий внесок дослідниці Н. Коцур

у вивчення основних напрямів санітарно-протиепідемічної діяльності Товариства київських лікарів, Одеського товариства лікарів і Харківського медичного товариства [111]. Так, у контексті формування вітчизняної гігієнічної науки в другій половині XIX – на початку XX ст. Н. Коцур одній із перших у сучасній історичній науці вдалося прослідкувати взаємовпливи та протиріччя земської, університетської, науково-громадської і соціальної медицини, інтегрувавши до цього складного процесу й діяльність наукових медичних товариств України. Очолюючи зараз наукову школу «Соціальні аспекти розвитку вітчизняної науки і техніки в другій половині XIX-XXI ст.», Н. Коцур готує молодих науковців, які розробляють різні аспекти історії медичної науки XIX-XX ст.

В останні роки продовжують публікуватися розвідки про найбільші наукові медичні товариства України. Так, у цьому плані характерними є напрацювання Н. Самойленко [112] та І. Левченко [113]. У 2012 р. Н. Самойленко захищено дисертаційне дослідження, присвячене безпосередньо діяльності наукових медичних товариств на теренах України в XIX – на початку XX ст. [114]. Авторкою з'ясовано соціально-економічні передумови виникнення та основні етапи діяльності товариств, прослідковано утвердження санітарно-профілактичного і бактеріологічного напряму діяльності Товариства київських лікарів, виявлено найважливіші складові формування статистико-гігієнічного спрямування роботи Одеського товариства лікарів, розкрито вплив учених Харківського медичного товариства на обґрунтування науково-теоретичних засад соціальної гігієни, а також показано роль фахових товариств у розробці науково-теоретичних підвалин епідеміології, інституціонуванні бактеріології, підготовці вітчизняних кадрів бактеріологів, охарактеризовано особистий внесок учених-лікарів у розвиток епідеміології, медичної бактеріології, соціальної гігієни тощо.

Сучасна історична наука характеризується появою окремих ґрунтовних публікацій про життя і професійну діяльність видатних учених-медиків, що пояснюється пожвавленням за останні двадцять років інтересу до інтелектуальної історії, яка ставить у центр досліджень «людський вимір». У цьому контексті показовою є поява в 2013 р. колективної монографії за авторства В. Коцура, Н. Коцур, Л. Товкун, у якій Розділ 3 присвячений діяльності академіка О. Корчака-Чепурківського в наукових

товариствах: у Київському товаристві лікарів, Російському товаристві охорони народного здоров'я, Природничо-лікарській секції УНТ, а також у Науковому товаристві економістів і Товаристві любителів соціальних знань Київського комерційного інституту [115]. Дослідниками відзначено вагомий внесок ученого у покращення ефективності роботи Комісії медичних народних читань, організованої при Київському товаристві лікарів, а також наголошено, що науково-організаційна робота О. Корчака-Чепурківського в товаристві спрямовувалася на поширення серед народних мас медичних знань про запобігання хворобам і зниження рівня смертності, створення української медичної термінології та розвиток багатьох галузей національної науки як медичного, так і немедичного спрямування [116]. У монографії наголошено на діяльності Російського товариства охорони народного здоров'я та його Київського відділу. У його роботі на посаді секретаря брав активну участь і О. Корчак-Чепурківський, який опікувався питаннями санітарної статистики, епідеміології, соціальної, комунальної, професійної та шкільної гігієни тощо. Місцевий відділ товариства вирішував ряд завдань санітарно-гігієнічного характеру, а також звертав увагу на проведення практичних заходів оздоровлення м. Києва та прилеглих населених пунктів.

В окрему групу праць виділяємо розвідки, в яких у контексті більш широких проблем, скажімо, розвитку медичної освіти й охорони здоров'я в регіоні, вивчено й проаналізовано функціонування товариств лікарів (сюди, як правило, відносяться дисертаційні дослідження). Так, Л. Клос у контексті розвитку медичної освіти на західноукраїнських землях у XVIII – на початку XX ст. подала відомості про науковий, просвітницький, видавничий, профілактичний, лікувальний та інші аспекти діяльності українських лікарських товариств регіону, зокрема закцентувала на діяльності Математично-природописно-лікарської секції НТШ, що в 1898 р. перетворилася на Лікарську комісію, товариства «Народна Лічниця» (створеного у 1903 р.), яке згодом (1910 р.) трансформувалося в Українське лікарське товариство, очолюване Є. Озаркевичем, а також товариства «Медична Громада», створеного в 1910 р. українськими студентами медичного факультету університету імені Франца І. Дослідниця надавала вагомого значення цим осередкам у процесі підготовки молодих медичних кадрів і поширення серед населення

елементарних медичних знань, науковій, видавничій, культурно-просвітницькій роботі, а також здійсненню гігієнічного виховання. У цілому необхідність створення професійних медичних товариств на західноукраїнських землях Л. Клос пояснювала потребою забезпечення автохтонного населення краю висококваліфікованими національними медичними кадрами, а також наданням можливостей для професійного зростання лікарів тощо [117].

І. Круковська в дисертаційному дослідженні, присвяченому становленню і розвитку медичної освіти на Волині у XIX – 30-х рр. XX ст., висвітлила також і діяльність лікарів-педагогів, а також професійних, громадських об'єднань в освітніх і медичних установах краю, зокрема роботу Товариства лікарів Волині, результати експериментальних досліджень якого репрезентувалися на щомісячних наукових засіданнях і друкувалися у відповідних наукових звітах. Дослідницею виявлено, що це товариство в кінці XIX – на початку XX ст. упроваджувало в практику прогресивні ідеї охорони здоров'я, активно впливало на поліпшення медичної допомоги сільському населенню [118].

У дисертації М. Кушик на основі історико-педагогічного аналізу досліджено становлення і розвиток медичної освіти в Україні у другій половині XIX – на початку XX ст., проаналізовано суспільно-політичні передумови створення і розвитку медичних освітніх закладів на території східно- та західноукраїнських земель, висвітлено роль медичних товариств і організацій у розвитку медичної просвіти [119]. Проте досить широкий об'єкт і предмет дослідження не дали повною мірою охарактеризувати діяльність наукових медичних товариств: авторка лише акцентувала увагу на тому, що діяльність цих осередків у зазначений період сприяла поширенню передового досвіду, в їхній роботі поєднувалася практична діяльність лікарів і учених задля подальшого розвитку медичної науки. Дослідниця подала загальну інформацію довідкового плану про медичні товариства. Зрозуміло, що не всі наукові товариства потрапили до поля зору авторки: «у досліджуваний період в Україні діяли Товариство київських лікарів, засноване в 1840 р., Товариство одеських лікарів (1849 р.), Студентське наукове товариство (1881 р.) при Київському університеті, Фізико-медичне товариство при Київському університеті (1896 р.), Психоневрологічне товариство

(1897 р.), Товариство дитячих лікарів (1900 р.), Хірургічне товариство (1908 р.) та ін.; при Львівському університеті діяло «Львівське фармацевтичне товариство» (1891 р.), Товариство «Друзів здоров'я» (1894 р.), що в 1903 р. було перейменовано на Гігієнічне товариство. З 1897 р. при НТШ працювала математично-природничо-лікарська секція».

У монографії та дисертаційному дослідженні І. Робака детально висвітлено особливості охорони здоров'я в Харкові у XVIII – на початку XX ст.: виникнення, практичне функціонування і проблеми санітарних служб, закономірності розвитку й місцеві особливості медичної допомоги населенню, оздоровчі та санітарно-протиепідемічні заходи й етапи їхнього поліпшення, взаємовідносини суб'єктів профільної діяльності в місті з владними, господарськими, культурними й іншими інституціями, роль органів державної влади, місцевого самоврядування, земських, громадських, станових, релігійних, приватних організацій і окремих осіб у становленні й забезпеченні функціонування установ охорони здоров'я тощо. Діяльність безпосередньо наукових товариств медичного спрямування не стала предметом дослідження автора, адже в розвідках увага приділялася саме практично-організаційній і санітарно-профілактичній, а не науковій роботі [120].

Проте І. Робак проаналізував діяльність лікувальних закладів Харківського медичного товариства, Російського товариства Червоного Хреста, клініки Імператорського Харківського університету, дитячих лікувальних закладів Харківського міського самоврядування. Окрім того, дослідник подав також біографічні портрети медиків, лікарів, організаторів медичної галузі, що дозволило створити їхній колективний просопографічний соціоетнічний портрет. Більшість із них у XIX – на початку XX ст. були активними функціонерами Харківського медичного товариства. У цілому наукові дослідження І. Робака є важливими для розуміння ситуації, яка склалася в регіоні у зазначений період і з'ясування соціальних передумов, які сприяли виникненню і популярності наукових товариств медичного профілю.

Т. Приходько в контексті вивчення діяльності Харківського науково-освітнього центру з ветеринарної паразитології присвятила один із підрозділів дисертаційного дослідження вивченню ролі наукових спеціалізованих товариств м. Харкова

кінця XIX – початку XX ст. у розвитку наукових досліджень та освітньої діяльності. Значний вплив на розвиток ветеринарної паразитології, на переконання дослідниці, здійснювали й наукові товариства медичного напряму, зокрема Харківське медичне товариство [121].

Таким чином, в українській історіографії періоду незалежності з'явився ряд праць, у яких відображена діяльність наукових медичних товариств України XIX – початку XX ст. у новій площині – з позицій регіональної і інтелектуальної історій. Важливість таких праць полягає у відображенні регіонального становлення товариств і допомагає прослідкувати наукове життя в межах конкретного міста чи регіону. Проте автори таких розвідок досить часто подавали інформацію про всі існуючі в регіоні об'єднання, у тому числі й благодійні та практикуючі медичні товариства, не акцентуючи увагу саме на науковому характері діяльності цих осередків. При цьому дослідницькою увагою охоплювалася більша кількість товариств, історія яких ні в дорадянський, ні в радянський період не аналізувалася (наприклад, Товариство подільських лікарів, Українське лікарське товариство у Львові тощо).

Виділяємо групу спеціальних праць, безпосередньо присвячених процесу утворення і діяльності наукових медичних товариств на теренах України XIX – початку XX ст., питанням матеріально-технічного оснащення і фінансового забезпечення діяльності самоврядних організацій, видавничій, просвітницькій та іншим напрямам роботи, їхньому внеску у формування наукових основ тогочасних медичних знань (праці П. Богоніса, Ю. Васильєва, Н. Коцур, І. Левченко, С. Рудої, Н. Самойленко, О. Ціборовського та ін.).

Однак, як свідчить зміст проаналізованих робіт сучасних авторів, предметом дослідження найчастіше ставали три найбільші наукові медичні товариства України XIX – початку XX ст. – Київське товариство лікарів, Одеське товариство лікарів, Харківське медичне товариство. Діяльність інших, зокрема робота регіональних об'єднань лікарів і ряду монодисциплінарних товариств в українських містах так і залишилася в сучасній науковій літературі недостатньо вивченою.

---

[1] Коцур Н. І. Становлення і розвиток гігієнічної науки в Україні: шлях крізь епохи і соціальні потрясіння (друга половина XIX – 20-ті рр. XX століття): монографія / Н. І. Коцур. – Корсунь-Шевченківський, 2011. – С. 265.

[2] Российский Д. М. История всеобщей и отечественной медицины и

здравоохранения. Библиография (996-1954 гг.) / Д. М. Российский; сост. при участии В. А. Невского, под ред. Б. Д. Петрова. – М.: Медгиз, 1956. – С. 151.

[3] Коцур Н. І. Становлення і розвиток гігієнічної науки в Україні… – С. 30-31.

[4] Протоколы и труды Общества елисаветградских врачей 1886/87 г. – Елисаветград, 1887. – 102 с.; Протоколы и труды Общества херсонских врачей за 1897-98 г. (Год XXIX). – Херсон, 1899. – 69 с.; Труды Киевского физико-медицинского общества, состоящего при Университете Св. Владимира / Изд. под. ред. проф. В. Чиркова. – Вып. 1. 1897-1898. – К., 1899. – 321 с.; Труды медицинской секции Общества опытных наук при Императорском Харьковском университете за 1889 год. – Вып. 1. – Х., 1889. – 3-200, 96, 35 с.; Труды Общества научной медицины и гигиены при Императорском Харьковском университете за 1897 г. – Х., 1899. – 116, 39 с.

[5] Извлечение из протоколов заседаний общества киевских врачей за 1871-1872 годы. – К., 1873. – 24 с.; Нейман Ц. Г. Сборник протоколов Общества подольских врачей за 1893-1894 год / Ц. Г. Нейман. – Каменец-Подольск, 1895. – 107 с.; Отчёт о деятельности Каменец-Подольского отделения С.-Петербургского врачебного общества взаимной помощи за 1900 год и протокол годичного собрания членов 14-го февраля 1901 г. – Каменец-Подольск, 1901. – 18 с.; Отчёт о деятельности Общества киевских врачей за 1896-1897 гг. – К., 1898. – 47 с.; Протокол годичного заседания Каменец-Подольского отделения С.-Петербургского врачебного общества взаимной помощи, состоявшегося 12 и 13 февраля 1899 года, и приложения к нему. – Каменец-Подольск: Типография С.П. Киржацкого, 1899. – 37 с.; Протокол торжественного заседания Общества кременчугских врачей в честь председателя и почётного члена этого общества Авксентия Трофимовича Вогаевского 23-го апреля 1900 г. По случаю земско-врачебной его деятельности (1875-1900). – Кременчуг, 1901. – 51 с.

[6] Отчёт Комиссии народных медицинских чтений при обществе киевских врачей за 1887-1890 гг. – К., 1891. – 25 с.; Отчёт Комиссии народных медицинских чтений при обществе киевских врачей за 1891, 1892, 1893, 1894 гг. – К., 1895. – 12 с.; Отчёт Комиссии народных медицинских чтений при обществе киевских врачей за 1887, 1888 и 1889 годы и Комиссии общеобразовательных народных чтений в г. Киеве за 1888 и 1889 годы. – К., 1890. – 51 с.; Отчёт о деятельности Бактериологического института Харьковского медицинского общества за 1905 г. Амираджиби, Коршуна и Недригайлова. – Х., 1906. – 20 с.

[7] Годовщина общества киевских врачей, 29 октября 1862 года. – К.: Университетская типография, 1863. – 22 с.; Годовщина общества киевских врачей. – К., 1861. – 31 с.; Годовщина общества киевских врачей. – К., 1863. – 48 с. – (Из № 11 «Университетских известий» 1863 г.); Годовщина общества киевских врачей. – К.: Университетская типография, 1865. – 35 с.; Отчёт о торжественном годичном заседании Общества киевских врачей 29 октября 1896 года. – К.: Типография Н. Т. Корчак-Новицкого, 1897. – 50 с.; Празднование 80-летнего юбилея професора Рудольфа Вирхова. Торжественное соединенное заседание всех семи медицинских обществ г. Киева 29 сентября 1901 года. – К.: Изд. Ун-та св. Владимира. – 40 с.; Празднование совершившегося двадцатипятилетия Харьковского медицинского общества (1861-1886). – Х., 1886. – 89 с.

[8] Празднование совершившегося двадцатипятилетия Харьковского медицинского общества (1861-1886). – Х., 1886. – С. 2.
[9] Там само. – С. 4-5.
[10] Там само. – С. 8.
[11] Харьковское медицинское общество. 1861-1911 гг.: Очерки о его деятельности. – Харьков, 1913. – 556 с.
[12] Примак М. О. Десятилетняя деятельность Черниговского общества помощников врачей / М. О. Примак. – Чернигов, 1912. – С. 2.
[13] Там само. – С. 6.
[14] Там само. – С. 10-11.
[15] Обзоры деятельности медицинских обществ и съездов врачей. Вып. 1. – М., 1905. – С. VI.
[16] Там само. – С. VI-VII.
[17] Там само. – С. VII-IX.
[18] Радулович В. И. Очерк истории русских медицинских обществ: цель, значение и взаимная связь / В. И. Радулович. – Орёл: Типография газеты «Орловский вестник», 1890. – С. 3.
[19] Там само. – С. 6.
[20] Там само. – С. 12.
[21] Там само. – С. 14.
[22] Там само. – С. 28.
[23] Там само. – С. 37.
[24] Орлов В. Д. О задачах «Русского общества охранения народного здравия» и его «местных отделов» (Речь, сказанная в первом собрании членов-учредителей Киевского отдела Общества, 14 мая 1902 г.) / В. Д. Орлов // Народное здравие, 1902. – № 24. – С. 750-754; Орлов В. Д. О задачах «Русского общества охранения народного здравия» и его «местных отделов» (Речь, сказанная в первом собрании членов-учредителей Киевского отдела Общества, 14 мая 1902 г.) / В. Д. Орлов // Народное здравие, 1902. – № 25. – С. 783-787.
[25] Орлов В. Д. О задачах «Русского общества охранения народного здравия»… – № 24. – С. 753-754.
[26] Орлов В. Д. О задачах «Русского общества охранения народного здравия»… – № 25. – С. 784-185.
[27] Учёные общества и учебновспомогательные учреждения Харьковского университета (1805-1905 гг.) / Под ред. проф. Д. И. Багалея и проф. И. П. Осипова. – Х.: Тип. «Печатное дело», 1911. – 280 с.
[28] Там само. – С. 194.
[29] Верхратський С. А. Історія медицини: посіб. для студ. мед. інститутів / С. А. Верхратський. – К.: «Здоров'я», 1964. – С. 7.
[30] Очерки истории медицинской науки и здравоохранения на Украине. Посвящено исторической дате 300-летия воссоединения Украины с Россией / Под ред. Б. Д. Петрова и др. – К.: Госмедиздат УССР, 1954. – С. 13.
[31] Там само. – С. 15.
[32] Там само. – С. 20-21.

[33] Квитницкий-Рыжов Ю. Н. К истории обществ врачей в России (из прошлого Киевского общества врачей) / Ю. Н. Квитницкий-Рыжов // Советское здравоохранение. – 1958. – № 1. – С. 41-46.
[34] Жук А. П. Развитие общественно-медицинской мысли в России в 60-70 гг. XIX в. / А. П. Жук. – М.: Медгиз, 1963. – 382 с.
[35] Левит М. М. Общественная медицина в России в период революционной ситуации 1859-1861 гг. / М. М. Левит // Очерки по истории отечественной медицины середины XIX в. – М.: Медгиз, 1963. – Вып. 2. – С. 3-67.
[36] Петров П. Т. К истории Харьковского научного медицинского общества (1861-1961) / П. Т. Петров // 100-летие Харьковского научного медицинского общества. 1861-1961. – К.: Здоров'я, 1965. – С. 7-69; Петров П. Т. Столетие Харьковского медицинского общества / П. Т. Петров // Очерки истории русской общественной медицины. – М.: Медицина, 1965. – 299 с.
[37] Рафес М. К истории медицины в Польше и русско-польские медицинские связи (II половина XIX – начало XX столетия) / М. Рафес // К истории медицины на Украине (На материалах западных областей УССР, Закарпатья и Буковины) / Отв. ред. И. Я. Шапиро. – Львов, 1961. – С. 353-362.
[38] 100-летие Харьковского научного медицинского общества 1861-1961. Сборник очерков и статей по истории деятельности / Ред. колегия: чл.-кор. АМН СССР, заслуженный деятель науки проф. Н. П. Новаченко (отв. ред.) и др. – К.: «Здоров'я», 1965. – С. 3.
[39] Там само. – С. 13-14.
[40] Там само. – С. 67.
[41] Российский Д. М. История всеобщей и отечественной медицины… – 938 с.
[42] Там само. – С. 66.
[43] Там само. – С. 70.
[44] Досягнення охорони здоров'я в Українській РСР / Гол. ред. П. Л. Шупик; ред.: В. Д. Братусь, К. Ф. Дупленко. – К.: Державне медичне видавництво УРСР, 1958. – С. 25.
[45] Касаткин С. Н. Анатомы Украины / С. Н. Касаткин, В. С. Сперанский // Архив анатомии, гистологии и эмбриологии. – 1955. – Т. 32. – Вып. 1. – С. 77-82. – (К 300-летию воссоединения Украины с Россией).
[46] Мацкина Р. Ю. История развития медицины и здравоохранения в России. Обзор докум. материалов / Сост. Мацкина Р. Ю., ред. Петров Б. Д. – М.-Л., 1958. – 99 с.
[47] Герловин Е. Ш. К истории Всесоюзного научного общества анатомов, гистологов и эмбриологов. IV. Об участии отечественных учёных-морфологов в международных морфологических, зоологических и медицинских конгрессах (1867-1957 гг.) / Е. Ш. Герловин // Архив анатомии, гистологии и эмбриологии. – 1959. – № 4. – С. 92-101.
[48] Лотова Е. И. Русская интеллигенция и вопросы общественной гигиены. Первое гигиеническое общество в России / Е. И. Лотова. – М.: Медгиз, 1962. – 198 с.
[49] Там само. – С. 188.
[50] Очерки истории русской общественной медицины (К столетию земской медицины): сб. статей / Под ред. П. И. Калью. – М.: «Медицина», 1965. – С. 4.

[51] Там само. – С. 19.
[52] Страшун И. Д. Русская общественная медицина в период между двумя революциями 1907-1917 / И. Д. Страшун. – М.: «Медицина», 1964. – 206 с.
[53] Генык С. Н. Развитие здравоохранения в Галиции и Советском Прикарпатье (1875-1962 гг.) (Историческое и социально-гигиеническое исследование по материалам Калушского и Войниловского районов Станиславской области): автореф. дис. на соискание уч. степ. канд. мед. наук / С. Н. Генык. – Ивано-Франковск, 1964. – 28 с.; Гончаров С. Н. Развитие здравоохранения города Черкасс в дореволюционный и советский периоды (1797-1966 гг.): автореф. дис. на соискание научн. степ. канд. мед. наук / С. Н. Гончаров. – К., 1968. – 19 с.; Довгий П. П. История здравоохранения Черновицкой области в прошлом и пути его развития в годы советской власти: автореф. дис. на соискание уч. степени канд. мед. наук / П. П. Довгий. – Ивано-Франковск, 1967. – 22 с.; Паращак П. В. Здравоохранение в Ивано-Франковской области в прошлом и его развитие за годы советской власти (1873-1963 гг.): автореф. дисс. на соиск. уч. степени канд. мед. наук / П. В. Паращак. – Ивано-Франковск, 1967. – 25 с.; Сидоренко-Зелезинская Г. М. Здравоохранение и здоровье населения Киевщины за полтора столетия (1797-1941 гг.): автореф. дис. на соискание уч. степени канд. мед. наук / Г. М. Сидоренко-Зелезинская. – К., 1963. – 16 с.; Шапиро И. Я. Развитие высшего медицинского образования и медицинской науки в западных областях Украины, на Буковине и в Закарпатье в XVI-XX вв. (1595-1965 гг.): автореф. дис. на соискание уч. степени д-ра мед. наук: спец. 784 «Теория и организация здравоохранения» / И. Я. Шапиро. – К., 1968. – 37 с.
[54] Сидоренко-Зелезинская Г. М. Здравоохранение и здоровье населения Киевщины... – С. 6.
[55] Шапиро И. Я. Врачебные общества западных областей Украины, Буковины и Закарпатья и их значение в развитии медицинской мысли: Материалы второй Всесоюз. научн. историко-мед. конфер. / И. Я. Шапиро. – Ленинград, 1963. – С. 188-190; Шапиро И. Я. Развитие высшего медицинского образования и медицинской науки в западных областях Украины, на Буковине и в Закарпатье в XVI-XX вв. (1595-1965 гг.): автореф. дис. на соискание уч. степени д-ра мед. наук: спец. 784 «Теория и организация здравоохранения» / И. Я. Шапиро. – К., 1968. – 37 с.
[56] Шапиро И. Я. Развитие высшего медицинского образования… – С. 21.
[57] Дяченко С. С. До заснування в Києві Общества для борьбы с заразными болезнями / С. С. Дяченко // Мікробіологічний журнал. – 1976. – Т. 38. – Вип. 6. – С. 786-791.
[58] Чмель А. Д. Общественно-политическая деятельность Харьковского медицинского общества / А. Д. Чмель // Итоги и перспективы научных исследований по истории медицины / ред. Ю. П. Лисицын, Г. Р. Крючко. – Ташкент, 1980. – С. 645-653.; Чмель А. Д. Харьков как центр развития микробиологии и эпидемиологии в России в XIX в. / А. Д. Чмель // Итоги и перспективы научных исследований по истории медицины. – Кишинёв: Штиинца, 1973. – С. 326-327.

[59] Боровый Е. М. Волынское научное врачебное общество (1872-1904 гг.) / Е. М. Боровый, О. Е. Борова // Советское здравоохранение. – 1975. – № 4. – С. 71-73.
[60] Мазурик Е. В. Социально-гигиеническая деятельность Иосифа Ролле / Е. В. Мазурик // Советское здравоохранение. – 1973. – № 1. – С. 79.
[61] Научные медицинские общества СССР. Сборник статей / Под ред. акад., проф. М. В. Волкова. – М.: «Медицина», 1972. – 456 с.
[62] Там само. – С. 107.
[63] Там само. – С. 237-238.
[64] Там само. – С. 6.
[65] Там само. – С. 9.
[66] Бунин К. В. Общества медицинские научные / К. В. Бунин, Т. С. Сорокина // Большая медицинская энциклопедия. – [3-е вид.]. – М.: Советская энциклопедия, 1981. – Т. 17. – С. 178-180.; Подрушняк Є. П. Медичні наукові товариства / Є. П. Подрушняк // УРЕ. – [2-е вид.]. – К.: Головна редакція УРЕ, 1984. – Т. 11, кн. 2. – С. 158.; Товариство київських лікарів // УРЕ. – [2-е вид.]. – К.: Головна редакція УРЕ, 1984. – Т. 11, кн. 1. – С. 277.
[67] Васильев К. К. Деятельность Общества одесских врачей / К. К. Васильев // Советское здравоохранение. – 1990. – № 1. – С. 68-71.
[68] Коцур Н. І. Становлення і розвиток гігієнічної науки в Україні… – С. 55.
[69] Шаломова Л. Б. Здравоохранение Днепропетровска: Краткий исторический очерк 1776-1993 / Л. Б. Шаломова. – Днепропетровск, 1993. – 88 с.
[70] Очерки истории здравоохранения Одессы к её 200-летию / В. Запорожан, П. Чуев, И. Ратовский и др. – Одесса, 1994. – 192 с.
[71] Васильев К. К. Медицина старой Одессы: Очерки / К. К. Васильев. – Одесса: Оптиум, 2003. – 208 с. – (Малая серия «Вся Одесса»; Вып. 17).
[72] Кобилянський С. Д. Історія медицини Буковини. Цифри і факти / С. Д. Кобилянський, В. П. Пішак, Б. Я. Дробніс. – Чернівці: Медакадемія, 1999. – 248 с.
[73] Кравець В. П. Білий колір – життєдайний: історія медицини Конотопа / В. П. Кравець, В. В. Сутулін та ін. – Суми: Собор, 2001. – 183 с.
[74] Шеремет С. В. Медицина Никополя в XX веке: Историко-документальный очерк / С. В. Шеремет; Никопольский городской отдел здравоохранения, Городской центр здоровья. – Днепропетровск: Пороги, 2001. – 186 с.
[75] Медицина Запорізької області: історичні нариси / В. Г. Цисс (ред.); Управління охорони здоров'я Запорізької обласної держадміністрації. – Запоріжжя: Дике Поле, 2001. – С. 11-13.
[76] Ковбасюк Г. Д. Минуле та сучасне медицини Білої Церкви / Г. Д. Ковбасюк, О. І. Кононський, В. Г. Ковбасюк. – Біла Церква, 2003. – 224 с.
[77] Рабинков И. М. История медицины Шосткинщины (исторический очерк) / И. М. Рабинков. – Шостка: Северянщина, 2004. – 66 с.
[78] Васильев К. К. История медицины Сумщины: Очерки / К. К. Васильев. – Одесса: Optimum, 2005. – 228 с.
[79] Сульська З. В. Історія медицини на Лугинщині (1908-2008 рр.) / З. В. Сульська. – Житомир: Житомирська облдрукарня, 2008. – 192 с.

[80] Воробець Я. Колеги. Снятинщина медична крізь три століття: спогади, документи, нариси, оригінальні статті / Ярослав Воробець, Микола Зінковський, Микола Довжинський. – Снятин: Прут Принт, 2009. – 384 с. – (Літопис краю).
[81] Завада Л. В. Нариси земської медицини Бахмутського повіту: учбов. пос. / Л. В. Завада, С. Й. Татаринов, В. П. Блєднов; Центр пам'яткознавства НАН України та УТОПіК. – Артемовск: Печатный двор, 2011. – 84 с.
[82] Груша А. М. З історії медицини Чернігівщини / А. М. Груша, М. М. Дуля. – Чернігів, 1999. – 266 с.; Груша А. М. Розвиток медицини та фармації на Чернігівщині / А. М. Груша, С. В. Пасталиця, М. М. Дуля. – Чернігів, 2003. – 48 с.
[83] Головко О. Ф. Історія медицини Поділля (кінець XVIII – початок XX ст.) / О. Ф. Головко, В. О. Головко; Вінницький державний медичний університет ім. М. І. Пирогова, Центр дослідження історії Поділля Інституту історії України НАН України, Кам'янець-Подільський державний педагогічний університет. – Вінниця, Кам'янець-Подільський, 2000. – 236 с.
[84] Там само. – С. 73.
[85] Становлення медичної науки на Поділлі / В. М. Мороз, В. С. Компанець, І. М. Азарський та ін. – Хмельницький; Вінниця: Поділля, 1999. – 117 с.
[86] Слободянюк П. Я. Медицина Поділля: монографія / П. Я. Слободянюк, А. С. Флаксемберг, П. Ю. Івахов. – Хмельницький: Медобори 2006, 2007. – 703 с.
[87] Мусій О. Українське лікарське товариство: історія та розвиток, 1910-2010 рр. / Олег Мусій, Станіслав Нечаїв. – К.: Народна газета, 2010. – С. 3.
[88] Там само. – С. 52.
[89] Гоцко-Ней Л.-І. Українське лікарське товариство у Львові 1910-1939 – 1990-2010 / Любов-Ірина Гоцко-Ней. – Л.: Афіша, 2010. – 272 с. – (Нова медична бібліотека; вип. 11).
[90] 25-ліття Українського лікарського товариства і Медичної громади: зб. статей. – Репр. Видання Наукового Товариства імені Шевченка у Львові 1935 р. – Л.: Галицька видавнича спілка, 2009. – 129 с. – (Нова медична бібліотека; вип. 9).
[91] Вакула Н. С. Нариси з історії медицини Закарпаття: з давніх часів до 40-х років XX століття / Н. С. Вакула. – Ужгород: Мистецька лінія, 2006. – С. 27.
[92] Грандо О. А. Визначні імена в історії української медицини / О. А. Грандо; Центральний музей медицини України. – К.: РВА «Тріумф», 1997. – 336 с.; Грандо О. А. Подорож у минуле медицини / О. А. Грандо; Центральний музей медицини України. – К.: РВА «Тріумф», 1995. – 176 с.
[93] Ганіткевич Я. В. Історія української медицини в датах та іменах / Я. В. Ганіткевич; Наукове товариство ім. Шевченка та ін. – Л., 2004. – 368 с.; Ганіткевич Я. Українські лікарі-вчені першої половини XX століття та їхні наукові школи. Біографічні нариси та бібліографія / Я. Ганіткевич. – Л., 2002. – 544 с.
[94] Богоніс П. Київське хірургічне товариство / П. Богоніс // Лікарська справа. – 1996. – № 10/12. – С. 171-175; Богоніс П. М. Історія створення і діяльність Київського хірургічного товариства (1908-1929) / П. М. Богоніс // Лікарський вісник. – 1995. – Т. 42. – № 1. – С. 37-41.

[95] Богоніс П. М. Історико-науковий аналіз діяльності Київського Хірургічного товариства (1908-1917): дис. … канд. іст. наук: 07.00.07 / Богоніс Павло Миколайович; НАН України, Центр досліджень науково-технічного потенціалу та історії науки ім. Г. М. Доброва. – К., 1998. – 166 арк.
[96] Там само. – С. 15.
[97] Там само. – С. 72.
[98] Ступак Ф. Я. Нарис історії Національного медичного університету імені О. О. Богомольця / Ф. Я. Ступак. – К., 2002. – С. 26.
[99] Ступак Ф. Я. Київські благодійні медичні товариства (друга половина XIX – початок XX ст.) / Ф. Я. Ступак. – К., 1998. – 87 с. – (Історія благодійності; 2).
[100] Бойчак М. П. История киевского военного госпиталя. Киевский госпиталь – учебная база медицинского факультета университета св. Владимира и Киевского медицинского института / М. П. Бойчак. – К.: Пресса Украины, 2005. – 752 с.
[101] Загородній В. В. Наукова і практична діяльність Товариства київських лікарів / В. В. Загородній, В. Т. Нековаль // Історія утворення і становлення Товариства київських лікарів (до 170-ї річниці Товариства київських лікарів): матеріали конф. – К., 2010. – С. 9-21.
[102] Волик О. Т. Трудовий шлях Мацона Юлія Івановича, вченого Університету св. Володимира, першого директора Олександрівської лікарні, шлях чесного служіння українському народу / О. Т. Волик, К. С. Паламарчук // Історія утворення і становлення Товариства київських лікарів (до 170-ї річниці Товариства київських лікарів): матеріали конф. – К., 2010. – С. 72-78.
[103] Булах С. М. Бібліотека Товариства київських лікарів – початок розвитку системи інформаційного забезпечення лікарів / С. М. Булах // Історія утворення і становлення Товариства київських лікарів (до 170-ї річниці його утворення): матеріали конференції. – К., 2010. – С. 65-72.
[104] Ціборовський О. М. Заснування Товариства київських лікарів та його внесок у розвиток медицини і охорони здоров'я / О. М. Ціборовський // Історія утворення і становлення Товариства київських лікарів (до 170-ї річниці Товариства київських лікарів): матеріали конф. – К., 2010. – С. 87-92.
[105] Товариство київських лікарів: бібліографічний покажчик: до 170-ї річниці з дня заснування / Київський міський науковий інформаційно-аналітичний центр мед. статистики; уклад.: Л. Є. Корнілова, Н. І. Мамедова, В. Т. Нековаль, В. В. Недельчева. – К., 2010. – 119 с.
[106] Васильев Ю. К. Из истории деятельности Общества одесских врачей в начале XX ст. / Ю. К. Васильев // Вісник Сумського державного ун-ту. Серія Медицина. – 2010. – № 8 (92). – С. 206-214; Васильев Ю. К. История организации общества Одесских врачей и его деятельность в 50-60-х годах XIX ст. / Ю. К. Васильев // Вісник Сумського державного ун-ту. Серія Медицина. – 2006. – № 8. – С. 14-23; Васильев Ю. К. Роль Общества одесских врачей в формировании и становлении фагоцитарной теории И. И. Мечникова / Ю. К. Васильев // Вісник Харківського національного університету ім. Каразіна. Медицина. – 2006. – № 13 (738). – С. 116-118.
[107] Васильєв Ю. К. Роль Товариства одеських лікарів у розвитку медичної справи та медичної науки. 1849-1924 рр.: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. мед. наук: спец. 14.02.04 «Історія медицини» / Ю. К. Васильєв; Національний медичний університет ім. О. О. Богомольця. – К., 2011. – 20 с.

[108] Милославский Д. К. Харьковское областное общество терапевтов: взгляд сквозь призму веков (к 150-летию Харьковского медицинского общества) / Д. К. Милославский, А. Е. Гриднев // Украинский терапевтический журнал. – 2011. – № 3. – С. 5-16; Русанова Є. Г. С. П. Григор'єв і Харківське медичне товариство: перегортаючи сторінки «Протоколів» / Є. Г. Русанова, К. В. Русанов // Український радіологічний журнал. – 2010. – 18, № 4. – С. 475-483; Харьковское медицинское общество в период становлення (1861-1894 г.) / Л. Н. Гридасова, Е. М. Кулешова, Е. Г. Бенько, О. В. Вьюнник // Медична наука і клінічна практика: минуле, сьогодення, майбутнє; присвяч. 150-річчю Харківського медичного товариства, 20 жовт. 2011 р.: матеріали наук.-практ. конференції. – Харків, 2011. – С. 62; Хвисюк М. І. До 150-річчя Харківського медичного товариства / М. І. Хвисюк // 11 з'їзд ВУЛТ. 100 років Українському лікарському товариству, 28-30 верес. 2011 р.: тези доповідей. – Харків, 2011. – С. 85-93; Хвисюк М. І. Харківське медичне товариство – досвід історії / М. І. Хвисюк, Б. А. Рогожин // Проблеми безперервної медичної освіти та науки. – 2011. – № 2. – С. 94; Хвисюк Н. И. К 150-летию Харьковского медицинского общества / Н. И. Хвисюк // Международный медицинский журнал. – 2011. – Т. 17. – № 4. – С. 107-111.

[109] Васильев К. К. Формирование и развитие Одесского научно-медицинского центра и его роль в создании отечественной эпидемиологии и микробиологии: дис. … д-ра мед. наук: 07.00.10 / Васильев Константин Константинович. – Тернополь, 1993. – 450 л.; Руда С. П. Научно-просвітницька діяльність медичних товариств України на межі XIX-XX століть / С. П. Руда // Наука і освіта: зб. наук. праць. – К.: Хрещатик, 1997. – Кн. 1. – С. 85-88; Руда С. П. Роль Харківського наукового центру у розробці засад медичної та ветеринарної мікробіології (кінець XIX – початок XX ст.) / С. П. Руда // Зб. наукових праць Харківського державного педагогічного університету. – Х., 2000. – Вип. 4. – С. 183-192; Рудая С. П. Научные общественные объединения на Украине в XIX в.: Харьковское медицинское общество / С. П. Рудая // Розвиток науки та науково-технічного потенціалу в Україні та за кордоном: зб. аналітичних матеріалів. – К., 1997. – Вип. 1 (12). – С. 53-55; Товкун Л. П. Академік О.В. Корчак-Чепурківський: наукова, організаційна робота та педагогічна діяльність у 1883-1947 рр.: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: спец. 07.00.07 «Історія науки і техніки» / Л. П. Товкун. – Переяслав-Хмельницький, 2010. – 21 с.; Товкун Л. П. Внесок академіка О. В. Корчак-Чепурківського у становлення та діяльність Київських наукових товариств (1899-1921 рр.) / Л. П. Товкун // Технологічна освіта: досвід, перспективи, проблеми: збірник наукових праць. – Переяслав-Хмельницький, 2010. – Вип. 6. – С. 240-254; Товкун Л. П. Київський період науково-практичної, педагогічної та громадської діяльності академіка О. В. Корчак-Чепурківського / Л. П. Товкун // Постаті Київщини. – К.: Міленіум, 2008. – Вип. 2. – С. 135-146; Ціборовський О. М. На варті здоров'я: історія становлення соціальної медицини і охорони громадського здоров'я в Україні: монографія / О. М. Ціборовський. – К.: Факт, 2010. – 430 с.

[110] Руда С. П. Нариси з історії мікробіології в Україні (кінець XIX – початок XX ст.): монографія / С. П. Руда. – К.: ІВЦ Держкомстату України, 2000. – 262 с.

[111] Коцур Н. І. Внесок учених – членів Товариства київських лікарів у подолання епідемій (друга половина XIX – початок XX ст.) [Електронний ресурс] / Н. І. Коцур // Історія науки і біографістика, 2010. – Вип. 4. – Режим доступу: http://inb.dnsgb.com.ua/2010-4/index.html ; Коцур Н. І. Діяльність Комісії народних медичних читань при наукових медичних товариствах (друга половина XIX – початок XX ст.) / Н. І. Коцур // Етнічна історія народів Європи: зб. наук. пр. Київського національного університету імені Тараса Шевченка. – К., 2011. – Вип. 42. – С. 21-38; Коцур Н. І. Наукова та практична діяльність Одеського товариства лікарів у другій половині XIX століття / Н. І. Коцур // Науковий вісник Ізмаїльського державного гуманітарного університету. – Ізмаїл, 2011. – Вип. 30. – С. 95-104; Коцур Н. І. Наукове товариство київських лікарів: становлення та санітарно-протиепідемічна діяльність (друга половина XIX – початок XX ст.) / Н. І. Коцур // Наукові записки з української історії. – Переяслав-Хмельницький, 2011. – Вип. 26. – С. 313-324; Коцур Н. І. Становлення і розвиток гігієнічної науки в Україні: шлях крізь епохи і соціальні потрясіння (друга половина XIX – 20-ті рр. XX століття): монографія / Н. І. Коцур. – Корсунь-Шевченківський, 2011. – 726 с.

[112] Самойленко Н. І. На передових рубежах медичної науки: Харківське медичне товариство в другій половині XIX – на початку XIX століття / Н. І. Самойленко // Наукові записки з української історії: Збірник наукових статей. – Вип. 28. – Переяслав-Хмельницький, 2012. – С. 327-332; Самойленко Н. І. Одеське наукове товариство в другій половині XIX ст.: особистісний вимір безкорисного служіння людям / Н. І. Самойленко // Наукові записки з української історії: Збірник наукових статей. – Вип. 29. – Переяслав-Хмельницький, 2012. – С. 376-380; Самойленко Н. Питання профілактики захворювань у роботі товариства київських лікарів (друга половина XIX – початок XX століття) / Н. Самойленко // Гуманітарний вісник державного вищого навчального закладу «Переяслав-Хмельницький державний педагогічний університет імені Григорія Сковороди»: Збірник наукових статей. – Вип. 27. – Переяслав-Хмельницький, 2012. – С. 247-251; Самойленко Н. І. Товариство київських лікарів у другій половині XIX ст.: формування гуманістичних засад вітчизняної медицини / Н. І. Самойленко // Наукові записки з української історії: Збірник наукових статей. – Вип. 30. – Переяслав-Хмельницький, 2012. – С. 200-205.

[113] Левченко І. М. Медичні товариства України у другій половині XIX – на початку XX століть: з історії вітчизняної медицини / І. М. Левченко // Науковий вісник Ужгородського національного університету. – Серія «Історія». – Випуск 1 (32). – Ужгород: Видавництво Ужгородського національного університету «Говерла», 2014. – С. 13-18; Левченко І. М. Становлення та розвиток Харківського медичного товариства у другій половині XIX – початку XX ст. / І. М. Левченко // Наукові праці історичного факультету Запорізького Національного університету. – Запоріжжя: ЗНУ, 2014. – Вип. XXXIX. – С. 295-299.

[114] Самойленко Н. І. Наукові товариства лікарів на терені України (друга половина XIX – початок XX ст.): автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: спец. 07.00.07 «Історія науки і техніки» / Н. І. Самойленко; ДВНЗ «Переяслав-

Хмельницький державний педагогічний університет імені Григорія Сковороди». – Переяслав-Хмельницький, 2012. – 21 с.

[115] Коцур В. П. О. В. Корчак-Чепурківський (1857-1947 рр.): шлях від земського лікаря до академіка УАН – ВУАН – АН УРСР: монографія / В. П. Коцур, Н. І. Коцур, Л. П. Товкун. – Переяслав-Хмельницький, 2013. – 601 с.

[116] Там само. – С. 199.

[117] Клос Л. Є. Розвиток медичної освіти на західноукраїнських землях (друга половина XVIII – 30-ті роки XX ст.): автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. пед. наук: спец. 13.00.004 «Теорія і методика професійної освіти» / Л. Є. Клос; Інститут педагогіки і психології професійної освіти АПН України. – К., 2002. – 20 с.

[118] Круковська І. М. Становлення і розвиток медичної освіти на Волині (XIX – 30-ті роки XX ст.): автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. пед. наук: спец. 13.00.01 «Загальна педагогіка та історія педагогіки» / І. М. Круковська; Житомирський державний університет імені Івана Франка. – Житомир, 2007. – 20 с.

[119] Кушик М. Л. Дидактичні основи фахової підготовки студентів у медичних навчальних закладах України (друга половина XIX – початок XX ст.): автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. пед. наук: спец. 13.00.04 «Теорія і методика професійної освіти» / М. Л. Кушик; Черкаський національний ун-т ім. Б. Хмельницького. – Черкаси, 2009. – 20 с.; Кушик М. До історії розвитку медичних товариств в Україні та поширення медичного просвітництва / М. Кушик // Науковий вісник Чернівецького університету : зб. наук. праць. – Чернівці: ЧНУ, 2009. – Вип. 451: Педагогіка та психологія. – С. 121-130.

[120] Робак І. Ю. Історичні умови організації та специфіка розвитку охорони здоров'я в Харкові (XVIII – початок XX ст.): автореф. дис. на здобуття наук. ступеня д-ра іст. наук: 07.00.01 / І. Ю. Робак; Інститут історії України НАН України. – К., 2009. – 40 с.; Робак І. Ю. Організація охорони здоров'я в Харкові за імперської доби (початок XVII ст. – 1916 р.) / І. Ю. Робак. – Х.: ХДМУ, 2007. – 346 с.

[121] Приходько Т. М. Становлення та діяльність Харківського науково-освітнього центру з ветеринарної паразитології (кінець XIX – початок XXI століття): автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: спец. 07.00.07 «Історія науки і техніки» / Т. М. Приходько; Державна наукова сільськогосподарська бібліотека. – К., 2009. – 21 с.

РОЗДІЛ VII.
«ВУЗЛОВІ» ПРОБЛЕМИ СІЛЬСЬКОГОСПОДАРСЬКОЇ НАУКИ В ТОВАРИСТВАХ УЧЕНИХ-АГРАРІЇВ В ІНТЕЛЕКТУАЛЬНИХ ДИСКУРСАХ XIX – ПОЧАТКУ XXI ст.

7.1. Історієписання з проблематики сільськогосподарських наукових товариств (XIX – початок XX ст.)

Аграрний сектор економіки відіграє важливу роль у розвитку нашої країни, проте рівень вітчизняного сільського господарства та продуктивність праці фермерів уже протягом багатьох років залишає бажати кращого. Витоки цих процесів сягали ще XIX ст., коли реформаторська ініціатива наштовхувалася на консерватизм імперського села, вихованого в традиціях сімейно-побутового і господарського устрою. Помічником держави в її починаннях виступили сільськогосподарські товариства, які зайнялися вирішенням однієї з головних проблем раціоналізації – синтезом західноєвропейських інновацій із національними традиціями господарювання.

Проведення евристичної роботи дає змогу стверджувати, що розвідок дорадянського часу, присвячених безпосередньо історії виникнення, еволюції та діяльності даних осередків, небагато. В основному, їхня робота висвітлювалася у площині суміжних тематик: дослідна справа в Російській імперії в цілому та в Україні зокрема (звітні матеріали про результати діяльності дослідних полів і станцій, подані їхніми керівниками), загальні економічні, статистичні чи історичні нариси про окремі губернії імперії, огляд агрономії та сільського господарства за повідомленнями кореспондентів та інспекторів тощо.

Окрему важливу групу формують річні звіти товариств (наприклад, віднайдено звіти про діяльність Харківського товариства сільського господарства і сільськогосподарської промисловості [1], звіти й протоколи Київського агрономічного товариства [2]). Передусім ці матеріали становлять джерельну базу проблематики.

Вагоме значення має наукова література, де розглядається історія сільськогосподарської дослідної справи, її специфіка та значення для розвитку аграрної науки і практики. Дослідні заклади, що виникли в другій половині XIX ст., своїм створенням

і подальшим існуванням зобов'язані ініціативі й матеріальній підтримці приватних осіб або громадських організацій – сільськогосподарських товариств і місцевих земств.

У зв'язку з розвитком аграрної галузі на початку XX ст. фахівцями-аграріями робилися спроби вивчення та періодизації становлення дослідної справи в імперії. Коло авторів було надзвичайно широким: від землевласників-практиків до професійних агрономів і економістів. До цієї групи наукових праць відносимо нариси А. Зайкевича про Харківське дослідне поле (у подальшому – станцію) [3], Ф. Яновчика – про дослідні установи Херсонської губернії [4], ряд робіт В. Ротмистрова про Одеське дослідне поле [5] тощо. Проте варто зазначити, що такі звіти висвітлювали, в основному, агрономічні проблеми, зокрема питання підготовки ґрунтів під посіви, щільності посівів і догляду за ними, часу і способів посівів, глибини оранки, впливу метеорологічних і погодних умов на врожайність, бюджетних витрат на потреби дослідних полів тощо.

Найбільша кількість дорадянських досліджень стосується Полтавської губернії, позаяк саме там було створено найбільше сільськогосподарських товариств і, відповідно, дослідних полів, що пояснювалося сприятливими кліматичними умовами, наявністю високоякісних ґрунтів тощо. Про організацію сільськогосподарських установ губернії повідомлялося у роботі В. Фурдуєва, який запропонував проект влаштування дослідного поля при Полтавському сільськогосподарському товаристві [6]. Результати досліджень Драбівського дослідного поля Полтавської губернії висвітлені в розвідках К. Вербецького [7] та Б. Кречуна [8], Золотоніського дослідного поля – С. Анцибора, М. Семенова [9], Роменського дослідного поля та контрольно-насіннєвої станції – у праці С. Кульжинського [10], результати дослідів Золонішського, Андріївського, Роменського та Прилуцького полів вивчав Б. Овсянніков [11], Константиноградське дослідне поле описував С. Скандраков [12] та ін.

Вагоме значення для історичної науки має довідник, у якому подано узагальнюючі відомості про дослідні поля і станції Центрального, Північного, Північно-Східного, Північного чорноземного, Південного чорноземного, Південного, Південно-Західного, Східного, Західного районів Російської імперії, а також Кавказу та Сибіру [13]. Інформація про кожну дослідну установу подана за такою авторською схемою: назва дослідної установи,

місцезнаходження, відстань від міста, стисла історія виникнення, природно-історичні умови (ґрунти, географічні умови, рельєф, гідрографія), клімат (кількість опадів, середня температура), умови користування землею, загальна площа володіння й розміри дослідного поля, наявність окремих установ (лабораторій, метеорологічних станцій, музеїв, вегетаційних будинків, зразкових полів), бюджет станції (субсидії від Департаменту землеробства, прибутки, видатки, витрати на видання праць), персонал станції, винагороди персоналу, завдання дослідної установи, програма її роботи, основні питання діяльності станції з польових дослідів, друковані праці установи, бібліографія її робіт, популяризаційна діяльність станції, досліди в сусідніх господарствах, план дослідного поля. Окрім того, упорядником у вступній статті охарактеризовані завдання дослідної справи в Російській імперії у кінці XIX – на початку XX ст.

За нашими підрахунками, упорядник довідника подав відомості про 5 дослідних полів і станцій Харківської губернії (враховуємо лише ті, які належали безпосередньо загальноімперським або місцевим товариствам, не беручи до уваги дослідні установи, власниками яких були приватні особи (поміщики) або земства), 5 – Полтавської, 2 – Катеринославської, 2 – Херсонської, 13 – Волинської і Київської, 4 – Подільської. У Таврійській і Бессарабській губерніях дослідних установ, які належали б сільськогосподарським товариствам, автором не зафіксовано. Проте наголосимо, що поданий упорядником перелік дослідних установ є далеко не повним і заслуговує на уточнення і доопрацювання.

Однією з перших спроб огляду діяльності вітчизняних дослідних установ була доповідь помічника директора Харківської обласної сільськогосподарської селекційної станції Б. Єнкена з нагоди 25-річчя Полтавського дослідного поля. Цікавою є авторська періодизація розвитку дослідної справи у Російській імперії, пов’язана саме з функціонуванням дослідних установ в Україні: так, перший період (1866-1885 рр.) закінчувався заснуванням Полтавського дослідного поля [14], другий – Харківської обласної сільськогосподарської селекційної станції у 1908 р. [15], третій ще тривав на момент створення розвідки (1912 р.) [16].

Офіційний аналіз становлення дослідної справи та діяльності майже всіх дослідних закладів до 1914 р. (не тільки

вітчизняних, але й закордонних) зроблений також В. Морачевським – завідувачем довідково-видавничого бюро при Департаменті землеробства [17]. Його періодизація дослідної справи має більш обґрунтований характер. За визначенням фахівця, перший період, що розпочався у 60-х рр. XIX ст. і закінчився у 1890-1892 рр., характеризувався повільним розвитком організацій, створених приватними особами й сільськогосподарськими товариствами, які не отримували істотну допомогу центрального відомства. Початок другого періоду збігався з моментом організації Міністерства землеробства (1894 р.) і закінчувався затвердженням Положення про сільськогосподарські дослідні установи (1901 р.). Третій період (1901-1910 рр.) характеризувався більшою активністю місцевої ініціативи в дослідній справі та субсидіюванням урядом значної кількості дослідних установ [18].

Інша ґрунтовна розвідка В. Морачевського присвячена аналізу періодики із сільськогосподарської тематики. Як стверджував упорядник довідника, кількість одиниць сільськогосподарського періодичного друку на травень 1915 р. в Російській імперії складала 310 [19]. Вони класифіковані на 3 групи: 1) присвячені виключно питанням сільського господарства в цілому чи окремим його галузям і суспільній агрономії; 2) за галузями народного господарства, пов'язані з питаннями сільського господарства (лісництво, рибальство, кустарні промисли, торгівля сільськогосподарськими продуктами, сільськогосподарські технології, а також кооперація, землевпорядкування, переселення, ветеринарія); 3) загального змісту і значення, які приділяли увагу питанням сільського господарства (вивченню місцевих природних і економічних умов).

В. Морачевський підрахував, що з 310 видань 116 (59,2 %) стосувалися виключно сільськогосподарських питань і агрономії, 80 (40,8 %) – окремих галузей сільського господарства чи заходів (дослідна справа, метеорологія, ґрунтознавство, тваринництво, бджільництво, садівництво, городництво, виноградарство) [20]. Дослідник з'ясував, що друковані видання розподілялися імперією досить нерівномірно: найбільше їх було в столичних губерніях – Московській і Петроградській, а також в інших адміністративних центрах – Київській, Ліфляндській, Херсонській, Варшавській, Харківській, Полтавській, Донській і Пермській губерніях. За допомогою великої кількості діаграм і таблиць автор відтворив спрямованість друкованих органів за галузями, їхнє поширення,

а також групування за головними категоріями видавців, розмірами оплати, передплатною ціною, періодичністю друку, мовою видання (до речі, варто зауважити, що російською мовою видавалося 265 одиниць періодики, українською – лише 2 (!), а, наприклад, польською – 12 [21]).

Важливим для нашого дослідження є авторське групування друкованих органів за категоріями видавців: 164 одиниці видано сільськогосподарськими товариствами та іншими громадськими організаціями, 64 – приватними особами, 45 – земствами, 37 – урядовими установами [22]. Наведені цифри дають змогу стверджувати про значну видавничу діяльність сільськогосподарських товариств, а довідник В. Морачевського може слугувати науковою базою для створення ґрунтовної праці про зазначений напрям роботи цих осередків.

Помітну групу літератури утворюють історичні огляди діяльності сільськогосподарських товариств за певний період часу, присвячені, як правило, ювілеям цих осередків. Так, представлено історію Імператорського вільного економічного товариства [23], Імператорського товариства сільського господарства (Московська губ.) [24], Полтавського товариства сільського господарства [25]. Зупинимося більш детально на аналізі декількох таких видань.

У розвідці про Імператорське товариство сільського господарства Південної Росії в Одесі [26] викладено історію заснування товариства, проаналізовано його статут, представлено список засновників і членів осередку, подано списки особового складу. У виданні розглянуто різноманітні напрями діяльності товариства: науковий, лекційний, видавничий, роботу з відкриття навчальних закладів для підготовки фахівців у галузі сільського господарства, участь у влаштуванні й покращенні сільськогосподарських промислів, музейну роботу, організацію виставок і з’їздів. У другій частині книги простежено діяльність товариства за різними напрямами сільського господарства: городництво, лісництво й садівництво, виноградарство та виноробство, тваринництво, розведення овець і коней, шовківництво тощо, висвітлено роботу допоміжних установ при товаристві: бібліотеки, колекцій, музею; детально проаналізовано «Записки» й інші видання осередку, організаційні моменти, які супроводжували заснування і роботу видавництва.

Т. Осадчим у невеликій за обсягом брошурі висвітлено передумови й причини створення Київського товариства

сільського господарства і сільськогосподарської промисловості, а також охарактеризовано основні напрями його діяльності протягом 1876-1901 рр. Тодішнім секретарем осередку вказано, що заснування перших центральних сільськогосподарських товариств (Вільного економічного товариства, Імператорського Московського сільськогосподарського товариства, Імператорського товариства сільського господарства Південної Росії) відбувалося за сприяння вищої адміністрації чи завдяки ініціативі державних або громадських діячів, водночас акцентовано на тому, що поява багатьох провінційних товариств, на кшталт Київського товариства сільського господарства і сільськогосподарської промисловості, зумовлена лише потребами практичного життя [27].

Так, Т. Осадчий детально зупинився на таких аспектах діяльності товариства, як забезпечення сільських господарів насінням, посередництво і сприяння селянам у купівлі сільськогосподарських знарядь праці та машин, заходи на покращення вирощування цукрових буряків, хмелю, тютюну, садівництва, бджільництва, пивоваріння в регіоні тощо. Досить детально автор охарактеризував видавничу діяльність товариства, звернув увагу на розширення структури угруповання шляхом від'єднання окремих відділів, що свідчило про зростання масштабів роботи товариства і поглиблення його спеціалізації, охарактеризовано розширення торгівлі сільськогосподарською продукцією з країнами Західної Європи тощо. Як стверджував дослідник, у галузі розвитку техніки землеробства й агрокультурних покращень приватних господарств за чверть століття товариством були зроблені значні кроки [28]. Окремими главами у брошурі представлено роботу Обласних з'їздів сільських господарів у 1890-1897 рр. та положення, прийняті на них (с. 37-45), робота Відділення землеробства у 1888-1901 рр. (с. 46-50), Відділення загальних сільськогосподарських і сільськогосподарсько-промислових питань з 1895 по 1899 рр. (с. 51-53).

В дослідженні про дванадцятирічну діяльність Подільського товариства сільського господарства та сільськогосподарської промисловості вказано на мотиви виникнення об'єднання і охарактеризовано напрями його діяльності, зокрема, першочерговим відмічено саме організацію дослідної справи і влаштування дослідних полів, які могли стати зразковими для

інших губерній України. Секретарем товариства досить детально описано технології обробітку ґрунтів, удобрення, засівання зерном та іншими культурами, висвітлено експериментальну роботу, пов'язану з розведенням худоби, а також допомогу селянам у розвитку кустарних промислів, представлено заходи, спрямовані на популяризацію знань із садівництва, городництва, сільського господарства (організація мережі шкіл), висвітлено практичні кроки покращення побуту й повсякдення сільського населення. Ф. Любанський наголошував на сприятливому впливові товариства на всі галузі сільського господарства і промисловості губернії [29].

У брошурі про Харківське товариство сільського господарства представлено побіжний історичний нарис діяльності осередку за тридцять років його існування (1880-1910 рр.), причому укладач зробив акцент на тому, що угрупованню вдалося уникнути крайнощів академізму, притаманних більшості російських сільськогосподарських товариств, адже осередок у Харківській губернії не розривав безпосередніх зв'язків із господарствами і селом [30].

У цьому нарисі представлено діаграми існування в губернії сільськогосподарських товариств, кредитних і споживчих спілок, охарактеризовано роботу Бюро товариства, насіннєвої контрольної станції, селекційної станції, Комітету сприяння сільській кооперації, який існував при товаристві, охарактеризовано видавничу діяльність (журнал «Хлібороб», «Южно-Русская сельскохозяйственная газета»), представлено доповіді, виголошені на загальних зібраннях товариства протягом 1880-1910 рр. за галузями рільництва, рослинництва, селекції, травосіяння, дослідної справи, скотарства, рибальства, птахівництва, шовківництва, виноробства, винокуріння, молочного господарства, бактеріології, садівництва, городництва, ентомології, лісорозведення, ґрунтознавства і метеорології, меліорації, машинобудування, хлібної торгівлі, суспільної агрономії, сільськогосподарської освіти, кооперації, сільськогосподарської статистики тощо, оприлюднено список виданих товариством книг із рослинництва, дослідної справи, тваринництва, садівництва, селекції, кооперації, ентомології, розвитку сільськогосподарських знарядь і машин, сільськогосподарських виставок.

Варто відзначити ґрунтовну розвідку про Лохвицьке товариство сільських господарів Полтавської губернії за перші 25 років його існування (1886-1911 рр.), створену на основі річних

звітів та інших матеріалів спеціальною комісією, до складу якої входили М. фон-Клекль, О. Туган-Барановська, А. Готшальк, М. Ходолей, Г. Жуков, В. Русинов, В. Мойсеєнко, М. Ренський та В. Івченко. У написанні окремих статей до цих нарисів брали участь, окрім вищеназваних осіб, інші члени товариства – В. Щербачов, Я. Артюхов, І. Шишов, М. Бєлявський, С. Чиж, П. Колесник, Ф. Нестеровський, Л. Волинський, Г. Кондратьєв. Нарис складається з окремих розділів, присвячених таким питанням, як науково-академічна діяльність товариства (представлено доповіді членів об'єднання, з якими вони виступали на засіданнях), доброчинність, робота бібліотеки, господарська діяльність, що включає заняття тютюнництвом, кустарними промислами, тваринництвом, бджільництвом, облаштування дослідного поля (показана історія його виникнення, організація, програма й видавнича робота, вказано обсяг коштів), економічна діяльність щодо надання кредитів, торгово-комісійної справи тощо [31]. У цілому такі ювілейні нариси з історії окремого сільськогосподарського товариства насичені багатим фактажем і, хоча й мають характер науково-популярних брошур, проте є величезним здобутком дорадянської історіографії з проблематики.

Досить ґрунтовно діяльність сільськогосподарських товариств України висвітлена в довідкових дореволюційних виданнях, які, однак, виражали офіційну урядову позицію стосовно діяльності цих структур і також виконували передусім пізнавальну функцію, на відміну від спеціальних наукових видань.

В енциклопедичному довіднику Ф. Брокгауза та І. Єфрона міститься інформація про сільськогосподарські товариства, їхню структуру, особовий склад, порядок утворення і функціонування, основні напрями діяльності, розроблено класифікацію за територією поширення і напрямами роботи, подано список даних осередків, що існували на 1 липня 1898 р. Зауважимо, зокрема, що серед сільськогосподарських товариств України автори зазначили Бессарабське зібрання сільських господарів, Катеринославське зібрання сільських господарів (на той час фактично ліквідоване), Київське товариство сільського господарства і сільськогосподарської промисловості, Подільське товариство сільського господарства і сільськогосподарської промисловості, Полтавське товариство сільського господарства (з трьома повітовими відділами), у Полтавській губернії – Кобеляцьке сільськогосподарське товариство, Лохвицьке, Прилуцьке та Роменське товариства сільських господарів, Хорольське

товариство сільського господарства, Харківське товариство сільського господарства і сільськогосподарської промисловості (з двома відділами), у Харківській губернії – Змієвське (до часу укладання словника діяльність фактично припинилася) та Куп'янське товариства сільського господарства, Імператорське товариство сільського господарства Південної Росії у Херсонській губернії, Єлисаветградське товариство сільського господарства (до етапу укладання словника функціонування практично зупинилося); Чернігівське, Глухівське, Ніжинське товариства сільського господарства, Стародубське товариство сільського господарства і тваринництва. Варто зауважити, що, окрім загального огляду діяльності сільськогосподарських товариств, словник уміщує статті, які висвітлюють діяльність окремих, більш відомих товариств і учених-аграріїв [32]. В енциклопедії під редакцією С. Южакова, надрукованій на початку XX ст., досить ґрунтовно простежено процес створення та діяльність сільськогосподарських об'єднань, у тому числі і в Україні [33].

Окрім довідників загального характеру, в Російській імперії з'являлися також галузеві довідники, серед яких виділяємо словник С. Богданова. У ньому вміщено аналіз діяльності сільськогосподарських установ, що були створені до 1893 р., у тому числі й товариств [34]. У «Полной энциклопедии русского сельского хазяйства» в загальноімперському контексті викладено відомості про галузеві установи й товариства Південно-Західного краю [35].

У розвідці І. Котельникова вперше у дорадянській історіографії подано ґрунтовну класифікацію сільськогосподарських товариств, їхній особовий склад, членські внески, розглянуто прибутки й видатки товариств усіх областей Російської імперії. Найбільша увага автора приділена саме торговельним відносинам цих осередків, у додатках уміщено перелік товариств, проте до списку внесено не всі об'єднання. Незважаючи на окремі неточності, розвідка є дуже цінною у зв'язку з наявним у ній фактичним, статистичним, а також теоретичним матеріалом [36].

Акцентуємо увагу на одній із особливостей: І. Котельников називає сільськогосподарські осередки не «обществами», а «товариществами», лише окремі з них, подані в переліку, кваліфікуються дослідником як «общества». Це (подаємо назви російською мовою) – «Южно-русское общество поощрения

земледелия и сельской промышленности», «Уманское общество поощрения коннозаводства и скотоводства». Вважаємо, що відмінність між «обществами» і «товариществами» існує, просто внаслідок помилковості перекладу з російської мови українською дослідники подальших періодів почали їх ототожнювати й перекладати як «товариства».

На цю обставину звернула увагу також вітчизняна дослідниця Н. Чайка: «досліджуючи питання створення угрупувань у сільському господарстві, необхідно відмітити, що їхні назви російською мовою звучали зовсім по-різному: «общество» і «товарищество». Окремі сучасні дослідники, не беручи до уваги хибність довільного перекладу, уподібнювали ці назви. Хоча привертає увагу не лінгвістична, а передусім організаційна та соціально-економічна відмінність.

Сільськогосподарські «общества» мали багато спільного з кооперативами, суто комерційно виробничими «товариществами», але існували й певні відмінності. «Общества» як культурно-просвітницькі об'єднання фахівців сільського господарства поступово перебирали на себе функції кооперативних установ із обмеженою відповідальністю. Сільськогосподарські ж «товарищества» – це конкретна, історично зумовлена форма сільської кооперації, що мала статут, яким фіксувалася певна юридична відповідальність. Проте на початку XX ст. на базі кооперативних організацій велася просвітницька робота із суспільної агрономії. Тому аналогічність значень у перекладі може бути зовсім невипадковою, позаяк сільськогосподарські «общества» мали значно більші функції, ніж виробничі чи кооперативні» [37].

На нашу думку, варто було б чітко розмежувати поняття «общество» і «товарищество».

Окрім того, діяльність сільськогосподарських товариств як суто кооперативних організацій висвітлювалася у роботах відомого знавця тогочасної кооперації О. Меркулова (Глібова) [38]. На початку XX ст. укладалися й статистичні довідники зі споживчих і сільськогосподарських товариств Російської імперії [39].

Таким чином, дорадянська історіографія має у своєму «арсеналі» різні публікації про сільськогосподарські товариства на теренах України XIX – початку XX ст.: це і звітні матеріали, й енциклопедичні словники та довідники, й огляди та нариси про діяльність окремих товариств, і узагальнюючі видання. Більша

частина – науково-популярного характеру, їхня головна мета полягала в популяризації сільськогосподарських організацій та їхніх раціоналізаторських ініціатив. Такі розвідки створювалися за підтримки держави або ж самих товариств. Автори видань зазначеного типу – секретарі чи члени цих осередків, агрономічний персонал – виступали за збільшення кількості сільськогосподарських товариств, особливо за рахунок невеликих селянських організацій малої території дії. Укладачі енциклопедичної літератури, в основному, підтримували проурядову лінію, а їхні оцінки відображали офіційну точку зору на сільськогосподарські товариства.

Цінність дорадянських досліджень полягає переважно у фактажі представленого матеріалу. Автори видань були не лише теоретиками, але й практиками та активними діячами сільськогосподарських товариств. У цьому, з іншого боку, криється і причина слабкості й однобічності презентованого ними історичного матеріалу: автори видань виступали стосовно своїх організацій апологетами й панегіристами, що перешкоджало всебічному науковому аналізу цього напряму суспільної діяльності. Окрім того, немає ґрунтовних наукових видань про окремі сільськогосподарські товариства, напрями їхньої діяльності, взаємовідносини один з одним і місцевою владою; у загальних розвідках побіжно висвітлювалося становище вказаних осередків у контексті розвитку дослідної справи, сільської кооперації або ж сільського господарства в цілому.

7.2. Зміна курсу в історичних дослідженнях наукових сільськогосподарських товариств радянської доби

Як свідчать сучасні дослідники Н. Чайка, О. Сайко, О. Корзун та ін., вивчаючи історіографію історії дослідної справи в Україні у XIX – на початку XX ст., науковці радянського періоду практично не приділяли уваги вивченню діяльності сільськогосподарських товариств. Окрім того, цей факт підтверджується практично цілковитою відсутністю публікацій про такі об’єднання. Загалом історія сільськогосподарських товариств вивчалася або через призму сільськогосподарської дослідної справи (діяльність дослідних полів, станцій, лабораторій), або в контексті кооперативної роботи (розвідки про кооперативні сільськогосподарські товариства та споживчі спілки

нами не аналізуватимуться, адже вони неодноразово ставали об'єктом історіографічного розгляду інших дослідників).

Так, протягом 1920-х – 1960-х рр. особливості сільськогосподарської дослідної справи в Російській імперії у XIX – на початку XX ст. вивчалися В. Вінером, О. Дояренком, М. Недокучаєвим, Н. Пшеничним [40]. Зокрема, професором Ленінградського сільськогосподарського та Ленінградського політехнічного інститутів М. Недокучаєвим викладено історію дослідної справи XIX – першої третини XX ст., представлено її періодизацію: перший період – 1800-1890 рр., другий – 1890-1900 рр., третій – 1900-1914 рр., четвертий – 1914-1917 рр., п'ятий – 1917-1927 рр. Безпосередньо діяльність сільськогосподарських товариств Російської імперії в цілому й України зокрема не відображена, проте представлена детальна інформація про діяльність дослідних полів і станцій, головну роль у заснуванні та функціонуванні яких відігравали саме сільськогосподарські товариства. Н. Пшеничний, характеризуючи сільськогосподарські вітчизняні дослідні установи, вказував на виняткове значення сільськогосподарських товариств у питаннях становлення дослідної справи в Російській імперії до 1917 р. включно.

Як правило, радянська історіографія розглядала результати діяльності сільськогосподарських товариств усієї Російської імперії загалом і України зокрема як такі, що «консервували» кріпосницький устрій і зберігали домінуючі економічні та політичні позиції дворянства в сільському господарстві країни. Враховуючи той факт, що діяльність сільськогосподарських товариств може вивчатися у контексті таких суміжніх дисциплін, як аграрна історія, історія економічної думки, історія науки й освіти, питанння їхнього функціонування привертали увагу дослідників різних галузей наукового знання. Тому не дивно, що окремі аспекти роботи цих об'єднань отримали висвітлення у загальних дослідженнях з історії кооперативного руху. Окрім того, насторожене ставлення радянських істориків до інституту неполітичних громадських організацій XIX – початку XX ст., у тому числі й сільськогосподарських, призводило до того, що дослідники пропонували примітивну схему поділу всіх товариств на «дворянські», «буржуазні», «робіничі» й «селянські», виходячи з тези про те, що в класовому суспільстві не повинно було бути безкласових і надкласових організацій. Оскільки більшість товариств указаного періоду вважалися організаціями переважно дворянськими, то й результати їхньої роботи постійно применшувалися.

У радянській науковій літературі інколи увага приділялася роботі лише великих загальноімперських товариств – Московського товариства сільського господарства та Вільного економічного товариства, вихід публікацій про які припадав саме на 1950-ті – 1970-ті рр. – час, коли влада стимулювала в суспільстві інтерес до сільського господарства, причому авторами розвідок були не лише історики, але й економісти (роботи О. Бердишева [41], Л. Голованової [42], В. Орешкіна [43], К. Пятницької [44], Н. Трусової і О. Блюмфельда [45], М. Склюєва [46], М. Цвєтаєвої [47], З. Ясмана [48]). Зокрема, звертає на себе увагу праця В. Орешкіна про роботу Вільного економічного товариства протягом 1765-1917 рр., в якій лише перший розділ монографії присвячено загальній характеристиці осередку, наступні – висвітленню питань земельної власності, кріпосницького права, форм феодальної ренти й оброку, вільнонайманої праці та аграрних проблем в економічних працях членів товариства [49].

Значний науковий інтерес становлять публікації С. Дмитрієва [50], І. Довженка [51] та Б. Тихонова [52]. Зокрема, Б. Тихонов аналізував наукову й просвітницьку діяльність провінційних сільськогосподарських товариств Росії середини XIX ст. крізь призму їхньої видавничої роботи, С. Дмитрієв, висвітлюючи роботу сільськогосподарських виставок у Росії в XIX ст., означив внесок в їхню організацію окремих сільськогосподарських товариств, у тому числі й України, І. Довженко охарактеризував переважно соціально-економічні аспекти діяльності товариств Російської імперії, особливості їхнього функціонування і розміщення. Так, дослідник указував на класовий склад цих об’єднань, акцентуючи увагу на відстоюванні ними інтересів поміщиків, які переходили до капіталістичних форм ведення господарства, та невеликої частини заможних селян [53], звертав увагу на поступове, проте неухильне тяжіння сільськогосподарських товариств до виконання функцій суто споживчих кооперативів, а в «період між двома революціями (сільськогосподарські товариства – *І.Д.*) становили собою одну з форм об’єднання більш розвинутих в економічному плані селянських господарств» [54].

На рубежі 1980-х – 1990-х рр. намітився якісно новий етап у дослідженні історії сільськогосподарських товариств. Саме в той період почали з’являтися перші роботи з історії регіональних організацій. Окремі дослідники, зокрема В. Чернуха, засвідчили,

що історія виникнення і діяльності сільськогосподарських товариств, а тим більше їхня роль у розвитку сільського господарства, є маловивченими темами [55].

Таким чином, переважна більшість радянських дослідників оцінювала роль сільськогосподарських товариств XIX – початку XX ст. позитивно, хоча й була змушена у зв'язку з існуючою ідеологічною спрямованістю визнавати, що в умовах царизму та засилля широкого поміщицького землеволодіння ці товариства не могли істотно впливати на соціально-економічне й політичне становище країни. Науковцями вивчалася переважно діяльність галузевих об'єднань загальноросійського масштабу (наприклад, Московського товариства сільського господарства та Вільного економічного товариства), водночас окремим регіональним товариствам, особливо тим, що функціонували на теренах України, увага взагалі не приділялася. У цілому історіографія радянського періоду щодо вивчення сільськогосподарських товариств XIX – початку XX ст. є доволі збідненою й однобічною.

7.3. Сучасні тенденції наукових досліджень з історії товариств сільськогосподарського спрямування

На сучасному етапі відроджується інтерес дослідників до теми становлення і розвитку дослідної справи в Україні, у тому числі й сільськогосподарської, яка суперечила офіційному радянському погляду на функціонування вітчизняних наукових закладів, еволюції науки в пореформений період тощо. У незалежній Україні однією з перших комплексних робіт економічного спрямування про діяльність сільськогосподарських товариств України XIX – початку XX ст. стала дисертація А. Пантелеймоненка, захищена в 1994 р. Відзначимо, що в ході аналізу функціонування сільськогосподарських товариств варто чітко розрізняти кооперативний характер їхньої діяльності, спрямований на комерційні відносини (збут продукції), та науково-дослідний характер (створення дослідних станцій, лабораторій, полів і проведення там наукових дослідів). Так, характерним є те, що автор дисертаційного дослідження розкрив історію сільськогосподарських товариств у цілому, як єдину проблему в історії народного господарства України, ґрунтовно охарактеризувавши вищезазначені об'єднання, етапи їхнього формування, основні види роботи, форми організації, склад

товариств, особливості, недоліки й переваги окремих об'єднань, їхнє місце та роль у системі кооперації дорадянської доби.

У дослідженні А. Пантелеймоненка з'ясовано, що ці товариства були одним із основних і універсальних видів сільськогосподарських кооперативів, мали широкий діапазон форм діяльності, спрямованих на поширення найновіших агроекономічних знань, зразків сучасної техніки, обслуговування потреб селян і великих землевласників, а рівень ефективності їхньої роботи залежав від співробітництва з іншими кооперативними об'єднаннями та допомоги від земств і частково держави [56].

Як відзначив дослідник, сільськогосподарських товариств із кооперативною спрямованістю їхньої діяльності до кінця XIX ст. на території України нараховувалося усього 24 [57] лише з початком XX ст. їхня кількість значно збільшилася: якщо в 1905 р. їх зареєстровано 73, у 1910 р. – 140, то вже в 1911 р. – 533 [58].

А. Пантелеймоненко також приділив увагу вивченню просвітницької діяльності сільськогосподарських товариств, серед якої виділив організацію лекцій, читань, відкриття бібліотек, видання власних газет і журналів, популярної літератури, заснування сільськогосподарських, кустарних і кооперативних курсів, агрономічних шкіл і шкіл-майстерень, проведення екскурсій, виставок, сільськогосподарських з'їздів, створення дослідних полів, ферм, господарств, селекційних і племінних станцій тощо.

Проте ці напрями діяльності, що презентують саме науково-дослідну роботу сільськогосподарських товариств, у дослідженні А. Пантелеймоненка висвітлені слабко, що дало підстави для подальших наукових розробок у вказаному напряму. Вивчення діяльності кооперативних товариств на Півдні України в зазначений час продовжила І. Пятницькова, захистивши в 2010 р. дисертаційне дослідження з проблематики [59].

Із середини 1990-х рр. почали друкуватися регіональні історично-наукові праці з вітчизняної сільськогосподарської дослідної справи. Проте це були дослідження загального характеру, в яких при розгляді становища сільського господарства певного регіону Російської імперії побіжно згадувалося про діяльність окремих сільськогосподарських товариств. До даної групи праць відносимо дослідження про Полтавщину в цілому та

Полтавське товариство сільського господарства зокрема (роботи В. Вергунова, Н. Коваленко, О. Сайка, Г. Власової, Т. Гармаш та ін.) [60], Галичину й Буковину [61].

У монографії Т. Гармаш вміщено біографічні матеріали, описано діяльність чиновників, землевласників, науковців, фахівців, любителів природи Полтавщини в XIX – на початку XX ст., у контексті природоохоронної справи регіону коротко охарактеризовано діяльність Полтавського сільськогосподарського товариства, виникнення якого, за словами дослідниці, було закономірним явищем, обумовленим як господарськими потребами, так і реальним науковим фундаментом [62]. Авторка закцентувалася також на аналізі друкованого органу товариства – журналу «Хуторянин», який «перетворився на джерело природоохоронних знань і пропаганди завдань охорони природи» [63].

На жаль, у загальних працях, наприклад, у навчальному посібнику П. Панченка, взагалі не акцентовано увагу на важливості діяльності цих галузевих об'єднань [64]. У роботі А. Михайлика, в якій досліджено розвиток сільського господарства, промисловості й торгівлі Поділля протягом другої половини XIX – початку XX ст., простежено процес формування капіталізму, динаміку кількісних і якісних змін у контексті загальної інтенсифікації виробництва, поглиблення господарської спеціалізації регіону, взагалі не охарактеризовано діяльність Подільського товариства сільського господарства і сільськогосподарської промисловості [65].

Констатуємо, що з 2000-х рр. розпочався новий етап у вивченні цієї тематики, пов'язаний із популярністю такого напрямку, як «Історія науки і техніки», в контексті якого активно розробляються і захищаються дисертаційні дослідження. Окрім того, новий концептуальний підхід до вивчення історії вітчизняної галузевої дослідної справи системно здійснюється на базі створеного в 2000 р. Центру історії аграрної науки при Державній науковій сільськогосподарській бібліотеці НААН, очолюваного член-кореспондентом НААН, доктором сільськогосподарських наук В. Вергуновим – знавцем концепції розвитку вітчизняної сільськогосподарської науки й освіти.

У контексті становлення сільськогосподарської дослідної справи на Полтавщині в XIX-XX ст. В. Вергуновим подана загальна історія Полтавського товариства сільського господарства, зокрема ініціатива створення ним Полтавського дослідного поля і заходи з його розвитку [66].

Із сучасних позицій проблеми становлення і функціонування мережі дослідних установ на Київщині висвітлила О. Завальнюк, яка вказала на первинну роль сільськогосподарських товариств у науковій діяльності регіону [67]. Дослідницею, зокрема, показано вплив недержавної ініціативи (сільськогосподарських товариств і земств) Київщини на формування і розвиток мережі сільськогосподарських дослідних установ регіону. На важливість дослідної діяльності сільськогосподарських товариств Харківщини вказано у роботах В. Вергунова та О. Глоби [68]. Наукові дослідження, пов'язані з функціонуванням товариств Правобережної України, проводили В. Баран і В. Вергунов [69].

Цікавим вирішенням актуальної і не розробленої повною мірою проблематики стало дисертаційне дослідження і ряд статей Н. Чайки про організаційно-наукову й просвітницьку діяльність сільськогосподарських товариств Правобережної України XIX – початку XX ст. [70]. Як правильно відзначає Н. Чайка, набагато глибше розглянута діяльність суто кооперативних товариств і організацій, ряд публікацій присвячено різним напрямам діяльності сільськогосподарських товариств, [71] але не їхній науковій і дослідній діяльності. Дослідниця виділила декілька груп товариств: 1) товариства, які організовувалися за сприяння імператорських або найвищих урядових осіб. Саме ці товариства мали суто наукову мету, оскільки суспільні умови вимагали від урядовців поглиблення наукових знань і проведення нових наукових досліджень; 2) товариства, що розвивалися за умов суспільно-політичного національного руху, зароджувалися самостійно і часто були напівлегальними або ж нелегальними об'єднаннями, що називалися «громадами». Своїм завданням вони ставили передусім політичну й національну діяльність, хоча мали й просвітницькі цілі; 3) товариства, створені при вищих навчальних закладах, мали за мету науково-дослідницьку та просвітницьку діяльність і мали соціальний характер, як і фахові товариства інтелігенції [72].

Як вважає Н. Чайка, перші сільськогосподарські товариства були більше науковими природничо-історичними й суспільними установами, ніж фаховими товариствами, їхня діяльність впливала на впровадження раціональних змін в економічну політику стосовно сільського господарства [73]. На початку XX ст., за словами авторки, діяла велика кількість й інших сільськогосподарських

товариств, які засновували самі селяни і метою яких була суто виробнича й комерційна діяльність. Робота таких товариств досить детально досліджувалася економістами і дослідниками кооперативної справи.

Так, Н. Чайка відзначала, що на початок 1915 р. найбільше сільськогосподарських товариств було в Полтавській губернії – 345, а Південно-Західний край за кількістю сільськогосподарських товариств (159) посідав 12-те місце серед 50-ти економічних регіонів європейської частини Росії. Дослідницею розроблено авторську класифікацію сільськогосподарських товариств краю за масштабом їхньої діяльності: загальноросійські (2); обласні (9) й місцеві (148), останні поділялися на губернські (16), повітові (24), волосні (20) та сільські (88). Окрім того, Н. Чайкою представлені класифікації: 1) за основними напрямами діяльності – загальної дії та вузькогалузеві (спеціальні); 2) за переважаючими формами діяльності: науково-просвітницькі та комерційно-виробничі; 3) за майновим складом членів товариств останні поділялися на синдикати великих товаровиробників і кооперативні товариства дрібноземельного селянства; 4) за ініціаторами створення – за пропозицією поміщиків, різночинної інтелігенції та селян; селянські товариства – за власною ініціативою та за ініціативи і сприяння земств; 5) за основними формами діяльності – організаційний, економічний та науково-освітній напрями [74].

Дослідницею з'ясовано, що засновані галузеві дослідні установи в регіоні належали фінансово незалежним товариствам Південно-Західного краю, наприклад, Київська агрономічна лабораторія Південно-Російського товариства заохочення землеробства і сільської промисловості, Миронівська станція Всеросійського товариства цукрозаводчиків.

Три товариства регіону – Південно-Російське товариство заохочення землеробства і сільської промисловості, Всеросійське товариство цукрозаводчиків та Подільське товариство сільського господарства і сільськогосподарської промисловості – мали спеціальні ентомологічні станції. З 11 сільськогосподарських товариств Росії, які мали дослідні організації, що прирівнювалися Департаментом землеробства до дослідних станцій, три знаходилися в Південно-Західному краї: дослідні організації Подільського, Київського й Умансько-Липовецького товариств. У 1915 р. в Південно-Західному краї 13 товариств мали по одному або мережу дослідних полів, зокрема 4 товариства проводили колективні досліди за рахунок тимчасових польових досліджень [75].

Н. Чайкою подано аналітичний огляд наукових здобутків окремих учених, що працювали в дослідних закладах товариств Південно-Західного краю (С. Ходецький, С. Богданов, Д. Піхно, С. Франкфурт, О. Душечкін, С. Тулайков, О. Несторов, О. Филиповський, В. Поспєлов, Є. Васильєв та ін.), згадано про вплив діяльності товариств на розвиток фахової освіти: на Правобережній Україні завдяки товариствам відкрито чотири навчальні заклади (сільськогосподарські курси Київського товариства сільського господарства, Боярська школа бджільництва І розряду, Гуменська практична школа садівництва й сільського господарства та Житомирська школа садових робітників). Доведено, що просвітницький напрям позашкільної освіти здійснювався товариствами через такі заходи, як організація і проведення галузевих з'їздів і виставок, курсів для фахівців і читань серед широких верств населення. Авторкою також висвітлено видавничу справу як яскравий приклад започаткування регіональної місцевої аграрної літератури.

Варто акцентувати увагу на комплексному дослідженні становлення і функціонування мережі дослідних установ Полтавщини наприкінці XIX – на початку XX ст., здійсненому О. Сайком (у цьому контексті висвітлено організаційну роботу зі створення дослідних ділянок і полів Харківським сільськогосподарським і Полтавським сільськогосподарським товариствами [76]), а також на дослідженні проблем розвитку сільськогосподарської освіти цього регіону, проведеному О. Михайлюк [77].

Як стверджує О. Сайко, саме створення Полтавського сільськогосподарського товариства стало передумовою відкриття Полтавського дослідного поля, тому організація інших дослідних установ у Полтавській губернії (Лохвицька дослідна тютюнова плантація, Золотоніське, Андріївське, Роменське й Прилуцьке дослідні поля) здійснювалася без перешкод, оскільки Полтавське дослідне поле своєю роботою довело доцільність таких закладів. На глибоке переконання дослідника, значну роль у справі організації сільськогосподарських дослідних установ на Полтавщині в кінці XIX – на початку XX ст. відігравали земства та наукові товариства сільськогосподарського профілю.

О. Корзун охарактеризувала діяльність сільськогосподарських дослідних установ Подільської губернії, визначила їхній внесок у розвиток вітчизняної аграрної науки [78].

В одному з підрозділів дисертаційного дослідження [79] автор наголосила на тому, що передові подільські господарі, прагнучи до згуртування громадських зусиль на ниві агрономії, були позбавлені змоги створити місцеве галузеве громадське об'єднання, тому ініціювали активне співробітництво з загальноімперськими сільськогосподарськими товариствами, об'єднаннями природознавців і технічними товариствами. До них О. Корзун зарахувала Вільне економічне товариство, Імператорське Московське товариство сільського господарства, Імператорське товариство сільського господарства Південної Росії, Київське й Подільське товариства природознавців, Імператорське Російське технічне товариство (Київське та Одеське відділення), вважаючи, що саме ці об'єднання стали «піонерами» у справі видання перших часописів у країні, ініціювали спеціальні природознавчі дослідження, організовували з'їзди й виставки.

Дослідниця переконана, що напрацювання цих об'єднань і контакти з їхніми членами дали змогу накопичити певний досвід у справі гуртування передової громадськості в місцеві галузеві товариства, зокрема Київське (1876 р.), Подільське (1896 р.), Умансько-Липовецьке (1901 9 р.). Місцеві сільськогосподарські товариства та земські установи презентовані О. Корзун головною рушійною силою в організації мережі галузевих дослідних установ Подільської губернії.

Предметом дослідження Т. Хоменко стали науково-організаційні та концептуальні основи діяльності Київського товариства західних земств, що спеціалізувалося у галузі механізації сільського господарства України на початку XX ст. У цьому контексті висвітлено передумови виникнення сільськогосподарських товариств науково-технічного профілю в Україні на рубежі XIX-XX ст., доведено, що саме кооперативний рух був одним із основних чинників створення таких товариств, метою і завданнями яких стало надання можливості селянам користуватися вдосконаленою сільськогосподарською технікою за низькими цінами та створення наукового інформаційно-аналітичного забезпечення в галузі агропромислового виробництва. Це давало змогу раціоналізувати використання техніки, а також зменшити витрати на механізацію виробничих процесів і збільшити врожайність основних сільськогосподарських культур [80].

М. Костюк розглянула розвиток сільськогосподарських освітніх закладів на Черкащині та дослідну діяльність одного з

галузевих товариств – Уманськo-Липовецького сільськогосподарського товариства [81]. Так, дослідниця переконана, що всі сільськогосподарські товариства Черкащини на початку ХХ ст. орієнтовувалися передусім на виконання агрокультурних завдань: сільськогосподарські товариства допомагали в розповсюдженні фахових знань, розвитку агротехнічної культури селян та їхньому раціональному господарюванні, що в цілому сприяло піднесенню сільськогосподарського виробництва, підвищувало культурний рівень населення. Уманськo-Липовецьке сільськогосподарське товариство, використовуючи різні методи агрономічного впливу (організаційно-господарський, позашкільне поширення сільськогосподарських знань, просвітницько-показовий), зробило перші спроби організувати практичну агрономічну допомогу сільському населенню краю, займалося організаційним і технічним удосконаленням дрібного господарства, завдяки чому стан справ у цих господарствах значно покращився.

Загалом М. Костюк з'ясовано, що заходи аграрно-просвітницького спрямування відбувалися в регіоні завдяки діяльності саме Уманськo-Липовецького сільськогосподарського товариства. Доведено, що зазначене товариство було одним із центрів формування й розвитку наукової думки, навколо якого концентрувалися й поєднувалися різні напрями науково-дослідницької та просвітницької діяльності з агрономії, відмічено активну роль агрономів-практиків А. Яблоновського, Я. Кржижановського, Ю. Жолкевського, Т. Гончарука, Ф. Гілевського та ін. у науково-дослідній діяльності товариства.

1910 – 1917 рр. – етап функціонування цього товариства – авторка вважає роками найвищого піднесення дослідної справи на Черкащині. М. Костюк детально проаналізовано статут Уманськo-Липовецького сільськогосподарського товариства, його завдання і напрями діяльності, а також інших дрібніших товариств: Прусянського сільськогосподарського товариства Черкаського пов. Київської губ. (з 1910 р.), В'язівського сільськогосподарського товариства Черкаського пов. Київської губ. (з 1910 р.), сільськогосподарського товариства у с. Бабанка Уманського пов. Київської губ. (з 1911 р.), Мошенського товариства бджільництва (1911 р.) тощо. Дослідниця відмітила, що завданням усіх товариств визначалося сприяння розвиткові сільського господарства просвітницькими й економічними заходами, а розвиток освіти в Україні підтримувався передусім

Полтавським, Київським, Харківським, Чернігівським товариствами сільського господарства [82].

Подільське товариство сільського господарства і сільськогосподарської промисловості стало об'єктом дослідження старшого наукового співробітника відділу давньої історії Вінницького обласного краєзнавчого музею В. Колесник [83]. Дослідниця також акцентувала на відмінностях так званих сільськогосподарських товариств, які підпорядковувалися Головному управлінню землевлаштування і землеробства Департаменту землеробства, і сільськогосподарських кооперативних організацій (товариств, артілей, гуртків), що знаходилися у віданні Відділу сільської економії та сільськогосподарської статистики або Управління у справах дрібного кредиту.

Кількість зокрема сільськогосподарських товариств у Російській імперії до весни 1911 р. сягнула 3 103, серед яких – 2 633 загально-сільськогосподарських (часто з відділеннями чи комітетами) із різних аграрних галузей) з їхніми місцевими відділеннями (68), які при підрахунках вважалися самостійними одиницями. Решту становили спеціальні сільськогосподарські товариства із бджільництва (172), садівництва, городництва, хмелярства й виноградарства (107), птахівництва (55), рибництва й рибальства (48), скотарства й молочного господарства (45), поширення сільськогосподарських знань (14), акліматизації і любителів природи (9), лісного господарств (7), сільськогосподарського винокуріння (6), сприяння кустарній промисловості (5), шовківництва (1), ентомології (1) [84].

Як підкреслювала В. Колесник, із загальної кількості галузевих товариств Правобережної України лише одне – Київське агрономічне товариство – було за своїм складом суто фаховим (до нього входили викладачі й працівники кафедри агрономії Університету св. Володимира, сільськогосподарського відділення Київського політехнічного інституту, чиновники, які безпосередньо опікувалися питаннями сільського господарства та службовці приватних маєтків зі спеціальною освітою). У решті товариств фахівці сільського господарства складали лише незначний відсоток; щодо національного складу цих осередків Південно-Західного краю зазначено, що 80-90 % їхніх членів становили поляки [85].

В. Колесник висвітлила процес організації Подільського товариства сільського господарства і сільськогосподарської

промисловості, його мету, завдання, питання фінансування, структуру, особовий склад, керівництво, вказуючи на те, що ПТСГ охоплювало своєю діяльністю практично всі основні на той час галузі сільського господарства, а також відкрило окремі відділення рільництва, винокуріння, скотарства, птахівництва, конярства, садівництва, лісівництва, правильного полювання, рибництва й рибальства, кустарних промислів, машинне, з поліпшення дрібних господарств, у справах пенсійного забезпечення службовців сільського господарства, економічне тощо [86]. Дослідницею досить детально проаналізовано діяльність зазначених відділень і установ товариства (лабораторій, бюро, музею, бібліотеки, дослідних станцій і дослідних полів (зокрема, авторка наголосила на тому, що ПТСГ було одним із 11 сільськогосподарських товариств Російської імперії, які мали дослідні організації (у Південно-Західному краї їх мали ще Київське й Уманськo-Липовецьке товариства) [87].

Окремим напрямом діяльності товариства виділено його освітню роботу, спрямовану на навчання працівників аграрного сектора, підвищення їхньої кваліфікації та популяризації сільськогосподарських знань серед населення зокрема шляхом відкриття Гуменської практичної нижчої школи садівництва і сільського господарства, різноманітних курсів тощо. Окрім того, дослідницька увага закцентована на видавничій діяльності осередку – підготовці та друці власного періодичного органу – журналу «Справочный листок Подольского общества сельского хозяйства и сельскохозяйственной промышленности», а також на практичних заходах ПТСГ – організації численних виставок і ярмарок. У цілому В. Колесник висвітлено всі основні напрями діяльності цього товариства, наукова робота доповнена ілюстраціями та списком книг, виданих товариством.

Інформація про Полтавське товариство сільського господарства подавалася у публікаціях В. Нагаєвича, В. Самородова, М. Якименка [88]. М. Вихватенко, вивчаючи історію зародження та розвитку систем землеробства в Україні у кінці XVIII – на початку XX ст., охарактеризував діяльність Товариства сільського господарства Південної Росії, найважливішими питаннями в роботі якого, на думку дослідника, були вирощування та насінництво сільськогосподарських рослин, системи землеробства з обробітком ґрунту за допомогою великих борін і катків [89]. В. Скиртачем проаналізовано історію зародження,

становлення сільськогосподарської дослідної справи з селекції та насінництва цукрових буряків в Україні у другій половині XIX – XX ст., вивчено динаміку розвитку, методи роботи селекційних установ, напрямки та результати науково-дослідної роботи учених і організаторів дослідної справи, їхню видавничу діяльність, яка сприяла поширенню наукових засад у селекції та насінництві; з'ясовано роль наукових товариств і внесок українських учених у теорію і практику селекційного процесу в буряківництві [90]. Зокрема, подано історію Всеросійського Товариства цукрозаводчиків, простежено його конструктивну діяльність, яка сприяла узагальненню зібраного матеріалу, обміну досвідом між селекційними станціями і науковцями.

Історію Київського товариства сільського господарства та сільськогосподарської промисловості досліджували Н. Шуфрич і О. Ніколаєнко. Так, Н. Шуфричем подано загальну характеристику сільськогосподарських товариств України XIX – початку XX ст. [91]. Зокрема, звернено увагу на перше з них – Імператорське Вільне економічне товариство, створене на теренах Російської імперії з відділеннями в Україні, та інші, які виникли згодом: Філотехнічне товариство (Харків, 1811 р.), Товариство сільського господарства Південної Росії (Одеса, 1828 р.), Полтавське товариство сільського господарства (1855 р.) тощо. Загалом автор акцентує увагу на вагомому науково-практичному значенні та навіть загальноросійському масштабі діяльності багатьох із них, незважаючи на регіональний принцип їхнього створення, на схильності до передових, прогресивних наукових теорій і практичних надбань в аграрній галузі.

У статтях Н. Шуфрича висвітлено діяльність відділу землезнавства й насіннєвого відділу Київського товариства сільського господарства і сільськогосподарської промисловості, простежено їхній внесок у розвиток аграрної справи й науки [92], а також вивчено питання функціонування бібліотеки осередку [93]. У розвідці показано взаємодію бібліотеки зі структурними підрозділами товариства та її значення поза межами організації; виділено чотири періоди в її функціонуванні з 1876 до 1918 рр.; проаналізовано її фондове наповнення, що дало автору змогу стверджувати про одну з перших галузевих сільськогосподарських бібліотек при сільськогосподарському товаристві. Хоча, за словами Н. Шуфрича, бібліотека й не була окремим закладом, однак вона мала всі форми роботи у галузі бібліотечної справи, а вказаний підрозділ виконував основні функції збирання і

популяризації сільськогосподарської літератури [94].

О. Ніколаєнко простежила активну участь польських землевласників у роботі Київського товариства сільського господарства та сільськогосподарської промисловості. На думку авторки, це товариство було єдиним центром громадського життя заможних поляків, а також єдиною інституцією польського ліберального суспільного руху в 70-80-ті рр. XIX ст. [95].

У спеціальній літературі знаходимо аналіз діяльності й інших сільськогосподарських товариств. Так, внесок Вільного економічного товариства у розповсюдження сільськогосподарських знань в Україні охарактеризував В. Дерлеменко [96]. Історію розвитку цукрової промисловості в Україні узагальнив у монографії С. Ільєвич, який описав еволюцію науково-практичних підходів щодо становлення галузі, виділивши в цьому процесі місце й роль Всеросійського товариства цукрозаводчиків та інших сільськогосподарських товариств [97]. Окремі аспекти діяльності Південно-Російського товариства заохочення землеробства і сільськогосподарської промисловості в 1901-1910 рр. висвітлені В. Вергуновим [98]. Питання становлення і розвитку Київського агрономічного товариства, його місце і роль в історії аграрної науки країни окреслені в серії авторських статей, присвячених членам товариства: С. Франкфурту, П. Сльозкіну, М. Фролову [99].

Значення сільськогосподарських товариств у цілому для розвитку галузевої освіти України стало предметом дослідження окремої статті В. Вергунова [100]. Дослідником розкрито також діяльність книгозбірні – єдиного на теренах Російської імперії творчого об’єднання науковців і освітян – Київського агрономічного товариства (1909-1918 рр.). Установлено, що це товариство є першою бібліотечною установою на Наддніпрянщині, яка започаткувала галузеву бібліографічно-реферативну діяльність наукових (спеціальних) сільськогосподарських бібліотек загальнодержавного рівня. Автор вважає товариство єдиним спеціалізованим галузевим науковим угрупованням на території царської Росії, кількісне і якісне наповнення якого вражало своїми масштабами. У статті детально проаналізовано роботу бібліотеки, наповнення її фондів, а також видавничу, науково-освітню й популяризаційну діяльність товариства [101].

П. Євичем у контексті розвитку вітчизняної

сільськогосподарської науки подана діяльність Миронівської селекційно-дослідної станції протягом 1911-1968 рр. [102], у розрізі чого висвітлено стан сільськогосподарської економіки Російської імперії наприкінці XIX ст., місце та роль спеціалізованих фахових товариств і дослідних установ у розвитку галузевого дослідництва для потреб цукрової промисловості. Зокрема, розкрито історію заснування Всеросійського товариства цукрозаводчиків як одного з перших в Україні фахових товариств цукровиків, показано напрями його діяльності, роботу створених ним дослідних установ, охарактеризовано просвітницьку справу.

У дослідженні П. Євича окремо висвітлено діяльність мережі дослідних полів ВТЦ (на думку автора, структурна організація дослідної мережі й налагоджена наукова діяльність у поміщицьких маєтках може й дотепер слугувати прикладом господарювання приватних фермерів [103]). Один із підрозділів зазначеного дисертаційного дослідження присвячений організації та діяльності Київського агрономічного товариства. Глибоке вивчення роботи цього осередку дало авторові змогу стверджувати про те, що осередок відіграв одну з генеруючих ролей у становленні й розгортанні діяльності Миронівської дослідної станції. У цій науковій праці окремо висвітлено діяльність Київської хімічної і насіннєвої контрольної станції Південно-Російського товариства заохочення землеробства і сільськогосподарської промисловості.

Виділяємо декілька дисертаційних досліджень, присвячених внеску вчених-аграріїв у розвиток сільськогосподарської дослідної справи XIX-XX ст. (напрацювання С. Коваленко, С. Горденко, С. Суші). Так, у контексті вивчення життя і багатогранної наукової спадщини професора П. Будріна (1857-1939 рр.) – видатного педагога, одного з організаторів сільськогосподарської дослідної справи Польщі, Росії та України другої половини XIX – першої третини XX ст. С. Коваленко презентовано основні факти про розвиток сільськогосподарської дослідної справи в Російській імперії та за кордоном, причому історія сільськогосподарських товариств представлена як історія місцевих громадських органів, за допомогою яких вживалися різні заходи з метою покращення стану сільського господарства в Росії та створення перших дослідних установ (дослідних станцій, полів, лабораторій і розсадників). При цьому С. Коваленко особлива увага приділена

саме Харківському та Полтавському сільськогосподарським товариствам, яким належала першість у створенні сільськогосподарських дослідних полів [104].

С. Горденко через призму діяльності відомого професора Харківського університету А. Зайкевича, який був одним із фундаторів сільськогосподарської дослідної справи в Російській імперії, прослідковує у тому числі й історію першої губернської громадсько-практичної організації – Харківського товариства сільського господарства та сільськогосподарської промисловості. Авторка наполягає, що саме за ініціативи А. Зайкевича в межах цього товариства організоване перше дослідне поле, що згодом призвело до становлення дослідної справи на Харківщині. У підрозділі 5.2. «Професор А. Є. Зайкевич – засновник і організатор сільськогосподарських товариств на теренах України» С. Горденко розкрила організаторську діяльність ученого щодо галузевих громадських організацій, зокрема, акцентувала увагу на тому, що учений співпрацював із багатьма товариствами, проте вирішальною була його організаторська діяльність при створенні ХТСГ. Окрім того, А. Зайкевич організував та очолив дослідну організацію товариства, був членом редакційної колегії журналів, за участю вченого створювалися такі структурні складові товариства, як відділення садівництва, бджільництва, селекційна станція, Бюро сільськогосподарських консультацій. Окрім ХТСГ, професор А. Зайкевич співпрацював із багатьма іншими товариствами: Київським відділенням Імператорського Російського технічного товариства, Всеросійським товариством цукрозаводчиків, Полтавським товариством сільського господарства тощо [105].

Вивченню науково-організаційної діяльності професора В. Сазанова, члена «Мережі дослідних полів Всеросійського Товариства Цукрозаводчиків», організатора Сумської районної сільськогосподарської дослідної станції, директора, голови Сумського товариства сільського господарства та сільськогосподарської промисловості (початок XX ст.) присвячене дослідження С. Суші [106].

Сучасні російські дослідники також вивчають діяльність сільськогосподарських товариств Російської імперії у XIX – на початку XX ст. Так, публікації 1990-х – 2000-х рр. стосувалися або окремого сільськогосподарського товариства, або галузевих товариств імперії чи її окремого регіону (наприклад, розвідки

С. Козлова про Московське товариство сільського господарства [107], В. Свиридова – про об'єднання Тамбовської губернії, зокрема, останім подано класифікацію і структуру, відносини з владою, правове регулювання діяльності сільськогосподарських осередків. Дослідження В. Свиридова має науковий інтерес у зв'язку з авторським розкриттям особливостей функціонування місцевих товариств і з'ясуванням їхньої сутності загалом [108]).

Ряд статей [109] і монографія [110] російської дослідниці О. Єліної привертають увагу оригінальними підходами до висвітлення проблеми. Так, на базі архівних документів авторкою вивчено діяльність найвизначніших сільськогосподарських галузевих об'єднань, дослідних полів і станцій XIX – початку XX ст., розкрито роль наукових і практичних товариств як ініціаторів агрономічних досліджень і організаторів дослідної справи, представлено перелік сільськогосподарських дослідних установ тогочасної Російської імперії. Зокрема, в одній зі статей [111] розглянуто науково-організаційні та соціально-економічні контексти функціонування місцевих товариств, якими й були більшість сільськогосподарських об'єднань Російської імперії. Авторкою проводиться думка про те, що в об'єднанні із земствами місцеві товариства лідирували у справі видання сільськогосподарської періодики, створення дослідних установ, у просвітницькій роботі серед селян, стверджується, що суспільний сектор був важливим центром процесів аграрної модернізації у провінціях та в імперії в цілому.

О. Єліна також підкреслювала відмінність між суто сільськогосподарськими товариствами, у діяльності яких поєднувалася наукова робота й обслуговуваня практичних потреб сільського господарства, та численними селянськими сільськогосподарськими об'єднаннями, створеними лише для задоволення локальних потреб сільського населення. Дослідниця запропонувала власну класифікацію сільськогосподарських товариств Російської імперії:

1) міжрегіональні товариства, що діяли в масштабах усієї імперії (центральні) та мали, як правило, статус імператорських і назву «всеросійських», «російських» (Всеросійське товариство цукрозаводчиків, Імператорське Російське товариство садівництва, Імператорське Російське товариство акліматизації тварин і рослин);

2) губернські сільськогосподарські товариства і товариства з

територією дії в декілька губерній;

3) повітові та інші дрібнорайонні організації (волосні, сільські, приходські).

У статті об'єктом аналізу О. Єліної стали саме товариства останніх двох груп, які авторка, згідно з історіографічною традицією, йменує місцевими. Дослідниця виділила так звані регіони-лідери імперії за кількістю місцевих сільськогосподарських товариств, перше місце відводячи саме Україні, де в Полтавській губ. функціонувало більше 300 таких організацій, Чернігівській – 108, Харківській – 84, Катеринославській – 75; друге – Прибалтиці, Білорусі, Царству Польскому, третє – окремим регіонам Росії.

Характерним для публікації дослідниці є застосування так званого «локалістського», а не традиційного підходу до оцінки місця й ролі осередків, що дає змогу вивчати місцеві товариства, географічно віддалені від столиць і великих міст, як «центри» аграрного життя провінції. Принципова відмінність між «локалістським» підходом і традиційним полягає у перегляді привілейованого «центрального» статусу наукового знання, визнанні того, що наука визначається місцевим контекстом. «Оновлений інтерес до «місцевого» проявився в широкому поширенні регіональних досліджень науки, вивченні «колоніальної» та «імперської» науки, національних і локальних стилів наукових практик і знання, відношення «центр-периферія» [112].

Таким чином, сучасні історики аграрної науки досить серйозно підходять до вивчення напрацювань попередників. Їхні роботи відрізняються новою методологією, спрямованою на звільнення від застарілих стереотипів, що стосується передовсім перенесення центру уваги із центральноімперських товариств на регіональні, пошуку національних відмінностей у діяльності галузевих об'єднань. Висунуті українськими дослідниками концепції розширюють уявлення про місце сільськогосподарських товариств XIX – початку XX ст. у розвитку аграрної науки, освіти та видавничої справи. Основна увага істориків-аграрників зосереджена на характеристиці політики уряду, якісних змінах в аграрному секторі, показі просвітницької і науково-дослідної діяльності окремих сільськогосподарських товариств на теренах України. Значний внесок у вивчення проблеми здійснено працівниками й молодими дослідниками Центру історії аграрної науки при Державній науковій сільськогосподарській бібліотеці

НААН України.

Проте вивчення діяльності сільськогосподарських товариств на теренах України є нерівномірним. Так, на сьогодні в науковий обіг уже введені розробки про товариства Харківської (О. Глоба), Київської (В. Вергунов, О. Завальнюк, М. Костюк, Т. Хоменко, Н. Шуфрич) і Полтавської губерній (В. Вергунов, Н. Коваленко, О. Михайлюк, О. Сайко), а також Поділля (О. Корзун, В. Колесник) та Південно-Західного краю (Н. Чайка). Наразі створено дослідження ряду персоналій – учених-аграріїв, які здійснили вагомий внесок у розвиток сільськогосподарської дослідної справи України, що розширює уявлення і про роботу галузевих товариств.

---

[1] Отчёт о деятельности Харьковского общества сельського хозяйста и сельскохозяйственной промышленности за 1886 г. – Харьков, 1886. – 28, XXIV с.; Отчёт о деятельности Харьковского общества сельського хозяйста и сельскохозяйственной промышленности за 1891 г. С 1-го ноября 1890 г. по 1-е ноября 1891 г. – Харьков, 1892. – 26 с.; Отчёт о деятельности Харьковского общества сельського хозяйста и сельскохозяйственной промышленности за 1891/92 гг. С 1-го ноября 1891 г. по 1-е ноября 1892 г. – Б. в, б. г. – 58 с.; Отчёт о деятельности Харьковского общества сельського хозяйста и сельскохозяйственной промышленности за 1898/99 гг. С 1-го ноября 1898 г. по 1-е ноября 1899 г. и описание 5-ти хозяйств Лебединского уезда, Харьковской губ. – Харьков, 1899. – 124 с.; Отчёт о деятельности Харьковского общества сельського хозяйста и сельскохозяйственной промышленности за 1903-1904 год. С 1-го октября 1903 г. по 1-е октября 1904 г. – Харьков, 1905. – 98 с.; Отчёт о деятельности Харьковского общества сельського хозяйста и сельскохозяйственной промышленности за 1908-1909 г. – Харьков, б.г. – 328 с.

[2] Доклады и протоколы общих собраний Киевского агрономического общества, 1910 г. – К., 1911. – (Разд. паг.; Оттиск); Отчёт о деятельности Киевского агрономического общества за 1915 год. – К., 1916. – 39 с.

[3] Зайкевич А. Е. Опытные поля (Харьковского сельскохозяйственного общества за 1881-1888 гг.). Краткий отчёт о результатах, полученных на опытных полях Харьковского сельскохозяйственного общества за период их деятельности с 1881 по 1888 годы / А. Е. Зайкевич. – Х., 1888. – С. 79; Зайкевич А. Е. Отчёты Харьковскому сельскохозяйственному обществу о работах на опытных полях (1881-1890) / А. Е. Зайкевич. – Х., 1890. – С. 2-43.

[4] Яновчик Ф. Б. Земское опытное поле в Херсоне. Отчёт за 1898-1899 год / Ф. Б. Яновчик. – Херсон, 1899. – С. 1-10; Яновчик Ф. Б. Опытные поля Херсонской губернии / Ф. Б. Яновчик. – Херсон, 1901. – С. 5-21.

[5] Ротмистров В. Г. Из жизни Одесского опытного поля / В. Г. Ротмистров // Записки Императорского общества сельского хозяйства Южной России. –

1904. – № 9-10. – С. 89-93; Ротмистров В. Г. Одесское опытное поле Императорского общества сельского хозяйства Южной России за 1904, 1905 и 1906 гг. Краткий отчёт / В. Г. Ротмистров // Записки Императорского общества сельского хозяйства Южной России. – 1907. – № 5-6. – С. 1-96 (Приложение); Ротмистров В. Г. Одесское опытное поле Императорского общества сельского хозяйства Южной России за 1904, 1905 и 1906 гг. Краткий отчёт / В. Г. Ротмистров // Записки Императорского общества сельского хозяйства Южной России. – 1907. – № 7-8. – С. 97-182 (Приложение); Ротмистров В. Г. Отчёт директора опытного поля / В. Г. Ротмистров. – Одесса, 1903. – (Приложение к журналу Записки Императорского общества сельского хозяйства Южной России, 1904. – № 1-2. – С. 1-117.

[6] Фурдуев В. Очерк возникновения и организации опытных сельскохозяйственных учреждений и проект устройства опытного поля при Полтавском сельскохозяйственном обществе / В. Фурдуев. – Полтава: Тип. И. А. Дохмана, 1882. – 55 с.

[7] Вербецкий К. Л. Труды сети опытных полей Полтавской губернии. Драбовское районное опытное поле / К. Л. Вербецкий. – Вып. 1: Проект программы опытов. – Полтава, 1913. – 47 с.

[8] Кречун Б. В. Драбовское районное опытное поле Полтавского губернського земства / Б. В. Кречун. – Вып. 2: Программа работ опытного поля. – Полтава, 1915. – 141 с.; Кречун Б. В. Драбовське досвідне поле. – Вип. 5: Короткий нарис організації, програми і діяльності досвідного поля з 1910 по 1917 рік / Б. В. Кречун. – К., 1918. – 18 с.

[9] Анцибор С. Ф. Отчёт по Золотоношскому опытному полю за 1899 год / С. Ф. Анцибор, А. П. Модестов. – Золотоноша, 1899. – 88 с.; Семёнов М. Золотоношское опытное поле, его организация, программа и технические приёмы опытов / М. Семёнов. – Золотоноша, 1907. – 35 с.

[10] Кульжинский С. П. Отчёт по Роменскому опытному полю и контрольной семенной станции Роменского общества сельских хозяев за 1910 год / С. П. Кульжинский. – Ромны: Тип. Р. Г. Дельберг, 1911. – 52 с.

[11] Овсянников Б. А. Опытное поле / Б. А. Овсянников. – Вып. 45: Описание распределения посевов и культур на Полтавском опытном поле в 1914 г. // Труды Полтавской сельскохозяйственной опытной станции. – № 22. – Полтава: Электр. тип. Д. Н. Подземского, 1914. – 14 с.; Овсянников Б. А. Свод работ по 1911 год включительно четырёх опытных полей Полтавской губернии: Золотоношского, Андреевского, Роменского и Прилукского / Б. А. Овсянников; под ред. С. Ф. Третьякова. – Полтава, 1914. – 128 с.

[12] Скандраков С. В. Константиноградское районное опытное поле Полтавского губернского земства. Краткие сведения о поле и некоторые объяснения к экспонатам его, представленным на выставку по с.-х. опытному делу в С.-Петербурге в феврале 1913 года / С. В. Скандраков. – Константиноград: Тип. М. В. Геккера, 1913. – 16 с.; Скандраков С. В. Константиноградское районное опытное поле Полтавского губернского земства. Краткий очерк организации и деятельности опытного поля (1910-1917 гг.) / С. В. Скандраков. –

Константиноград: Тип. М. В. Геккера, 1917. – 19 с.; Скандраков С. В. Константиноградское районное опытное поле Полтавского губернского земства. Проект программы работ опытного поля / С. В. Скандраков. – Полтава: Тип. И. Л. Фришберга, 1914. – 36 с.

[13] Справочник по сельскохозяйственным опытным учреждениям России. С приложением 16-ти планов опытных полей, карты и смет оборудования опытной станции, агрономической лаборатории, вегетационного домика и метеорологической станции / Сост. Секцией опытного дела под ред. и с введением А. Г. Дояренко. – М.: Тип. О. Л. Сомовой, 1912. – 372 с. + приложения.

[14] Енкен Б. К. Развитие опытного дела в России и его современное положение. Полтавское общество сельского хозяйства / Б. К. Енкен. – Полтава, 1912. – С. 12.

[15] Там само. – С. 33.

[16] Там само. – С. 48.

[17] Агрономическая помощь в России / Под ред. В. В. Морачевского. – Петроград: Изд-во Департамента земледелия, 1914. – 653 с.

[18] Там само. – С. 376.

[19] Справочник по сельскохозяйственной периодической печати на 1915 год / Под ред. В. В. Морачевского. – Петроград: В.Ф. Киршбаума, 1915. – С. I.

[20] Там само. – С. II.

[21] Там само. – С. XXIX.

[22] Там само. – С. XVIII.

[23] История Императорского Вольного Экономического Общества с 1765 до 1865 года / Сост. А. И. Ходнев. – СПб.: Тип. Т-ва «Общественная польза», 1865. – 667 с.; Хижняков В. В. Общий обзор деятельности Императорского Вольного Экономического Общества за 150 лет / В. В. Хижняков // Вестник сельского хозяйства. – 1915. – № 51-52. – С. 3-7.

[24] Краткий обзор пятидесятилетней деятельности Императорского общества сельского хозяйства. С 1820 по 1870 год / Сост. Н. П. Горбуновым. – М.: Тип. Грачёва, 1871. – 23 с.

[25] Пятьдесятилетие Полтавского общества сельского хазяйства. – Полтава, 1915. – 84 с.; Тихомиров В. А. Историческая записка о деятельности Полтавского сельскохозяйственного общества с 1865 г. по 1887 г. / В. А. Тихомиров. – Полтава: Тип. насл. Н. Пигуренко, 1887. – 257 с.

[26] Исторический обзор пятидесятилетней деятельности Императорского Общества сельского хозяйства Южной России с 1828 по 1878 год / Сост. секретарём Общества М. П. Боровским. – Одесса: Тип. П. Францова, 1878. – X, 275, 76 с.

[27] Киевское общество сельского хазяйства и сельскохозяйственной промышленности за двадцатипятилетие с 1876 по 1901 год (Краткий очерк) / Сост. Т. Осадчий. – К.: Тип. П. Барского, 1901. – С. 6.

[28] Там само. – С. 34.

[29] Краткий обзор 12-летней деятельности Подольского общества сельского хозяйства и сельскохозяйственной промышленности (1898-1911) / Сост. Ф. Л. Любанский. – Винница, 1911. – 24 с.

[30] Харьковское общество сельского хозяйства на областной сельскохозяйственной выставке в 1910 г. в г. Екатеринославе: Краткий очерк деятельности общества. –

Харьков, 1910. – С. 5.

[31] Исторический очерк Лохвицкого Общества сельских хозяев. – Полтава: Электр. тип. Г. И. Маркевича, 1911. – Ч. 1: Деятельность Общества в первые 25 лет (1886-1911 гг.). – 1911. – 144 с.

[32] Общества сельскохозяйственные // Энциклопедический словарь / Сост. Ф. А. Брокгауз, И. А. Ефрон. – СПб., 1900. – Т. XXIX, Кн. 57. – С. 414-419; Синдикаты // Энциклопедический словарь / Сост. Ф. А. Брокгауз, И. А. Ефрон. – СПб., 1900. – Т. XXX, Кн. 59. – С. 8-22.

[33] Большая энциклопедия. Словарь общедоступных сведений по всем отраслям знания / Под ред. С. Н. Южакова. – СПб., 1903. – Т. 17. – С. 240-241; – Т. 18. – С. 470-471.

[34] Богданов С. М. Иллюстрированный сельскохозяйственный словарь. Энциклопедия сельского хозяйства / С. М. Богданов. – К., 1895. – 1 446 с.

[35] Полная энциклопедия русского сельского хозяйства и соприкасающихся с ним наук: В XII т. – СПб., 1912. – Т. IX. – С. 1138-1139.

[36] Котельников И. И. Сельськохозяйственные товарищества России в 1911 году и деятельность их по отчётам за 1910 год / И. И. Котельников. – СПб, 1912. – 220 с.

[37] Чайка Н. Г. Утворення та основні функції науково-просвітніх та сільськогосподарських товариств на Україні в XIX – на початку XX століття / Н. Г. Чайка // Вісник Полтавської державної аграрної академії. – Полтава, 2004. – № 2 (33). – С. 87.

[38] Глебов (Меркулов) А. В. Сельскохозяйственные общества / А. В. Глебов (Меркулов). – [3-е изд.]. – СПб.: Н. Ермин, 1908. – 32 с.; Меркулов А. В. Исторический очерк потребительской кооперации в России / А. В. Меркулов. – М.: Изд. Московского союза потреб. об-в, 1915. – IV, 108 с.

[39] Потребительские и сельскохозяйственные общества Российской империи. Справочник. – [3-е доп. изд.] / Под ред. В. В. Сапелкина, В. М. Макарова. – СПб.: Тип. А. Ф. Штольценбурга, 1910. – XLIV, 548 с.

[40] Винер В. В. Сельскохозяйственное опытное дело. (Краткий исторический очерк и обзор программ руских с.-х. опытных учреждений 1840-1910 гг.): Лекции, читанные на курсах по с.-х. опытному делу при Петровской с.-х. академии / В. В. Винер. – М.: Изд-во Наркомзема «Новая деревня», 1922. – 112 с.; Дояренко А. Г. Из агрономического прошлого / А. Г. Дояренко. – М.: Сельхозгиз, 1958. – 207 с.; Дояренко А. Г. Роль опытного дела в системе государственного строительства. Избр. соч. / А. Г. Дояренко. – М., 1926. – Т. 1. – 345 с.; Недокучаев Н. К. Опытное дело в полеводстве. Теория и практика / Н. К. Недокучаев. – М.: Государственное издательство, 1929. – 388 с.; Пшеничный Н. И. Сельскохозяйственное опытное дело в России и на Украине от его зарождения до Великой Октябрьской социалистической революции: автореф. дисс. на соиск. уч. степени доктора с.-х. наук / Н. И. Пшеничный. – К., 1964. – 59 с.

[41] Бердышев А. П. Андрей Тимофеевич Болотов, 1738-1833: Основоположник русской сельскохозяйственной науки / А. П. Бердышев. – М.: Агропромиздат,

1988. – 142 с.; Бердышев А. П. Роль Вольного экономического общества в развитии научных основ сельского хозяйства в России: дисс. … д-ра с.-х. наук / А. П. Бердышев. – М., 1970.

[42] Голованова Л. Г. Московское общество сельского хозяйства: Очерки из истории русской общественно-агрономической мысли и сельского хозяйства в первой половине XIX в.: дисс. ... канд. ист. наук / Л. Г. Голованова. – М., 1953.

[43] Орешкин В. В. Вольное экономическое общество в России. 1765-1917: Историко-экономический очерк / В. В. Орешкин. – М.: Изд-во Академии наук СССР, 1963. – 195 с.; Орешкин В. В. Вольное экономическое общество в период разложения и кризиса феодально-крепостнической системы в России: дисс. … канд. экон. наук / Орешкин Василий Владимирович. – М., 1955.

[44] Пятницкая К. Н. Вольное экономическое общество и вопросы развития сельского хозяйства в конце XVIII и первой четверти XIX века: дисс. …канд. ист. наук / К. Н. Пятницкая. – Л., 1950.

[45] Трусова Н. С. Из истории возникновения и начальной деятельности Московского общества сельского хозяйства (1820-1830 гг.) / Н. С. Трусова, О. А. Блюмфельд // Материалы по истории сельского хозяйства и крестьянства СССР. – М., 1959. – Сб. 3. – С. 280-324.

[46] Склюев Н. О. Роль Вольного экономического общества в развитии и распространении сельскохозяйственных знаний в России (1861-1900 гг.): автореф. дисс. на соискание уч. степени канд. экон. наук / Н. О. Склюев. – М., 1952. – 15 с.

[47] Цветаева М. С. Первый журнал по сельскому хозяйству в России / М. С. Цветаева // Земледелие. – 1966. – № 3. – С. 75.

[48] Ясман З. Д. Первая сельскохозяйственная школа в России / З. Д. Ясман // Вопросы истории. – 1976. – № 11. – С. 203-209; Ясман З. Д. Попытки введения улучшенных сельскохозяйственных орудий в помещичьих хозяйствах второй половины XVIII века (по материалам «Трудов ВЭО») / З. Д. Ясман // Ежегодник по аграрной истории Восточной Европы. – М., 1961. – С. 246-255.

[49] Орешкин В. В. Вольное экономическое общество в России. 1765-1917: Историко-экономический очерк / В. В. Орешкин. – М.: Изд-во Академии наук СССР, 1963. – 195 с.

[50] Дмитриев С. С. Возникновение сельскохозяйственных выставок в России / С. С. Дмитриев // Вопросы истории сельского хозяйства, крестьянства и революционного движения в России. – М., 1961. – С. 172-180.

[51] Довженко И. Т. Сельскохозяйственные общества дореволюционной России, их особенности и размещение / И. Т. Довженко // Историческая география России XII – начала XX в.: Сб. ст. к 70-летию проф. А. Г. Бескровного / Ред. кол. А. Л. Нарочницкий. – М, 1975. – С. 207-216.

[52] Тихонов Б. В. Обзор «Записок» местных сельскохозяйственных обществ 30-50-х годов XIX века / Б. В. Тихонов // Проблемы источниковедения. – Т. 9. – М., 1961. – С. 92-162.

[53] Довженко И. Т. Сельскохозяйственные общества дореволюционной России… – С. 207.

[54] Там само. – С. 208, 209.
[55] Чернуха В. Г. Сельскохозяйственные общества России в 60-70-е гг. XIX в. / В. Г. Чернуха // Проблемы социально-экономической истории России. – СПб., 1991. – С. 188-196.
[56] Пантелеймоненко А. О. Сільськогосподарські товариства України: зародження, основні напрямки діяльності і значення (друга половина XIX – початок XX ст.): автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. екон. наук: спец. 08.01.04 «Економічна історія та історія економічної думки» / А. О. Пантелеймоненко; Київський університет ім. Тараса Шевченка. – К., 1994. – С. 5-6.
[57] Там само. – С. 13.
[58] Там само. – С. 14.
[59] Пятницькова І. В. Роль кооперації в житті населення Півдня України наприкінці XIX – на початку XX ст.: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: спец. 07.00.01 «Історія України» / І. В. Пятницькова; Донецький національний ун-т. – Донецьк, 2010. – 20 с.
[60] Вергунов В. А. Перші кроки на шляху до інституту (До 100-річчя заснування Інституту землеробства Української академії аграрних наук) / В. А. Вергунов, В. П. Баран // Зб. наук. праць Ордена Трудового Червоного Прапора Ін-ту землеробства УААН. – К.: Нора-прінт, 2000. – Вип. 3-4. – С. 121-127; Вергунов В. А. Розвиток сільського господарства Полтавщини в період скасування кріпацтва / В. А. Вергунов, Н. П. Коваленко, О. В. Сайко; за ред. В. А. Вергунова. – К., 1998. – 143 с.; Власова Г. Розвиток сільськогосподарської дослідної справи в Україні (кінець XIX – початок XX сторіччя) / Г. Власова // Наслідки наукових пошуків молодих вчених-агрономів в умовах реформування АПК. – Ч. 1. – Чабани, 1996. – С. 50-56; Коваленко Н. П. Історичний досвід реформування галузі землеробства Полтавщини (на прикладі реформи 1861 року): автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. с.-г. наук: спец. 06.01.01 «Загальне землеробство» / Н. П. Коваленко. – К., 1997. – 16 с.; Гармаш Т. П. Портрети діячів природоохоронної справи: Полтавщина (XIX – поч. XX ст.): монографія / Тетяна Петрівна Гармаш. – Полтава: ТОВ «АСМІ», 2009. – 196 с.
[61] Балабушевич Т. А. Аграрна історія Галичини другої половини XVII ст. / Т. А. Балабушевич; АН України. Ін-т історії України. – К.: Наукова думка, 1993. – 140 с.; Ботушанський В. М. Сільське господарство Буковини (др. пол. XIX – початок XX ст.) / В. М. Ботушанський. – Чернівці: Золоті літаври, 2000. – 337 с.
[62] Гармаш Т. П. Портрети діячів природоохоронної справи… – С. 64.
[63] Там само. – С. 65.
[64] Панченко П. П. Аграрна історія України: Навч. посібник для студентів і викладачів с.-г. закладів освіти III-IV рівнів акредитації / П. П. Панченко, В. П. Славов, В. А. Шмарчук. – К.: Просвіта, 1996. – 360 с.
[65] Михайлик А. О. Розвиток сільського господарства, промисловості і торгівлі Подільської губернії в ринкових умовах 1861-1914 рр.: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: спец. 07.00.01 «Історія України» / А. О. Михайлик; Чернівецький національний ун-т ім. Юрія Федьковича. – Чернівці, 2006. – 20 с.
[66] Вергунов В. А. Полтавське дослідне поле: становлення і розвиток

сільськогосподарської дослідної справи в Україні (до 125-річчя державного дослідництва в агрономії та тваринництві) / В. А. Вергунов; УААН, Держ. наук. с.-г. б-ка. – К., 2009. – 220 с. – (Іст.-бібліогр. сер. «Аграрна наука України в особах, документах, бібліографії». Кн. 28).

[67] Завальнюк О. О. Деякі відомості про діяльність мережі дослідних полів Всеросійського Товариства Цукрозаводчиків на Київщині / О. О. Завальнюк // Бюлетень Центральної наукової сільськогосподарської бібліотеки УААН.- Вип. 2 (2) / Центральна наукова сільськогосподарська бібліотека УААН. - К., 2001 - С. 95-103; Завальнюк О. О. Зародження і розвиток сільськогосподарської дослідної справи на Київщині під впливом соціально-економічних та політичних чинників / О. О. Завальнюк // Історія української науки на межі тисячоліть: Зб. наук. праць / Відп. редактор О. Я. Пилипчук. – К., 2002. – Вип. 7. – С. 75-82; Завальнюк О. О. Формування мережі та діяльність сільськогосподарських дослідних установ на Київщині (кінець XIX – початок XX ст.): дис. … канд. іст. наук: 07.00.07 / Завальнюк Олена Олексіївна; УААН. Центральна наукова сільськогосподарська бібліотека, Центр історії аграрної науки. – К., 2003. – 228 арк.

[68] Вергунов В. А. Харківська наукова школа з селекції і насінництва: становлення та розвиток: Навч. посібник / В. А. Вергунов, О. Ф. Глоба; за ред. В. А. Вергунова. – Переяслав-Хмельницький, 2006. – 242 с.; Глоба О. Заснування та діяльність контрольної насіннєвої станції Харківського товариства сільського господарства в кінці XIX – на початку XX століття / Ольга Глоба // Історія української науки на межі тисячоліть: Зб. наук. праць / Відп. ред. О. Я. Пилипчук. – К., 2002. – Вип. 7. – С. 47-52; Глоба О. Ф. Харківський сільськогосподарський науково-освітній центр з селекції і насінництва: становлення та діяльність (друга половина XIX – початок XX ст.): автореф. дис. на здобуття наукового ступеня канд. істор. наук: спец. 07.00.07 «Історія науки і техніки» / О. Ф. Глоба. – К., 2004. – 20 с.

[69] Баран В. П. Дещо з історії забутого товариства / В. П. Баран // Бюлетень ЦНСГБ УААН. – К., 2001. – Вип. 2 (2). – С. 86-90; Вергунов В. А. Перші Всеросійські та місцеві з'їзди діячів сільськогосподарської справи: організація, напрямки роботи, значення / В. А. Вергунов // Історія української науки на межі тисячоліть: Зб. наук. праць / Відп. редактор О. Я. Пилипчук. – К., 2002. – Вип. 7. – С. 18-22.

[70] Чайка Н. Г. Видавнича справа сільськогосподарських товариств Південно-Західного краю / Н. Г. Чайка // Історія української науки на межі тисячоліть: Зб. наук. праць / Відп. ред. О. Я. Пилипчук. – К., 2003. – Вип. 13. – С. 190-200; Чайка Н. Вплив діяльності сільськогосподарських товариств на розвиток техніки в Південно-Західному краї (кінець XIX – початок XX ст.) / Наталія Чайка // Матеріали 2-ї всеукраїнської наукової конференції «Актуальні питання історії техніки». – К.: Поліграфічне підприємство «ЕКМО», 2003. – С. 37-38; Чайка Н. До започаткування та діяльності Київського товариства сільського господарства та сільськогосподарської промисловості / Наталія Чайка // Актуальні проблеми історії аграрної науки Півдня України (матеріали науково-практичного семінару) / УААН ЦНСГБ, М-во аграрної політики України, Луганський

державний аграрний ун-т. – К., 2000 [2002]. – С. 25-26; Чайка Н. Передумови створення Київського товариства сільського господарства та сільськогосподарської промисловості / Наталія Чайка // Історія української науки на межі тисячоліть: Зб. наук. праць / Відп. ред. О. Я. Пилипчук. – К., 2002. – Вип. 7. – С. 204-210; Чайка Н. Спрямованість та різноманітність видів діяльності сільськогосподарських товариств Правобережної України / Н. Чайка // IX конференція молодих істориків освіти, науки і техніки України: Матеріали конференції (23 квітня 2004 р., м. Київ). – К.: АН ВШУ, 2004. – С. 163-168; Чайка Н. Г. Наукова та організаційна діяльність професора С. М. Ходецького в Київському товаристві сільського господарства та сільськогосподарської промисловості // Історія української науки на межі тисячоліть: Зб. наук. праць / Відп. ред. О. Я. Пилипчук. – К., 2002. – Вип. 8. – С. 232-237; Чайка Н. Г. Основні напрями діяльності сільськогосподарських товариств на початку XX ст. / Н. Г. Чайка // Історія освіти, науки і техніки в Україні: Матеріали II конференції молодих вчених та спеціалістів (27-28 травня 2004 р., м. Київ). – К., 2004. – С. 207-208; Чайка Н. Г. Періодичні видання сільськогосподарських товариств Південно-західного краю / Н. Г. Чайка // Історичні записки: збірник наукових праць. – Луганськ: Вид-во СНУ, 2004. – Вип. 3-4. – С. 144-152; Чайка Н. Г. Сільськогосподарський музей та галузеві товариства Києва: минуле, перспективи на майбутнє // Науковий природничо-історичний музей Національного аграрного університету / Редкол.: О. П. Мельник (відп. ред.) та ін. – К.: ННЦ ІАЕ, 2004. – Вип. 1. – С. 251-257; Чайка Н. Г. Сільськогосподарські товариства Правобережжя України на початку XX ст. / Н. Г. Чайка // Вісник аграрної науки. – 2005. – № 7. – С. 69-71; Чайка Н. Г. Утворення та основні функції науково-просвітніх та сільськогосподарських товариств на Україні в XIX – на початку XX століття / Н. Г. Чайка // Вісник Полтавської державної аграрної академії. – Полтава, 2004. – № 2 (33). – С. 84-88; Чайка Н. Г. Становлення та розвиток наукових установ при сільськогосподарських товариствах Правобережної України (друга половина XIX – початок XX ст.): автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: спец. 07.00.07 «Історія науки і техніки» / Н. Г. Чайка; УААН. Державна наукова сільськогосподарська бібліотека. – К., 2005. – 22 с.

[71] Чайка Н. Г. Утворення та основні функції науково-просвітніх та сільськогосподарських товариств на Україні в XIX – на початку XX століття / Н. Г. Чайка // Вісник Полтавської державної аграрної академії. – Полтава, 2004. – № 2 (33). – С. 84.

[72] Там само. – С. 85.

[73] Там само. – С. 86.

[74] Чайка Н. Г. Становлення та розвиток наукових установ при сільськогосподарських товариствах Правобережної України (друга половина XIX – початок XX ст.): автореф. дис. .... – С. 8.

[75] Там само. – С. 9.

[76] Сайко О. В. Сільськогосподарська дослідна справа на Полтавщині наприкінці XIX – початку XX століття: дис. … канд. іст. наук: 07.00.07 / Сайко Олег Вікторович; Інститут землеробства УААН України. – К., 2000. – 169 арк.

[77] Михайлюк О. І. Формування мережі і розвиток сільськогосподарських освітніх

закладів Полтавщини в XIX – на початку XX ст.: дис. … канд. іст. наук: 07.00.07 / Михайлюк Олена Ігорівна; Центральна наукова сільськогосподарська бібліотека УААН. – К., 2001. – 183 арк.

[78] Корзун О. В. Дослідна справа в межах діяльності Подільського товариства сільського господарства та сільськогосподарської промисловості (1896–1917 рр.) / О. В. Корзун // Історичні записки: зб. наук. пр. / Східноукр. нац. ун-т ім. В. Даля. – Луганськ, 2008. – Вип. 19. – Ч. 1. – С. 108-117; Корзун О. В. Особливості формування мережі дослідних установ Подільської губернії кінця XIX – початку XX ст. для потреб сільського господарства: з історії становлення та діяльності / О. В. Корзун // Питання історії науки і техніки. – 2009. – № 3. – С. 23-29; Корзун О. В. Становлення та розвиток сільськогосподарської дослідної справи на Поділлі (кінець XIX – початок XX ст.): дис. … канд. іст. наук: 07.00.07 / Корзун Олена Вікторівна; НААН України; Державна наукова сільськогосподарська бібліотека. – К., 2010. – 286 арк.

[79] Корзун О. В. Становлення та розвиток сільськогосподарської дослідної справи на Поділлі (кінець XIX – початок XX ст.): дис. …

[80] Хоменко Т. В. Київське товариство західних земств (1912-1919): науково-організаційні та концептуальні основи функціонування в галузі механізації сільського господарства: дис. … канд. іст. наук: 07.00.07 / Хоменко Тетяна Володимирівна; УААН. Державна наукова сільськогосподарська бібліотека. – К., 2005. – 215 арк.

[81] Костюк М. В. Діяльність Уманськo-Липовецького сільськогосподарського товариства з популяризації сільськогосподарських знань позашкільним шляхом (початок XX ст.) / М. В. Костюк // Український селянин: Зб. наук. праць. – Черкаси, 2006. – Вип. 10. – С. 140-143; Костюк М. В. Дослідницька організація Уманськo-Липовецького сільськогосподарського товариства початку XX ст. / М. В. Костюк // Аграрна наука і освіта XXI століття: Матеріали міжнародної наукової конференції. – Умань, 2006. – С. 146-148; Костюк М. В. Становлення та розвиток сільськогосподарських освітніх закладів та дослідної справи Черкащини (друга половина XIX – початок XX ст.): автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: спец. 07.00.07 «Історія нуки і техніки» / М. В. Костюк; ДВНЗ «Переяслав-Хмельницький ДПУ імені Григорія Сковороди». – Переяслав-Хмельницький, 2007. – 19 с.

[82] Костюк М. Розвиток мережі сільськогосподарських товариств Черкаського краю та їх просвітницька діяльність на початку XX ст. / М. Костюк // Часопис української історії. –Вип. 12. – К., 2009. – С. 43-48.

[83] Колесник В. Подільське товариство сільського господарства і сільськогосподарської промисловості. 1896-1918: історичний нарис / Вікторія Колесник; Вінницький обласний краєзнавчий музей, Краєзнавче товариство «Поділля». – Вінниця: Розвиток, 2007. – 159 с.

[84] Там само. – С. 9.

[85] Там само. – С. 12.

[86] Там само. – С. 22.

[87] Там само. – С. 29.

[88] Нагаєвич В. М. Створення та розвиток Полтавської науково-освітньої школи зі свинарства: 1865 – 2005 роки / В. М. Нагаєвич, В. М. Самородов // Вісник Полтавської державної аграрної академії. – 2005. – № 3. – С. 13-19; Нагаєвич В. Полтавське товариство сільського господарства і його вплив на розвиток тваринництва (кінець XIX – початок XX ст.) / В. Нагаєвич // IX конференція молодих істориків освіти, науки і техніки України: Матеріали конференції (23 квітня 2004 р., м. Київ). – К.: АН ВШУ, 2004. – С. 92-94; Якименко М. А. Історія розвитку тваринництва Полтавщини XIX-XX ст. / М. А. Якименко, В. М. Нагаєвич. – Полтава: РВВ ПДАА, 2007. – 208 с.

[89] Вихватенко М. Т. Історія зародження та розвитку систем землеробства в Україні (кінець XVIII – початок XX століття): автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: спец. 07.00.01 «Історія України» / М. Т. Вихватенко; Київський національний університет імені Тараса Шевченка. – К., 2004. – 18 с.

[90] Скиртач В. В. Історія становлення та розвитку Всеросійського товариства цукрозаводчиків (1897 – 1918 рр.) / В. В. Скиртач // Гуржіївські історичні читання: зб. наук. пр. / [відп. ред. В. А. Смолій]. – Черкаси, 2009. – С. 237-240; Скиртач В. В. Становлення і розвиток селекції та насінництва цукрових буряків в Україні (друга половина XIX – XX ст.): автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: спец. 07.00.07 «Історія науки і техніки» / В. В. Скиртач; Національна академія аграрних наук України. – К., 2011. – 18 с.

[91] Шуфрич Н. Створення та значення діяльності сільськогосподарських товариств в Україні / Нестор Шуфрич // Історія української науки на межі тисячоліть: Зб. наук. праць / Відп. ред. О. Я. Пилипчук. – Вип. 9. – К., 2002. – С. 239-246.

[92] Шуфрич Н. Агро-наукова діяльність Київського товариства сільського господарства і сільськогосподарської промисловості / Нестор Шуфрич // Історія української науки на межі тисячоліть: Зб. наук. праць / Відп. ред. О. Я. Пилипчук. – Вип. 14. – К., 2004. – С. 226-231; Шуфрич Н. Структурні підрозділи та напрями діяльності Київського товариства сільського господарства та сільськогосподарської промисловості / Нестор Шуфрич // Історія української науки на межі тисячоліть: Зб. наук. праць / Відп. ред. О. Я. Пилипчук. – Вип. 12. – К., 2003. – С. 230-236.

[93] Шуфрич Н. Бібліотечна справа у діяльності Київського товариства сільського господарства у 1876-1917 рр. / Нестор Шуфрич // Історія української науки на межі тисячоліть: Зб. наук. праць / Відп. ред. О. Я. Пилипчук. – Вип. 17. – К., 2004. – С. 233-242.

[94] Там само. – С. 240.

[95] Ніколаєнко О. Діяльність поляків у Київському товаристві сільського господарства та сільськогосподарської промисловості у 70 – 80-ті роки XIX ст. / Ольга Ніколаєнко // Проблеми слов'янознавства. – 2005. – Вип. 55. – С. 41-51.

[96] Дерлеменко В. З історії діяльності Вільного економічного товариства по розповсюдженню сільськогосподарських знань в Україні (1765-1919 рр.) / Віталій Дерлеменко // Історія української науки на межі тисячоліть: Зб. наук. праць / Відп. ред. О. Я. Пилипчук. – Вип. 9. – К., 2002. – С. 83-92.

[97] Ильевич С. В. Очерк истории свеклосахарного производства в Украине: люди, события, факты / С. И. Ильевич; под ред Н. В. Роика. – Нежин: Аспект-Полиграф, 2007. – 237 с.

[98] Вергунов В. С. Л. Франкфурт та діяльність Київської хімічної і насіннєвої контрольної станції Південно-Російського товариства заохочення землеробства і сільськогосподарської промисловості (1901-1910 рр.) / Віктор Вергунов // Історія української науки на межі тисячоліть: Зб. наук. праць / Відп. ред. О. Я. Пилипчук. – Вип. 31. – К., 2007. – С. 25-32.

[99] Вергунов В. А. С. Л. Франкфурт і розвиток вітчизняної сільськогосподарської дослідної справи (1901-1920) / В. А. Вергунов // Історичні записки: зб. наук. пр. / Східноукрїнський національний університет ім. В. Даля. – Луганськ, 2006. – Вип. 11. – С. 204-240; Вергунов В. А. Професор Сльозкін Петро Родіонович (1862-1927) / В. А. Вергунов; УААН, ДНСГБ, Укр. держ. насіннєва інспекція. – К., 2007. – 180 с. – (Іст.-бібліогр. сер. «Аграрна наука України в особах, документах, бібліографії»; кн. 19); Вергунов В. А. Дослідження грунтів Київщини та перша грунтова карта України у світлі творчої спадщини М. П. Фролова / В. А. Вергунов // Часопис української історії. – К., 2007. – Вип. 8. – С. 58-69.

[100] Вергунов В. А. Сільськогосподарська освіта в Україні (друга половина XIX – початок XX ст.) / В. А. Вергунов, Н. П. Коваленко, О. І. Михайлюк // Вісник Східноукр. держ. ун-ту. Іст. науки. – Луганськ, 2000. – № 2 (24). – С. 42-44.

[101] Вергунов В. Бібліотека Київського агрономічного товариства – фундатор галузевої бібліографічно-реферативної діяльності на Наддніпрянщині початку XX ст. / В. Вергунов // Наукові праці Нац. б-ки України ім. В. І. Вернадського. – 2011. – Вип. 31. – С. 98-115.

[102] Євич П. П. Діяльність Миронівської селекційно-дослідної станції (1911-1968) у контексті розвитку вітчизняноїсільськогосподарської науки: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. с.-г. наук: спец. 06.04.01 «Історія сільськогосподарської науки» / П. П. Євич; НААН України, Держ. наук. с.-г. б-ка. – К., 2012. – 22 с.

[103] Там само. – С. 10.

[104] Коваленко С. Д. Діяльність професора П.В. Будріна в контексті розвитку сільськогосподарської науки і освіти: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: спец. 07.00.07 «Історія науки і техніки» / С. Д. Коваленко; Центр досліджень науково-технічного потенціалу та історії науки ім. Г. М. Доброва. – К., 2002. – 18 с.

[105] Горденко С. І. Наукова, педагогічна та громадська діяльність професора А. Є. Зайкевича (друга половина XIX століття – 1931 р.): автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: спец. 07.00.07 «Історія науки і техніки» / С. І. Горденко. – Переяслав-Хмельницький, 2010. – 21 с.

[106] Суша С. К. Професор В. І. Сазанов (1879-1967) – учений, педагог, організатор сільськогосподарської дослідної справи з агрономії в Україні: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. сільськогосп. наук: спец. 06.04.01 «Історія сільськогосподарських наук» / С. К. Суша; Державна наукова сільськогосподарська бібліотека. – К., 2011. – 21 с.

[107] Козлов С. А. Сельскохозяйственные общества Европейской России и органы власти в дореформенную эпоху: Из истории взаимоотношений / С. А. Козлов //

Российская государственность. – Кострома, 1993. – 4. 1. – С. 80-98; Козлов С. А. 175 лет Московскому обществу сельского хозяйства: традиции и новации / С. А. Козлов // Науч. тр. Межд. союза экономистов и Вольного экономического общества России. – СПб., 1996. – Т. 3. – С. 232-240.

[108] Свиридов В. В. Сельскохозяйственные общества Тамбовской губернии: Вторая половина XIX – начало XX вв.: дисс. … канд. ист. наук: 07.00.02 / Свиридов Владимир Владимирович. – Тамбов, 2006. – 219 л.

[109] Елина О. Ю. Местные сельскохозяйственные общества: на пути к аграрной модернизации России / О. Ю. Елина // Историко-биологические исследования. – 2012. – Т. 4. – №. 3. – С. 34-63; Елина О. Ю. Опытные сельскохозяйственные станции Российской империи: тенденции развития на рубеже XIX–XX вв. / О. Ю. Елина, В. С. Савчук // Вестник Днепропетровского университета. – 1998. – Вып. 4. – С. 96-110; Елина О. Ю. Полтавская опытная станция в контексте истории сельскохозяйственных учреждений России и Украины / О. Ю. Елина // Історія освіти, науки і техніки в Україні: Матеріали 5-ої конференції. – К., 2009. – С. 75-78; Елина О. Ю. Сельскохозяйственные общества России, 1765-1920-е годы: вклад в развитие агрономии / О. Ю. Елина // Российская история. – 2011. – № 2 (март-апрель). – С. 27-45.

[110] Елина О. Ю. От царских садов до советских полей. История сельскохозяйтвенных опытных учреждений, XVIII – 20-е годы XX в.: в 2 т. / О. Ю. Елина. – М.: Эгмонт Россия, 2008. – Т. 1. – 479 с.; – Т. 2. – 487 с.

[111] Елина О. Ю. Местные сельскохозяйственные общества… – С. 34-63.

[112] Там само.

ВИСНОВКИ

Підводячи підсумки дослідження діяльності різногалузевих наукових товариств на теренах України XIX – початку XX ст., виокремлюємо ряд особливостей, тенденцій і закономірностей історіографічного дискурсу.

За весь період в історичній науці були відсутні узагальнюючі комплексні історіографічні дослідження з проблематики: здійснено окремі спроби, які, проте, мали фрагментарний характер, обумовлений тематичними чи хронологічними рамками. Усі історіографічні напрацювання умовно розділяємо на декілька груп: 1) загальна історіографія, 2) історіографія тематичного характеру (за галузевим або регіональним принципом), 3) історіографія історії окремого або декількох однотипних наукових товариств.

До *першої групи* належать узагальнюючі дослідження з історіографії, які, однак, мають дотичне значення до вивчення задекларованої проблеми. Однак вони є визначальними для розвитку історіографічних досліджень спеціального характеру, оскільки в них узагальнено матеріал з історії української історичної науки від найдавніших часів до сучасності (праці О. Реєнта, Я. Калакури, В. Коцура, А. Коцура, І. Колесник, Я. Дашкевича, Л. Зашкільняка, В. Головка, Н. Яковенко, К. Кондратюка, В. Потульницького та ін.).

До *другої групи* відноситься значна кількість публікацій, в яких при висвітленні більш широкої проблематики подана історія та історіографія історії наукових товариств України. З дотриманням галузевого принципу створені розвідки Б. Ватулі, Т. Величко, І. Карсим, В. Малиневської, А. Непомнящого, О. Сапеляк, В. Хмарського, регіонального – праці О. Завальнюк, В. Іванціва, Т. Григор'євої, Г. Звонкової, Л. Клос, О. Коваленко, О. Корзун, М. Костюк, О. Михайлюк, В. Пальченкової, О. Сайка, О. Хлівнюка.

Третю групу утворюють праці П. Богоніса, Ю. Васильєва, О. Грицюти, Л. Губицького, Т. Демченко, З. Зайцевої, К. Климової, М. Колесника, Н. Колосовської, К. Крайнього, Л. Круглової, Н. Кушлакової, О. Медалієвої, Н. Петрук, О. Пилипчук, О. Пилипчука, В. Савчука, І. Стрижової, В. Фрадкіна, Л. Чорної, Н. Шуманської та ін. У цілому спеціальна література, присвячена історії діяльності наукових товариств на теренах України XIX – початку XX ст., піддавалася історіографічному аналізу лише за

окремими тематичними зрізами переважно в розділах дисертацій і монографій, а також в окремих статтях. Однак історіографічного комплексного дослідження до цього часу створено не було.

Джерельна база історіографії наукових товариств України є на сьогодні надзвичайно широкою і презентабельною, представленою різноплановими науковими й науково-популярними працями. Вона сформувалася в період із XIX ст. до сьогодення.

За формою оприлюднення джерельна база класифікована нами таким чином: 1) документальні джерела; 2) нормативні матеріали та наукова продукція товариств; 3) мемуари і спогади; 4) узагальнюючі та монографічні дослідження; 5) наукові статті; 6) матеріали наукових конференцій, семінарів, симпозіумів; 7) дисертаційні дослідження; 8) навчальні посібники, підручники, науково-популярні праці; 9) довідкова література та бібліографічні покажчики.

Перша група джерел представлена, наприклад, опублікованим листуванням учених, каталогами документів наукових установ або речових пам'яток музеїв при товариствах. Однак цей перелік незначний: багато документів, які певною мірою стосуються особливостей організації, функціонування, напрямів діяльності наукових товариств на теренах України XIX – початку XX ст., зберігається в архівних установах.

До *другої групи* джерел належать, у першу чергу, програмні, статутні, звітні матеріали та протоколи засідань наукових товариств, а також наукова продукція членів цих осередків. Ця група джерел є особливо чисельною, оскільки нами аналізувалися звіти багатьох наукових товариств, активно залучалися протоколи засідань. Одним із різновидів протоколів, використаних у монографії, були ювілейні протоколи засідань, списки членів товариств, справоздання тощо. Наукова продукція товариств представлена періодичними виданнями наукових осередків, на шпальтах яких досить часто вміщувалися звіти, протоколи засідань, рад, правлінь, відділень, секцій, комісій, інформація про склад товариства, його почесних членів, щорічні видатки, свідчення про виставки, з'їзди, кількість і зміст доповідей членів товариств, звіти про лекційну діяльність, видання товариств, фонди та премії тощо.

Третя група джерел сформована окремими мемуарами і спогадами учених і громадських діячів – членів наукових

товариств. Однак ця група також є не настільки чисельною і презентабельною, щоб стверджувати про вичерпність уміщеної в ній інформації. До того ж, віднайдено спогади лише тих діячів, які були членами осередків гуманітарного спрямування (Ф. Вовка, О. Кістяківського, М. Петрова, С. Русової, Є. Чикаленка).

Четверту групу джерел складають узагальнюючі й монографічні дослідження. Серед перших із них переважають ґрунтовні дослідження з історії природознавства, математики, хімії, фізики, астрономії, механіки тощо, які концентрують у собі процес нарощення знань в окремій галузі. Монографії, розроблені, як правило, на широкій джерельній базі, мають яскраво виражений тематичний характер і відрізняються поглибленим авторським підходом до вивчення теми. Серед них зустрічаються і спеціальні дослідження, заглиблені в проблематику діяльності наукових товариств на теренах України XIX – початку XX ст.

Однією з чисельних груп джерел є *п'ята*, представлена науковими статтями – досить мобільним різновидом поширення наукової інформації. Нами опрацьовано багато статей, опублікованих у різнопрофільних виданнях XIX – початку XX ст., радянського й сучасного періодів.

Шосту групу джерел утворюють опубліковані матеріали наукових конференцій, семінарів і симпозіумів. Ці заходи присвячувалися, в основному, питанням розвитку науки й техніки, в контексті чого науковці готували доповіді, у тому числі й з історії діяльності різногалузевих наукових товариств.

Сьому групу джерел презентують дисертації, присвячені різним аспектам дотичної до нашого дослідження тематики.

До *восьмої групи* належать навчальні посібники та підручники, а також ряд науково-популярних публікацій, присвячених загальним питанням історії науки й техніки.

Дев'яту групу джерел утворює різноманітна довідкова література і бібліографічні покажчики. Нами використовувалося декілька типів таких джерел: а) енциклопедичні словники, що вміщують будь-яку інформацію про наукові товариства України XIX – початку XX ст.; б) довідкові видання, у яких подано перелік наукових товариств за тематичним або регіональним принципом; в) бібліографічні видання, серед яких – покажчики праць наукових товариств і науково-допоміжні бібліографічні покажчики, що включають перелік літератури з окремої проблематики.

У цілому критичний підхід до аналізу наявних джерел дав

змогу прослідкувати особливості історіографічного дискурсу протягом XIX – початку XX ст., радянського й сучасного періодів, установити інформаційну значущість цього комплексу джерел і вказати на його подальше розширення.

Теоретико-методологічне підґрунтя дослідження складають принципи історизму, об'єктивності, системності, всебічності, спадкоємності, ціннісного підходу. Нами використано ряд методів: конкретно-історичний, синхронний, історико-порівняльний, ретроспективний, структурно-системний, метод історіографічної класифікації, типологізації, регіоналістичного підходу. Не менш вагомими стали методи історіографічного аналізу і синтезу розвитку знань, наративні методи й методи герменевтики, інтерпретації, проблемно-тематичний і проблемно-хронологічний, періодизації та персоналізації.

Особливе місце посіли окремі методи персонології, зокрема біографічний і метод історико-психологічної реконструкції, а також елементи просопографії. Оскільки робота має комплексний міждисциплінарний характер, у ній активно впроваджено метод міждисциплінарного й полідисциплінарного синтезу.

У монографії застосована антропологічна методологія, стрижнем якої стали методи психоісторії, що дало змогу показати проблему та її історіографічний зріз через призму світоглядно-морального портрету науковця – дослідника, вченого-інтерпретатора процесів накопичення знань з історії розвитку наукових товариств на теренах України XIX – початку XX ст.

За допомогою цих методів з'ясовано дискурси окремих дефініцій, наявних у науковій літературі: «науковий простір», «інституалізація науки», «соціальні інститути», «наукове співтовариство», «наукове товариство». Уточнено визначення останнього і, відповідно, запропоновано, на наш погляд, найбільш оптимальне тлумачення наукового товариства як некомерційного добровільного об'єднання спеціалістів, діяльність якого спрямована на розвиток окремих галузей науки, техніки, виробництва та культури, поширення наукових знань серед населення.

Окрім того, проблема аналізувалася в контексті наукознавства, що дало змогу встановити факт невивченості вченими наукових товариств у площині наукознавчих теоретико-методологічних студій, а також довести, що дослідники рідко

розглядають ці осередки як одну з форм організації науки на її початковому (інституалізаційному) етапі. Як правило, наукові товариства України зазначеного періоду не досліджуються з позиції інституціонального розвитку наукових систем, а виключно як розрізнені колективи учених окремої галузі науки. Пріоритет інституціонального підходу до аналізу історії української науки, на наш погляд, надав би більше можливостей подолати звичну дискретність і фрагментарність сприйняття процесів наукової еволюції та частково вийти за межі регіонального висвітлення наукового руху.

До того ж, нами акцентовано на висвітленні проблеми діяльності наукових товариств на теренах України XIX – початку XX ст. в контексті мережевої моделі науки, що означає інтеграцію розрізнених елементів (ідей, теорій, біографій, наукових інституцій, академічних шкіл, наукових співтовариств тощо) в «безшовну» мережу взаємопов'язаних елементів, між якими постійно відбувається циркуляція інформації. Новаторство мережевої моделі історичної науки якраз і полягає в синтезі соціологічного, антропологічного та мікроісторичного підходів, що утворює міждисциплінарно-мережевий простір науки, а мережевий аналіз актуалізує антропологічну складову історіографії, у центрі уваги якої опиняється суб'єкт процесу пізнання, носій ідей і організатор науки. Синергетичний підхід до проблеми дав можливість зрозуміти когнітивний простір української науки на рубежі XIX-XX ст., зокрема її внутрішню структуру й поділ на точні і неточні, природничі, гуманітарні й соціальні науки. Саме з погляду синергетики наукова інформація виступила тією соціокультурною матрицею, яка репрезентувала не просто потік знання окремих індивідів, а всього наукового співтовариства.

У контексті запропонованих теоретико-методологічних підходів розглянуто класифікаційні схеми поділу наукових товариств Російської імперії XIX – початку XX ст. в цілому та України зокрема (авторами цих схем були В. Іконников, О. Соболєва, О. Степанський, Г. Павлова, М. Бастракова, В. Савчук та ін.). Виділимо декілька таких типологізацій:

- *перша*: 1) товариства, що мали на меті проведення досліджень у конкретній галузі знань; 2) професійні асоціації спеціалістів;
- *друга*: 1) центральне товариство, яке знаходиться в

Петербурзі або Москві з філіалами чи відділеннями в різних регіонах Російської імперії; 2) незалежні, самостійні регіональні товариства, що виникали як у столиці царської Росії, так і на периферії та не були пов'язані з вищими навчальними закладами, а також ті, що не мали первинних осередків; 3) наукові товариства, що виникли при вищих навчальних закладах;

- *третя*: 1) об'єднання, що діяли при університетах та інших вищих навчальних закладах; 2) самостійні товариства локального характеру, які не мали первинних структур (відділень, філій, відділів тощо) в інших місцевостях (містах); 3) самостійні установи з розгалуженою мережею відділень, філій, відділів на території усієї Російської імперії;
- *четверта* (за управлінсько-організаційними критеріями)*:* 1) товариство, центральне відділення якого знаходилося у Петербурзі або Москві з філіями чи відділеннями в різних регіонах Російської імперії; 2) незалежне, самостійне, локальне товариство, не пов'язане з вищими навчальними закладами, широковідоме як у столиці, так і на периферії; 3) громадсько-наукове об'єднання (товариство), що виникло при вищому навчальному закладі; 4) незалежне, самостійне громадсько-наукове об'єднання з центральним відділенням, розташованим на периферії, яке має мережу відділень у різних регіонах Російської імперії;
- *п'ята* (за функціонально-дисциплінарним призначенням): гуманітарні, природничо-наукові, медичні, технічні, сільськогосподарські, географічні та краєзнавчі товариства;
- *шоста* (за функціонально-дисциплінарним рівнем): 1) гуманітарні наукові об'єднання (археологічні, історичні, філологічні, етнографічні); 2) природничі (хімічні, фізичні, математичні, географічні); 3) науково-технічні (об'єднання гірничих інженерів, інженерів-технологів, металургійні); 4) універсальні товариства.

З'ясувавши фактологічний рівень, якісну повноту історичної інформації і тематичну репрезентативність історіографічних джерел, а також виокремивши персональний внесок учених у вивчення задекларованої теми, виділяємо особливості історіографічного дискурсу про наукові товариства універсального типу XIX – початку XX ст., до яких належать Наукове товариство ім. Т. Шевченка у Львові та Українське наукове товариство в Києві.

Публікації рубежу XIX-XX ст. про НТШ і УНТ мали описовий характер, були насичені фактажем і створювалися переважно самими ж членами товариств (секретарями, головами) або представниками української свідомої інтелігенції. Тематично розвідки стосувалися передумов виникнення наукових осередків, основних етапів їхньої діяльності, структури і складу, роботи бібліотек, музеїв, окремих секцій і комісій, частково – напрямів і форм роботи. Окрім того, поза увагою дописувачів не залишалася видавнича діяльність НТШ і УНТ.

Радянський період виявився не особливо плідним у вивченні осередків національної української науки, окрім того, ярлик «буржуазного націоналізму», повішений на істориків та інших науковців рубежу XIX-XX ст., не підсилював дослідницького інтересу. Лише в 1920-х рр. науковці «старої» школи продовжили популяризацію наукових досягнень НТШ і УНТ, друкуючи поодинокі публікації з висвітленням передусім історії розвитку окремих структурних частин наукових товариств, а також їхньої видавничої діяльності. Дослідницьку прогалину частково заповнила діаспорна література, яка, між тим, стосувалася діяльності НТШ за кордоном після його ліквідації на теренах України. Відсутність дослідницького інтересу до історії УНТ пояснювалася, окрім іншого, ще й фактом приєднання його секцій до новоствореної Української Академії наук і, як наслідок, повним «розчиненням» у її роботі.

Аналіз провідних тенденцій сучасної історіографії засвідчує, що історії діяльності НТШ і УНТ приділено достатньо уваги та головне – по-новому оцінено значення і роль наукових товариств універсального типу як у процесах українського відродження в цілому, так і в становленні національної науки зокрема. Як правило, в історичній науці вивчається загальна історія цих наукових осередків, передумови їхнього виникнення, етапи становлення, структура, персональний склад, видавнича й інші напрями наукової діяльності, частково прослідковано процес створення окремих секцій і комісій товариств, окреслено їхній внесок у поліграфічну справу, розвиток українознавчих досліджень, частково – медичних, природничих і правових. Видрукувано ряд публікацій про найвизначніших представників НТШ і УНТ. Здійснено порівняльний аналіз діяльності двох товариств універсального типу, що функціонували на теренах Галичини та Центральної України у XIX – на початку XX ст.

Вивчення діяльності НТШ і УНТ варто розширювати шляхом заглиблення в особливості роботи їхніх окремих секцій, комісій і підкомісій, а також через особистісний, людський вимір. Якщо в науковій літературі частково представлено бібліографію «Записок НТШ», то наразі не здійснено бібліографічних описів інших видань товариства, а також видань УНТ.

Гуманітарні товариства на теренах України XIX – початку XX ст. представлені великою кількістю різнопрофільних осередків історичного, археографічного, воєнно-меморіального, краєзнавчого, церковного, археологічного, етнографічного, літературно-філологічного, художнього спрямування, однак у дорадянський період про них узагалі не було створено жодних синтетичних і узагальнюючих праць. Найбільш висвітленою була історія лише так званих університетських історико-філологічних угруповань: Історичного товариства Нестора-літописця, Історико-філологічного товариства при Харківському університеті, Історико-філологічного товариства Новоросійського університету та Історико-філологічного товариства Історико-філологічного інституту князя О. Безбородька в Ніжині. Проте такі публікації не мали аналітико-критичного спрямування, були описовими за характером і містили розрізнені відомості про роботу товариств. Майже повністю відсутні будь-які дослідження про наукові товариства й установи археографічного, воєнно-меморіального, церковно-археологічного, етнографічного, літературного й художнього спрямування.

Наукові розвідки радянського періоду не заповнили дослідницькі прогалини у вивченні проблематики у зв’язку з рядом причин: ідеологічним тиском на науковців з боку владно-партійних структур, звинуваченням громадських діячів і учених XIX – початку XX ст. у «буржуазно-націоналістичних» нахилах, непопулярністю для вивчення таких тем, як краєзнавчий і релігійний аспект тощо. Це призвело до того, що історія гуманітарних товариств України XIX – початку XX ст. подавалася лише в контексті дослідження університетської тематики, частково – у синтетичних розвідках з історії, історіографії, археографії, у роботах по персоналіям (про «прогресивних» істориків, бібліографів, науковців) або в енциклопедичних і довідкових виданнях. Як правило, побіжно презентувалася виключно історія товариств, згадувалася їхня археографічна та видавнича діяльність; інші напрями роботи взагалі не вивчалися.

Виняток становить лише галузь військової історії, яка в радянський період активізувалася, що зумовило появу робіт про Імператорське Російське воєнно-історичне товариство (проте навіть у тих умовах не вивчалася історія відділень товариства, що функціонували в Україні).

Нові дослідницькі стратегії вивчення діяльності гуманітарних товариств на теренах України XIX – початку XX ст. з'явилися вже з кінця 1980-х – початку 1990-х рр., коли в гуманітаристиці почали утверджуватися принципи україноцентризму, історичної регіоналістики тощо. Сучасні дослідники висвітлюють різноманітні аспекти роботи наукових товариств як у площині всеохоплюючих наукових тематик, зокрема, суспільно-політичних і культурних процесів в Україні, розвитку освіти й науки в стінах університетів, становлення археографічної, музейної, етнографічної, пам'яткоохоронної справи, так і у вузькому ракурсі мікроісторії, приділяючи безпосередню увагу окремому товариству чи осередку. Наразі частково досліджена наукова спадщина активних учасників товариств, зв'язки угруповань з іншими інституціями, різні напрями наукової, освітньо-просвітницької, краєзнавчої діяльності товариств у визначені періоди роботи тощо. Однак про всеохопленість цієї проблематики дослідницьким дискурсом ще, на жаль, не йдеться.

Стосовно рівня опрацювання діяльності наукових товариств гуманітарного спрямування зазначимо, що в цілому дослідженою на сьогодні залишається лише історія університетських історичних (історико-філологічних) товариств – ІТНЛ, ХІФТ, ІФТНУ, ІФТНІ.

З існуючих у XIX – на початку XX ст. на теренах України церковно-археологічних осередків найбільш повно в сучасній історичній науці вивчена діяльність Церковно-археологічного товариства при Київській духовній академії, також достатньо уваги приділено й Подільському єпархіальному історико-статистичному комітету (згодом – товариству). Історія Херсонського церковно-археологічного товариства, Чернігівського церковно-археологічного комітету, Харківського церковно-археологічного товариства подана лише в контексті більш широких суміжних проблем. Майже не дослідженою залишається діяльність Волинського церковно-археологічного товариства й Полтавського церковно-археологічного комітету. Окрім того,

перед історичною наукою постає головна проблема – створення узагальнюючого дослідження з історії церковно-археологічних товариств і установ України зазначеного періоду.

Нового прочитання наразі потребує й діяльність губернських учених архівних комісій XIX – початку XX ст. Відсутнім залишається комплексне дослідження про губернські й обласні статистичні комітети, зокрема Київський, Волинський, Подільський і Полтавський губернські статистичні комітети.

Достатньо повно на сьогодні досліджена історія Одеського товариства історії та старожитностей. Констатуємо, що діяльність наукових товариств і установ Півдня України, а також Криму, вивчені досить ґрунтовно. В історичній науці є дослідження про Київське товариство охорони пам'яток старовини і мистецтва й Імператорське Російське воєнно-історичне товариство (зокрема його Київське відділення), унаслідок чого актуальним і перспективним напрямом залишається вивчення історії Одеського відділення ІРВІТ.

Літературно-філологічні товариства України досліджуваного періоду, представлені, наприклад, Київським товариством класичної філології і педагогіки, Одеським бібліографічним товариством при Новоросійському університеті, також заслуговують на окремі ґрунтовні розвідки. Наразі немає спеціальних праць, за винятком окремих статейних публікацій, про Історико-етнографічний гурток при Київському університеті Св. Володимира. Варто досліджувати, на нашу думку, діяльність товариств та організацій, що презентували художній напрям, хоча їхня робота і не була власне науковою, а передусім просвітницькою і благодійною, проте цей напрям також є для науковців перспективним.

У цілому, на наше глибоке переконання, подальшого аналізу потребує діяльність гуманітарних наукових товариств саме в контексті розвитку краєзнавства, вивчення членами об'єднань краєзнавчої та етнографічної проблематики, а також їхній внесок в українське національне відродження XIX – початку XX ст.

Еволюція історієписання про природничо-наукові товариства України засвідчує яскраво виражену хвилеподібність дослідницького інтересу до історії даних угруповань. Незважаючи на наявність великої кількості різноманітних осередків за період із кінця XIX – до початку XX ст., у літературі надруковано лише поодинокі звітні матеріали та короткі журнальні замітки про

окремі наукові товариства. Трохи краща ситуація склалася у вивченні Російського географічного товариства та його Південно-Західного відділу, історія якого, проте, в дорадянський період вивчалася не в контексті природничого напряму, а головним чином у контексті історико-культурологічної проблематики та розвитку українського національного руху в 60-70-х рр. XIX ст.

Радянський період, на відміну від попереднього, навпаки, насичений узагальнюючими публікаціями з історії природознавства, розвитку вищих навчальних закладів, еволюції різноманітних галузей біологічної науки, у площині чого подавалася й побіжна історія окремих природничо-наукових товариств XIX – початку XX ст. Однак така наповненість друкованою продукцією не гарантувала всеосяжності вивчення всіх аспектів теми: аналізувався, в основному, внесок у розвиток природничої науки загальноімперських наукових товариств або тих, які функціонували на теренах Росії. Науково-природничі товариства України переважно залишилися на дослідницькому маргінесі. Така ж ситуація склалася у вивченні досвіду РГТ, коли в літературі представлена переважно загальна історія угруповання без акцентувань на діяльності його окремих відділів.

З кінця 1980-х – початку 1990-х рр. дослідницький акцент почав помітно зміщуватися з вивчення історії загальноімперських природничо-наукових товариств на осередки місцевого значення. З'явилися перші аналітичні розвідки про Кримське товариство природознавців і любителів природи, Кримський гірський клуб, Катеринославське наукове товариство, Миколаївське товариство дослідників і аматорів природи, Товариство дослідників Волині. Продовжували друкуватися праці про Київське товариство дослідників природи, Новоросійське товариство дослідників природи, Харківське товариство дослідників природи тощо. Урізноманітнився тематичний пласт публікацій: сучасними дослідниками вивчається не лише фактологічна історія осередків, але й оцінюється загальний внесок членів товариств у розвиток мікробіології, екології, генетики, флористично-систематичних і фауністичних досліджень; продовжується поглиблене вивчення недосліджених до цього напрямів діяльності товариств. У сучасній історіографічній традиції діяльність ПЗВ РГТ вивчається передусім у контексті краєзнавчих і етнографічних проблем.

Незважаючи на активне вивчення функціонування науково-природничих товариств України XIX – початку XX ст., особливо

найбільших – Київського товариства дослідників природи, Новоросійського товариства дослідників природи, Харківського товариства дослідників природи, Товариства дослідників Волині, Миколаївського товариства дослідників і аматорів природи, Кримського товариства природознавців і любителів природи, Кримського гірського клубу, – окремі наукові осередки природничого спрямування на кшталт Катеринославського наукового товариства, Київського орнітологічного товариства ім. К. Ф. Кеслера, Хортицького товариства охоронців природи, Київського, Миколаївського й Полтавського відділень Російського товариства опіки тваринами тощо, все ж таки залишаються недостатньо вивченими.

Науково-технічні товариства України, до яких віднесено осередки інженерного, фізичного, математичного й хімічного спрямування, ставали предметом дослідження дорадянської історіографії фрагментарно. Наявність в історіографічному просторі окремих ювілейних видань, розвідок про навчальні заклади, у стінах яких працювали члени товариств, некрологів, звітної документації цих осередків підтверджує думку про те, що спеціальних аналітичних наукових праць створено не було. Радянський період був плідним на публікації про науково-технічні товариства імперської доби, проте їхня діяльність вивчалася переважно в контексті становлення вищої освіти XIX – початку XX ст., діяльності науково-технічної інтелігенції, внеску інженерів, фізиків, математиків і хіміків у розвиток науки. Однак фундаментальність і узагальненість праць радянського періоду все ж таки не дозволила науковцям заглибитися в аналіз різнобічної діяльності галузевих товариств. Окрім того, першочергова роль надавалася вивченню історії загальноімперських осередків. Більш-менш дослідженою протягом указаного періоду була діяльність відділень, у тому числі й в Україні, Російського технічного товариства, частково Фізико-хімічного товариства при Харківському університеті, Фізико-хімічного товариства при Київському університеті, Харківського математичного товариства та Київського фізико-математичного товариства.

Навіть у сучасній історико-технічній літературі не увесь спектр проблем є актуалізованим, хоча дослідницька ніша поступово розширюється і заповнюється ґрунтовними тематичними розвідками. Так, спеціальних узагальнюючих праць, присвячених діяльності науково-технічних товариств України

XIX – початку XX ст., створено не було. Зазвичай друкувалися розвідки з поглибленим аналізом історії окремих українських відділень Російського технічного товариства, внаслідок чого найбільш вивченими залишаються Київське, Катеринославське та Миколаївське відділення РТТ, а історія Харківського й Одеського відділень потребує ґрунтовнішого розгляду.

Наразі немає узагальнюючих праць про архітектурні, фізико-хімічні, математичні наукові товариства, а також про угруповання, які займалися астрономічними дослідженнями. Якщо історія відділень Товариства гірничих інженерів, Російського металургійного товариства, Фізико-хімічного товариства при Харківському університеті, Фізико-хімічного товариства при Київському університеті, Харківського математичного товариства, Київського фізико-математичного товариства тощо подавалася, принаймні, в контексті розвитку інженерної справи, технічної освіти й науки в цілому, то питання функціонування, наприклад, Київського політехнічного товариства інженерів і агрономів, Одеського товариства інженерів і архітекторів, Південноросійського товариства технологів, Товариства громадянських інженерів з відділеннями в Києві, Одесі та Житомирі, практично не досліджувалися.

Історієписання XIX – початку XX ст. з проблематики медичних наукових товариств України, як і попередніх наукових осередків, відзначається публіцистичністю, фрагментарністю висвітлення, а також наявністю розвідок виразного жанрового спрямування: звітно-статистичних матеріалів, ювілейних видань та окремих аналітико-критичних брошур. Радянський історіографічний простір збагатився узагальненими публікаціями про наукові осередки лікарів Російської імперії в цілому, закономірності їхнього виникнення і функціонування, напрями діяльності, внесок у розвиток практичної медицини. Діяльність наукових медичних товариств частково розглядалася в контексті розвитку земської медицини XIX ст.

Сучасна історико-медична література збагатилася напрацюваннями умовно виділених нами двох груп: 1) регіональні дослідження з історії медицини, у яких подана загальна інформація про місцеві об’єднання лікарів (наукові, благодійні), установи медичного профілю. Ця група розвідок, як правило, має науково-публіцистичний характер; 2) спеціальні наукові праці, присвячені виключно питанням розвитку й діяльності наукових

медичних товариств, що функціонували на теренах України XIX – початку XX ст.

У цілому серед зазначених осередків найбільш ґрунтовно вивчена діяльність найбільших із них – Харківського, Київського й Одеського медичних товариств, причому вказаним угрупованням із чітко вираженим науковим спрямуванням діяльності присвячено багато спеціальних досліджень. У зв'язку з цим поза дослідницькою увагою залишається історія регіональних медичних товариств, які поєднували наукову роботу з лікарською практикою. Серед останніх назвемо, наприклад, Волинське товариство лікарів (м. Житомир), Волинське медичне товариство (м. Луцьк), Товариство кременчуцьких лікарів, Товариство єлисаветградських лікарів, Товариство херсонських лікарів, Ніжинське товариство лікарів, Товариство подільських лікарів, Товариство морських лікарів у м. Миколаєві, Київське військово-санітарне товариство, Київське фізико-медичне товариство при Університеті св. Володимира, Товариство наукової медицини та гігієни при Харківському університеті, Таврійське медико-фармацевтичне товариство (м. Сімферополь), Фармацевтична спілка Одеси, Одеське бальнеологічне товариство, відділи Російського товариства охорони народного здоров'я (Феодосійський, Ялтинський, Катеринославський, Миколаївський, Єлисаветградський, Одеський, Київський), а також ряд монодисциплінарних медичних товариств, серед яких – одонтологічні товариства (зубних лікарів) (мм. Київ, Харків, Херсон), Київське акушерсько-гінекологічне товариство, Фізико-медичне товариство, Одонтологічна спілка Одеси, Психоневрологічне товариство (м. Київ), Психіатричне товариство (м. Київ), Товариство дитячих лікарів (м. Київ), Дерматосифілідологічне (м. Київ), Дерматологічне та венерологічне товариство (м. Харків), Київське товариство для боротьби з туберкульозом і горбковицею, Уманське лікарське товариство, Полтавське товариство боротьби з сухотами. На Західній Україні – це Товариство галицьких лікарів (м. Львів), Аптекарське товариство (м. Львів), Згромадження аптекарів Східної Галичини, Руське (Українське) лікарське товариство, Львівське фармацевтичне товариство при Львівському університеті, Товариство «Друзів здоров'я» (перейменовано на Гігієнічне товариство) тощо. І хоча останнім часом у науковій літературі з'являється інформація про більшість із названих товариств, однак кожне з них заслуговує на окреме ґрунтовне дослідження.

Історіографічний дискурс XIX – початку XXI ст. з проблематики функціонування товариств сільськогосподарського спрямування на теренах України характеризується типовими особливостями: якщо в дорадянський період дискусії відзначалися доволі об'єктивним, проте суто фактично-описовим підходом, то за радянських часів оцінка ролі сільськогосподарських товариств була тісно пов'язана з ортодоксальним сталінізмом, а у наявній літературі не аналізувалося значення цих об'єднань для розвитку науки, дослідної справи й фахової освіти взагалі.

У сучасній вітчизняній науці почали з'являтися праці, присвячені аналізу багатогранної діяльності угруповань. Питання формування системи сільськогосподарських товариств, їхнього значення для розвитку аграрного сектора економіки країни в XIX – на початку XX ст. в останні роки привертають усе більше дослідницької уваги. Сучасним історикам аграрної науки вдалося перебороти негативний підхід в оцінці діяльності сільськогосподарських товариств, сформований радянською історіографією, яка вбачала її основні результати в консервуванні кріпосницького устрою та збереженні домінуючих економічно-політичних позицій дворянства в житті Російської імперії.

Установлено, що вивчення діяльності сільськогосподарських товариств на теренах України XIX – початку XX ст. є нерівномірним. Так, якщо зараз уже є розвідки про товариства Харківської, Київської, Полтавської губерній, а також Поділля і Південно-Західного краю в цілому, то, наприклад, досліджень з історії сільськогосподарських товариств Катеринославської, Таврійської, Херсонської та Чернігівської губерній фактично немає. Ця дослідницька прогалина спонукає до створення регіональних праць з усебічним і компаративним аналізом діяльності товариств губернського масштабу.

Стосовно вивчення окремих сільськогосподарських товариств України зазначимо, що достатньо опрацьованою в сучасній науковій літературі є історія Подільського товариства сільського господарства і сільськогосподарської промисловості, Київського товариства сільського господарства та сільськогосподарської промисловості, Полтавського товариства сільського господарства, Умансько-Липовецького товариства сільського господарства та сільськогосподарської промисловості; дещо менше досліджень присвячено історії Харківського товариства сільського господарства, Імператорського товариства сільського господарства Південної Росії, Київського агрономічного товариства. Інколи трапляються розвідки про

Південно-Російське товариство заохочення землеробства і сільської промисловості, Всеросійське товариство цукрозаводчиків тощо.

Підкреслимо, що публікацій про товариства сільськогосподарського спрямування місцевого значення практично не можна віднайти, хоча вони, окрім суто економічних, успішно виконували й науково-просвітницькі функції (йдеться про Чернігівське, Глухівське, Ніжинське, Єлисаветградське товариства сільського господарства, Імператорське товариство сільського господарства Південної Росії у Херсонській губернії, Катеринославське зібрання сільських господарів, Кобеляцьке сільськогосподарське товариство, Лохвицьке, Прилуцьке та Роменське товариства сільських господарів, Хорольське товариство сільського господарства та багато інших).

Вважаємо, що в ракурсі поширеної на сьогоднішній день в історичній науці «мікроісторії» діяльність кожного наукового товариства, що функціонувало на теренах України XIX – початку XX ст., може претендувати на самостійний науковий пошук.

Окрім того, наразі потреба видання спеціальних досліджень синтетичного плану про діяльність наукових товариств України зазначеного періоду є першочерговим завданням. Так, вартою уваги залишається розробка проблеми передовсім за *галузевим принципом*. Сьогодні не створено ґрунтовних і узагальнюючих публікацій про діяльність товариств і установ України гуманітарного (історичних, археографічних, воєнно-меморіальних, краєзнавчих, церковних, археологічних (церковно-археологічних), етнографічних, літературно-філологічних, художніх), природничо-наукового, науково-технічного (інженерних, архітектурних, фізичних, математичних, хімічних, астрономічних), медичного та сільськогосподарського спрямування.

Не менш важливою є поглиблена розробка проблеми в *регіональному ракурсі.* Доречними були б узагальнюючі видання про наукові товариства окремих міст: Києва, Харкова, Одеси, Житомира, Львова, Миколаєва, Херсона, Полтави, Єлисаветграда тощо або ж, відповідно, губерній XIX – початку XX ст. Таке багатотомне видання могло б стати перспективним науковим проектом під безпосереднім керівництвом відповідного відділу НАН України чи іншого галузевого науково-дослідного осередку з безпосередніми виконавцями в обласних і районних центрах (вищі навчальні заклади, Спілки краєзнавців, місцеві науково-дослідні центри або громадські організації, які займаються дослідницькою і науково-видавничою роботою).

Окрім того, на сьогоднішній день немає компаративних розвідок про особливості функціонування наукових товариств на тих територіях України, що входили до складу Російської (Слобожанщина, Лівобережжя, Правобережжя, Південь) та Австро-Угорської (Галичина, Буковина та Закарпаття) імперій, умови функціонування громадських організацій у яких відрізнялися.

Особливо актуальним і перспективним напрямом подальших досліджень залишається видання систематичних покажчиків різногалузевих наукових товариств Російської та, можливо, Австро-Угорської імперій та України, особливо в галузі точних і природничих наук, яких на сьогодні взагалі не створено (лише видано окремі покажчики гуманітарних товариств). Певну прогалину довідково-бібліографічного характеру можуть заповнити також систематизовані покажчики літератури про наукові товариства.

Незважаючи на велику кількість існуючих досліджень, окремі тематичні сегменти з проблематики залишаються не розробленими. На сьогоднішній день немає універсальної класифікації різногалузевих товариств XIX – початку XX ст. за напрямом/характером діяльності, масштабами, регіоном поширення дії та іншими критеріями. Невивченим у роботі наукових товариств є їхній склад: персональний, за гендерним, віковим, соціальним, національним, професійним, світоглядним критеріями.

Залишаються недостатньо висвітленими зв’язки з більшістю вітчизняних установ та інституцій, а також із закордонними аналогічними об’єднаннями. Більш детального аналізу потребує питання співпраці регіональних товариств і центрального уряду. Варто було б провести ґрунтовне дослідження, присвячене питанню входження українських учених до складу російських, польських, австрійських національних товариств, які діяли як на території етнічної України, так і в сусідніх державах. Науковий інтерес викликало б вивчення можливої «міграції» фахівців між різними науковими співтовариствами – громадськими й урядовими, а також формування наукового світогляду дослідників та їхньої ідейної еволюції. Доречним було б прослідкування взаємовідносин у товариствах між «старими» й «новими» кадрами: носіями старого наукового етосу та молодими спеціалістами, адже в ході диференціації багатьох широкопрофільних наукових товариств на дрібніші галузі та професіоналізацію окремих наукових колективів на початку XX ст.

з'являлося нове покоління професіоналів, а модель вузькопрофільного спеціаліста отримувала розповсюдження.

Сучасним дослідникам варто було б детально проаналізувати установчі документи наукових товариств (їхні статути, розпорядчу й діловодну документацію), здійснити компаративний розгляд діяльності осередків (не лише в межах України, але й за кордоном), простежити механізми формування товариств, динаміку змін протягом усього періоду існування. Відкритим залишається питання дослідження усіх форм діяльності цих угруповань. Наразі маловивченими є питання фінансового становища товариств (членські внески, урядові й університетські субсидії, формування бюджету тощо, заходи щодо залучення державних капіталів на розвиток галузевої науки та дослідної справи), видавнича діяльність осередків, перекладацька й редакторська робота. Окрім того, у спеціальній літературі остаточно не визначено періодизацію розвитку наукових товариств на теренах України XIX – початку XX ст. Вартими уваги залишаються погляди й напрацювання відомих науковців і практиків, які входили до складу товариств, для укладання біографічних словників, довідників тощо. Потребують вивчення біографічні дані й аспекти професійного становлення не лише знаних у світі науковців, але й пересічних членів товариств. Подальшої розробки вимагає внесок членів угруповань у становлення як вищої, так і початкової та середньої освіти, опрацювання педагогічних проблем, створення навчальної літератури, підготовка учительських кадрів тощо. Немає розвідок про окремі відділення загальноімперських товариств на теренах України.

Окрім традиційного підходу до опису історії, який використовується дослідниками, як правило, і в ході викладу матеріалу з історії різногалузевих наукових товариств України XIX – початку XX ст., варто розглядати проблему через призму «інноваційних» методів. Так, актуальною ланкою стало б вивчення соціопсихологічного сегменту проблеми, а також її відображення в історико-антропологічному ракурсі, що полягає у показі людини (групи людей), які діють у часовому просторі. У цьому випадку предмет історичного пізнання зміщується від вивчення «знелюднених» соціальних структур на людину як суб'єкта усіх соціальних утворень. Тобто виникнення й подальша еволюція наукових товариств розглядатиметься уже не як «знелюднений» процес, зумовлений виключно закономірними хвилями розвитку суспільства та його основних складових – науки, освіти, культури

тощо, а передусім ініціативою окремих наукових лідерів, їхньою харизматичністю, наполегливістю та іншими особистісними якостями.

У випадку застосування історико-антропологічного підходу до показу діяльності наукових товариств об'єктом зацікавленості істориків повинні стати особисті долі учасників подій, зокрема членів указаних угруповань. Звідси виникає підвищена увага до особливого виду джерел – мемуарів, щоденників, біографій, листів. У ході аналізу наукової літератури та, відповідно, їхньої джерельної бази нами з'ясовано, що наразі величезний масив джерел особистого походження, що належав у тому числі й членам наукових товариств, не уведено авторами до наукового обігу.

У зв'язку з цим вимальовуються такі недосліджені сегменти проблеми: науковий доробок і велика публіцистична й монографічна спадщина членів товариств, так званий архетипічний образ інтелігента XIX – початку XX ст. – ученого-науковця, який брав участь у роботі згаданих осередків, «повсякденний» аспект історії, що полягає в показі не лише науково-організаційної роботи учених у рамках офіційних відносин, але й на рівні їхнього побуту, міжособистісних стосунків, взаємовідносин один з одним згідно з ієрархічним принципом організації наукових об'єднань тощо. Недослідженими залишаються особливості етосу науковців, їхні вузькокорпоративні морально-культурні та професійні взірці, вивчення тих еталонів поведінки, що чіткіше окреслюють цінності мікроколективів у різних галузях знань.

Окрім того, варто вивчати внутрішню гетерогенність наукових співтовариств у цілому, історію внутрішніх конфліктів і розбіжностей членів, як в організаційних підходах щодо облаштування осередків, так і розбіжностей у професійних оцінках (для цього, знову ж таки, слід детально аналізувати і співставляти ідеї учених, висунуті й обґрунтовані ними як у власних опублікованих працях, так і в приватних документах). Необхідно продовжувати розглядати те культурне й інституціональне середовище, створене зусиллями й напрацюваннями науковців та їхніх мікроколективів на рівні вузькоспеціалізованих фахових об'єднань. Показ історії наукових товариств на теренах України XIX – початку XX ст. необхідно здійснювати в контексті відповіді на запитання, що нова форма організації науки дала для її змістовного розвитку в подальшому.

ДЖЕРЕЛА І ЛІТЕРАТУРА

ДЖЕРЕЛА

1. Антепович А. Д. Отчёт о деятельности Юго-Западного Отдела Императорского Российского Географического Общества за 1875 год / А. Д. Антепович. – К., 1876. – 46 с.
2. Архів Михайла Драгоманова. – Варшава: НТШ, 1937. – Т. 1: Листування Київської старої громади з М. Драгомановим (1870-1895 рр.). – 442 с.
3. Бляхер Л. Я. Научные связи А. О. Ковалевского и И. И. Мечникова с зарубежными зоологами и эмбриологами: Письма А. Ф. Мариона к А. О. 93-143.
4. Борьба за науку в царской России. Неизданные письма Сеченова, Мечникова, Ценковского. – М.; Л., 1931.
5. Боцяновский В. Волынское церковно-археологическое древлехранилище / В. Боцяновский. – Б. м., б. г. – 7 с.
6. Волков Ф. П. П. Чубинский. Отрывки из личных воспоминаний / Ф. Волков. – М.: Типография П. П. Рябушинского. – 18 с.
7. Волынское Епархиальное Древлехранилище // Киевская старина. – 1899. – Т. LXV. – С. 115-117.
8. Годичное собрание общества пр. Нестора и отчет о его деятельности за 1884/85 гг. // Киевская старина. – 1885. – № 9. – С. 562-566.
9. Годовщина общества киевских врачей, 29 октября 1862 года. – К.: Университетская типография, 1863. – 22 с.
10. Годовщина общества киевских врачей. – К., 1861. – 31 с.
11. Годовщина общества киевских врачей. – К., 1863. – 48 с. – (Из № 11 «Университетских известий» 1863 г.).
12. Годовщина общества киевских врачей. – К.: Университетская типография, 1865. – 35 с.
13. Гражданское уложение. Проект Высочайше учреждённой Редакционной комиссии по составлению Гражданского уложення. – СПб., 1899. – Кн. 5, т. 4, гл. XIX (Учёные, благотворительные и иные общеполезные общества). – С. 551-552.
14. Грецькі рукописи у зібраннях Києва. Каталог. – Київ-Вашингтон, 2000. – 382 с.
15. Деятельность Киевского обществ охраны памятников старины и искусства. – К., 1912. – 20 с.
16. Деятельность Киевского общества охраны памятников старины и искусства. – К.: Тип. штаба Киевского военного округа, 1910. – 20 с.

17. Деятельность комиссии Историко-филологического общества при институте князя Безбородко в Нежине по собиранию археологических и этнографических сведений и предметов в пределах Черниговской губернии к подготовке к XII-му Археологическому съезду // Киевская старина. – 1901. – № 6. – Археологическая летопись. – С. 199-200.
18. Добиаш А. В. Доклады председателя историко-филологического общества при институте кн. Безбородко, о результатах деятельности состоящей при обществе особой комиссии по собиранию археологических и этнографических сведений, а также предметов древности в пределах Черниговской губернии, к XII археологическому съезду (Читано в заседании Обществ 12-го октября 1900 г.) / А. В. Добиаш. – Х., 1901. – 39 с.
19. Доклады и протоколы общих собраний Киевского агрономического общества, 1910 г. – К., 1911. – (Разд. паг.; Оттиск).
20. Драгоманов М. П. Австро-руські спомини (1867-1877) // Літературно-публіцистичні праці: В 2-х т. / М. П. Драгоманов – К., 1970. – Т. 2. – С. 151-288.
21. Заметка о состоянии и составе Общества в 1906/9 акад. году // Сборник Ист.-филол. общества. – 1910-11. – Т. 7. – Офиц. отд. – С. 3.
22. Заметка о состоянии и составе Общества в 1907/8 акад. году // Сборник Ист.-филол. общества. – 1909. – Т. 6. – Отд. 1. – С. 3-6.
23. Записки Харьковского Отделения Императорского Русского Технического Общества. 1884. – Выпуск I. – Харьков: Типография К.П. Счасни, 1884. – 111 с.
24. Из отчета о составе и деятельности Общества за истекший год (сентябрь 1902 – сентябрь 1903), представленного секретарем Общества М. И. Лилеевым // Сборник Ист.-филол. общества. – К., 1904. – Т. 5. – Отд. I. – С. VII-VIII.
25. Извлечение из отчета о состоянии и деятельности Общества Нестора-летописца с 27-го октября 1895 по 27-е октября 1896 г. // ЧИОНЛ. – К., 1896. – Кн. 11, отд. I. – С. 41-45.
26. Извлечение из протоколов заседаний общества киевских врачей за 1871-1872 годы. – К., 1873. – 24 с.
27. Кадлубовский А. П. Отчет об основании Общества и о состоянии и деятельности его за время от 3 апреля 1894 по 14 сентября 1894 / А. П. Кадлубовский // Сборник Ист.-филол. общества. – К., 1896. – Т. 1. – Отд. 1. – С. 43-50.

28. Каталог збережених пам'яток Київського Церковно-археологічного музею. 1872-1922 рр. – К.: НКПІКЗ, 2002. – 244 с.
29. Каталог колекції документів Київської археографічної комісії 1369-1899 / Відп. ред. чл.-кор. АН УРСР І. О. Гуржій. – К.: Наукова думка, 1971. – 184 с.
30. Киевский университет. Документы и материалы 1834-1984 / Укладачі В. Замлинський, А. Буравченков, О. Долинський та ін. – К., 1984. – 192 с.
31. Киевское отделение Императорского русского технического общества. Краткий отчёт о деятельности отделения за 1871-81 гг. Каталог коллекции минеральных богатств Юго-Западного края, представленный отделением на выставку. – К., 1882. – 36 с.
32. Кістяківський О. Ф. Щоденник (1874-1885): В 2-х т. / О. Ф. Кістяківський. – К.: Наукова думка, 1994. – Т. 1: 1874-1879. – 647 с.
33. Корреспонденция о деятельности Юго-Западного Отдела Императорского Российского Географического Общества // Современные известия. – 1881. – № 53. – С. 38-40.
34. Личный состав Общества к 1 января 1912 // Сборник Ист.-филол. общества. – Нежин, 1912-1913. – Т. 8. – Отд. I. – С. 47-49.
35. Личный состав Общества к марту 1899 // Сборник Ист.-филол. общества. – Нежин, 1899. – Т. 2. – Отд. I. – С. 59-63.
36. Лобода А. М. Историческое общество Нестора-летописца в 1903 – 1904 гг. (Отчет о состоянии и деятельности Исторического Общества Нестора-летописца за 32-й год его существования, с 27 октября 1903 г. по 27 октября 1904 г) / А. М. Лобода // ЧИОНЛ. – К., 1905. – Кн. 18, вып. III-IV, отд. I. – С. 81-93.
37. Лобода А. М. Отчет о состоянии и деятельности Исторического общества Нестора-летописца в 36-м году его существования, с 27 октября 1907 по 27 октября 1908 г. / А. М. Лобода // ЧИОНЛ. – К., – 1910. – Кн. 21, вып. 3. – С. 85-94.
38. Лобода А. М. Отчет о состоянии и деятельности Исторического общества Нестора-летописца за 1905 – 1906 гг. / А. М. Лобода // ЧИОНЛ. – К., 1907. – Кн. 20, вып. I, отд. I. – С. 3-12.
39. Лобода А. М. Отчет о состоянии и деятельности Исторического общества Нестора-летописца с 27 октября

1906 г. по 27 октября 1907 г. / А. М. Лобода // ЧИОНЛ. – К., 1909. – Кн. 21, вып. I-II, отд. I. – С. 3-13.
40. Лотоцький О. Археологічний з'їзд // Сторінки минулого / О. Лотоцький. – Варшава: Український науковий інститут. Серія мемуарів, 1933. – Т. 2. – 485 с.
41. Мечников И. И. Письма к О. Н. Мечниковой. 1876-1899 / И. И. Мечников. – М., 1978.
42. Нейман Ц. Г. Сборник протоколов Общества подольских врачей за 1893-1894 год / Ц. Г. Нейман. – Каменец-Подольск, 1895. – 107 с.
43. О. Л. Владимир-Волынское братство // Киевская старина. – 1899. – № 7. – С. 285-291.
44. О составе и деятельности Общества (из отчетов за 1900-1901 и 1901-1902 гг.) // Сборник Ист.-филол. общества. – Нежин, 1903. – Т. 4. – Отд. 1. – С. 31-34.
45. Обзоры деятельности медицинских обществ и съездов врачей. Вып. 1. – М., 1905. – 167 с. – (Общество русских врачей в память Н. И. Пирогова).
46. Отчёт Звенигородского Киевской губернии местного комитета общества улучшения народного труда за 1912 год. В память царя освободителя Александра II. – Звенигородка, 1913. – 21 с.
47. Отчёт Комиссии народных медицинских чтений при обществе киевских врачей за 1887-1890 гг. – К., 1891. – 25 с.
48. Отчёт Комиссии народных медицинских чтений при обществе киевских врачей за 1891, 1892, 1893, 1894 гг. – К., 1895. – 12 с.
49. Отчёт Комиссии народных медицинских чтений при обществе киевских врачей за 1887, 1888 и 1889 годы и Комиссии общеобразовательных народных чтений в г. Киеве за 1888 и 1889 годы. – К., 1890. – 51 с.
50. Отчет о двадцатипятилетней деятельности Киевского отделения Императорского русского технического общества (1871-1896). – К., 1896. – 47 с.
51. Отчёт о деятельности Бактериологического института Харьковского медицинского общества за 1905 г. Амираджиби, Коршуна и Недригайлова. – Х., 1906. – 20 с.
52. Отчёт о деятельности Каменец-Подольского отделения С.-Петербургского врачебного общества взаимной помощи за 1900 год и протокол годичного собрания членов 14-го февраля 1901 г. – Каменец-Подольск, 1901. – 18 с.

53. Отчёт о деятельности Киевского агрономического общества за 1915 год. – К., 1916. – 39 с.
54. Отчёт о деятельности Киевского политехнического общества за 1911 год. Год 1-й. – К., 1912. – 40 с. – (Киевское политехническое общество инженеров и агрономов).
55. Отчёт о деятельности Крымско-Кавказского горного клуба за 25 лет (1890-1914 гг.). – Одесса, 1915. – 46 с.
56. Отчёт о деятельности Николаевского отделения Императорского русского технического общества за 1895 г. – Николаев, 1896. – 56 с.
57. Отчёт о деятельности Николаевского отделения Императорского русского технического общества за 1896 г. – Николаев, 1897. – 33 с.
58. Отчёт о деятельности Николаевского отделения Императорского русского технического общества за 1897 г. – Николаев, 1898. – 33 с.
59. Отчёт о деятельности Николаевского отделения Императорского русского технического общества за 1898 г. – Николаев, 1899. – 30 с.
60. Отчёт о деятельности Николаевского отделения Императорского русского технического общества за 1900 г. – Николаев, 1901. – 49 с.
61. Отчёт о деятельности Николаевского отделения Императорского русского технического общества за 1903 г. – Николаев, 1904. – 23 с.
62. Отчёт о деятельности Николаевского отделения Императорского русского технического общества за 1907 г. – Николаев, 1908. – 26 с.
63. Отчёт о деятельности Общества киевских врачей за 1896-1897 гг. – К., 1898. – 47 с.
64. Отчёт о деятельности Одесского отделения Императорского русского технического общества за 1895 г. – Одесса, 1896. – 110 с.
65. Отчёт о деятельности Одесского отделения Императорского русского технического общества за 1909 г. – Одесса, 1910. – 116 с.
66. Отчёт о деятельности Харьковского общества сельського хозяйста и сельскохозяйственной промышленности за 1886. – 28, XXIV с.
67. Отчёт о деятельности Харьковского общества сельського хозяйста и сельскохозяйственной промышленности за 1891 г. С 1-го ноября 1890 г. по 1-е ноября 1891 г. – Харьков, 1892. – 26 с.

68. Отчёт о деятельности Харьковского общества сельського хозяйста и сельскохозяйственной промышленности за 1891/92 гг. С 1-го ноября 1891 г. по 1-е ноября 1892 г. – Б. в, б. г. – 58 с.
69. Отчёт о деятельности Харьковского общества сельського хозяйста и сельскохозяйственной промышленности за 1898/99 гг. С 1-го ноября 1898 г. по 1-е ноября 1899 г. и описание 5-ти хозяйств Лебединского уезда, Харьковской губ. – Харьков, 1899. – 124 с.
70. Отчёт о деятельности Харьковского общества сельського хозяйста и сельскохозяйственной промышленности за 1903-1904 год. С 1-го октября 1903 г. по 1-е октября 1904 г. – Харьков, 1905. – 98 с.
71. Отчёт о деятельности Харьковского общества сельського хозяйста и сельскохозяйственной промышленности за 1908-1909 г. – Харьков, б.г. – 328 с.
72. Отчёт о деятельности Харьковского отделения Императорского русского технического общества за 1880-81 г. – Х., 1881. – 15 с.
73. Отчёт о публичных лекциях, читанных от имени Киевского общества естествоиспытателей в 1898-99 учебном году // Записки Киевского общества естествоиспытателей. – 1904. – Т. 18. – Протоколы. – С. 45-46.
74. Отчёт о состоянии Волынского Церковно-археологического Общества в 1899 г. – Почаев, 1900. – 7 с.
75. Отчет о состоянии и деятельности Историко-филологического общества при Институте кн. Безбородко // Сборник Ист.-филол. общества. – 14 сент. 1895 – 14 сент. 1898. – Нежин, 1899. – Т.2. – Отд. I. – С.52-58; 14 сент. 1898 – 14 сент. 1899. – Нежин, 1900. – Т. 3. – Отд. I. – С.16-19; за 1910-11 акад. год. – Нежин, 1912-1913. – Т. 8. – Отд. I. – С. 3-5; за 1911-1912 акад. год. – Нежин, 1912-1913. – Т. 8. – Отд. I. – С. 51-55; за 1914 акад. год. – Нежин, 1916. – Т. 10. – Отд. I. – С. 17-24.
76. Отчет о состоянии и деятельности Исторического общества Нестора-летописца в 38-м году его существования, с 27-го октября 1909 г. по 27-е октября 1910 г. // ЧИОНЛ. – К., 1912. – Кн. 22, вып. III, отд. I. – С. 71-79.
77. Отчет о состоянии и деятельности Исторического общества Нестора-летописца в 36-м году его существования, с 27-го октября 1907 г. по 27-е октября 1908 г. // ЧИОНЛ. – К., 1910. – Кн. 21, вып. III. – С. 85-94.

78. Отчёт о состоянии Киевского общества древностей и искусств за 1904 год. – К., 1905. – 25 с.
79. Отчёт о торжественном годичном заседании Общества киевских врачей 29 октября 1896 года. – К.: Типография Н. Т. Корчак-Новицкого, 1897. – 50 с.
80. Отчёт Церковно-археологического общества при Киевской духовной академии за 1881 год. – К., 1882. – 26 с.
81. Отчёт Церковно-археологического общества при Киевской духовной академии за 1889 год. – К., 1899. – 36 с.
82. Переписка Александра Онуфриевича Ковалевского с Анатолием Петровичем Богдановым (1872-1894) // Труды ИИЕТ АН СССР. – 1961. – С. 112-167.
83. Письма А. О. Ковалевского к И. И. Мечникову. 1866-1900 / Под общей ред. Ю. И. Полянского. – М.; Л., 1955.
84. Подольское епархиальное церковное древнехранилище // Киевская старина. – 1890. – Т. XXIX. – С. 551-552.
85. Празднование 80-летнего юбилея професора Рудольфа Вирхова. Торжественное соединенное заседание всех семи медицинских обществ г. Киева 29 сентября 1901 года. – К.: Изд. Ун-та св. Владимира. – 40 с.
86. Празднование совершившегося двадцатипятилетия Харьковского медицинского общества (1861-1886). – Х., 1886. – 89 с.
87. Протокол годичного заседания Каменец-Подольского отделения С.-Петербургского врачебного общества взаимной помощи, состоявшегося 12 и 13 февраля 1899 года, и приложения к нему. – Каменец-Подольск: Типография С. П. Киржацкого, 1899. – 37 с.
88. Протокол заседаний Киевского общества естествоиспытателей за 1912 г. – Б. м., б. г. – 51 с.
89. Протокол торжественного заседания Общества кременчугских врачей в честь председателя и почётного члена этого общества Авксентия Трофимовича Вогаевского 23-го апреля 1900 г. По случаю земско-врачебной его деятельности (1875-1900). – Кременчуг, 1901. – 51 с.
90. Протоколы и отчёты Киевского отделения Императорского русского технического общества за 1915 год. – К., 1915. – С. XIII-XXIX. – (Оттиск из «Записок КО ИРТО», т. XIV, № 5-6).
91. Протоколы и труды Общества елисаветградских врачей 1886/87 г. – Елисаветград, 1887. – 102 с.

92. Протоколы и труды Общества херсонских врачей за 1897-98 г. (Год XXIX). – Херсон, 1899. – 69 с.
93. Русова С. Мої спомини (рр. 1861-1879) / С. Русова // За сто літ (Матеріали з громадського й літературного життя України XIX і початків XX ст.) / УАН. Історична секція. – К.: Держвидав України, 1928. – Кн. 2. – С. 129-138.
94. Сведения о заседаниях Исторического общества Нестора-летописца за сентябрь и октябрь 1901 г. // ЧИОНЛ. – К., 1901. – Кн. 15, вып. IV, отд. I. – С. 49-94.
95. Сведения о заседаниях Исторического общества Нестора-летописца с 27-го октября 1897 г. по 27-е октября 1898 г. // ЧИОНЛ. – К., 1899. – Кн. 13, отд. I. – С. 99-126.
96. Состав Общества к 1 января 1900 // Сборник Ист.-филол. общества. – 1900. – Нежин. – Т. 3. – Отд. 1. – С. 20-24.
97. Состояние и состав Нежинского Историко-филологического Общества при Институте кн. Безбородко в Нежине к 1 января 1911 года // Сборник Ист.-филол. общества. – Нежин, 1910-11. – Т. 7. – Офиц. отд. – С. 33-35.
98. Список членов Историко-филологического Общества в порядке их поступления в Общество с 1894 по 1903 год // Сборник Ист.-филол. общества. – Нежин, 1903. – Т. 4. – Отд. 1. – С. 27-30.
99. Список членов Общества к 3 апреля 1895 года // Сборник Ист.-филол. общества. – К., 1896. – Т. 1. – Отд. 1. – С. 7-10.
100. Справоздання з перших загальних зборів Товариства імені Шевченка. – Львів: Накладом товариства, 1874. – 14 с.
101. Справоздання з діяльности відділу і секцій Наукового товариства ім. Шевченка у Львові за час від загальних зборів дня 11 мая 1893 до 31 грудня 1894 р. – Львів: Накладом Товариства, 1895. – 16 с.
102. Статут Наукового Товариства імени Шевченка у Львові, ухвалений Загальними Зборами д. 29 червня 1904. – Львів, 1904. – 8 с.
103. Статут Українського Наукового Товариства у Київі. – К.: Друк. Барського, 1907. – 10 с.
104. Торжественное заседание и речи, произнесённые при освящении здания Киевского отделения Императорского русского технического общества. – К., 1914. – 26 с. – (Оттиск из «Записок КО ИРТО», т. XLIV, № 5-6 и 11).
105. Труды Киевского физико-медицинского общества, состоящего при Университете Св. Владимира / Изд. под. ред. проф. В. Чиркова. – Вып. 1. 1897-1898. – К., 1899. – 321 с.

106.Труды медицинской секции Общества опытных наук при Императорском Харьковском университете за 1889 год. – Вып. 1. – Х., 1889. – 3-200, 96, 35 с.
107.Труды общества испытателей природы при императорском Харьковском университете. 1900. – Т. XXXV. – Харьков: Паровая типография и литография Зильберберга, 1901. – 286 с.
108.Труды Общества научной медицины и гигиены при Императорском Харьковском университете за 1897 г. – Х., 1899. – 116, 39 с.
109.Труды третьего археологического съезда в России, бывшего в Киеве в августе 1874 г. / Под ред. А. С. Уварова. – К., 1878. – Т. 1. – 352 с.
110.Труды третьего археологического съезда в России, бывшего в Киеве в августе 1874 г. / Под ред. А. С. Уварова. – К., 1878. – Т. 2. – 264 с.
111.Труды этнографическо-статистической экспедиции в Западно-Русский край, снаряженной Русским географическим обществом. Юго-Западный отдел. Материалы и исследования, собранные д. чл. П. П. Чубинским: В 7-ми т. – Вып. 1. – Т. 1. Верования и суеверия малорусского народа. – СПб.: Типография Майкова, 1872; – Вып. 2. – Т. 1. Пословицы и загадки. – СПб.: Типография Майкова, 1877; – Т. 2. Сказки. – СПб.: Типография Майкова, 1878; – Т. 3. Обычаи и обряды по временам года (народный дневник). – СПб.: Типография Майкова, 1872; – Т. 4. Песни обрядовые. – СПб.: Типография Майкова, 1877; – Т. 5. Песни любовные, семейные, бытовые и шуточные. С дополнением (сборник Н. Костомарова). – СПб.: Типография Майкова, 1874; – Т. 6. Народные юридические обычаи по решениям волостных судов. – СПб.: Типография Майкова, 1879; – Вып. 1. – Ч. 1. – Т. 7. Евреи Юго-Западного края. – СПб.: Типография Майкова, 1872; – Вып. 1. – Ч. 2. – Т. 7. Поляки Юго-Западного края. – СПб.: Типография Майкова, 1872; – Вып. 2. – Т. 7. Малоруссы Юго-Западного края (статистика, сельский быт, язык). – СПб.: Типография Майкова, 1873.
112.Устав Исторического общества Нестора-летописца, состоящего при Императорском университете св. Владимира в г. Киеве // ЧИОНЛ. – К., 1894. – Кн. VIII, отд. I. – С. 19-28.
113.Харьковское общество сельського хозяйста и сельскохозяйственной промышленности. Журнал заседания

общего собрания членов 15 декабря 1885 г. с приложением отчётов за 1885 г. – Харьков, 1886. – 32 с.
114. Чикаленко Є. Х. Спогади: 1861-1907 / Є. Х. Чикаленко. – К.: Темпора, 2003. – 416 с.
115. Чубинский П. П. Отчёт о деятельности Юго-Западного Отдела Императорского Российского Географического Общества за 1873 год / П. П. Чубинский. – К., 1874. – 38 с.
116. Чубинский П. П. Отчёт о деятельности Юго-Западного Отдела Императорского Российского Географического Общества за 1874 год / П. П. Чубинский. – К., 1875. – 43 с.
117. Шевелів Б. Петиції українських громад до Петербурзького комітету грамотності у році 1862 / Б. Шевелів // За сто літ. – К.: Держвидав України, 1928. – Кн. 3. – С. 11-16.
118. Ясинский М. Н. Историческое общество Нестора-летописца в 1897 – 1898 гг. (Отчет о состоянии и деятельности Общества, читаемый в годичном публичном заседании 1-го ноября 1898 г. секретарем Общества М. Н. Ясинским) / М. Н. Ясинский // ЧИОНЛ. – К., 1899. – Кн. 13, отд. I. – С. 127-142.
119. Ясинский М. Н. Историческое общество Нестора-летописца в 1898 – 1899 гг. / М. Н. Ясинский // ЧИОНЛ. – К., 1900. – Кн. 14, вып. I, отд. I. – С. 3-22.
120. Ясинский М. Н. Историческое общество Нестора-летописца в 1899 – 1900 гг. (Отчет о состоянии и деятельности с 27 октября 1899 г. по 27 октября 1900 г.) / М. Н. Ясинский // ЧИОНЛ. – К., 1901. – Кн. 15, вып. I, отд. I. – С. 3-14.
121. Ясинский М. Н. Отчет о состоянии и деятельности Исторического общества Нестора-летописца за 31-й год его существования, с 27-го октября 1902 г. по 27-е октября 1903 г. / М. Н. Ясинский // ЧИОНЛ. – К., 1904. – Кн. 18, вып. I, отд. I. – С. 3-13.
122. Ясинский М. Н. Чествование Историческим обществом Нестора-летописца памяти Н. В. Гоголя по случаю 50-летия со дня его смерти / М. Н. Ясинский // ЧИОНЛ. – К., 1902. – Кн. 16, вып. I – III, отд. I. – С. I-X.

ЛІТЕРАТУРА

Монографії, брошури, статті, матеріали конференцій

123. Аббасов А. М. Вклад Полтавской ученой архивной комиссии в развитие исторического краеведения / А. М. Аббасов //

История и историки: Историографический ежегодник 1980. – М., 1984. – С. 275-286.
124.Абрагамсон А. А. Очерк деятельности механико-строительного отдела Киевского отделения Императорского русского технического общества за истёкшее сорокалетие / А. А. Абрагамсон. – К.: Лито-тип. т-ва И.Н. Кушнерёв и Ко, 1911. – 14 с.
125.Абросимова С. Київська археографічна комісія та діяльність Катеринославської вченої архівної комісії / С. Абросимова // Матеріали ювілейної конференції, присвяченої 150-річчю Київської археографічної комісії (Київ, Седнів, 18-21 жовтня 1993 р.). – К., 1997. – С. 86-93.
126.Абросимова С. В. Катеринославська учена архівна комісія і напрямки її діяльності / С. В. Абросимова // До 90-річчя Катеринославської ученої архівної комісії (1903-1916 рр.). (Методичний посібник). – Дніпропетровськ, 1993. – С. 1-4.
127.Агасьева Н. А. Биологическая мысль в Молдавии второй половины XIX – начала XX в. / Н. А. Агасьева, под ред. З. В. Янушевич; АН МССР. Комиссия по истории науки и техники. – Кишинёв: Штиинца, 1984. – 174 с.
128.Агасьева Н. А. Из истории биологической мысли в Молдавии: (С древнейших времён до середины XIX в.) / Н. А. Агасьева, под ред. М. А. Пелеха. – Кишинёв: Штиинца, 1978. – 168 с.
129.Агрономическая помощь в России / Под ред. В. В. Морачевского. – Петроград: Изд-во Департамента земледелия, 1914. – 653 с.
130.Аджиєва Л. С. Кримське товариство природодослідників та аматорів природи: прикладний аспект діяльності (1910–1914 рр.) / Л. С. Аджиєва // Грані (науково-теоретичний і громадсько-політичний альманах) / Гол. ред. С. В. Шевцов. – Дніпропетровськ, 2009. – № 4 (66). – С. 18-22.
131.Азатьян А. А. Из истории первых обществ в Туркестане (По неопубликованным документам исторического архива Узбекской ССР) / А. А. Азатьян // Известия Узбекского филиала Географического общества СССР. – 1955. – Т. 1. – С. 175-178.
132.А. И. Л. [Ляшенко А. І.]. Наши губернские архивные комиссии // Исторический вестник. – 1891. – Т. 43. – № 2. – С. 607-611.
133.Актуальні питання історії науки і техніки: матеріали 6-ї

Всеукр. наук. конф., 11-12 жовт. 2007 р., Полтава / ред.: М. М. Опара; Полт. держ. аграр. акад., Центр пам'ятникознавства НАНУ і УТОПІК, Акад. інж. наук України, Асоц. працівників музеїв техн. профілю. – Полтава: Terra: ПДАА, 2008. – 332 с.

134. Александров П. С. Московское математическое общество / П. С. Александров // Успехи математических наук. Новая серия. – 1946. – Т. 1. – Вып. 1. – С. 232-241.

135. Александров П. С. Московское математическое общество. (К 75-летию со дня основания) / П. С. Александров // Вестник Академии наук СССР. – 1942. – № 1. – С. 58-62.

136. Алексеев А. Журнал русских химиков / А. Алексеев // Научно-технические общества СССР. – 1968. – № 9. – С. 3.

137. Алексеев А. И. Русские географические исследования на Дальнем Востоке и в Северной Америке: (XIX – начало XX в.) / А. И. Алексеев. – М.: Наука, 1976. – 92 с.

138. Алексієвець М. М. Роль Наукового товариства ім. Т.Шевченка в українському національному відродженні (друга половина XIX – початок XX ст.) / М. М. Алексієвець, В. В. Савенко. – Т., 1999. – 188 с.

139. Андреасов Л. М. Деятельность Физико-химического общества при Харьковском университете (1872-1915 гг.) / Л. М. Андреасов // В кн.: Из истории отечественной химии. Роль ученых Харьковского университета в развитии химической науки. (Сб. статей). – Х.: Изд-во Харьковского ун-та, 1952. – С. 225-281.

140. Андреасов Л. М. Краткий исторический очерк деятельности Физико-химического общества при Харьковском университете в 1872-1916 гг. / Л. М. Андреасов // В кн.: Тезисы докладов на Втором совещании по истории отечественной химии, Ленинград, апрель 1951 г. – М., 1951. – С. 41.

141. Андреевский И. Е. Губернские учёные архивные комиссии в 1886 и 1887 гг. (Обзор их деятельности) / И. Е. Андреевский // Вестник археологии и истории, издаваемый Археологическим институтом. – 1892. – Вып. VIII. – С. 33-70.

142. Анцибор С. Ф. Отчёт по Золотоношскому опытному полю за 1899 год / С. Ф. Анцибор, А. П. Модестов. – Золотоноша, 1899. – 88 с.

143. Арнольди В. Северо-Донецкая биологическая станция Общества испытателей природы при Харьковском

университете / В. Арнольди. – Харьков: Тип. М. Х. Сергеева, 1918. – 16 с. – (Отдельные оттиски из «Трудов» Харьковского общества испытателей природы).
144. Арнольді В. М. Біологічні станції та їх значіння в сучасному студіюванні природи / В. М. Арнольді // Збірник праць Комісії для вироблення законопроекту про заснування Української Академії наук у Києві. – К.: Видання УАН, 1918. – С. 75-76.
145. Аронов Г. Ю. Легенди і бувальщина київської медицини (люди, факти, події, документи) / Г. Ю. Аронов, А. П. Пелещук; Нац. мед. ун-т імені О. О. Богомольця. – К.: Століття, 2001. – 302 с.
146. Архівний збірник на посвяту 90-річчю Полтавської вченої архівної комісії / Державний архів Полтавської області; Редкол. Кукоба К. І. (голова) та ін. – Полтава, 1993. – 254 с.
147. Архівний збірник на посвяту 100-річчю Полтавської вченої архівної комісії «Архіви і документальна спадщина Полтавщини: минуле, сучасне, перспективи (1903-2003)»: Матеріали наукової конференції. – Полтава: АСМІ, 2003. – 452 с.
148. Атахов О. І. Питання методики хімії в Російському хімічному товаристві / О. І. Атахов // Радянська школа. – 1957. – № 1. – С. 58-61.
149. Ахиезер Н. И. Харьковское математическое общество / Н. И. Ахиезер // Учёные записки Харьковского университета. – Т. 65. Записки матем. отд. физ.-мат. факультета и Харьковского матем. об-ва. – Т. 24. – Х., 1956. – С. 31-39.
150. Багалей Д. И. Краткий очерк истории Харьковского университета за первые сто лет его существования (1805-1905) / Д. И. Багалей, М. Ф. Сумцов, В. П. Бузескул. – Харьков: Типография Адольфа Дарре, 1906. – 339 с.
151. Баженов Л. В. Історичне краєзнавство Правобережної України XIX – на початку XX століть: Становлення. Історіографія. Біобібліографія / Л. В. Баженов; НАН України, Ін-т історії України. – Хмельницький: «Доля», 1995. – 255 с.
152. Баженов Л. В. Поділля в працях дослідників і краєзнавців XIX-XX ст.: Історіографія. Біобібліографія. Матеріали / Л. В. Баженов. – Кам’янець-Подільський, 1993. – 480 с.
153. Баженов Л. В. Про історико-статистичні описи населених місць Поділля XIX-XX ст. / Л. В. Баженов // Проблеми етнографії, фольклору і соціальної географії Поділля: Науковий збірник. – Кам’янець-Подільський, 1992. – С. 242-245.

154. Баженов Л. В. Товариство дослідників Волині: етапи історіографічного вивчення / Л. В. Баженов // Житомирщина на зламі тисячоліть: Науковий збірник «Велика Волинь»: Праці Житомирського науково-краєзнавчого товариства дослідників Волині. – Т. 21 / Відп. редактор М. Ю. Кострица. – Житомир: М.А.К., 2000. – С. 19-21.
155. Баженов Л. В. Alma mater подільського краєзнавства (Місто Кам'янець-Подільський – осередок історичної регіоналістики XIX – початку XXI століть) / Л. В. Баженов; Ін-т історії України НАН України. – Кам'янець-Подільський: Оіюм, 2005. – 416 с.
156. Базилевич В. Историческое Общество Нестора Летописца (1919-1921 гг.) / В. Базилевич // Русский исторический журнал. – 1922. – Кн. 8. – С. 327-329.
157. Базилевич В. М. Историческое Общество Нестора-летописца в 1923 г. / В. М. Базилевич // Борьба классов.– 1924. – № 1-2. – С. 380-381.
158. Балабуев А. Г. Краткий очерк деятельности Кавказского отдела Русского географического общества / А. Г. Балабуев // Известия Географического общества Грузинской ССР. – 1946. – № 2. – С. 92-98.
159. Балабушевич Т. А. Аграрна історія Галичини другої половини XVII ст. / Т. А. Балабушевич; АН України. Ін-т історії України. – К.: Наукова думка, 1993. – 140 с.
160. Балінський Б. І. Ембріологічні дослідження в Київському університеті / Б. І. Балінський // В кн.: Розвиток науки в Київському університеті за сто років (1834-1934). – К., 1935. – С. 171-228.
161. Барабаш У. П. Стан видавничої справи на Західній Україні кінця XIX – початку XX ст. (на основі діяльності Наукового товариства імені Шевченка) / У. П. Барабаш // Поліграфія і видавнича справа: наук.-техн. зб. Вип. 2 (48) / ред.: Б. В. Дурняк; Укр. акад. друкарства. – Л., 2008. – С. 3-9.
162. Баран В. П. Дещо з історії забутого товариства / В. П. Баран // Бюлетень ЦНСГБ УААН. – К., 2001. – Вип. 2 (2). – С. 86-90.
163. Барбарич А. И. Киевское общество естествоиспытателей и его роль в развитии ботаники. К 100-летию со дня организации. 1869-1969 / А. И. Барбарич // Ботанический журнал. – 1970. – Т. 55. – № 4. – С. 583-591.
164. Барбарич А. И. Новороссийское (Одесское) общество естествоиспытателей и его роль в развитии ботаники: (К 110-летию со дня организации: 1869-1979) / А. И. Барбарич, И. И. Погребняк // Ботанический журнал. – 1979. – Т. 64. – № 10. – С. 1490-1496.

165.Барвінський В. До 50-ти річчя заснування Харківського Центрального Історичного Архіву (1880-1930) / В. Барвінський // Архівна справа. – 1930. – № 3. – С. 3-5.
166.Барвінський О. Про заснування і дотеперішній розвиток Товариства ім. Шевченка у Львові / О. Барвінський // Записки НТШ. Т. 1. – Львів, 1892. – С. 209-210.
167.Бархатова Н. Н. Геологические исследования Русского географического общества (1845-1917 гг.) / Н. Н. Бархатова // Материалы к истории отечественной геологии [Отв. ред. С. С. Кузнецов]. – М.; Л.: Изд-во АН СССР, 1955. – 107 с.
168.Бархатова Н. Н. Геологические работы Русского географического общества в XIX и начале XX века / Н. Н. Бархатова // В кн.: Проблемы истории геологических наук. – М., 1968. – С. 77-83.
169.Бархатова Н. Н. Научные святи геологов Литвы с Минералогическим обществом в Петербурге (1817-1917) / Н. Н. Бархатова, А. П. Платунова // Тезисы докладов на XII Прибалтийской конференции по истории науки и техники. Вопросы истории науки и техники Прибалтики. Вильнюс, 1979 г. – Вильнюс, 1979. – С. 160-163.
170.Бархатова Н. Н. Участие прибалтийских геологов в работе Русского географического общества (1845-1917) / Н. Н. Бархатова // Тезисы докладов на X Прибалтийской конференции по истории науки. Рига, 1975 г. – Рига, 1975. – С. 43-45.
171.Бастракова М. С. Организационные тенденции русской науки в начале XX в. / М. С. Бастракова // В кн.: Организация научной деятельности. – М., 1968. – С. 150-186.
172.Баталин А. Х. Из истории подготовки химиков-аналитиков в дореволюционной России. (С.-Петербургское пробирное училище) / А. Х. Баталин // Вестник Чкаловского отдела Всесоюзного хим. об-ва. – 1956. – Вып. 6. – С. 3-15.
173.Баталов А. Б. К 140-летию Всесоюзного минералогического общества. Краткое содержание доклада, зачит. на общегор. собрании узб. отделения Всес. минерал. о-ва, посвящен. 140-летию о-ва / А. Б. Баталов // Записки узбекского отделения Всесоюзного минералогического о-ва. – 1958. – Вып. 12. – С. 5-11.
174.Баумгарт К. К. История отделения физики Русского физико-химического общества / К. К. Баумгарт // В кн.: Научная сессия Ленинградского ун-та 1952-1953. Тезисы докладов по секции физ. наук. – Л., 1953. – С. 9-10.
175.Бей-Биенко Г. Я. К 100-летию Всесоюзного

энтомологического общества / Г. Я. Бей-Биенко // Защита растений от вредителей и болезней. – 1959. – № 6. – С. 15-17.
176. Бей-Биенко Г. Я. Очерк деятельности Всесоюзного энтомологического общества за 100 лет (1859-1959 гг.) / Г. Я. Бей-Биенко // Энтомологическое обозрение. – 1960. – Вып. 1. – С. 5-33.
177. Бейлин И. Г. Очерки по истории лесных обществ дореволюционной России / И. Г. Бейлин. – М.: Гослесбумиздат, 1962. – 158 с.
178. Белецкий Л. Из воспоминаний о П. П. Чубинском / Л. Белецкий // Украинская жизнь. – 1914. – № 3. – С. 53-57.
179. Белінг Д. Е. Сторічна робота Київського університету в галузі гідрофауністичних і гідробіологічних досліджень / Д. Е. Белінг // В кн.: Розвиток науки в Київському університеті за сто років (1834-1934). – К., 1935. – С. 183-204.
180. Белкин Р. И. Значение съездов русских естествоиспытателей для развития научной медицины в России (Тезисы докладов) / Р. И. Белкин // В кн.: Труды Совещания по истории естествознания Института истории естествознания, 24-26 декабря 1946 г. – М.; Л., 1948. – С. 359.
181. Белый Б. Н. Вопросы методики математики в работах Киевского физико-математического общества. 1890-1917 / Б. Н. Белый // Математика в школе. – 1962. – № 4. – С. 84-88.
182. Белый Б. Н. О педагогической деятельности Киевского физико-математического общества / Б. Н. Белый // Сборник научных работ профессорско-преподавательского состава и аспирантов Киевского торгово-экономического института. – 1971. – Вып. 9. – С. 70-79.
183. Беляшевский Н. Общество исследователей Волыни / Н. Беляшевский // Киевская старина. – 1897. – № 5. – С. 17-20.
184. Бензя П. В. Базилевич. Декабристи на Київщині. ДВУ, К., 1925 / П. Бендзя // Життя й революція. – 1925. – № 12. – С. 108-109.
185. Берг Л. С. Всесоюзное географическое общество за сто лет. 1845-1945 / Л. С. Берг. – [2-е изд.]. – М.; Л.: Изд-во АН СССР, 1946. – 263 с.
186. Берг Л. С. Географическое общество за 100 лет. (1845-1945) / Л. С. Берг // География в школе. – 1947. – № 1. – С. 1-8.
187. Берг Л. С. Географическое общество за 95 лет / Л. С. Берг // Известия Всесоюзного географического общества. – 1941. – Т. 75. – Вып. 3. – С. 335-352.
188. Берг Л. С. Летопись Географического общества за 1845-1945

годы / Л. С. Берг // Известия Всесоюзного географического общества. – 1946. – Т. 78. – Вып. 1. – С. 25-90.
189. Берг Л. С. Столетие Географического общества. (1845-1945) / Л. С. Берг // Природа. – 1945. – № 6. – С. 78-88.
190. Бердышев А. П. Андрей Тимофеевич Болотов, 1738-1833: Основоположник русской сельскохозяйственной науки / А. П. Бердышев. – М.: Агропромиздат, 1988. – 142 с.
191. Бердышев А. П. Русское вольное экономическое общество и его роль в развитии теоретической и прикладной биологии / А. П. Бердышев // В кн.: Доклады за первое полугодие 1968 г. Московского общества испытателей природы. Общая биология. Секция антропологии, гистологии и эмбриологии, биофизики, витаминологии, итории естествознания. Комиссии по применению математики в биологии, по анабиозу. – М., 1970. – С. 107-108.
192. Бережков М. О занятиях Археологической комиссии: Доклад, читанный в годичном собрании Общества 22 сентября 1902 года / Михаил Бережков // Сборник Ист.-филол. общества. – Нежин, 1903. – Т. 4. – Отд. 1. – С. 35-60.
193. Бескровный Л. Г. Очерки военной историографии России / Л. Г. Бескровный. – М., 1962. – С. 312-314.
194. Бібліографічна комісія Наукового товариства імені Шевченка у Львові (1909-1939): напрями діяльності та постаті: зб. наук. пр. / [упорядкув. і заг. ред. текстів Л. І. Ільницької; відп. ред. М. М. Романюк]; НАН України, Лівів. нац. бібл. України ім. В. Стефаника. – Львів, 2010. – 496 с.
195. Бібліотека Наукового товариства ім. Шевченка: книги і люди: Матеріали круглого столу / НАН України; Львівська наукова бібліотека ім.. І. Ільницька (упоряд. та заг. ред.). – Львів, 1996. – 138 с.
196. Білінський М. З минулого пережитого: 1870–1888 рр. / М. Білінський // Україна. – 1928. – Кн. 2. – С. 117-132.
197. Білоус В. М. Етнографічні дослідження на західноукраїнських землях у третій чверті XIX ст. / В. М. Білоус; Р. Кирчів (відп. ред.); НАН України. Інститут народознавства. – Львів: ТзОВ «Ахіл»: Інститут народознавства НАН України, 2000. – 188 с.
198. Бобрецкий Н. В. Записка о десятилетнй деятельности Киевского Общества естествоиспытателей: 1869-1878 гг. / Н. В. Бобрецкий // Записки Киевского Общества естествоиспытателей. – 1880. – Т. 6/2. – Вып. 2. – С. 3-39.
199. Богданов В. В. Общество любителей естествознания, антропологии и этнографии при Московском государственном университете. (Исторический очерк) / В. В. Богданов // Учёные записки Московского государственного

университета. – 1940. – Юбилейная серия. – Вып. 54. – С. 363-369.
200. Богдашина О. Мікронаукові групи в структурах української історичної науки другої половини XIX – початку XX ст. / Олена Богдашина // Ейдос: альманах теорії та історії історичної науки / Головний редактор В. Смолій; відповідальний редактор І. Колесник. – К.: Інститут історії України НАН України, 2009. – Вип. 4. – С. 183-192.
201. Богоніс П. Київське хірургічне товариство / П. Богоніс // Лікарська справа. – 1996. – № 10/12. – С. 171-175.
202. Богоніс П. М. Історія створення і діяльність Київського хірургічного товариства (1908-1929) / П. М. Богоніс // Лікарський вісник. – 1995. – Т. 42. – № 1. – С. 37-41.
203. Бойчак М. П. История киевского военного госпиталя. Киевский госпиталь – учебная база медицинского факультета университета св. Владимира и Киевского медицинского института / М. П. Бойчак. – К.: Пресса Украины, 2005. – 752 с.
204. Борбудакис М. От фаюмского портрета к истокам искусства византийских икон (опыт нового подхода) / М. Борбудакис. – Гераклейон: Викеловская библиотека города Гераклейона, 1998. – 34 с.
205. Борейко В. Е. Деятельность первых общественных природоохранительных организаций Украины (до 1917 года) / В. Е. Борейко // Бюллетень Московского общества испытателей природы. Отдел биологический. – 1987. – Т. 92. – Вып. 4. – С. 134-143.
206. Боровый Е. М. Волынское научное врачебное общество (1872-1904 гг.) / Е. М. Боровый, О. Е. Борова // Советское здравоохранение. – 1975. – № 4. – С.1-73.
207. Ботушанський В. М. Сільське господарство Буковини (др. пол. XIX – початок XX ст.) / В. М. Ботушанський. – Чернівці: Золоті літаври, 2000. – 337 с.
208. Братусь В. Д. Основные этапы развития хирургических кафедр / В. Д. Братусь // 150 лет Киевскому медицинскому институту. – К.: Здоровье, 1991. – С. 141-170.
209. Братусь В. Д. Хирургия в Киеве: К 1500-летию города / В. Д. Братусь // Клиническая хирургия. – 1982. – № 5. – С. 1-7.
210. Бродович И. 30-летие Церковно-археологического музея при Киевской духовной академии / И. Бродович // ЧЦИАО. – К., 1904. – Вып. V. – С. 26-48.
211. Брокль Л. Очерк настоящего и будущего положения

свеклосахарной промышленности в России вообще и в Юго-Западном крае в частности / Л. Брокль. – К., 1885. – 33 с.
212. Брун Ф. Одесское общество истории и древностей; его записки и археологические собрания / Сост. Ф. Брун. – Оддеса, 1870. – 35 с.
213. Будагов Б. А. Из истории учреждения и научно-организационной деятельности Кавказского отдела Русского географического общества / Б. А. Будагов, Э. К. Керимов, И. Г. Мамедов // Известия Академии наук Азербайджанской ССР. Серия наук о Земле. – 1983. – № 6. – С. 3-10.
214. Будрейко Е. Н. Встреча в редакции / Е. Н. Будрейко // Журнал Всесоюзного химического общества им. Д. И. Менделеева. – 1983. – Т. 28. – № 3. – С. 115-119.
215. Буланже Ю. Д. Всесоюзное астрономо-геодезическое общество: Его прошлое и настоящее / Ю. Д. Буланже // Вестник академии наук СССР. – 1983. – № 11. – С. 125-130.
216. Буланкин И. Н. 150-летие Харьковского университета / И. Н. Буланкин // Вестник высшей школы. – 1955. – № 4. – С. 46-51.
217. Буланкин И. Н. Стопятидесятилетие Харьковского государственного ун-та им. А. М. Горького (1805-1955). Материалы для агитаторов и докладчиков / И. Н. Буланкин. – Х., 1955. – 23 с.
218. Булат Т. П. Микола Лисенко / Т. П. Булат. – К.: Музика України, 1973. – 106 с.
219. Булах С. М. Бібліотека Товариства київських лікарів – початок розвитку системи інформаційного забезпечення лікарів / С. М. Булах // Історія утворення і становлення Товариства київських лікарів (до 170-ї річниці його утворення): матеріали конференції. – К., 2010. – С. 65-72.
220. Бунге М. А. Некролог В. А. Субботина / М. А. Бунге // Записки Киевского отделения Русского технического общества. – К., 1898. – Т. 28. – С. 503.
221. Бунге М. А. Некролог Е. К. Фельца / М. А. Бунге // Записки Киевского отделения Русского технического общества. – К., 1906. – Т. 36. – С. 73-75.
222. Бунге М. А. Некролог И. И. Рахманинова / М. А. Бунге // Записки Киевского отделения Русского технического общества. – К., 1898. – Т. 28. – С. 14-15.
223. Бунге М. А. Некролог К. М. Феофилактова / М. А. Бунге //

Записки Киевского отделения Русского технического общества. – К., 1901. – Т. 31. – С. 19.
224. Бунге М. А. Некролог Л. И. Бродского / М. А. Бунге // Записки Киевского отделения Русского технического общества. – К., 1904. – Т. 34. – С. 567.
225. Бунге М. А. Некролог Л. Л. Лундта / М. А. Бунге // Записки Киевского отделения Русского технического общества. – К., 1912. – Т. 42. – С. 1-4.
226. Бунге М. А. Некролог Н. А. Терещенко / М. А. Бунге // Записки Киевского отделения Русского технического общества. – К., 1903. – Т. 33. – С. 18.
227. Бунге М. А. Некролог Н. И. Харкевича / М. А. Бунге // Записки Киевского отделения Русского технического общества. – К., 1897. – Т. 27. – С. 405-407.
228. Бутич І. Л. Література до історії української археографії / І. Л. Бутич // Історичні джерела та їх використання. – К., 1968. – Вип. 3. – С. 161-176.
229. Бухальська М. Микола Іванович Петров і Київська духовна академія / М. Бухальська // Київська старовина. – 2002. – № 5. – С. 135-141.
230. Бучинский П. Краткий очерк возникновения и научной деятельности Новороссийского общества естествоиспытателей за первое 25-летие его существования (1870-1925) / П. Бучинский // Записки Новороссийского общества естествоиспытателей, 1912. – С. I-XLVII.
231. Бучинский П. Шестилетняя деятельность Лекционного Комитета при Новороссийском обществе естествоиспытателей (1895-1901) / П. Бучинский // Записки Новороссийского общества естествоиспытателей, 1901. – Вып. 1. – С. 57-96.
232. Бычков В. П. Прогрессивная деятельность учителей математики – членов Бессарабского общества естествоиспытателей и любителей естествознания. 1904-1914 гг. / В. П. Бычков // В кн.: Из истории науки и техники Молдавии. Материалы III Молдавской конференции по истории науки и техники. Ноябрь, 1969. – Кишинёв, 1969. – С. 9-10.
233. В память 50-летия учёной деятельности Николая Николаевича Бекетова (1853-1903). – Харьков: Издание Общества физико-химических наук при Императорском Харьковском университете; Типография Адольфа Дарре, 1904. – 64 с.
234. Вадзюк О. Б. Організаційні засади українознавчих досліджень у Науковому товаристві ім. Шевченка /

О. Б. Вадзюк // Наука та наукознавство. – 2003. – № 2. – С. 108-114.
235. Вакула Н. С. Нариси з історії медицини Закарпаття: з давніх часів до 40-х років XX століття / Н. С. Вакула. – Ужгород: Мистецька лінія, 2006. – 156 с.
236. Валіон О. Михайло Грушевський і Наддніпрянщина (кінець XIX – початок XX ст.) / О. Валіон // Наукові записки Тернопільського національного університету ім. Володимира Гнатюка. Серія: Історична. – 2005. – Вип. 3. – С. 101-106.
237. Вальская Б. А. Петрашевцы в Русском географическом обществе / Б. А. Вальская // Труды института этнографии АН СССР. – 1977. – Т. 104. – С. 54-65.
238. Варсанофьева В. А. Московское общество испытателей природы и его значение в развитии отечественной науки / В. А. Варсанофьева. – М.: Изд-во МГУ, 1965. – 103 с.
239. Варшавчик М. А. О научных основах изучения истории КПСС: (Введение в историко-партийную науку) / М. А. Варшавчик, Л. М. Сирин. – М.: Политиздат, 1978. – 191 с.
240. Василенко З. І. Фольклористична діяльність М. В. Лисенка / З. І. Василенко. – К.: Наукова думка, 1972. – 186 с.
241. Васильев К. К. «Невидимые колледжи» в истории отечественной бактериологии и эпидемиологии / К. К. Васильев, А. Д. Чмель // Тезисы докладов XI Прибалтийской конференции по истории науки и техники: Вопросы медицины и биологии Прибалтики. Тарту, 1977 г. – Тарту, 1977. – С. 37.
242. Васильев К. К. Деятельность Общества одесских врачей / К. К. Васильев // Советское здравоохранение. – 1990. – № 1. – С. 68-71.
243. Васильев К. К. История медицины Сумщины: Очерки / К. К. Васильев. – Одесса: Optimum, 2005. – 228 с.
244. Васильев К. К. Медицина старой Одессы: Очерки / К. К. Васильев. – Одесса: Оптиум, 2003. – 208 с. – (Малая серия «Вся Одесса»; Вып. 17).
245. Васильев Ю. К. Из истории деятельности Общества одесских врачей в начале XX ст. / Ю. К. Васильев // Вісник Сумського державного ун-ту. Серія Медицина. – 2010. – № 8 (92). – С. 206-214.
246. Васильев Ю. К. История организации общества Одесских врачей и его деятельность в 50-60-х годах XIX ст. / Ю. К. Васильев // Вісник Сумського державного ун-ту. Серія Медицина. – 2006. – № 8. – С. 14-23.

247. Васильев Ю. К. Роль Общества одесских врачей в формировании и становлении фагоцитарной теории И. И. Мечникова / Ю. К. Васильев // Вісник Харківського національного університету ім. Каразіна. Медицина. – 2006. – № 13 (738). – С. 116-118.
248. Ватуля Б. С. Из истории археографической практики на Украине в XIX-XX вв. / Б. С. Ватуля // Исторический архив. – 1957. – № 2. – С. 192-195.
249. Вашеняк І. Б. Роль П. М. Бучинського в організації лекційного комітету Новоросійського товариства дослідників природи / І. Б. Вашеняк // Історія української науки на межі тисячоліть: Зб. наукових праць. – К.: АН ВШУ; 2004. – Вип. 15. – С. 16-26.
250. Вербецкий К. Л. Труды сети опытных полей Полтавской губернии. Драбовское районное опытное поле / К. Л. Вербецкий. – Вып. 1: Проект программы опытов. – Полтава, 1913. – 47 с.
251. Вергунов В. Бібліотека Київського агрономічного т овариства – фундатор галузевої бібліографічно-реферативної діяльності на Наддніпрянщині початку XXст. / Віктор Вергунов // Наукові праці Нац. б-ки України ім. В. І. Вернадського. – 2011. – Вип. 31. – С. 98-115.
252. Вергунов В. С. Л. Франкфурт та діяльність Київської хімічної і насіннєвої контрольної станції Південно-Російського товариства заохочення землеробства і сільськогосподарської промисловості (1901-1910 рр.) / Віктор Вергунов // Історія української науки на межі тисячоліть: Зб. наук. праць / Відп. ред. О. Я. Пилипчук. – Вип. 31. – К., 2007. – С. 25-32.
253. Вергунов В. А. Дослідження грунтів Київщини та перша грунтова карта України у світлі творчої спадщини М. П. Фролова / В. А. Вергунов // Часопис української історії. – К., 2007. – Вип. 8. – С. 58-69.
254. Вергунов В. А. Перші Всеросійські та місцеві з'їзди діячів сільськогосподарської справи: організація, напрямки роботи, значення / В. А. Вергунов // Історія української науки на межі тисячоліть: Зб. наук. праць / Відп. редактор О. Я. Пилипчук. – К., 2002. – Вип. 7. – С. 18-22.
255. Вергунов В. А. Перші кроки на шляху до інституту (До 100-річчя заснування Інституту землеробства Української академії аграрних наук) / В. А. Вергунов, В. П. Баран // Зб. наук. праць Ордена Трудового Червоного Прапора Ін-ту землеробства УААН. – К.: Нора-прінт, 2000. – Вип. 3-4. – С. 121-127.
256. Вергунов В. А. Полтавське дослідне поле: становлення і

розвиток сільськогосподарської дослідної справи в Україні (до 125-річчя державного дослідництва в агрономії та тваринництві) / В. А. Вергунов; УААН, Держ. наук. с.-г. б-ка. – К., 2009. – 220 с. – (Іст.-бібліогр. сер. «Аграрна наука України в особах, документах, бібліографії». Кн. 28).
257. Вергунов В. А. Професор Сльозкін Петро Родіонович (1862-1927) / В. А. Вергунов; УААН, ДНСГБ, Укр. держ. насіннєва інспекція. – К., 2007. – 180 с. – (Іст.-бібліогр. сер. «Аграрна наука України в особах, документах, бібліографії»; кн. 19).
258. Вергунов В. А. Розвиток сільського господарства Полтавщини в період скасування кріпацтва / В. А. Вергунов, Н. П. Коваленко, О. В. Сайко; за ред. В. А. Вергунова. – К., 1998. – 143 с.
259. Вергунов В. А. Сільськогосподарська освіта в Україні (друга половина XIX – початок XX ст.) / В. А. Вергунов, Н. П. Коваленко, О. І. Михайлюк // Вісник Східноукр. держ. ун-ту. Іст. науки. – Луганськ, 2000. – № 2 (24). – С. 42-44.
260. Вергунов В. А. С. Л. Франкфурт і розвиток вітчизняної сільськогосподарської дослідної справи (1901-1920) / В. А. Вергунов // Історичні записки: зб. наук. пр. / Східноукрїнський національний університет ім. В. Даля. – Луганськ, 2006. – Вип. 11. – С. 204-240.
261. Верменич Я. В. Роль Товариства дослідників Волині у становленні регіонального історичного напряму в українознавстві / Я. В. Верменич // Велика Волинь: минуле й сучасне: Матеріали міжнародн. наукової конф. – Хмельницький – Ізяслав – Шепетівка, 1994. – С. 33-34.
262. Вертоградов И. К вопросу о задачах Екатеринославской учёной архивной комиссии / И. Вертоградов // Летопись Екатеринославской учёной комиссии. – 1904. – Вып. 1. – С. 33-43.
263. Верхратский С. А. Краткий очерк развития хирургии на Украине / С. А. Верхратский // Новый хирургический архив. – 1957. – № 5. – С. 17-27.
264. Ветухов А. В. О деятельности Педагогического отдела Харьковского историко-филологического общества за 1892-1902 / А. В. Ветухов // Мирный труд. – 1902. – № III. – С. 201-202.
265. Ветухов А. В. О деятельности Педагогического отдела Харьковского историко-филологического общества в первое десятилетие (1892-1902 гг.) / А. В. Ветухов // Сборник Харьковского историко-филологического общества. – Х., 1905. – Т. 14. – С. 109-122.

266. Ветухов А. В. Педагогический отдел Историко-филологического общества / А. В. Ветухов // Ученые и вспомогательные учреждения Харьковского университета (1805-1905). – Х., 1911. – С. 107-109.
267. Виленкин В. Л. К истории геолого-географических исследований Кавказа. Вторая половина XIX в. – 1917 г. / В. Л. Виленкин // Труды Института истории естествознания и техники АН СССР. – 1962. – Т. 42. – Вып. 3. – С. 63-79.
268. Винар Л. Михайло Грушевський і Наукове товариство ім. Тараса Шевченка, 1892-1930 / Любомир Винар; Українське історичне товариство. – Мюнхен: Дніпрова Хвиля, 1970. – 111 с.
269. Винер В. В. Сельскохозяйственное опытное дело. (Краткий исторический очерк и обзор программ руских с.-х. опытных учреждений 1840-1910 гг.): Лекции, читанные на курсах по с.-х. опытному делу при Петровской с.-х. академии / В. В. Винер. – М.: Изд-во Наркомзема «Новая деревня», 1922. – 112 с.
270. Винокур І. С. Визначний літописець Поділля (Ю. Й. Сіцінський) / І. С. Винокур, В. В. Корнілов // Репресоване краєзнавство (20-30-і роки). – К.: «Рідний край», 1991. – С. 93-101.
271. Винокур І. С. Ю. Й. Сіцінський / І. С. Винокур, В. В. Корнілов // УІЖ. – 1991. – № 3. – С. 69-74.
272. Вздорнов Г. И. История открытия и изучения русской средневековой живописи. XIX век. / Г. И. Вздорнов. – М.: «Искусство», 1986. – 384 с.
273. «Від Наукового товариства ім. Шевченка до Українського вільного університету», Міжнар. наук. конф. (1991, Пряшів; Свидник): Матеріали, 12-15 червня / Упоряд. М. Мушинка; відп. ред. П. Сохань; АН України. Ін-т української археології та ін. – К.; Львів; Пряшів, 1992. – 436 с.
274. Вінниця: історичний нарис / С. О. Гусєв, А. В. Гудзевич, О. Ю. Дан та ін.; М. М. Гунько (гол. ред. кол.). – Вінниця: Книга-Вега, 2007. – 304 с.
275. Вінюкова В. М. Подільський єпархіальний історико-статистичний комітет в історико-географічному дослідженні Поділля / В. М. Вінюкова // Проблеми етнографії, фольклору і соціальної географії Поділля: Науковий збірник. – Кам'янець-Подільський, 1992. – С. 20-21.
276. Владимирский-Буданов М. Ф. Пятидесятилетие Императорского университета св. Владимира. 1834-1884. / М. Ф. Владимирский-Буданов. – К.: Изд-во тип. Имп. ун-та св. Владимира, 1884. – 59 с.

277.Власова Г. Розвиток сільськогосподарської дослідної справи в Україні (кінець XIX – початок XX сторіччя) / Г. Власова // Наслідки наукових пошуків молодих вчених-агрономів в умовах реформування АПК. – Ч. 1. – Чабани, 1996. – С. 50-56.
278.Вовк Л. Історія освіти дорослих в Україні: монографія / Л. Вовк. – К., 1999. – 226 с.
279.Войцехівська І. Н. Академік Володимир Іконников: життєпис та бібліографія / І. Н. Войцехівська. – К., 1998. – 132 с.
280.Войцехівська І. Н. Володимир Іконников: джерелознавчі студії / І. Н. Войцехівська. – К., 1999. – 360 с.
281.Войчал П. И. Столетие Лесного общества в России / П. И. Войчал // Известия высших учебных заведений. Лесной журнал. – 1972. – № 1. – С. 174.
282.Возняк Г. М. Математики – дійсні члени Наукового товариства імені Шевченка / Г. М. Возняк; Тернопільський осередок Наукового товариства ім. Шевченка. – Т.: Підручники і посібники, 2006. – 127 с.
283.Волик О. Т. Трудовий шлях Мацона Юлія Івановича, вченого Університету св. Володимира, першого директора Олександрівської лікарні, шлях чесного служіння українському народу / О. Т. Волик, К. С. Паламарчук // Історія утворення і становлення Товариства київських лікарів (до 170-ї річниці Товариства київських лікарів): матеріали конф. – К., 2010. – С. 72-78.
284.Волков К. До історії хімічної науки в Київському університеті за сто років / К. Волков // В кн.: Розвиток науки в Київському університеті за сто років (1834-1934). – К., 1935. – С. 230-259.
285.Володимир Гнатюк у контексті розвитку культури України: матеріали Міжнар. наук.-практ. конф., 11-12 травня 2011 р., Тернопіль / ред.: М. П. Ткачук. – Т., 2011. – 304 с. – (Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету ім. В. Гнатюка. Серія Літературознавство; Вип. 32).
286.Волохов Л. Ф. Сахарная промышленность России в цифрах / Л. Ф. Волохов. – К., 1913. – 78 с.
287.Волощенко А. К. Нариси з історії суспільно-політичного руху на Україні в 70-х – на початку 80-х років XIX ст. / А. К. Волощенко. – К.: Наукова думка, 1974. – 222 с.
288.Вольфкович С. И. Развитие отечественной химии и Менделеевское общество. К 100-летию Всесоюзного химического общества им. Д. И. Менделеева / С. И. Вольфкович // Успехи химии. – 1969. – Т. 38. – Вып. 3. –

С. 377-407.
289. Воробець Я. Колеги. Снятинщина медична крізь три століття: спогади, документи, нариси, оригінальні статті / Ярослав Воробець, Микола Зінковський, Микола Довжинський. – Снятин: Прут Принт, 2009. – 384 с. – (Літопис краю).
290. Воронов В. І. Проблеми історії історичної науки в працях О. М. Лазаревського / В. І. Воронов // Історія та культура Подніпров'я. – Дніпропетровськ, 1998. – С. 74-83.
291. Всесоюзное химическое общество им. Д. И. Менделеева: Информация и обмен опытом / Редкол.: С. И. Вольфкович, В. В. Козлов, В. И. Семишин. – М.: Наука, 1972. – 52 с.
292. Всесоюзному химическому обществу им. Д. И. Менделеева – 100 лет // Пластические массы. – 1968. – № 12. – С. 66-67.
293. Всеукраїнська Академія наук в 1921 році // Наука на Украине. – 1922. – № 3. – С. 229.
294. Всеукраїнське лікарське товариство (11; 2011; Харків). XI з'їзд ВУЛТ: 100 років Українському лікарському товариству: [матеріали] (28-30 вересня 2011 р., Харків) / ВУЛТ; голов. ред. С. Нечаїв. – Х., 2011. – 400 с. – (Українські медичні вісті: науково-практ. часопис, січень-грудень 2011, Т. 9, число 1-4 (72-75).
295. Габаев Г. С. Русское военно-историческое общество (1907-1914) / Г. С. Габаев // Военно-исторический журнал. – 1940. – № 4 (9). – С. 122-124.
296. Гайдук Ю. М. Полтавский кружок любителей физико-математических наук. 1898-1917 / Ю. М. Гайдук, И. А. Наумов // Вопросы истории естествознания и техники. – 1969. – Вып. 1 (26). – С. 33-34.
297. Галайба В. В особі технічного товариства місто мало великого порадника / В. Галайба // Вечірній Київ. – 1996. – 19 квітня.
298. Галах В. Науково-організаційна робота О. Г. Черняхівського в медичній секції Українського Наукового Товариства в Києві / В. Галах // Історія української науки на межі тисячоліть: зб. наук. праць / Відп. ред. О. Я. Пилипчук. – К., 2010. – Вип. 49. – С. 52-57.
299. Галах В. В. Професор О. Г. Черняхівський – редактор і автор «Збірника медичної секції Українського Наукового Товариства в Києві» (1910-1923) / В. В. Галах // Історія освіти, науки і техніки в Україні: матеріали VI Всеукр. конф. молодих учених та спеціалістів, Київ, 27 трав. 2011 р. / НААН, ДНСГБ; [редкол.: В. А. Вергунов та ін.]. – К., 2011. – С. 171-172.
300. Гальков Ч. В. Организация топографических работ Туркестанского военно-топографического отдела

(1867-1914) / Ч. В. Гальков // Известия Узбекского филиала Географического общества СССР. – 1957. – Т. 3. – С. 51-56.
301. Гальков Ч. В. Съёмочные и картографические работы Туркестанского военно-топографического отдела / Ч. В. Гальков // Известия Узбекского филиала Географического общества СССР. – 1957. – Т. 3. – С. 57-94.
302. Ганіткевич Я. В. Історія української медицини в датах та іменах / Я. В. Ганіткевич; Наукове товариство ім. Шевченка та ін. – Л., 2004. – 368 с.
303. Ганіткевич Я. Медична секція Українського Наукового Товариства в Києві (до 100-річчя перших науково-медичних праць українською мовою) / Я. Ганіткевич // 12 конгрес Світової Федерації українських лікарських товариств 25-28 верес. 2008 р.: тези доповідей. – Івно-Франківськ; Чикаго, 2008. – С. 580-581.
304. Ганіткевич Я. Медична секція Українського Наукового Товариства в Києві – перша наукова організація українських лікарів у Наддніпрянській Україні / Я. Ганіткевич // Українські лікарі: біобібліогр. довід. / П. Пундій. – Львів; Чикаго, 1994. – Кн. 1: Естафета поколінь національного відродження. – С. 271-279.
305. Гармаш Т. П. Портрети діячів природоохоронної справи: Полтавщина (XIX – поч. XX ст.): монографія / Тетяна Петрівна Гармаш. – Полтава: ТОВ «АСМІ», 2009. – 196 с.
306. Гейда О. З історії вивчення церковної старовини на Чернігівщині наприкінці XIX – на початку XX ст. / О. Гейда // Україна на порозі XXI століття: Актуальні питання історії. Збірник наукових праць. – К., 1999. – С. 132-140.
307. Гейда О. С. Розвиток церковно-історичного краєзнавства на Чернігівщині у другій половині XIX – на початку XX ст.: до постановки проблеми / О. С. Гейда // Україна і Росія в панорамі століть: Зб. наук. праць. – Чернігів, 1998. – С. 187-195.
308. Гельфенбейн Л. Л. Русская эмбриология второй половины XIX века / Л. Л. Гельфенбейн; [Отв. ред. Л. Н. Жинкин]. – Х.: Изд-во Харьковского университета, 1956. – 354 с.
309. Гельфенбейн Л. Л. Харківське товариство дослідників природи та його внесок у розвиток вітчизняного природознавства / Л. Л. Гельфенбейн // Нариси з історії техніки і природознавства. – 1965. – Вип. 5. – С. 130-136.
310. Герасимов А. П. Столетний юбилей Минералогического общества / А. П. Герасимов // Геологический вестник. – 1918. – Т. 3. – № 1-6. – С. 9-27.
311. Герич Ю. До біографії М. Грушевського / Ю. Герич // Український історик. – 1972. – Ч. 1-2. – С. 66-84.

312.Герич Ю. Статути Наукового товариства ім. Шевченка у Львові / Ю. Герич // Український історик. – 1973. – № 1-2. – С. 43-64.
313.Герловин Е. Ш. К истории Всесоюзного научного общества анатомов, гистологов и эмбриологов. IV. Об участии отечественных учёных-морфологов в международных морфологических, зоологических и медицинских конгрессах (1867-1957 гг.) / Е. Ш. Герловин // Архив анатомии, гистологии и эмбриологии. – 1959. – № 4. – С. 92-101.
314.Гермайзе О. Праця Київського Українського наукового товариства на тлі наукового життя Наддніпрянської України / О. Гермайзе // Україна. – К., 1929. – Кн. 32. – Січень-лютий. – С. 31-37. (Передрук.: Онопрієнко В. Українське наукове товариство: 1907-1921 роки / Валентин Онопрієнко, Олександр Реєнт, Тетяна Щербань; НАН України; Інститут історії України. – К., 1998. – С. 189-202).
315.Гермайзе О. Українська історична наука за останнє десятиліття / О. Гермайзе // Студії з історії України Науково-дослідчої катедри історії України в Київі. – К., 1929. – Т. 2. – С. XII-XX.
316.Гимпельрейх В. А. 125 лет Географического общества СССР / В. А. Гимпельрейх // Материалы научной конференции Дагестанского филиала Географического общества СССР. – 1971. – Вып. 3. – С. 8-9.
317.Гирич І. Б. Організація М. С. Грушевським археографічної роботи у львівський період життя й діяльності (1894-1914 рр.) / І. Б. Гирич // Український історичний журнал. – 1997. – № 1. – С. 72-86.
318.Гладкова Т. Д. Антропологический отдел Общества любителей естествознания, антропологии и этнографии / Т. Д. Гладкова // Труды Института этнографии АН СССР. – 1963. – Т. 85. – С. 175-196.
319.Гладкова Т. Д. Столетие общества любителей естествознания, антропологии и этнографии / Т. Д. Гладкова // Советская антропология. – 1963. – Вып. 15. – С. 141-142.
320.Глебов (Меркулов) А. В. Сельскохозяйственные общества / А. В. Глебов (Меркулов). – [3-е изд.]. – СПб.: Н. Ермин, 1908. – 32 с.
321. Глоба О. Заснування та діяльність контрольної насіннєвої станції Харківського товариства сільського господарства в кінці XIX – на початку XX століття / Ольга Глоба // Історія української науки на межі тисячоліть: Зб. наук. праць / Відп. ред. О. Я. Пилипчук. – К., 2002. – Вип. 7. – С. 47-52.

322.Гнатюк В. Наукова праця на Волині за 1914-1924 рр. / В. Гнатюк // Україна. – К., 1926. – № 2-3. – С. 223-228.
323.Гнатюк В. Наукове товариство імені Шевченка: З нагоди 50-ліття його заснування: 1873-1923 / Володимир Гнатюк. – Львів: Накл. Наук. Т-ва ім. Шевченка, 1923. – 16 с.
324.Гнеденко Б. В. К столетию Московского математического общества / Б. В. Гнеденко // Математика в школе. – 1965. – № 2. – С. 95-96.
325.Гниловский В. Г. К 125-летию Географического общества СССР / В. Г. Гниловский, В. В. Савельева // В кн.: Вопросы географии Северного Кавказа. – Ставрополь, 1971. – С. 3-10.
326.Головко В. В. Історіографія кризи історичної науки. Український контекст / В. В. Головко; [наук. ред. І. І. Колесник]. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2003. – 227 с.
327.Головко О. Ф. Історія медицини Поділля (кінець XVIII – початок XX ст.) / О. Ф. Головко, В. О. Головко; Вінницький державний медичний університет ім. М. І. Пирогова, Центр дослідження історії Поділля Інституту історії України НАН України, Кам'янець-Подільський державний педагогічний університет. – Вінниця, Кам'янець-Подільський, 2000. – 236 с.
328.Гольдгаммер Д. Столетие физики. Речь, произнесённая на 3-м общем собрании XI-го съезда руських естествоиспытателей и врачей (в С.-Петербурге 30 декабря 1901 г.) / Г. Гольдгаммер. – Одесса, 1902. – 16 с. – (Оттиск из популярно-научного журнала «Вестник опытной физики и элементарной математики»).
329.Гольдман О. Г. Фізика за сто років у Київському університеті / О. Г. Гольдман // В кн.: Розвиток науки в Київському університеті за сто років (1834-1934). – К., 1935. – С. 1-21.
330.Гомотюк О. Є. Внесок НТШ у розвиток української мови / О. Є. Гомотюк // Українська мова вчора, сьогодні, завтра в Україні і світі / ред.: П. П. Кононенко. – К., 2006. – С. 148-154. – (Зб. наук. пр. НДІ українознавства; Т. 8).
331.Гомотюк О. Є. Злет і трагедія українознавства на зламі епох (90-ті рр. XIX – перша третина XX ст.): Монографія / О. Є. Гомотюк. – Тернопіль: Економічна думка, 2007. – 552 с.
332.Гордевский Д. З. Педагогическая деятельность Харьковского математического общества за 90 лет его существования (1879-1969) / Д. З. Гордевский // Вопросы методологии и методики преподавания в высшей школе. – 1973. – Вып. 2. – С. 107-116.

333.Горленко В. Ф. Нариси з історії української етнографії та російсько-українських етнографічних зв'язків / В. Ф. Горленко. – К.: Наукова думка, 1964. – 248 с.
334.Горленко В. Ф. Перша етнографічна програма на Україні / В. Ф. Горленко // Народна творчість і етнографія. – 1957. – № 4. – С. 18-26.
335.Горский И. И. Всесоюзное палеонтологическое общество / И. И. Горский // Записки Ленинградского горного института им. Г. В. Плеханова. – 1974. – Т. 67. – Вып. 2. – С. 214-219.
336.Гохман И. И. Антропологическое изучение Забайкалья в Троицкосавско-Кяхтинском отделении Русского географичесского общества / И. И. Гохман // Труды института этнографии АН СССР. – 1977. – Т. 104. – Вып. 7. – С. 158-164.
337.Гоцко-Ней Л.-І. Українське лікарське товариство у Львові 1910-1939 – 1990-2010 / Любов-Ірина Гоцко-Ней. – Л.: Афіша, 2010. – 272 с. – (Нова медична бібліотека; вип. 11).
338.Граве Н. П. Первое лесное общество России / Н. П. Граве // ЛиЧ. – М., 1984. – С. 79.
339.Грандо О. А. Визначні імена в історії української медицини / О. А. Грандо; Центральний музей медицини України. – К.: РВА «Тріумф», 1997. – 336 с.
340.Грандо О. А. Подорож у минуле медицини / О. А. Грандо; Центральний музей медицини України. – К.: РВА «Тріумф», 1995. – 176 с.
341.Грацианская Н. Л. Василий Петрович Ермаков / Н. Л. Грацианская // Историко-математические исследования. – Вып. IX. – [Под ред. Г. Ф. Рыбкина, А. П. Юшкевича]. – М., 1956. – С. 667-690.
342.Гращенков П. И. Русская медицина и физиология в работах Московского общества испытателей природы / П. И. Гращенков. – М., 1946. – 64 с.
343.Гречишкина О. М. Фонетический метод обучения чтению (из наследия Нежинского Историко-филологического общества) / О. М. Гречишкина // Література та культура Полісся. – Ніжин, 1997. – Вип. 8: Особливості розвитку культури Полісся та її видатні діячі / Відпов. ред. і упорядник Г. В. Самойленко. – С. 101-103.
344.Гречишкіна О. Ніжинське Історико-філологічне товариство (1894-1918) / О. Гречишкіна // Вісті. – 1996. – 16 серпня. – С. 6.
345.Гречишкіна О. М. Історико-філологічне товариство Ніжинського інституту князя Безбородька / О. М. Гречишкіна // VII Всеукраїнська наукова конференція «Історичне краєзнавство в Україні: традиції і сучасність». – К., 1995. – Кн. 1. – С. 28-29.

346.Григорьев А. А. Развитие физико-географической мысли в России (XIX – начало XX в.). Краткий очерк / А. А. Григорьев. – М.: Изд-во АН СССР, 1961. – 91 с.
347.Григорьев А. А. Столетие Всесоюзного географического общества / А. А. Григорьев // Проблемы физической географии. – 1946. – Т. 12. – С. 5-9.
348.Григорьев Д. П. К 130-летию Всероссийского минералогического общества / Д. П. Григорьев // Записки Всероссийского минералогического общества. Вторая серия. – 1946. – Т. 75. – Вып. 3. – С. 161-162.
349.Григорьев Д. П. Минералогическое общество за 130 лет / Д. П. Григорьев // Записки Всероссийского минералогического общества. Вторая серия. – 1947. – Ч. 76. – Вып. 1. – С. 19-22.
350.Григорьев Д. П. Основание Минералогического общества в Петербурге 19 (7) января 1817 г. / Д. П. Григорьев // Записки Всероссийского минералогического общества. Вторая серия. – 1942. – Ч. 71. – Вып. 1-2. – С. 1-8.
351.Григорьев Д. П. Семьдесят пять томов «Записок Всероссийского минералогического общества» / Д. П. Григорьев // Записки Всероссийского минералогического общества. Вторая серия. – 1946. – Т. 75. – Вып. 43. – С. 249-251.
352.Григорьян А. Т. Эволюция механики в России / А. Т. Григорьян. – М.: Наука, 1967. – 168 с.
353.Грицюта О. О. Діяльність Механіко-будівного відділу Київського відділення Російського технічного товариства в складі технічних дорадчих з’їздів інженерів служби тяги та рухомого складу / О. О. Грицюта // Історія української науки на межі тисячоліть: зб. наук. праць. – К., 2008. – Вип. 36. – С. 121-123.
354.Грицюта О. О. Діяльність Механіко-будівного відділу Київського відділення Російського технічного товариства у 1888 р. / О. О. Грицюта // Історія української науки на межі тисячоліть: зб. наук. праць. – 2007. – Вип. 29. – С. 65-72.
355.Грицюта О. О. Механіко-будівний відділ Київського відділення Російського технічного товариства як осередок з досліджень в галузі залізничної техніки на Півдні України у другій пол. XIX ст. / О. О. Грицюта / ОДІСОС: Актуальні проблеми історії, археології та етнології: зб. наук. праць. – Одеса, 2009. – С. 97-104.

356.Грицюта О. О. Причини створення та початковий етап діяльності Механіко-будівного відділу Київського відділення Російського технічного товариства / О. О. Грицюта // Історія української науки на межі тисячоліть: зб. наук. праць. – 2007. – Вип. 30. – С. 58-64.
357.Груша А. М. З історії медицини Чернігівщини / А. М. Груша, М. М. Дуля. – Чернігів, 1999. – 266 с.
358.Груша А. М. Розвиток медицини та фармації на Чернігівщині / А. М. Груша, С. В. Пасталиця, М. М. Дуля. – Чернігів, 2003. – 48 с.
359.Грушевский А. Из жизни украинского кружка 1870-х годов / А. Грушевский // Украинская жизнь. – 1915. – № 11-12. – С. 33-39.
360.Грушевский М. Львовское учёное общество имени Шевченка и его вклад в изучение Южной Руси / М. Грушевский. – СПб., 1904 / Вырезка из журн. «Министерство Народного просвещения». – Ч. СССІ ІІ (1904, № 3), Отд. 3. – С. 117-148.
361.Грушевский М. «Наукове товариство імені Т. Шевченка» и его издания 1905-1909 гг. / М. Грушевский. – СПб., 1912. – 67 с.
362.Грушевский М. С. Позорной памяти / М. С. Грушевский // Украинский Вестник. – 1906. – Ч. 1. – С. 39-41.
363.Грушевський М. Велике діло / М. Грушевський // Україна. – К., 1929. – Кн. 32. – Січень-лютий. – С. 3-9. (Передрук.: Онопрієнко В. Українське наукове товариство: 1907-1921 роки / Валентин Онопрієнко, Олександр Реєнт, Тетяна Щербань; НАН України; Інститут історії України. – К., 1998. – С. 176-189).
364.Грушевський М. Дотеперішній розвій Наукового товариства ім. Шевченка / М. Грушевський // Хроніка НТШ. – Ч. 1. – Львів, 1900. – С. 3-14.
365.Грушевський М. Призабута справа / М. Грушевський // Літературно-Науковий Вісник. – 1911. – Кн. 11. – С. 285-290.
366.Грушевський М. П’ятдесят літ «Исторических песен малорусского народа» Антоновича і Драгоманова / М. Грушевський // Україна. – 1924. – № 2-4. – С. 97-109.
367.Грушевський М. С. Ганебній пам’яті / М. С. Грушевський // Україна. – 1926. – № 4. – С. 21-26.
368.Грушевський М. С. Три академії / М. С. Грушевський // Київські збірники історії й археології, побуту й мистецтва. – К., 1931. – Т. 1. – С. 2-14 (Передрук.: Український історик. – 1983. – № 2-4. – С. 135-148).
369.Грушевський М. Українське наукове товариство в Київі й його наукове видавництво / М. Грушевський // Записки

Українського наукового товариства в Києві. – 1908. – Кн. 1. – С. 3-15. (Передрук.: Онопрієнко В. Джерела з історії українського наукового товариства в Києві / Валентин Онопрієнко, Тетяна Щербань; НАН України, Центр досліджень науково-технічного потенціалу та історії науки ім. Г. М. Доброва. – К.: ДП «Інформ-аналіт. агенство», 2008. – С. 109-117).
370. Грушевський О. З життя Київського українського гуртка в 1870–1874 рр. / О. Грушевський // Основа. – 1915. – Кн. 1. – С. 107-112.
371. Грушевський О. Стежки і шляхи української науки / О. Грушевський // Літературно-науковий вісник. – 1918. – № 9. – С. 126-133.
372. Грушевський О. Українське Наукове Товариство в Києві та Історична секція при Всеукраїнській Академії наук в рр. 1914-1923 / О. Грушевський // Україна. – К., 1924. – Кн. 4. – С. 180-188. (Передрук.: Онопрієнко В. Джерела з історії українського наукового товариства в Києві / Валентин Онопрієнко, Тетяна Щербань; НАН України, Центр досліджень науково-технічного потенціалу та історії науки ім. Г. М. Доброва. – К.: ДП «Інформ-аналіт. агенство», 2008. – С. 145-158).
373. Гузенко Ю. І. Миколаївське відділення Імператорського Руського технічного товариства у 90-х рр. XIX ст. / Ю. І. Гузенко // Наукові праці Чорноморського державного університету імені Петра Могили. – Том 48. – 2005. – Випуск 35. Історичні науки. – С. 80-84.
374. Гулевич В. С. Исторический очерк жизни Отделения химии Общества любителей естествознания, антропологии и этнографии. Речь на 360-м заседании Отделения химии (6 марта 1926 г.) / В. С. Гулевич // В кн.: Гулевич В. С. Избранные труды. – М., 1954. – С. 322-328.
375. Гуменюк М. Бібліографічні товариства на Україні / М. Гуменюк // Науково-інформаційний бюлетень Архівного управління УРСР. – 1965. – № 2. – С. 44-49.
376. Гуревич А. О кризисе современной исторической науки / А. Гуревич // Вопросы истории. – 1991. – № 2-3. – С. 1-36.
377. Гуревич А. Я. История и психология / А. Я. Гуревич // Психологический журнал. – 1991. – Т. 12. – № 4. – С. 3-15.
378. Гурьянов В. П. К истории возникновения Московского общества испытателей природы / В. П. Гурьянов // Бюллетень Московского общества испытателей природы. – 1953. – Т. 58. – Вып. 2. – С. 93-96.

379. Гусєв В. Іван Васильович Лучицький – учений, педагог, громадсько-політичний діяч / В. Гусєв, Л. Таран // Історичний журнал. – № 6. – К., 2008. – С. 94-100.
380. Данилевич В. Е. Этнографический музей / В. Е. Данилевич // Ученые общества и вспомогательные учреждения Харьковского университета (1805-1905). – Х., 1911. – С. 133-140.
381. Данилевич В. Е. Этнографический музей Харьковского историко-филологического общества / В. Е. Данилевич. – Х., 1911. – 8 с.
382. Данилов С. Н. Столетие журнала Русского химического общества / С. Н. Данилов // Журнал общей химии. – 1970. – Т. 39. – Вып. 12. – С. 2603-2630.
383. Даревская Е. М. Изучение Монголии Троицкосавско-кяхтинским отделением Русского географического общества / Е. М. Даревская // Труды Кяхтинского музея краеведения и Кяхтинского отделения Географического общества СССР. – 1961. – Т. 18. – С. 60-74.
384. Дахия С. А. «Журнал элементарной математики» (1884-1917) / С. А. Дахия // Историко-математические исследования. – Вып. IX. – [Под ред. Г. Ф. Рыбкина, А. П. Юшкевича]. – М., 1956. – С. 537-612.
385. Дашкевич Н. П. 25-летие Исторического общества Нестора-летописца. Речь, произнесенная в торжественном заседании 14 января 1898 г. / Н. П. Дашкевич. – К.: Изд-во тип. ун-та св. Владимира, 1899. – 99 с.
386. Дашкевич Н. П. Историческая записка о возникновении и деятельности Исторического общества Нестора-летописца по январь 1898 г. / Н. П. Дашкевич // Чтения в Историческом обществе Нестора-летописца. – К., 1899. – Кн. 13, отд. I. – С. 17-98.
387. Дашкевич Н. П. Историческое общество Нестора-летописца / Н. П. Дашкевич // Историко-статистические записки об ученых и учебно-вспомогательных учреждениях императорского университета св. Владимира (1834-1884). – К., 1884. – С. 9-28.
388. Дашкевич Н. П. Историческое общество Нестора-летописца в 1881 г. / Н. П. Дашкевич // Киевская старина. – 1882. – № 1. – С. 581-592.
389. Дашкевич Н. П. Общий очерк основания и деятельности Исторического общества Нестора-летописца за истекшие 25 лет его существования, читаемый Н. П. Дашкевичем в торжественном заседании 14 января 1898 г. / Н. П. Дашкевич // ЧИОНЛ. – К., 1899. – Кн. 13, отд. I. – С. 1-16.

390.Дашкевич Я. Р. Стан і напрями джерелознавчих та історіографічних досліджень історії України (друга половина XIX – XX ст.): Доповідь про друков. праці д-ра іст. наук / Я. Р. Дашкевич. – К.: Ін-т української археографії НАН України, 1994. – 52 с.
391.Двадцатилетие Общества научной медицины и гигиены. Юбилейное заседание 8 февраля 1892 года. – Харьков, 1898. – 58 с.
392.25-летие Туркестанского отдела Русского географического общества // Известия Туркестанского отдела Русского географического общества. – 1922. – Т. 15. – С. 3-12.
393.25-ліття Українського лікарського товариства і Медичної громади: зб. статей. – Репр. Видання Наукового Товариства імені Шевченка у Львові 1935 р. – Л.: Галицька видавнича спілка, 2009. – 129 с. – (Нова медична бібліотека; вип. 9).
394.Дей О. І. Сторінки з історії української фольклористики / О. І. Дей. – К.: Наукова думка, 1975. – 271 с.
395.Дейнега В. А. Московское общество испытателей природы (1805-1951) (Краткий очерк) / В. А. Дейнега // Вестник Московского ун-та. – 1952. – № 5. Серия физико-мат. и естеств. наук. – Вып. 3. – С. 159-164.
396.Дейнека І. А. Короткі нариси історії хірургії в Українській РСР / І. А. Дейнека, Ф. С. Мар'єнко. – К.: Здоров'я, 1968. – 254 с.
397.Демуз І. Видавничо-бібліотечна діяльність Лохвицького товариства сільських господарів у кінці XIX – на початку XX ст. / І. Демуз // Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка. Серія: Історія / За заг. ред. проф. І. С. Зуляка. – Тернопіль: Вид-во ТНПУ ім. В. Гнатюка, 2012. – Вип. 2. – С. 43-48.
398.Демуз І. Висвітлення історії сільськогосподарських товариств України кінця XIX – початку XX ст. в дорадянській історіографії / І. Демуз // Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету. – Запоріжжя: ЗНУ, 2012. – Вип. XXXIV. – С. 291-296.
399.Демуз І. Громадсько-санітарна та науково-популяризаторська діяльність медичних товариств України у 1903 р. (за матеріалами річних звітів) / І. Демуз // Наукові записки з української історії: Збірник наукових статей. – Переяслав-Хмельницький: ФОП О. М. Лукашевич, 2013. – Вип. 33. – С. 268-273.

400. Демуз І. Діяльність вечірніх і недільних класів технічного креслення і малювання для дорослих ремісників у 1895-1907 рр. при Миколаївському відділенні Імператорського російського технічного товариства / І. Демуз // Література та культура Полісся. – Вип. 71: Регіональні проблеми розвитку літератури, історії та культури у загальноукраїнському контексті / відп. ред. і упоряд. Г. В. Самойленко. – Ніжин: НДУ ім. М. Гоголя, 2012. – С. 264-273.
401. Демуз І. Діяльність Наукового товариства імені Тараса Шевченка у Львові (кінець XIX – початок XX ст.): сучасна вітчизняна історіографія / І. Демуз // Переяславський літопис: зб. наук. статей / [ред. колегія: Коцур В. П. (голов. ред.) та ін.]. – Переяслав-Хмельницький: ФОП О. М. Лукашевич, 2014. – Вип. 6. – С. 149-174.
402. Демуз І. Діяльність природничих товариств Російської імперії XIX – початку XX ст. у висвітленні радянських дослідників / І. Демуз // Наукові записки. Серія: Історичні науки. – Кіровоград: РВВ КДПУ ім. В. Винниченка, 2014. – Вип. 19. – С. 111-118.
403. Демуз І. Діяльність сільськогосподарських товариств України другої половини XIX – початку XX ст. в сучасних вітчизняних історіографічних студіях / І. Демуз // Наукові записки. Серія: Історичні науки. – Кіровоград: РВВ КДПУ ім. В. Винниченка, 2013. – Вип. 18. – С. 139-146.
404. Демуз І. Значення наукових медичних товариств України другої половини XIX – початку XX ст. у світлі марксистсько-ленінської методології історії / І. Демуз // Наукові записки: [збірник наукових статей] / М-во освіти і науки, молоді та спорту України, Нац. пед. ун-т імені М. П. Драгоманова; укл. Л. Л. Макаренко. – К.: Вид-во НПУ імені М. П. Драгоманова, 2012. – Вип. CVI (106). – Серія педагогічні та історичні науки. – С. 221-231.
405. Демуз І. Історико-філологічне товариство при Інституті князя Безбородька у Ніжині: історіографічний дискурс / І. Демуз // Ніжинська старовина: збірник регіональної історії та пам'яткознавства. Серія «Ніжинознавчі студії» № 10. – К.: Центр пам'яткознавства НАН України і УТОПІК, 2013. – Вип. 15 (18). – С. 117-125.
406. Демуз І. Історичне товариство Нестора-літописця: історіографічні студії дорадянського періоду / І. Демуз // Часопис української історії / За ред. доктора історичних наук, професора А. П. Коцура. – К.: ФОП В. М. Гавришенко, 2013. – Вип. 26. – С. 65-70.

407.Демуз І. Історичне товариство Нестора-літописця: історіографічні студії радянського періоду / І. Демуз // Наукові записки з української історії: Збірник наукових статей. – Переяслав-Хмельницький: ФОП О.М. Лукашевич, 2012. – Вип. 31 (Спецвипуск). – С. 163-169.
408.Демуз І. Історичне товариство Нестора-літописця: сучасний досвід студіювання проблеми / І. Демуз // Переяславський літопис: зб. наук. статей / [ред. колегія: Коцур В. П. (голов. ред.) та ін.]. – Переяслав-Хмельницький: ФОП О. М. Лукашевич, 2014. – Вип. 5. – С. 100-113.
409.Демуз І. Математичні та хімічні наукові товариства України кінця XIX – початку XX ст.: радянський досвід історіографічних напрацювань / І. Демуз // Наукові записки. Серія: Історичні науки. – Кіровоград: РВВ КДПУ ім. В. Винниченка, 2012. – Випуск 17. – С. 207-212.
410.Демуз І. Наукові медичні товариства України другої половини XIX – початку XX ст. у джерелах дорадянського періоду / І. Демуз // Вісник Національного технічного університету «Харківський політехнічний інститут». Збірник наукових праць. Серія Історія науки і техніки. – Харків: НТУ «ХПІ». – 2013. – №33-41.
411.Демуз І. Науково-технічні товариства України кінця XIX – початку XX ст.: історіографія дореволюційного періоду / І. Демуз // Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. Серія «Історія України. Українознавство: історичні та філософські науки». – Харків: ФО Бровін О. В., 2013. – Випуск 16. – С. 23-28.
412.Демуз І. Південно-Західний відділ Російського географічного товариства: провінційний осередок чи потужне наукове об’єднання? (Історіографія проблеми) / І. Демуз // Література та культура Полісся. – Вип. 73. Серія «Історичні науки». – № 1 / відп. ред. і упоряд. Г. В. Самойленко. – Ніжин: НДУ ім. М. Гоголя, 2013. – С. 210-223.
413.Демуз І. Сільськогосподарські товариства України другої половини XIX – початку XX ст.: досвід історіографічних напрацювань сучасної вітчизняної науки / І. Демуз // Сіверянський літопис: Всеукраїнський науковий журнал. – Чернігів: ФОП Лозовий В. М., 2013. – № 1 (109). – С. 76-82.
414.Демуз І. Фізичні наукові товариства України кінця XIX – початку XX ст.: досвід студіювання проблеми / І. Демуз // Наукові записки з української історії: Збірник наукових статей. – Переяслав-Хмельницький: ФОП О.М. Лукашевич, 2012. – Вип. 32. – С. 231-237.

415. Демуз І. Церковно-археологічні товариства і установи України XIX – початку XX ст.: сучасна вітчизняна історіографія / І. Демуз // Література та культура Полісся. – Вип. 76. Серія «Історичні науки». – № 2 / відп. ред. і упоряд. Г. В. Самойленко. – Ніжин: НДУ ім. М. Гоголя, 2014. – С. 90-106.
416. Демченко Т. П. Діяльність Київського відділення Російського технічного товариства (1870-1914) / Т. П. Демченко // УІЖ. – 1981. – № 9. – С. 78-81.
417. Демченко Т. П. До історії підготовки технічних кадрів для цукрової промисловості в дореволюційний період в Росії / Т. П. Демченко // Нарис з історії природознавства і техніки. – К., 1982. – Вип. 28. – С. 87-92.
418. Демченко Т. П. Мережа освітніх закладів, створених на Україні відділеннями Російського технічного товариства / Т. П. Демченко // Історичні дослідження. Вітчизняна історія. – К., 1982. – Вип. 8. – С. 99-107.
419. Денисенко Г. Г. Діяльність громадських організацій та наукових товариств на початку XX століття по дослідженню пам'яток воєнної історії / Г. Г. Денисенко // Історія України. Маловідомі імена, події, факти: зб. ст. – К. – 2005. – Вип. 30. – С. 29-44.
420. Дерлеменко В. З історії діяльності Вільного економічного товариства по розповсюдженню сільськогосподарських знань в Україні (1765-1919 рр.) / Віталій Дерлеменко // Історія української науки на межі тисячоліть: Зб. наук. праць / Відп. ред. О. Я. Пилипчук. – Вип. 9. – К., 2002. – С. 83-92.
421. Деятельность комиссии Историко-филологического общества при институте князя Безбородко в Нежине по собиранию археологических и этнографических сведений и предметов в пределах Черниговской губернии к подготовке к XII-му Археологическому съезду // Киевская старина. – 1901. – № 6. – Археологическая летопись. – С. 199-200.
422. Дзюба О. М. До питання до видання джерел з історії української культури / О. М. Дзюба // Українська археографія: сучасний стан та перспективи розвитку: Тези доповідей республіканської наради. – К., 1988. – С. 102-103.
423. Дмитриев С. С. Возникновение сельскохозяйственных выставок в России / С. С. Дмитриев // Вопросы истории сельского хозяйства, крестьянства и революционного движения в России. – М., 1961. – С. 172-180.
424. До 100-річчя Ніжинського Історико-філологічного товариства: Тези і матеріали конференції Історико-

краєзнавчого товариства (25-27 травня, 1994). – Ніжин, 1994. – 111 с.
425. Добровольский В. А. Математика в Киевском политехническом институте за 50 лет (1898-1948) / В. А. Добровольский // Вопросы истории физико-математических наук. Материалы конференции, (Москва, 25 мая – 2 июня 1960 г.). – М.: Высшая школа, 1963. – С. 61-65.
426. Добровольський В. О. Діяльність Київської математичної школи в дожовтневий період. 1908-1917 рр. / В. О. Добровольський // Нариси з історії техніки і природознавства. – 1962. – Вип. 1. – С. 131-144.
427. Добровольський В. О. Роботи з історії математики на Україні за 110 років. 1850-1860 / В. О. Добровольський, В. В. Кокек // Історико-математичний збірник. – 1963. – № 4. – С. 10-36.
428. Довгопол В. Джерелознавство історії Української РСР / В. Довгопол, М. Литвиненко, Р. Лях. – К., 1986. – 239 с.
429. Довженко И. Т. Сельскохозяйственные общества дореволюционной России, их особенности и размещение / И. Т. Довженко // Историческая география России XII – начала XX в.: Сб. ст. к 70-летию проф. А. Г. Бескровного / Ред. кол. А. Л. Нарочницкий. – М, 1975. – С. 207-216.
430. Довжук І. В. Інженерно-технічна інтелігенція у розвитку важкої промисловості Півдня України (друга половина XIX – початок XX ст.): монографія / І. В. Довжук, І. В. Симоненко; Східноукраїнський національний ун-т ім. В. Даля. – Луганськ, 2013. – 180 с.
431. Довнар-Запольский М. Обзор деятельности губернских архивных комиссий 1896-1898 гг. / М. Довнар-Запольский // Труды III Археологического съезда. – М., 1902. – Т. II. – С. 90-99.
432. Донцова З. Н. Некоторые итоги научной деятельности Туркестанского отдела Русского географического общества в дореволюционный период (1897-1917 гг.) / З. Н. Донцова // Труды Среднеаз. ун-та. – 1952. – Вып. 31. Географические науки. – Кн. 3. – С. 33-48.
433. Донцова З. Н. Страницы из истории Туркестанского отдела Русского географического общества. (К 60-летию Узбекского филиала Всесоюзного географического общества) / З. Н. Донцова // Известия Узбекского филиала Географического общества СССР. – 1957. – Т. 3. – С. 39-50.

434.Дорошенко В. Наукове товариство імени Шевченка у Львові (1873-182-1912 рр.) / Володимир Дорошенко. – К.; Львів, 1913. – 88 с.
435.Дорошенко В. Огнище української науки – Наукове товариство ім. Шевченка / В. Дорошенко. – Нью-Йорк – Філадельфія, 1951. – 147 с.
436.Дорошенко В. Украинская Академия наук / В. Дорошенко // Украинская жизнь. – 1912. – № 10. – С. 23-28.
437.Дорошенко Д. І. Огляд української історіографії / Д. І. Дорошенко. – К., 1996. – 254 с.
438.Дорошенко Д. Украинское учёное общество в Киеве / Д. Дорошенко // Украинская жизнь. – 1913. – № 3. – С. 45-53. (Передрук.: Онопрієнко В. Джерела з історії українського наукового товариства в Києві / Валентин Онопрієнко, Тетяна Щербань; НАН України, Центр досліджень науково-технічного потенціалу та історії науки ім. Г. М. Доброва. – К.: ДП «Інформ-аналіт. агенство», 2008. – С. 123-130).
439.Дорошенко Ю. О. До історії Київського правничого (юридичного) товариства / Ю. О. Дорошенко // Часопис Київського університету права. – К., 2003. – № 2. – С. 81-89.
440.Дорошенко Ю. О. Київське правниче товариство (1877-1919 рр.): наукові досягнення, ідеї, концепції / Ю. О. Дорошенко // Держава і право. Юридичні і політичні науки: Зб. наук. пр. – 2006. – Вип. 33. – С. 61-66.
441.Досягнення охорони здоров'я в Українській РСР / Гол. ред. П. Л. Шупик; ред.: В. Д. Братусь, К. Ф. Дупленко. – К.: Державне медичне видавництво УРСР, 1958. – 726 с.
442.Дояренко А. Г. Из агрономического прошлого / А. Г. Дояренко. – М.: Сельхозгиз, 1958. – 207 с.
443.Дояренко А. Г. Роль опытного дела в системе государственного строительства. Избр. соч. / А. Г. Дояренко. – М., 1926. – Т. 1. – 345 с.
444.Дубянский В. А. Работы Русского географического общества по изучению сыпучих песков / В. А. Дубянский // Вопросы географии. – 1947. – Сб. 3. – С. 137-168.
445.Дядиченко В. А. Розвиток історичної науки в Українській РСР / В. А. Дядиченко, Ф. Є. Лось, В. Г. Сарбей. – К.: Наук. думка, 1970. – 80 с.
446.Дяченко С. С. До заснування в Києві Общества для борьбы с заразными болезнями / С. С. Дяченко // Мікробіологічний журнал. – 1976. – Т. 38. – Вип. 6. – С. 786-791.
447.Дьяков В. А. О возникновении, составе и деятельности Русского военно-исторического общества (1907-1917) / В. А. Дьяков // Проблемы истории общественного движения и историографии. – М., 1971. – С. 275-288.

448.Едиційна археографія в Україні у XIX-XX ст.: Плани, проекти, програми видань / АН України; Археографічна комісія. Інститут української археографії. Упоряд. О. Журба та ін. – К., 1993. – (Проблеми едиційної та камеральної археографії: історія, теорія, методика; Вип. 15).
449.Елина О. Ю. Местные сельскохозяйственные общества: на пути к аграрной модернизации России / О. Ю. Елина // Историко-биологические исследования. – 2012. – Т. 4. – № 3. – С. 34-63.
450.Елина О. Ю. Опытные сельскохозяйственные станции Российской империи: тенденции развития на рубеже XIX–XX вв. / О. Ю. Елина, В. С. Савчук // Вестник Днепропетровского университета. – 1998. – Вып. 4. – С. 96-110.
451.Елина О. Ю. От царских садов до советских полей. История сельскохозяйтвенных опытных учреждений, XVIII – 20-е годы XX в.: в 2 т. / О. Ю. Елина. – М.: Эгмонт Россия, 2008. – Т. 1. – 479 с.; – Т. 2. – 487 с.
452.Елина О. Ю. Полтавская опытная станция в контексте истории сельскохозяйственных учреждений России и Украины / О. Ю. Елина // Історія освіти, науки і техніки в Україні: Матеріали 5-ої конференції. – К., 2009. – С. 75-78.
453.Елина О. Ю. Сельскохозяйственные общества России, 1765-1920-е годы: вклад в развитие агрономии / О. Ю. Елина // Российская история. – 2011. – № 2 (март-апрель). – С. 27-45.
454.Енкен Б. К. Развитие опытного дела в России и его современное положение. Полтавское общество сельского хозяйства / Б. К. Енкен. – Полтава, 1912. – 52 с.
455.Есаков В. А. География в университетах России в 60-80-е годы XIX в. Борьба за создание кафедр географии / В. А. Есаков // Труды Института истории естествознания и техники АН СССР. – 1959. – Т. 27. – С. 44-66.
456.Житецький Г. Олександр Олександрович Руссов / Г. Житецький // Україна. – 1926. – № 1. – С. 182-186.
457.Житецький Г. П. Південно-Західний Відділ Географічного Товариства у Києві / Г. П. Житецький // Україна. – 1927. – № 5. – С. 31-36.
458.Житецький І. Заходи коло організації історичного товариства в Київі / І. Житецький // Україна. – 1929. – Січень-лютий. – С. 23-30.
459.Житомирщина на зламі тисячоліть: Науковий збірник «Велика Волинь»: Праці Житомирського науково-краєзнавчого товариства дослідників Волині. – Т. 21 / Відп. редактор М. Ю. Костриця. – Житомир: М.А.К., 2000. – 390 с.

460. Жук А. П. Развитие общественно-медицинской мысли в России в 60-70 гг. XIX в. / А. П. Жук. – М.: Медгиз, 1963. – 382 с.
461. Жуков И. И. К восьмидесятилетию «Журнала Русского химического общества» (1869-1949) / И. И. Жуков, А. И. Захарова // Журнал общей химии. – 1949. – Т. 19. – Вып. 2. – С. 205-209.
462. Журба О. І. Археографічна діяльність Катеринославської ученої архівної комісії / О. І. Журба, С. В. Абросимова // Український археографічний щорічник. – 1992. – Вип. 1. – С. 34-46.
463. Журба О. І. Київська археографічна комісія 1843-1921: Нарис історії і діяльності / О. І. Журба. – К.: Наукова думка, 1993. – 184 с.
464. Журба О. І. Становлення української археографії: люди, ідеї, інституції / О. І. Журба; А. Г. Болебрух (наук. ред.); Дніпропетровський національний університет. – Дніпропетровськ: Вид. ДНУ, 2003. – 314 с.
465. З історії київської української громади. Промова Павла Житецького на Шевченкових роковинах // Записки НТШ. – 1913. – Т. CXVI. – Кн. IV. – С. 177-189.
466. З історії Наукового товариства імені Шевченка: Зб. доп. і повідомл. наук. сесій і конф. НТШ у Львові. – Л., 1997. – 321с. – (Праці сесій, конференцій, симпозіумів, круглих столі НТШ / Наукове товариство ім. Шевченка у Львові; Т. 10).
467. Завадская К. М. 100-летний юбилей Всесоюзного географического общества и II Всесоюзный географический съезд / К. М. Завадская // Вестник Академии Наук СССР. – 1947. – № 4. – С. 26-30.
468. Завальнюк О. М. Кам'янець-Подільський: історико-популярний нарис / О. М. Завальнюк, О. Б. Комарніцький; Громадська організація «Партія відродження Кам'янця-Подільського». – Кам'янець-Подільський: Абетка-НОВА, 2001. – 119 с.
469. Завальнюк О. М. Українське наукове товариство і творення національної університетської освіти (1917-1920 рр.) / О. М. Завальнюк // УІЖ. – 2008. – № 5. – С. 112-121.
470. Завальнюк О. О. Деякі відомості про діяльність мережі дослідних полів Всеросійського Товариства Цукрозаводчиків на Київщині / О. О. Завальнюк // Бюлетень Центральної наукової сільськогосподарської бібліотеки УААН. – Вип. 2 (2) / Центральна наукова сільськогосподарська бібліотека УААН. – К., 2001. – С. 95-103.

471.Завальнюк О. О. Зародження і розвиток сільськогосподарської дослідної справи на Київщині під впливом соціально-економічних та політичних чинників / О. О. Завальнюк // Історія української науки на межі тисячоліть: Зб. наук. праць / Відп. редактор О. Я. Пилипчук. – К., 2002. – Вип. 7. – С. 75-82.
472.Завитневич В. З. О кресте, которым преподобный игумен Сергий благословил великого князя Дмитрия Ивановича Донского на борьбу с Мамаем, 1380 года / В. З. Завитневич // ТКДА. – 1889. – № 1. – С.13-131.
473.Загородній В. В. Наукова і практична діяльність Товариства київських лікарів / В. В. Загородній, В. Т. Нековаль // Історія утворення і становлення Товариства київських лікарів (до 170-ї річниці Товариства київських лікарів): матеріали конф. – К., 2010. – С. 9-21.
474.Зайкевич А. Е. Опытные поля (Харьковского сельскохозяйственного общества за 1881-1888 гг.). Краткий отчёт о результатах, полученных на опытных полях Харьковского сельскохозяйственного общества за период их деятельности с 1881 по 1888 годы / А. Е. Зайкевич. – Х., 1888. – С. 79.
475.Зайкевич А. Е. Отчёты Харьковскому сельскохозяйственному обществу о работах на опытных полях (1881-1890) / А. Е. Зайкевич. – Х., 1890. – С. 2-43.
476.Зайцева З. І. «Записки Наукового товариства ім. Т.Г. Шевченка»: започаткування та шлях до академічного стандарту (1892–1914 рр.) / З. І. Зайцева // УІЖ. – 2004. – № 2. – С. 104-112.
477.Зайцева З. І. «Записки Наукового товариства ім. Шевченка»: започаткування та шлях до академічного стандарту (1892–1914 рр.): [Закінч.] / З. І. Зайцева // УІЖ. – 2004. – № 5. – С. 122-134.
478.Зайцева З. І. Іван Франко та академізація Наукового товариства імені Шевченка: статутні аспекти проблеми / З. І. Зайцева // Проблеми історії України XIX – початку XX ст. – 2007. – Вип. 13. – С. 30-41.
479.Зайцева З. І. Історична секція Українського наукового товариства до Першої світової війни: методологічний та інституційний контексти діяльності / З. І. Зайцева // Науковий вісник Чернівецького університету: Збірник наукових праць. Вип. 123-124. Історія. Політичні науки. Міжнародні відносини. – Чернівці: Рута, 2002. – С. 301-311.
480.Зайцева З. І. Мирон Кордуба й українські наукові товариства / З. І. Зайцева // УІЖ. – 2002. – № 6. – С. 108-122.

481. Зайцева З. І. Наукові комісії НТШ: статус та напрями діяльності до початку Першої світової війни (1896–1914 рр.) / З. І. Зайцева // Проблеми історії України XIX – початку XX ст. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2003. – Вип. 6. – С. 270-279.
482. Зайцева З. Наукові товариства як інституції української науки другої половини XIX – початку XX ст. / Зінаїда Зайцева // Питання історії, історіографії, джерелознавства та архівознавства центральної та східної Європи: Зб. наук. праць. – Вип. 1. – К.; Чернівці, 1997. – С. 66-78.
483. Зайцева З. Приват-доцентство і проблеми українознавства в університетських курсах на зламі XIX – XX ст. / Зінаїда Зайцева // Четвертий міжнародний конгрес українців (26-29 серпня 1999 р.): Доповіді та повідомлення. Історія. – Ч. 2: XX століття. – Одеса; Київ; Львів, 1999. – С. 157-163.
484. Зайцева З. І. Секції Наукового товариства ім. Шевченка: створення та початковий період діяльності (1893 – 1898 рр.) / З. І. Зайцева // Україна XX ст.: культура, ідеологія, політика. – К.: Інститут історії НАН України; Відп. ред. В. М. Даниленко. – 2002. – Вип. 6. – С. 48-60.
485. Зайцева З. І. Українське наукове товариство в контексті інституційних процесів в українській науці початку XX ст. / З. І. Зайцева // Україна XX ст.: культура, ідеологія, політика. Зб. статей. – К.: Інститут історії України НАН України. – 2001. – Вип. 4. – С. 124-137.
486. Зайцева З. І. Український науковий рух: інституціональні аспекти розвитку (кінець XIX – початок XX ст.): Монографія / З. І. Зайцева. – К.: КНЕУ, 2006. – 368 с.
487. Зайцева Л. Л. Первая радиологическая лаборатория в России / Л. Л. Зайцева // Труды Института истории естествознания и техники АН СССР. – 1957. – Т. 19. – С. 197-218.
488. Залкинд Н. Г. Петербургские антропологические общества конца XIX столетия и их роль в развитии науки о человеке в России / Н. Г. Залкинд // Вопросы антропологии. – 1967. – Вып. 25. – С. 147-156.
489. Замлинський В. О. З високою місією // Київський університет імені Тараса Шевченка: Сторінки історії і сьогодення / В. О. Замлинський. – К., 1994. – С. 39.
490. Заремба С. Церковно-історичне та археологічне товариство в Києві / С. Заремба // Київська старовина. – 1995. – № 1. – С. 82-89.
491. Заремба С. З. Українське пам’яткознавство: історія, теорія, сучасність / С. З. Заремба. – К.: «Логос», 1995. – 447 с.
492. Зашкільняк Л. Методологія історії від давнини до

сучасності / Л. Зашкільняк. – Львів: Львівський держ. ун-т ім. І. Франка, 1999. – 224 с.
493.Звідомлення Першого (історично-філологічного) Відділу за 1923 р.: історичне товариство Нестора-літописця // Записки історично-філологічного відділу УАН. – К., 1924. – Кн. IV. – С. 297.
494.Звонкова Г. Л. Наукові та технічні товариства Харкова в XIX – на початку XX ст. / Г. Л. Звонкова // Нарис з історії природознавства і техніки. – К.: Центр досліджень науково-технічного потенціалу та історії науки ім. Г. М. Доброва НАН України, 2002. – № 44. – С. 155-164.
495.Земський Ю. С. Подільський єпархіальний історико-статистичний Комітет (становлення та діяльність) / Ю. С. Земський. – Хмельницький, 1997. – 26 с.
496.Иванов Е. И. Общество наук при Харьковском университете (1812-1829 гг.) / Е. И. Иванов. – Х., 1911. – 32 с.
497.Иванов Е. М. Харьковский Исторический архив / Е. М. Иванов // Сборник Харьковского историко-филологического общества. – Х., 1905. – Т. 14. – С. 75-108.
498.Игнатович-Завилейский В. В. Предложение об организации при Киевском обществе естествоиспытателей общедоступных курсов естествознания / В. В. Игнатович-Завилейский // Записки Киевского общества естествоиспытателей. – 1898. XV, вып. 2. – Протоколы. – С. XXII-XXIII.
499.Из истории научных обществ страны // Экономика и организация промышленного производства. Новосибирск. – 1983. – № 7. – С. 167-168.
500.Из истории отечественной биологии XVIII-XIX веков [Сб. статей. Ред. Х. С. Коштоянц и С. Л. Соболь]. – М.: Изд-во Академия наук СССР, 1953. – 400 с.
501.Из истории отечественной химии. Роль ученых Харьковского университета в развитии химической науки. (Сб. статей). – Х.: Изд-во Харьковского ун-та, 1952. – 324 с.
502.Из истории развития физико-математических наук: Сб. научн. трудов / Редкол.: А. Н. Боголюбов (отв. ред.) и др. – К.: Наукова думка, 1981. – 145 с.
503.Известия ТУАК. – 1912. – № 48. – С. 255-281.
504.Иконников В. Опыт русской историографии / В. Иконников. – К., 1891. – Т. 1. – Кн. 1. – 882 с.+CCXXII.
505.Иконников В. Опыт русской историографии / В. Иконников. – К., 1892. – Т. 1. – Кн. 2. – С. 883-1539+CCCLXXI.
506.Ильевич С. В. Очерк истории свеклосахарного производства в Украине: люди, события, факты / С. И. Ильевич; под ред Н. В. Роика. – Нежин: Аспект-Полиграф, 2007. – 237 с.

507. Инженеры Крыма: к 140-летию создания первого научно-технического общества / А. С. Слепокуров (сост.); Творческий союз научных и инженерных объединений (обществ) Крыма. – Симферополь, 2006. – 86 с.
508. Ипатова Н. Н. Эволюционное учение в Московском обществе испытателей природы. 1806-1916 гг. / Н. Н. Ипатова // В кн.: Материалы годичной конференции Ленинградского отделения Советского национального объединения историков естествознания и техники, 1968. – Л., 1968. – С. 72-73.
509. Историко-статистические записки об учёных и учебно-вспомогательных учреждениях университета св. Владимира / Под ред. В. С. Иконникова. – К., 1884. – 416 с.
510. Исторический обзор пятидесятилетней деятельности Императорского Общества сельского хозяйства Южной России с 1828 по 1878 год / Сост. секретарём Общества М. П. Боровским. – Одесса: Тип. П. Францева, 1878. – X, 275, 76 с.
511. Исторический очерк Лохвицкого Общества сельских хозяев. – Полтава: Электр. тип. Г. И. Маркевича, 1911. – Ч. 1: Деятельность Общества в первые 25 лет (1886-1911 гг.). – 1911. – 144 с.
512. История биологии с древнейших времён до наших дней / Редкол.: Л. Я. Бляхер и др. – Т. 1: История биологии с древнейших времён до начала XX века / Под ред. С. Р. Микулинского. – М.: Наука, 1972. – 563 с.
513. История естествознания в России. В 3-х т. – М.: Изд-во Академия наук СССР, 1962. – Т. 3: Геолого-географические и биологические науки / Под ред. Л. Я. Бляхера и др. – 1962. – 603 с.
514. История и методология естественных наук. Сборник / Ред. кол.: проф. Д. И. Гордеев (предс. и глав. ред.) и др. – М.: Издательство Московского университета, 1965. – Вып. 3: Физика / Ред. проф. А. Х. Хргиан. – 1965. – 328 с.
515. История и методология естественных наук. Сборник / Ред. кол.: проф. Д. И. Гордеев (предс. и глав. ред.) и др. – М.: Издательство Московского университета, 1966. – Вып. 4: Астрономия, механика и физика (Материалы конференции 27 мая – 1 июня 1963 г.). – 1966. – 330 с.
516. История и методология естественных наук. Сборник / Ред. кол.: проф. Д. И. Гордеев (предс. и глав. ред.) и др. – М.: Издательство Московского университета, 1963. – Вып. 2: Физика / Ред. чл.-кор. АН СССР проф. А. С. Предводителев. – 1963. – 333 с.

517.История Императорского Вольного Экономического Общества с 1765 до 1865 года / Сост. А. И. Ходнев. – СПб.: Тип. Т-ва «Общественная польза», 1865. – 667 с.
518. История Киева: В 3 т. 4 кн. / Гл. ред. Ю. Ю. Кондуфор. – К., 1983. – Т. 2: Киев периода позднего феодализма и капитализма. – С. 264-265.
519.История механики с конца XVIII века до середины XX века / Ред.-сост. Н. М. Меркулова, М. М. Рожанская; под общ. ред. А. Г. Григорьяна, И. Б. Погребысского. – М.: Наука, 1972. – 414 с.
520.История отечественной математики: в 4 т. / Гл. ред. И. З. Штокало (отв. ред.) и др.; АН СССР, Ин-т истории естествознания и техники; АН УССР, Сектор истории техники и естествознания Ин-та истории. – К.: б. и., 1966. – Т. 2: 1801-1917 / И. З. Штокало (отв. ред.) и др. – К., 1967. – 616 с.
521.История полувековой деятельности Императорского Российского Географического Общества. Составитель П.П. Семенов. – СПб., 1896.
522.История Украинской ССР: В 10 т. – К., 1983. – Т. 4.
523.История Украинской ССР: В 10 т. – К., 1983. – Т. 5.
524.Ищенко И. Н. Взаимосвязи и пути развития хирургических школ России и Украины / И. Н. Ищенко // Врачебное дело. – 1954. – № 5. – С. 40-416.
525.Іваненко В. В. Очищення правдою: Відома і невідома Україна в об’єктиві історії XX сторіччя / Іваненко В. В., Голуб А. І., Удод О. А. – К.: Генеза, 1997. – 206 с.
526.Іваник С. Участь українських філософів в науковій діяльності польського філософського товариства у 1910 – 1939 рр. (у межах досліджень Львівської філософської школи) / С. Іваник // Вісник Національного університету «Львівська політехніка». – 2010. – № 661. – С. 119-126.
527.Іванців В. Товариство дослідників Волині та його вклад в розвиток природничих наук / В. Іванців. – Луцьк, 1994. – 318 с.
528.Іванців В. В. Зоологічні дослідження в Товаристві дослідників Волині (1900-1920) / В. В. Іванців // Науковий вісник ВДУ. Серія «Біологія». – 1999. – № 4. – С. 145-147.
529.Іванців В. В. Основні напрямки природничо-географічних досліджень Товариства дослідників Волині / В. В. Іванців // Матеріали V наукової конференції молодих вчених-наукознавців та істориків науки. – К., 1994. – С. 61-63.
530.Іванців В. В. Про наукову діяльність А. В. Ксенжопольського у «Товаристві дослідників Волині» / В. В. Іванців // Матеріали

міжнародної наукової конференції «Волинь і Волинське зарубіжжя». – Луцьк, 1994. – С. 76-79.
531. Іванців В. В. Роль Київського товариства дослідників природи у вивченні фауни Волині (1867-1900) / В. В. Іванців // Вісник Дніпропетровського університету. Серія «Історія і філософія науки і техніки». – 2000. – Випуск 6. – С. 57-61.
532. Іванців В. В. Товариство дослідників Волині та його роль у вивченні природи регіону / В. В. Іванців // Наука та наукознавство. – 2000. – № 1-2. – С. 124-129.
533. Іванюта І. Діяльність Володимира Гнатюка в Науковому товаристві ім. Шевченка / Ігор Іванюта // Наукові записки Тернопільського державного педагогічного університету ім. В. Гнатюка / ред.: М. Алексієвець. – Т., 2001. – С. 237-245. – (Історія; Вип. 12).
534. Ісаєвич Я. Д. Українська археографія в XVI-XVIII ст. / Я. Д. Ісаєвич // Історичні джерела та їх використання. – К., 1964. – Вип. 1. – С. 174-187.
535. Історично-культурна спадщина Херсонського краю: Тези доповідей на наукових читаннях 17-18 жовтня 1994 р. / В. М. Асламов (відп. ред.); Херсонський краєзнавчий музей. – Херсон, 1994. – 56 с.
536. Історія Київського університету. 1834-1859. (До 125-річчя з дня заснування). – К.: Вид-во Київ. ун-ту, 1959. – 629 с.
537. Історія Київського університету: монографія / І. В. Верба, О. В. Вербовий, Т. Ю. Горбань та ін.; кер. авт. кол. В. Ф. Колесник. – К.: Видавничо-поліграфічний центр «Київський університет», 2014. – 895 с.
538. Історія міст і сіл Української РСР у 26-ти томах // Чернігівська область / О. І. Дериколенко (гол. ред.) та ін. – К.: УРЕ, 1972.
539. Історія Наукового товариства ім. Шевченка: З нагоди 75-річчя його заснування 1873-1948. – Нью-Йорк – Мюнхен, 1949. – 51 с.
540. Історія Одеського університету (1865-2000) / Л. О. Ануфрієв, С. О. Аппатов, Ю. О. Амброз та ін.; В. А. Сминтина (голов. ред.). – О.: АстроПринт, 2000. – 226 с.
541. Історія Одеського університету за 100 років. 1865-1965 / Відп. ред. О. І. Юрженко. – К.: Вид. КГУ, 1968. – 423 с.
542. Історія освіти, науки і техніки в Україні: Перша конф. молодих вчених та спеціалістів (30 трав. 2002 р.): Тези доп. та повідомл. / ред.: В. А. Вергунов; УААН. Центр. наук. с.-г. б-ка, «Історія освіти, науки і техніки в Україні», конференція молодих вчених та спеціалістів (1; 2002; Київ). – К., 2002. – 142 с.

543.Історія утворення і становлення Товариства київських лікарів (до 170-ї річниці його утворення): матеріали конф. / Національний медичний університет імені О. О. Богомольця МОЗ України; голов. ред.: В. П. Неділько. – К., 2010. – 198 с.
544.К истории медицины на Украине (На материалах западных областей УССР, Закарпатья и Буковины) / Отв. ред. И. Я. Шапиро. – Львов, 1961. – 384 с.
545.К сорокалетию Нижегородского кружка любителей физики и астрономии (1888-1928) // Мироведение. – 1928. – Т. 17. – № 4 (63). – С. 209-210.
546.К 140-летию Русского Технического Общества / В. В. Козырь (сост.). – СПб., 2006. – 31 с.
547.К столетию научно-технических обществ (Материалы для докладов и бесед). – М., 1966. – 29 с. – (Всесоюзный совет научно-технических обществ).
548.Каблуков И. А. Из воспоминаний о химии в Московском университете с семидесятых годов XIX века / И. А. Каблуков // Успехи химии. – 1940. – Т. 9. – Вып. 6. – С.-733.
549.Казанцев А. И. Антропологические исследования Восточно-Сибирского отдела Русского географического общества (ВСОРГО) / А. И. Казанцев // Вопросы антропологии. – 1960. – Вып. 3. – С. 140-148.
550.Казьмирчук Г. Д. Дослідження мовної ситуації в Україні членами Історичного товариства Нестора-літописця на межі XIX-XX ст. / Г. Д. Казьмирчук, Л. В. Губицький // Вісник. Історія / ред.: А. Г. Слюсаренко; Київський національний університет імені Тараса Шевченка. – К., 2001. – Вип. 54. – С. 18-23.
551.Калакура Я. С. Історичні засади українознавства / Я. С. Калакура. – К., 2007. – 381 с.
552.Калакура Я. С. Українознавче дослідження: теорія та методологія / Я. С. Калакура. – К.; Тернопіль: Джура, 2012. – 292 с.
553.Капица П. Л. Столетие «Журнала экспериментальной и теоретической физики» и роль журналов в развитии науки / П. Л. Капица // Успехи физических наук. – 1973. – Т. 111. – Вып. 3. – С. 535-543.
554.Капраль М. Археографічна діяльність Михайла Грушевського у львівський період життя (1894-1914) / М. Капраль // Михайло Грушевський і українська історична наука: Мат. наук. конференцій, присвячених Михайлові Грушевському. – Л.: Ін-т історичних досліджень Львівського держ. ун-ту ім. І. Франка; Ін-т української археографії та джерелознавства ім. М. Грушевського НАН України, 1999. – С. 172-176.

555. Капраль М. Археографічна комісія Наукового товариства ім. Шевченка у Львові (Нарис історії діяльності) / М. Капраль // Український археографічний щорічник. Нова серія. – К.: НАН України. Ін-т української археографії та джерелознавства ім. М. Грушевського НАН України, 1999. – Вип. 3/4. – С. 56-76.
556. Каргер М. К. Древний Киев / М. К. Каргер. – М.; Л., 1958. – Т. 2. – С. 46-47.
557. Касаткин С. Н. Анатомы Украины / С. Н. Касаткин, В. С. Сперанский // Архив анатомии, гистологии и эмбриологии. – 1955. – Т. 32. – Вып. 1. – С. 77-82. – (К 300-летию воссоединения Украины с Россией).
558. Касьянов Г. Українська інтелігенція на рубежі XIX – XX століть: Соціально-політичний портрет / Г. Касьянов. – К.: Либідь, 1993. – 176 с.
559. Касьянов Г. В. Українська інтелігенція і національне питання: початок XX ст. / Г. В. Касьянов // Україна XX ст. Культура, ідеологія, політика: Зб. статей. – К., 1993. – С. 6-21.
560. Катренко А. М. Олександр Олександрович Русов (До 120-річчя з дня народження) / А. М. Катренко // Український історичний журнал. – 1967. – № 2. – С. 128-132.
561. Катренко А. М. Українське наукове товариство у Києві / А. М. Катренко, Т. Д. Сусло // Український історичний журнал. – 1967. – № 5. – С. 130-133.
562. Качковська Л. Р. Пам’яткознавча та пам’яткоохоронна діяльність Київського товариства охорони пам’яток старовини і мистецтва на Правобережній Україні / Л. Р. Качковська // Збірник навчально-методичних матеріалів і наукових статей історичного факультету Волинського національного університету ім. Л. Українки. – Вип. 14 / ред.: В. К. Баран. – Луцьк, 2008. – С. 34-40.
563. Квитницкий-Рыжов Ю. Н. К истории обществ врачей в России (из прошлого Киевского общества врачей) / Ю. Н. Квитницкий-Рыжов // Советское здравоохранение, 1958. – № 1. – С. 41-46.
564. Киевлянин. – № 135. – 1972, 11 листопада.
565. Киевское общество сельского хазяйства и сельскохозяйственной промышленности за двадцатипятилетие с 1876 по 1901 год (Краткий очерк) / Сост. Т. Осадчий. – К.: Тип. П. Барского, 1901. – 62 с.
566. Київський університет за 50 років радянської влади. – К., 1967. – С. 67-71.
567. Киприанов А. И. Органическая химия в Киевском

университете за 100 лет / А. И. Киприанов // Украинский химический журнал. – 1954. – Т. 20. – Вып. 2. – С. 128-141.
568. Кириллин В. Д. Из истории первого археологического общества южной России – Харьковского общества наук / В. Д. Кириллин // Вестник древней истории. – М., 1979. – № 4. – С. 209-213.
569. Кирилов М. В. Красноярскому отделу Географического общества СССР 70 лет / М. В. Кирилов // Известия Всесоюзного Географического общества. – 1971. – Т. 103. – Вып. 4. – С. 377-378.
570. Киселёв А. А. Санкт-Петербургское математическое общество в конце XIX в. / А. А. Киселёв // В кн.: Вопросы истории физико-математических наук. Межвузовская конференция. Материалы, (Москва, 25 мая – 2 июня 1960 г.). – М., 1963. – С. 41-42.
571. Кияниця П. Національно-буржуазна легенда про декабристів / П. Кияниця // Україна. – 1932. – № 1-2. – С. 73-92.
572. Клименко І. В. В. П. Науменко і його роль у розвитку українського просвітництва кінця XIX – початку XX ст. (за матеріалами з фондів Інституту рукопису Національної бібліотеки В. І. Вернадського) / І. В. Клименко // Рукописна та книжкова спадщина України. – К., 2000. – Вип. 6. – С. 36-40.
573. Климова К. Воєнно-історичне краєзнавство початку XX ст. / Катерина Климова // Студії з архівної справи та документознавства: Щоріч. – Т. 10 / Ред.: І. Б. Матяш; Державний комітет архівів України, Укр. наук.-дослід. ін-т архівної справи та документознавства. – К., 2003. – С. 42-46.
574. Кобилянський С. Д. Історія медицини Буковини. Цифри і факти / С. Д. Кобилянський, В. П. Пішак, Б. Я. Дробніс. – Чернівці: Медакадемія, 1999. – 248 с.
575. Ковалевский А. О. В собрание Киевского общества естествоиспытателей. Предложение об организации чтения публичных систематических курсов лекций по естествознанию и математике / А. О. Ковалевский, Я. Я. Вальц // Записки Киевского общества естествоиспытателей. – 1870. – I, вып. 2. – Протоколы. – С. 295-298.
576. Коваленко О. Б. Ніжинське історико-філологічне товариство і його внесок у розвиток краєзнавства на Чернігівщині / О. Б. Коваленко // Друга Чернігівська обласна наукова конференція з історичного краєзнавства: Тези доповідей. – Чернігів; Ніжин, 1988. – Вип. II. – С. 97-100.

577.Коваленко О. Б. Розвиток історичного краєзнавства на Чернігівщині у другій половині XIX ст. / О. Б. Коваленко, Г. М. Курас, В. М. Маліневська // Третя Республіканська наукова конференція з історичного краєзнавства: Тези доповідей. – К., 1984. – С. 236-238.
578.Ковалів П. Значення НТШ в історії української науки й наукової і літературної мови / П. Ковалів // Альманах УНС. – 1973. – С. 76-80.
579.Ковальский Н. Источниковедение и археография истории Украины XVI – первой половины XVII в.: В 4 ч. / Н. Ковальский. – Днепропетровск, 1978. – Ч. 2. – 114 с.
580.Ковальский Н. П. Из истории Екатеринославской учёной архивной комиссии (1903-1916 гг.) / Н. П. Ковальский, С. В. Абросимова // Археографический ежегодник за 1988 г. – М., 1989. – С. 52-57.
581.Ковбасюк Г. Д. Минуле та сучасне медицини Білої Церкви / Г. Д. Ковбасюк, О. І. Кононський, В. Г. Ковбасюк. – Біла Церква, 2003. – 224 с.
582.Козлов В. В. 50 лет института / В. В. Козлов; при участии А. И. Феофилова, Н. А. Архангельского и Д. М. Генкина. – М.: Госторгиздат, 1957. – 195 с.
583.Козлов В. В. Всесоюзное химическое общество имени Д. И. Менделеева (1868-1968) / В. В. Козлов; под ред. акад. С. И. Вольфковича. – М.: Наука, 1971. – 563 с.
584.Козлов В. В. Очерки истории химических обществ в СССР / В. В. Козлов; под ред. акад. С. И. Вольфковича. – М.: Изд-во Академии наук СССР, 1958. – 610 с.
585.Козлов В. В. Столетие Всесоюзного химического общества им. Д. И. Менделеева / В. В. Козлов // Журнал Всесоюзного химического общества им. Д. И. Менделеева. – 1968. – Т. 13. – № 5. – С. 482-492.
586.Козлов В. В. Три четверти века Русского химического общества (1869-1944) / В. В. Козлов, А. Н. Лазарев // В кн.: 75 лет периодического закона Д. И. Менделеева и Русского химического общества. – М.; Л., 1947. – С. 117-260.
587.Козлов В. В. Этапы большого пути / В. В. Козлов // Научно-технические общества СССР. – 1968. – № 9. – С. 1-3.
588.Козлов С. А. Сельскохозяйственные общества Европейской России и органы власти в дореформенную эпоху: Из истории взаимоотношений / С. А. Козлов // Российская государственность. – Кострома, 1993. – 4. 1. – С. 80-98.
589.Козлов С. А. 175 лет Московскому обществу сельского

хозяйства: традиции и новации / С. А. Козлов // Науч. тр. Межд. союза экономистов и Вольного экономического общества России. – СПб., 1996. – Т. 3. – С. 232-240.
590. Колесник В. Подільське товариство сільського господарства і сільськогосподарської промисловості. 1896-1918: історичний нарис / Вікторія Колесник; Вінницький обласний краєзнавчий музей, Краєзнавче товариство «Поділля». – Вінниця: Розвиток, 2007. – 159 с.
591. Колесник В. Ф. Писемні джерела з історії України на сторінках журналу «Чтения в историческом Обществе Нестора-летописца» / В. Ф. Колесник, І. І. Смуток // Вісник Київського університету. Історія. – Вип. 34. – К., 1996. – С. 3-10.
592. Колесник І. Мережева модель науки (новий проект української історіографії?) / Ірина Колесник // Ейдос: Альманах теорії та історії історичної науки. – К.: Інститут історії України НАН України, 2009. – Вип. 4. – С. 54-88.
593. Колесник І. Українська історіографія в полі інтелектуальної історії: Modern or Postmodern? / І. Колесник // Ейдос: альманах теорії та історії історичної науки. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2005. – № 1. – С. 227-245.
594. Колесник І. Українська історіографія. Концептуальна історія / Ірина Колесник; Нац. акад. наук України, Ін-т історії України. – К.: Інститут історії України НАН України, 2013. – 565 с.
595. Колесник І. І. Українська історіографія в контексті національного відродження України: спроба періодизації / І. І. Колесник // Історія і теорія історичної науки і освіти // Харківський історичний збірник. – Х., 1995. – Вип. І. – С. 21-52.
596. Колесник М. Вивчення історії південних та західних слов'ян науково-історичними товариствами Лівобережної України (70-ті роки XIX ст. – 30-ті роки XX ст.) / М. Колесник // Рідна школа. – 2003. – № 10. – С. 51-52.
597. Колесник М. Становлення та головні напрямки діяльності Ніжинського Історико-філологічного товариства при інституті князя Безбородька (1894-1919 рр.) / М. Колесник // Сіверянський літопис. – 2001. – № 2. – С. 89-93.
598. Колесник М. П Публікації документів з історії пізньофеодальної Чернігівщини на сторінках «Чтений в Историческом обществе Нестора-летописца» / М. П. Колесник // Перша Чернігівська обласна наукова конференція з історичного краєзнавства: Тези доповідей. – Чернігів, 1985. – С. 86-87.

599. Колесник М. П. Вклад исторического общества Нестора-летописца в археографию истории Украины / М. П. Колесник // Исследования по археографии и источниковедению отечественной истории XVI – XX вв.: Межвуз. сб. науч. трудов. – Вып. 8. – Днепропетровск, 1990. – С. 123-127.
600. Колесник М. П. Внесок науково-історичних товариств Лівобережної України у розвиток вітчизняного слов'янознавства (70-ті роки XIX ст. – 30-ті роки XX ст.) / М. П. Колесник // Київська старовина. – 2004. – № 1. – С. 97-104.
601. Колесник М. П. Історичне товариство Нестора-літописця – основні етапи й напрями діяльності (1872 – 1931 рр.) / М. П. Колесник // УІЖ. – 1989. – № 9. – С. 50-56.
602. Колесник М. П. Історичне товариство Нестора-літописця та його вклад у розвиток історичної науки в Україні / М. П. Колесник // Український історичний журнал. – 1995. – № 5. – С. 28-37.
603. Колесник М. П. Проблемы славяноведения в наследии научно-исторических обществ Левобережной Украины (70-е гг. XIX в. – 30-е гг. XX в.) / М. П. Колесник // Література та культура Полісся. – Ніжин, 2002. – Вип. 18. – С. 110-114.
604. Колесник С. В. Географическое общество в прошлом, настоящем и будущем. Доклад, прочит. 25 мая 1964 г. на IV съезде ГО СССР / С. В. Колесник, И. П. Герасимов // Известия Всесоюзного географического общества. – 1964. – Вып. 4. – С. 284-293.
605. Коломийченко М. И. К истории научного общества хирургов Украинской ССР / М. И. Коломийченко // Клиническая хірургія. – 1971. – № 6. – С. 14-21.
606. Колосов Г. А. Кафедра хирургии Киевского университета / Г. А. Колосов // Вестник хирургии. – 1935. – Т. 37. – С. 105-107.
607. Колосов Ю. Участие русских химиков в работе «Вольного экономического общества» / Ю. Колосов // Учёные записки (Ленингр. гос. орд. Ленина ун-та им. А. А. Жданова). – 1949. – № 117. Сборник студенческих работ, вып. 1. – С. 11-33.
608. Колосовська Н. Д. Екскурсійна діяльність та популяризація науки в Миколаївському товаристві аматорів природи (1908-1917) / Н. Д. Колосовська // Вересень (Миколаїв). – 1996. – № 2. – С. 33-36.

609.Колосовська Н. Д. Миколаївське товариство аматорів природи: організація та напрями діяльності (1908-1917) / Н. Д. Колосовська // Наукові праці Миколаївської філії Національного університету «Києво-Могилянська Академія». Секція «Історичні науки». – Т. 4. – Миколаїв, 1999. – С. 3-22.
610.Колосовська Н. Д. Науково-просвітницька діяльність Миколаївського товариства аматорів природи та його внесок у розвиток природознавства / Н. Д. Колосовська // Гуманізація та гуманітаризація навчання засобами природничо-математичних дисциплін. – Миколаїв, 1994. – С. 13-16.
611.Колосовська Н. Д. Роль Миколаївського товариства аматорів природи у розвитку освіти, науки і культури Півдня України (1908-1917) / Н. Д. Колосовська // Історія української науки на межі тисячоліть. – К., 1999. – С. 142-145.
612.Комаренко Н. Установи історичної науки в Українській РСР (1917-1939 рр.) / Н. Комаренко. – К., 1973.
613.Комарова И. И. Архитектурные общества в России XIX – начала XX вв. / И. И. Комарова // Архитектура СССР. – 1985. – № 5. – С. 108-111.
614.Комарова И. И. Церковно-археологические учреждения и охрана памятников культуры в России конца XIX – начала XX вв. / И. И. Комарова // Археографический ежегодник за 1990. – М.: «Наука», 1992. – С. 83-102.
615.Комишанченко М. П. Михайло Старицький / М. П. Комишанченко. – К., 1968.
616.Коновец А. Ф. Периодическая печать как источник историко-научных исследований (к проблеме реконструкции образа науки) / А. Ф. Коновец // Науковедение и информатика. – 1992. – № 37. – С. 18-27.
617.Коновець О. Ф. Просвітницький рух в Україні / О. Ф. Коновець. – К., 1992. – 286 с.
618.Кононков А. Ф. Московское физическое общество им. П. Н. Лебедева / А. Ф. Кононков // История и методология естественных наук [Сб. статей] / Ред. кол.: проф. Д. И. Гордеев (предс.) и др. – М.: Изд-во Московского ун-та, 1965. – Вып. 3. Физика. – С. 270-272.
619.Конференция по географии Западной Сибири: (К 100-летию Омского отдела Географического общества). – Омск, 1977. – 68 с.
620.Конюшенко Ю. А. Історико-філологічне товариство при Новоросійському університеті: основні етапи і напрями діяльності (1889-1923 рр.) / Ю. А. Конюшенко // УІЖ. – 2009. – № 5. – С. 97-106.

621. Корзун О. В. Дослідна справа в межах діяльності Подільського товариства сільського господарства та сільськогосподарської промисловості (1896–1917 рр.) / О. В. Корзун // Історичні записки: зб. наук. пр. / Східноукр. нац. ун-т ім. В. Даля. – Луганськ, 2008. – Вип. 19. – Ч. 1. – С. 108-117.
622. Корзун О. В. Особливості формування мережі дослідних установ Подільської губернії кінця XIX – початку XX ст. для потреб сільського господарства: з історії становлення та діяльності / О. В. Корзун // Питання історії науки і техніки. – 2009. – № 3. – С. 23-29.
623. Корнева И. И. История археографии в дореволюционной России / И. И. Корнева, Е. М. Тальман, Д. М. Эпштейн. – М., 1969. – С. 223-224.
624. Корнєйчик І. Історія української бібліографії. Дожовтневий період: [нариси] / І. Корнєйчик. – Харків, 1971. – С. 262-265.
625. Корнійчук Л. Я. Суспільно-економічна думка на Україні в 70-х рр. XIX ст. / Л. Я. Корнійчук. – К.: Видавництво КДУ, 1971. – 253 с.
626. Коробченко А. Розвиток ботанічних та зоологічних досліджень в Товаристві дослідників природи при Харківському університеті (1869-1930) / Ангеліна Коробченко // Історія української науки на межі тисячоліть: Зб. наук. праць / Відп. ред. О. Я. Пилипчук. – Вип. 7. – К., 2002. – С. 108-116.
627. Коробченко А. Розвиток зоологічних дисциплін в Товаристві дослідників природи при Харківському університеті (1870-1930) / Ангеліна Коробченко // Історія української науки на межі тисячоліть: Зб. наук. праць / Відп. ред. О. Я. Пилипчук. – Вип. 17. – К., 2004. – С. 80-91.
628. Коробченко А. Становлення та розвиток антидарвінізму в Товаристві дослідників природи при Харківському університеті / Ангеліна Коробченко // Історія української науки на межі тисячоліть: Зб. наук. праць / Відп. ред. О. Я. Пилипчук. – Вип. 14. – К., 2004. – С. 43-53.
629. Коробченко А. Товариство дослідників природи при Харківському університеті та його внесок в розвиток природознавства (друга половина XIX – початок XX ст.) / Ангеліна Коробченко // Історія української науки на межі тисячоліть: Зб. наук. праць / Відп. ред. О. Я. Пилипчук. – Вип. 9. – К., 2002. – С. 109-114.
630. Костомаров В. М. Из деятельности Русского технического общества в области машиностроения / В. М. Костомаров. – М.: Машгиз, 1957. – 180 с.

631.Кострицъ И. Б. О начальном периоде деятельности Картографической комиссии Русского географического общества. 1904-1917 гг. / И. Б. Кострицъ // Известия Всесоюзного географического общества. – 1965. – Вып. 5. – С. 476-480.
632.Костриця М. Ю. Архієпископ Модест Стрельбицький – випускник Кам'янець-Подільської духовної семінарії / М. Ю. Костриця, С. І. Жилюк // Поділля і Волинь у контексті українського національного відродження. – Хмельницький, 1995. – С. 276-278.
633.Костриця М. Ю. Роль Товариства дослідників Волині в організації наукового дослідження Волині (1900-1920 рр.) / М. Ю. Костриця // Урал в мініатюрі: природні багатства Житомирщини, їх вивчення та перспективи використання. – Житомир, 1996. – С. 200-205.
634.Костриця М. Ю. Товариство дослідників Волині: історія, діяльність, постаті / М. Ю. Костриця. – Житомир: М.А.К., 2001. – 360 с.
635.Костюк М. Розвиток мережі сільськогосподарських товариств Черкаського краю та їх просвітницька діяльність на початку ХХ ст. / М. Костюк // Часопис української історії. – Вип. 12. – К., 2009. – С. 43-48.
636.Костюк М. В. Діяльність Умансько-Липовецького сільськогосподарського товариства з популяризації сільськогосподарських знань позашкільним шляхом (початок ХХ ст.) / М. В. Костюк // Український селянин: Зб. наук. праць. – Черкаси, 2006. – Вип. 10. – С. 140 – 143.
637.Костюк М. В. Дослідницька організація Умансько-Липовецького сільськогосподарського товариства початку ХХ ст. / М. В. Костюк // Аграрна наука і освіта ХХІ століття: Матеріали міжнародної наукової конференції. – Умань, 2006. – С. 146-148.
638.Кот Т. П. Економічна платформа газети «Киевский телеграф» / Т. П. Кот // З історії економічної думки на Україні. – К., 1961. – С. 76-97.
639.Котельников И. И. Сельськохозяйственные товарищества России в 1911 году и деятельность их по отчётам за 1910 год / И. И. Котельников. – СПб., 1912. – 220 с.
640.Коцур В. П. Історичні дослідження: упереджені та об'єктивні оцінки (соціальні зміни і політичні процеси в Україні 1920-х – 1930-х рр.: історіографія) / В. П. Коцур. – К.: Наукова думка, 1998. – 506 с.

641. Коцур В. П. О. В. Корчак-Чепурківський (1857-1947 рр.): шлях від земського лікаря до академіка УАН – ВУАН – АН УРСР: монографія / В. П. Коцур, Н. І. Коцур, Л. П. Товкун. – Переяслав-Хмельницький, 2013. – 601 с.
642. Коцур Н. І. Діяльність Комісії народних медичних читань при наукових медичних товариствах (друга половина XIX – початок XX ст.) / Н. І. Коцур // Етнічна історія народів Європи: зб. наук. пр. Київського національного університету імені Тараса Шевченка. – К., 2011. – Вип. 42. – С. 21-38.
643. Коцур Н. І. Наукова та практична діяльність Одеського товариства лікарів у другій половині XIX століття / Н. І. Коцур // Науковий вісник Ізмаїльського державного гуманітарного університету. – Ізмаїл, 2011. – Вип. 30. – С. 95-104.
644. Коцур Н. І. Наукове товариство київських лікарів: становлення та санітарно-протиепідемічна діяльність (друга половина XIX – початок XX ст.) / Н. І. Коцур // Наукові записки з української історії. – Переяслав-Хмельницький, 2011. – Вип. 26. – С. 313-324.
645. Коцур Н. І. Наукові студії професора О. Г. Черняхівського (1869-1939): монографія / Н. І. Коцур, В. В. Галах. – Переяслав-Хмельницький: ФОП Лукашевич О. М., 2014. – 346 с.
646. Коцур Н. І. Становлення і розвиток гігієнічної науки в Україні: шлях крізь епохи і соціальні потрясіння (друга половина XIX – 20-ті рр. XX століття): монографія / Н. І. Коцур. – Корсунь-Шевченківський, 2011. – 726 с.
647. Кочетков А. Н. Русское военно-историческое общество (1907-1914) / А. Н. Кочетков // Военный исторический журнал. – 1965. – № 9. – С. 94-99.
648. Кошель О. М. Між церквою і наукою. Історичний нарис діяльності Подільського церковного історико-археологічного товариства (1865-1920) / О. М. Кошель. – Київ-Кам'янець-Подільський: Центр поділлєзнавства, 1998. – 69 с.
649. Кравець В. П. Білий колір – життєдайний: історія медицини Конотопа / В. П. Кравець, В. В. Сутулін та ін. – Суми: Собор, 2001. – 183 с.
650. Кравець О. М. Південно-західний відділ Російського географічного товариства / О. М. Кравець // Народна творчість та етнографія. – 1973. – № 2. – С. 60-66.
651. Кравчук М. Математика та математики в Київському університеті за сто років (1834-1934) / М. Кравчук // В кн.:

Розвиток науки в Київському університеті за сто років (1834-1934). – К., 1935. – С. 22-33.
652. Крайній К. Історики Києво-Печерської Лаври XIX – початку XX століть / К. Крайній. – К.: Університетське вид-во «Пульсари», 2000. – 240 с.
653. Крайній К. К. Діяльність Київського Церковно-історичного та археологічного товариства з дослідження давньоруських християнських пам'яток Києва / К. К. Крайній. – К.: Логос, 2004. – 19 с.
654. Крайній К. К. Дослідження українських пам'яток церковної давнини членами Київського Церковно-археологічного товариства / К. К. Крайній // Історія релігій в Україні. Матеріали VIII міжнародного круглого столу. – Львів: «Логос», 1998. – С. 128-129.
655. Крайній К. К. Дослідження чернігівських печер членами Київського Церковно-археологічного товариства / К. К. Крайній // Чернігівський Троїцько-Іллінський монастир: історія та сучасність: Тези наукових читань. – Чернігів: «Просвіта», 1999. – С. 17-19.
656. Крайній К. К. Єпископ Філарет (Філаретов) – перший голова Київського Церковно-археологічного товариства / К. К. Крайній // Могилянські читання 2002 року: Зб. наукових праць: Музейна справа в Україні на зламі тисячоліть. – К.: ВІПОЛ, 2003. – С. 250-253.
657. Крайній К. К. Історики Києво-Печерської лаври. Федір Титов (1864-1935) / К. К. Крайній // Лаврський альманах: Києво-Печерська лавра в контексті української історії та культури: Зб. наукових праць. – К.: «КМ Akademia», 1999. – Вип. 2. – С. 36-40.
658. Крайній К. К. Київське Церковно-історичне та археологічне товариство – Лаврський альманах: Збірник наукових праць / К. К. Крайній. – К.: Університетське видавництво «Пульсари», 2001. – Вип. 4, спецвипуск 1. – 104 с.
659. Крайній К. К. Обстеження Канівського Успенського (Георгіївського) собору членами Київського Церковно-археологічного товариства / К. К. Крайній // Яковлівські Читання. Матеріали наукової конференції пам'яті Андрія Яковліва (1872-1955). – Черкаси, 2000. – С. 59-62.
660. Крайній К. К. Реставраційні роботи у Троїцькій надбрамній церкві 1881-1883 рр. / К. К. Крайній // Лаврський альманах: Києво-Печерська лавра в контексті української історії та культури: Зб. наукових праць. – К.: «КМ Akademia», 1999. – Вип. 1. – С. 17-21.

661. Крайній К. К. Розробка питань церковної археології членами Київського Церковно-археологічного товариства / К. К. Крайній // Церковная археология Южной Руси. (Сб. материалов Международной конференции «Церковная археология: проблемы, поиски, открытия». Севастополь, 2001 г.). – Севастополь, 2002. – С. 14-19.
662. Крайній К. К. Церковна археологія: минуле і перспективи / К. К. Крайній // Матеріали Всеукраїнської науково-практичної конференції «Православ'я – наука – суспільство: проблема взаємодії». – Черкаси, 2003. – С. 53-55.
663. Крайній К. К. Церковно-археологічний музей при Київській духовній академії та його колекція християнських культових пам'яток / К. К. Крайній // Зб.: Музей на межі тисячоліть: минуле, сьогодення, перспективи. – Дніпропетровськ: РВВ ОП «Дніпропетровська книжкова друкарня», 1999. – С. 25-27.
664. Краткая история развития Русского физико-химического общества и возникновения Отделения прикладной химии // Журнал прикладной химии. – 1928. – Т. 1. – Вып. 1. – С. 1-5.
665. Краткая история развития Русского физико-химического общества и возникновения Отделения прикладной химии. – М., 1928. – 16 с.
666. Краткий обзор деятельности Бессарабского общества естествоиспытателей и любителей естествознания за первое десятилетие его существования с 1 марта 1904 г. по 1 марта 1914 г. // Труды Бессарабского общества естествоиспытателей и любителей естествознания, 1914. – С. I-XX.
667. Краткий обзор 12-летней деятельности Подольского общества сельского хозяйства и сельскохозяйственной промышленности (1898-1911) / Сост. Ф. Л. Любанский. – Винница, 1911. – 24 с.
668. Краткий обзор пятидесятилетней деятельности Императорского общества сельского хозяйства. С 1820 по 1870 год / Сост. Н. П. Горбуновым. – М.: Тип. Грачёва, 1871. – 23 с.
669. Крачун Т. А. Очерки по истории развития школы и педагогической мысли в Молдавии / Т. А. Крачун. – Кишинёв, 1969.
670. Кревецький І. Київське історичне товариство Нестора-літописця / І. Кревецький // Літературно-науковий вісник. – Львів, 1904. – Кн. 10-12. – Т. XXVIII. – С. 65-72.
671. Кречун Б. В. Драбовское районное опытное поле Полтавского губернського земства / Б. В. Кречун. – Вып. 2: Программа работ опытного поля. – Полтава, 1915. – 141 с.

672.Кречун Б. В. Драбовське досвідне поле. – Вип. 5: Короткий нарис організації, програми і діяльності досвідного поля з 1910 по 1917 рік / Б. В. Кречун. – К., 1918. – 18 с.
673.Кримов О. П. М. М. Волкович: Нариси життя та діяльності / О. П. Кримов. – К.: Дермедвидав, 1947. – 28 с.
674.Крип'якевич І. Історично-філософічна секція НТШ під керівництвом Михайла Грушевського у 1894-1913 роках / І. Крип'якевич // Вісник АН України. – 1992. – № 5. – С. 70-86.
675.Кричко В. А. Продолжая традиции… К 125-летию Русского Технического Общества / В. А. Кричко. – М.: Знание, 1991. – 64 с.
676.Кричун А. В. Одесский университет в 1865-1899 гг. / А. В. Кричун // Одесский университет за 75 лет (1865-1940). – О., 1940. – С. 5-48.
677.Кротиков В. А. К истории организации Русского химического общества / В. А. Кротиков // Вопросы истории естествознания и техники. – 1962. – Вып. 13. – С. 83-88.
678.Круглова Л. Б. Внесок Товариства Нестора-літописця у створення студентського історико-етнографічного гуртка / Л. Б. Круглова // Етнічна історія народів Європи: Збірник наукових праць. – Вип. 15. – К., 2003. – С. 72-76.
679.Круглова Л. Б. Джерела з історії української державності на сторінках журналу «Чтения в Историческом обществе Нестора-летописца» / Л. Б. Круглова // Вісник КНУ. Історія. – № 94-95. – К., 2008. – С. 95-98.
680.Круглова Л. Б. Історичне Товариство Нестора-літописця: основні питання джерелознавства та історіографії / Л. Б. Круглова // Вісник Академії праці і соціальних відносин Федерації профспілок України: Науково-практичний збірник. – К., 2/2002. – С. 35-39.
681.Крупнейший в мире союз химиков: (К 115-летию ВХО им. Д. И. Менделеева) // Техника и наука. – 1982. – № 12. – С. 16.
682.Кубійович В. Нарис історії Наукового товариства ім. Шевченка (1873-1949) / Володимир Кубійович. – Л., 1991. – 53 с. – (Науково-популярна бібліотека НТШ / Наукове товариство ім. Шевченка у Львові; Число 1).
683.Кузишин А. З історії організації туристсько-краєзнавчої роботи в Галичині (друга половина XIX – початок XX ст.) / Андрій Кузишин // Історія української географії: Всеукр. наук.-теорет. часопис. – Вип. 5 / ред.: О. І. Шаблій; Тернопільський державний педагогічний ун-т ім. В. Гнатюка. – Т., 2002. – С. 42-44.

684. Кузьменко С. Н. Некоторые данные из истории развития химии в Харькове / С. Н. Кузьменко // Сообщения о научных работах членов Всесоюзного химического обществава им. Д. И. Менделеева. – 1949. – Вып. 1. – С. 34-35.
685. Кулагин С. Г. Горьковскому астрономическому кружку – 80 лет / С. Г. Кулагин // Земля и Вселенная. – 1969. – № 2. – С. 77.
686. Кульжинский С. П. Отчёт по Роменскому опытному полю и контрольной семенной станции Роменского общества сельских хозяев за 1910 год / С. П. Кульжинский. – Ромны: Тип. Р. Г. Дельберг, 1911. – 52 с.
687. Кунанець Н. Бібліотеки львівських товариств (1848-1921 рр.): мотиваційні чинники заснування / Наталія Кунанець // Збірник праць Науково-дослідного центру періодики. – 2009. – Вип. 1. – С. 178-209.
688. Куницкий А. К столетию первой экспедиции Русского Географического общества на Украину / А. Куницкий, Е. Чубинская // Известия Всесоюзного географического общества. – 1971. – Т. 103. – Вып. 2. – С. 154-159.
689. Куницкий А. С. Украинский этнограф Павел Платонович Чубинский (1839-1884) / А. С. Куницкий // Советская этнография. – 1956. – № 1. – С. 77-86.
690. Куренцов А. И. Итоги зоологических исследований Приморскоого филиала Географического общества СССР за 80 лет. 1884-1964 / А. И. Куренцов // Записки Приморскоого филиала Географического общества СССР. – 1966. – Т. 25. – С. 10-20.
691. Куріло О. Ю. Вклад наукових товариств та комітетів у створення музеїв та їх археологічних колекцій в Україні / О. Ю. Куріло // Український музей. Збірник наукових праць. – К., 2003. – С. 37-43.
692. Курсанов Л. И. Московское общество испытателей природы. (Исторический очерк) / Л. И. Курсанов, В. А. Дейнега // Учёные записки Московского государственного университета. – 1940. – Юбилейная серия, вып. 54. – С. 353-363.
693. Кухта Л. К. Вклад Николаевского и Каменец-Подольского обществ любителей природы в изучение родного края / Л. К. Кухта // Розвиток науки та науково-технічного потенціалу в Україні та за кордоном: Зб. аналіт. мат. – К., 1997. – Вип. 1 (12). – С. 55-56.
694. Кучер Р. В. Наукове товариство імені Т. Шевченка: Два ювілея / Роман Володимирович Кучер. – К.: Наукова думка, 1992. – 112 с.
695. Кучинський М. В. Є. О. Кивлицький – член Історико-філологічного товариства інституту князя Безбородька /

М. В. Кучинський // До 100-річчя Ніжинського Історико-філологічного товариства. – Ніжин, 1995. – С. 21-23.
696. Кушик М. До історії розвитку медичних товариств в Україні та поширення медичного просвітництва / М. Кушик // Науковий вісник Чернівецького університету: зб. наук. праць. – Чернівці: ЧНУ, 2009. – Вип. 451: Педагогіка та психологія. – С. 121-130.
697. Кушлакова Н. М. Педагогічна діяльність Харківського математичного товариства: 1879-1917 / Н. М. Кушлакова // Історія української науки на межі тисячоліть: Зб. наук. праць / Відп. ред. О. Я. Пилипчук. – Вип. 14. – К., 2004. – С. 57-65.
698. Кушлакова Н. М. Організація наукової і педагогічної діяльності Харківського математичного товариства та джерела її фінансування (1879-1915 рр.) / Н. М. Кушлакова // Вісник Дніпропетровського університету: Історія і філософія науки і техніки. – Вип. 12. – № 1. – Дніпропетровськ, 2005. – С. 75-83.
699. Кушлакова Н. М. Харківське математичне товариство: історіографічні засади дослідження / Н. М. Кушлакова // Вісник Дніпропетровського університету: Історія і філософія науки і техніки. – Вип. 10. – Дніпропетровськ, 2003. – С. 96-101.
700. Кушлакова Н. М. Харківське математичне товариство: історія заснування, розвитку та діяльності (1879-1930). Монографія / Н. М. Кушлакова, В. С. Савчук. – Дніпропетровськ: ІМА-прес, 2009. – 244 с.
701. Кушлакова Н. М. Харківське математичне товариство: механізм формування складу і динаміка змін (1879-1915 рр.) / Н. М. Кушлакова // Історія української науки на межі тисячоліть: Зб. наук. праць / Відп. ред. О. Я. Пилипчук. – Вип. 18. – К., 2005. – С. 82-97.
702. Кушнир Е. А. Развитие математики в Черновицком университете (1875-1940) / Е. А. Кушнир, Л. Г. Королюк // Очерки по истории естествознания и техники. – 1986. – Вып. 32. – С. 10-13.
703. Лазарев А. И. Роль Русского химического общества в развитии отечественной науки и техники / А. И. Лазарев // Химическая промышленность. – 1948. – № 6. – С. 19-23.
704. Лазаренко Е. К. Сто лет Минералогического музея Львовского государственного университета им. Ивана Франка / Е. К. Лазаренко, М. С. Коробцова // Минералогический сборник Львовского геологического общества. – 1953. – № 7. – С. 327-329.

705. Лазаренко Е. К. Успехи минералогии на Украине / Е. К. Лазаренко // Минералогический сборник геологического общества. – 1954. – № 8. – С. 3-12.
706. Латышева К. Я. О работах В. П. Ермакова по теории дифференциальных уравнений / К. Я. Латышева // Историко-математические исследования. – Вып. IX. – [Под ред. Г. Ф. Рыбкина, А. П. Юшкевича]. – М., 1956. – С. 691-722.
707. Лашкарев П. А. Остатки древних зданий Киево-Печерской лавры / А. П. Лашкарев // ТКДА. – 1883 – № 1. – С. 119-128.
708. Лащенко Х. Науковий і просвітницький осередок у провінції. До сторіччя з дня утворення Ніжинського історично-філологічного товариства (1894-1919) / Х. Лащенко // Наукові записки: Зб. праць молодих вчених та аспірантів. – Т. 1. – К., 1996. – С. 134-150.
709. Лебединский И. Павел Платонович Чубинский и его труды по обычному праву (1839–1884) / И. Лебединский // Украинская жизнь. – 1914. – № 1. – С. 34-38.
710. Лебединцев П. Г. Открытие древних мозаик в главном куполе Киево-Софийского собора / П. Г. Лебединцев // Киевская старина. – 1884. – Т. X, сентябрь. – С. 162-165.
711. Лев В. Наукова і видавнича діяльність НТШ / В. Лев // Альманах УНС. – 1973. – С. 55-62.
712. Лев В. Сто років праці для науки й нації. Коротка історія Наукового товариства ім. Шевченка / Василь Лев. – Нью-Йорк, 1972. – 55 с.
713. Лев И. Д. Антропологическое общество при Военно-медицинской академии в Петербурге / И. Д. Лев // Архив анатомии, гистологии и эмбриологии. – 1964. – Вып. 3. – С. 115-124.
714. Левин В. Л. Материалы по истории зоологии в русских университетах досоветского периода / В. Л. Левин // Труды Института истории естествознания и техники АН СССР. – 1960. – Т. 31. – С. 403-434.
715. Левин В. Л. Материалы по истории зоологии в русских университетах. Зоология в трудах обществ естествоиспытателей / В. Л. Левин // Труды Института истории естествознания и техники АН СССР. – 1961. – Т. 41. – С. 391-413.
716. Левит Г. О. История энергетических обществ СССР / Г. О. Левит. – М.; Л., 1957.
717. Левит М. М. Общественная медицина в России в период революционной ситуации 1859-1861 гг. / М. М. Левит //

Очерки по истории отечественной медицины середины XIX в. – М.: Медгиз, 1963. – Вып. 2. – С. 3-67.
718. Левицький О. Українці у приймах в чужій часописі (Згадка з минулого) / О. Левицький // Наше минуле. – 1919. – № 1-2. – С. 57-63.
719. Левченко І. Медичні товариства України у другій половині XIX – на початку XX століть: з історії вітчизняної медицини / І. Левченко // Науковий вісник Ужгородського національного університету. – Серія «Історія». – Випуск 1 (32). – Ужгород: Видавництво Ужгородського національного університету «Говерла», 2014. – С. 13-18.
720. Левченко І. Міжнародні зв'язки членів наукових товариств у сфері природничих наук у другій половині XIX – початку XX ст. / І. Левченко // Наукові праці історичного факультету Запорізького Національного університету. – Запоріжжя, 2014. – Вип. XXXX. – С. 282-286.
721. Левченко І. Наукова діяльність природничих наукових товариств на теренах України в другій половині XIX – початку XX ст. / І. Левченко // Наукові записки з української історії: Збірник наукових статей. – Вип. 34. – Переяслав-Хмельницький, 2014. – С. 112-119.
722. Левченко І. Основні тенденції становлення і розвитку Київського товариства дослідників природи (друга половина XIX – початок XX ст.) / І. Левченко // Гілея: науковий вісник. Збірник наукових праць. – К., 2014. – Вип. 87(8). – С. 26-30.
723. Левченко І. Розгортання наукових досліджень природничими товариствами України в другій половині XIX – початку XX ст. та їх світоглядні засади / І. Левченко // Гілея: науковий вісник. Збірник наукових праць. – К., 2014. – Вип. 89 (10). – С. 169-173.
724. Левченко І. Становлення та розвиток Харківського медичного товариства у другій половині XIX – початку XX ст. / І. Левченко// Наукові праці історичного факультету Запорізького Національного університету. – Запоріжжя: ЗНУ, 2014. – Вип. XXXIX. – С. 295-299.
725. Лейбман З. Б. Математическое отделение Новороссийского общества естествоиспытателей / З. Б. Лейбман // Историко-математические исследования. – 1961. – Вып. 14. – С. 393-440.
726. Липшиц С. Ю. 150-летие Московского общества испытателей природы и его роль в развитии флористики, систематики и ботанической географии / С. Ю. Липшиц // Бюллетень Московского общества испытателей природы. – 1955. – Т. 60. Отдел биологический. – Вып. 5. – С. 5-15.

727. Липшиц С. Ю. 150-летие Московского общества испытателей природы и его роль в развитии флористики, систематики и ботанической географии / С. Ю. Липшиц // Бюллетень Московского общества испытателей природы. – 1955. – Т. 60. Отдел биологический. – Вып. 6. – С. 3-26.
728. Липшиц С. Ю. Материалы к истории Фитографического общества в Горенках / С. Ю. Липшиц // Бюллетень Московского общества испытателей природы. Отдел биологический. – 1980. – Т. 85. – Вып. 6. – С. 58-62.
729. Липшиц С. Ю. Московское общество испытателей природы (К 135-летию со дня основания) / С. Ю. Липшиц // Вестник Академии наук СССР. – 1941. – № 2-3. – С. 109-113.
730. Липшиц С. Ю. Московское общество испытателей природы за 135 лет его существования (1805-1940) / С. Ю. Липшиц. – М., 1940. – 136 с.
731. Література та культура Полісся / Ред. кол.: Г. В. Самойленко (відп. ред.) та ін. – Ніжин, 1990. – Вип. 1: Ніжинська вища школа (1890-1990). – 222 с.
732. Лось Ф. Розвиток історичної науки на Україні за роки Радянської влади / Ф. Лось // Розвиток науки в Українській РСР за 40 років. – К., 1957.
733. Лотова Е. И. Русская интеллигенция и вопросы общественной гигиены. Первое гигиеническое общество в России / Е. И. Лотова. – М.: Медгиз, 1962. – 198 с.
734. Лукина Т. А. К истории основания Русского географического общества. По неопубликованной переписке К. Бэра / Т. А. Лукина // Известия Всесоюзного географического общества. – 1965. – Вып. 6. – С. 507-517.
735. Лунин Б. В. Научные общества Туркестана и их прогрессивная деятельность. Конец XIX – начало XX в. / Б. В. Лунин; отв. ред. Р. Н. Набиев. – Ташкент, 1962. – 344 с.
736. Лункевич В. В. От Гераклита до Дарвина: Очерки по истории биологии / В. В. Лункевич. – М.; Л., 1943. – Т. 3: 1800-1859. – 467 с.
737. Луцкий В. К. История астрономических общественных организаций в СССР (1888-1941 гг.) / В. К. Луцкий; АН СССР. Институт истории естествознания и техники. – М.: Наука, 1982. – 261 с.
738. Мага І. В. О. Романовський – фундатор навчальних посібників з архівознавства / І. Мага // Архівознавство. Археографія. Джерелознавство: Міжвідомчий науковий збірник; редкол.: Р. Я. Пиріг (голова) та ін. – К., 2000. – Вип. ІІ: Архівознавчі читання. – С. 164-173.

739.Мага І. Діяльність В. О. Романовського в галузі архівної справи та архівознавства (1921-1931) / І. Мага // Студії з архівної справи та документознавства. – 1998. – Т. 3. – С. 135-137.
740.Мазурик Е. В. Социально-гигиеническая деятельность Иосифа Ролле / Е. В. Мазурик // Советское здравоохранение. – 1973. – № 1. – С. 78-81.
741.Мазурмович Б. М. Вклад учених Київського університету у розвиток зоології у XIX і на початку XX ст. / Б. М. Мазурмович // Наукові записки Київського університету. – 1954. – Т. 12. – Вип. 6. Збірник біологічного факультету. – № 11. – С. 27-43.
742.Мазурмович Б. Н. Вклад ученых Украины в познание фауны Кавказа / Б. Н. Мазурмович // Труды IV Закавказской конференции по истории науки, посвящённой 50-летию образования СССР, (Ереван, 3-7 октября 1972 г.). – Ереван, 1974. – С. 442-447.
743.Макареня А. А. Малое химическое общество при Петербургском университете (1832-1902 гг.) / А. А. Макареня // Вестник Ленинградского университета. – 1959. – № 22. Серия физики и химии. – Вып. 4. – С. 140-145.
744.Макридин В. П. Очерк истории развития геологии в Харьковском университете / В. П. Макридин, И. Н. Ремизов // Бюллетень Московского общества испытателей природы. Отдел геологический. – 1979. – Т. 54. – Вып. 6. – С. 140-152.
745.Максимович М. А. Нечто об учреждении в Киеве Исторического общества / М. А. Максимович // Киевлянин. – № 149. – 1872, 14 декабря.
746.Маланюк М. Матеріали з історії розвитку шкільної математичної освіти в Україні / Мирон Маланюк. – К.; Тернопіль, 1995. – 244 с.
747.Малыхин Н. Г. Очерки по истории книгоиздательского дела в СССР / Н. Г. Малыхин. – М.: Книга, 1965. – 448 с.
748.Мандрыка А. П. Взаимосвязь механики и техники (1770-1970) / А. П. Мандрыка; АН СССР, Ин-т истории естествознания и техники. – Л.: Наука, Ленинградское отделение, 1975. – 323 с.
749.Манько М. А. Географическое общество и его роль в изучении Северного Кавказа и Нижнего Дона / М. А. Манько, В. М. Чупахин // В кн.: Географические исследования на Северном Кавказе. – Ростов-на-Дону, 1974. – С. 102-104.
750.Маркевич А. И. Историко-филологическое общество /

А. И. Маркевич // Двадцатипятилетие Императорского Новороссийского университета. Историческая записка. – О., 1890. – С. 726-727.
751. Маркевич А. И. Краткий очерк деятельности Таврической учёной архивной комиссии и Таврического общества истории, археологии и этнографии за 1887-1927 гг. / А. И. Маркевич // Известия Таврического общества истории, археологии и этнографии. – 1928. – Т. II (59). – С. 180-191.
752. Маркевич А. П. Протозоологические исследования на Украине / А. П. Маркевич // Вестник зоологии. – 1972. – № 2. – С. 3-14.
753. Маркевич О. П. Фауністичні дослідження на території УРСР в другій половині XIX століття / О. П. Маркевич // В кн.: XII наукова сесія. Тези доповідей. Секція біології. – К., 1955. – С. 75-79.
754. Маркевич О. П. Фауністичні дослідження на території УРСР в другій половині XIX століття / О. П. Маркевич // Збірник праць Зоологічного музею Ін-ту зоології АН УРСР. – 1957. – № 28. – С. 3-19.
755. Марчевский М. Н. Харьковское математическое общество за первые 75 лет его существования (1879-1954) / М. Н. Марчевский // Историко-математические исследования. – Вып. IX. – [Под ред. Г. Ф. Рыбкина, А. П. Юшкевича]. – М., 1956. – С. 613-666.
756. Марченко М. І. Українська історіографія (з інтелектуальної спадщини) / М. І. Марченко. – [2-га ред.]. – К.: Фенікс, 2011. – 483 с.
757. Маслов Н. Н. Очерки источниковедения и историографии истории КПСС / Н. Н. Маслов, З. В. Степанов. – Л.: Изд-во ЛГУ, 1974. – 166 с.
758. Масненко В. В. Історична думка та націотворення в Україні (кінець XIX – перша третина XX ст.) / В. В. Масненко. – К.; Черкаси: Відлуння Плюс, 2001. – 440 с.
759. Масненко В. В. Роль Наукового товариства ім. Шевченка у становленні української національної історичної науки (кінець XIX – перша третина XX ст.) / В. В. Масненко // Записки осередку Наукового товариства ім. Шевченка у Черкасах: Пр. іст.-філософ., політол., філол. та культурол. секції. Т. 1 / ред.: А. Г. Морозов. – Черкаси, 2002. – С. 16-27.
760. Матвеев Б. С. История зоологических наук в Московском университете за двести лет (1755-1955) / Б. С. Матвеев // Зоологический журнал. – 1955. – Т. 34. – Вып. 4. – С. 701-709.
761. Матвеева Т. П. Из истории участия Географического общества СССР в международных географических конгрессах / Т. П. Матвеева // Известия Всесоюзного географического общества. – 1972. – Т. 104. – Вып. 4. – С. 292-297.

762.Матвеева Т. П. Летопись важнейших событий в жизни Географического общества за 125 лет / Т. П. Матвеева // В кн.: Географическое общество за 125 лет / Отв. ред. С. В. Калесник. – Л.: «Наука», 1970. – С. 342-371.
763.Матвєєва Л. В. Історичні етюди Юліана Кулаковського / Л. В. Матвєєва // Східний світ. – № 1-2’97. – К., 2000. – С. 52-83.
764.Матеріали XV Всеукр. наук. конф. молодих істориків освіти, науки і техніки та спеціалістів, 21 трав. 2010 р., Київ / ред.: О. Я. Пилипчук; Акад. наук вищ. освіти України, Від-ня історії та методології освіти, науки і техніки, Держ. екон.-технол. ун-т трансп., Центр дослідж. з історії науки і техніки ім. О. П. Бородіна, Укр. т-во істориків науки. – К., 2010. – 202 с.
765.Матеріали ювілейної конференції, присвяченої 150-річчю Київської археографічної комісії (Київ, Седнів, 18-21 жовтня 1993 р.) / П. Сохань (відп. ред.); НАН України, Археографічна комісія, Інститут української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського. – К., 1997. – 425 с. – (Проблеми едиційної та камеральної археографії: історія, теорія, методика; Вип. 30).
766.Материалы научной Географической конференции: к 90-летию Омского отдела Географического общества СССР / Ред. В. М. Мезенцев. – Омск, 1970. – 182 с.
767.Матюхова Л. П. Зміст «Трудов Общества исследователей Волыни», виданих з 1902 по 1920 рік / Л. П. Матюхова // Велика Волинь: Праці Житомирського науково-краєзнавчого Товариства дослідників Волині. – Т. 15. – Житомир, 1994. – С. 176-177.
768.Матяш І. Особа в українській архівістиці. Біографічні нариси / І. Матяш; Г. Боряк (наук. ред.); Український державний НДІ архівної справи та документознавства; НАН України, Інститут української археографії та джерелознавства імені М. С. Грушевського. – К., 2001. – 228 с.
769.Матяш І. Б. Архівна наука і освіта в Україні 1920 – 1930-х років / І. Б. Матяш; Державний комітет архівів України; Український державний НДІ архівної справи та документознавства. – К., 2000. – 591 с.
770.Мацкина Р. Ю. История развития медицины и здравоохранения в России. Обзор докум. материалов / Сост. Мацкина Р. Ю., ред. Петров Б. Д. – М.-Л., 1958. – 99 с.
771.Медицина Запорізької області: історичні нариси / В. Г. Цисс (ред.); Управління охорони здоров’я Запорізької обласної держадміністрації. – Запоріжжя: Дике Поле, 2001. – 409 с.

772. Медицинский факультет Харьковского университета за первые сто лет его существования (1805-1905). Под редакцией профессоров И. П. Скворцова и Д. И. Багалея. – Харьков: Типография «Печатное дело кн. И.Н. Гагарина», 1905. – 785 с.
773. Мелехов И. С. Очерк развития науки о лесе в России / И. С. Мелехов; отв. ред. Н. Е. Кабанов. – М.: Изд-во АН СССР, 1957. – 207 с.
774. Меньшов Д. Е. Московское математическое общество в период 1910-1920 гг. / Д. Е. Меньшов // Успехи математических наук [Юбилей Московского математического общества]. – 1965. – Т. 20. – Вып. 3. – С. 19-20.
775. Мерзленко М. Д. Юбилей старейшего научного общества страны / М. Д. Мерзленко // Известия высших учебных заведений. Лесной журнал. – 1981. – № 2. – С. 131. – (К 175-летию Московского общества испытателей природы).
776. Меркулов А. В. Исторический очерк потребительской кооперации в России / А. В. Меркулов. – М.: Изд. Московского союза потреб. об-в, 1915. – IV, 108 с.
777. Мерфі Н. Діяльність Наукового товариства ім. Шевченка в Україні та за її межами (1873-2000) / Н. Мерфі // Наукові праці НаУКМА. (Миколаївський філіал). – 2001. – Т. 10. – С. 65-68.
778. Милославский Д. К. Харьковское областное общество терапевтов: взгляд сквозь призму веков (к 150-летию Харьковского медицинского общества) / Д. К. Милославский, А. Е. Гриднев // Украинский терапевтический журнал. – 2011. – № 3. – С. 5-16.
779. Милько В. І. Науково-культурницька і громадська діяльність О. О. Русова у контексті дослідження Наддніпрянської України Південно-Західним відділом Імператорського Російського Географічного Товариства / В. І. Милько // Наддніпрянська Україна: історичні процеси, події, постаті: зб. наук. пр. – Вип. 6 / ред.: С. І. Світленко; Дніпропетровський національний ун-т ім. О. Гончара. – Д., 2008. – С. 133-142.
780. Милько В. І. Фольклористичні студії в діяльності Південно-Західного відділу Імператорського Російського географічного товариства / В. І. Милько // Проблеми історії України XIX – початку XX ст. – К., 2008. – Вип. 15. – С. 246-253.
781. Мирзоян Э. Н. Московское общество испытателей природы: 1805-1995 / Э. Н. Мирзоян. – М.: МГУ, 1996. – 30 с.
782. Мирский Д. М. Бессарабское общество естествоиспытателей и любителей естествознания (1904-1914) / Д. М. Мирский // Из истории науки и техники. – Кишинёв, 1963. – С. 49-55.

783.Михайлюк О. Г. Волинське Товариство дослідників Волині / О. Г. Михайлюк // Минуле і сучасне Волині: краєзнавство: історія, здобутки, перспективи. Тези доп. та повід. ІІ-ої регіональної «Велика Волинь» і VI-ої обласної історико-краєзнавчої конференції. – Луцьк, 1992. – С. 15-16.
784.Михальченко С. И. Киевская школа в российской историографии (В. Б. Антонович, М. В. Довнар-Запольский и их ученики) / С. И. Михальченко; Московский педагогический гос. ун-т им. В. И. Ленина. – М.: Прометей; Брянск: Изд-во БГПУ, 1997. – 228 с.
785.Міщук А. І. Участь Юліана Целевича в діяльності «Просвіти» та Наукового товариства імені Т. Шевченка / А. І. Міщук // Проблеми історії України XIX – початку XX ст. – 2007. – Вип. 12. – С. 237-245.
786.Міщук С. Роль одеських учених у колекціонуванні та дослідженні рукописних фондів бібліотек другої половини XIX – початку XX ст. / С. Міщук // Бібліотечний вісник. – 2009. – № 3. – С. 40-48.
787.Міяковський В. Записка 1874 року про український рух / В. Міяковський // Архівна справа. – 1927. – Кн. 2-3. – С. 21-29.
788.Міяковський В. Звільнення М.П. Драгоманова з Київського університету / В. Міяковський // Україна. – Кн. 2-3. – 1926. – С. 90-96.
789.Міяковський В. Недруковане й забуте: Громадянські рухи дев'ятнадцятого століття. Новітня українська література / В. Міяковський. – Нью-Йорк, 1984. – С. 355-371.
790.Мокряк Л. Ф. Научно-практическая деятельность А. О. Ковалевского в Бессарабии / Л. Ф. Мокряк // Проблемы истории, теории и организации науки. – Кишенёв, 1985. – С. 23-37.
791.Москвич Л. Творчий шлях О. І. Левицького / Л. Москвич // Історіографічні дослідження в Українській РСР. – К., 1971. – Вип. 4. – С. 70-71.
792.Москвич Л. Г. Видатний історик, археограф-архівіст (До 120-річчя від дня народження О. І. Левицького) / Л. Г. Москвич, А. І. Сторчак // УІЖ. – 1968. – № 12. – С. 125-129.
793.Мурзаев Э. М. Русское географическое общество / Э. М. Мурзаев // Наука и жизнь. – 1947. – № 2. – С. 31-34.
794.Мусиенко Н. Н. Развитие биологической науки в Киевском университете / Н. Н. Мусиенко // ПОМБ. – 1984. – Вып. 3. – С. 3-13.

795. Мусій О. Українське лікарське товариство: історія та розвиток, 1910-2010 рр. / Олег Мусій, Станіслав Нечаїв. – К.: Народна газета, 2010. – 200 с.
796. На борьбу за материалистическую диалектику в математике. Сборник статей по методологии истории и методике математических наук. – М.; Л.: Гос. научно-техническое изд-во, 1931. – 342 с.
797. Нагаєвич В. М. Створення та розвиток Полтавської науково-освітньої школи зі свинарства: 1865 – 2005 роки / В. М. Нагаєвич, В. М. Самородов // Вісник Полтавської державної аграрної академії. – 2005. – № 3. – С. 13-19.
798. Нагаєвич В. Полтавське товариство сільського господарства і його вплив на розвиток тваринництва (кінець XIX – початок XX ст.) / В. Нагаєвич // IX конференція молодих істориків освіти, науки і техніки України: Матеріали конференції (23 квітня 2004 р., м. Київ). – К.: АН ВШУ, 2004. – С. 92-94.
799. Нагірняк О. Харківське історико-філологічне товариство – головний українознавчий осередок Лівобережної та Слобідської Наддніпрянщини (кінець XIX – поч. XX ст.) / Остап Нагірняк // Історія української науки на межі тисячоліть: Зб. наук. пр. / ред.: О. Я. Пилипчук. – К., 2004. – Вип. 14. – С. 92-126.
800. Назаревський О. До історії Київської Громади 1870-х рр. / О. Назаревський // За сто літ. – 1930. – Т. 31. – Кн. 5. – С. 208-212.
801. Назаренко В. Ю. Харьковское историко-филологическое общество. Вопросы литературоведения / В. Ю. Назаренко. – Х.: АО Бизнес-Информ, 1999. – 288 с.
802. Назаретян Д. Р. Кавказский отдел Русского географического общества и его роль в изучении природы Армении / Д. Р. Назаретян // ИАН Армянской ССР. Науки о Земле. – 1984. – Т. 37. – № 2. – С. 65-69.
803. Наметкин С. С. Химия в Московском университете за 185 лет / С. С. Наметкин // Успехи химии. – 1940. – Т. 9. – Вып. 6. – С. 703-726.
804. Наріжний С. Історичне Товариство Нестора-Літописця в Києві / С. Наріжний // Український історик. – 1975. – № 1-2 (45-46). – С. 29-44.
805. Наукове товариство імені Т. Шевченка і українське національне відродження. Перша наукова сесія НТШ, березень, 1990: Доповіді, повідомлення, матеріали / Наукове товариство імені Шевченка у Львові / Олег Купчинський (упоряд.). – Львів, 1992. – 221 с. – (Праці сесій, конференцій, симпозіумів, круглих столів НТШ; Т. 1).

806.Наукове Товариство імені Шевченка у Львові (1873-1892-1912 рр.) / Скл. В. Дорошенко. – К.; Львів, 1914. – 88 с.
807.Наукові засади збалансованого розвитку регіону: матеріали Всеукр. наук.-краєзн. конф., присвяч. 150-річчю від дня народж. видат. природознавця України – П. А. Тутковського, 1-4 жовт. 2008 р., Житомир / ред.: М. Ю. Кострица; Всеукр. спілка краєзнавців, Укр. геогр. т-во, Житомир. наук.-краєзн. т-во дослідників Волині, Житомир. обл. ін-т післядиплом. пед. освіти, Житомир. обл. краєзн. музей. – Житомир: В. Котвицький, 2008. – 471 с. – (Наук. зб. «Велика Волинь»; Вип. 40).
808.Наукові товариства – феномен просвітництва і культури // Природознавство в Україні до початку ХХ ст. в історичному, культурному та освітньому контекстах / Ю. В. Павленко, С. П. Руда, С. А. Хорошева, Ю. О. Храмов. – К.: Видавничий дім «Академперіодика», 2001. – С. 374-391.
809.Науменко В. Александр Александрович Русов и его общественная и литературно-научная работа на Украине и для Украины / В. Науменко // Украинская жизнь. – 1916. – № 1. – С. 32-48.
810.Научная деятельность: структура и институты: Сб. пер. с англ. и нем. / Сост., общ. ред. и вступ. статья Э. М. Мирского, Б. Г. Юдина. – М.: Прогресс, 1980. – 430 с.
811. Научно-технические общества СССР. Ист. очерк / Авт.: Гриценко Н. Н., Оранжереева В. Ф., Алексеев Д. Г. и др. – М.: Профиздат, 1968. – 455 с.
812.Научные исследования на Северо-Донецкой биологической станции: Материалы юбилейной конф., посвящ. 80-летию основания, 24-25 октября 1994 г., Гайдары / Т. В. Догадина и др. (отв. ред.); Харьковский ун-т; биологический факултет. – Харьков, 1995. – 92 с.
813.Научные медицинские общества СССР. Сборник статей / Под ред. акад., проф. М. В. Волкова. – М.: «Медицина», 1972. – 456 с.
814.Научные общества и учреждения // Природа. – 1919. – № 7-9. – Стлб. 377-386.
815.Невская Н. И. О роли Физического общества при Петербургском университете в развитии астрофизики в России / Н. И. Невская // В кн.: Научные связи в Прибалтике в XVIII-XX веках. Материалы VII Прибалтийской конференции по истории науки, (Рига, 1968 г.). – Рига, 1968. – С. 66-67.
816.Недокучаев Н. К. Опытное дело в полеводстве. Теория и практика / Н. К. Недокучаев. – М.: Государственное издательство, 1929. – 388 с.

817. Непомнящий А. А. Найстаріше історико-краєзнавче товариство в Криму / А. А. Непомнящий // Пам'ять століть. – К., 1998. – № 6. – С. 66-71.
818. Непомнящий А. А. Очерки развития исторического краеведения Крыма в XIX – начале XX века / А. А. Непомнящий. – Симферополь: Таврида, 1998. – 207 с.
819. Нестроев А. Историческое общество летописца Нестора в Киеве (1873-1890) / А. Нестроев // Историческое обозрение: Сборник исторического общества при Санкт-Петерб. университете. – СПб., 1891. – Т. 2. – С. 114-132.
820. Нестуля О. Доля церковної старовини в Україні 1917-1941 рр. / О. Нестуля. – К.: Інститут історії НАН України, 1995. – Ч. 1. – 280 с.
821. Нечкина М. Прения / М. Нечкина // Труды Первой Всесоюзной конференции Историков-марксистов: В 2 т. – М., 1930. – Т. 1. – С. 441-448.
822. Никитин Д. Российское минералогическое общество / Д. Никитин // Геологический вестник. – 1928. – Т. 6. – № 1-3. – С. 84-85. – (В связи с 111-й годовщиной со дня его основания – 7 (19) января 1817 г.).
823. Ніколаєнко О. Діяльність поляків у Київському товаристві сільського господарства та сільськогосподарської промисловості у 70 – 80-ті роки XIX ст. / Ольга Ніколаєнко // Проблеми слов'янознавства. – 2005. – Вип. 55. – С. 41-51.
824. Н-ін Г. Сторінки з історії «українського питання» / Г. Н-ін // Червоний шлях. – 1930. – № 2. – С. 175-189.
825. Новик К. О. Міжнародні геологічні конгреси та участь в них російських геологів / К. О. Новик // Геологічний журнал. – 1960. – Т. 20. – Вип. 4. – С. 95-104.
826. Новицька М. Датовані епітрахілі лаврського музею 1640-1743 рр. / М. Новицька // Український музей. – К., 1927. – Зб. 1. – С. 51-70.
827. Новокшанова З. К. Деятельность Отделения математической географии Русского географического общества / З. К. Новокшанова // Труды Института истории естествознания и техники АН СССР. – 1962. – Т. 42. История геолого-географических наук. – Вып. 3. – С. 151-171.
828. О. Л. (О. Левицкий). Открытие Общества исследователей Волыни / О. Л. // Киевская старина. – 1902. – № 10. – С. 41-42.
829. «Образ епохи. Культурне середовище Києва кінця XIX – початку XX ст.»: Міжнародна наукова конференція (1995; Київ). Тези доповідей / Фонд відродження культурного середовища Києва. – К., 1995. – 207 с.

830.Общества естествоиспытателей при университетах дореволюционной России: к 125-летию начала деятельности / Отв. ред. Е. В. Соболева. – Ленинград, 1990. – 34 с. – Препринт / АН СССР. Ленинградский отдел Института истории естествознания и техники; № 8.
831. Овсянников Б. А. Опытное поле / Б. А. Овсянников. – Вып. 45: Описание распределения посевов и культур на Полтавском опытном поле в 1914 г. // Труды Полтавской сельскохозяйственной опытной станции. – № 22. – Полтава: Электр. тип. Д. Н. Подземского, 1914. – 14 с.
832.Овсянников Б. А. Свод работ по 1911 год включительно четырёх опытных полей Полтавской губернии: Золотоношского, Андреевского, Роменского и Прилукского / Б. А. Овсянников; под ред. С. Ф. Третьякова. – Полтава, 1914. – 128 с.
833.Оглоблін О. Студії з історії України. Статті і джерельні матеріали / Олександр Оглоблін. – Нью-Йорк; Торонто: Українське історичне товариство, Українська Вільна Академія Наук у США, Історична секція, 1995. – 419, XLVII с.
834.Огляд діяльности Українського наукового товариства в Київі. – К.: друк. 2-ї арт., 1913. – 31 с.
835.Огородник И. В. Утверждение материализма в Киевском университете (дооктябрьский период) / И. В. Огородник // Проблемы философии. – К., 1982. – Вып. 56. – С. 53-69.
836.Онопрієнко В. Джерела з історії українського наукового товариства в Києві / Валентин Онопрієнко, Тетяна Щербань; НАН України, Центр досліджень науково-технічного потенціалу та історії науки ім. Г. М. Доброва. – К.: ДП «Інформ-аналіт. агенство», 2008. – 352 с.
837.Онопрієнко В. І. Доля науки в Україні (кінець XIX ст. – 30-ті роки XX ст.) / В. І. Онопрієнко, Т. О. Щербань // УІЖ. – 1993. – № 4-6. – С. 3-14.
838.Онопрієнко В. Українське наукове товариство: 1907-1921 роки / В. Онопрієнко, О. Реєнт, Т. Щербань; НАН України, Інститут історії України. – К.: б. в., 1998. – 243 с.
839.Оппель В. А. История русской хирургии / В. А. Оппель. – М.: Госиздат, 1922. – 258 с.
840.Орешкин В. В. Вольное экономическое общество в России. 1765-1917: Историко-экономический очерк / В. В. Орешкин. – М.: Изд-во Академии наук СССР, 1963. – 195 с.
841.Орлов В. Д. О задачах «Русского общества охранения народного здравия» и его «местных отделов» (Речь, сказанная

в первом собрании членов-учредителей Киевского отдела Общества, 14 мая 1902 г.) / В. Д. Орлов // Народное здравице. – 1902. – № 24. – С. 750-754.
842. Орлов В. Д. О задачах «Русского общества охранения народного здравия» и его «местных отделов» (Речь, сказанная в первом собрании членов-учредителей Киевского отдела Общества, 14 мая 1902 г.) / В. Д. Орлов // Народное здравице. – 1902. – № 25. – С. 783-787.
843. Осин В. Научные сообщества в эпоху большой науки: рационализация центробежных сил в социальных науках / Вадим Осин // Ейдос: альманах теорії та історії історичної науки / Головний редактор В. Смолій; відповідальний редактор І. Колесник. – К.: Інститут історії України НАН України, 2009. – Вип. 4. – С. 89-124.
844. Осіюк Л. Ботаніки Київського університету – популяризатори ботанічної науки і освіти (XIX – початок XX століть) / Л. Осіюк // Наука і освіта. Зб. Наукових праць. – Кн. 1. – К., 1997. – С. 52-56.
845. Осіюк Л. М. Дослідження вчених Київського університету в галузі флористики та систематики вищих рослин (XIX – поч. XX ст.) / Л. М. Осіюк // Наука та наукознавство. – 1999. – № 1. – С. 103-110.
846. Осокин И. М. 120-летие Географического общества СССР / И. М. Осокин, А. И. Сизиков // Известия Забайкальского отдела Географического общества СССР. – 1965. – Вып. 4. – С. 3-6.
847. Остапенко О. Павло Чубинський: нариси біографії і наукової творчості / О. Остапенко // Народна творчість та етнографія. – 2004. – № 4. – С. 91-97.
848. Острянин Д. Ф. Борьба за материализм и диалектику видных представителей физико-математических наук Киевского университета (2-я половина XIX – нач. XX в.) / Д. Ф. Острянин, А. А. Приятельчук // Проблемы философии. – К., 1982. – Вып. 56. – С. 60-67.
849. «Отечественные записки», 1843 г.: Заседания ученых обществ в России в чужих краях // ЖХ. – 1983. – № 10. – С. 79-81.
850. Охременко Д. В. «Журнал элементарной математики» (1884-1886 гг.) и журнал «Вестник опытной физики и элементарной математики» (1886-1917 гг.) и их значение в усовершенствовании математико-педагогической культуры учителей и учащихся в России конца XIX и начала XX веков / Д. В. Охременко // Сборник трудов Московского областного

педагогического института им. Н. К. Крупской. – 1972. – Т. 311. – Вып. 9. – С. 25-53.
851. Очерки и заметки по истории университета: к 50-летнему юбилею университета Св. Владимира. – К., 1884. – 120 с.
852. Очерки истории здравоохранения Одессы к её 200-летию / В. Запорожан, П. Чуев, И. Ратовский и др. – Одесса, 1994. – 192 с.
853. Очерки истории исторической науки в СССР / Под ред. М. В. Нечкиной. В 5-и т. – М.: АН СССР, 1960. – Т. 2. – 862 с.
854. Очерки истории исторической науки в СССР. – Т. 4. – М.: Наука, 1966. – 854 с.
855. Очерки истории медицинской науки и здравоохранения на Украине. Посвящено исторической дате 300-летия воссоединения Украины с Россией / Под ред. Б. Д. Петрова и др. – К.: Госмедиздат УССР, 1954. – 438 с. – (Министерство здравоохранения Украинской ССР).
856. Очерки истории отечественной астрономии. С древнейших времён до начала XX в. / Гребеников Е. А., Огородников К. Ф., Климишин И. А. и др. – К.: Наукова думка, 1992. – 512 с.
857. Очерки истории русской общественной медицины (К столетию земской медицины): сб. статей / Под ред. П. И. Калью. – М.: «Медицина», 1965. – 299 с.
858. Очерки по истории биологии в Харьковском университете / Отв. ред. д-р биол. наук проф. В. Н. Никитин. – Харьков: Изд-во Харьковского ун-та, 1955. – 254 с.
859. Очерки по истории органической химии в Киевском университете / Авт.: А. И. Киприанов, Ф. С. Бабилев, Л. К. Мушкало и др.; под. ред. А. И. Киприанова. – К.: Изд-во Киевского ун-та, 1954. – 132 с.
860. Очерки по истории Санкт-Петербургского Общества естествоиспытателей: 125 лет со дня основания. – СПб.: Изд-во СПб. ун-та, 1993. – 200 с.
861. Ошуркевич О. Ф. Фольклорно-етнографічна проблематика у діяльності Товариства дослідників Волині (1900-1920) / О. Ф. Ошуркевич // Велика Волинь: минуле й сучасне: Матеріали міжнародн. наукової конф. – Хмельницький – Ізяслав – Шепетівка, 1994. – С. 34-37.
862. Павленко С. Ф. Публікація документів з історії України на сторінках журналу «Чтения в Историческом обществе Нестора-летописца» (1879-1914) / С. Ф. Павленко // Вісник Київського університету. Історико-філологічні науки. – К., 1992. – Вип. 5. – С. 28-33.

863. Павлик М. З «Наукового товариства ім. Шевченка» у Львові / М. Павлик. – Львів, 1905. – 24 с.
864. Павловский Е. Н. Краткий очерк деятельности Государственного Всероссийского энтомологического общества за 75 лет его существования (1860-1935 гг.) / Е. Н. Павловский, Н. Н. Филипьев // Энтомологическое обозрение. – 1936. – Т. 26. – № 1-4. – С. 3-14.
865. Падох Я. Незнищиме Товариство: До 110-річчя Наукового товариства ім. Шевченка / Я. Падох. – Нью-Йорк, 1983. – 20 с.
866. Пазинич О. М. До питання про виникнення наукових товариств на Україні в другій половині XIX-XX ст. / О. М. Пазинич // Питання історії України. Історико-культурні аспекти. Збірник наукових праць. – Дніпропетровськ, 1993. – С. 112-117.
867. Палієнко М. «Киевская старина» у громадському та науковому житті України (кінець XIX – початок XX ст.) / М. Палієнко. – К.: Темпора, 2005. – 384 с.
868. Палюх О. Українська книга у Львові на зламі XIX-XX ст.: проблеми культури видання (За матеріалами «Записок Наукового Товариства імені Шевченка» та «Літературно-Наукового Вістника») / Ольга Палюх // Збірник праць Науково-дослідного центру періодики. – 2009. – Вип. 1. – С. 210-245.
869. Парсонс Т. Научная дисциплина и дифференциация науки / Т. Парсонс // Научная деятельность: структура и институты; пер. с англ. и нем. – М., 1980.
870. Перевалов В. А. Средняя и Центральная Азия в трудах Русского географического общества / В. А. Перевалов // Природа. – 1946. – № 8. – С. 77-80.
871. Перетц В. Найближчі завдання вивчення історії української літератури / В. Перетц // Записки Українського наукового товариства в Києві. – 1908. – Кн. 1. – С. 16-24. (Передрук.: Онопрієнко В. Джерела з історії українського наукового товариства в Києві / Валентин Онопрієнко, Тетяна Щербань; НАН України, Центр досліджень науково-технічного потенціалу та історії науки ім. Г. М. Доброва. – К.: ДП «Інформ-аналіт. агенство», 2008. – С. 117-123).
872. Пермякова А. И. О редакторах Бюллетеня Московского общества испытателей природы за 150 лет / А. И. Пермякова // Бюллетень Московского общества испытателей природы. Отдел геологии. – 1979. – Т. 54. – Вып. 2. – С. 3-7.

873.Першина З. В. Історія України в працях одеських дослідників / З. В. Першина // Укр. іст. журн. – 1994. – № 6. – С. 53-63.
874.Петлюра С. К истории научного общества имени Шевченко во Львове / Симон Петлюра // Голос минувшого. – 1915. – № 1. – С. 264-272.
875.Петрик А. Історико-краєзнавчі аспекти дослідження боярських родоводів Перемишльської землі на сторінках «Записок Наукового товариства ім. Т. Шевченка» / Андрій Петрик // Студії з архівної справи та документознавства: Щоріч. – Т. 10 / ред.: І. Б. Матяш; Державний комітет архівів України, Укр. наук.-дослід. ін-т архівної справи та документознавства. – К., 2003. – С. 79-84.
876.Петров М. Скрижалі пам'яті / Упоряд. В. Ульяновського, І. Карсим. – К.: Либідь, 2003. – 336 с. – («Пам'ятки історичної думки України»).
877.Петров Н. 46-я годовщина Церковно-археологического общества и музея / Николай Петров // Слово. – 1918. – № 26. – С. 2.
878.Петров Н. И. 30-летие Церковно-исторического и археологического Общества при Киевской духовной академии / Н. И. Петров // ЧЦИАО. – К., 1904. – Вып. V. – С. 1-18.
879.Петров Н. И. Воспоминания о преосвященном Дмитрии (Ковальницком), архиепископе Херсонском и Одесском, бывшем ректоре Киевской духовной академии / Н. И. Петров // Херсонские епархиальные ведомости. – Херсон, 1916. – № 10-22.
880.Петров Н. И. Воспоминания старого археолога / Н. И. Петров // Просемінарій: медієвістика, історія Церкви, науки і культури. – К., 1997. – Вип. 1. – С. 93-134.
881.Петров Н. И. Записка о состоянии Церковно-археологического музея и Общества при Киевской духовной академии за первое десятилетие их существования / Н. И. Петров // ЧЦИАО. – К., 1883. – Вып. 1. – С. 1-20.
882.Петров Н. И. Муравьевская коллекция в Церковно-археологическом музее при Киевской духовной академии / Н. И. Петров // Труды Киевской духовной академии. – 1878. – № 7. – С. 93-216.
883.Петров Н. И. О древней стенописи в Спасской на Берестове церкви / Н.И. Петров // ТКДА. – 1908. – № 2. – С. 266-298.
884.Петров Н. И. Преосвященный Феодосий, епископ Оренбургский и Тугайский. Некролог / Н. И. Петров // Труды Киевской духовной академии. – 1914. – № 11. – С. 244-258.

885. Петров Н. И. Преосвященный филарет Рижский как первый председатель Церковно-археологического общества / Н. И. Петров. – К., 1882. – 15 с.
886. Петров П. Справи Малоросійської колегії, що переховуються в Архіві давніх актів / П. Петров // Архівна справа. – 1929. – № 1. – С. 50-60.
887. Петров П. Т. К истории Харьковского научного медицинского общества (1861-1961) / П. Т. Петров // 100-летие Харьковского научного медицинского общества. 1861-1961. – К.: Здоров'я, 1965. – С. 7-69.
888. Петров П. Т. Столетие Харьковского медицинского общества / П. Т. Петров // Очерки истории русской общественной медицины. – М.: Медицина, 1965. – 299 с.
889. Петрунь Ф. О. Науки фізико-географічного циклу в Одеському університеті за 90 років / Ф. О. Петрунь // Праці Одеського університету. – 1957. – Т. 147. Серія геологічних та географічних наук. – Вип. 4. – С. 27-33.
890. Петрушевский Б. А. Московское общество испытателей природы и его журнал / Б. А. Петрушевский // Земля и Вселенная. – 1979. – № 5. – С. 64-69.
891. Пилипчук О. О. Вирішення проблем історії техніки через призму дослідження історії Київського відділення Російського технічного товариства (1871-1918) / О. О. Пилипчук // Історія української науки на межі тисячоліть. – К., 2004. – Вип. 17. – С. 173-180.
892. Пилипчук О. Дослідження проблем землеробства цукрової промисловості в Київському відділенні Російського технічного товариства / О. Пилипчук // Історія української науки на межі тисячоліть. – К., 2006. – Вип. 25. – С. 157-168.
893. Пилипчук О. О. «Записки Київського відділення Російського технічного товариства»: історія виникнення і зміст (1870 – 1918 рр.) / О. О. Пилипчук // Вісник Харківського університету. Серія «Історія та географія». – 2002. – Вип. 12. – С. 56-61.
894. Пилипчук О. О. Становлення науково-дослідницької діяльності у Київському Відділенні Російського технічного товариства на початку 70-х років XIX ст. / О. О. Пилипчук // Історія української науки на межі тисячоліть. – 2003. – Вип. 13. – С. 101-108.
895. Пилипчук О. О. Становлення та розвиток Київського відділення Російського технічного товариства (1871-1918) / О. О. Пилипчук // Наука і наукознавство. – К., 2005. – № 1. – С. 103-110.

896.Пилипчук О. Я. Діяльність Наукового товариства імені Шевченка в галузі медицини / О. Я. Пилипчук, В. І. Цвігун // Медицина і українська культура: матеріали конф., 23-24 груд. 1993. – К., 1993. – С. 137-140.
897.Пилипчук О. Я. Київське товариство дослідників природи та його внесок у розвиток ембріологічної науки / О. Я. Пилипчук. – К.: КДПУ, 1991. – 100 с.
898.Пістун М. Зародження перших наукових географічних досліджень в Україні в середині XIX ст. / М. Пістун, В. Гуцал // Історія української географії. – 2000. – Вип. 1. – С. 83-92.
899.Пічкур Т. Наукова діяльність вчених Київського університету ім. Св. Володимира у Київському товаристві дослідників природи (друга половина XIX – початок XX ст.) / Тетяна Пічкур // Історія української науки на межі тисячоліть: Зб. наук. пр. / ред.: О. Я. Пилипчук. – К., 2004. – Вип. 14. – С. 150-155.
900.Плачинда В. П. П. Г. Житецький / В. П. Плачинда // Народна творчість та етнографія. – 1966. – № 4. – С. 68-70.
901.Поваренных А. С. Минералогическое общество в течении первых ста лет своего существования / А. С. Поваренных // Очерки по истории геологических знаний. – 1956. – Вып. 5. – С. 3-46.
902.Погожев А. В. 25-летие (1861-1886) естественно-научных съездов в России: исторический обзор деятельности съездов естествоиспытателей и врачей в России и Западной Европе / А. В. Погожев. – М., 1887. – 394 с.
903.Позинич О. М. Університетські наукові товариства на Україні в другій половині XIX – на початку XX ст. / О. М. Позинич // Історія та культура Подніпров'я; ред.: О. Ф. Нікілєв. – Дніпропетровськ, 1998. – С. 93-96.
904.Полонська-Василенко Н. Д. Історія України: У 2 т. – [3-є вид.] / Н. Д. Полонська-Василенко. – Т. 2.: Від середини XVII ст. до 1923 р. – К.: Либідь, 1995. – 606 с.
905.Пономарёв В. П. Агрономическая наука в Бессарабии в 1812-1917 гг. / В. П. Пономарёв. – Кишинёв, 1961.
906.Пономарёв С. М. Юбилей Нижнегородского кружка / С. М. Пономарёв, С. М. Порошин // Земля и Вселенная. – 1988. – № 6. – С. 61-68.
907.Попова Т. Н. Историография в лицах, проблемах, дисциплинах: Из истории Новороссийского университета / Т. Н. Попова. – Одесса, 2007. – 536 с.

908. Порай-Кошиц А. Е. Творчество русских ученых и химическая техника. (К 75-летию Русского химического общества) / А. Е. Порай-Кошиц // Журнал прикладной химии. – 1944. – Т. 17. – Вып. 9-10. – С. 477-486.
909. Постолов М. П. Хирурги Киевского университета – современники и последователи Н. И. Пирогова / М. П. Постолов. – К.: Изд-во АН УССР, 1957. – 94 с.
910. Постолов М. П. Ю. К. Шимановский – выдающийся хирург XIX столетия / М. П. Постолов, А. М. Постолов. – Ташкент: Медицина, 1983. – 83 с.
911. Потков Л. Л. 150-летие Московского общества испытателей природы / Л. Л. Потков // Вопросы истории естествознания и техники. – 1956. – Вып. 2. – С. 322-324.
912. Потульницький В. А. Україна і всесвітня історія: Історіософія світової та української історії XVII-XX століть / В. А. Потульницький. – К.: Либідь, 2002. – 480 с.
913. Празднование совершившегося двадцатипятилетия Харьковского медицинского общества (1861-1886). – Х., 1886. – 89 с.
914. Примак М. О. Десятилетняя деятельность Черниговского общества помощников врачей / М. О. Примак. – Чернигов, 1912. – 15 с.
915. Пріоритети української науки і техніки: матеріали XVI Всеукр. наук. конф. молодих істориків освіти, науки і техніки та спеціалістів, 18 трав. 2011 р., Київ / ред.: О. Я. Пилипчук, В. А. Вергунов, В. М. Гамалія; НАН України, Центр дослідж. наук.-техн. потенціалу та історії науки ім. Г. М. Доброва, Держ. екон.-технол. ун-т трансп. – К., 2011. – 250 с.
916. Пріцак О. Наукове товариство ім. Шевченка і його сторіччя / О. Пріцак // Сучасність. – 1973. – С. 52-60.
917. Пріцак О. Наукове товариство ім. Шевченка у Львові поміж двома війнами / О. Пріцак // Український історик. – 1981. – Ч. 1-4. – С. 147-152.
918. Пріцак О. Роля Наукового товариства ім. Шевченка в історії України / О. Пріцак // Сучасність. – 1984. – Ч. 3. – С. 57-74.
919. Про Київський Археологічний З'їзд 1874р. // Україна. – 1928. – № 4. – С. 160-162.
920. Провідник по виставі краєвій у Львові з особливим оглядом на відділ етнографічний і на павільйон руських народних товариств. – Львів, 1894. – 198, 60 с.
921. Прокопчук В. Краєзнавство на Поділлі: історія і сучасність / В. Прокопчук. – К.: «Рідний край», 1995. – 204 с.

922.Протько Т. С. Роль научных сообществ в формировании научных традиций / Т. С. Протько // Исторические традиции и опыт развития отечественной науки и техники. Сборник материалов по науковедению, истории науки и научно-техническому прогнозированию. – К.: Наукова думка, 1988. – С. 59-62.
923.Проценко П. А. Фізико-хімічне товариство при Київськму університеті та його роль у розвиткові хімії ХХ ст. / П. А. Проценко // Вісник Київського університету. – 1966. – № 6. Серія фізична та хімічна. – С. 115-124.
924.Пузанов И. И. Столетние итоги зоологических исследований в Одессе / И. И. Пузанов // В кн.: Труды государственного университета им. И. И. Мечникова. [Юбилейная научная сессия, посвящённая 300-летию воссоединения Украины с Россией. Киев]. – К., 1954. – С. 73-84.
925.Путята Т. В. Діяльність видатних механіків на Україні / Т. В. Путята, Б. Н. Фрадлін; під ред. А. Д. Коваленка. – К.: Держтехвидав УРСР, 1952. – 268 с.
926.Пучков А. А. Юлиан Кулаковский и его время: Из истории антиковедения и византинистики в России / А. А. Пучков. – К., 2000. – 352 с.
927.Пыпин А. Н. История русской этнографии: В 3-х т. / А. Н. Пыпин. – СПб.: Тип. Стасюлевича, 1891. – Т. 3: Этнография малорусская. – 424 с.
928.Пятьдесятилетие Полтавского общества сельского хазяйства. – Полтава, 1915. – 84 с.
929.Рабинков И. М. История медицины Шосткинщины (исторический очерк) / И. М. Рабинков. – Шостка: Северянщина, 2004. – 66 с.
930.Рабинович И. М. О деятельности Календарной комиссии Русского астрономического общества. Май 1899 – февраль 1900 / И. М. Рабинович // В кн.: Материалы годичной конференции Ленинградского отделения Советского национального объединения историков естествознания и техники. – 1968. – Л., 1968. – С. 43-44.
931.Работнов Т. А. К истории разработки проблем эволюционной теории и экологии в Московском университете и Московском обществе испытателей природы / Т. А. Работнов, В. Н. Тихомиров // Бюллетень Московского общества испытателей природы. Отдел биологии. – 1979. – Т. 84. – Вып. 6. – С. 3-4.
932.Радулович В. И. Очерк истории русских медицинских обществ: цель, значение и взаимная связь /

В. И. Радулович. – Орёл: Типография газеты «Орловский вестник», 1890. – 40 с.
933. Развитие аналитической химии на Украине / АН УССР. Отделение истории естествознания и техники Института истории. Институт коллоидной химии. Редкол.: А. Т. Пилипенко (отв. ред.) и др. – К.: Наукова думка, 1982. – 368 с.
934. Развитие биологии на Украине: В 3 т. / Редкол.: К. М. Сытник (гл. ред.) и др.; АН УССР. Отделение истории естествознания и техники Института истории. – К.: Наукова думка, 1984. – Т. 1. С древнейших времён до Великой Октябрьской социалистической революции / Редкол.: Новиков В. Г. (отв. ред.) и др. – 415 с.
935. Развитие естествознания в России (XVIII – начало XX в.) / Под ред. С. Р. Микулинского, А. П. Юшкевича. – М.: Наука, 1977. – 353 с.
936. Развитие физики в России. Очерки / Под ред. чл.-кор. АН СССР А. С. Предводителева и проф. Б. И. Спасского. – М.: «Просвещение», 1970. – Т. 1: От начала XVIII века до Великой Октябрьской социалистической революции. – 415 с.
937. Разумовский В. В. Столетие «Журнала общей химии» / В. В. Разумовский // Вестник Академии наук СССР. – 1969. – № 7. – С. 123-124.
938. Раковський І. З нагоди тридцятиліття / І. Раковський // Записки Математично-природописно-лікарської секції. – 1927. – Т. 26. – С. V-X.
939. Рафес М. К истории медицины в Польше и русско-польские медицинские связи (II половина XIX – начало XX столетия) / М. Рафес // К истории медицины на Украине (На материалах западных областей УССР, Закарпатья и Буковины) / Отв. ред. И. Я. Шапиро. – Львов, 1961. – С. 353-362.
940. Редин Е. К. Историко-филологическое общество / Е.К. Редин // Ученые общества и вспомогательные учреждения Харьковского университета (1805-1905). – Х., 1911. – С. 9-106.
941. Редин Е. К. Учёная деятельность Историко-филологического Общества при императорском Харьковском университете за первые двадцать пять лет его существования (1877-1902) / Е. К. Редин. – Х., 1904. – 46 с.
942. Редин Е. К. Ученая деятельность Историко-филологического общества при Харьковском университете за первые двадцать пять лет его существования (1877-1902) / Е. К. Редин // Сборник Харьковского историко-филологического общества. – Х., 1905. – Т. 14. – С. 29-41.

943.Реєнт О. Українська історична наука на порозі XXI ст.: проблеми пошуку / О. Реєнт // У робітнях історичної науки. – К.: Пошуково-видавниче агентство «Книга Пам'яті України»; Видавничий центр «Просвіта», 1999. – С. 275-310.
944.Реєнт О. П. Перечитуючи написане / О. П. Реєнт. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2005. – 256 с.
945.Реєнт О. П. Україна XIX-XX ст. Роздуми та студії історика / О. П. Реєнт. – К., 2009. – 486 с.
946.Рижко Л. В. Науковий простір: філософський і наукознавчий аспект / Лариса Володимирівна Рижко; Центр досліджень науково-технічного потенціалу та історії науки ім. Г. М. Доброва НАН України. – К., 2000. – 301 с.
947.Різниченко В. Природнича течія в Українському науковому товаристві в Київі / В. Різниченко // Україна. – К., 1929. – Кн. 32. – Січень-лютий. – С. 38-41. (Передрук.: Онопрієнко В. Українське наукове товариство: 1907-1921 роки / Валентин Онопрієнко, Олександр Реєнт, Тетяна Щербань; НАН України; Інститут історії України. – К., 1998. – С. 202-208).
948.Робак І. Ю. Організація охорони здоров'я в Харкові за імперської доби (початок XVII ст. – 1916 р.) / І. Ю. Робак. – Х.: ХДМУ, 2007. – 346 с.
949.Ровенчак І. Володимир Кубійович і Географічна комісія Наукового товариства імені Шевченка / Іван Ровенчак // Історія української географії та картографії: матеріали IV Міжнар. наук. конф., присвяч. 110-літньому ювілею проф. Володимира Кубійовича, 18-19 листопада 2010 р., Тернопіль / ред.: О. І. Шаблій; Терноп. нац. пед. ун-т ім. В. Гнатюка, Укр. геогр. т-во. – Т., 2010. – С. 35-37. – (Історія укр. географії: Всеукр. наук.-теорет. часоп.; Вип. 22).
950.Рогаченко В. Ф. Математика во Львовском научном обществе им. Т. Г. Шевченко / В. Ф. Рогаченко // Вопросы истории физико-математических наук. Материалы конференции, (Москва, 25 мая – 22 июня 1960 г.). – М.: Высшая школа, 1963. – С. 56-60.
951.Родионов С. П. Геологические науки в Киевском университете (XIX и начало XX в.) / С. П. Родионов // Очерки по истории геологических знаний. – 1955. – Вып. 4. – С. 167-186.
952.Родіонов С. П. Київська геологічна школа (XIX і початок XX століття) / С. П. Родіонов // Геологічний журнал АН УРСР. – 1952. – Т. 12. – Вып. 3. – С. 89-95.
953.Розвиток науки в Київському університеті за сто років. 1835-1936. – К.: Київський державний університет, 1935. – 293 с.

954. Розенберг Ф. История физики / Фердинанд Розенберг; пер. с нем. И. Сеченова, перер. В. С. Гохманом. – М.; Л.: Глав. ред. общетехнической литературы и номографии. Тип. им. Евгении Соколовой (в Ленинграде), 1936. – Ч. 3: История физики за последнее XIX столетие. – Вып. 2. – 448 с.
955. Розовик Д. Ф. Дослідження українознавства науковими товариствами України в роки національно-демократичної революції (1917-1920) / Д. Ф. Розовик // Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Історія. – К., 2004. – Вип. 71-72. – С. 52-54.
956. Роль русских и советских ученых в развитии химии силикатов. К 100-летию со дня основания Всесоюзного химического общества им. Д. И. Менделеева. – М., 1968. – 24 с.
957. Романів О. Наукове товариство ім. Шевченка. 130 років праці для України / Олег Романів. – Л., 2003. – 40 с.
958. Ротмистров В. Г. Из жизни Одесского опытного поля / В. Г. Ротмистров // Записки Императорского общества сельского хозяйства Южной России. – 1904. – № 9-10. – С. 89-93.
959. Ротмистров В. Г. Одесское опытное поле Императорского общества сельского хозяйства Южной России за 1904, 1905 и 1906 гг. Краткий отчёт / В. Г. Ротмистров // Записки Императорского общества сельского хозяйства Южной России. – 1907. – № 5-6. – С. 1-96 (Приложение).
960. Ротмистров В. Г. Одесское опытное поле Императорского общества сельского хозяйства Южной России за 1904, 1905 и 1906 гг. Краткий отчёт / В. Г. Ротмистров // Записки Императорского общества сельского хозяйства Южной России. – 1907. – № 7-8. – С. 97-182 (Приложение).
961. Ротмистров В. Г. Отчёт директора опытного поля / В. Г. Ротмистров. – Одесса, 1903. – (Приложение к журналу Записки Императорского общества сельского хозяйства Южной России, 1904. – № 1-2. – С. 1-117.
962. Руда С. П. Нариси з історії мікробіології в Україні (кінець XIX – початок XX ст.): монографія / С. П. Руда. – К.: ІВЦ Держкомстату України, 2000. – 262 с.
963. Руда С. П. Наукові товариства – організатори перших морських та прісноводних біологічних станцій в Україні / С. П. Руда // Праці Наукового товариства ім. Т. Шевченка. Студії з поля української науки і техніки. – Львів, 2004. – Т. 13. – С. 74-89.

964.Руда С. П. Науково-просвітницька діяльність медичних товариств України на межі XIX-XX століть / С. П. Руда // Наука і освіта: зб. наук. праць. – К.: Хрещатик, 1997. – Кн. 1. – С. 85-88.
965.Руда С. П. Популяризація наукових знань як одна з основних функцій товариств природознавців / С. П. Руда // Популяризація наук в Україні: історія і сучасність. – К.: Хрещатик, 1992. – С. 34-42.
966.Руда С. П. Роль Харківського наукового центру у розробці засад медичної та ветеринарної мікробіології (кінець XIX – початок XX ст.) / С. П. Руда // Зб. наукових праць Харківського державного педагогічного університету. – Х., 2000. – Вип. 4. – С. 183-192.
967.Руда С. Товариства природознавців при Харківському університеті (XIX – поч. XX ст.) / С. Руда // Праці Наукового Товариства імені Шевченка. – Львів, 2000. – Т. IV. Студії з поля історії української науки і техніки. – С. 85-98.
968.Рудая С. П. Научные общественные объединения на Украине в XIX в.: Харьковское медицинское общество / С. П. Рудая // Розвиток науки та науково-технічного потенціалу в Україні та за кордоном: зб. аналітичних матеріалів. – К., 1997. – Вип. 1 (12). – С. 53-55.
969.Русанова Є. Г. С. П. Григор'єв і Харківське медичне товариство: перегортаючи сторінки «Протоколів» / Є. Г. Русанова, К. В. Русанов // Український радіологічний журнал. – 2010. – 18, № 4. – С. 475-483.
970.Русов А. Деятельность Юго-Западного Отдела Императорского Российского Географического Общества за 1 полугодие его существования / А. Русов. – К., 1873. – 14 с.
971.Русов А. Из воспоминаний о П. П. Чубинском / А. Русов // Украинская жизнь. – 1914. – № 1. – С. 39-42.
972.Русов А. Несколько слов о значении трудов и творчества Н. В. Лысенка для малорусского народа / А. Русов // Киевская Старина. – 1903. – № 10-12. – С. 9-12.
973.Русов А. А. Как я стал членом Громады / А. А. Русов // Украинская жизнь. – 1913. – № 10. – С. 40-49.
974.Русов О. Спомини про празьке видання «Кобзаря» / О. Русов // Україна. – 1907. – № 2. – С. 125-136.
975.Русова С. В. Б. Антонович / С. Русова // Русская мысль. – 1909. – № 4. – С. 48-69.
976.Русова С. К 40-летнему юбилею Юго-Западного Отдела Российского Географического Общества / С. Русова // Украинская жизнь. – 1913. – № 11. – С. 28-39.

977. Русскому химическому журналу – сто лет // Химия и жизнь. – 1969. – № 9. – С. 16-17.
978. Рябінін-Скляревський О. Київська громада 1870-х / О. Рябінін-Скляревський // Україна. – 1927. – Кн. 1-2. – С. 144-162.
979. Савенко В. Деякі аспекти діяльності НТШ в духовному відродженні українського народу / Віктор Савенко // Наукові записки Тернопільського державного педагогічного університету ім. В. Гнатюка / ред.: М. Алексієвець. – Т., 2002. – С. 12-14. – (Історія; Вип. 5).
980. Савченко Ф. Заборона українства 1876 року: До історії громадських рухів на Україні 1860-1870-х років / Ф. Савченко. – Х.-К.: Держвидав України, 1930. – 415 с.
981. Савченко Ф. Українське науково-культурне самовизначення 1860-1876 років / Ф. Савченко // Україна. – 1929. – № 1-2. – С. 144-162.
982. Савчук В. Громадсько-наукові об'єднання: процедури типологізації / Варфоломій Савчук // Ейдос: альманах теорії та історії історичної науки / Головний редактор В. Смолій; відповідальний редактор І. Колесник. – К.: Інститут історії України НАН України, 2009. – Вип. 4. – С. 153-164.
983. Савчук В. С. Біля витоків Національної гірничої академії: від Катеринославського вищого гірничого училища до гірничого інституту (1896-1912) / В. С. Савчук // Бористен. – 1999. – № 12 (102). – С. 8; Продовження // Там само. – 2000. – № 2 (104). – С. 13-14; Продовження // Там само. – 2000. – № 3 (105). – С. 4-5.
984. Савчук В. С. До питання про популяризаційну діяльність вчених природознавців України в дореволюційній українській пресі / В. С. Савчук // Українська журналістика-90. Тези. – К., 1990. – С. 16-18.
985. Савчук В. С. Екатеринославское отделение русского технического общества: основные направления и итоги деятельности / В. С. Савчук // Нариси з історії природознавства і техніки. – К.: Наук. думка, 1994. – Вип. 41. – С. 87-101.
986. Савчук В. С. Естественно-научные общества Юга Российской империи: вторая половина XIX – начало XX в. / В. С. Савчук. – Днепропетровск: Изд-во Днепропетровского университета, 1994. – 232 с.
987. Савчук В. С. К истории изучения деятельности научных обществ Приднепровья / В. С. Савчук // История

общественной мысли в России и Украине. XVII – начало XX в. – Днепропетровск, 1992. – С. 105-111.
988. Савчук В. С. Первые инженерные собрания и общества в Российской империи / В. С. Савчук // Вопросы истории естествознания и техники. – 1992. – № 1. – С. 51-55.
989. Савчук В. С. У истоков Украинской ассоциации Физиков / В. С. Савчук // Очерки истории естествознания и техники. – К., 1991. – № 39. – С. 24-29.
990. Савчук М. П. Імунологічні дослідження в Одеському університеті / М. П. Савчук // В кн.: Матеріали наукової конференції молодих учених Одеського університету, (Одеса, 27-28 червня 1968 р.). – О., 1968. – С. 174-179.
991. Салтыков Н. О занятиях математической секции XII-го съезда естествоиспытателей и врачей (Отчёт, прочитанный в заседании Харьковского математического общества 5 февраля 1910 г.) / Н. Салтыков. – Х., 1910. – 5 с. – (Оттиск из «Записок Императорского Харьковского университета», 1910).
992. Самойленко Г. В. Громадсько-культурне та літературне життя в Чернігові у кінці XIX – початку XX ст. / Г. В. Самойленко. – Ніжин: ТОВ «Наука-сервіс», 1999. – 109 с.
993. Самойленко Н. І. На передових рубежах медичної науки: Харківське медичне товариство в другій половині XIX – на початку XIX століття / Н. І. Самойленко // Наукові записки з української історії: Збірник наукових статей. – Вип. 28. – Переяслав-Хмельницький, 2012. – С. 327-332.
994. Самойленко Н. І. Одеське наукове товариство в другій половині XIX ст.: особистісний вимір безкорисного служіння людям / Н. І. Самойленко // Наукові записки з української історії: Збірник наукових статей. – Вип. 29. – Переяслав-Хмельницький, 2012. – С. 376-380.
995. Самойленко Н. Питання профілактики захворювань у роботі товариства київських лікарів (друга половина XIX – початок XX століття) / Н. Самойленко // Гуманітарний вісник державного вищого навчального закладу «Переяслав-Хмельницький державний педагогічний університет імені Григорія Сковороди»: Збірник наукових статей. – Вип. 27. – Переяслав-Хмельницький, 2012. – С. 247-251.
996. Самойленко Н. І. Товариство київських лікарів у другій половині XIX ст.: формування гуманістичних засад вітчизняної медицини / Н. І. Самойленко // Наукові записки з української історії: Збірник наукових статей. – Вип. 30. – Переяслав-Хмельницький, 2012. – С. 200-205.

997.Самойленко О. Г. Спадщина істориків Ніжинської вищої школи в історіографії XIX-XX ст. / О. Г. Самойленко // Література та культура Полісся / Ред. кол.: Г. В. Самойленко (відп. ред.) та ін. – Ніжин, 2000. – Вип. 14: Полісся в історичному та культурологічному контексті: до 195-річчя заснування Ніжинської вищої школи. – 2000. – С. 131-148.
998.Самошенко В. Н. Научно-издательская деятельность Русского военно-исторического общества / В. Н. Самошенко, Н. А. Петрова // Издание исторических документов в СССР / Вопросы истории, теории и методики. – М., 1989. – С. 197-211.
999.Санцевич А. В. Періодична преса як комплекс історичних джерел / А. В. Санцевич // Український історичний журнал. – 1988. – № 4. – С. 4-75.
1000.Санцевич А. В. Українська радянська історіографія (1945-1982) / А. В. Санцевич – К.: Вища шк., 1984. – 142 с.
1001.Сапеляк О. А. Етнографічні студії в Науковому Товаристві імені Шевченка (1898-1939 рр.) / О. А. Сапеляк; НАН України, Інститут народознавства. – Львів, 2000. – 208 с.
1002.Сарбей В. Історичні погляди О. М. Лазаревського / В. Сарбей. – К., 1961. – 192 с.
1003.Сарбей В. Славнозвісне видання [«Чтения в Историческом обществе Нестора-летописца»] / В. Сарбей // Історичний календар. – 1999. – Вип. 5. – С. 337-338.
1004.Сарбей В. Г. Розвиток науки в Києві у другій половині XIX ст. / В. Г. Сарбей // Український історичний журнал. – 1982. – № 3. – С. 67-76.
1005.Сарбей В. Г. Теоретические вопросы развития историографических исследований в Украинской ССР (1945 – 1985) / В. Г. Сарбей // Теоретико-методологические вопросы развития советской исторической науки: межвуз. сб. науч. трудов. – Днепропетровск: Днепропетровский гос. ун-т, 1987. – С. 5-18.
1006.Сарбей В. Г. Харківське історико-філологічне товариство та його вклад в історіографію України (До 100-річчя заснування і початку діяльності) / В. Г. Сарбей // Український історичний журнал. – 1977. – № 12. – С. 99-103.
1007.Сахаров А. М. О предмете историографических исследований / А. М. Сахаров // История СССР. – 1974. – №3. – С. 90-112.
1008.Свєнціцький І. Музеї і книгозбірні сучасної України / І. Свєнціцький. – Львів, 1927. – 14 с.
1009.Свєнціцький І. Про музеї і музейництво (нариси і замітки) / І. Свєнціцький. – Львів, 1920. – 80 с.

1010.Свєнціцький І. Українська старовина в Київському Церковно-археологічному музеї / І. Свєнціцький // Записки історико-філологічної секції УНТ в Києві. – К., 1918. – Кн. 17. – С. 87-91.
1011.Семдесят пять лет Восточно-Сибирского отдела Госсударственного русского географического общества. 1851-1926. Обзор работ. – Иркутск, 1926. – 143 с.
1012.Семдесят пять лет Восточно-Сибирского отдела Госсударственного русского географического общества. 1851-1926. Результаты деятельности ВСОРГО в области картографии за 75 лет. – Иркутск, 1928. – 54 с.
1013.Семёнов М. Золотоношское опытное поле, его организация, программа и технические приёмы опытов / М. Семёнов. – Золотоноша, 1907. – 35 с.
1014.Семенов С. П. Ленинградскому обществу естествоиспытаталей – 100 лет / С. П. Семенов // Природа. – 1969. – № 1. – С. 102-104.
1015.Сенчура Л. И. Географическое общество СССР / Л. И. Сенчура // Земля и Вселенная. – 1979. – № 2. – С. 63-67.
1016.Сиваченко М. Є. Літературознавчі та фольклористичні розвідки / М. Є. Сиваченко. – К., 1974.
1017.Сизиков А. И. Краткий очерк истории Забайкальского отдела Географического общества СССР за 70 лет. 1894-1964 / А. И. Сизиков // Записки Забайкальского отдела Географического общества СССР. – 1964. – Вып. 24. – С. 3-14.
1018.Сизиков А. И. Памяти А. К. Кузнецова, Н. В. Кирилова, Г. А. Стукова и М. Д. Головачёва / А. И. Сизиков // Вестник научной информации Забайкальского филиала Географического общества СССР. – 1966. – № 7. – С. 110-113.
1019.Сизиков А. И. Сто выпусков «Записок Забайкальского филиала Географического общества СССР» / А. И. Сизиков // Записки Забайкальского филиала Географического общества СССР. – 1974. – Т. 100. – С. 54-115.
1020.Силка О. З. Інтелектуальний простір Хрисанфа Ящуржинського (1852-1923 рр.) / О. З. Силка, Л. І. Синявська // УІЖ. – 2010. – № 6. – С. 179-188.
1021.Симоненко І. М. Губернські вчені архівні комісії в Україні: історіографічний огляд і бібліографічний покажчик / І. М. Симоненко; Укр. НДІ архівної справи та документознавства, Центр пам’яткознавства НАН України і УТОПІК. – К.: б. в., 2003. – 132 с. – (Архівні та бібліографічні джерела української історичної думки; вип. 8).

1022.Симоненко В. І. До 100-річчя заснування Ніжинського Історико-філологічного товариства / В. І. Симоненко // До 100-річчя Ніжинського Історико-філологічного товариства: Тези і матеріали конференції Історико-краєзнавчого товариства. – Ніжин, 1995. – С. 2-10.
1023.Симоненко І. В. Науково-технічні товариства в модернізації промисловості Півдня України / І. В. Симоненко // Історія української науки на межі тисячоліть: Зб. наук. праць / Відп. редактор О. Я. Пилипчук. – Вип. 46. – К., 2010. – С. 200-209.
1024.Синцов Д. М. Харьковское математическое общество за 50 лет / Д. М. Синцов // В кн.: Труды I Всесоюзного съезда математиков (Харьков, 1930). – М.; Л., 1936. – С. 97-105.
1025.Синявский А. Первое десятилетие существования Екатеринославской учёной архивной комиссии / А. Синявский // Летопись ЕУАК. – 1910. – Вып. X. – С. 1-15.
1026.Сичивица О. М. Сложные формы интеграции науки / О. М. Сичивица. – М.: Высшая школа, 1983. – 152 с.
1027.Скандраков С. В. Константиноградское районное опытное поле Полтавского губернского земства. Краткие сведения о поле и некоторые объяснения к экспонатам его, представленным на выставку по с.-х. опытному делу в С.-Петербурге в феврале 1913 года / С. В. Скандраков. – Константиноград: Тип. М. В. Геккера, 1913. – 16 с.
1028.Скандраков С. В. Константиноградское районное опытное поле Полтавского губернского земства. Краткий очерк организации и деятельности опытного поля (1910-1917 гг.) / С. В. Скандраков. – Константиноград: Тип. М. В. Геккера, 1917. – 19 с.
1029.Скандраков С. В. Константиноградское районное опытное поле Полтавского губернского земства. Проект программы работ опытного поля / С. В. Скандраков. – Полтава: Тип. И. Л. Фришберга, 1914. – 36 с.
1030.Скибінський А. О. Святогорський Свято-Успенський чоловічий монастир і дослідження церковної старовини на Україні на початку XX ст. / А. О. Скибінський // Культура України. Мистецтвознавство. – Х., 2001. – Вип. 8. – С. 270-275.
1031.Скиртач В. В. Історія становлення та розвитку Всеросійського товариства цукрозаводчиків (1897 – 1918 рр.) / В. В. Скиртач // Гуржіївські історичні читання: зб. наук. пр. / [відп. ред. В. А. Смолій]. – Черкаси, 2009. – С. 237-240.
1032.Скрипник В. В. Про початок сходознавства в Одесі (за матеріалами Одеського товариства історії та

старожитностей) / В. В. Скрипник // Наукові праці історичного факультету Запорізького національного ун-ту. – 2009. – Вип. 27. – С. 331-334.
1033.Сластёнов А. И. Астрономия в Харьковском университете за 150 лет (1805-1955). Исторический очерк / А. И. Сластёнов. – Х.: Изд-во Харьковского университета, 1955. – 184 с.
1034.Слободянюк П. Я. Медицина Поділля: монографія / П. Я. Слободянюк, А. С. Флаксемберг, П. Ю. Івахов. – Хмельницький: Медобори 2006, 2007. – 703 с.
1035.Соболева Е. В. Организация наук в пореформенной России / Елена Владимировна Соболева; АН СССР. Институт истории естествознания и техники. – Л.: Наука, Ленинградское отделение, 1983. – 262 с.
1036.Соловьёв И. М. Университетский вопрос во II половине XIX в. / И. М. Соловьёв // В кн.: Три века: Россия от смуты до нашего времени. Исторический сборник. – М., 1913. – 295 с.
1037.Соловьёв С. П. 150-летие (1817-1967 гг.) Минералогического общества / С. П. Соловьёв // Записки Всесоюзного минералогического общества. – 1967. – Ч. 96. – С. 109-116.
1038.Соловьёв С. П. Вклад Минералогического общества в познание минеральных багатств за 150-летний период. 1817-1967 гг. / С. П. Соловьёв // В кн.: Проблемы кристаллохимии минералов и ендогенного минералообразования. – Л., 1967. – С. 5-15.
1039.Соловьёв С. П. Всесоюзное минералогическое общество и его роль в развитии геологических наук. К 150-летию со дня основания (1817-1967) / С. П. Соловьёв. – Л.: «Наука», 1967. – 232 с.
1040.Соловьёв С. П. История Всесоюзного минералогического общества и его роль в развитии геологических наук / С. П. Соловьёв, В. В. Доливо-Добровольский; РАН. Всероссийское минералогическое общество. – СПб: Наука, СПб. отделение, 1992. – 334 с.
1041.Соловьёв С. П. Празднование 150-летнего юбилея (1817-1967 гг.) Всесоюзного минералогического общества / С. П. Соловьёв, В. В. Доливо-Добровольский // Записки Всесоюзного минералогического общества. – 1968. – Ч. 97. – Вып. 1. – С. 119-127.
1042.Соловьёв С. П. Роль Всесоюзного минералогического общества в развитии геологических наук / С. П. Соловьёв // Записки Всесоюзного минералогического общества. –

1957. – Ч. 86. – Вып. 5. – С. 528-538. – (Доклад на Фёдоровской юбилейной сессии 3.06.1957 г. к 140-летию организации Общества в 1817 г.).
1043.Соловьёв Ю. И. История химии в России: научные центры и основные направления в исследовании / Ю. И. Соловьёв. – М.: Наука, 1985. – 415 с.
1044.Соминский М. С. К истории физического отделения Русского физико-химического общества / М. С. Соминский // Журнал технической физики. – 1953. – Т. 23. – Вып. 3. – С. 553-574.
1045.Софинов П. Г. Из истории русской дореволюционной археографии / П. Г. Софинов. – М., 1957. – 156 с.
1046.Сохань П. С. Про деякі основні напрями діяльності Археографічної комісії АН УРСР в світлі сучасних вимог перебудови / П. С. Сохань // Українська археографія: сучасний стан та перспективи розвитку: Тези доповідей республіканської наради. – К., 1988. – С. 3-14.
1047.Спасский Н. Н. Нижегородский кружок любителей физики и астрономии: (К 100-летию со дня организации) / Н. Н. Спасский // Геодезия и картография. – 1988. – № 10. – С. 56-60.
1048.Спицын А. Р. История геологических наук в Харьковском университете / А. Р. Спицын // В кн.: Итоговая студенческая научная конференция, посвящённая 150-летию Харьковского государственного университета им. А. М. Горького. Тезисы докладов. – Х., 1955. – С. 326-328.
1049.Становлення медичної науки на Поділлі / В. М. Мороз, В. С. Компанець, І. М. Азарський та ін. – Хмельницький; Вінниця: Поділля, 1999. – 117 с.
1050.Стахів М. Наукове Товариство ім. Шевченка в Краю і на еміграції / М. Стахів // Альманах УНС. – 1973. – С. 63-75.
1051.Стельмах С. Парадигми історичної думки у XX столітті / С. Стельмах // Політична думка. – 1997. – № 4. – С. 153-169.
1052.Стельмах С. П. Історична думка в Україні XIX – початку XX століття / С. П. Стельмах. – К., 1997. – 175 с.
1053.Стельмах С. П. Історична наука в Україні епохи класичного історизму. XIX – початок XX століття / С. П. Стельмах. – К., 2005. – 378 с.
1054.Стельмашова А. І. Діяльність Подільського церковного історико-археологічного товариства / А. І. Стельмашова // Хмельницькому 500: Тези доповідей науково-теоретичної конференції. – Хмельницький, 1990. – С. 60-62.

1055.Степанов А. А. Семидесятилетие Приамурского (Хабаровского) филиала Географического общества СССР / А. А. Степанов // Вопросы географии Дальнего Вотока. – 1965. – Ст. 7. – С. 372-388.
1056.Степанский А. Д. Документы по истории легальных общественных организаций в фондах дореволюционных государственных учреждений России / А. Д. Степанский // Советские архивы. – 1981. – № 2. – С. 24-27.
1057.Степанский А. Д. История научных учреждений и организаций дореволюционной России / А. Д. Степанский. – М., 1987. – 345 с.
1058.Степанский А. Д. История общественных организаций России / А. Д. Степанский. – М., 1975.
1059.Степанский А. Д. К истории научно-исторических обществ в дореволюционной России / А. Д. Степанский // Археографический ежегодник за 1974 г. – М., 1975. – С. 38-55.
1060.Степанский А. Д. Материалы легальных общественных организаций царской России (середина XVIII – февраль 1917 г.) / А. Д. Степанский // Археографический ежегодник за 1978 г. – М., 1979. – С. 69-80.
1061.Степанский А. Д. Общественные организации России на рубеже XIX-XX веков / А. Д. Степанский. – М., 1982.
1062.Степанский А. Д. Первые исторические общества в России / А. Д. Степанский // Вопросы истории. – 1973. – № 12. – С. 204-209.
1063.Степанский А. Д. Самодержавие и общественные организации России на рубеже XIX-XX вв. / А. Д. Степанский. – М., 1980.
1064.Степович А. К 50-летию Киевского Исторического Общества Нестора-летописца // Slavia. – Прага, 1927-1928. – VI. – № 4. – С. 843-844.
1065.Стешенко І. Українські шестидесятники / І. Стешенко. – К., 1908. – 45 с. – (Відбиток з «Записки Українського наукового товариства в Київі»).
1066.125 лет Географическому обществу СССР // Известия Коми филиала Всесоюзного Географического общества СССР. – 1970. – Т. 2. – Вып. 3. – С. 3-4.
1067.125 років Наукового товариства імені Шевченка: Зб. наук. пр. і матеріалів, присвячений Ювілею Товариства / Олег Купчинський (відп. ред.). – Л., 2001. – 388 с. – (Праці сесій, конференцій, симпозіумів, «круглих столів» НТШ у Львові / Наукове товариство ім. Шевченка; Т. 12).

1068.Столетие Всесоюзного химического общества им. Д. И. Менделеева. Материалы Юбилейного пленума общества 24 октября 1968 г. – М., 1969. – 96 с.
1069.100-летие Харьковского научного медицинского общества 1861-1961. Сборник очерков и статей по истории деятельности / Ред. колегия: чл.-кор. АМН СССР, заслуженный деятель науки проф. Н. П. Новаченко (отв. ред.) и др. – К.: «Здоров'я», 1965. – 259 с. – (М-во здравоохранения УССР. Харьковское научное медицинское общество).
1070.150 років розвитку вітчизняної історичної науки в Київському університеті: матеріали Республіканської науково-практичної конференції (Київ, 20-21 жовтня 1992 р.). – К., 1993.
1071.Стороженко А. В. Происхождение и сущность украинофильства (Доклад собранию членов Клуба русских националистов в Киеве, 17 ноября 1911 г.) / А. В. Стороженко; Клуб Русских Националистов. – К.: Типография С. В. Кульженко, 1912. – 58 с.
1072.Стоян Ф. Археографія актових документів та бібліографія рукописних книг як камеральні методи в XIX – 30-х роках XX ст. / Ф. Стоян // Бібліотечний вісник. – К., 1999. – С. 37-43.
1073.Страшко Є. М. Заснування, структура і функції Ніжинського Історико-філологічного товариства / Є. М. Страшко, О. М. Гречишкіна // До 100-річчя Ніжинського Історико-філологічного товариства: Тези і матеріали конференції Історико-краєзнавчого товариства. – Ніжин, 1995. – С. 10-12.
1074.Страшун И. Д. Русская общественная медицина в период между двумя революциями 1907-1917 / И. Д. Страшун. – М.: «Медицина», 1964. – 206 с.
1075.Стрижова І. А. Внесок Таврійської вченої архівної комісії у розвиток пам'яткоохоронної справи на півдні України / І. А. Стрижова // Науковий вісник / Одеський державний економічний університет. Всеукраїнська асоціація молодих науковців. – Науки: економіка, політологія, історія. – Одеса, 2004. – № 4 (12). – С. 193-202.
1076.Стрижова І. А. До питання про діяльність Таврійської вченої архівної комісії / І. А. Стрижова // Література та культура Полісся: зб. наук. праць. – Ніжин: Вид-во НДУ ім. М. Гоголя, 2005. – Вип. 29. Регіональна історія та культура в українському і східноєвропейському контексті. – С. 55-60.
1077.Стрижова І. А. З історії Херсонської вченої архівної комісії / І. А. Стрижова // Науковий вісник / Одеський державний економічний університет. Всеукраїнська асоціація

молодих науковців / Матеріали ІІІ науково-практичної конференції молодих науковців [«Проблеми підвищення господарювання на макро- та мікроекономічному рівні»], (Одеса, 27-28 березня 2008 р.). – Том ІІ. – Одеса, 2008. – № 8 (64). – С. 155-163.

1078.Стрижова І. А. Роль наукових товариств у збереженні історико-культурних цінностей (на матеріалах Півдня України) / І. А. Стрижова // Інтелігенція і влада: громад.-політич. наук. зб. – Одеса: Астропринт, 2006. – Вип. 6. – С. 218-226.

1079.Стрижова І. А. Роль Одеського товариства історії та старожитностей у збереженні історико-культурної спадщини українського народу / І. А. Стрижова // Інтелігенція і влада: громад.-політич. наук. зб. – Одеса: Астропринт, 2003. – Вип. 1. – С. 54-60.

1080.Стрижова І. А. Статути Одеського товариства історії і старожитностей як джерело вивчення його пам’яткоохоронної діяльності / І. А. Стрижова // Записки історичного факультету / Одеський національний університет імені І. І. Мечникова. – Одеса: КП ОМД, 2010. – Вип. 21. – С. 232-239.

1081.Стрижова І. А. Пам’яткоохоронна та дослідницька діяльність наукових товариств в другій половині XIX – на початку XX ст. в Україні / І. А. Стрижова // Науковий вісник / Одеський державний економічний університет. Всеукраїнська асоціація молодих науковців. – Одеса, 2003. – № 2 (7). – С. 172-174.

1082.Стрижова І. А. Церковні пам’ятки як один з об’єктів дослідження Таврійської вченої архівної комісії / І. А. Стрижова // Наукові праці: науково-методичний журнал. – Миколаїв: Вид-во МДГУ ім. П. Могили, 2006. – Т. 48. – Вип. 35. – С. 143-145.

1083.Студинський К. Галичина й Україна в листуванні: 1862-1884 рр. / К. Студинський; ВУАН. Комісія Західної України. – Х.: Пролетар, 1931. – 604 с.

1084.Студинський К. Наукове товариство ім. Шевченка у Львові (1873-1928) / К. Студинський. – Львів, 1928. – 125 с.

1085.Студинський К. Наукове Товариство ім. Шевченка у Львові (1873-1928 рр.) / К. Студинський // Записки НТШ. – Т. 150. – Львів, 1928. – С. IX-XVIII.

1086.Ступак Ф. Я. Київські благодійні медичні товариства (друга половина XIX – початок XX ст.) / Ф. Я. Ступак. – К., 1998. – 87 с. – (Історія благодійності; 2).

1087.Ступак Ф. Я. Нарис історії Національного медичного університету імені О. О. Богомольця / Ф. Я. Ступак. – К., 2002. – 108 с.
1088.Судаков С. Г. Деятельность русских профессиональных геодезических обществ / С. Г. Судаков // Геодезия и картография. – 1977. – № 5. – С. 69-71.
1089.Судаков С. Г. Топографо-геодезическая комиссия (1892-1907 гг.) / С. Г. Судаков // Геодезия и картография. – 1976. – № 9. – С. 64-68.
1090.Сульська З. В. Історія медицини на Лугинщині (1908-2008 рр.) / З. В. Сульська. – Житомир: Житомирська облдрукарня, 2008. – 192 с.
1091.Сумцов Н. Ф. Двадцатипятилетие Историко-филологического общества при Императорском Харьковском университете / Н. Ф. Сумцов // Сборник Харьковского историко-филологического общества. – Х., 1905. – Т. 14. – С. 17-28.
1092.Сумцов Н. Ф. Памяти П. П. Чубинского / Н. Ф. Сумцов // Украинская жизнь. – 1914. – № 1. – С. 31-33.
1093.Тамулявичене Э. Северо-западный отдел Русского географического общества: (1867-1915) / Э. Тамулявичене // В кн.: Научные общества в Литве. – Вильнюс, 1979. – С. 32-65. – (Из истории наук в Литве; Т. 4).
1094.Тарабукін О. О. Археологічні дослідження Товариства дослідників Волині та Волинського науково-дослідного музею на Житомирщині в І-й третині XX ст. / О. О. Тарабукін // Матеріали і тези наукової конф. До 130-річчя Житомирського краєзнавчого музею. – Житомир, 1995. – С. 31-35.
1095.Таран Л. Провідні тенденції світової історіографії в XX ст. та проблеми кризи сучасної української історичної науки / Л. Таран // УІЖ. – 1998. – № 5. – С. 30-35.
1096.Тарасенко О. О. Становлення та розвиток історичної освіти і науки у Київському університеті у 1834-1884 рр. / О. О. Тарасенко. – К.: Логос, 1995. – 276 с.
1097.Тезисы докладов на Юбилейной научной сессии, посвящённой 150-летию Всесоюзного минералогического общества (30 мая – 3 июня 1967 г.). – Л., 1967. – 35 с.
1098.Телетов С. Г. Основные направления развития коллоидной химии в Харьковском университете / С. Г. Телетов, Д. Н. Грицан, Т. А. Комарова // История и методология естественных наук. – 1982. – Вып. 28. – С. 204-211.
1099.Теплов Ф. С. К истории первого научного Общества ботаников в Петербурге / Ф. С. Теплов // Ботанический журнал. – 1972. – Т. 57. – № 9. – С. 1173-1176.

1100.Техника в её историческом развитии: 70-е годы XIX – начало XX в. / Отв. ред. С. В. Шухардин и др. – М.: Наука, 1982. – 510 с.
1101.Тимів І. М. Археографічна та краєзнавча діяльність «Руської трійці» (початок 30-х – кінець 80-х років XIX ст.) / І. М. Тимів; Івано-Франківська обласна організація Національної спілки краєзнавців України. – Вано-Франківськ: Нова Зоря, 2013. – 63 с. – (Серія «Світочі нашої культури»; ч. 1).
1102.Тимошик М. С. Її величність – книга. Історія видавничої справи Київського університету. 1834-1999: монографія / М. С. Тимошик. – К., 1999. – 308 с.
1103.Тимчик Н. П. Етнографічні надбання членів Південно-Західного Відділу Російського Географічного Товариства / Н. П. Тимчик // Етнічна історія народів Європи: Збірник наукових праць. – Секція 1. Теоретичні проблеми етнології. – К., 1999. – С. 79-83.
1104.Тимчик Н. П. Міжнародні зв'язки членів Південно-Західного Відділу Російського Географічного Товариства / Н. П. Тимчик // Вісник Київського університету. Історія. – К., 1999. – Вип. 44. – С. 16-19.
1105.Тимчик Н. П. Південно-Західний Відділ Російського Географічного Товариства в Києві (1873-1876) / Н. П. Тимчик // Вісник Київського університету. Історія. – К., 1998. – Вип. 40. – С. 75-78.
1106.Тимчик Н. П. П. П. Чубинський – один з фундаторів Південно-Західного Відділу Російського Географічного Товариства у Києві / Н. П. Тимчик // Вісник Київського університету. Історія. – К., 1999. – Вип. 42. – С. 31-34.
1107.Тихомиров В. А. Историческая записка о деятельности Полтавского сельскохозяйственного общества с 1865 г. по 1887 г. / В. А. Тихомиров. – Полтава: Тип. насл. Н. Пигуренко, 1887. – 257 с.
1108.Тихонов Б. В. Обзор «Записок» местных сельскохозяйственных обществ 30-50-х годов XIX века / Б. В. Тихонов // Проблемы источниковедения. – Т. 9. – М., 1961. – С. 92-162.
1109.Тихонович Н. Н. Съезды русских естествоиспытателей и врачей / Н. Н. Тихонович // Очерки по истории геологических знаний. – 1953. – Вып. 1. – С. 95-119.
1110.Тобиас В. И. Всесоюзному энтомологическому обществу 125 лет / В. И. Тобиас // ЭО. – 1985. – Т. 64. – № 2. – С. 433-437.

1111.Товкун Л. П. Внесок академіка О.В. Корчак-Чепурківського у становлення та діяльність Київських наукових товариств (1899-1921 рр.) / Л. П. Товкун // Технологічна освіта: досвід, перспективи, проблеми: збірник наукових праць. – Переяслав-Хмельницький, 2010. – Вип. 6. – С. 240-254.
1112.Товкун Л. П. Київський період науково-практичної, педагогічної та громадської діяльності академіка О. В. Корчак-Чепурківського / Л. П. Товкун // Постаті Київщини. – К.: Міленіум, 2008. – Вип. 2. – С. 135-146.
1113.Тобиас В. И. К 125-летию Всесоюзного энтомологического общества / В. И. Тобиас // ЗР. – 1985. – № 6. – С. 60-62.
1114.Толок В. Т. Физика и Харьков / В. Т. Толок, В. С. Коган, В. В. Власов; Ассоциация выпускников, преподавателей и друзей Харьковского национального ун-та В. Н. Каразина. – Х.: Тимченко А.Н., 2009. – 303 с.
1115.Толочко О. Продовжити традиції істориків минулого [Історія і діяльність товариства Нестора-літописця] / О. Толочко // Київська старовина. – 1995. – № 5. – С. 2-5.
1116.Толпыгин М. А. Организация деятельности Киевского отделения Императорского русского технического общества в отношении возможности достижения независимости от иностранных государств, как сахарной промышленности, так и населения России. Доклад инженера-технолога М. А. Толпыгина в общем собрании Киевского отделения Императорского русского технического общества, февраль 27 дня 1915 г. / М. А. Толпыгин. – К.: Типография АО «Пётр Барский в Киеве», 1915. – 12 с.
1117.Третьяков Д. Биология и биологи. Очерк истории и современного состояния общей биологии / Д. Третьяков. – Одесса: Госиздат Украины, 1924. – 184 с.
1118.Труворов А. Отчёт о деятельности губернских учёных комиссий в 1890-м году / А. Труворов // Русский архив. – 1891. – Кн. 3. – № 12. – С. 583-606.
1119.Труды Института истории естествознания / Под ред. Х. С. Коштоянца (отв. ред.) и др. – М., 1953. – Т. 5: Из истории отечественной биологии XVIII-XIX веков. – 400 с.
1120.Труды научно-исследовательского института биологии и биологического факультета. – Том 22: Очерки по истории биологии в Харьковском университете / Издательство Харьковского государственного университета имени А. М. Горького. – Харьков, 1955.
1121.Трусова Н. С. Из истории возникновения и начальной деятельности Московского общества сельского хозяйства (1820-1830 гг.) / Н. С. Трусова, О. А. Блюмфельд // Материалы

по истории сельского хозяйства и крестьянства СССР. – М., 1959. – Сб. 3. – С. 280-324.
1122.Туранский В. И. 75-летие Горьковского отделения Всесоюзного астрономо-геодезического общества. 1888-1963 / В. И. Туранский // Астрономический календарь. Ежегодник. Переменная часть на 1965 г. – 1964. – Вып. 68. – С. 253-264.
1123.Турченко Я. И. Основные пути развития общей, неорганической и физической химии на Украине (XIX ст. и первая половина XX ст.) / Я. И. Турченко; отв. ред. М. П. Котов . – К.: Изд-во Киевского ун-та, 1957. – 434 с.
1124.Турченко Я. І. Діяльність на Україні Всесоюзного хімічного товариства ім. Д. І. Менделєєва. 1868-1968 / Я. І. Турченко // Нариси з історії техніки і природознавства. – 1970. – Вип. 11. – С. 32-39.
1125.Удод О. Про психоаналітичний підхід до історії / О. Удод // Бористен. – 2000. – № 3. – С. 12-13.
1126.Україна і світ: гуманітарно-технічна еліта та соціальний прогрес: тези доповідей Міжнар. наук.-теорет. конф. студентів і аспірантів, 4-5 квіт. 2012 р., Харків: у 3 ч. Ч. 3 / ред.: Л. Л. Товажнянський; МОНМС України, Нац. техн. ун-т «Харк. політехн. ін-т». – Х., 2012. – 245 с.
1127.Українська історіографія на зламі XX і XXI століть: здобутки і проблеми: [кол. монографія] / [ред. Л. Зашкільняк]. – Львів: Львів. нац. ун-т ім. І. Франка, 2004. – 406 с.
1128.Українська культура і мистецтво у сучасному державотворчому процесі: стан, проблеми, перспективи: тези доп. наук.-практ. конф. / Ред.: В. Г. Чернець; Держ. акад. кер. кадрів культури і мистецтва. – К., 2000. – 204 с.
1129.Улітко А. Т. Розвиток математики і механіки на механіко-математичному факультеті Київського університету за 150 років / А. Т. Улітко // Вісник Київського університету. Математика і механіка. – 1983. – Вип. 25. – С. 3-25.
1130.Ульяновський В. Двічі професор: Степан Голубєв в університетському та академічному контекстах / В. Ульяновський; Національний Києво-Печерський історико-культурний заповідник. – К.: Фенікс, 2007. – 360 с.
1131.Ульяновський В. Знаний і незнаний Володимир Іконников // Володимир Іконников. Історичні потрети / В. Ульяновський. – К., 2004. – 428 с.
1132.Ульяновський В. Микола Петров: портрет у часовій перспективі та різних інтер’єрах / В. Ульяновський, О. Панчук // Петров М. І. Скрижалі пам’яті. – К., 2003. – С. 5-67.

1133.Ульяновський В. І. «Третя складова» історико-церковної школи Київської духовної Академії / В. І. Ульяновський // Просемінарій: Медієвістика Історія церкви, науки і культури. – К., 1997. – Вип. 1. – С. 134-144.
1134.Усенко Л. Возрождено Историческое общество Нестора Летописца / Л. Усенко // Киевский вестник. – 1995. – 23 мая.
1135.Учёные общества и учебновспомогательные учреждения Харьковского университета (1805-1905 гг.) / Под ред. проф. Д. И. Багалея и проф. И. П. Осипова. – Х.: Тип. «Печатное дело», 1911. – 280 с.
1136.Ф[ёдор] Т[итов]. Страничка из тридцатилетней истории Церковно-исторического и археологического общества / Фёдор Титов // ЧЦИАО. – К., 1904. – Вып. V. – С. 19-25.
1137.Файтельберг Р. О. Деятельность А. О. Ковалевского в Новороссийском обществе естествоиспытателей // Р. О. Файтельберг, Е. А. Каменева, Л. М. Смычок, В. Д. Новик // Тезисы докладов. Одесская обл. Конференция, посвящённая 150-летию со дня рождения А. О. Ковалевского. – Одесса, 1990. – С. 56-60.
1138.Федоров А. С. Первое общество на Украине / А. С. Федоров // НТО СССР. – 1965. – № 8. – С. 60-63.
1139.Федорова Л. Д. Біля витоків національного музейництва в Україні: музей Південно-Західного відділу Імператорського Російського географічного товариства / Л. Д. Федорова // УІЖ. – 2010. – № 6. – С. 66-72.
1140.Федорова Л. Д. Діяльність Київського товариства охорони пам’яток старовини і мистецтв зі збереження культурної спадщини України 1910-1920 рр. / Л. Д. Федорова; НАН України. Інститут історії України. – К., 2008. – 296 с.
1141.Федорова Л. Д. Київське воєнно-історичне товариство в пам’ятко-охоронному і краєзнавчому русі Наддніпрянської України початку 20 ст. / Л. Д. Федорова. – К.: Інститут історії України НАН України, 2005. – 261 с.
1142.Феофилактов К. М. Комиссия для описания губерний Киевского учебного округа / К. М. Феофилактов // Историко-статистические записки об учебно-вспомагательных училищах университета св. Владимира (1835-1884). – К. – 1884. – С. 1-8.
1143.Фиалков Д. М. К юбилею Западно-Сибирско-Омского отдела Географического общества СССР / Д. М. Фиалков // Известия Всесоюзного Географического общества. – 1977. – Т. 109. – № 2. – С. 184-187.

1144.Фигуровский Н. А. К 100-летию Всесоюзного химического общества им. Д. И. Менделеева / Н. А. Фигуровский // Химия в школе. – 1968. – № 5. – С. 9-13.
1145.Физико-математический факультет Харьковского университета за первые сто лет его существования (1805-1905) / Под ред. проф. И. П. Осипова и Д. И. Багалея. – Х.: Изд. университета, 1908. – 357 с. + Биографический словарь профессоров и преподавателей.
1146.Филимонов С. Б. Документальные материалы Таврической учёной комиссии и Таврического общества истории, археологии и этнографии 1920-1931 гг. / С. Б. Филимонов // Археографический ежегодник за 1982. – М.: Наука, 1983. – С. 203-208.
1147.Филимонов С. Б. Хранители исторической памяти Крыма / С. Б. Филимонов; НАН Украины. Ин-т археологии. Крымский филиал. – Симферополь: Таврия, 1996. – 120 с.
1148.Филимонов С. Б. Хранители исторической памяти Крыма: О наследии Таврической учёной архивной комиссии и Таврического общества истории, археологии и этногрфии (1887-1931 гг.) / С. Б. Филимонов. – [2-е изд., перераб. и доп.]. – Симферополь: ИД «ЧерноморПРЕСС», 2004. – 316 с.
1149.Филиппов Н. Г. Источники по истории научно-технических обществ дореволюционной России / Н. Г. Филиппов // Советские архивы. – 1985. – № 3. – С. 51-55.
1150. Филиппов Н. Г. Научно-технические общества дореволюционной России / Н. Г. Филиппов // Вопросы истории. – 1985. – № 3. – С. 31-45.
1151.Филиппов Н. Г. Съезды, созванные Русским техническим обществом в 1870-1904 гг. / Н. Г. Филиппов // Тр. Моск. гос. историко-архивного ин-та. – М., 1965. – С. 217-272. – (По истории госуд. учереждений СССР; Т. 19).
1152.Філімонов С. Б. Археографічна діяльність Таврійської вченої архівної комісії / С. Б. Філімонов // 2-а республіканська конференція з історичного краєзнавства. – К., 1982. – С. 62-63.
1153.Філоненко В. Й. Наукова діяльність Таврійської наукової архівної комісії і Таврійського товариства історії, археології та етнографії, 1887-1929 / В. Й. Філоненко // Архіви України. – 1967. – № 1. – С. 31-34.
1154.Фотинский О. А. Очерк истории Общества исследователей Волыни / О. А. Фотинский // Труды Общества исследователей Волыни. – Житомир, 1902. – Т. 1. – С. 1-19.

1155.Фрадкин В. З. Харьковское историко-филологическое общество (1877-1919 гг.) / В. З. Фрадкін // История и историки. Историографический ежегодник. 1979. – М., 1982. – С. 223-249.
1156.Фрадкін В. До питання про суспільно-політичні погляди членів Харківського історико-філологічного товариства / В. Фрадкін // Збірник Харківського історико-філологічного товариства. Нова серія. – Харків, 1994. – Т. 2. – С. 3-14.
1157.Фрадкін В. З. Науково-освітня діяльність Харківського історико-філологічного товариства (1877-1919 рр.) / В. З. Фрадкін, В. М. Шейко // Вісник Харківського університету. – 1979. – № 182. – Вип. 11. – С. 58-65.
1158.Фурдуев В. Очерк возникновения и организации опытных сельскохозяйственных учреждений и проект устройства опытного поля при Полтавском сельскохозяйственном обществе / В. Фурдуев. – Полтава: Тип. И. А. Дохмана, 1882. – 55 с.
1159.Фурман І. В. Просвітницький рух в Україні (друга половина XIX – початок XX ст.) / І. В. Фурман // Вісник Луганського національного ун-ту ім. Т. Шевченка. Пед. науки. – 2012. – № 19. – Ч. 1. – С. 281-288.
1160.Хабаков А. В. Деятельность Геологического комитета в России (1882-1917 гг.) / А. В. Хабаков // Труды Института естествознания и техники. АН СССР. – 1959. – Т. 27. – С. 146-177.
1161.Харченко А. С. 100-летие Географического общества на Украине / А. С. Харченко // Географічні дослідження на Україні. – 1975. – Вип. 4. – С. 237-246.
1162.Харченко А. С. К 100-летию со дня открытия первого отделения Русского географического общества на Украине / А. С. Харченко // Известия Всесоюзного географического общества. – 1974. – Т. 106. – Вып. 3. – С. 257-260.
1163.Харьковский государственный университет имени А. М. Горького за 150 лет. – Х.: Из-во Харьков. ун-та, 1955. – 385 с.
1164.Харьковское математическое общество // Наука на Украине. – 1922. – № 1. – С. 85-88. – (Краткая заметка в святи с 40-летним юбилеем общества).
1165.Харьковское медицинское общество. 1861-1911 гг.: Очерки о его деятельности. – Харьков, 1913. – 556 с.
1166.Харьковское медицинское общество в период становлення (1861-1894 г.) / Л. Н. Гридасова, Е. М. Кулешова, Е. Г. Бенько, О. В. Вьюнник // Медична наука і клінічна практика: минуле,

сьогодення, майбутнє; присвяч. 150-річчю Харківського медичного товариства, 20 жовт. 2011 р.: матеріали наук.-практ. конференції. – Харків, 2011.
1167.Харьковское общество сельского хозяйства на областной сельскохозяйственной выставке в 1910 г. в г. Екатеринославе: Краткий очерк деятельности общества. – Харьков, 1910. – 52 с.
1168.Хатченко А. Юрий Юрьевич Цветковский как общественный деятель / А. Хатченко // Украинская жизнь. – 1913. – № 7-8. – С. 94-111.
1169.Хвисюк М. І. До 150-річчя Харківського медичного товариства / М. І. Хвисюк // 11 з'їзд ВУЛТ. 100 років Українському лікарському товариству, 28-30 верес. 2011 р.: тези доповідей. – Харків, 2011. – С. 85-93.
1170.Хвисюк М. І. Харківське медичне товариство – досвід історії / М. І. Хвисюк, Б. А. Рогожин // Проблеми безперервної медичної освіти та науки. – 2011. – № 2. – С. 94.
1171.Хвисюк Н. И. К 150-летию Харьковского медицинского общества / Н. И. Хвисюк // Международный медицинский журнал. – 2011. – Т. 17. – № 4. – С. 107-111.
1172.Хвольсон О. Д. Характеристика развития физики за последние 50 лет / О. Д. Хвольсон. – Л.: Госиздат, 1924. – 218 с.
1173.Хижняков В. В. Общий обзор деятельности Императорского Вольного Экономического Общества за 150 лет / В. В. Хижняков // Вестник сельского хозяйства. – 1915. – № 51-52. – С. 3-7.
1174.Хисматуллин Ш. Д. Докучаевское почвоведение на съездах русских естествоиспытателей и врачей / Ш. Д. Хисматуллин // Почвоведение. – 1985. – № 5. – С. 113-121.
1175.Хмарський В. М. Археографічна діяльність Одеського товариства історії і старожитностей / В. М. Хмарський; Одеський національний університет ім. І. І. Мечникова. Історичний факультет. Кафедра історії України. – Одеса: Астропринт, 2002. – 400 с.
1176.Хмарський В. М. З історії розвитку археографії на Півдні України: Апполон Скальковський / В. М. Хмарський. – Одеса, 1998. – 319 с. – (Записки історичного факультету; 1998; Вип. 6).
1177. Хомченко Г. П. Всесоюзное химическое общество имени Д. И. Менделеева / Г. П. Хомченко // Химия в школе. – 1957. – № 5. – С. 32-36.

1178.Хрущов И. Объяснение / И. Хрущов // Киевлянин. – № 138. – 1872, 18 ноября.
1179.Цветаева М. С. Первый журнал по сельскому хозяйству в России / М. С. Цветаева // Земледелие. – 1966. – № 3. – С. 75.
1180.Цехановский В. Киевский политехнический институт императора Александра II / В. Цехановский. – К., 1898. – 39 с.
1181.Цехановский М. Ю. Исторический обзор свеклосахарной промышленности / М. Ю. Цехановский. – К., 1904. – 130 с.
1182.Цехановский М. Ю. Русская свеклосахарная промышленность в её прошлом и настоящем / М. Ю. Цехановский. – СПб., 1911. – 133 с.
1183.Ципенюк Ю. М. Из истории Журнала Русского физико-химического общества – ЖЭТФ (К столетию со дня основания русского физического журнала) / Ю. М. Ципенюк // Журнал экспериментальной и теоретической физики. – 1973. – Т. 64. – Вып. 1. – С. 3-42.
1184.Ціборовський О. М. Заснування Товариства київських лікарів та його внесок у розвиток медицини і охорони здоров'я / О. М. Ціборовський // Історія утворення і становлення Товариства київських лікарів (до 170-ї річниці Товариства київських лікарів): матеріали конф. – К., 2010. – С. 87-92.
1185.Ціборовський О. М. На варті здоров'я: історія становлення соціальної медицини і охорони громадського здоров'я в Україні: монографія / О. М. Ціборовський. – К.: Факт, 2010. – 430 с.
1186.Чайка Н. Вплив діяльності сільськогосподарських товариств на розвиток техніки в Південно-Західному краї (кінець XIX – початок XX ст.) / Наталія Чайка // Матеріали 2-ї всеукраїнської наукової конференції «Актуальні питання історії техніки». – К.: Поліграфічне підприємство «ЕКМО», 2003. – С. 37-38.
1187.Чайка Н. До започаткування та діяльності Київського товариства сільського господарства та сільськогосподарської промисловості / Наталія Чайка // Актуальні проблеми історії аграрної науки Півдня України (матеріали науково-практичного семінару) / УААН ЦНСГБ, М-во аграрної політики України, Луганський державний аграрний ун-т. – К., 2000 [2002]. – С. 25-26.
1188.Чайка Н. Передумови створення Київського товариства сільського господарства та сільськогосподарської промисловості / Наталія Чайка // Історія української науки на межі тисячоліть: Зб. наук. праць / Відп. ред. О. Я. Пилипчук. – К., 2002. – Вип. 7. – С. 204-210.

1189.Чайка Н. Спрямованість та різноманітність видів діяльності сільськогосподарських товариств Правобережної України / Н. Чайка // ІХ конференція молодих істориків освіти, науки і техніки України: Матеріали конференції (23 квітня 2004 р., м. Київ). – К.: АН ВШУ, 2004. – С. 163-168.
1190.Чайка Н. Г. Видавнича справа сільськогосподарських товариств Південно-Західного краю / Н. Г. Чайка // Історія української науки на межі тисячоліть: Зб. наук. праць / Відп. ред. О. Я. Пилипчук. – К., 2003. – . Вип. 13. – С. 190-200.
1191.Чайка Н. Г. Наукова та організаційна діяльність професора С. М. Ходецького в Київському товаристві сільського господарства та сільськогосподарської промисловості / Н. Г. Чайка // Історія української науки на межі тисячоліть: Зб. наук. праць / Відп. ред. О. Я. Пилипчук. – К., 2002. – Вип. 8. – С. 232-237.
1192.Чайка Н. Г. Основні напрями діяльності сільськогосподарських товариств на початку ХХ ст. / Н. Г. Чайка // Історія освіти, науки і техніки в Україні: Матеріали ІІ конференції молодих вчених та спеціалістів (27-28 травня 2004 р., м. Київ). – К., 2004. – С. 207-208.
1193.Чайка Н. Г. Періодичні видання сільськогосподарських товариств Південно-західного краю / Н. Г. Чайка // Історичні записки: збірник наукових праць. – Луганськ: Вид-во СНУ, 2004. – Вип. 3-4. – С. 144-152.
1194.Чайка Н. Г. Сільськогосподарський музей та галузеві товариства Києва: минуле, перспективи на майбутнє / Н. Г. Чайка // Науковий природничо-історичний музей Національного аграрного університету / Редкол.: О. П. Мельник (відп. ред.) та ін. – К.: ННЦ ІАЕ, 2004. – Вип. 1. – С. 251-257.
1195.Чайка Н. Г. Сільськогосподарські товариства Правобережжя України на початку ХХ ст. / Н. Г. Чайка // Вісник аграрної науки. – 2005. – № 7. – С. 69-71.
1196.Чайка Н. Г. Утворення та основні функції науково-просвітніх та сільськогосподарських товариств на Україні в ХІХ – на початку ХХ століття / Н. Г. Чайка // Вісник Полтавської державної аграрної академії. – Полтава, 2004. – № 2 (33). – С. 84-88.
1197.Чайковський М. Діяльність Математично-природописно-лікарської секції та її директора і редактора перших 25-ти томів «Збірника МПЛС» д-ра В. Левицького / М. Чайковський // Збірник Математично-природописно-лікарської секції НТШ. – 1927. – Т. 26. – С. 4-18.

1198.Черкашина Н. К. Товариство дослідників Волині: історія і сучасність / Н. К. Черкашина // Житомир в історії Волині і України: Тези Всеукр. науково-краєзн. конф. – Житомир, 1994. – С. 52-54.
1199.Черненко К. А. Биологические исследования в Крымском обществе естествоиспытателей и любителей природы (1910-1930) / К. А. Черненко // Материалы XXXIII научной конференции аспирантов и молодых специалистов по истории естествознания и техники. – М., 1991. – Ч. I. – С. 92-93.
1200.Черненко К. А. Вклад Киевского Общества естествоиспытателей в исследование фауны Украины во второй половине XIX века / К. А. Черненко, О. Я. Пилипчук // Материалы научной конф. молодых учёных. – К., 1991. – С. 75-78.
1201.Черненко К. А. Деятельность А. О. Ковалевского в Крыму / К. А. Черненко, О. Я. Пилипчук // Тезисы докладов. Одесская обл. Конференция, посвящённая 150-летию со дня рождения А. О. Ковалевского. – Одесса, 1990. – С. 60-64.
1202.Черненко К. О. Просвітницька діяльність Кримського товариства природознавців та любителів природи / К. О. Черненко // Популяризація науки в Україні: історія та сучасність. – К., 1992. – С. 55-68.
1203.Черниш Н. Видавнича діяльність бібліографічної комісії Наукового товариства ім. Т. Шевченка: видання серії «Матеріали до української бібліографії» / Наталія Черниш // Редактор і видавець: наук.-практ. зб. Число 1 / ред.: М. Тимошик; Київ. нац. ун-т ім. Т. Шевченка, Ін-т журналістики. – К., 2007. – С. 53-60.
1204.Черниш Н. До історії створення бібліографічної комісії Наукового товариства імені Т. Шевченка / Наталія Черниш // Вісник Книжкової палати. – 2006. – № 3. – С. 37-40.
1205.Черниш Н. Основні етапи та напрями діяльності бібліографічної комісії Наукового товариства імені Т. Шевченка (1909-1939) / Наталія Черниш // Вісник Книжкової палати. – 2006. – № 4. – С. 40-44.
1206.Черниш Н. І. Внесок І. Кревецького у розбудову фондів україніки бібліотеки Наукового товариства ім. Шевченка / Н. І. Черниш // Наукові праці Кам’янець-Подільського національного університету / ред.: О. М. Завальнюк, В. С. Прокопчук. – Кам’янець-Подільський, 2008. – С. 42-48. – (Бібліотекознавство. Книгознавство; Вип. 1).
1207.Черниш Н. І. Іван Огієнко і бібліографічна комісія Наукового товариства ім. Шевченка / Н. І. Черниш // Іван Огієнко і сучасна наука та освіта / ред.: Є. І. Сохацька. – Кам’янець-

Подільський, 2006. – С. 19-30. – (Науковий збірник Кам'янець-Подільського державного ун-ту. Серія історична та філологічна; Вип. 3).
1208.Чернігівська обласна наукова конференція з історичного краєзнавства (І; 1985). Тези доповідей, грудень, 1985 р. / Чернігівський історичний музей та ін. – Чернігів, 1985. – 159 с.
1209.Чернуха В. Г. Сельскохозяйственные общества России в 60-70-е гг. XIX в. / В. Г. Чернуха // Проблемы социально-экономической истории России. – СПб., 1991. – С. 188-196.
1210.Чернухін Є. К. Грецькі рукописи у зібраннях Києва. Каталог / Є. К. Чернухін. – К.; Вашингтон, 2000 – С. 272-320.
1211.Черняхівський О. Природничо-лікарська і медична секція Українського наукового товариства в Київі / О. Черняхівський // Україна. – К., 1929. – Кн. 32. – Січень-лютий. – С. 42-45. (Передрук.: Онопрієнко В. Українське наукове товариство: 1907-1921 роки / Валентин Онопрієнко, Олександр Реєнт, Тетяна Щербань; НАН України; Інститут історії України. – К., 1998. – С. 208-215).
1212.Черняхівський О. Професор Ф. І. Ломинський як учений, навчитель та громадський діяч / О. Черняхівський // Українські медичні вісті. – 1928. – Т. 4. – № 1-2. – С. 191-198.
1213.Чертов А. Г. Из истории распространения физических знаний в России / А. Г. Чертов // Физика в школе. – 1955. – № 6. – С. 86-89.
1214.Чмель А. Д. Общественно-политическая деятельность Харьковского медицинского общества / А. Д. Чмель // Итоги и перспективы научных исследований по истории медицины / ред. Ю. П. Лисицын, Г. Р. Крючко. – Ташкент, 1980. – С. 645-653.
1215.Чмель А. Д. Харьков как центр развития микробиологии и эпидемиологии в России в XIX в. / А. Д. Чмель // Итоги и перспективы научных исследований по истории медицины. – Кишинёв: Штиинца, 1973. – С. 326-327.
1216.Чорна Л. В. Етнографічна діяльність Південно-Західного Відділу Російського Географічного Товариства / Л. В. Чорна // Вісник Академії праці і соціальних відносин Федерації профспілок України. – К., 2000. – С. 42-44.
1217.Чорна Л. В. М. П. Драгоманов і Південно-Західний Відділ Російського Географічного Товариства / Л. В. Чорна // Науковий вісник Ізмаїльського державного педагогічного інституту. – Вип. 7. – Ізмаїл, 1999. – С. 26-29.

1218.Чорна Л. В. Окремі джерела про діяльність Південно-Західного Відділу Російського Географічного Товариства / Л. В. Чорна // Науковий вісник Ізмаїльського державного педагогічного інституту. – Вип. 1. – Ізмаїл, 1997. – С. 103-108.
1219.Чорна Л. В. Організаційно-методичні заходи Південно-Західного Відділу Російського Географічного Товариства / Л. В. Чорна // Перспективи. – Одеса, 1999. – С. 141-143.
1220.Чорна Л. В. Південно-Західний Відділ Російського Географічного Товариства – науковий і просвітницький центр громадівського руху / Л. В. Чорна // Науковий вісник Ізмаїльського державного педагогічного інституту. – Вип. 9. – Ізмаїл, 2000. – С. 48-51.
1221.Чорнобай П. О. Катеринославське відділення Російського технічного товариства і діяльність у ньому вчених Катеринославського вищого гірничого училища: монографія / П. О. Чорнобай. – Д.: Національний гірничий університет, 2009. – 76 с.
1222.Чубинская Е. П. Памяти П. П. Чубинского (27.I.1839-26.I.1884) / Е. П. Чубинская // Известия Всесоюзного Географического Общества. – 1965. – Т. 97. – № 1. – С. 39-45.
1223.Чугаев Л. Русское физико-химическое общество / Л. Чугаев // Наука и её работники. – 1922. – № 1. – С. 14-20. – (Исторический очерк).
1224.Чуринов М. В. Московскому обществу испытателей природы 175 лет / М. В. Чуринов, Е. Н. Огородникова, Г. Р. Хоситашвили // Инженерная геология. – 1980. – № 6. – С. 112-114.
1225.Чуткий А. І. Заповіт М. П. Дашкевича: спроба ідентифікації особистості / А. І. Чуткий // Просемінарій. Медієвістика. Історія церкви, науки і культури. – К., 1999. – Вип. 3. – С. 256-265.
1226.Чуткий А. І. Микола Павлович Дашкевич (1852-1908) / А. І. Чуткий. – К., 2008.– 528 с.
1227.Чуткий А. І. Проблема «національного» в житті і творчості Миколи Дашкевича / А. І. Чуткий // Просемінарій. Медієвістика. Історія церкви, науки і культури. – К., 2000. – Вип. 4. – С. 219-245.
1228.Чуткий А. І. Релігійний контекст у науковій діяльності та приватному житті М. П. Дашкевича / А. І. Чуткий // Київська старовина. – К., 2001. – № 2. – С. 127-137.
1229.Шалашна Н. Історико-книгознавча тематика в діяльності Одеського товариства історії та старожитностей у другій половині XIX ст. / Н. Шалашна // Бібліотечний вісник. 2007. – № 5. – С. 37-41.

1230.Шаломова Л. Б. Здравоохранение Днепропетровска: Краткий исторический очерк 1776-1993 / Л. Б. Шаломова. – Днепропетровск, 1993. – 88 с.
1231.Шандра В. С. К истории деятельности Харьковского историко-филологического общества / В. С. Шандра // Археографический ежегодник за 1985 г. – М., 1986. – С. 221-229.
1232.Шапиро И. Я. Врачебные общества западных областей Украины, Буковины и Закарпатья и их значение в развитии медицинской мысли: Материалы второй Всесоюз. научн. историко-мед. конфер. / И. Я. Шапиро. – Ленинград, 1963. – С. 188-190.
1233.Шаріпова Л. В. З історії рукописного зібрання Церковно-археологічного музею при Київській духовній академії / Л. В. Шаріпова // Рукописна та книжкова спадщина України. – К., 1993. – Вип. 1. – С. 123-133.
1234.Шарлемань Н. В. Пятидесятилетие первого объединения орнитологов нашей страны / Н. В. Шарлемань // В кн.: Вторая Всесоюзная орнитологическая конференция. 18-25 августа 1959 г. Тезисы докладов. Вып. 3. – М., 1959. – С. 124-125.
1235.Шатский Н. С. Геологические науки в Московском обществе испытателей природы. (К 150-летию МОИП) / Н. С. Шатский // Бюллетень Московского общества испытателей природы. – 1955. – Т. 60. Отдел геологический. – Т. 30. – Вып. 5. – С. 125-132.
1236.Шведова О. И. Указатель «Трудов» губернских учёных архивных комиссий и отдельных их изданий / О. И. Шведова // Археографический ежегодник за 1957 г. – М., 1958. – С. 377-433.
1237.Шевелев Ф. Я. Из истории Московского математического общества / Ф. Я. Шевелев // Вестник Московского университета. Серия 1. Математика, механика. – 1963. – № 2. – С. 65-73.
1238.Шевелев Ф. Я. К истории Московского математического общества / Ф. Я. Шевелев // История и методология естественных наук. – 1966. – Вып. 5. Математика. – С. 62-74.
1239.Шевелев Ф. Я. К истории Московского математического общества / Ф. Я. Шевелев // Вестник Московского университета. Серия 1. Математика, механика. – 1963. – № 6. – С. 71-78.
1240.Шевелев Ф. Я. Про деякі зв’язки вчених України з Московським математичним товариством / Ф. Я. Шевелев // Нариси з історії техніки і природознавства. – 1966. – Вип. 8. – С. 101-105.

1241.Шевцов Б. М. Из истории развития высшего географического образования в России / Б. М. Шевцов // Учёные записки Ленинградского педагогического ин-та им. А. И. Герцена. – 1957. – Т. 136. – С. 151-177.
1242.Шевчук Г. М. Культурне будівництво на Україні у 1921-1925 роках / Г. М. Шевчук. – К.: В-во Академії наук Української РСР, 1963. – 436 с.
1243.Шевчук М. Відоме і невідоме Товариство дослідників Волині / Мирослава Шевчук, Володимир Титов // Україна. – К. – 1990. – Вип. 24. – С. 70-77.
1244.Шеремет С. В. Медицина Никополя в XX веке: Историко-документальный очерк / С. В. Шеремет; Никопольский городской отдел здравоохранения, Городской центр здоровья. – Днепропетровск: Пороги, 2001. – 186 с.
1245.Шибанов Ф. А. Вклад Географического общества в картографию России: (Дореволюционный период до 1880 г.) / Ф. А. Шибанов // Известия Всесоюзного Географического общества. – 1984. – Т. 116. – Вып. 2. – С. 126-133.
1246.Шибанов Ф. А. Подготовка картографических кадров в России в XIX и начале XX вв. / Ф. А. Шибанов // Учёные записки Ленинградского педагогического ин-та. – 1958. – № 226. Серия географических наук. – Вып. 12. – С. 75-93.
1247.Шипко Л. Михайло Бережков та його діяльність в Історичному товаристві Нестора-літописця / Людмила Шипко // Київська старовина. – 2004. – № 3. – С. 150-154.
1248.Шмидт С. О. О предмете советской историографии и принципах ее периодизации / С. О. Шмидт // История СССР. – 1962. – № 1. – С. 94-104.
1249.Штейн В. М. Роль Всесоюзного географического общества в развитии русской общественной мысли. (Период до крестьянской реформы 1861 г.) / В. М. Штейн // Известия Всесоюзного географического общества. – 1945. – Т. 77. – Вып. 1-2. – С. 7-21.
1250.Штеккер О. А. 100-летие Всесоюзного химического общества им. Д. И. Менделеева / О. А. Штеккер // В кн.: Конференция молодых ученых-химиков, посвящённая 100-летию Всесоюзного химического общества им. Д. И. Менделеева. Тезисы докладов, (Владимир, 26-27 мая 1969 г.). – Владимир, 1969. – С. 3-4.
1251.Штойко П. Роль математично-природописно-лікарської секції Наукового товариства імені Шевченка у становленні та розвитку української географії / Павло Штойко // Наукові

записки Тернопільського державного педагогічного університету ім. В. Гнатюка / ред.: Б. І. Данилишин. – Т., 2002. – С. 30-33. – (Географія; N 2 (7).
1252.Шульц І. В. До історії формування колекції живопису Києво-Печерського заповідника / І. В. Шульц // Мистецька спадщина. Матеріали та дослідження. – К., 1993. – С. 3-15.
1253.Шуманська Н. Діяльність Математично-природописно-лікарської секції Наукового товариства ім. Шевченка (1892-1939) / Наталія Шуманська // Історія української науки на межі тисячоліть: Зб. наук. праць / Відп. ред. О. Я. Пилипчук. – Вип. 17. – К., 2004. – С. 229-233.
1254.Шуфрич Н. Агро-наукова діяльність Київського товариства сільського господарства і сільськогосподарської промисловості / Нестор Шуфрич // Історія української науки на межі тисячоліть: Зб. наук. праць / Відп. ред. О. Я. Пилипчук. – Вип. 14. – К., 2004. – С. 226-231.
1255.Шуфрич Н. Бібліотечна справа у діяльності Київського товариства сільського господарства у 1876-1917 рр. / Нестор Шуфрич // Історія української науки на межі тисячоліть: Зб. наук. праць / Відп. ред. О. Я. Пилипчук. – Вип. 17. – К., 2004. – С. 233-242.
1256.Шуфрич Н. Створення та значення діяльності сільськогосподарських товариств в Україні / Нестор Шуфрич // Історія української науки на межі тисячоліть: Зб. наук. праць / Відп. ред. О. Я. Пилипчук. – Вип. 9. – К., 2002. – С. 239-246.
1257.Шуфрич Н. Структурні підрозділи та напрями діяльності Київського товариства сільського господарства та сільськогосподарської промисловості / Нестор Шуфрич // Історія української науки на межі тисячоліть: Зб. наук. праць / Відп. ред. О. Я. Пилипчук. – Вип. 12. – К., 2003. – С. 230-236.
1258.Щербак М. Микола Павлович Дашкевич – повернене ім’я визначного українського вченого / М. Щербак // Історичний журнал. – № 6. – К., 2008. – С. 117-119.
1259.Щербань Т. Мистецтвознавці Українського наукового товариства та їхній внесок у науку, освіту, культуру / Т. Щербань // Вісник НАН України. – 2009. – № 11. – С. 45-55.
1260.Щербань Т. Технічна та природнича секції в Українському науковому товаристві / Т. Щербань // Студії з поля історії української науки та техніки. Праці НТШ. – Л., 2000. – Т. 4. – С. 198-209.

1261.Щербань Т. О. До історії діяльності Українського наукового товариства (1907-1921) / Т. О. Щербань // Архіви країни. – 1991. – № 5. – С. 34-38.
1262.Щербань Т. О. Історичні дослідження в Українському науковому товаристві (1907-1921) / Т. О. Щербань // УІЖ. – 1995. – № 1. – С. 23-33.
1263.Щербань Т. О. Фундатори українського наукового товариства / Тетяна Олександрівна Щербань. – К.: Вид-во т-ва «Знання» України, 1992. – 48 с. – (Сер. 8. Вікна № 1. Тематичний цикл «Наука і життя»).
1264. Юбилейная научная сессия, посвященная 150-летию Московского общества испытателей природы // Бюллетень Московского общества испытателей природы. – 1956. – Т. 61. Отдел геологический. – Т. 31. – Вып. 2. – С. 101-107.
1265.Юренко С. П. Археологічні з'їзди в Україні / С. П. Юренко; Київський національний університет імені Тараса Шевченка. – К.: Шлях, 2004. – 44 с.
1266.Юрженко О. Одеському університету сто років / О. Юрженко, З. Першина, Г. Вязовський. – Одеса: Маяк, 1965. – 100 с.
1267.Юшкевич А. П. История математики в России до 1917 года / А. П. Юшкевич. – М.: Наука, 1968. – 591 с. – (АН СССР. Институт истории естествознания и техники).
1268.Юшкевич А. П. Математика и её преподавание в России XVII-XIX вв. / А. П. Юшкевич // Математика в школе. – 1947. – № 1. – С. 26-39; – № 2. – С. 11-21; – № 3. – С. 1-13; – № 4. – С. 17-30; – № 5. – С. 23-33; – № 6. – С. 26-37.
1269.Яворский М. Современные антимарксистские течения в украинской исторической науке / М. Яворский // Труды Первой Всесоюзной конференции Историков-марксистов. – Т. 1. – С. 426-435.
1270.Яворський М. Емський акт 1876 року / М. Яворський // Прапор марксизму. – 1927. – № 1. – С. 114-153.
1271.Яворський М. Емський акт 1876 року / М. Яворський // Прапор марксизму. – 1928. – № 1-2. – С. 93-113.
1272.Ягодкин И. Общество славных традиций / И. Ягодкин // НТО СССР. – 1965. – № 7. – С. 60-63.
1273.Якименко М. А. Історія розвитку тваринництва Полтавщини XIX-XX ст. / М. А. Якименко, В. М. Нагаєвич. – Полтава: РВВ ПДАА, 2007. – 208 с.
1274. Яковенко Н. Вступ до історії / Н. Яковенко. – К.: Критика, 2007. – 376 с.

1275.Яковер М. Б. Северо-Западный отдел Русского географического общества и его роль в изучении Литвы и Белоруссии в конце XIX и начале XX в. / М. Б. Яковер // Известия Всесоюзного Географического общества. – 1971. – Т. 103. – Вып. 1. – С. 63-68.
1276.Якунин В. К. На пути к правде истории. Становление и развитие историко-партийной науки на Украине (октябрь 1917 – вторая половина 30-х годов) / В. К. Якунин. – К.: Из-во при Киевском гос. ун-те издательского обьединения «Вища школа», 1989. – 103 с.
1277.Яната А. А. Общество природы в Николаеве / А. А. Яната // Природа Украины. – 1911. – Вып. 1. – С. 114-116.
1278.Яновчик Ф. Б. Земское опытное поле в Херсоне. Отчёт за 1898-1899 год / Ф. Б. Яновчик. – Херсон, 1899. – С. 1-10.
1279.Яновчик Ф. Б. Опытные поля Херсонской губернии / Ф. Б. Яновчик. – Херсон, 1901. – С. 5-21.
1280.Янсон Ю. Э. Из путевых заметок о свеклосахарном хозяйстве малороссийских и юго-западных губерний (1867-1868 гг.) / Ю. Э. Янсон. – СПб., 1869. – 125 с.
1281.Ясинський М. Головні моменти з історії української бібліографії / М. Ясинський // Бібліотечний збірник. – К., 1927. – Ч. 3: Бібліографія на Україні. – С. 8-34.
1282.Ясман З. Д. Первая сельскохозяйственная школа в России / З. Д. Ясман // Вопросы истории. – 1976. – № 11. – С. 203-209.
1283.Ясман З. Д. Попытки введения улучшенных сельскохозяйственных орудий в помещичьих хозяйствах второй половины XVIII века (по материалам «Трудов ВЭО») / З. Д. Ясман // Ежегодник по аграрной истории Восточной Европы. – М., 1961. – С. 246-255.
1284.Ясновська Л. В. Археологічна діяльність Ніжинського Історико-філологічного товариства / Л. В. Ясновська // Література та культура Полісся. – Ніжин, 1997. – Вип. 8: Особливості розвитку культури Полісся та її видатні діячі / Відпов. ред. і упорядник Г. В. Самойленко. – С. 105-107.
1285.Ясь О. Історик і стиль. Визначні постаті українського історіописання у світлі культурних епох (початок XIX – 80-ті роки XX ст.): Монографія: У 2 ч. / Олексій Ясь; за ред. В. А. Смолія. – К.: НАН України. Ін-т історії України, 2014. – Ч. 1. – 587 с.
1286.Ясь О. Історик і стиль. Визначні постаті українського історіописання у світлі культурних епох (початок XIX – 80-ті роки XX ст.): Монографія: У 2 ч. / Олексій Ясь; за ред. В. А. Смолія. – К.: НАН України. Ін-т історії України, 2014. – Ч. 2. – 650 с.

1287.Яцко И. Я. Геологические науки в Одесском (Новороссийском) университете в дореволюционный период / И. Я. Яцко // Очерки по истории геологических знаний. – 1953. – Вып. 2. – С. 158-175.

Підручники та навчальні посібники

1288.Агабабов Х. А. История физики: метод. пос. / Х. А. Агабабов. – М.: Учпедгиз, 1960. – 208 с.
1289.Агабабов Х. А. История физики: пособ. для студ.-заочн. / Х. А. Агабабов. – [2-е изд., перер. и доп.]. – М.: Учпедгиз, 1963. – 247 с.
1290.Андреевский К. Н. История и методология физики: учеб. пос. / К. Н. Андреевский, Э. Т. Шипатов. – Ульяновск: Ульяновский гос. ун-т, 2000. – Ч. 1: Классическая физика. – 204 с.
1291.Брайтенбах В. Биология к началу XX века / Вильгельм Брайтенбах; [Перев. с нем. С. Чулока]. – СПб., 1905. – 40 с.
1292.Брайтенбах В. Біологія в XIX віці / Вільгельм Брайтенбах; [З нім. перекл. Ст. Д.]. – Львів, 1903. – 44 с.
1293.Вергунов В. А. Харківська наукова школа з селекції і насінництва: становлення та розвиток: Навч. посібник / В. А. Вергунов, О. Ф. Глоба; за ред. В. А. Вергунова. – Переяслав-Хмельницький, 2006. – 242 с.
1294.Верхратський С. А. Історія медицини: посіб. для студ. мед. інститутів / С. А. Верхратський. – К.: «Здоров'я», 1964. – 333 с.
1295.Вовина О. П. Научные общества в истории отечественной этнографии второй половины XVIII – начала XX вв.: Учебн. пособие / О. П. Вовина; Чуваш. гос. ун-т им. И. Н. Ульянова. – Чебоксары: Изд-во Чуваш. ун-та, 1993. – 116 с.
1296.Водотика С. Г. Історія Херсонщини XIII – XIX ст.: Навч. пос. / С. Г. Водотика; Південноукраїнський регіональний інститут післядипломної освіти педагогічних кадрів. – Херсон: Айлант, 2003. – 159 с.
1297.Дещинський Л. Є. Історія науки і техніки України: підручник / Л. Є. Дещинський, Я. Я. Денісов, Т. І. Замлинський, А. І. Харук, Ю. Л. Дещинський, С. В. Терський. – Л.: Растр-7, 2011. – 327 с.
1298.Завада Л. В. Нариси земської медицини Бахмутського повіту: учбов. пос. / Л. В. Завада, С. Й. Татаринов, В. П. Блєднов; Центр пам'яткознавства НАН України та УТОПіК. – Артемовск: Печатный двор, 2011. – 84 с.

1299.Зачек І. Р. Висвітлення досягнень українських фізиків у курсі фізики / І. Р. Зачек, І. Є. Лопатинський, Й. Я. Хром'як; за ред. д. фіз.-мат. н., проф. Ю. К. Рудавського. – Львів: Вид-во Національного ун-ту «Львівська політехніка», 2003. – 82 с.
1300.Зашкільняк Л. О. Вступ до методології історії: навч. посіб. / Л. О. Зашкільняк. – Львів: ЛОНМІО, 1996. – 96 с.
1301.Зашкільняк Л. О. Сучасна світова історіографія: посібник для студ. іст. спец. ун- тів / Л. О. Зашкільняк; Львівський національний ун-т ім. І. Франка. – Львів: ПАІС, 2007. – 312 с.
1302.Зевелев А. И. Историографическое исследование: методологические аспекты: [учебное пособие] / А. И. Зевелев – М.: Высшая школа. – 1987. – 161 с.
1303.Калакура Я. С. Українська історіографія: курс лекцій / Я. С. Калакура. – К.: Генеза, 2004. – 496 с.
1304.Калакура Я. С. Українська історіографія: курс лекцій / Я. С. Калакура. – [Вид. 2-е, доп.]. – К.: Генеза, 2012. – 512 с.
1305.Колесник І. І. Українська історіографія. XVIII – початок XX століття: навч. посіб. для студ. вищих навч. закл. / І. І. Колесник. – К.: Генеза, 2000. – 254 с.
1306.Кондратюк К. К. Українська історіографія XIX – початку XX століть: основні напрями і концепції: [навч. посібник] / К. К. Кондратюк. – Львів: ВЦ ЛНУ ім. І. Франка, 2002. – 240 с.
1307.Кордун Г. Г. Історія фізики: навч. пос. / Г. Г. Кордун. – К.: Вища школа, 1993. – 280 с.
1308.Коцур А. П. Українська національна історіографія XX ст.: навч.-метод. посіб. / А. П. Коцур. – Переяслав-Хмельницький: Переяслав-Хмельницький держ. педагогічний ун-т ім. Г. Сковороди, 2003. – 40 с.
1309.Коцур В. П. Історіографія історії України: Курс лекцій: навч. посіб. для студ. іст. спец. вузів / В. П. Коцур, А. П. Коцур. – Чернівці: Золоті литаври, 1999. – 519 с.
1310.Кудрявцев П. С. История физики и техники: учеб пос. для студ. пед. институтов / П. С. Кудрявцев, И. Я. Конфедератов. – [Изд. 2-е, перер. и доп.]. – М.: «Просвещение», 1965. – 517 с.
1311.Кудрявцев П. С. Історія фізики / П. С. Кудрявцев; переклад з рос. вид. Риженко Ф. Я. – К.: Радянська школа, 1959. – Т. 2: Від Менделєєва до відкриття квантів (1870-1900 рр.). – 416 с.
1312.Курс истории биологии: Учеб. пос. / И. П. Аносов, Л. Я. Кулинич, Р. Л. Кулинич и др. – К.: Твим интер, 2003. – 440 с.
1313.Милантьев В. П. История и методология физики: учеб. пособ. / В. П. Милантьев. – М.: РУДН, 2007. – 351 с.

1314.Нариси з історії фізики в Росії. Посіб. для студ. і вчителів / Під ред. проф. А. К. Тімірязєва (перекл. Грінштейна Г. З.). – К.: «Радянська школа», 1951. – 436 с.
1315.Очерки по истории физики в России. Пособ. для студ. и учителей / Под ред. проф. А. К. Тимирязева. – М.: Учпедгиз, тип. «Печатный двор» в Ленинграде; тип. Т-1, 1949. – 343 с.
1316.Панченко П. П. Аграрна історія України: Навч. посібник для студентів і викладачів с.-г. закладів освіти III-IV рівнів акредитації / П. П. Панченко, В. П. Славов, В. А. Шмарчук. – К.: Просвіта, 1996. – 360 с.
1317.Патрушев В. И. Краткий очерк развития и использования биологических знаний: Учеб. пос. для студ. биол. фак. / В. И. Патрушев. – Свердловск, 1961. – 161 с.
1318.Проказа А. Т. Физика очеловеченная и одухотворённая: учеб. пос. / А. Т. Проказа, В. И. Ильченко. – Луганск: Ремир, 2009. – Кн. 1: Теории механических, тепловых и электромагнитных явлений. – 239 с.
1319.Риженко А. В. Просвітницький і педагогічний досвід природничих товариств України (друга пол. XIX – початок XX століть): Навч. посіб. / А. В. Риженко. – К.: Науковий світ, 2004. – 106 с.
1320.Степанский А. Д. История научных учреждений и организаций дореволюционной России: Пособие по спецкурсу / А. Д. Степанский; под ред. Ерошкина Н. П.; Московский государственный ист.-арх. ин-т. – М., 1987. – 86 с.
1321.Тадеєв П. О. Математична освіта в Україні наприкінці XIX – на початку XX століття: навч. пос. для студ. вищ. навч. закл. / П. О. Тадеєв, Н. М. Міськова. – Рівне: видавець О. Зень, 2010. – 208 с.
1322.Филиппов Н. Г. Научно-технические общества России (1866-1917 гг.): Учеб. пособ. / Николай Григорьевич Филиппов; отв. ред. А. А. Кузин. – М., 1975. – 214 с.
1323.Шут М. І. Вибрані питання історії фізики: навч. пос. для студ. вищих навч. закл. / М. І. Шут, Н. П. Форостяна. – К.: Вид-во НПУ ім. М.П. Драгоманова, 2010. – 237 с.
1324.Янковский А. К. Физика / А. К. Янковский. – К., 1982. – 20 с. – (Библиотечка в помощь лектору «Развитие фундаментальных наук в Киеве» / К 150-летию г. Киева).

Енциклопедії, довідники та бібліографічні покажчики

1325.Алфавитный указатель к «Запискам Киевского отделения имп. Русского Технического общества по свеклосахарной промышленности» за 1871-1895 гг. – Т. I-XXV. – К., 1905. – 391 с.

1326.Алфавитный указатель к периодическим изданиям имп. Общества истории и древностей российских при Московском университете. 1815-1862 / Сост. А. Гриневич. – М., 1862. – 75 с.
1327.Алфавитный указатель к XII-му тому «Известий имп. русского географического общества» / Сост. В. И. Межов. – СПб., 1877. – XIV с.
1328.Артемьев А. И. Обозрение трудов Императорского Русского Географического общества по исторической географии / А. И. Артемьев. – СПб., 1873. – 152 с.
1329.Библиографическое описание первых LIV ч. «Трудов Императорского Вольного Экономического Общества» (1765-1802) / Сост. А. Н. Неустроев. – СПб., 1874. – 23 с.
1330.Бібліографія Записок Наукового товариства ім. Шевченка. Томи 1-240. 1892-2000 / Наукове товариство ім. Шевченка; уклад. В. Майхер; ред. О. Купчинський. – Л.: б.в., 2003. – 742 с. – (Науково-довідкові видання. Серія 1. Бібліографія / Наукове товариство імені Шевченка. Комісія бібліографії і книгознавства; т. 13).
1331.Богданов В. В. Известия Императорского общества любителей естествознания, антропологии и этнографии, состоящего при Императорском Московском университете. – Т. CXXVII. Издания общества с 1-го августа 1894 г. по 1-е марта 1913 г. Библиографический указатель. Вып. 2 / В. В. Богданов. – М., 1913. – 32 с.
1332.Богданов С. М. Иллюстрированный сельскохозяйственный словарь. Энциклопедия сельского хозяйства / С. М. Богданов. – К., 1895. – 1 446 с.
1333.Большая энциклопедия. Словарь общедоступных сведений по всем отраслям знания / Под ред. С. Н. Южакова. – СПб., 1903. – Т. 17. – С. 240-241; – Т. 18. – С. 470-471.
1334.Большая энциклопедия: В 62 томах. – Т. 31. – М.: ТЕРРА, 2006. – 592 с.
1335.Большой энциклопедический словарь: В 2-х т. / Главн. ред. А. М. Прохоров. – Советская энциклопедия, 1991. – Т. 2 – 1991. – 768 с.
1336.Бунин К. В. Общества медицинские научные / К. В. Бунин, Т. С. Сорокина // Большая медицинская энциклопедия. – [3-е вид.]. – М.: Советская энциклопедия, 1981. – Т. 17. – С. 178-180.
1337.Бутич И. Л. Исторические общества / И. Л. Бутич // Украинская советская энциклопедия. – К., 1980. – Т. 4. – С. 353.

1338.Бутич І. Л. Історичне товариство Нестора-літописця / І. Л. Бутич // Радянська енциклопедія історії України. – К., 1970. – Т. 2. – 584 с.
1339.Бутич І. Л. Історичні товариства / І. Л. Бутич // Українська радянська енциклопедія. – [2-е вид.]. – К., 1979. – Т. 4. – С. 459.
1340.Вергунов В. А. Історія аграрної науки, освіти і техніки в Україні: ретроспективний науково-допоміжний бібліографічний покажчик авторефератів дисертацій, видань та публікацій, підготовлених у Центрі історії аграрних наук ДСНГБ НААН Украни (2001-2011 рр.) / В. А. Вергунов; НААН Украни, Державна наукова сільськогосподарська бібліотека. – К., 2011. – 383 с. – («Аграрна наука України в особах, документах, бібліографії»: історико-бібліограф. серія; кн. 50).
1341.«Вестник садоводства, плодоводства и огородничества»: Орган имп. Российского общества садоводства: Указатель в алф. порядке авторов статей и статей, напечатанных в «Вестнике» в течении 1914 года – 55-го года издания. – Петроград, 1915. – 8 с.
1342.Видатні вітчизняні географи, мандрівники та мореплавці / За ред. О. Т. Діброви. – Вип. 1-3. – К.: Радянська школа, 1951-1954. – Вип. 1. – 1951. – 187 с.; – Вип. 2. – 1953. – 175 с.; – Вип. 3. – 1954. – 158 с.
1343.Вісті Таврійської вченої архівної комісії і Таврійського товариства історії, археології та етнографії (1887-1931): Бібліогр. покаж. / НАН України. Інститут української археографії ЦНБ ім. В. І. Вернадського; Укл. Л. Шаріпова; відп. ред. Л. Дубровіна. – К., 1994. – 161 с. – (Науково-довідкові видання з історії України. Вип. 29).
1344.Военная энциклопедия. – Т. VI. – СПб., 1911.
1345.Всеволодов В. Алфавитный указатель статей, напечатанных в трудах императорского Вольного Экономического общества / В. Всеволодов. – СПб., 1848. – 432 с.
1346.Ганіткевич Я. Українські лікарі-вчені першої половини XX століття та їхні наукові школи. Біографічні нариси та бібліографія / Я. Ганіткевич. – Л., 2002. – 544 с.
1347.«Журнал русского физико-химического общества» при Петроградском университете: Указ. к журналу (часть химическая) за 1909-1918 гг. (тт. XLI-L) / С 1869 по 1900 год под ред. Н. А. Меншуткина. – Петроград, 1922. – 1. Именной указатель. – 107 с.
1348.«Журнал русского физико-химического общества» при Петроградском университете: Указ. к журналу (часть

химическая) за 1909-1918 гг. (тт. XLI-L) / С 1869 по 1900 год под ред. Н. А. Меншуткина. – Петроград, 1922. – 2. Алфавитный указатель. – 55 с.
1349.«Журнал русского физико-химического общества» при Петроградском университете: Указ. к журналу (часть химическая) за 1909-1918 гг. (тт. XLI-L) / С 1869 по 1900 год под ред. Н. А. Меншуткина. – Петроград, 1927. – 3. Указатель органических соединений. – 134 с.
1350.«Записки Киевского общества естествоиспытателей»: Т. I-XX: Указ. стат. – К., б. г. – XVI с.
1351.Записки Новороссийского общества естествоиспытателей в Одессе. а) Естественно-исторического отделения. – Записки Новороссийского общества естествоиспытателей, т. 39. – 1914. – С. I-XI.
1352.Золотой век художественных объединений в России и СССР (1820-1932): Справочник / Сост.: Д. Я. Северюхин, О. Л. Лейкинд. – СПб.: Изд-во Чернышева, 1992. – 400 с.
1353.Ивановский А. А. Издания общества с 15 октября 1863 года по 1 августа 1894 года. Библиографический указатель / А. А. Ивановский. – М., 1894. – 59 с. – (Известия Императорского общества любителей естествознания, антропологии и этнографии, состоящего при Императорском Московском университете. Т. IXXIX).
1354.Известия Императорского общества любителей естествознания, антропологии и этнографии: Указатель к изданию. – Б. м., б. г. – С. 7-50.
1355.Историческое общество Нестора-летописца // Киев: Энциклопедический справочник. – К., 1985. – С. 241.
1356.Историческое общество Нестора-летописца // Украинская советская энциклопедия. – К., 1980. – Т. 4. – С. 356.
1357.История естествознания. Литература, опубликованная в СССР. Т. 11 (1986-1988). Ч. 1. Естествознание в целом, физико-математические и химические науки. – М.: Наука, 1997. – 216 с.
1358.История естествознания. Литература, опубликованная в СССР. Т. 9 (1981-1983). Часть 1. Естествознание в целом, физико-математические и химические науки. – М.: Наука, 1995. – 235 с.
1359.История естествознания. Литература, опубликованная в СССР: 1917-1947 гг. / АН СССР. Ин-т истории естествознания. Фундаментальная библиотека общественных наук. – М.; Л., 1949. – 520 с.
1360.История естествознания. Литература, опубликованная в СССР: 1948-1950 гг. / АН СССР. Ин-т истории

естествознания. Фундаментальная библиотека общественных наук. – М.; Л., 1955. – 396 с.
1361.История естествознания. Литература, опубликованная в СССР: 1951-1956 гг. / АН СССР. Ин-т истории естествознания. Фундаментальная библиотека общественных наук. – М.; Л., 1963. – 430 с.
1362.История естествознания. Литература, опубликованная в СССР: 1957-1961 гг. / АН СССР. Ин-т истории естествознания. Фундаментальная библиотека общественных наук. – М.; Л., 1974. – 547 с.
1363.История естествознания. Литература, опубликованная в СССР: 1962-1966 гг. / АН СССР. Ин-т истории естествознания. Фундаментальная библиотека общественных наук. – М.; Л., 1977. – 700 с.
1364.История естествознания. Литература, опубликованная в СССР: 1967-1970 гг. / АН СССР. Ин-т истории естествознания. Фундаментальная библиотека общественных наук. – М.; Л., 1981. – 768 с.
1365.История естествознания. Литература, опубликованная в СССР: 1971-1975 гг. / АН СССР. Ин-т истории естествознания. Фундаментальная библиотека общественных наук. – М.; Л., 1984. – 484 с.
1366.История естествознания. Литература, опубликованная в СССР: 1976-1980 гг. / АН СССР. Ин-т истории естествознания. Фундаментальная библиотека общественных наук. – М.; Л., 1989. – 400 с.
1367.История естествознания: библиограф. указ. изд., опублик. в СССР / Ин-т истории естествознания и техники им. С. И. Вавилова. Т. 10: 1984-1985: в 2 ч. Ч. 2: Науки о Земле, биологические науки. Приложения / [Отв. ред. В. М. Орел]. – М.: Наука, 2007. – 288 с.
1368.История Харьковского университета, 1805-1917 гг.: Сист. библиогр. указ. / Сост.: М. Г. Шваб, Центр. науч. библиотека. – Ч. 2, вып 4: Литературно-художественная деятельность преподавателей и студентов. Историко-филологический факультет. – Х., 1993. – 64 с.
1369. Історичне товариство Нестора-літописця // Українська радянська енциклопедія. – К., 1961. – Т. 5.
1370.Історія медицини та охорони здоров’я в Україні: наук.-допом. бібліогр. покажч. Історія медицини та охорони здоров’я в Україні / уклад.: Л. Є. Корнілова, Н. І. Мамедова; Нац. наук. мед. б-ка України. – К.: Нац. наук. мед. б-ка України, 2012. – 107 с.

1371.Історія міста Києва з найдавніших часів до 2000 року: наук.-допом. бібліогр. покажч. у вид. від XVII ст. до 2000 р.: у 3 т., 14 кн. – Т. 2, кн. 9. Матеріальна та духовна культура Києва (т. 2); Наукові товариства. Культурно-мистецькі установи: музеї, виставки, колекції (кн. 9) / ред.: В. А. Смолій, О. І. Гуржій, Л. Є. Дем'янова, Н. А. Дехтярьова, Л. Я. Муха; Ін-т історії України НАН України. – К., 2010. – 201 с.
1372.«Киевская старина» (1882-1906): Систематичний покажчик змісту журналу. – К.: Темпора, 2005. – 608 с.
1373.«Киевская старина» (1882-1906): Хронологічний покажчик змісту журналу. – К.: Темпора, 2005. – 480 с.
1374.Кравців Б. Наукові товариства / Б. Кравців // Енциклопедія українознавства. – Львів, 1996. – Т. 5. – С. 1713-1715.
1375.«Летопись Екатеринославской учёной архивной комиссии»: (1904-1915): бібліографічний довідник / Уклад. С. В. Абросимова та ін.; АН УРСР. Архографічна комісія. – К., 1991. – 43 с.
1376.Медицина в Україні. Видатні лікарі: Біобібліографічний словник / Державна наукова медична бібліотека. – К., 1997. – (Медична біографістика). – Вип. 2: Друга половина XIX ст. Літери А-К / С. М. Булах та ін. (авт.-упор.); Ю. К. Дупленко (наук. консультант і фах. ред.). – К., 2005. – 615 с.
1377.Наукове Товариство імені Т. Шевченка у Львові. Періодичні та серійні видання Наукового Товариства імені Т. Шевченка у Львові (1885-1939): Анотований покажчик / Наукове Товариство ім. Т. Шевченка; Укл. Т. Ю. Кульчицька. – Львів, 1990. – 102 с.
1378.Наукові установи та організації УСРР. – Х., 1930. – 404 с.
1379.Непомнящий А. А. Историческое краеведение в Крыму (вторая половина XIX – начало XX веков). Библиографический указатель / А. А. Непомнящий. – Симферополь: СГУ, 1995. – 64 с.
1380.Непомнящий А. А. Музейное дело в Крыму и его старатели (XIX – начало XX века). Биобиблиографическое исследование / А. А. Непомнящий. – Симферополь, 2000. – 360 с.
1381.Обзор деятельности С.-Петербургского Общества естествоиспытателей за период двадцатипятилетие его существования. 1868-1893. – СПб., 1893. – 228 с.
1382.Общества сельскохозяйственные // Энциклопедический словарь / Сост. Ф. А. Брокгауз, И. А. Ефрон. – СПб., 1900. – Т. XXIX, Кн. 57. – С. 414-419.

1383.Оглавление и алфавитный указатель к первым десяти томам «Протоколов Московского венерологического и дерматологического общества»: (Годы 1891/92 по 1900/01). – М., 1902. – 32 с.
1384.Періодичні та серійні видання Наукового товариства імені Шевченка (1885-1939): Анотований покажчик / Наукове Товариство ім. Т. Шевченка у Львові. Комісія бібліографії і книгознавства / Л. І. Ільницька (бібліогр. ред.); Т. Ю. Кульчицька (уклад. і авт. передм.). – Л.: [Видавництво НТШ], 1990. – 103 с. – (Науково-довідкові видання; Т. 1).
1385.Подрушняк Є. П. Медичні наукові товариства / Є. П. Подрушняк // УРЕ. – [2-е вид.]. – К.: Головна редакція УРЕ, 1984. – Т. 11, кн. 2. – С. 158.
1386.Показчик до «Записок Наукового товариства ім. Шевченка». Т. I-XX. Роки I-VI. – Львів, 1898. – 66 с.
1387.Показчик до «Збірника математично-природописно-лікарської секції Наукового товариства ім. Шевченка»: Т. I-XIII. Роки 1908-1909 / Зладив М. Чайковський. – Львів, 1910. – 78 с.
1388.Показчик до перших 25 томів «Збірника математично-природописно-лікарської секції Наукового товариства ім. Шевченка»: Роки 1897-1926 / Зладив М. Чайковський. – Львів, б.р. – 15 с.
1389.Показчик до тт. XXI-XXVI Записок Наукового Товариства імені Шевченка // ЗНТШ. – Б. р. – Т. 26. – 12 с.
1390.Показчик до тт. CI-CVI «Записок Наукового товариства ім. Шевченка»: (Рік XX). – Львів, 1911. – С. 194-220.
1391.Поленов Д. Библиографическое обозрение Трудов имп. Русского археологического общества / Сост. Д. Поленов, к празднованию 25-ти летнего существования общества. – СПб., 1871. – 78 с.
1392.Полная энциклопедия русского сельского хозяйства и соприкасающихся с ним наук: В XII т. – СПб., 1912. – Т. IX. – С. 1138-1139.
1393.Потребительские и сельскохозяйственные общества Российской империи. Справочник. – [3-е доп. изд.] / Под ред. В. В. Сапелкина, В. М. Макарова. – СПб.: Тип. А. Ф. Штольценбурга, 1910. – XLIV, 548 с.
1394.Путеводитель по научным обществам России / Сост. И. И. Комарова. – Нью-Йорк: Norman Ross Publishing Inc., 2000. – 883 с.
1395.Р. М. Історичне товариство Нестора-літописця // Енциклопедія українознавства. Перевидання в Україні. – Львів, 1993. – Т. 3. – С. 886.

1396.Радянська енциклопедія історії України. – К., 1970. – Т. 2.
1397.Разгон А. М. Исторические общества / А. М. Разгон // СИЭ. – М., 1965. – Т. 6. – Стлб. 545-551.
1398.Разгон А. М. Историческое общество Нестора-летописца / А. М. Разгон // Большая советская энциклопедия. – [3-е изд.]. – М., 1972. – Т. 10. – С. 574-575.
1399.Разгон А. М. Историческое общество Нестора-летописца / А. М. Разгон // Советская историческая энциклопедия. – М., 1965. – Т. 6. – Стлб. 577.
1400.Российский Д. М. История всеобщей и отечественной медицины и здравоохранения. Библиография (996-1954 гг.) / Д. М. Российский; сост. при участии В. А. Невского, под ред. Б. Д. Петрова. – М.: Медгиз, 1956. – 938 с.
1401.Рудаков В. Киевское Историческое общество летописца Нестора / В. Рудаков // Энциклопедический словарь / Под ред. И. Е. Андреевского, К. К. Арсеньева, Ф. Ф. Петрушевского. – Том. XIII^{A}. – СПб., 1894. – С. 486-487.
1402.Синдикаты // Энциклопедический словарь / Сост. Ф. А. Брокгауз, И. А. Ефрон. – СПб., 1900. – Т. XXX, Кн. 59. – С. 8-22.
1403.Систематический указатель «Лесного журнала», издававшегося Петербургским лесным обществом за 13 лет 1906-1918 гг. / Сост. С. С. Печникова и М. Л. Стельмахович. – Казань, 1926. – 92 с.
1404.Систематический указатель «Лесного журнала», издаваемого С.-Петербургским лесным обществом за двадцять лет 1871-1890 гг. / Сост. П. Н. Вереха. – СПб., 1892. – 146 с.
1405.Систематический указатель к периодическим изданиям историко-филологического общества при Харьковском университете за 1886-1914 гг. / Под ред. Л. И. Гуревича. – Х.: Изд-во ХГУ, 1955. – 71 с.
1406.Систематический указатель статей, заметок, протоколов, отчётов и проч., помещённых в «Листках» и «Записках» Императорского общества сельского хазяйства Южной России с 1830 по 1894 г. / Сост. А. С. Бориневич. – Одесса, 1895. – 129 с.
1407.Систематический указатель статей, помещённых в журнале «Записки имп. Русского технического общества» за 1867-1888 г. – СПб., 1889. – 59 с.
1408.Систематический указатель статей, помещённых в журнале «Записки имп. Русского технического общества» за 1889-1891 гг. и за 1892 г. – СПб., 1892. – 36 с.

1409.Систематический указатель статей, помещённых в журнале «Записки имп. Русского технического общества» за 1899-1906 г. – СПб., 1907. – 27 с.
1410.Систематичний покажчик до періодичних видань Київського університету (1861-1960) / Під редакцією І. Кузьменко. Укладачі: О. Балабанов, Н. Недоступ. – К., 1963. – 376 с.
1411.Современная украинская энциклопедия. Т. 9. – Харьков, 2007. – 416 с.
1412.Содержание изданных Кавказским отделением имп. Русского географического общества «Известий» и «Записок». – Б. м., б. г. – 32 с.
1413.Соллогуб Е. Ф. «Летопись историко-родословного общества» в Москве. 1905-1909 гг.: Указатели / Е. Ф. Соллогуб. – М., 1912. – 76 с.
1414.Список и указатель трудов, исследований и материалов, напечатанных в повременных изданиях имп. Общества истории и древностей российских при Московском университете / Сост. Иваном Забелиным. Отдел 1: Список трудов. – М., 1884. – 339 с.
1415.Список и указатель трудов, исследований и материалов, напечатанных в повременных изданиях имп. Общества истории и древностей российских при Московском университете за 1815-1888 г. / Сост. Иваном Забелиным. – М., 1889. – 162 с.
1416.Список изданий Общества естествоиспытателей при имп. Юрьевском университете и общий именной указатель статей, помещённых в томах 111 (1869) по XIV (1905), включая протоколы Общества естествоиспытателей при имп. Юрьевском (бывш. Дерптском) ун-те. – Юрьев, 1906. – CLV с.
1417.Справочник по сельскохозяйственной периодической печати на 1915 год / Под ред. В. В. Морачевского. – Петроград: В. Ф. Киршбаума, 1915. – 216 с.
1418.Справочник по сельскохозяйственным опытным учреждениям России. С приложением 16-ти планов опытных полей, карты и смет оборудования опытной станции, агрономической лаборатории, вегетационного домика и метеорологической станции / Сост. Секцией опытного дела под ред. и с введением А. Г. Дояренко. – М.: Тип. О. Л. Сомовой, 1912. – 372 с. + приложения.
1419.Товариство київських лікарів // Українська радянська енциклопедія. – [2-е вид.]. – К.: Головна редакція УРЕ, 1984. – Т. 11, кн. 1. – С. 277.

1420.Товариство київських лікарів: бібліографічний покажчик: до 170-ї річниці з дня заснування / Київський міський науковий інформаційно-аналітичний центр мед. статистики; уклад.: Л. Є. Корнілова, Н. І. Мамедова, В. Т. Нековаль, В. В. Недельчева. – К., 2010. – 119 с.

1421.«Труды Императорского Вольного Экономического Общества» за последние 15 лет издания (годы 1889-1903): Указ. / Сост. В. И. Ш. – СПб., 1904. – 58 с.

1422.«Труды» Императорского Вольного Экономического Общества с 1855 по 1888 гг.: Указ. ст. Алфавитно-систематический каталог Библиотеки Императорского Вольного Экономического Общества: 1865-1887. – СПб., 1865. – [Компакт 4-5].

1423.«Труды Полтавской учёной архивной комиссии» (1905-1917): библиографический указатель / Украинское общество охраны памятников истории и культуры; Сост. А. Б. Супруненко. – Полтава, 1991. – 52 с.

1424.Указатель всех статей и заметок, помещённых в «Записках» и «Известиях» Кавказского отдела имп. Русского Географического общества с начала издания их по 1892-й год. – Б. м., б. г. – 89, 4 стб.

1425.Указатель журнала «Математический сборник» / Изд. АН СССР и Московского математического общества за 1891-1956 гг. – М.: Изд-во АН СССР, 1959. – 64 с.

1426.Указатель изданий Общества естествоиспытателей при имп. Казанском университете. 1869-1888. – Казань, 1889. – разн. паг.

1427.Указатель к «Трудам Общества научной медицины и гигиены» при Харьковском университете за 1883-1915 гг. / МВО СССР; Харьк. гос. ун-т им. Горького; ЦНБ; Под ред. проф. Л. И. Гуревича. – Х.: 1955. – 24 с.

1428.Указатель к «Чтениям в имп. Обществе истории и древностей российских» при Московском университете за 1882-1887 гг. / Сост. С. Белокуров. – М., 1888. – 51 с.

1429.Указатель к «Чтениям в имп. Обществе истории и древностей российских» при Московском университете за 1888-1894 гг. / Сост. С. Белокуров. – М., 1895. – 32 с.

1430.Указатель к изданиям имп. Кавказского медицинского общества за 25 лет его существования (с 1864/5 по 1888/9 г.) / Сост. А. Гадомский. – Тифлис, 1893. – 198 с.

1431.Указатель к изданиям имп. Русского географического общества и его отделов с 1846 по 1875 год. – СПб., 1886. – /4/, 144, 33 с.

1432. Указатель к изданиям имп. Русского географического общества и его отделов с 1876 по 1885 год. – СПб., 1887. – /4/, 75, 20 с.
1433. Указатель к изданиям имп. Русского географического общества и его отделов с 1886 по 1895 год. – СПб., 1896.
1434. Указатель к изданиям имп. Русского географического общества и его отделов с 1896 по 1905 год: Т. 2: Ключ к указателю. – СПб., 1910. – 334, 50 с.
1435. Указатель к Сообщениям (Запискам) Харьковского математического общества при Харьковском университете / Под ред. Л. И. Гуревича. – Х.: 1955. – 43 с.
1436. Указатель оригинальных статей, помещённых в «Журнале Русского химического общества» и в химическом отделе «Журнала Русского физико-химического общества» за 30 лет (1869-1898). – СПб., 1900. – 206 с.
1437. Указатель первых пятнадцати томов «Математического сборника», издаваемого Московским математическим обществом, состоящим при имп. Московском университете. – М., 1893. – 139 с.
1438. Указатель содержания «Журнала русского физико-химического общества» 1873-1930: Часть физическая / Сост. В. В. Стогов. – М., 1960. – 208 с.
1439. Указатель сообщений и других сведений, напечатанных в журналах «Общества любителей комнатных растений и аквариумов» в С.-Петербурге (прежнее: «Общество любителей комнатной культуры растений» в С.-Петербурге), со дня основания «Общества» 10 октября 1893 г. по 1 января 1905 г. / Сост. В. В. Мазаракий. – СПб., 1905. – 17 с.
1440. Указатель статей и критических отзывов, помещённых в «Записках Крымско-Кавказского горного клуба» в течении 25 лет: 1891-1915 гг. – Б. м., б. г.
1441. Указатель статей ко второй серии «Записок Всесоюзного минералогического общества», изданных с 1912 по 1957 год / Сост. Л. Г. Герц; под. ред. проф. С. П. Соловьёва. – Л., 1960. – 140 с.
1442. Указатель статей ко второй серии «Записок Всесоюзного минералогического общества», изданных с 1958 по 1966 год / Сост. Л. Г. Герц; отв. ред. С. П. Соловьёв. – Л., 1967. – 201 с.
1443. Указатель статей ко второй серии «Записок Всесоюзного минералогического общества», изданных с 1977 по 1981 гг. / Сост. Т. А. Григорьева. – Л.: Изд. библиотеки АН СССР, 1983. – 115 с.

1444.Указатель статей ко второй серии «Записок Всесоюзного минералогического общества», изданных с 1982 по 1986 год / Сост. Т. А. Григорьева; отв. ред. Ю. Б. Марин. – Л.: БАН, 1988. – 124 с.
1445.Указатель статей ко второй серии «Записок имп. С.-Петербургского минералогического общества» и «Материалов для геологии России», изданных обществом с 1866 по 1884 г. / Сост. Е. С. Федоров. – СПб., 1885. – 165 с.
1446.Указатель статей ко второй серии «Записок имп. С.-Петербургского минералогического общества» и «Материалов для геологии России», изданных обществом с 1885 по 1895 г. / Сост. Л. Н. Зверинцев. – СПб., 1898. – 90 с.
1447.Указатель статей, напечатанных в изданиях Московского общества испытателей природы (1805-1934): Ч. 2. – М.-Л.: Гос. изд. биолог. и мед. лит., 1936. – 109 с.
1448.Указатель статей, научных сообщений и заявлений, помещённых в изданиях Кавказского медицинского общества: с 1864 по 1 апреля 1870 г. – Тифлис, 1870. – 32 с.
1449.Указатель статей, помещённых в «Записках Кавказского отделения имп. Русского технического общества» с 1869 по 1879 г.: Т. I-X / Сост. под рук. М. Н. Герсеванова, Л. И. Балбашевского. – Тифлис, 1878. – XVI с.
1450.Указатель статей, помещённых в «Трудах Императорского Вольного Экономического Общества» за 1876-1888 гг. / Сост. А. Белевич. – СПб., 1889. – 88 с.
1451.Указатель статей, помещённых в I-XX томах «Трудов общества испытателей природы» при имп. Харьковском университете: 1869-1886 гг. – Х., 1887. – 11 с.
1452.Указатель статей, помещённых в I-XXX тт. «Записок имп. Одесского общества истории и древностей» / Сост. М. Г. Попруженко. – Одесса, 1914. – 63 с.
1453.Украинская советская энциклопедия. – Т. 7. – К.: Главная редакция Украинской советской энциклопедии, 1982. – 568 с.
1454.Українські фізики та астрономи: посібник-довідник / В. Р. Шаромова (авт.-укл.). – Тернопіль: Підручники і посібники, 2007. – 304 с.
1455.Українські фізики та астрономи: посібник-довідник / В. Р. Шаромова (авт.-укл.) – [Вид. 2-е, доп.]. – Тернопіль: Підручники і посібники, 2009. – 352 с.
1456.Храмов Ю. А. Биография физики: хронологический справочник / Ю. А. Храмов; отв. ред. А. Г. Ситенко. – К.: Техника, 1983. – 344 с.

1457.Чернігівщина: Енциклопедичний довідник / За ред. А. В. Кудрицького. – К.: УРЕ ім. М. П. Бажана, 1990. – 1007 с.
1458.«Чтения в историческом обществе Нестора-летописца» (1879-1914): Бібліограф. дов. / АН УРСР. Археограф. ком. Інститут історії; Уклад. М. П. Колесник. – К., 1989. – 84 с.
1459.Чтения в Историческом обществе Нестора-летописца // БСЭ. – М., 1978. – Т. 29. – С. 236.
1460.Чтения в Историческом обществе Нестора-летописца // СИЭ. – М., 1976. – Т. 16. – С. 83-84.
1461.Швалб М. Г. Систематический указатель к трудам Общества испытателей природы при Харьковском университете за 1869-1930 гг. / М. Г. Швалб; [Под ред. проф. Л. И. Гуревича; с предисл. проф. Л. А. Шкорбатова]. – Х.: Изд-во Харьк. ун-та, 1955. – 44 с.
1462.Швалб М. Г. Указатель к Трудам Общества научной медицины и гигиены при Харьковском университете за 1883-1915 гг. / М. Г. Швалб; под ред. Л. И. Гуревича. – Харьков, 1955. – 26 с.
1463.Шугуров А. М. За тридцять пять лет (1872-1907 г.): Указ. ст., помещённых в первых тридцяти томах (I-XXX) журнала «Записки Новороссийского Общества естествоиспытателей в Одессе» / А. М. Шугуров. – Одесса, 1908. – 58 с.

Дисертації та автореферати дисертацій

1464.Аджиєва Л. С. Науково-дослідні істанови і організації Криму у системі відносин: влада-економіка-довкілля (1861-1917 рр.): автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: спец. 07.00.01 «Історія України» / Л. С. Аджиєва; Запорізький національний університет. – Запоріжжя, 2011. – 20 с.
1465.Аскерова Л. С. Чернігів у XIX – на початку XX ст.: формування міського середовища: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: спец. 07.00.01 «Історія України» / Л. С. Аскерова; Чернігівський національний педагогічний університет ім. Т. Г. Шевченка. – Чернігів, 2012. – 19 с.
1466.Бархатова Н. Н. Геология в Географическом обществе за 100 лет его деятельности (1845-1945). (Материалы к истории отечественной геологии): автореф. дисс. на соискание уч. степени канд. геол.-минер. наук / Н. Н. Бархатова. – Л., 1952. – 17 с.
1467.Бердышев А. П. Роль Вольного экономического общества в

развитии научных основ сельского хозяйства в России: дисс. … д-ра с.-х. наук / А. П. Бердышев. – М., 1970.
1468.Богоніс П. М. Історико-науковий аналіз діяльності Київського Хірургічного товариства (1908-1917): дис. … канд. іст. наук: 07.00.07 / Богоніс Павло Миколайович; НАН України, Центр досліджень науково-технічного потенціалу та історії науки ім. Г. М. Доброва. – К., 1998. – 166 арк.
1469.Бржостовская Н. В. Деятельность губернских учёных архивных комиссий в области архивного дела (1884-1917): автореф. дисс. на соискание уч. степени канд. ист. наук / Н. В. Бржостовская. – М., 1951. – 13 с.
1470.Васильев К. К. Формирование и развитие Одесского научно-медицинского центра и его роль в создании отечественной эпидемиологии и микробиологии: дис. … д-ра мед. наук: 07.00.10 / Васильев Константин Константинович. – Тернополь, 1993. – 450 л.
1471.Васильєв Ю. К. Роль Товариства одеських лікарів у розвитку медичної справи та медичної науки. 1849-1924 рр.: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. мед. наук: спец. 14.02.04 «Історія медицини» / Ю. К. Васильєв; Національний медичний університет ім. О. О. Богомольця. – К., 2011. – 20 с.
1472. Ватуля Б. С. Развитие археографии на Украине в XIX – начале XX веков: автореф. дис. на соискание уч. степ. канд. ист. наук / Б. С. Ватуля. – К., 1953. – 13 с.
1473.Величко Т. В. Етнографічне музейництво Півдня України: історична та регіональна своєрідність, сучасні тенденції: дис. … канд. іст. наук: 07.00.05 / Величко Тетяна Вікторівна; НАН України, Інститут мистецтвознавства, фольклористики та етнології ім. М. Т. Рильського. – К., 2009. – 202 арк.
1474.Вихватенко М. Т. Історія зародження та розвитку систем землеробства в Україні (кінець XVIII – початок XX століття): автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: спец. 07.00.01 «Історія України» / М. Т. Вихватенко; Київський національний університет імені Тараса Шевченка. – К., 2004. – 18 с.
1475.Войцехівська І. Н. Історичне джерелознавство у творчості В. С. Іконникова: дис. … доктора іст. наук: 07.00.06 / Войцехівська Ірина Нінелівна. – К., 2000. – 382 арк.
1476.Воронов В. І. Науковий доробок О. М. Лазаревського в галузі археографії, джерелознавства та історіографії: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: спец. 07.00.06 «Історіографія, джерелознавство та спеціальні історичні дисципліни» / В. І. Воронов. – Дніпропетровськ, 1996. – 21 с.

1477.Гальков Ч. В. Туркестанский военно-топографический отдел и его работы по картографированию Средней Азии (1867-1914): автореф. дисс. на соискание уч. степени канд. геогр. наук / Ч. В. Гальков. – Ташкент, 1958. – 18 с.
1478.Гаранина С. П. «Записки Русского технического общества» в системе периодических изданий Русского технического общества: дис. … канд. пед. наук: 05.25.03 / С. П. Гаранина. – М., 1972. – 190 л.
1479.Гельфенбейн Л. Л. К истории русской эмбриологии второй половины XIX века: автореф. дисс. на соискание уч. степени биол. наук / Л. Л. Гельфенбейн. – Х., 1951. – 31 с.
1480.Геньк С. Н. Развитие здравоохранения в Галиции и Советском Прикарпатье (1875-1962 гг.) (Историческое и социально-гигиеническое исследование по материалам Калушского и Войниловского районов Станиславской области): автореф. дис. на соискание уч. степ. канд. мед. наук / С. Н. Геньк. – Ивано-Франковск, 1964. – 28 с.
1481.Глоба О. Ф. Харківський сільськогосподарський науково-освітній центр з селекції і насінництва: становлення та діяльність (друга половина XIX – початок XX ст.): автореф. дис. на здобуття наукового ступеня канд. істор. наук: спец. 07.00.07 «Історія науки і техніки» / О. Ф. Глоба. – К., 2004. – 20 с.
1482.Голованова Л. Г. Московское общество сельского хозяйства: Очерки из истории русской общественно-агрономической мысли и сельского хозяйства в первой половине XIX в.: дисс. ... канд. ист. наук / Л. Г. Голованова. – М., 1953.
1483.Гончаров С. Н. Развитие здравоохранения города Черкасс в дореволюционный и советский периоды (1797-1966 гг.): автореф. дис. на соискание научн. степ. канд. мед. наук / С. Н. Гончаров. – К., 1968. – 19 с.
1484.Горденко С. І. Наукова, педагогічна та громадська діяльність професора А. Є. Зайкевича (друга половина XIX століття – 1931 р.): автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: спец. 07.00.07 «Історія науки і техніки» / С. І. Горденко. – Переяслав-Хмельницький, 2010. – 21 с.
1485.Горецький О. А. Науковий доробок С. Д. Карейші (1854-1934) в галузі залізничного транспорту: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук : спец. 07.00.07 «Історія науки і техніки» / О. А. Горецький; Держ. екон.-технол. ун-т трансп. – К., 2009. – 19 с.
1486.Григорьева Т. Ф. Становление и развитие краеведения на юге Украины (80-е гг. XVIII в. – 60-е гг. XIX в.): дис. ... канд. ист.

наук: 07.00.09 / Григорьева Татьяна Федоровна. – К., 1991. – 269 л.
1487.Грицюта О. О. Роль механіко-будівного відділу Київського відділення Російського технічного товариства у розгортанні наукових досліджень в галузі залізничного транспорту: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: спец. 07.00.07 «Історія науки і техніки» / О. О. Грицюта; Держ. екон.-технол. ун-т транспорту. – К., 2010. – 20 с.
1488.Губицький Л. В. Дослідження історії Росії в Історичному товаристві Нестора-літописця (1872-1931 рр.): дис. … канд. іст. наук: 07.00.06 / Губицький Любомир Володимирович; Київський національний університет ім. Тараса Шевченка. – К., 2002. – 207 арк.
1489.Дахия С. А. Русские методические и научно-популярные журналы по математике (1833-1917 гг.), их история и роль в развитии математического просвещения в России: автореф. дисс. на соискание уч. степени канд. пед. наук / С. А. Дахия. – К., 1956. – 19 с.
1490.Демченко Т. П. Культурно-просветительская деятельность отделений Русского технического общества на Украине в 1870-1914 годы: автореф. дис. на соискание научн. степ. канд. ист. наук: спец. 07.00.02 «История СССР» / Т. П. Демченко. – К., 1984. – 24 с.
1491.Демченко Т. П. Культурно-просветительская деятельность отделений Русского технического общества на Украине в 1970-1914 годы: дис. … канд. ист. наук: 07.00.02 / Демченко Тамара Павловна. – К., 1983. – 222 л.
1492.Деркачёв А. Научные общества в России: организация и функционирование (конец XIX – начало XX в.): автореф. дис. на соискание уч. степени канд. ист. наук: 07.00.02 / А. Деркачёв. – Новосибирск, 1991. – 28 с.
1493.Добровольский В. А. Развитие математики в Киевском университете от его основания до 1917 г.: автореф. дисс. на соискание уч. степени канд. физ.-мат. наук / В. А. Добровольский. – М., 1956. – 13 с.
1494.Довгий П. П. История здравоохранения Черновицкой области в прошлом и пути его развития в годы советской власти: автореф. дис. на соискание уч. степени канд. мед. наук / П. П. Довгий. – Ивано-Франковск, 1967. – 22 с.
1495.Есаков В. А. Русские территориальные исследования и развитие физической географии в России в XIX – начале XX века: автореф. дисс. на соискание уч. степени д-ра геогр. наук / В. А. Есаков. – М., 1974. – 24 с.

1496.Есенгараев Е. Ж. Научные общества и их роль в исторической науке России конца XIX – начала XX веков: (На материалах деятельности исторических обществ при Московском и Петербургском университетах): автореф. дис. на соискание уч. степ. канд. ист. наук: спец. 07.00.00, 07.00.09 / Е. Ж. Есенгараев; МГУ им. М. В. Ломоносова. – М., 1991. – 20 с.
1497.Євич П. П. Діяльність Миронівської селекційно-дослідної станції (1911-1968) у контексті розвитку вітчизняноїсільськогосподарської науки: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. с.-г. наук: спец. 06.04.01 «Історія сільськогосподарської науки» / П. П. Євич; НААН України, Держ. наук. с.-г. б-ка. – К., 2012. – 22 с.
1498.Журба О. И. Деятельность Киевской археографической комиссии по изданию и изучению источников по истории Украины периода феодализма: автореф. дисс. на соискание уч. степ. канд. ист. наук: спец. 07.00.02; 07.00.09 / О. И. Журба; Днепропетровскй ун-т им. 300-летия воссоединения Украины с Россией. – Днепропетровск, 1989. – 16 с.
1499.Завальнюк О. О. Формування мережі та діяльність сільськогосподарських дослідних установ на Київщині (кінець XIX – початок XX ст.): дис. … канд. іст. наук: 07.00.07 / Завальнюк Олена Олексіївна; УААН. Центральна наукова сільськогосподарська бібліотека, Центр історії аграрної науки. – К., 2003. – 228 арк.
1500.Зайцева З. І. Інституціоналізація української науки наприкінці XIX – на початку XX ст.: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня д-ра іст. наук: спец. 07.00.01 «Історія України» / З. І. Зайцева; НАН України. Ін-т історії України. – К., 2007. – 40 с.
1501.Зайцева З. І. Інституціоналізація української науки наприкінці XIX – на початку XX ст.: дис. … д-ра іст. наук: 07.00.01 / Зайцева Зінаїда Іванівна; Нац. акад. наук України, Ін-т історії України. – К., 2007. – 470 арк.
1502.Залкинд М. И. Из истории научных обществ в Туркестане. Туркестанское общество сельского хозяйства (1885-1917 гг.): автореф. дисс. на соискание уч. степ. канд. ист. наук / М. И. Залкинд. – Ташкент: Изд-во САГУ, 1955. – 21 с.
1503.Звонкова Г. Л. Розвиток природничих і технічних наук у Харкові в другій половині XIX – на початку XX століття: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: спец. 07.00.07 «Історія науки і техніки»/ Г. Л. Звонкова; НАН України, Центр досліджень науково-технічного потенціалу та історії науки ім. Г. М. Доброва. – К., 2005. – 18 с.

1504.Звонкова Г. Л. Розвиток природничих і технічних наук у Харкові в другій половині XIX – на початку XX століття: дис. … канд. іст. наук: 07.00.07 / Звонкова Галина Леонідівна; НАН України, Центр досліджень науково-технічного потенціалу та історії науки ім. Г. М. Доброва. – К., 2005. – 232 арк.

1505.Ипатова Н. Н. Из истории эволюционной идеи в России. Роль русских естественнонаучных обществ в распространении и развитии дарвинизма. 1859-1971 гг.: автореф. дисс. на соискание уч. степени канд. биол. наук / Н. Н. Ипатова. – Л., 1970. – 20 с.

1506.Іванців В. В. Розвиток зоологічних досліджень на Волині в XIX – на початку XX століть: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: спец. 07.00.07 «Історія науки і техніки» / В. В. Іванців; НАН України; Центр досліджень науково-технічного потенціалу та історії науки ім. Г. М. Доброва. – К., 2003. – 18 с.

1507.Іванців В. В. Розвиток зоологічних досліджень на Волині в XIX – на початку XX століть: дис. … канд. іст. наук: 07.00.07 / Іванців Василь Володимирович; Волинський держ. ун-т ім. Лесі Українки. – Луцьк, 2003. – 199 арк.

1508.Камардина О. В. Императорское Русское историческое общество (очерк истории и научной деятельности). 1866-1916: дисс. … канд. ист. наук: 07.00.02 / Камардина Ольга Владимировна. – Самара, 1999. – 228 л.

1509.Караванська М. Ю. Природничо-наукові з’їзди в історії української науки (друга половина XIX – початок XX ст.): автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: спец. 07.00.07 «Історія науки і техніки» / М. Ю. Караванська; НАН України. Центр дослідж. наук.-техн. потенціалу та історії науки ім. Г. М. Доброва. – К., 2006. – 19 с.

1510.Караванська М. Ю. Природничо-наукові з’їзди в історії української науки (друга половина XIX – початок XX ст.): дис. … канд. іст. наук: 07.00.07 / Караванська Марина Юріївна; НАН України, Центр досліджень науково-технічного потенціалу та історії науки ім. Г. М. Доброва. – К., 2006. – 190 арк.

1511.Карсим І. А. Розвиток церковної археології та музейництва в Україні у другій половині XIX – на початку XX ст.: дис. … канд. іст. наук: 07.00.01 / Карсим Інна Анатоліївна; Київський національний університет імені Тараса Шевченка. – К., 2002. – 207 арк.

1512.Климова К. І. Наукова діяльність Київського відділу Імператорського російського Воєнно-історичного товариства

(1908-1914): дис. … канд. іст. наук: 07.00.06 / Климова Катерина Іванівна; НАН України; Ін-т української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського. – К., 1995. – 207 арк.

1513.Клос Л. Є. Розвиток медичної освіти на західноукраїнських землях (друга половина XVIII – 30-ті роки XX ст.): автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. пед. наук: спец. 13.00.004 «Теорія і методика професійної освіти» / Л. Є. Клос; Інститут педагогіки і психології професійної освіти АПН України. – К., 2002. – 20 с.

1514.Коваленко Л. М. Просвітницько-педагогічна діяльність вчених Педагогічного відділу Харківського університету (кінець XIX – початок XX ст.): автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. пед. наук: спец. 13.00.01 «Загальна педагогіка та історія педагогіки» / Л. М. Коваленко; Харківський державний педагогічний університет ім. Г. С. Сковороди. – Х., 2003. – 18 с.

1515.Коваленко Н. П. Історичний досвід реформування галузі землеробства Полтавщини (на прикладі реформи 1861 року): автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. с.-г. наук: спец. 06.01.01 «Загальне землеробство» / Н. П. Коваленко. – К., 1997. – 16 с.

1516.Коваленко О. А. Педагогічна діяльність наукових товариств Слобожанщини другої половини XIX століття: дис. … канд. пед. наук: 13.00.01 / Коваленко Оксана Анатоліївна; Харківський державний педагогічний ун-т ім. Г. С. Сковороди. – Х., 2000. – 193 арк.

1517.Коваленко С. Д. Діяльність професора П.В. Будріна в контексті розвитку сільськогосподарської науки і освіти: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: спец. 07.00.07 «Історія науки і техніки» / С. Д. Коваленко; Центр досліджень науково-технічного потенціалу та історії науки ім. Г. М. Доброва. – К., 2002. – 18 с.

1518.Колесник М. П. Историческое общество Нестора-летописца. 1872-1931 гг. (Историографический очерк): автореф. дис. на соискание уч. степ. канд. ист. наук: спец. 07.00.09 «Историография, источниковедение и методы исторического исследования» / М. П. Колесник; АН УССР. Институт истории. – К., 1990. – 17 с.

1519.Коломієць Т. В. Харківське товариство поширення в народі грамотності: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: спец. 07.00.02 / Т. В. Коломієць; Харківський державний університет. – Х., 1995. – 24 с.

1520.Колосовська Н. Д. Миколаївське товариство аматорів природи: організація та напрями діяльності (1908-1917 роки): автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: спец. 07.00.07 «Історія науки і техніки» / Н. Д. Колосовська; Центр досліджень науково-технічного потенціалу та історії науки імені Г. М. Доброва НАН України. – К., 1999. – 17 с.

1521.Корзун О. В. Становлення та розвиток сільськогосподарської дослідної справи на Поділлі (кінець XIX – початок XX ст.): дис. … канд. іст. наук: 07.00.07 / Корзун Олена Вікторівна; НААН України; Державна наукова сільськогосподарська бібліотека. – К., 2010. – 286 арк.

1522.Корман М. М. Науковий доробок В. О. Караваєва в галузі зоології та гідробіології (кінець XIX – перша третина XX століть): автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: спец. 07.00.07 «Історія науки і техніки» / М. М. Корман; Державна наукова сільськогосподарська бібліотека. – К., 2006. – 20 с.

1523.Коробченко А. А. Науково-педагогічна та просвітницька діяльність Олександра Янати: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. пед. наук: спец. 13.00.01 «Загальна педагогіка та історія педагогіки» / А. А. Коробченко; АПН України. Ін-т педагогіки. – К., 2001. – 22 с.

1524.Коробченко А. А. Науково-педагогічна та просвітницька діяльність Олександра Янати: дис. … канд. пед. наук: 13.00.01 / Коробченко Ангеліна Анатоліївна; АПН України, Інститут педагогіки. – К., 2001. – 209 арк.

1525.Костюк М. В. Становлення та розвиток сільськогосподарських освітніх закладів та дослідної справи Черкащини (друга половина XIX – початок XX ст.): автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: спец. 07.00.07 «Історія нуки і техніки» / М. В. Костюк; ДВНЗ «Переяслав-Хмельницький ДПУ імені Григорія Сковороди». – Переяслав-Хмельницький, 2007. – 19 с.

1526.Коцур А. П. Ідея державності в історичній думці та суспільно-політичному житті України кінця XVIII – початку XX ст.: дис. …д-ра іст. наук: 07.00.06 / Коцур Анатолій Петрович; Київський національний університет імені Тараса Шевченка. – К., 2000. – 464 арк.

1527.Крайній К. К. Дослідження церковної історії в Київському Церковно-історичному та археологічному товаристві 1872-1920 рр.: дис. … канд. іст. наук: 07.00.06 / Крайній Костянтин Костянтинович; Київський національний університет ім. Тараса Шевченка. – К., 2004. – 265 арк.

1528.Круглова Л. Б. Публікація джерел з історії України на сторінках наукового часопису «Чтения в Историческом обществе Нестора-летописца» (1879-1914 рр.): дис. … канд. іст. наук: 07.00.06 / Круглова Людмила Борисівна; Київський національний університет ім. Тараса Шевченка. – К., 2009. – 269 арк.

1529.Круковська І. М. Становлення і розвиток медичної освіти на Волині (XIX – 30-ті роки XX ст.): автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. пед. наук: спец. 13.00.01 «Загальна педагогіка та історія педагогіки» / І. М. Круковська; Житомирський державний університет імені Івана Франка. – Житомир, 2007. – 20 с.

1530.Кузьмич Л. В. Розвиток математики та методики її навчання в південному регіоні України (кінець XIX – початок XX ст.): автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. пед. наук: спец. 13.00.02 «Теорія та методика навчання» / Л. В. Кузьмич; Нац. пед. ун-т ім. М. П. Драгоманова. – К., 1998. – 20 с.

1531.Кулінська С. Ю. Київ у другій половині XIX століття: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: спец. 07.00.01 «Історія України» / С. Ю. Кулінська; НАН України. Інститут історії України. – К., 1995. – 25 с.

1532.Кучеренко А. А. Український культурно-освітній рух у Херсонській губернії в період з 1861 по 1917 рр.: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: спец. 07.00.01 «Історія України» / А. А. Кучеренко; Харківський національний університет ім. В. Н. Каразіна. – Х., 2003. – 19 с.

1533.Кушик М. Л. Дидактичні основи фахової підготовки студентів у медичних навчальних закладах України (друга половина XIX – початок XX ст.): автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. пед. наук: спец. 13.00.04 «Теорія і методика професійної освіти» / М. Л. Кушик; Черкаський національний ун-т ім. Б. Хмельницького. – Черкаси, 2009. – 20 с.

1534.Кушлакова Н. М. Харківське математичне товариство та його внесок у розвиток математичної думки в Україні (1879-1930): автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: спец. 07.00.07 «Історія науки і техніки» / Н. М. Кушлакова; Центр досліджень науково-технічного потенціалу та історії науки ім. Г. М. Доброва. – К., 2007. – 20 с.

1535.Мазурмович Б. Н. Развитие зоологии на Украине: автореф. дисс. на соискание уч. степени д-ра биол. наук: спец. 097 «Зоология» / Б. Н. Мазурмович. – К., 1969. – 38 с.

1536.Малиневская В. М. Развитие исторического краеведения на Черниговщине в конце XIX – начале XX вв.: автореф. дис. на

соискание уч. степ. канд. ист. наук: спец. 07.00.02 «История СССР» / В. М. Малиневская. – К., 1990. – 17 с.

1537.Мандрик М. В. Північна Буковина, Бессарабія та Закарпаття у контексті українського геополітичного чинника (кінець 1920-х – середина 1940-х рр.): дис. …д-ра іст. наук: 07.00.01 / Мандрик Марія Вікторівна; Київський національний університет імені Тараса Шевченка. – К., 2011. – 477 арк.

1538.Масик Р. В. Польські наукові історичні товариства Львова останньої чверті XIX – 30-х років XX ст.: виникнення, розвиток та формування інтелектуального середовища: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: спец. 07.00.06 «Історіографія, джерелознавство та спеціальні історичні дисципліни» / Р. В. Масик; Львівський національний ун-т ім. Івана Франка. – Л., 2009. – 20 с.

1539.Матвеенко С. А. Развитие общих проблем биологии в трудах биологов Киевского университета в XIX столетии: автореф. дис. на соискание уч. степени канд. биолог. наук: спец. 07.00.10 «История науки и техники» / С. А. Матвеева. – К., 1972. – 31 с.

1540.Медалієва О. З. Роль університетських історичних наукових товариств України в українському національному відродженні (остання третина XIX ст. – 1917 р.): автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: спец. 07.00.01 «Історія України» / О.З. Медалієва; Черкаський національний університет імені Богдана Хмельницького. – Черкаси, 2005. – 20 с.

1541.Медалієва О. З. Роль університетських історичних наукових товариств України в українському національному відродженні (остання третина XIX ст. – 1917 р.): дис. … канд. іст. наук: 07.00.01 / Медалієва Оксана Захарівна; Черкаський національний університет імені Богдана Хмельницького. – Черкаси, 2005. – 253 арк.

1542.Михайлик А. О. Розвиток сільського господарства, промисловості і торгівлі Подільської губернії в ринкових умовах 1861-1914 рр.: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: спец. 07.00.01 «Історія України» / А. О. Михайлик; Чернівецький національний ун-т ім. Юрія Федьковича. – Чернівці, 2006. – 20 с.

1543.Михайлюк О. І. Формування мережі і розвиток сільськогосподарських освітніх закладів Полтавщини в XIX – на початку XX ст.: дис. … канд. іст. наук: 07.00.07 / Михайлюк Олена Ігорівна; Центральна наукова сільськогосподарська бібліотека УААН. – К., 2001. – 183 арк.

1544.Мокряк Л. Ф. Философская основа и методологические принципы в трудах естествоиспытателей Молдавии начала XX века: автореф. дисс. на соискание уч. степени канд. филос. наук / Л. Ф. Мокряк. – Кишинёв, 1972. – 22 с.
1545.Непомнящий А. А. Розвиток історичного краєзнавства в Криму в 2-й половині XIX – початку XX століть: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: спец. 07.00.02 / А. А. Непомнящий; Дніпропетровський університет. – Дніпропетровськ, 1994. – 21 с.
1546.Олянич В. В. Розвиток цукрової промисловості на Лівобережній Україні (наприкінці XIX – початку XX ст.): дис… канд. іст. наук: 07.00.01 / Олянич Валентина Володимирівна. – Х., 2000. – 350 арк.
1547.Орешкин В. В. Вольное экономическое общество в период разложения и кризиса феодально-крепостнической системы в России: дисс. …канд. экон. наук / Орешкин Василий Владимирович. – М., 1955.
1548.Острянко А. М. Ніжинська історична школа кінця XIX – першої третини XX ст.: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: спец. 07.00.06 «Історіографія, джерелознавство та спеціальні історичні дисципліни» / А. М. Острянко; НАН України. Інститут української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського. – К., 2001. – 19 с.
1549.Павлова В. П. Картографическое изучение территории Украины. (Исторический обзор): автореф. дисс. на соискание уч. степени канд. геогр. наук / В. П. Павлова. – К., 1954. – 13 с.
1550.Палієнко М. Г. Журнал «Киевская старина» в громадському та науковому житті України (кінець XIX – початок XX ст.): дис. … канд. іст. наук: 07.00.02; 07.00.09 / Палієнко Марина Генадіївна. – К., 1994. – 207 арк.
1551.Пальченкова В. М. Український суспільно-політичний рух у Харкові в кінці XIX – на початку XX століття: дис. … канд. іст. наук: 07.00.01 / Пальченкова Вікторія Михайлівна. – Запоріжжя, 2000. – 226 арк.
1552.Пантелеймоненко А. О. Сільськогосподарські товариства України: зародження, основні напрямки діяльності і значення (друга половина XIX – початок XX ст.): автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. екон. наук: спец. 08.01.04 «Економічна історія та історія економічної думки» / А. О. Пантелеймоненко; Київський університет ім. Тараса Шевченка. – К., 1994. – 20 с.

1553.Пантелеймонченко А. О. Сільськогосподарські товариства України: зародження, основні напрямки діяльності і значення (друга половина XIX – початок XX ст.): дис. … канд. екон. наук: 08.01.04 / Пантелеймонченко Андрій Олексійович; Полтавський сільськогосподарський інститут. – Полтава, 1994. – 200 арк.
1554.Паращак П. В. Здравоохранение в Ивано-Франковской области в прошлом и его развитие за годы советской власти (1873-1963 гг.): автореф. дисс. на соиск. уч. степени канд. мед. наук / П. В. Паращак. – Ивано-Франковск, 1967. – 25 с.
1555.Петрук Н. П. Південно-Західний Відділ Російського Географічного Товариства в суспільно-політичному русі України у другій половині XIX ст.: дис. …канд. іст. наук: 07.00.01 / Петрук Наталія Павлівна. – К., 2001. – 182 арк.
1556.Пилипчук О. О. Історія Київського відділення Російського технічного товариства (1871-1919): автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: спец. 07.00.07 «Історія науки і техніки» / О. О. Пилипчук; НАН України. Центр досліджень науково-технічного потенціалу та історії науки імені Г. М. Доброва. – К., 2006. – 20 с.
1557.Пилипчук О. Я. Киевское общество естествоиспытателей: 1869-1929: автореф. дисс. на соиск. уч. степени докт. биолог. наук: спец. 07.00.10 «История науки и техники» / О. Я. Пилипчук; АН России, Ин-т истории естествознания и техники им. С. И. Вавилова. – М., 1992. – 37 с.
1558.Потєхін Д. В. Вклад «Таврійської вченої архівної комісії» і «Таврійського товариств історії, археології та етнографії» у вивчення історії Криму: дис. …канд. іст. наук: 07.00.09 / Потєхін Дмитро Васильович; АН України, Інститут історії України. – К., 1994. – 236 арк.
1559.Поточни Є. Розвиток освіти дорослих в Галичині (1867-1918 рр.): дис. … канд. пед. наук: 13.00.01 / Поточни Єжи. – К., 2000. – 410 арк.
1560.Применко Л. В. Проблеми жіночої освіти в національних системах освіти і виховання України і Франції (XVIII – перша чверть XX століття): дис. … канд. пед. наук: 13.00.01 / Применко Лариса Володимирівна. – К.,1994. – 264 арк.
1561.Приходько Т. М. Становлення та діяльність Харківського науково-освітнього центру з ветеринарної паразитології (кінець XIX – початок XXI століття): автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: спец. 07.00.07 «Історія науки і техніки» / Т. М. Приходько; Державна наукова сільськогосподарська бібліотека. – К., 2009. – 21 с.

1562.Пшеничный Н. И. Сельскохозяйственное опытное дело в России и на Украине от его зарождения до Великой Октябрьской социалистической революции: автореф. дисс. на соиск. уч. степени доктора с.-х. наук / Н. И. Пшеничный. – К., 1964. – 59 с.
1563.Пятницкая К. Н. Вольное экономическое общество и вопросы развития сельского хозяйства в конце XVIII и первой четверти XIX века: дисс. …канд. ист. наук / К. Н. Пятницкая. – Л., 1950.
1564.Пятницькова І. В. Роль кооперації в житті населення Півдня України наприкінці XIX – на початку XX ст.: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: спец. 07.00.01 «Історія України» / І. В. Пятницькова; Донецький національний ун-т. – Донецьк, 2010. – 20 с.
1565.Раковский Л. Е. Сахарная промышленность Украины в 60-90-е гг. XIX века: дис. … д-ра ист. наук: 07.00.02 / Раковский Леонид Эдуардович. – К., 1995. – 490 л.
1566.Робак І. Ю. Історичні умови організації та специфіка розвитку охорони здоров'я в Харкові (XVIII – початок XX ст.): автореф. дис. на здобуття наук. ступеня д-ра іст. наук: 07.00.01 / І. Ю. Робак; Інститут історії України НАН України. – К., 2009. – 40 с.
1567.Романець О. В. М. Ф. Кащенко – вчений, педагог, організатор науки (1855-1935): автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: спец. 07.00.07 «Історія науки і техніки» / О. В. Романець; Центр досліджень науково-технічного потенціалу та історії науки імені Г. М. Доброва НАН України. – К., 2003. – 19 с.
1568.Руда О. З. Науково-організаційний доробок О. Г. Алеші в антропології, етнології та агрономії України першої чверті XX ст.: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: спец. 07.00.07 «Історія науки і техніки» / О. З. Руда; Державна наукова сільськогосподарська бібліотека. – К., 2011. – 20 с.
1569.Руденко Г. Г. Археологія в краєзнавстві Катеринославщини (друга половина XIX – початок 30-х років XX століття): автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: спец. 07.00.06 «Історіографія, джерелознавство та спеціальні історичні дисципліни» / Г. Г. Руденко; Дніпропетровський національний університет ім. О. Гончара. – Дніпропетровськ, 2011. – 19 с.
1570. Савенко В. В. Роль Наукового товариства ім. Шевченка в українському національному відродженні (друга половина XIX ст. – початок XX ст.): дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01 /

Савенко Віктор Васильович; Чернівецький державний ун-т ім. Ю. Федьковича. – Чернівці, 1997. – 289 арк.
1571.Савчук Б. П. Українські громадські організації в суспільному житті Галичини (остання третина XIX ст. – кінець 30-х років XX ст.): дис. … д-ра іст. наук: 07.00.01 / Савчук Борис Петрович; Інститут політичних і етнонаціональних досліджень НАН України. – К., 1999. – 492 арк.
1572.Савчук В. С. Историко-научный анализ деятельности естественнонаучных обществ Юга Украины, Крыма и Бессарабии: вторая половина XIX – начало XX в.: дис. … доктора ист. наук: 07.00.07; 07.00.01 / Савчук Варфоломей Степанович; Днепропетровский государственный университет. – Днепропетровск, 1996. – 450 л.
1573.Сайко О. В. Сільськогосподарська дослідна справа на Полтавщині наприкінці XIX – початку XX століття: дис. … канд. іст. наук: 07.00.07 / Сайко Олег Вікторович; Інститут землеробства УААН України. – К., 2000. – 169 арк.
1574.Самойленко Н. І. Наукові товариства лікарів на терені України (друга половина XIX – початок XX ст.): автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: спец. 07.00.07 «Історія науки і техніки» / Н. І. Самойленко; ДВНЗ «Переяслав-Хмельницький державний педагогічний університет імені Григорія Сковороди». – Переяслав-Хмельницький, 2012. – 21 с.
1575.Самойленко О. Г. Методологія історії та історіографія у науковій спадщині вчених Ніжинської вищої школи (друга половина XIX – початок XX ст.): автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: спец. 07.00.06 «Історіографія, джерелознавство та спеціальні історичні дисципліни» / О. Г. Самойленко; Київський національний університет ім. Т. Шевченка. – К., 2000. – 19 с.
1576.Сапеляк О. А. Українська етнографія в діяльності Наукового Товариства ім. Шевченка (1898-1939 р.р.): автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: спец. 07.00.05 «Етнографія» / О. А. Сапеляк; НАН України; Інститут українознавства ім. І. Крип’якевича. – Л., 1998. – 18 с.
1577.Сапеляк О. А. Українська етнографія в діяльності Наукового Товариства ім. Шевченка (1898-1939 р.р.): дис. ... канд. іст. наук: 07.00.05 / Сапеляк Оксана Адамівна; НАН України; Інститут народознавства. – Б. м., б. р. – 175 арк.
1578.Свиридов В. В. Сельскохозяйственные общества Тамбовской губернии: Вторая половина XIX – начало XX вв.: дисс. … канд. ист. наук: 07.00.02 / Свиридов Владимир Владимирович. – Тамбов, 2006. – 219 л.

1579.Сергієнко С. С. Історико-науковий аналіз діяльності професора О. О. Коротнєва в контексті розвитку біологічної науки (остання чверть XIX – початок XX століть): автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: спец. 07.00.07 «Історія науки і техніки» / С. С. Сергієнко; Центр досліджень науково-технічного потенціалу та історії науки ім. Г. М. Доброва. – К., 2006. – 21 с.
1580.Сидоренко-Зелезинская Г. М. Здравоохранение и здоровье населения Киевщины за полтора столетия (1797-1941 гг.): автореф. дис. на соискание уч. степени канд. мед. наук / Г. М. Сидоренко-Зелезинская. – К., 1963. – 16 с.
1581.Симоненко І. В. Вчені архівні комісії в Україні: Історія, діяльність, здобутки: кінець XIX – початок XX ст.: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: спец. 07.00.06 «Історіографія, джерелознавство та спеціальні історичні дисципліни» / І. В. Симоненко; Інститут історії України НАН України. – К., 2001. – 20 с.
1582.Симоненко І. В. Інженерно-технічна інтелігенція в розвитку важкої промисловості Півдня України (друга половина XIX – початок XX ст.): автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: спец. 07.00.01 «Історія України» / І. В. Симоненко; Східноукраїнський національний ун-т ім. В. Даля. – Луганськ, 2011. – 19 с.
1583.Скирда В. В. Археологічна наука у Харківському університеті (1805-1920 рр.): автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: спец. 07.00.04 «Археологія» / В. В. Скирда; НАН України, Інститут археології. – К., 2000. – 18 с.
1584.Скиртач В. В. Становлення і розвиток селекції та насінництва цукрових буряків в Україні (друга половина XIX – XX ст.): автореф. дис. на здобуття наук. ступеня.. канд. іст. наук: спец. 07.00.07 «Історія науки і техніки» / В. В. Скиртач; Національна академія аграрних наук України. – К., 2011. – 18 с.
1585.Склюев Н. О. Роль Вольного экономического общества в развитии и распространении сельскохозяйственных знаний в России (1861-1900 гг.): автореф. дисс. на соискание уч. степени канд. экон. наук / Н. О. Склюев. – М., 1952. – 15 с.
1586.Сохань С. В. Бібліотечно-археографічна діяльність М. І. Петрова (1840-1921): дис. … канд. іст. наук: 07.00.08 / Сохань Світлана Валентинівна; НАН України. НБУ ім. В. І. Вернадського. – К., 2003. – 218 арк.

1587.Стоян Ф. В. «Документальна спадщина України» в камеральній діяльності бібліографічних та археографічних комісій XIX-XX ст.: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: спец. 07.00.08 «Книгознавство, бібліотекознавство, бібліографознавство» / Ф. В. Стоян; НАН України. НБУ ім. В. І. Вернадського. – К., 1999. – 19 с.
1588.Стрижова І. А. Одеське товариство історії і старожитностей (1839-1922 рр.): збереження історико-культурної спадщини Південної України: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: спец. 07.00.01 «Історія України» / І. А. Стрижова; Одеський національний університет імені І. І. Мечникова. – Одеса, 2013. – 16 с.
1589.Ступак Ф. Я. Діяльність благодійних товариств Києва другої половини XIX – початку XX століття: дис. … канд. іст. наук: 07.00.01 / Ступак Федір Якович; Київський університет ім. Т. Г. Шевченка. – К., 1997. – 210 арк.
1590.Суша С. К. Професор В. І. Сазанов (1879-1967) – учений, педагог, організатор сільськогосподарської дослідної справи з агрономії в Україні: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. сільськогосп. наук: спец. 06.04.01 «Історія сільськогосподарських наук» / С. К. Суша; Державна наукова сільськогосподарська бібліотека. – К., 2011. – 21 с.
1591.Тарасенко О. О. Становлення та розвиток історичної освіти та науки у Київському університеті у 1834-1884 рр.: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: спец. 07.00.02, 07.00.09 / О. О. Тарасенко. – К., 1995. – 24 с.
1592.Теппер Н. Ю. Наукове співтовариство: соціальна роль і механізми функціонування: дис. … канд. філос. наук: 09.00.09 / Теппер Неждана Юріївна; НАН України, Центр досліджень науково-технічного потенціалу та історії науки ім. Г. М. Доброва. – К., 1996. – 150 арк.
1593.Товкун Л. П. Академік О.В. Корчак-Чепурківський: наукова, організаційна робота та педагогічна діяльність у 1883-1947 рр.: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: спец. 07.00.07 «Історія науки і техніки» / Л. П. Товкун. – Переяслав-Хмельницький, 2010. – 21 с.
1594.Филиппов Н. Г. Русское техническое общество. 1866-1905 гг.: автореф. дисс. на соискание уч. степени канд. ист. наук / Н. Г. Филиппов. – М., 1965. – 19 с.
1595.Франко А. Д. Науково-організаційна і видавнича діяльність Івана Яковича Франка в Науковому товаристві ім. Т. Г. Шевченка: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд.

іст. наук: спец. 07.00.02 «Історія України» / А. Д. Франко. – Львів, 1995. – 16 с.
1596.Франко А. Д. Науково-організаційна і видавнича діяльність Івана Яковича Франка в Науковому товаристві ім. Т. Г. Шевченка: дис. …канд. іст. наук: 07.00.02 / Франко Андрій Дмитрович; Львівський ун-т ім. І. Франка. – Львів, 1995. – 226 арк.
1597.Фрадкин В. З. Фольклорно-этнографическая деятельность Харьковского историко-филологического общества. 1877-1919 гг.: автореф. дис. на соискание уч. степени канд. ист. наук: спец. 07.00.07 «Этнография, этнология, антропология» / В. З. Фрадкин; АН СССР. Институт им. Н. Н. Миклухо-Маклая. – Л., 1973. – 20 с.
1598.Хлівнюк О. В. Охорона культурної спадщини в Криму (1887-1941 рр.): дис. …канд. іст. наук: 26.00.05 / Хлівнюк Олександр Віталійович. – Сімферополь, 2009. – 222 арк.
1599.Хоменко Т. В. Київське товариство західних земств (1912-1919): науково-організаційні та концептуальні основи функціонування в галузі механізації сільського господарства: дис. … канд. іст. наук: 07.00.07 / Хоменко Тетяна Володимирівна; УААН. Державна наукова сільськогосподарська бібліотека. – К., 2005. – 215 арк.
1600.Хохлова О. М. М. В. Шарлемань та його внесок у розвиток біології в Україні: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: спец. 07.00.07 «Історія науки» / О. М. Хохлова; Центр досліджень науково-технічного потенціалу та історії науки імені Г. М. Доброва. – К., 1998. – 14 с.
1601.Хмарський В. М. Археографічна діяльність наукових установ на півдні України у XIX – на початку XX ст.: дис. … доктора іст. наук: 07.00.01 / Хмарський Вадим Михайлович; Одеський національний університет ім. І.І. Мечникова. – Одеса, 2004. – 550 арк.
1602.Храмов Ю. А. Историко-научный анализ возникновения и развития ведущих физических школ I-й половины XX ст. и их вклада в создание основ современной физики: автореф. дисс. на соискание уч. степени д-ра физ.-мат. наук: спец. 07.00.10 «История науки и техники» / Ю. А. Храмов; АН УССР, Ин-т теоретической физики. – К., 1988. – 38 с.
1603.Ципляк Н. О. Чернігівська духовна семінарія у соціокультурному та громадському житті Півночі Лівобережжя (кінець XVIII – початок XX ст.): автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: спец. 07.00.01

«Історія України» / Н. О. Ципляк; Чернігівський національний педагогічний університет ім. Т.Г. Шевченка. – Чернігів, 2012. – 19 с.
1604.Чайка Н. Г. Становлення та розвиток наукових установ при сільськогосподарських товариствах Правобережної України (друга половина XIX – початок XX ст.): автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: спец. 07.00.07 «Історія науки і техніки» / Н. Г. Чайка; УААН. Державна наукова сільськогосподарська бібліотека. – К., 2005. – 22 с.
1605.Чорна Л. В. Південно-Західний Відділ Російського Географічного Товариства і його роль в українському національному відродженні: дис. …канд. іст. наук: 07.00.01 / Чорна Ліана Володимирівна. – Ізмаїл, 2005. – 159 арк.
1606.Чуткий А. І. М. П. Дашкевич: особистість, наукова та педагогічна спадщина вченого: дис. … канд. іст. наук: 07.00.01 / Чуткий Андрій Іванович. – К., 2003. – 238 арк.
1607.Шапиро И. Я. Развитие высшего медицинского образования и медицинской науки в западных областях Украины, на Буковине и в Закарпатье в XVI-XX вв. (1595-1965 гг.): автореф. дис. на соискание уч. степени д-ра мед. наук: спец. 784 «Теория и организация здравоохранения» / И. Я. Шапиро. – К., 1968. – 37 с.
1608.Шевелев Ф. Я. Из истории Московского математического общества. Вторая половина XIX в.: автореф. дисс. на соискание уч. степени канд. физ.-мат. наук / Ф. Я. Шевелев. – М., 1965. – 18 с.
1609.Шипко Л. В. Наукова та освітня діяльність Михайла Бережкова: дис. … канд. іст. наук: 07.00.06 / Шипко Людмила Василівна; Київський національний університет імені Т. Шевченка. – К., 2007. – 232 арк.
1610.Шологон Л. І. Українські педагогічні товариства Галичини та Буковини 80-х рр. XIX – початку XX ст.: дис. … канд. іст. наук: 07.00.01 / Шологон Лілія Іванівна; Чернівецький національний університет ім. Юрія Федьковича. – Чернівці, 2002. – 324 арк.
1611.Шуманська Н. В. Історія Математично-природописно-лікарської секції Наукового товариства ім. Т. Шевченка (1893-1940): дис. … канд. іст. наук: 07.00.07 / Шуманська Наталія Василівна. – Переяслав-Хмельницький, 2007. – 215 арк.
1612.Шуманський В. П. Діяльність І. А. Фещенка-Чопівського в контексті розвитку науки і техніки (перша половина XX ст.):

автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: спец. 07.00.07 «Історія науки і техніки» / В. П. Шуманський; Київський національний університет імені Тараса Шевченка. – К., 2003. – 18 с.
1613.Щербатюк В. М. «Университетские известия» (1861-1919) та їх роль у розгортанні наукових досліджень у галузі історії в Київському університеті: дис. … канд. іст. наук: 07.00.06 / Щербатюк Володимир Михайлович. – К., 1998. – 215 арк.
1614.Ярмошик І. І. Волинь в історико-краєзнавчих дослідженнях XIX-XX ст.: дис. … канд. іст. наук: 07.00.01 / Ярмошик Іван Іванович. – К., 1998. – 208 арк.

Електронні ресурси

1615.Арутюнов В. Х. Методологія соціально-економічного пізнання: Навч. посібник [Електронний ресурс] / Арутюнов В. Х., Мішин В. М., Свінціцький В. М. – К.: КНЕУ, 2005. – 353 с. – Режим доступу: http://buklib.net/books/21927/ . – Назва з екрану.
1616.Бронніков В. Синергетика як перспективна методологія у дослідженнях соціально-політичних наук [Електронний ресурс] / В. Бронніков. – Режим доступу: http://lib.chdu.edu.ua/pdf/ukrpolituk/3/13.pdf .
1617.Валуєва Є. О. Бібліографічні видання як засіб підвищення інформаційної культури особистості [Електронний ресурс] / Є. О. Валуєва. – Режим доступу: http://library.zntu.edu.ua/for_librarian/crim_2012/valueva.pdf .
1618.Демуз І. Діяльність Київського фізико-математичного товариства при Університеті Св. Володимира (90-ті рр. XIX ст.) [Електронний ресурс] / І. Демуз // Історія науки і біографістика: електронне наукове фахове видання. – 2012. – № 4. – Режим доступу: http://inb.dnsgb.com.ua/2012-4/index.html .
1619.Демуз І. Науково-академічна та доброчинна діяльність Лохвицького товариства сільських господарів (за річними звітами 1886-1911 рр.) [Електронний ресурс] / І. Демуз // Історія науки і біографістика: електронне наукове фахове видання. – 2012. – № 3. – Режим доступу: http://inb.dnsgb.com.ua/2012-3/index.html .
1620.Київське математичне товариство [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.mathsociety.kiev.ua/history.html .
1621.Коцур Н. І. Внесок учених – членів Товариства київських лікарів у подолання епідемій (друга половина XIX – початок

XX ст.) [Електронний ресурс] / Н. І. Коцур // Історія науки і біографістика, 2010. – Вип. 4. – Режим доступу: http://inb.dnsgb.com.ua/2010-4/index.html .

1622. Наукознавство. VseslovA [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http:// vseslova.com.ua/word/% D0%9D% D0% B0%D1%83%D0%BA%D0%BE%D0%B7%D0%BD%D0%B0 %D0%B2%D1%81%D1%82%D0%B2%D0%BE-70143u . – Назва з екрану.

1623. Савчук В. С. Створення та початок діяльності Катеринославського відділення Російського технічного товариства [Електронний ресурс] / В. С. Савчук, Н. М. Кушлакова // Історія і культура Придніпров'я (збірка наукових праць). – 1-е. – К., 2009. – 500 с. – Режим доступу: http://www.info-library.com.ua/books-text-10837.html .

1624. Справочник научных обществ России [Електронний ресурс] / И. И. Комарова. – Режим доступу: http:// www.snor.ru/?an=about_guide .

1625. Фрадкіна Н. В. Просвітницька діяльність Харківського відділення Російського технічного товариства [Електронний ресурс] / Н. В. Фрадкіна // Гуманітарний часопис. – 2012. – № 3. – С. 101-107. – Режим доступу: http://www.khai.edu/csp/ nauchportal/Arhiv/GCH/2012/GCH312/pdf/13.pdf .

1626. Фурман І. В. Київське фізико-математичне товариство: напрямки його діяльності (друга половина XIX – початок XX ст.) [Електронний ресурс] / І. В. Фурман // Матеріали Дев'ятої Міжнародної науково-практичної інтернет-конференції «Актуальні проблеми сучасної науки» (22-24 жовтня 2012 р.). – Режим доступу: http://intkonf.org/furman-i-v-kiyivske-fiziko-matematichne-tovaristvonapryamki-yogo-diyalnosti/ .

ДОДАТКИ

Додаток А

Діяльність вечірніх і недільних класів технічного креслення і малювання для дорослих ремісників у 1895-1907 рр. при Миколаївському відділенні Імператорського російського технічного товариства [1]

У XIX ст. в Російській імперії було засновано ряд науково-технічних товариств, у рамках яких відбувалася концентрація науково-технічної думки з питань розвитку різних галузей промисловості, висвітлення наукових ідей, поширення галузевих знань серед широких мас населення. Одним з таких осередків було Імператорське російське технічне товариство (далі – ІРТТ), яке виникло у 1866 р. у Санкт-Петербурзі та відразу почало об'єднувати наукову інтелігенцію навколо питань підвищення продуктивності праці. За період свого існування товариство відкрило ряд периферійних відділень, у тому числі й в Україні.

Стійкий інтерес до історії діяльності науково-технічних установ і товариств є характерною ознакою сучасної історії науки і техніки. Вивчення та узагальнення позитивного досвіду попередників є важливим для вітчизняної історії науки і техніки як в теоретичному, так і в практичному аспектах. Аналіз ідей науковців, інженерів, а також практичні заходи щодо втілення цих концепцій у практику необхідні для з'ясування ґенези багатьох наукових проблем сьогодення.

Історіографія питання представлена доволі незначною кількістю літератури, яка, в основному, присвячена діяльності головного осередку у Санкт-Петербурзі. Відомості про будь-яке відділення подавалися у поєднанні з головним товариством. Література дорадянського періоду носить статистичний характер, слугує повноцінним історичним джерелом для вивчення історії Миколаївського відділення ІРТТ; тогочасними дослідниками не проведено ґрунтовного аналізу науково-практичної діяльності відділення. Напрацювання радянських дослідників Т. П. Демченко, В. М. Костомарова, В. А. Кричко, М. Г. Філіппова та інших вирізняються використанням значного фактичного матеріалу про роботу осередку [2]. Серед розвідок сучасного періоду виділяємо дисертаційне дослідження О. О. Пилипчук, присвячене діяльності Київського відділення ІРТТ [3].

Відкриті у 1895 р. Миколаївським відділенням ІРТТ вечірні та недільні класи технічного креслення і малювання для дорослих

ремісників у місті діяли на основі проекту положення і навчальних планів, затвердженим попечителем Одеського навчального округу. Зокрема, у проекті положення зазначалося, що класи відкривалися за матеріальної підтримки Миколаївського міського громадського управління, на навчання приймалися дорослі ремісники (не молодші 14 років), які уміли читати та писати; курс навчання тривав один рік з 15 жовтня по 15 квітня, проте у випадку неможливості проходження усієї навчальної програми за цей термін, курс тривав два роки; у класах викладалися креслення, малювання, арифметика і геометрія. Заняття ремісників відбувалися в неділю з 12.00 до 16.00 год. і три рази на тиждень увечері з 19.00 до 21.00 год., тобто 10 годин на тиждень. Плата за навчання складала 1 руб. 50 коп. за місяць (при цьому ремісники отримували без додаткової оплати креслярські інструменти, які по закінченню курсу залишалися у їхній власності). Керівництво класами та контроль за фінансовими потоками здійснював голова постійної комісії з технічної освіти Миколаївського відділення ІРТТ. Викладання лягало на плечі осіб зі спеціальною технічною освітою, яких затверджував директор народних училищ за поданням комісії відділення. Особам, які успішно закінчували курси та здавали іспити, видавалося посвідчення [4].

При відкритті класів бажаючих навчатися було 48 осіб, з яких прийнято лише 25 (так як наявне на той час приміщення для занять не могло вмістити усіх учнів), що склали основне відділення. Для інших осіб 3 вересня було відкрито паралельне відділення. Оголошення про набір до класів друкувалися на шпальтах місцевої газети. Бажаючі навчатися повинні були скласти «вступні іспити» з граматики й арифметики. Однак уже на початку навчання із паралельного відділення вибуло кілька учнів: 5 осіб, склавши «вступні іспити», на навчання узагалі не з’явилися, 6 осіб перестали відвідувати курси після 2-3 занять [5].

На жовтень 1895 р. склад учнів (54 особи) відповідно до професій розподілився так: 35 слюсарів і токарів по металу, 7 столярів і теслярів, 4 будівельники, 2 креслярі, 2 маляра, 1 коваль, 1 токар по дереву, 1 скульптор, 1 оббивач; за віковим складом: 14-17 років – 11 осіб, 18-20 років – 18 ос., 21-25 років – 11 ос., 26-30 років – 9 ос., 31-35 років – 2 ос., 36-40 років – 3 ос.; за місцем роботи: Миколаївське адміралтейство – 30 ос., майстерні Харківсько-Миколаївської залізниці – 11 ос., приватні механічні заводи – 4 ос., приватні майстерні – 9 ос. [6]. Перевагу у кількості

учнів державних майстерень можна пояснити більшою кількістю у них вільного часу.

Задля порівняння складу учнів класів прослідкуємо аналогічні відомості за 1903 і 1907 рр. Так, у 1903 р. розподіл учнів був таким: 3 котельники, 1 коваль, 1 ливарник, 3 модельники, 5 розмітчиків, 16 слюсарів, 1 столяр, 2 токарі, 7 креслярів; за віком: 14-18 років – 25 осіб, 18-22 роки – 9 ос., 22-32 роки – 5 ос.; за попередньою освітою: ті, хто закінчили сільську або міську школу – 17 ос., ті, які не закінчили школу – 9 ос., ті, які закінчили церковно-приходську школу – 7 ос., ті, які закінчили портово-ремісничу школу – 4 ос., ті, які здобули домашню освіту – 2 ос. [7]. На 1 січня 1908 р. у класах нараховувався 101 учень, серед яких розподіл за професіями був таким: 5 котельників, 1 ливарник, 3 коваля, 1 маляр, 3 модельників, 2 конторщики, 2 залізничних телеграфісти, 1 чорнороб, 1 мідник, 1 табельник, 2 свердлільники, 10 різносильних, 11 токарів, 30 слюсарів, 6 розмітчиків, 3 кресляра, 1 монтер, 1 підрядчик, 17 – без конкретних занять; за місцем служби: адміралтейство – 7 осіб, південні залізниці – 15 ос., чорноморський завод – 10 ос., кораблебудівний завод – 31 ос., завод Уманського – 2 ос., завод братів Донських – 4 ос., ракетний завод – 1 ос., приватні майстерні – 11 ос., безробітні – 20 ос.; за віком: 14-18 років – 59 ос., 18-22 роки – 20 ос., 22-26 років – 9 ос., 26-30 років – 8 ос., 30-34 роки – 2 ос., 34-38 років – 1 ос., 38-42 роки – 1 ос., більше 42 років – 1 ос. [8].

Через кожні два місяці навчання на засіданнях постійної комісії з технічної освіти обговорювалися проблеми викладання, програми, розроблені педагогами, давалася оцінка праці учителів. На 1895 р. класи були забезпечені такими навчально-методичними засобами: настінні таблиці Кольба, колекція фігур і тіл із проволоки, колекція дерев'яних пофарбованих геометричних фігур (45 штук), колекція із 12 дерев'яних роз'ємних пустотілих моделей для розрізів. Атласами класи на той час не володіли, тому змушені були користуватися чужими [9].

Навчальні плани для класів на момент їхнього створення складалися з трьох блоків: 1) арифметика, 2) геометрія, 3) креслення і малювання. Навчання арифметиці та геометрії мало допоміжний характер, володіння знаннями з яких повинно було задовольнити потреби креслення. Курс арифметики проводився практично та включав такі розділи: нумерація, чотири правила, прості дроби (елементарний курс), десяткові дроби, найменування

числа та міри. Програма з геометрії покликана була «з'ясувати елементарні закони простору» і мала такий вигляд: 1) лінії та їхні властивості; пряма, ламана та крива; поняття про коло; кути, перпендикуляри; трикутники; паралельні лінії; розбивка складних фігур на прості; поняття про пропорційність; масштаби; вимірювання площі; коло та його властивості; правильні багатокутники; 2) геометричні тіла; взаємне положення прямих і площин у просторі; об'єми; тіла обертання, їх поверхня і об'єм; 3) ортогональна проекція; ізометрична проекція як заміна перспективи; повторення усього пройденого в проекціях.

Головним завданням креслення і малювання як дисциплін було навчити ремісників читати рисунки та передавати на папір вигляд предмету, який їм доведеться обробляти, і зображення його у проекціях. Програма креслення складалася з таких пунктів-завдань: 1) креслення суто геометричне; задачі, які виконувалися з повним засвоєнням використання лінійки та циркуля; 2) читання робочого рисунку; 3) креслення у проекціях простих геометричних фігур і тіл; 4) креслення у проекціях з натури складних тіл з їхніми вимірами; 5) креслення у проекціях механізмів і споруд. Програма курсу малювання включала: 1) малювання з дошки фігур і ліній; 2) малювання з натури простих тіл; поняття про перспективу; 3) малювання орнаментів; 4) поняття про тушування та відтінки малюнку [10].

Заняття з арифметики розпочиналися із повторення і закріплення знань учнів. Старша група через 15, молодша через 30 годин приступали до вирішення задач із числами, а також вирахуванням геометричних площ і об'ємів тіл за формулами. Такий план допомагав учням підійти до вирішення завдань із дробами. Кінцева мета занять полягала в умінні вираховувати поверхні, об'єми та вагу предметів з натури, засвоєння метричної системи мір.

На заняттях з малювання учні спочатку виконували по 12 прямолінійних і криволінійних геометричних фігур з класної дошки, потім – по 10-12 рисунків плоского орнаменту з настінних таблиць Кольба, згодом розв'язували задачі на композицію орнаментів у геометричних фігурах, далі приступали до композицій решіток, кронштейнів, колон, балюстрад, сходів, вітрин тощо.

У перших трьох відділах рід занять для усіх учнів був однаковим, в останньому – викладач назначав більш складні

композиції, залежно від успіхів учнів і обраного ними ремесла. Деякі з учнів брали роботу додому. Геометричне креслення вивчалося 30 годин. Рисунки здійснювалися в основному олівцем; більш успішні учні обводили рисунки тушшю, беручи альбоми додому. Додатковими завданнями було креслення архітектурних обломів.

Проекційне креслення викладалося лише в основному відділенні, в паралельному його запровадили до програми з 1896 р. у дещо зміненій формі. Проекційне креслення проводилося наочно з простих геометричних тіл, поступово ускладнюючись. Всі рисунки виконувалися переважно олівцем з натури шляхом вимірювань. Згодом учням подавалося поняття про розрізи тіл шляхом креслень з роз'ємних пустотілих моделей, виконаних на замовлення класів [11].

Фінансова звітність по класам за 1895 р. виглядала так: *витрати* склали 1 669 руб. 90 коп., з яких 18 руб. – молебні перед початком навчання, 128 руб. 50 коп. – меблі, 53 руб. 15 коп. – лампи, 12 руб. 25 коп. – дрібний інвентар, 30 руб. – дошки креслярські, 83 руб. 08 коп. – моделі та креслення, 277 руб. 85 коп. – готовальні, 149 руб. 71 коп. – папір і олівці, 10 руб. 42 коп. – крейда, ганчірки, 744 руб. – плата за уроки вчителям, 19 руб. 59 коп. – освітлення, 7 руб. 19 коп. – доставка води, 51 руб. 20 коп. – охорона та прибирання кімнат, 50 руб. 75 коп. – друк бланків, оголошень, книг, 11 руб. 35 коп. – канцелярські витрати, 9 руб. 30 коп. – поштові й телеграфні витрати, 13 руб 56 коп. – витрати на виставку при 2-му з'їзді; *прибутки* значилися у розмірі 1 669 руб. 90 коп., з яких 1 000 руб. надійшло від Миколаївського міського громадського управління, 357 руб. – плата за навчання, 312 руб. 90 коп. – позичено з бюджету відділення для покриття витрат [12].

Для порівняння розглянемо фінансову звітність за інші роки. Так, у 1900 р. *прибутки* складали вже 2 890 руб. 60 коп., з яких 363 руб. 60 коп. залишилося з попереднього року, 800 руб. надано з Державного казначейства згідно Височайше утвердженій постанові Державної ради, 427 руб. – плата за навчання, 300 руб. надійшло від Правління Харківсько-Миколаївської залізниці, 1 000 руб – допомога від Миколаївського міського громадського управління. *Витрати* при цьому становили лише 1 791 руб. 74 коп., інші ж кошти було витрачено на спорудження власного будинку для відділення (536 руб.) і залишено на наступний рік (562 руб. 86 коп.) [13].

Фінансова звітність за 1907 р. мала такий вигляд: *прибутки* склали 4 364 руб. 43 коп., з яких: 58 руб. 83 коп. залишилося з бюджету минулого року, 3 255 руб. отримано від скарбника, 530 руб. 50 коп. – оплата за навчання, 16 руб. 50 коп. – продаж готовалень, 9 руб. 60 коп. – продаж записок із механіки, 494 руб. отримано від відділення для перекриття нестачі; *видатки* склали 4 364 руб. 43 коп., з яких: 551 руб. виплачено вчителям за 1906 р., 2008 руб. – за 1907 р., 83 руб. 40 коп. – опалення, 200 руб. сплачено в магазин Пархоменка, 525 руб. – оренда приміщення, 72 руб. 46 коп. – керосин, сірники, лампове скло, 180 руб. – плата службовому персоналу, 18 руб. 75 коп. – оголошення в газетах і борг «Миколаївській газеті» за оголошення попереднього, 1906 року, 79 руб 80 коп. – видання записок з механіки, 1 руб. 85 коп. – навчальні засоби та ремонт готовалень, 9 руб. – підвіз води, 12 руб. 50 коп. – бланки та друк атестатів, 3 руб. 25 коп. – переписування навчальних програм, 1 руб. 20 коп. – вставка віконного скла, 8 руб. 28 коп. – дрібні витрати, 115 руб. 94 коп. – залишок на 1 січня 1908 р. [14].

Як бачимо з представлених бюджетів, фінансова прибутковість класів значно зросла, що пояснюється збільшенням кількості учнів, більшим асигнуванням від урядових інституцій і місцевих установ, реалізацією власних науково-технічних задумів, що приносило класам комерційний зиск.

Про важливість і значущість діяльності класів свідчить той факт, що з 1 січня 1896 р. Міністерство народної освіти почало виплачувати додатково урядову субсидію у розмірі 800 руб. щорічно.

Роботи учнів неодноразово демонструвалися посадовцям, від яких було отримано схвальні відгуки та позитивні оцінки. Так, міністр фінансів С. Ю. Вітте під час відвідин м. Миколаєва ознайомився із напрацюваннями ремісників; урядовець залишився задоволеним результатами. 18 квітня 1896 р. класи відвідав головний командир Чорноморського флоту та портів віце-адмірал М. В. Копитов, звернувши увагу на тісняву та непристосованість приміщення міської Пушкінської школи, в якій розташовувалися класи. З його подання було виділено в тимчасове користування будинок, що звільнився після переведення до Севастополя Дирекції маяків. На зібрані серед місцевих фабрикантів 800 руб. колишня майстерня була відремонтована та придбано частину класних меблів, інші меблі відділення отримало у тимчасове

користування від місцевої класичної гімназії. У це приміщення класи перебралися 21 жовтня 1896 р. [15].

Приміщення складалося з невеликої прихожої, кімнати, пристосованої для куріння і умивання, класу для графічних занять, обладнаного столами з похилими дошками для малювання, класу зі звичайними меблями, класу для занять із арифметики та столярного креслення, кімнати для учительської і тимчасового зібрання колекцій майбутнього музею тощо [16].

У 1896 р. наочність класів значно поповнилася порівняно з попереднім роком. Так, інвентаризація показала, що для занять з малювання в наявності було 25 настінних таблиць Кольба, 8 таблиць плоского орнаменту (без назв), 14 різнокольорових таблиць, колекція із 45 пофарбованих геометричних тіл, колекція із 12 гіпсових архітектурних прикрас, 3 гіпсових орнаменти, 8 рельєфних орнаментів із пап'є-маше, гіпсове склепіння, 2 гіпсових ніші, дерев'яні нефарбовані моделі, криничний зруб з колесом, водокачка, кілька альбомів; для занять із креслення класи володіли колекцією з 12-ти роз'ємних пустотілих моделей для елементарних розрізів, колекцією із 38 литих моделей, чавунного лиття і заклепочних швів, подарованих членами відділення, точними моделями для креслення з натури (муфта, підшипник, головка шатуна, шатун, паровий циліндр) і металевими моделями діючого ручного насосу, підвіскою Сейлерса тощо [17].

З 15 січня 1897 р. попечителем округу дозволено розпочати заняття в додатковому технічному класі згідно програми нового положення, в якому, при збереженні попередніх пунктів положення про графічні класи, додано нові, що стосувалися викладання геометрії, елементів механіки та фізики, властивостей матеріалів поряд із кресленням і малюванням [18].

У новоствореному технічному класі учні проходили курс геометрії, механіки (елементи сили, центр тяжіння і способи його визначення, переміщення, рівновага тіл, форми стійкості, прості механізми: важіль, блок, диференційний блок), властивості матеріалів (деревини, чавуну, заліза, криці; елементарні знання з металургії), опору матеріалів, фізики, креслення і малювання [19].

Учні складали іспити у графічному класі з малювання (спеціальна комісія переглядала й оцінювала їхні роботи), арифметики (письмове вирішення задач), креслення (демонструвалися таблиці, з яких учні повинні були змалювати за допомогою олівця проекції на трьох площинах, а потім пояснити

власні рисунки комісії). Іспити відбувалися у присутності багатьох членів відділення, переважно осіб, які очолювали державні майстерні та місцеві приватні заводи. Наприклад, у 1897 р. із 33 осіб, які складали іспити, отримали свідоцтва 24 ос., додаткові заняття із креслення призначено 7 ос., відмовлено в отриманні документу та праві на додаткові заняття 2 ос. Із 24 осіб, які отримали свідоцтва, оцінено із креслення на «відмінно» три особи, на «добре» – десять осіб; з малювання – на «відмінно» дві особи, на «добре» – тринадцять [20].

До 1 січня 1898 р. класи мали в наявності місця для 90 учнів [21].

За поданням інспектора класів Рада відділення обрала комісію для розгляду витрат з метою зменшення суми за навчання, яка мала з 1 руб. 50 коп. скоротитися до 1 руб. Проте комісія визнала, що на момент її роботи дефіцит класів складав 125 руб. 75 коп., погашення якого узяло на себе керівництво. У грудні 1897 р. Рада відділення, за рекомендацією інспектора класів, змушена була звернутися до місцевої ремісничої управи з проханням асигнувати щорічну субсидію у розмірі 300 руб. для пониження плати за навчання. У цьому ж році, виходячи зі збільшення кількості учнів, керівництвом було додатково запрошено помічника учителя креслення і малювання, який проводив заняття з окремими групами. Було збільшено заробітну плату інспектору класів, а також зросли витрати на опалення і утримання приміщення, що, відповідно, не дозволяло зменшити плату за навчання для учнів до 1 руб. [22].

У 1898 р. Правління Харківсько-Миколаївської залізниці неодноразово пропонувало розширити класи з метою збільшення у наступних роках прийому майстрів-залізничників [23].

На початок XX ст. матеріально-технічна база класів удосконалилася, а навчальний процес покращився за рахунок розширення контингенту учнів, введення нових предметів, запрошення на роботу нових кваліфікованих спеціалістів. На 1903 р. класи вже розміщувалися у власному будинку Технічного товариства, яке виділило для навчальних потреб прихожу та роздягальню, кімнату для технічного класу, дві кімнати для графічного класу, учительську [24]. Проте на 1907 р. класи були переведені до притулку римсько-католицької церкви. Приміщення складалося з трьох кімнат, учительської і двох кімнат для обслуговуючого персоналу, що знаходилися на верхньому поверсі;

на нижньому поверсі можна було користуватися однією кімнатою церковно-приходської школи [25].

У 1903 р. класи володіли господарським інвентарем і меблями на суму 806 руб. 91 коп., на 182 руб. 67 коп. придбано альбомів, збірників і рисунків, було подаровано 3 колекції таблиць у кількості 30 екземплярів, 5 моделей машинних частин, 38 штук чавунного лиття і моделей. Плата за навчання, як і раніше, складала 1 руб. 50 коп., лише за грудень учні сплачували по 1 руб. Вони отримували безкоштовно папір, зошити, олівці, туш тощо. Навчальні засоби та наочність поповнилися новими альбомами, моделями, рисунками, таблицями, орнаментами [26].

Щодо програм, за якими навчалися учні, то на 1907 р. предмети по класах були розподілені так: 1-ий клас – російська мова (2 години на тиждень), арифметика (4 години), малювання (4 години), креслення і геометрія (2 години); 2-ий клас – російська мова (2 години), креслення (4 години), механіка (4 години), малювання (2 години); 3-ій клас – технологія металів (з 1 вересня по 1 січня по 4 години на тиждень, з 1 січня по 1 травня по 2 години), опір матеріалів (з 1 вересня по 1 січня по 2 години на тиждень, з 1 січня по 1 травня по 4 години), фізика (2 години), креслення (4 години) [27].

Таким чином, класи технічного креслення і малювання для дорослих ремісників у місті Миколаєві, відкриті у 1895 р. місцевим відділенням Імператорського російського технічного товариства, мали значний вплив на розвиток технічної освіти в регіоні. У класах навчалися ремісники різних професій, здобували практичні навички з креслярської та інженерної справи. Класи утримувалися за рахунок плати за навчання від учнів, асигнувань від урядових інституцій, державних і приватних організацій, згодом важливим надходженням до бюджету класів стали кошти від реалізації власних учнівських і викладацьких розробок та напрацювань. З кожним роком контингент учнів у класах збільшувався, до навчальної програми вводилися нові предмети, що свідчить про попит на висококваліфікованих працівників з відповідними технічними знаннями й уміннями.

---

[1] Дана одноосібна авторська стаття опублікована в: Література та культура Полісся. – Вип. 71: Регіональні проблеми розвитку літератури, історії та культури у загальноукраїнському контексті / відп. ред. і упоряд. Г. В. Самойленко. – Ніжин: НДУ ім. М. Гоголя, 2012. – С. 264-273.

[2] Демченко Т. П. Культурно-просветительская деятельность отделений Русского технического общества на Украине в 1870-1914 годы: автореф. дис. на соискание научн. степ. канд. ист. наук: спец. 07.00.02 «История СССР» / Т. П. Демченко. – К., 1984. – 24 с.; К столетию научно-технических обществ (Материалы для докладов и бесед). – М., 1966. – 29 с. – (Всесоюзный совет научно-технических обществ); К 140-летию Русского Технического Общества / В. В. Козырь (сост.). – СПб., 2006. – 31 с.; Костомаров В. М. Из деятельности Русского технического общества в области машиностроения / В. М. Костомаров. – М.: Машгиз, 1957. – 179 с.; Кричко В. А. Продолжая традиции… К 125-летию Русского Технического Общества / В. А. Кричко. – М.: Знание, 1991. – 64 с.; Научно-технические общества СССР. Исторический очерк. – М.: Профиздат, 1968. – 455 с.; Филиппов Н. Г. Научно-технические общества России (1866-1917): учебн. пособ. / Н. Г. Филиппов; отв. ред. А. А. Кузин. – М., 1976. – 214 с.

[3] Пилипчук О. О. Історія Київського відділення Російського технічного товариства (1871-1919): автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: спец. 07.00.07 «Історія науки і техніки» / О. О. Пилипчук; НАН України. Центр досліджень науково-технічного потенціалу та історії науки імені Г. М. Доброва. – К., 2006. – 20 с.

[4] Отчёт о деятельности Николаевского отделения Императорского русского технического общества за 1895 г. – Николаев, 1896. – С. 28-29.

[5] Там само. – С. 32-33.

[6] Там само. – С. 33-34.

[7] Отчёт о деятельности Николаевского отделения Императорского русского технического общества за 1903 г. – Николаев, 1904. – С. 10-14.

[8] Отчёт о деятельности Николаевского отделения Императорского русского технического общества за 1907 г. – Николаев, 1908. – С. 10-11.

[9] Отчёт о деятельности Николаевского отделения Императорского русского технического общества за 1895 г. – Николаев, 1896. – С. 37.

[10] Там само. – С. 30-32.

[11] Там само. – С. 40-42.

[12] Там само. – С. 50-51.

[13] Отчёт о деятельности Николаевского отделения Императорского русского технического общества за 1900 г. – Николаев, 1901. – С. 36-37.

[14] Отчёт о деятельности Николаевского отделения Императорского русского технического общества за 1907 г. – Николаев, 1908. – С. 20-21.

[15] Отчёт о деятельности Николаевского отделения Императорского русского технического общества за 1896 г. – Николаев, 1897. – С. 4-5.

[16] Там само. – С. 6.

[17] Там само. – С. 9-11.

[18] Отчёт о деятельности Николаевского отделения Императорского русского технического общества за 1897 г. – Николаев, 1898. – С. 3-4.

[19] Там само. – С. 33-35.

[20] Там само. – С. 36.

[21] Там само. – С. 5.

[22] Там само. – С. 8-9.
[23] Отчёт о деятельности Николаевского отделения Императорского русского технического общества за 1898 г. – Николаев, 1899. – С. 14.
[24] Отчёт о деятельности Николаевского отделения Императорского русского технического общества за 1903 г. – Николаев, 1904. – С. 10.
[25] Отчёт о деятельности Николаевского отделения Императорского русского технического общества за 1907 г. – Николаев, 1908. – С. 6.
[26] Отчёт о деятельности Николаевского отделения Императорского русского технического общества за 1903 г. – Николаев, 1904. – С. 10-11.
[27] Отчёт о деятельности Николаевского отделения Императорского русского технического общества за 1907 г. – Николаев, 1908. – С. 9.

Додаток Б

Діяльність Київського фізико-математичного товариства при Університеті Св. Володимира (90-ті рр. XIX ст.)[1]

У другій половині XIX ст. в Російській імперії було засновано ряд наукових товариств, які розробляли питання математики, фізики, хімії, астрономії тощо. У рамках цих осередків відбувалася концентрація науково-природничої думки, раціональне вирішення галузевих питань, поширення відповідних знань серед широких верств населення. Стійкий інтерес до історії діяльності наукових товариств є характерною ознакою сучасної історії науки й техніки. Вивчення і узагальнення позитивного досвіду попередників є важливим як у теоретичному, так і практичному аспектах: аналіз ідей науковців, а також заходи щодо втілення цих концепцій у практику необхідні для з'ясування ґенези наукових проблем сьогодення.

Окрім того, в незалежній Україні відбувається відродження окремих профільних наукових товариств. Не виключенням є й співтовариство математиків, яке ще у 1987 р. об'єдналося у Київське математичне товариство під головуванням М. П. Корнєйчука (воно фактично підпорядковувалося бюро відділення математики АН УРСР), однак проіснувало не більше 10 років. Ідея про поновлення роботи в осередку київських математиків виникла на початку 2006 р. Проведення значної організаційної роботи (створення веб-сторінок, інформаційних повідомлень, влаштування семінарів, колоквіумів, математичних засідань) мало певні результати: 24 березня 2008 р. була зареєстрована нова громадська організація під назвою «Київське математичне товариство». Природно, що члени даного осередку,

крім суто профільних проблем, цікавляться і питаннями витоків власних наукових ідей.

У дорадянський період ґрунтовних досліджень про Київське фізико-математичне товариство не було; про нього згадувалося лише в контексті вивчення історії Університету Св. Володимира та внеску окремих учених у розвиток математики та фізики. В радянський період розрізнені відомості про товариство можна віднайти в узагальнюючих публікаціях з галузевої освіти та науки або ж у літературі, присвяченій історії вищих навчальних закладів. Автори, в основному, аналізували викладацьку та наукову діяльність професорів Київського університету, не оминаючи увагою й роботу фізико-математичного товариства. Проте спільною рисою цих розвідок є те, що відомості були вкрай загальними й обмежувалися лише вказівками про утворення осередку, проведення засідань, на яких обговорювалися галузеві питання, публічних лекцій і курсів, участі членів у з'їздах природознавців і лікарів [2]. Наприклад, у ґрунтовному узагальненому виданні А. П. Юшкевича, де подано коротку історію Московського, Казанського, Петербурзького та Харківського математичних товариств, про науковий осередок Києва узагалі не згадано [3]. З аналогічних позицій створено й узагальнюючі розвідки з історії фізики, в яких про товариство вміщено лише короткі довідкові замітки [4].

Історіографія сучасного періоду також не рясніє дослідженнями з історії Київського фізико-математичного товариства. Так, наявними є розвідка І. В. Фурман про педагогічне спрямування роботи наукового осередку [5], а також навчальний посібник О. П. Тадеєва і Н. М. Міськової, у якому в контексті вивчення початкової математичної освіти в Україні на рубежі XIX-XX ст., зокрема аналізу навчальних планів, програм і підручників з математики у школах, внеску окремих учених у вивчення математичної науки, коротко окреслено і внесок членів Київського фізико-математичного товариства у розвиток і становлення математичної освіти [6]. Ґрунтовна розвідка про товариства математичного спрямування кінця XIX – початку XX ст., зокрема у Харкові, опублікована Н. М. Кушлаковою [7]. На подібне дослідження заслуговує і науковий осередок Києва.

Київське фізико-математичне товариство було створене у 1890 при Університеті Св. Володимира [8]. До того часу подібного самостійного осередку в Києві не існувало. Зі складу Київського товариства природознавців, що працювало з 1869 р., відділилася

математична секція, яка згодом і стала повноцінним галузевим товариством. Засновниками останнього були М. П. Авенаріус, Б. Я. Букрєєв, М. Ю. Ващенко-Захарченко, В. П. Єрмаков, І. І. Рахманінов, П. Е. Ромер, Г. К. Суслов, М. Ф. Хандріков, М. М. Шіллер, Е. К. Шпачинський. Клопотання про утворення об'єднання було підписане 6 лютого 1889 р., статут затверджено міністром народної освіти 26 листопада 1889 р., що дало підстави окремим дослідникам саме цей рік вважати роком заснування осередку.

У першому параграфі статуту зазначалося, що фізико-математичне товариство при Київському університеті ставить за мету сприяння розробці та поширенню фізико-математичних наук, а також встановленню правильних поглядів на їх викладання. Товариство складалося з дійсних і почесних членів (як місцевих, так і з інших міст). Серед членів осередку були видатні вчені, студенти та магістранти Київського університету, викладачі реальних училищ, гімназій та інших середніх учбових закладів. Почесними членами обрано К. М. Феофілактова, М. М. Шіллера, В. П. Єрмакова, О. Г. Столєтова, М. Є. Жуковського, М. В. Бугаєва, Г. К. Суслова, М. М. Бобрецького. З викладачів середніх навчальних закладів особливо активними були К. М. Щербина, П. О. Долгушин, М. В. Оглоблін та ін.

Справами товариства завідував розпорядчий комітет, що складався з голови, двох його товаришів (заступників), секретаря і скарбника. Головували М. М. Шіллер (у 1890-1904 рр.) і Г. К. Суслов (до 1917 р.); заступниками були В. П. Єрмаков (майже весь час), Г. К. Суслов, І. І. Косоногов, Р. К. Савельєв, Е. К. Шпачинський та ін. Секретарські обов'язки виконували Б. Я. Букрєєв, Г. К. Суслов, П. В. Воронець, Г. Г. Де-Метц, О. Д. Білімович. Засідання товариства проводилися раз на місяць або частіше залежно від потреби. В середньому на рік відбувалося від 17 до 22 засідань. Кошти товариства складалися із членських внесків, сум від продажу друкованих видань, проведення публічних лекцій тощо. Протоколи засідань і праці його членів товариство мало право друкувати в «Университетских известиях». Для наукових цілей дозволялося користуватися майном і приміщенням університету [9].

За час існування Київського фізико-математичного товариства (1890-1917 рр.) було заслухано понад 1 000 доповідей з математики, фізики, астрономії та методики викладання алгебри, геометрії, механіки у середній і вищій школі; публікувалися

«Отчёты и протоколы физико-математического общества при Киевском университете»; була організована бібліотека, фонди якої наповнювалися спеціалізованою літературою (книгами та періодикою як вітчизняних, так і зарубіжних учених).

Науково-академічна діяльність членів товариства характеризувалася розробкою великої кількості галузевих питань. Так, В. П. Єрмаков уже у перший рік існування товариства читав доповіді про становище і значення математики, викладання арифметики й алгебри, М. М. Шіллер – про відцентрові сили, тогочасні погляди на електрику; з питань фізики заслуховувалися доповіді А. Л. Королькова про електричний потенціал, демонструвалися досліди електричного струму, Г. К. Суслов доповідав про основні механічні поняття з курсу. Дослідники не оминули увагою й окремі питання астрономії: В. І. Фабриціус інформував про комети, М. Ф. Хандріков – про відстань до нерухомих зірок тощо [10]. На засіданні 22 лютого 1890 р. В. В. Ігнатович-Завілейський, представивши повідомлення на тему «Про саморобні пристрої», демонстрував прилади з магнетизму, виготовлені під його керівництвом учнями Київського реального училища, при цьому вказуючи на користь, яку могли мати вихованці цих закладів, займаючись конструюванням механізмів [11].

В. П. Єрмаков на засіданнях товариства неодноразово піднімав питання з методики алгебри, геометрії, фізики та механіки. Так, представивши слухачам доповідь «Про викладання елементарної математики», вчений наголошував, що її викладання у середніх навчальних закладах має ґрунтуватися на таких принципах: 1) теорію предмету учні повинні засвоювати на уроках; 2) вони не повинні отримувати підручники з арифметики й алгебри; 3) для позашкільних занять учням потрібно давати для розв’язання лише по одній задачі; 4) курс теорії математики повинен зводитися до мінімуму; 5) викладання математики мусить спрямовуватися на вирішення двох завдань: уміння рахувати та розвиток мисленнєвих здібностей. З метою вдосконалення останніх референт рекомендував учителям зупинятися на вирішенні нескладних задач, які, проте, мають по кілька варіантів розв’язання, а не один. Окрім того, доповідач акцентував увагу на відсутності у школах методичних систематизованих збірників задач, направлених на розвиток здібностей учнів, а тому наполягав на їхньому терміновому укладенні.

Доповідь В. П. Єрмакова викликала дискусії серед членів товариства. Зокрема М. М. Шіллер висловив думку, що при

викладанні арифметики у тих навчальних закладах, де учням подавався ще й курс алгебри, було б недозволеною розкішшю зупинятися додатково на вирішенні подібних задач. С. С. Григор'єв виступив проти пропозиції референта щодо недоцільності підручників з арифметики й алгебри, особливо для учнів старших класів. К. М. Щербина відмітив, що зведення викладання математики у середніх навчальних закладах лише до розв'язання задач мало б той самий результат, «коли б учні на уроках грали у шахи», – це б також у достатній мірі розвивало їхні мисленнєві здібності [12].

У 1890 р. було сформовано комісію, яка мала розробити та представити на обговорення членів товариства план програми викладання фізики в середніх навчальних закладах [13].

У кінці кожного року створювалася ревізійна комісія, яка перевіряла бюджет товариства. Зокрема, такі відомості дають змогу прослідкувати не лише фінансові потоки, а й скласти конкретні уявлення про форми роботи осередку, а також повсякденну працю його членів. Наприклад, у 1890 р. статті прибутків були досить скромними та складалися із членських внесків 84-х осіб по 3 руб. і добровільних внесків 17-ти осіб по 1 руб. (разом 269 руб.); видатки становили одноразові витрати на придбання посуду, щомісячні суми на чай для членів засідань, оплату праці слуг, типографські, поштові витрати та купівлю канцелярського приладдя (разом 132 руб. 96 коп.) [14]. Згодом статті видатків і прибутків урізноманітнилися.

Київське фізико-математичне товариство з моменту свого заснування піклувалося про організацію публічних лекцій для населення. Так, у 1891 р. із членів товариства створено комісію під головуванням В. П. Єрмакова з метою влаштування лекцій, що відбулися у другій половині року. Зокрема, Р. В. Савельєв виступив з доповіддю «Про сонячне тепло», В. В. Ігнатович-Завілейський – «Про сигнальні пристрої», П. І. Броунов – «Про погоду та її віщування» (дві лекції) [15]. До статті прибутків товариства з цього року додалися кошти від проведення лекцій, що становило у 1891 р. 48 руб. 30 коп. [16].

У тому ж році публічні лекції на користь потерпілих від неврожаю читали В. П. Єрмаков, П. Н. Вєнюков, С. М. Богданов, С. Н. Реформатський, П. Я. Армашевський, В. П. Фабриціус та ін. Предметом виступу В. П. Єрмакова була відома лекція «Про викладання алгебри». У 1893-1894 рр. лекції читалися на користь фонду ім. М. І. Лобачевського, котрий збирався Казанським

математичним товариством для встановлення пам'ятника російському геометру та для призначення премії за твори в цій галузі. Лекції читали Р. К. Савельєв, М. М. Шіллер, В. В. Ігнатович-Завілейський, І. П. Соколов та ін. Прибутки від лекцій були передані Казанському математичному товариству. Крім того, членами Київського фізико-математичного товариства читалися цикли лекцій, що об'єднувалися загальною темою (наприклад, у 1897 р. викладач З. О. Архімович доповідав з питань елементарної теорії рівнянь) [17].

У 1891 р. члени Київського фізико-математичного товариства проявили ініціативу щодо встановлення тісних зв'язків з Київським товариством природодослідників, на що останнє дало згоду, запропонувавши власні пункти співпраці: 1) у випадку подання рефератів, зміст яких має інтерес для обох осередків, призначати загальні зібрання; 2) допускати усіх членів фізико-математичного товариства на зібрання; 3) члени фізико-математичного товариства можуть, з дозволу куратора бібліотеки, користуватися останньою у приміщенні лекторія у ті дні, коли вона відкрита й для членів товариства природодослідників; додому видавати книги було заборонено [18].

Опубліковані звіти та протоколи Київського фізико-математичного товариства дають можливість представити на загал ті доповіді, з якими виступали перед аудиторією його члени. Так, за 1892 р. ними було прочитано 60 повідомлень, серед яких виступи П. І. Броунова – «Самописні пристрої Метеорологічної обсерваторії Університету Св. Володимира», «Пристрої для визначення щільності снігу», Є. Г. Гуріна – «Про нові телеграфні апарати», В. П. Єрмакова – «Кілька зауважень щодо викладання алгебри», Р. В. Савельєва – «Про штучний дощ», «Орографія Південно-Західної Росії», Г. К. Суслова – «Кінетична тригонометрія», «Експериментальна динаміка» тощо [19]. У 1893 р. на засіданнях товариства заслухано лише 48 повідомлень з питань алгебри, геометрії, механіки, астрономії, а також представлено спогади О. О. Косоногова-Михайлова про М. І. Лобачевського [20].

У 1895 р. обговорено 57 доповідей, найбільшу кількість з яких прочитали Г. Г. Де-Метц («Демонстрація спектрів», «Про цикли намагнічення», «Про завдання Берлінської імперської Фізичної установи»), І. І. Косоногов («Демонстрація нового альтернатора фізичного кабінету Університету Св. Володимира», «Демонстрація електричних коливань», «Про електричний резонанс»), В. П. Єрмаков («Про викладання геометрії», «До теорії

пружності», «Про сутність алгебри»), Г. К. Суслов представив графіки діяльності товариства за перші п'ять років його існування і зробив ряд повідомлень [21].

У 1896 р. на засіданнях товариства представлено 49 доповідей [22].

У цьому ж році членами наукового осередку знову були організовані пробні публічні курси з природознавства по 10 лекцій у кожному відділі. Лекторами виступили Г. Г. Де-Метц, П. Н. Вєнюков, Я. І. Мішин, Р. Ф. Фогель, Г. І. Челпанов, які запропонували вносити по 10 % з отриманих ними сум до каси товариства з метою утворення фонду для потреб організації публічних читань [23]. Так, наприклад, на засіданні 25 листопада 1896 р. були представлені та затверджені програми для лекцій із хімії, геології, психології, акустики і теорії рівнянь [24].

У 1898 р. на засіданнях товариства було заслухано 46 повідомлень, доповідачами яких були Б. Я. Букреєв, Г. Г. Де-Метц, В. П. Єрмаков, К. Н. Жук, Г. К. Суслов, М. М. Шіллер та ін. [25]. У цьому році членів фізико-математичного товариства було запрошено на святкування 25-річчя головування М. А. Бунге в Київському відділенні Імператорського російського технічного товариства, яке мало відбутися 14 лютого. Керівництво осередку прийняло рішення привітати ювіляра письмовим поздоровленням і делегувати на загальне зібрання В. І. Заіончевського, В. В. Ігнатовича-Завілейського та інших членів [26].

Окрім того, у 1898 р. представники товариства приймали активну участь у роботі X-го Київського з'їзду російських природознавців і лікарів, чому було присвячене святкове засідання 28 серпня 1898 р. Відомий російський учений О. Клоссовський виявив бажання виступити на даному засіданні з науковою доповіддю «Пам'яті Франкліна, 150-річчя з моменту перших кроків у галузі електро-метеорології» [27].

Постановою секції математики та підсекцій механіки й астрономії X-го з'їзду російських природознавців і лікарів від 26 серпня 1898 р. члену Київського фізико-математичного товариства В. В. Бобиніну було доручено укладення загального бібліографічного покажчика на російській, а також будь-якій іноземній мові усіх математичних праць, надрукованих російською мовою у XIX ст. Остаточне редагування збірника повинно було здійснюватися Московським математичним товариством. Усі провінційні товариства фізичного та фізико-математичного спрямування закликалися до надання матеріальної допомоги щодо реалізації проекту [28].

У 1899 р. на засіданнях Київського фізико-математичного товариства було заслухано 39 повідомлень, зокрема Н. М. Бубнова – «Про рукописи римських землемірів», «Математичні уривки з рукописів римських землемірів: Пірр, Варрон», І. І. Белянкіна – «Метод заміни координат в аналітичній геометрії», П. В. Воронця – «Геометрична інтерпретація способу Лапласа, зміненого Дарбу», В. П. Єрмакова – «Основні принципи диференційного числення», Я. І. Михайленка – «Про асиметричний вуглець», Г. К. Суслова – «Демонстрація геометричних моделей», М. М. Шіллера – «Генеза поняття температури і теплоти», «Критика першого закону термодинаміки» тощо [29].

Здійснивши порівняння особового складу дійсних і почесних членів Київського фізико-математичного товариства за розглянуте десятиліття, можна констатувати його вагоме зменшення. Якщо протягом 1890 р. ця цифра складала 103 особи, на 1 січня 1891 р. – 84 особи [30], то до кінця 1899 р. нараховувалося лише 50 членів товариства [31].

Таким чином, створене у 1890 р. при Університеті Св. Володимира Київське фізико-математичне товариство на той час було досить потужним галузевим науковим осередком, діяльність якого передбачала й академічну (читання лекцій), і педагогічну (розробка питань викладання фізико-математичних дисциплін у початкових і середніх навчальних закладах), і організаційну роботу (влаштування публічних лекцій і курсів). Окрім того, члени товариства брали активну участь у різноманітних громадських заходах: святкуванні ювілеїв відомих діячів, з'їздах професійних науковців, підтримували контакти та зв'язки з іншими науковими об'єднаннями й установами не лише України, а й Росії загалом. Київське фізико-математичне товариство стало у 1890-х рр. своєрідним центром, навколо якого об'єдналася математична інтелігенція не лише Києва, а й інших міст імперії, що у подальшому сприяло зародженню і зміцненню відомої Київської математичної школи.

---

[1]Дана одноосібна авторська стаття опублікована в: Історія науки і біографістика: електронне наукове фахове видання. – 2012. – № 4.

[2]История отечественной математики: в 4 т. / Гл. ред. И. З. Штокало (отв. ред.) и др.; АН СССР, Ин-т истории естествознания и техники; АН УССР, Сектор истории техники и естествознания Ин-та истории. – К., 1966. – Т. 2: 1801-1917 / И. З. Штокало (отв. ред.) и др. – К., 1967. – 616 с.; Развитие естествознания в России (XVIII – начало XX в.) / Под ред. С. Р. Микулинского, А. П. Юшкевича. – М.: Наука, 1977. – 353 с.

[3]Юшкевич А. П. История математики в России до 1917 года / А. П. Юшкевич. – М.: Наука, 1968. – 591 с. – (АН СССР. Институт истории естествознания и техники).
[4]Кудрявцев П. С. Історія фізики / П. С. Кудрявцев; пер. з рос. видання Риженко Ф. Я. – К.: «Радянська школа», 1959. – Т. 2: Від Менделєєва до відкриття квантів (1870-1900 рр.). – 416 с.; Развитие физики в России. Очерки / Под ред. чл.-кор. АН СССР А. С. Предводителева и проф. Б. И. Спасского. – М.: «Просвещение», 1970. – Т. 1: От начала XVIII в. до Великой Октябрьской социалистической революции. – 415 с.
[5] Фурман І. В. Київське фізико-математичне товариство: напрямки його діяльності (друга половина XIX – початок XX ст.) / І. В. Фурман // Матеріали Дев'ятої Міжнародної науково-практичної інтернет-конференції «Актуальні проблеми сучасної науки» (22-24 жовтня 2012 р.). [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://intkonf.org/furman-i-v-kiyivske-fiziko-matematichne-tovaristvonapryamki-yogo-diyalnosti/ .
[6] Тадеєв П. О. Математична освіта в Україні наприкінці XIX – на початку XX століття: навч. пос. для студ. вищ. навч. закл. / П. О. Тадеєв, Н. М. Міськова. – Рівне: Видавець О. Зень, 2010. – 208 с.
[7] Кушлакова Н. М. Харківське математичне товариство: історія заснування, розвитку та діяльності (1879-1930) / Н. М. Кушлакова, В. С. Савчук. – Дніпропетровськ: ІМА-ПРЕС, 2009. – 244 с.
[8] Отчёт и протоколы физико-математического общества при университете Св. Владимира за 1890 год. – К., 1891. – С. 1.
[9] Київське математичне товариство [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.mathsociety.kiev.ua/history.html .
[10] Отчёт и протоколы физико-математического общества при университете Св. Владимира за 1890 год. – К., 1891. – С. 1-4.
[11] Там само. – С. 8.
[12] Там само. – С. 12-14.
[13] Там само. – С. 4.
[14] Там само. – С. 4-5.
[15] Отчёт и протоколы физико-математического общества при университете Св. Владимира за 1891 год. – К., 1892. – С. III.
[16] Там само. – С. IV.
[17] Київське математичне товариство [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.mathsociety.kiev.ua/history.html .
[18] Отчёт и протоколы физико-математического общества при университете Св. Владимира за 1891 год. – К., 1892. – С. 19.
[19] Отчёт и протоколы физико-математического общества при университете Св. Владимира за 1892 год. – К., 1893. – С. 1-3.
[20] Отчёт и протоколы физико-математического общества при университете Св. Владимира за 1893 год. – К., 1894. – С. 1-3.
[21] Отчёт и протоколы физико-математического общества при университете Св. Владимира за 1895 год. – К., 1896. – С. 1-3.
[22] Отчёт и протоколы физико-математического общества при университете Св. Владимира за 1896 год. – К., 1897. – С. 1.

[23] Там само. – С. 3-4.
[24] Там само. – С. 15.
[25] Отчёт и протоколы физико-математического общества при университете Св. Владимира за 1898 год. – К., 1899. – С. 1-2.
[26] Там само. – С. 8.
[27] Там само. – С. 11-12.
[28] Там само. – С. 12.
[29] Отчёт и протоколы физико-математического общества при университете Св. Владимира за 1899 год. – К., 1900. – С. 1-2.
[30] Отчёт и протоколы физико-математического общества при университете Св. Владимира за 1890 год. – К., 1891. – С. 4-6.
[31] Отчёт и протоколы физико-математического общества при университете Св. Владимира за 1899 год. – К., 1900. – С. 2, 5-6.

Додаток В

Громадсько-санітарна та науково-популяризаторська діяльність медичних товариств України у 1903 р. (за матеріалами річних звітів) [1]

Зародження і становлення перших медичних товариств на теренах Російської імперії у кінці XIX ст. відбувалося на ідеях необхідності розвитку лікарської науки, вдосконалення медичної допомоги та забезпечення її доступності. Тогочасним медичним товариствам надавалася значуща і дієва роль – як безпосередньо у медицині, так і в розвитку суспільства загалом. На початкових етапах діяльності дані осередки були міцною опорою для закладення основ, на яких формувалася галузь, потужним плацдармом для медичних досліджень, дискусій, формування авторитету медичної науки.

Наразі діяльність товариств, які функціонували у кінці XIX – на початку XX ст. вивчається, у першу чергу, за архівними матеріалами й опублікованими звітами. Звіти медичних товариств є тим джерелом, з якого можна отримати досить детальну інформацію саме про практично-лікарську і теоретично-академічну роботу даних осередків. Дослідники відзначають багатогранність (часто – унікальність) інформації у звітах медичних товариств, які сьогодні вважаються повновартісним, одним із головних джерел різнобічного вивчення діяльності осередків медичної науки в Україні. Звітна документація, як правило, друкувалася або окремими брошурами, або у виданнях протоколів і праць відповідних товариств.

Проте окремі медичні товариства не завжди мали можливість публікувати власні звіти. Тому сама ж медична громадськість Російської імперії неодноразово виступала з пропозицію друку справочинної документації в одному узагальненому виданні. Так, подібна ідея виникла у 1898 р. серед членів Воронезького медичного товариства, які пропонували об'єднати в одній публікації праці та протоколи усіх медичних товариств, що функціонували на той час. Члени товариства пояснили таку нагальну необхідність тим, що більшість провінційних товариств зовсім не мали власних видань унаслідок нестачі коштів, інші товариства або скорочували матеріал, або друкувалися у невизначені терміни в обмеженій кількості примірників. Правління Воронезького медичного товариства пропонувало створити центральний періодичний орган, який мав би видаватися щомісяця. Дана пропозиція обговорювалася на засіданнях 56-ти медичних товариств Російської імперії, а резолюції наукових осередків були представлені на обговорення VII-го Пироговського з'їзду в Казані навесні 1899 р.

Більшість медичних товариств підтримали дану пропозицію, проте були й такі, які висловилися проти, серед них – Київське товариство лікарів, Товариство лікарів Волинської губернії, Товариство лікарів Єнисейської губернії, Терське медичне товариство та Товариство лікарів Могильовської губернії. Виходячи з цього, Правління Пироговського товариства одноголосно визнало неможливим видання праць і протоколів у формі, запропонованій Воронезьким товариством. На думку членів Правління, бажано було б подавати щорічні загальні огляди діяльності медичних товариств імперії з короткими звітами у різних установах, які належали останнім, також із систематичними бібліографічними покажчиками їхніх доповідей і праць, які б коротко розкривали зміст. Такі періодичні огляди могли б скласти «живий і цікавий літопис поточного життя і поступального розвитку наукової і науково-практичної медицини в Росії і стати необхідною для всіх лікарів настільною довідковою книгою» [2].

Для розробки правил видання відповідного огляду Правління Пироговського товариства створило Комісію, яка прийшла до таких висновків: 1) необхідною умовою даної акції є залучення медичних товариств до активної роботи не лише у плані матеріальної підтримки, а й безпосереднього представлення

звітних матеріалів про свою діяльність за загальною програмою; 2) програма повинна вміщувати такі пункти: загальні відомості (час заснування, кількість членів і засідань, видання товариства); доповіді та повідомлення, представлені на засіданнях товариства; лікувально-громадська діяльність (амбулаторії, лікарні, пологові притулки, аптеки, нічні чергування, фельдшерські школи, бактеріологічні інститути тощо); громадсько-санітарна діяльність (участь у розробці та практичному проведенні місцевих санітарних заходів); просвітницька діяльність; фінансове становище товариства; 3) окрім медичних товариств, пропонувалося залучити й губернські земства, розширивши видання включенням до його складу постанов губернських з'їздів земських лікарів; 4) на підставі переліку повідомлень, рефератів і доповідей повинен складатися детальний бібліографічний покажчик (предметний і за авторами) усіх праць медичних товариств і земських губернських з'їздів; 5) розраховуючи в середньому по 3 друкованих сторінки для річного огляду діяльності кожного з 100 товариств (медичних товариств у Російській імперії нараховувалося близько 150, однак комісія при своїх розрахунках припускала, що в даному заході візьмуть участь не всі товариства) і по 8 сторінок для кожного губернського з'їзду лікарів (їх щорічно відбувалося 7-10), можна було розраховувати на книгу у 356-380 сторінок, що становило приблизно 22-25 друкованих аркушів. При друці 600 екземплярів і в розрахунку усіх витрат з видання у 50 руб. з аркуша, вартість його складатиме до 1 250 руб. Для покриття даних витрат було б достатньо, якби кожне з товариств і губернських земств здійснило б 10-рублевий внесок. Планувалося безкоштовно надсилати видання кожному товариству та земству у двох примірниках з оплатою лише за пересилку; екземпляри, що залишалися (332) мали поступати у продаж [3].

Правління Пироговського товариства підтримало рішення комісії з певними змінами і в червні 1901 р. довело до відома всіх медичних товариств імперії прийняті рішення, отримавши до 1902 р. 36 відповідей (24 – від товариств, 12 – від губернських земських медичних установ). З осені 1904 р. до редакції почали надходити огляди та звіти [4].

Зокрема, у 1-у випуску «Оглядів» представлено діяльність лише 21 медичного товариства за 1903 р. і постанови останніх земських з'їздів лікарів по 10 губерніях імперії. Окрім того,

IV пункт запропонованої Правлінням програми – про громадсько-санітарну діяльність – був залишений поза увагою майже всіма товариствами. Серед лікарських товариств України заявку на публікацію відомостей подали Товариство кременчуцьких лікарів, Товариство морських лікарів у м. Миколаєві, Київське військово-санітарне товариство, Волинське товариство лікарів, Ніжинське товариство лікарів, причому були надруковані огляди лише перших трьох об'єднань, оскільки два останні не надали безпосередньої інформації до редакції.

Вважаємо за потрібне представити опубліковані у 1-у випуску «Оглядів діяльності медичних товариств і з'їздів лікарів» звіти за 1903 р. Товариства кременчуцьких лікарів, Товариства морських лікарів у м. Миколаєві, Київського військово-санітарного товариства.

Так, **Товариство кременчуцьких лікарів** засноване за ініціативою вільнопрактикуючого лікаря Мельника з метою «підтримання єдності серед місцевих лікарів, обміну думками і різними практичними спостереженнями у галузі, а також надання лікарям шляхом облаштування бібліотеки можливості слідкувати за сучасним станом медичної науки» [5]. Устав товариства був затверджений 29 травня 1885 р., першим головою обрано Мельника. До початку 1903 р. у складі осередку нараховувалося 80 членів (10 почесних, 44 дійсних, 10 почесних-змагальних, 13 змагальних, 3 член-кореспондента), на кінець поточного року – 77. У 1903 р. головою товариства обрано старшого лікаря місцевої земської лікарні – Богаєвського, секретарем – Глаголєва, бібліотекарем і скарбником – Гейнца; ці ж особи утворювали й Правління товариства. Протоколи засідань товариства друкувалися періодично (з року заснування по 1901 р. включно у розмірі 150 примірників за кожен рік); здійснювався їхній обмін з протоколами інших медичних товариств і установ імперії. Бібліотека товариства складалася із книг, подарованих членами (Супинський, Нелюбович та ін.), а також книг і журналів, виписаних на членські внески. У бібліотеці нараховувалося 734 назви у 2 000 томах, а також 2 іноземних і 10 вітчизняних періодичних видань.

У 1903 р. на засіданнях товариства були заслухані доповіді та повідомлення Дохневського («Хвороби дітей шкільного віку, їхні причини та способи попередження», «Абас-Туман, як санітарна станція»), Глаголєва («Про нічні лікарські чергування»,

проведена демонстрація двох уражених фіброміомами та видалення через розрізи матки, доповідь «Кременчук в санітарному відношенні» (автор вважав за необхідне організувати в місті: санітарну раду; посаду санітарного лікаря; санітарне бюро для ведення статистики заразних хвороб; посади лікарів для бідних; безоплатну амбулаторну допомогу; лікарню для заразних хворих; заклад опіки), Богаєвського («Кіста у гермафродита», «Біографія лікаря Мельника»), Гуревича («Враження від бальнеологічного з'їзду»), Ліхтенштейна («Про Кавказькі курорти та світлолікування»), Калевича («Про дію хініну при черевному тифі»), Манусевича (проведена демонстрація риноліту) [6].

За ініціативою товариства в місті Кременчук було відкрито лікарню («Лікарня Товариства кременчуцьких лікарів») з пологовим відділенням і хіміко-мікроскопічним кабінетом для бідних, куди на стаціонарне лікування приймалися лише ті, хто потребував акушерської допомоги, інші ж – амбулаторно. Лікування проводилося або безкоштовно, або за символічну, доступну для хворих, платню. У лікарні працювали два лікаря: один приймав амбулаторно, інший – завідував пологовим відділенням; обидва лікарі вибиралися Товариством на його річному зібранні. Усього протягом 1903 р. амбулаторно була надана допомога 3 712 хворим, стаціонарно – 226 жінкам. Посередництвом лікарні Товариство забезпечувало найбідніше населення міста антидифтерійною сироваткою, головним чином безкоштовно або ж за мізерну платню. Саме ж Товариство сироватку отримувало безкоштовно від Полтавського губернського земства через місцеву земську лікарню, а у випадку посиленої витрати виписувало з Харківського бактеріологічного інституту на кошти (100 руб.), надані містом у вигляді одноразової допомоги [7].

Щодо громадсько-санітарної діяльності Товариства інформації в означеному огляді не представлено. Подано, крім того, короткий фінансовий звіт і охарактеризовано джерела поповнення каси осередку.

Товариство морських лікарів у м. Миколаєві, як повідомлялося в огляді, було засноване у 1859 р. У своєму складі на звітний рік мало 2 почесних і 12 дійсних члени, головою був Марачевський, секретарем – Понятовський, скарбником і бібліотекарем – Матусовський. Огляди діяльності товариства друкувалися у невизначені строки в журналі «Медицинские

прибавления к Морскому сборнику». Бібліотека складалася з книг і журналів, виписаних на кошти товариства. До послуг членів товариства була велика госпітальна бібліотека, що поповнювалася книгами, російськими та іноземними журналами, наданими Головним медичним інспектором флоту. Лікарсько-громадська, громадсько-санітарна та просвітницька діяльність (навчання лікарів у фельдшерській школі, робота патолого-анатомічного й хімічного кабінетів, участь у розробці санітарних питань, популярні публічні лекції і систематичні курси) ініціювалася, у першу чергу, не самим товариством, а владою міста і керівництвом госпіталя, а фінансове становище осередку визначалося як украй катастрофічне (джерелом коштів були виключно п'ятирублеві річні внески членів, які до кінця року йшли на придбання книг і журналів) [8].

Проте досить активним було представлення у засіданнях Товариства морських лікарів доповідей та практичних демонстрацій (32 доповіді та демонстрації за звітний рік): Понятовського («Про роль гетеротопії тканини надниркової залози в утворенні первинних набряків нирок», «Поліпи шлунку та їх місце серед набряків», демонстрація препарату печінки і дванадцятипалої кишки з аденомою останньої в місці впадання ductus choledochi, демонстрація препарату защемленої пупкової грижі, що розвивається за рахунок петлі S Romani), Засухіна (демонстрація хворого, прооперованого внаслідок туберкульозного перитоніту), В. Федорова (демонстрація хворого з запаленням клітчатки у місці тазобедренного суглобу, як незвичайним ускладненням сифілісу; демонстрація хворого, оперованого внаслідок травматичного запалення слизової сумки ліктьового суглобу; демонстрація хворого з розширеним переломом плечового відростка лопатки; демонстрація хворого з хронічним захворюванням гомілкового суглобу; демонстрація хворого екзостозом плечової кістки; демонстрація хворого з застарілим вивихом основи першої фаланги середнього пальця ноги; демонстрація хворого кон'юнктивітом, симулюючого ptosis), Грачова (демонстрація дитини з результатами давніх опіків шиї і тулуба; демонстрація хворого з водянкою сім'яного канатику, сполученою з грижею; демонстрація хворого з застарілим вивихом ліктя), Смірнова (демонстрація хворого із хворобою Дюпюітрена), Матусовського (демонстрація хворого з постійно рецидивуючим виразковим паротитом скрофульозного характеру; демонстрація

хворого з великим травматичним рубцем склери та наступною атрофією судинної і сітчастої оболонок ока), Полозова («Про випадок гангрени лівої легені, що розвивалася завдяки наявності чужорідного тіла у стравоході», демонстрація хворого зі змішаною інфекцією черевного тифу і малярії; демонстрація хворої з можливою кістою; демонстрація хворого на епілепсію), Кривощокова («Про лікування малярії», «Про санітарний бік праці вантажників хліба на комерційні пароплави та пристані міста Миколаєва»), Дибольде (трьохразова демонстрація хворого з можливим сифілітичним псоріазом; демонстрація хворого з постійно рецидивуючою екземою голови; демонстрація хворого з хронічним уретритом; демонстрація хворого зі змішаною інфекцією, де м'який шанкер має перевагу над твердим; демонстрація хворого з явищем гумозного сифілісу) тощо [9].

Київське воєнно-санітарне товариство було створене 9 жовтня 1886 р. з метою надання воєнним лікарям, фармацевтам, ветеринарам і службовцям Київського гарнізону можливості взаємного обміну думками та спільного обговорення питань зі сфери гігієни в цілому і воєнної профілактики, зокрема щодо застосування для санітарних потреб військ, розташованих у районі Київського військового округу; полегшення різнобічного огляду й обговорення даних питань шляхом зближення воєнних лікарів, фармацевтів і ветеринарів з командирами окремих частин, інженерами, особами, які завідували воєнними хлібопекарнями, обмундирувальними майстернями, продуктовими магазинами, інтендантськими складами тощо, а також тими представниками громадянського відомства, які, за своїм службовим положенням чи спеціальними знаннями, могли сприяти найбільш практичному вирішенню питань попередження чи припинення епідемічних і епізоотичних хвороб; сприяння поширенню у військах Київського воєнного округу гігієнічної інформації щодо збереження здоров'я, а також охороні людей від захворювання заразними або епідемічними хворобами, притаманними даній місцевості, через влаштування усних бесід, випуск інструкцій і брошур на мові, доступній солдатам [10].

Проте, як відзначалося у зазначеному звіті, широка програма, накреслена засновниками товариства, залишилася невиконаною, і на початок XX ст. членами товариства були майже виключно військові лікарі, які розробляли переважно спеціально-медичні питання. На початок 1904 р. у складі товариства

нараховувалося 55 дійсних і 5 почесних членів; обов'язки голови виконував окружний воєнно-медичний інспектор, дійсний статський радник Вознесенський, секретаря – старший ординатор Київського воєнного госпіталя, колезький радник Трофімов, скарбника – колезький радник Варпаховський. Бібліотека перебувала в неупорядкованому стані, не мала каталога і не забезпечувала потреб членів товариства. Протоколи засідань з додатками праць публікувалися у невизначені строки та друкувалися в місцевій типографії штабу округу. Джерелами фінансування залишалися лише членські внески.

Товариство не проявляло активної лікарсько-громадської, громадсько-санітарної і просвітницької діяльності. У 1903 р. провело лише 7 засідань, на яких представлено 13 повідомлень: Атласова («Про біологічний спосіб очищення нечистот у Берліні», «Про комарів у зв'язку з етіологією болотних захворювань»), Бельговського («Результати експериментальних спостережень за харчуванням нижчих чинів гороховим супом (Висновки із експериментів, проведених у місцевих військах)»), Волковича («Про Батуринську очну станцію за 6 років її існування»), Гене («Про розкладання їжі для нижчих чинів»), Деміча («Алкоголізм і його лікування у руського народу»), Кияницина («Дослідження корисної праці різних систем штучної вентиляції житлових помешкань і їхня критична оцінка»), Кобзаренка («До казуїстики чужорідних тіл у стравоході», «Про штучну жовтяницю з допомогою пікринової кислоти; реакція для її відкриття»), Кружиліна («Випадок актиномікозу діафрагми»), Колесникова («Славянська санітарна станція»), Щепоть'єва («Хвороби серця у призовників і новобранців») [11].

Отже, короткий огляд опублікованих за 1903 р. звітів трьох медичних товариств України (Товариства кременчуцьких лікарів, Товариства морських лікарів у м. Миколаєві, Київського військово-санітарного товариства) дає можливість розглянути їхню громадсько-санітарну та наукову-популяризаторську діяльність за вказаний рік. Слід відмітити, що результати роботи «провінційних» осередків за звітний період були, в цілому, досить скромними, що відзначили самі звітуючі. Головна проблема полягала у дефіциті коштів на потреби організаційної, просвітницької і видавничої діяльності, які формувалися, в основному, лише за рахунок членських внесків. Досить часто накреслена широка програма медичних товариств не була

реалізована внаслідок вузької соціальної бази (обмежене коло членів товариств), а також недостатньої підтримки ініціатив з боку місцевої влади. Крім того, межі поширення впливу даних медичних товариств були занадто локальними, обмежуючись невеликим регіоном або ж однією-двома соціальними групами населення (як от категорія військових у сфері діяльності Київського військово-санітарного товариства). Не всі товариства могли «похвалитися» активною громадсько-санітарною діяльністю. Однак, не дивлячись на досить вагомі труднощі та перешкоди, дані медичні товариства зуміли зорганізувати роботу, що полягала у проведенні ряду засідань, на яких зачитувалися доповіді з актуальних медичних питань, відбувалася демонстрація хворих з обговоренням можливих методів лікування чи попередження хвороб; відкривалися лікарні, кабінети і школи; облаштовувалися фахові бібліотеки для обслуговування читачів.

---

[1] Дана одноосібна авторська стаття опублікована в: Наукові записки з української історії: Збірник наукових статей. – Переяслав-Хмельницький: ФОП О. М. Лукашевич, 2013. – Вип. 33. – С. 268-273.

[2] Обзоры деятельности медицинских обществ и съездов врачей. Вып. 1. – М., 1905. – С. VI.

[3] Там само. – С. VI-VII.

[4] Там само. – С. VII-IX.

[5] Там само. – С. 6.

[6] Там само. – С. 7.

[7] Там само. – С. 7.

[8] Там само. – С. 40-41.

[9] Там само. – С. 40-41.

[10] Там само. – С. 58.

[11] Там само. – С. 59.

Додаток Г

Видавничо-бібліотечна діяльність Лохвицького товариства сільських господарів у кінці XIX – на початку XX ст. [1]

Сільськогосподарські товариства Російської імперії кінця XIX – початку XX ст. відіграли важливу роль у становленні агрономічної науки та поширенні сільськогосподарських знань. Вони виробили широкий спектр форм і напрямів роботи щодо створення наукових основ для розвитку сільського господарства: влаштування публічних лекцій, бібліотек, читалень, видання і

поширення серед населення друкованої продукції, відкриття сільськогосподарських виставок тощо. Одним із таких осередків було Лохвицьке товариство сільських господарів, яке виникло у 1886 р. у Полтавській губернії. Досвід діяльності дореволюційних сільськогосподарських товариств має надзвичайну значущість та актуальність в умовах розвитку ринкових відносин у сучасній Україні, реформування аграрного сектору та зміни питань землекористування. Він засвідчує, що усвідомлена державою і суспільством потреба модернізації агропромислового комплексу, створення нових організаційно-правових форм і структур повинні ґрунтуватися на традиціях і практиці аграріїв-раціоналізаторів.

Серед дорадянських публікацій про Лохвицьке товариство сільських господарів можна виділити лише довідкові видання, які дають загальні відомості про створення і функціонування осередку та результати роботи його дослідного поля [2]. Радянська історіографія вбачала результати діяльності сільськогосподарських товариств у збереженні кріпосницького устрою і домінуючих економічно-політичних позицій дворянства у житті Російської імперії, тому майже зовсім не зверталася до розробки даної проблематики. Сучасним дослідникам вдалося перебороти такий стереотип в оцінках і підійти до вивчення аграрної історії з нових позицій, розробляючи маловивчені питання. Частково функціонування товариств Полтавської губернії кінця XIX – початку XX ст. висвітлено у роботах В. А. Вергунова, О. І. Михайлюк, О. В. Сайка, Н. Г. Чайки [3]. Безпосередньо до сільськогосподарського досвіду м. Лохвиці звертався О. В. Сайко, проте дослідник охарактеризував не історію товариства, а лише діяльність Лохвицького дослідного поля, організованого в губернії у 1895 р., та дослідної тютюнової плантації, закладеної у 1890 р. Окрім того, до наукового обігу автором узагалі не були залучені річні звіти Лохвицького товариства сільських господарів.

Важливим внеском у дослідження історії Лохвицького товариства сільських господарів є напрацювання науковця-краєзнавця О. Панченка – директора Інституту Українського Вільного Козацтва ім. Антона Кущинського (м. Лохвиця). Один із розділів його праці «Мала енциклопедія Лохвиччини» присвячений діяльності товариства. Зокрема, в Інтернет-мережі розміщено декілька статей автора з проблематики, а також створено його персональний сайт [4].

Окрім серйозної господарсько-економічної, кооперативно-торгівельної і дослідницько-раціоналізаторської роботи, Лохвицьке товариство сільських господарів, як, загалом, і інші аналогічні інституції, займалося популяризацією наукового матеріалу з сільськогосподарської тематики, що проявилося в організації бібліотеки та виданні друкованої продукції, а згодом – і спеціалізованого періодичного органу.

При Лохвицькому товаристві сільських господарів діяла громадська бібліотека, яка обслуговувала як жителів міста, так і значну частину повіту. Окрім передплатників, які сплачували кошти, фондами бібліотеки могли безкоштовно користуватися усі особи – члени товариства та працівники Лохвицького земства, а також сільські вчителі. Функціонування бібліотеки спрямовувалося головним чином на забезпечення товариства книгами й періодикою, однак 19 грудня 1889 р. на засіданні загального зібрання, за пропозицією В. О. Івченко, схвалено рішення відкрити громадську бібліотеку, що й було виконано у лютому 1890 р. на кошти внесків засновників і абонентської плати [5].

До кінця 1890 р. у фондах бібліотеки нараховувалося усього 948 одиниць у 4 650 томах, 40 періодичних видань, із них – 180 назв книг, 17 газет і журналів були загального характеру [6]. Бюджет бібліотеки складав 318 руб. 24 коп., передплатників налічувалася 261 особа. До 1911 р. наповнення бібліотеки склало більше 6 тис. томів книг; із них загального змісту – 3,5 тис., сільськогосподарського – 2,5 тис., у тому числі й періодики. Кошторис становив 100 руб., причому прибутки формувалися з абонентської плати, субсидій земства, кредитного товариства, пожертв та інших невеликих надходжень. У 1910 р. нараховувалося більше 433 передплатників, з яких 109 користувалися літературою безкоштовно [7]. Цифри свідчать про наполегливу й напружену роботу бібліотекарів, які займалися наповненням фондів, випискою і закупівлею друкованої продукції, а також безпосереднім обслуговуванням читачів.

До Лохвицької громадської бібліотеки неодноразово надходили пожертви. Так, книжні подарунки були зроблені К. Т. Солдатенковим, П. М. Андріяшевим (останній пожертвував енциклопедичний словник Ф. Брокгауза), свої праці дарували М. І. Стороженко, М. І. Туган-Барановський, В. Ф. Русинов. Окрім приватних осіб, пожертвування здійснювалися також

громадськими установами, зокрема Харківською громадською бібліотекою і Румянцевським музеєм.

Поточними справами бібліотеки спочатку займалися самі члени правління товариства, проте внаслідок збільшення читачів і поповнення фондів з 1893-1894 рр. почали вибиратися з числа передплатників спеціальні комітети та комісії, представники яких вели повсякденні справи та складали каталоги. Серед них – К. О. Мойсеєнко, А. Ю. Гоштальк, Е. Ю. Карташевська, В. І. Мойсеєнко, О. Ф. Білявський, З. З. Дунаєвський та ін. [8].

Для більш глибокого вивчення напрямів діяльності Лохвицької бібліотеки варто ознайомитися з її окремими річними звітами. Так, наприклад, у 1902 р. відбулося 5 засідань правління, на яких обговорювалися питання роботи бібліотеки. До 15 травня 1902 р. бібліотекарські обов'язки виконувала О. І. Метеліно, а з 15 травня до кінця року – О. А. Мойсеєнко [9]. Окрім виписування друкованої продукції, у 1902 р. був закінчений і підготовлений до друку каталог книг і журналів, складений О. А. Мойсеєнко та іншими членами товариства, який давав можливість швидко знаходити матеріали, що цікавили читачів бібліотеки. Були систематизовані такі журнали: «Артист», «Вопросы философии и психологи», «Вестник Европы», «Дневник артиста», «Жизнь», «Журнал журналов», «Мир Божий», «Наблюдатель», «Книжки недели», «Новое слово», «Образование», «Помощь самообразованию», «Русское багатство», «Русская мысль», «Северный вестник», «Театрал», «Театральная библиотека».

У цьому ж році фонди бібліотеки поповнилися 143 тис. різних авторів, 94 тис. видань сільськогосподарського змісту та 156 тис. періодики, частина яких була придбана на кошти бібліотеки (наприклад, повне зібрання творів Ф. М. Достоєвського, О. Ф. Писемського, оповідання А. П. Чехова, твори В. Г. Короленка «Голодный год», «Слепой музыкант», «Очерки и рассказы», Максима Горького, праця П. М. Мілюкова «Очерки по истории русской культуры» тощо), частину пожертвували І. І. Пащенко, В. Ф. Русинов, О. А. Мойсеєнко, Р. Ф. Реннінг, М. І. Стороженко, Л. В. Берестовський та громадські установи – всього 51 том. Окрім того, у 1902 р. надійшло 42 одиниці періодики, з яких: а) 9 платних журналів («Вестник Европы» – 17 руб., «Мир Божий» – 8 руб., «Русская мисль» – 12 руб., «Русское багатство» – 9 руб., «Исторический вестник» – 10 руб., «Киевская старина» – 10 руб., «Журнал для всех» – 1 руб., «Нива»

– 7 руб., «Восход» – 10 руб.) і 4 платні газети («Биржевые ведомости» – 4 руб. 80 коп., «Киевлянин» – 12 руб., «Новое время» – 17 руб., «Русские ведомости» – 12 руб.), б) платних 6 журналів і газет від Лохвицького товариства сільських господарів («Земледельческая газета», «Листок для борьбы с болезнями растений», «Хозяин», «Хуторянин», «Народное хозяйство», «Плодоводство»), в) 1 газета з ціновою знижкою («Полтавские ведомости» – 5 руб.), г) 22 безкоштовні одиниці періодики («Вестник финансов, промышленности и торговли», «Известия Министерства Земледелия и Государственных Имуществ», «Кавказское сельское хозяйство», «Торгово-промышленная газета», «Варшавские университетские известия», «Журналы Константиноградского сельскохозяйственного общества», «Журналы Полтавского общества сельских хозяев», «Записки Императорского общества сельских хозяев Южной России», «Записки Киевского Отделения Императорского Русского Технического Общества по свеклосахарной промышленности», «Сельскохозяйственная хроника Херсонской губернии» тощо) [10].

У 1902 р. у бібліотеці нараховувалося 37 передплатників І-го розряду, 66 – ІІ розряду, 62 – ІІІ розряду, 8 – газетних. Окрім того, 68 осіб користувалося книгами безкоштовно, з них – 15 службовців Лохвицького товариства сільських господарів, 31 учитель земських шкіл, 22 службовці Лохвицької повітової земської управи. Серед 241 передплатника 188 були міщанами, 53 – іногородніми [11]. Згідно з постановою річного зібрання засновників і передплатників Лохвицької громадської бібліотеки, що відбулося 21 січня 1902 р., 179 томів із народного та дитячого відділів передано до Лохвицької народної читальні, а 7 томів продано [12].

З початку ХХ ст. збільшилася кількість друкованих видань, що належали науковим товариствам. Тому і в річному звіті Лохвицького товариства сільських господарів за 1910 р. вперше з'явився Проект видання періодичного органа, який мав слугувати «кращому та своєчасному інформуванню господарів з різних питань місцевого та загальноруського сільського життя» [13], адже жоден з існуючих журналів і газет не давав для Лохвицького повіту стільки цікавих для місцевого населення відомостей. Згідно з Проектом, періодичне видання повинне носити, перш за все, агрономічний характер, однак містити й історичні, наукові та белетристичні статті. Воно мало б допомогти товариству

роз'яснювати селянам ринкову кон'юнктуру на різні види сільськогосподарської продукції, освітлювати попит і пропозицію на насіння, поширення мінеральних добрив, інсектицидів, фунгіцидів, популяризувати роботу дослідного поля, вченого секретаря товариства і різних комісій [14].

До того часу єдиними систематично друкованими виданнями товариства були лише річні звіти, «сухі» за наповненням, а також бюлетені з обмеженою програмою відомостей про становище тютюнових плантацій і угод щодо продажу тютюну. Окрім того, навіть результати дослідів Лохвицького поля друкувалися окремими брошурами або в інших сільськогосподарських періодичних виданнях: у журналі «Земледелие» за 1893 р. вміщено результати дослідів 1890 р., а також окремою брошурою, складеною П. Ломоносовим; «Досліди визначення найвигідніших прийомів по культурі тютюну-махорки. Звіт по дослідній тютюновій плантації за 1893 р.» П. Ломоносова, видання 1895 р.; «Дослідження культури тютюну-махорки. Звіт по дослідній тютюновій плантації за 1893, 1894 і 1895 рр. у зв'язку з дослідами 1890-го і 1891-го рр.» П. Ломоносова, видання 1899 р.; «Дослідження культури тютюну-махорки. Звіт по дослідній тютюновій плантації за 1896 і 1897 рр.» З. Васильєва, видання 1900 р.; «Дослідження культури тютюну-махорки. Звіт по дослідній тютюновій плантації за 1898-1902 рр.» Г. Мальця, видання 1904 р.; «Дослідження культури важливих олійних рослин. Звіт по дослідному полю за 1898-1899-1900 і 1901 рр.» Г. » Н. Ротмістрова, розміщено у річному звіті Лохвицького товариства сільських господарів за 1907 р.; «Звіт по дослідній тютюновій плантації за 1908 р.» Г. Рамнека, видання 1909 р.; статті Г. Рамнека «Про малоросійське тютюнництво» (у журналі «Господарство» за 1910 р., №№ 11 і 22); статті М. Ренського «З Лохвицького дослідного поля» (у журналі «Хуторянин» за 1911 р., №№ 1-3); ряд статей Г. Рамнека у журналі «Раціональне удобрювання» [15].

За Проектом програми, нове періодичне видання мало складатися з 10 відділів:

І відділ – «Довідковий і торгівельних оголошень товариства і земства» – окрім цін на сільськогосподарські продукти, повідомлень, які надійшли до товариства щодо пропозицій насіннєвого матеріалу, продаж на склади товариства мінеральних добрив, інсектицидів, фунгіцидів, необхідними були б відомості з

бюлетенів про розміри плантацій і очікуваного врожаю тютюну в поточному році; іноді – пояснення способів застосування окремого пропонованого агрономічного методу, а також відкриття нових племінних пунктів тощо;

ІІ відділ – «Академічний» – статті-лекції з питань прикладної агрономії; ознайомлення з діяльністю місцевих дослідних установ (Лохвицького дослідного поля, Полтавської дослідної станції, Роменського дослідного поля тощо). Що стосувалося Лохвицького поля, то варто було б не лише повідомляти про результати, але й ознайомлювати сільськогосподарське населення повіту з організацією дослідів і планом робіт на майбутнє. Окрім того, у цьому відділі пропонувалося розміщувати статті про різноманітні заходи Лохвицького товариства сільських господарів (анкети, виставки тощо);

ІІІ відділ – «Кооперація в Лохвицькому повіті» – відомості про діяльність сільськогосподарських товариств малого району, кредитних спілок, споживчих товариств, пояснення завдань кооперативів та висвітлення їхньої діяльності;

ІV відділ – «Діяльність Лохвицького товариства сільських господарів» – звіти з окремих питань, журнали Загальних зібрань товариства, повідомлення комітетів, створених при товаристві;

V відділ – «Діяльність земства» – шкільна справа, медицина, ветеринарія, страхування, стан доріг, діяльність економічного відділу Управи (статті, звіти);

VІ відділ – «Хроніка» – діяльність земств, великих сільськогосподарських товариств, Департаменту землеробства. Відділ мав розділятися на підвідділи: 1) Лохвицький повіт, 2) інші місцевості;

VІІ відділ – «Кореспонденція» (з повіту, виставок, з’їздів, місць переселення від новосельців);

VІІІ відділ – «За тиждень» – найважливіші повідомлення (хроніка), іноді – пояснювальні замітки;

ІХ відділ – «Фельєтони» – ознайомлення населення зі статистикою повіту та губернії, опис окремих господарств, а також статті белетристичного й історичного змісту;

Х відділ – «Платні оголошення», які розміщувалися б виключно на останній сторінці видання [16].

Звичайно ж, за переконанням правління, дана програма містила план-максимум, адже залишалося очевидним, що

видавати газету за таким проектом одразу ніхто б не дозволив, лише з часом логічним було б розширити видання до такого формату. Першочергово планувалося випускати періодичний орган щотижнево в розмірі половини друкованого аркуша. Розглядалася ідея безкоштовної роздачі видання, зокрема селянам; однак газетам і книгам, які поширювалися безкоштовно, читач був схильний вірити меншою мірою, ніж купованим. Окрім того, вважалося, що «не варто, нам здається, перетворювати видання періодичного органу в доброчинну справу» [17]. Передплата на рік (з доставкою) планувалася у розмірі 1 руб., для селян, народних учителів, земських фельдшерів, а також сільськогосподарських і споживчих товариств та кредитних спілок – 50 коп., народним читальням – безкоштовно. Для ознайомлення населення з новим друкованим органом воно мало надсилатися усім протягом 1 місяця, а в містечка і села по 2-3 номери в кожне – протягом 3 місяців. Безкоштовно видання могло надсилатися особам, які подали заявку про бажання отримувати його та про відсутність у них на це коштів (у рамках можливої кількості екземплярів) [18].

У Проекті розглядалося й питання про заробітну плату співробітникам видання: пропонувалося 2 коп. за рядок – плата, хоча й доволі скромна, але здатна зацікавити дописувачів. Проте, якщо об'єм кореспонденції загалом малий (5-7 рядків), то за неї пропонувалося виплачувати не менше, ніж 15 коп. Щодо мови видання, Правління найбільш оптимальним вважало українську, проте внаслідок того, що далеко не всі співробітники володіли нею, зупинилися на українській і російській мовах [19].

Значну редакторську й організаційну роботу мав виконувати секретар редакції, тому це повинна була бути людина досить інтелігентна, не зайнята будь-якою іншою діяльністю, знайома з видавничою справою і з високим рівнем володіння українською мовою. Праця секретаря оплачувалася, а от відповідального редактора, який був головою спеціальної комісії, – ні. Виходячи з цього, витрати на оплату особистого персоналу мали бути доволі скромними, позаяк, окрім секретаря редакції, оплачувалася б робота лише коректора й експедитора. З розрахунку на те, що тираж газети мав складати не більше 500 екземплярів, пропонований кошторис мав такий вигляд: ВИДАТКИ: набір, друк, папір (23 руб. 52 коп.) – 1435 руб. 20 коп.; плата за рядок (по 2 коп.) – 286 руб.; секретар редакції – 900 руб.; коректура – 78 руб.; експедиція (156 руб. + 144 руб.) – 300 руб.; витрати на виписку

необхідних видань – 150 руб.; непередбачувані витрати – 300 руб. УСЬОГО – 3449 руб. 20 коп.; ПРИБУТКИ: передплата (100 + 200 екз.) – 200 руб.; оголошення (52 000 букв по 10 коп. за 40 букв) – 130 руб. УСЬОГО – 330 руб. Дефіцит складав 3 119 руб. 20 коп. [20]. Саме цю різницю правління товариства мало клопотати від земства в якості асигнування, натомість обіцяло взяти на себе одноразові затрати на облаштування редакції видавництва, квартиру, опалення, освітлення, прибирання. Окрім того, кошторисом не передбачалися значні видатки на безкоштовне поширення перших номерів газети.

Важливим залишалося питання назви видання, яке повинно бути коротким, зрозумілим, легким для вимови та запам'ятовування. Пропонувалася назва «Село», для підзаголовку – «Газета Лохвицького товариства сільських господарів», «Лохвицький листок», «Лохвицький телефон» тощо [21].

Про необхідність видання періодичного органу члени Лохвицького товариства сільських господарів клопоталися перед повітовим земським зібранням, зокрема стосовно матеріальної допомоги для такої справи. Проте земське зібрання відмовило товариству у наданні грошової субсидії, натомість згодившись взяти виконання цього завдання на себе [22].

Як бачимо, ідея видання періодичного органу у 1910 р. зазнала невдачі, однак вона не пропала зовсім і в наступні роки все ж таки була реалізована, хоча і з певними труднощами. Так, за повідомленням В. В. Морачевського, завідувача довідково-видавничого бюро при Департаменті землеробства, з 1912 р. двічі на тиждень почало виходити російською мовою «Лохвицкое слово», редактором якого був О. М. Дублицький, видавцем і керманичем – Лохвицьке товариство сільських господарів, передплатна ціна на рік складала 1 руб. 30 коп., на півроку – 75 коп., об'єм видання – друкований аркуш формату 36х28, редакція знаходилася у м. Лохвиця, вул. Прилуцька. Програма складалася з таких рубрик: урядові розпорядження і накази, важливі події загальної хроніки за останні дні, іноді – пояснювальні нотатки, академічний відділ: а) сільське господарство, рільництво, скотарство, конярство, птахівництво, свинарство, бджільництво, рибництво, б) земська та міська справа, в) економіка, землевпорядкування і переселення, г) юридичні статті, д) питання тверезості (боротьба з пияцтвом), хроніка місцевого життя, фельєтони, статті історичні, біографічні,

белетристичні, науково-популярного характеру, різне, запитання і відповіді, довідковий відділ [23].

Таким чином, Лохвицьке товариство сільських господарів у кінці XIX – на початку XX ст. розгорнуло досить широку просвітницьку діяльність, пов'язану з облаштуванням громадської бібліотеки, наповненням її фондів, виданням каталогів, передплатою книг і періодики із сільськогосподарської тематики, обслуговуванням читачів, а також кропітку справу видання власної спеціалізованої газети, яка б висвітлювала різноманітні аспекти життя повіту та губернії.

---

[1] Дана одноосібна авторська стаття опублікована в: Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка. Серія: Історія / За заг. ред. проф. І. С. Зуляка. – Тернопіль: Вид-во ТНПУ ім. В. Гнатюка, 2012. – Вип. 2. – С. 43-48.

[2] Общества сельскохозяйственные // Энциклопедический словарь / Сост. Ф. А. Брокгауз, И. А. Ефрон. – СПб., 1900. – Т. XXIX, Кн. 57. – С. 414-419; Справочник по сельскохозяйственным опытным учреждениям России. С приложением 16-ти планов опытных полей, карты и смет оборудования опытной станции, агрономической лаборатории, вегетационного домика и метеорологической станции / Сост. Секцией опытного дела под ред. и с введением А. Г. Дояренко. – М.: Тип. О. Л. Сомовой, 1912. – 372 с. + приложения.

[3] Вергунов В. А. Розвиток сільського господарства Полтавщини в період скасування кріпацтва / В. А. Вергунов, Н. П. Коваленко, О. В. Сайко; за ред. В. А. Вергунова. – К., 1998. – 143 с.; Михайлюк О. І. Формування мережі і розвиток сільськогосподарських освітніх закладів Полтавщини в XIX – на початку XX ст.: дис. … канд. іст. наук: 07.00.07 / Михайлюк Олена Ігорівна; Центральна наукова сільськогосподарська бібліотека УААН. – К., 2001. – 183 арк.; Сайко О. В. Сільськогосподарська дослідна справа на Полтавщині наприкінці XIX – початку XX століття: дис. … канд. іст. наук: 07.00.07 / Сайко Олег Вікторович; Інститут землеробства УААН України. – К., 2000. – 169 арк.; Чайка Н. Г. Становлення та розвиток наукових установ при сільськогосподарських товариствах Правобережної України (друга половина XIX – початок XX ст.): автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: спец. 07.00.07 «Історія науки і техніки» / Н. Г. Чайка; УААН. Державна наукова сільськогосподарська бібліотека. – К., 2005. – 22 с.

[4] Персональний сайт Олександра Панченка. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://upa-oun-uhvr.blogspot.com/2009/05/blog-post_5191.html .

[5] Отчёт Лохвицкого общества сельских хозяев за 1889/1890 гг. (с 1 ноября 1889 г. по 1 ноября 1890 г.). – Харьков, 1891. – С. 8.

[6] Там само. – С. 17.

[7] Отчёт Лохвицкого общества сельских хозяев за 1910 год. – Лохвица, 1911. – С. 42.

[8] Исторический очерк Лохвицкого Общества сельских хозяев. – Полтава: Электрическая типография Г. И. Маркевича, 1911. – Ч. 1: Деятельность Общества в первые 25 лет (1886-1911 гг.). – 1911. – С. 86.
[9] Отчёт Лохвицкого общества сельских хозяев с 20 ноября 1901 г. по 1 февраля 1903 г. (14 месяцев 10 дней). – Лохвица, 1903. – С. 54.
[10] Там само. – С. 55-59.
[11] Там само. – С. 60-61.
[12] Там само. – С. 62.
[13] Отчёт Лохвицкого общества сельских хозяев за 1910 год. – Лохвица, 1911. – С. 19.
[14] Там само. – С. 13.
[15] Исторический очерк Лохвицкого Общества сельских хозяев. – Полтава: Электрическая типография Г. И. Маркевича, 1911. – Ч. 1: Деятельность Общества в первые 25 лет (1886-1911 гг.). – 1911. – С. 48-49.
[16] Отчёт Лохвицкого общества сельских хозяев за 1910 год. – Лохвица, 1911. – С. 14-16.
[17] Там само. – С. 17.
[18] Там само. – С. 18.
[19] Там само. – С. 18-19.
[20] Там само. – С. 19-20.
[21] Там само. – С. 20-21.
[22] Там само. – С. 20.
[23] Справочник по сельскохозяйственной периодической печати на 1915 год / Под ред. В. В. Морачевского. – Петроград: В. Ф. Киршбаума, 1915. – С. 36.

Додаток Д

Науково-академічна та доброчинна діяльність Лохвицького товариства сільських господарів (за річними звітами 1886-1911 рр.) [1]

Сільськогосподарські товариства Російської імперії кінця XIX – початку XX ст. відіграли важливу роль у становленні агрономічної науки та сільськогосподарської практики. Вони виробили широкий спектр форм і напрямів роботи щодо створення наукових основ для розвитку сільського господарства і пропаганди сільськогосподарських знань: організація публічних лекцій, видання і поширення серед населення друкованої продукції, відкриття сільськогосподарських виставок, випробування нових зразків удосконаленої землеробської техніки та передових технологій на дослідних полях і станціях з метою подальшого упровадження їх у традиційний господарський побут тощо. Набутий товариствами досвід сільськогосподарської

раціоналізації був важливим фактором модернізації аграрного укладу Російської імперії, його переходу на капіталістичні рейки. Протягом багатьох десятиліть товариства – своєрідні «мікроцентри» раціоналізації – випрацювали оптимальну та життєздатну в умовах конкретного регіону стратегію і тактику розвитку; своєю діяльністю внесли суттєві корективи у сферу традиційного сільського укладу та менталітету, сприяли розвитку ініціативи, підприємливості, ділової та соціокультурної активності селян.

Одним із таких осередків було Лохвицьке товариство сільських господарів, яке виникло у 1886 р. у Полтавській губернії.

Історіографія питання є доволі скромною. Серед дорадянських розвідок про Лохвицьке товариство сільських господарів можна виділити лише довідкові видання з загальними відомостями про створення і функціонування подібних осередків і результати роботи їхніх дослідних полів [2]. Радянська історіографія результатом діяльності сільськогосподарських товариств вважала консервування кріпосницького устрою і збереження домінуючих економічно-політичних позицій дворянства у житті Російської імперії, тому майже зовсім не зверталася до розробки даної проблематики.

Сучасним дослідникам вдалося перебороти такий стереотип в оцінках і розглянути аграрну історію з нових позицій, розробляючи при цьому маловивчені питання. Частково розвиток сільськогосподарської дослідної справи і функціонування товариств Полтавської губернії кінця XIX – початку XX ст. висвітлено у дослідженнях В. А. Вергунова, О. І. Михайлюк, О. В. Сайка, Н. Г. Чайки [3]. Безпосередньо до вивчення сільськогосподарського досвіду м. Лохвиці звертався О. В. Сайко, проте дослідник охарактеризував не історію Лохвицького товариства сільських господарів, а лише діяльність Лохвицького дослідного поля, організованого в губернії у 1895 р., та Лохвицької дослідної тютюнової плантації, закладеної у 1890 р. У дисертації автор висвітлив процес заснування дослідного поля і його облаштування, проаналізував Програму дослідів, затверджену Міністерством землеробства, а також окреслив агрономічні питання посівів тютюну, озимих, ярих і олійних культур. Окрім того, до наукового обігу взагалі не були введені річні звіти Лохвицького товариства сільських господарів.

Окрім того, важливим внеском у дослідження історії Лохвицького товариства сільських господарів є напрацювання науковця-краєзнавця О. Панченка – директора Інституту Українського Вільного Козацтва ім. Антона Кущинського (м. Лохвиця). Один із розділів його праці «Мала енциклопедія Лохвиччини» присвячений діяльності товариства. Зокрема, в Інтернет-мережі розміщено кілька статей О. Панченка з проблематики, а також створено його персональний сайт [4].

Науково-академічна діяльність Лохвицького товариства сільських господарів, як загалом і інших подібних об'єднань, полягала у популяризації наукового матеріалу, ознайомленні з працями дослідних установ, сільськогосподарським життям інших країн, участю у розробці різних питань в органах влади. Тематика представлених на зібраннях доповідей стосувалася як питань місцевого сільського господарства (розведення худоби, садівництва, тютюнництва), так і загальних теоретичних аспектів агрономії. Подамо перелік лише окремих доповідей, прочитаних на засіданнях, і, власне, окреслимо практичні заходи, що виявилися результатом представлених читань. Так, професор Харківського університету, відомий фізіолог К. Я. Данилевський виголосив доповідь «Про влаштування курсів для підготовки санітарів і дезінфекторів для боротьби з епідемією холери»; І. М. Женжурист – «Про влаштування в Александрівському повіті Херсонської губернії І. Левицьким артілей безкінних господарів» [5], після чого товариство запросило до міста самого організатора цих артілей, який і виступив 3 липня 1897 р. з доповіддю «Землеробські артілі в Херсонській губернії»; М. Ф. Вороний – натураліст, садівник, відомий організатор плодового розсадника в Пирятинському повіті – неодноразово представляв доповіді на теми: «Про культуру кукурудзи та її значення для нашого господарства», «Про штучне удобрення», «Плодівництво і плодова торгівля в Північно-Американських об'єднаних штатах», «Міністерство землеробства та сільськогосподарські з'їзди в США»; професор Петровської землеробської академії В. П. Горячкін, спеціаліст із сільськогосподарської техніки, на зібранні 22 жовтня 1900 р. виголосив доповідь «Про випробування плугів», після чого був організований конкурс орних знарядь при Лохвицькому товаристві; професор Петербурзького університету М. І. Туган-Барановський, який свого часу виконував обов'язки голови Загальних зібрань товариства і був членом Кустарного

комітету, 25 квітня 1907 р. запропонував на розгляд повідомлення «Допомога кустарному ткацтву»; засновник наукового ґрунтознавства, професор В. В. Докучаєв виступав із доповіддю «Про ґрунтові дослідження Полтавського губернського земства»; професор М. П. Чирвинський – «Про потреби вівчарства на Півдні Росії»; почесний член товариства Ф. Я. Вороний, знавець тютюнової промисловості, виступав з доповідями «Статистичні дослідження Полтавського губернського земства та пропозиції для сільськогосподарської промисловості в Полтавській губернії», «До питання про об'єднання діяльності сільськогосподарських товариств», «Про зменшення видатків на перевезення худоби та зернових вантажів», «Про Московський всеросійський з'їзд сільських господарів», «Про становище і потреби спеціальних культур у Лохвицькому й інших повітах», «Про необхідність скликання З'їзду сільських господарів Малоросії»; професор Харківського університету О. Г Зайкевич читав доповідь «Про введення агрономічного курсу до складу університетської науки» [6].

Варто зупинитися на значному внеску М. Ю. Ходолея у розвиток наукової діяльності товариства, який був автором доповідей «Землеробські синдикати у Франції», «Бунт у Франції та його майбутнє», «Про наші сільськогосподарські потреби і міри до їх реалізації» та першим у повіті розробив плакати щодо захисту птахів селянськими дітьми. М. П. Ломоносов-Гейєр представив такі доповіді: «По статті Ковалевського «Запити сучасного сільського господарства для природознавства», «Сучасні питання наукового землеробства», «Обробіток чорноземів у маєтку Шатилова – село Махове Тульської губернії», «Деякі результати дослідів, проведених на насіннєвому полі Лохвицького товариства сільських господарів», «Полтавська і Курська сільськогосподарські виставки», «Організація одного з кращих молочних господарств», «Заходи боротьби з амбарним жучком-довгоносиком за повідомленням Департаменту землеробства і сільськогосподарської промисловості», «Харківська сільськогосподарська виставка 1894 р.», «Значення і цілі науково-практичних дослідів для землеробства в цілому і для тютюнництва зокрема», «Про результати поїздки в Петербург на з'їзд сільських господарів у лютому 1908 р.» [7].

Цікавими з економічної точки зору видаються доповіді багаторічного голови Лохвицької земської управи О. М. Ходолея: доповідь за 1888 р. про новий лісозахисний закон, «Про

становище господарства у Курляндії», «Нагляд за вивезенням за кордон зернових продуктів», «Новий закон про мисливство та нові завдання сільськогосподарських товариств у зв'язку з законом від 3 лютого 1892 р.», «Питання сільського господарства й агрономії на останньому Полтавському губернському земському зібранні» (1893 р.), «Економічна програма Полтавського губернського земства» (1894 р.), «Останній ярмарок у м. Варва», «Про заходи щодо упорядкування хлібної торгівлі» (1894 р.), «Про союз кредитних спілок» (1903 р.) [8]. Окрім того, О. М. Ходолеєм у рамках роботи Лохвицької земської управи розроблялися різноманітні питання: облаштування водосховищ у селах, організація показових полів, уведення посади повітового агронома, хуторське розселення селян, осушення боліт, регулювання водного господарства тощо, які й були подані на розгляд товариства у формі доповідей [9].

Почесний член товариства Є. Л. Баранович виступив на засіданнях із численними доповідями: «Про метеорологічні спостереження» (1887 р.), «Про стан сільського господарства у 1888 р.» (1888 р.), «Про допомогу вчителям у практичних заняттях із садівництва» (1888 р.), «Про стан сільського господарства у Лохвицькому повіті у зв'язку з метеорологічними спостереженнями» (1889 р.), «Про необхідність запровадження у Лохвицькому повіті посади повітового земського агронома» тощо. Член правління і почесний член товариства К. М. фон-Гагман виголосив доповідь «Про складання сільськогосподарського гербарію», а згодом уклав і подарував товариству гербарій місцевої флори, доповнений ґрунтовним каталогом флори Лохвицького повіту.

Багаторічний голова правління товариства О. Ф. Русинов виступав із доповідями на теми: «Про системи упряжки трудових волів», «Про користь облаштування при товаристві ветеринарного пункту», «Про залучення в район діяльності товариства пересувного маслоробного пункту Міністерства державного майна» (1887 р.), «Про сільськогосподарський відділ на міжнародній виставці в Парижі» (1889 р.), «Про встановлення почесних знаків за заслуги сільськогосподарських робітників» (1890 р.), «Виставка племінних биків у Цугі», «Питання про організацію взаємовідносин повітового земства та Лохвицького товариства сільських господарів» (1901 р.), «Враження від сільськогосподарської виставки в Лозанні» (1910 р.) [10].

Це далеко не повний перелік доповідей, представлених членами Лохвицького товариства сільських господарів на своїх зібраннях (назви усіх доповідей можна знайти у річних звітах про діяльність осередку), однак він підтверджує факт студіювання важливих питань, які потрапили до наукових інтересів аграріїв Лохвиці та інших міст Російської імперії: теоретико-практичні питання сільського господарства, пов'язані з садівництвом, городництвом, вирощуванням зернових і тютюну, тваринництвом, сільськогосподарською ветеринарією, боротьбою зі шкідниками; питання благоустрою міста і повіту (водопостачання, меліорація, хлібна й інша торгівля, кооперативні відносини); організаційні питання (надання відзнак і премій, уведення нових посад із метою реалізації запитів місцевих сільських господарів, тлумачення законів і урядових рішень); ознайомлення з діяльністю сільськогосподарських товариств, спілок, кооперативів і виставок як у Російській імперії, так і за кордоном.

Варто відзначити той факт, що Лохвицьке товариство сільських господарів із самого початку своєї діяльності вийшло за межі «вузько-аграрної сфери і включило до своєї програми питання економічні» [11]. Полтавська губернська земська управа розглядала товариство у першу чергу як консультативну установу, про що свідчить факт передачі проекту організації навчально-зразкового господарства в маєтку Бойка у Гадяцькому повіті на розгляд правління осередку (дане питання стало предметом обговорення спеціальної комісії, яка представила власний проект на зібранні 20 грудня 1899 р.). Ідея створення місцевих установ малого кредитування виникла також у середовищі членів товариства ще у 1890 р. (зокрема, її ініціатором був В. П. Мастицький), однак вона була реалізована згодом, коли у 1897 р. при Лохвицькому товаристві сільського господарства засновано Кредитне товариство – одне з перших і найбільших у Російській імперії товариств, мережа якого поступово розширювалася, і на 1911 р. в Лохвицькому повіті вже існувало 10 відділень [12].

Лохвицьким товариством сільських господарів була започаткована торгівля книгами й аптекарськими товарами після обговорення у 1888 р. доповіді члена товариства, учителя народних училищ Г. С. Кобакова «Про прийняття поширення книг і навчальних посібників». Товариство розпочало книжну торгівлю у 1891 р. [13]. Потреба місцевих господарств у ліках для домашніх

тварин, дорожнеча та недоброякісність цих товарів у лавках спонукали Правління взяти дані зобов'язання також на себе. Справи товариства свідчать про те, що його дійсний член В. Ф. Білявський, у подальшому – міський голова м. Лубен, у 1889 р. представив загальному зібранню доповідь «Про відкриття складу аптекарських товарів» [14].

У 1890 р. член товариства Є. Л. Баранович порушував питання про необхідність уведення посади повітового агронома (яка, до речі, була запроваджена губернським земством лише у 1904 р. [15]); у 1892 р. К. В. Глоба подав доповідь про організацію при товаристві зразкового городу; у 1897-1898 рр. О. Ф. Русинов виголосив доповідь про місцеві органи Міністерства землеробства; член правління В. О. Івченко представив доповіді про курси садівництва для учителів [16].

Проаналізований нами звіт 1892-1893 рр. засвідчує, що на зібранні товариства 8 листопада 1892 р. обговорювалася доповідна записка спеціальної комісії до Полтавського губернського земського зібрання щодо питання «необхідності заснування земством економічного й сільськогосподарського бюро», що було реалізовано лише через 7 років [17].

Зі звіту 1894-1895 рр. дізнаємося про те, що правління товариства неодноразово зверталося до Міністерства землеробства і державного майна з проханням про командирування у Лохвицький і сусідні з ним повіти спеціаліста-садовода для влаштування курсів із садівництва й городництва для народних учителів. Однак оскільки при Міністерстві не було такого фахівця, воно доручило членам правління самостійно знайти людину, асигнувавши з цією метою 500 руб. Вибір членів правління зупинився на викладачеві Гори-Горецького землеробського училища М. В. Ритові, який по приїзді в Лохвицю запропонував обмежитися ґрунтовним дослідженням становища садівництва й городництва. Правління дало згоду, і М. В. Ритов, провівши відповідні роботи, 18 вересня 1894 р. на зібранні виступив із доповіддю «Про стан садівництва та городництва в Лохвицькому повіті та про міри його покращення» [18].

При товаристві діяла й громадська бібліотека, яка обслуговувала як міських, так і значну частину повітових читачів. Окрім платних передплатників, фондами бібліотеки могли безкоштовно користуватися усі особи – члени товариства та працівники Лохвицького земства, а також сільські вчителі.

Бібліотека призначалася головним чином для забезпечення товариства книгами й періодикою, однак 19 грудня 1889 р. загальне зібрання, за докладом В. О. Івченко, постановило відкрити громадську бібліотеку, що й було виконано у лютому 1890 р. на кошти внесків засновників і абонентської плати [19].

До кінця 1890 р. у фондах бібліотеки нараховувалося усього 948 назв у 4650 томах, 40 періодичних видань, із них – 180 назв книг, 17 газет і журналів були загального характеру [20]. Бюджет бібліотеки складав 318 руб. 24 коп., передплатників налічувалася 261 особа. До 1911 р. наповнення бібліотеки становило більше 6 тис. томів книг; із них загального змісту – 3,5 тис., сільськогосподарського – 2,5 тис., у тому числі й періодики. Кошторис склав 100 руб., причому прибутки формувалися з абонентської плати, субсидій земства, кредитного товариства, пожертв та інших дрібних надходжень. У 1910 р. нараховувалося 433 передплатники, з яких 109 осіб користувалися літературою безкоштовно [21]. Цифри свідчать про наполегливу роботу бібліотекарів, які займалися наповненням і формуванням фондів, випискою і закупівлею друкованої продукції, а також обслуговуванням читачів.

До Лохвицької громадської бібліотеки неодноразово надходили пожертви. Так, книжні подарунки були зроблені видавцем К. Т. Солдатенковим, П. М. Андріяшевим (останній пожертвував енциклопедичний словник Ф. Брокгауза), свої праці дарували М. І. Стороженко, М. І. Туган-Барановський, В. Ф. Русинов. Окрім приватних осіб, пожертвування проводилися й громадськими установами, зокрема Харківською громадською бібліотекою і Румянцевським музеєм.

Поточними справами бібліотеки спочатку займалися самі члени правління товариства, проте внаслідок збільшення кількості читачів і поповнення фондів із 1893-1894 рр. почали вибиратися з числа передплатників спеціальні комітети та комісії, представники яких вели поточні справи та складали каталоги. Серед них відомі К. О. Мойсеєнко, А. Ю. Гоштальк, Е. Ю. Карташевська, В. І. Мойсеєнко, О. Ф. Білявський, З. З. Дунаєвський та ін. [22].

Члени Лохвицького товариства сільських господарів активно займалися й доброчинністю. Так, коли у північних і поволзьких губерніях імперії у 1890-1891 рр. лютував голод через неврожаї зернових, товариство організувало З'їзд тютюнників, на якому було зібрано 134 руб. 75 коп. Усі кошти передали до

Особливого комітету Наступника Цесаревича для допомоги голодуючим. 29 листопада 1891 р. членами товариства організовано виставу, за яку вдалося зібрати 124 руб. для закупівлі хліба. Окрім того, на кошти Нижньогородського губернського земства товариством було закуплено близько 40 тис. пудів зерна [23].

За поданням В. П. Мастицького була зроблена спроба запросити робітників із місць неврожаю до Полтавської губернії, проте пропозиція надійшла з запізненням, тому й не була реалізована сповна. Запити, зроблені з цього приводу до місцевих економій, залишилися без відповідей [24]. Відмовою Міністерства внутрішніх справ завершилася оферта члена товариства М. В. Пижова «про необхідність організації при товаристві тимчасового комітету для допомоги голодуючим», про що він доповів на Загальному зібранні 10 листопада 1891 р. [25].

У 1890-х рр. в окремих губерніях Російської імперії поширилася холера, яка загрожувала й жителям Лохвицького повіту. З цією метою товариство виробило проект правил боротьби з епідемією серед сільськогосподарських робітників свого та сусідніх повітів, спроектувало влаштування санітарних курсів і дезінфекторів на випадок появи холерної епідемії у краї [26]. Доповідь професора Харківського університету В. Я. Данилевського, що містила медичний аспект цього питання, була розіслана членам товариства у значній кількості примірників. Проте проект не був затверджений урядом, лише дозволено організацію санітарних курсів, які, однак, так і не відбулися через значне скорочення самої програми [27].

До осені 1892 р. у Лохвицькому повіті спостерігався недорід жита, ярих культур і трав, тому члени товариства подали на розгляд уряду клопотання про пільгові тарифи на перевезення у повіт жита, муки та сіна, безкоштовне надання дров із державних лісів для найбіднішого населення [28], до губернського земства – про кредити на відкриття у м. Лохвиця і повіті складів жита і муки з метою нормування цін [29]. Перше клопотання було прийняте Міністерством до уваги, у безкоштовному наданні дров із державних лісів – відмовлено [30]. Від губернського земства також отримано відмову у зв’язку з відсутністю додаткових коштів.

У листопаді 1892 р. товариство на зібрані членами кошти відкрило склад муки та пшона у місті, внаслідок чого торговці відразу ж знизили ціни на дані продукти [31]. Так, наприклад, житня мука з 1 руб. 10 коп. знизилася до 90 коп. [32]. Проте до січня 1893 р.

у селян повіту закінчилися запаси гречки, якою вони харчувалося, і гречаної соломи, яка слугувала фуражем для худоби. Кредити з губернських продовольчих капіталів і громадських хлібних магазинів видавалися не всім: ними не могли користуватися безземельні, оскільки вони не виконували земських повинностей, вдови та сироти, а також найбідніші прошарки. Тому Лохвицьке товариство сільських господарів виступило ініціатором допомоги цим категоріям населення, виклопотавши дозвіл на зібрання приватних грошових пожертв [33]. Окрім того, тодішній голова Правління О. Ф. Русинов особисто отримав від Комітету допомоги голодуючим 5 тис. руб., а його дружина О. В. Русинова – 500 руб. від цього ж Комітету і 1 000 руб. від губернатора з коштів Полтавського губернського благодійного комітету; Московський комітет грамотності зі зборів за публічні лекції професора М. І. Стороженка, за проханням лектора, надіслав 100 руб., Полтавське сільськогосподарське товариство – 50 руб., приватні грошові пожертви від населення становили 400 руб., що склало загалом більше 7 тис. руб. [34].

10 квітня 1892 р. для допомоги правлінню Лохвицького товариства сільських господарів була обрана благодійна комісія зі складу дійсних членів: П. Московенко, В. Зубов, І. Чигринцев, Н. Негеєвич, І. Литкін, а зібранням від 2 травня її склад розширено за рахунок В. Щербачової, О. Русинової, О. Ломоносової, Є. Жукової та А. Московенко. З 12 квітня по 16 липня комісія проводила щоденні заняття для збирання свідчень про голодуючих [35]. Так, Правління і благодійна комісія товариства розробили спеціальні опитувальні листівки для з'ясування реального становища населення повіту: 1) прізвище господаря; 2) кількість членів родини; 3) наявність у сім'ї господаря або господині; 4) кількість працездатних членів сім'ї (старших за 14 років); 5) кількість малолітніх, осіб похилого віку, інвалідів; 6) наявність у сім'ї хворих; 7) можлива поточна відсутність членів сім'ї, які присилають гроші; 8) наявність худоби та птиці в господарстві; 9) худоба, продана минулого року через необхідність; 10) загальна кількість землі; 11) борги родини, загальна сума і сума боргів за останній рік; 12) опалення житла; 13) запаси хліба в сім'ї; 14) можливе отримання кредиту; 15) примітки [36].

За цими опитувальними листівками збиралися відомості у селах і хуторах членами товариства, священиками й іншими

бажаючими особами, перевірялися членами комісії. Один із членів товариства М. Ф. Вороний, який займався роздаванням пайків на хуторі Рудка, доповідав комісії: «голод настільки великий, що крапля, яку ми можемо надати, буде майже не помітна… Я був завалений проханнями, різними заявами, не дивлячись на те, що пояснив усю мізерність допомоги, яка буде надана прохачам. Багато родин бідних, голодних і тяжких викинуто зі списку для того, щоб дати місце таким же нещасним…» [37].

Члени комісії товариства контролювали продаж торговцями муки, слідкували за тим, щоб продукт був якісним, піклувалися про забезпечення фуражем худоби, влаштовуючи склади сіна, клопоталися про зниження тарифів на кам'яне вугілля, яке завозилося у Лохвицький повіт. Для роздавання муки були вироблені такі правила: 1) вдівцю або вдові видавалася мука на всіх членів сім'ї до 14 років, включно з господарем або господинею і старими людьми; 2) повним сиротам, які проживали в будинку або у рідних – на всіх віком до 14 років; 3) при наявності працездатних господаря і господині видача зменшувалася наполовину з огляду на те, що один із них міг піти на заробітки; 4) окремих членів сім'ї вважали за самостійний двір; 5) якщо один із господарів хворів, видавали муку згідно з 1-м пунктом. Серед тих, хто отримав допомогу від Лохвицького товариства сільських господарів, нараховувалося 91,4% безкінних, 64,2% тих, які не мали ні худоби, ні птиці, 49% безземельних, 24% без житла [38].

У зв'язку з тим, що товариство не мало змоги допомогти усім без винятку голодним, за його клопотанням було облаштовано пекарні та їдальні (за звітом 1892-1893 рр. – 2 і 9 відповідно) [39], де могли харчуватися в основному діти, старі люди й інваліди (остання визнана усіма членами товариства найефективнішою).

Проте у друкованому виданні з історії Лохвицького товариства сільських господарів міститься інформація лише про сім їдалень: на хуторі Старе, під наглядом В. Зубова їдальня функціонувала з 1 травня по 3 серпня 1893 р.; у м. Вороньки під наглядом О. Русинової, С. Коренєвої і місцевого жителя Петренка – з 15 травня по 15 серпня; у с. Козловка під наглядом М. Яновської – з 13 травня по 2 серпня; у с. Коваляки під наглядом М. Загреби – з 16 травня по 7 серпня; у с. Бодаква під наглядом В. Бакумової, згодом А. Московенко і В. Сидоренко – з 26 квітня по 29 травня; у Чернухах було дві їдальні: перша під наглядом

Є. Оссовської – з 2 травня по 18 липня, друга під наглядом В. Александрова – з 15 травня по 18 липня. Харчувалося у їдальнях близько 500 осіб, витрати становили 1 100 руб. Усі витрати товариства щодо надання допомоги постраждалим унаслідок неврожаю 1892 р. по Лохвицькому повіту становили 6 754 руб. 32 коп., з яких на роздачу муки витрачено 4 854 руб. 32 коп., на їдальні – 1 100 руб., організаційні витрати – 300 руб., облаштування мучних складів – 500 руб. [40].

Населення приносило у відкриті їдальні муку, пшоно, олію, сало, рибу, дрова; були надані безкоштовні приміщення для мучних складів, організовано безкоштовне перевезення муки до цих складів і розвезення її по селах. Згодом і губернське земство видало кредит на даний захід, що дало можливість відкрити відділення складу в Чернухах, Васильках і Позниках, обіг яких склав 2270 руб. [41].

Однак відкриття товариством їдалень зазнало багатьох організаційних труднощів унаслідок відсутності потрібної кількості наглядачів; самі ж селяни досить негативно віднеслися до заходу, бажаючи отримувати допомогу мукою; труднощі зустрічалися і в процесі пошуку самих приміщень, великих печей і поварів. Усі кухні розміщувалися у будинках куховарів, окрім Вороньківської, де постійного повара знайти не вдалося, а цей обов'язок почергово покладався на всіх господинь, сім'ї яких користувалися послугами їдалень, а сама кухня переносилася з будинку в будинок. Їдальні ж розміщувалися під відкритим небом, лише за несприятливих погодних умов «ховалися» у сараї або клуні. Обід складався з борщу з салом, рибою або пісним маслом і каші, які подавалися до загального столу; хліб видавався на руки по 1 фунту на особу; миски й ложки приносилися з собою. Залишки обіду віддавалися волоцюгам. Майже вся робота при їдальнях (перевезення і рубка дров, доставка продуктів і соломи тощо) виконувалася по черзі самими селянами. Натуральні пожертви салом, олією, картоплею, квасом, іноді – мукою, пшоном і дровами або соломою здійснювалися щоденно заможними селянами, внаслідок чого витрати на утримання їдальні були незначними [42].

Окрім того, Лохвицьке товариство сільських господарів здійснило спробу організації допомогти сліпим і їхні сім'ям. До піклування про них Правління намагалося залучити «Попечительство о слепых Императрицы Марии Фёдоровны»,

проте 6 травня 1893 р. отримало від останнього відмову, адже головна мета Попечительства – виховання і навчання сліпих від народження, в інших випадках допомога сліпим надавалася лише за наявності залишкових коштів, чого в організації на той час не було.

Окрім сільських жителів Лохвицького повіту, допомоги потребували і міщани, адже праця ремісників у період голоду здешевіла, замовлення зменшилися, продукти харчування подорожчали, а категорія міського населення, яка займалася виключно пошиттям мішків, очищенням зерна у хліботорговців і доставкою його на станції, узагалі втратила заробіток. Члени товариства звернулися з цього приводу до губернатора й, отримавши згоду на організацію допомоги, збирали відомості про найбідніше міське населення через церковні приходи й місцевого рабина. Християнському населенню Лохвиці було видано допомогу на суму 4 733 руб. 75 коп., єврейському – 120 руб. 57 коп.; розміри допомоги мукою були визначені з розрахунку 3 фунти в місяць на особу (проте муку видано лише один раз, друга і третя видачі відбулися лише незначній частині населення) [43].

Доброчинна діяльність Лохвицького товариства сільських господарів у наступні роки отримала дещо інше спрямування, не пов'язане з організацією допомоги голодуючим і жебракам. Так, наприклад, 19 квітня 1894 р. дійсний член товариства О. Ілляшевич подала на розгляд зібрання «Проект заснування Товариства ясел для сіл і хуторів Лохвицького повіту» [44], внаслідок чого була створена комісія, яка розробила статут «Товариства ясел», проте він не був затверджений Міністерством землеробства таким, що безпосередньо не стосувався діяльності Лохвицького товариства сільських господарів. Постановою зібрання від 12 жовтня 1903 р. було видано з благодійного капіталу субсидії Хаймович і Білявській для навчання у ткацьких майстернях, по 30 руб. кожній. Окрім того, товариство іноді безкоштовно надавало приміщення для зібрань засновників недільної школи – для лекцій «про збереження здоров'я трудівників», зібрань Товариства взаємодопомоги народних учителів, Гуртка зі збору пожертв на користь поранених та ін. До 1911 р. благодійний капітал товариства становив 1 502 руб. 11 коп. [45].

Як свідчать звіти початку XX ст. [46], діяльність Лохвицького товариства сільських господарів мала переважно господарсько-економічний характер, науково-академічна й доброчинна робота

відійшли на другий план. Про це згадується, наприклад, у звіті 1901-1903 рр.: «пояснюється це тією обставиною, що склад Правління був зайнятий, за дорученням товариства, спорудженням будинку і облаштуванням придбаних для цього садиб і іншими важливими питаннями» [47]. Науково-академічна діяльність товариства особливо знизилася у 1906-1907 рр., проте вже до 1910 р. її об'єм і якість суттєво зросли.

Проаналізовані нами річні звіти Лохвицького товариства сільських господарів засвідчують досить різнобічну діяльність осередку, спрямовану на вирішення важливих як господарсько-економічних, так і організаційно-громадських питань Лохвицького та сусідніх із ним повітів Полтавської губернії кінця XIX – початку XX ст. Серед організаційно-громадських питань важливе місце посідають доброчинна допомога для голодуючих унаслідок неврожаїв, епідемії холери, облаштування дозвіллєвої сфери, зокрема відкриття бібліотеки та обслуговування читачів, а також проведення лекцій і читань задля теоретичного ознайомлення, а згодом – і практичного втілення раціоналізаторських заходів сільського господарства у життя і покращення суспільної агрономії.

---

[1] Дана одноосібна авторська стаття опублікована в: Історія науки і біографістика: електронне наукове фахове видання. – 2012. – № 3.

[2] Общества сельскохозяйственные // Энциклопедический словарь / Сост. Ф. А. Брокгауз, И. А. Ефрон. – СПб., 1900. – Т. XXIX, Кн. 57. – С. 414-419; Справочник по сельскохозяйственным опытным учреждениям России. С приложением 16-ти планов опытных полей, карты и смет оборудования опытной станции, агрономической лаборатории, вегетационного домика и метеорологической станции / Сост. Секцией опытного дела под ред. и с введением А. Г. Дояренко. – М.: Тип. О. Л. Сомовой, 1912. – 372 с. + приложения.

[3] Вергунов В. А. Розвиток сільського господарства Полтавщини в період скасування кріпацтва / В. А. Вергунов, Н. П. Коваленко, О. В. Сайко; за ред. В. А. Вергунова. – К., 1998. – 143 с.; Михайлюк О. І. Формування мережі і розвиток сільськогосподарських освітніх закладів Полтавщини в XIX – на початку XX ст.: дис. … канд. іст. наук: 07.00.07 / Михайлюк Олена Ігорівна; Центральна наукова сільськогосподарська бібліотека УААН. – К., 2001. – 183 арк.; Сайко О. В. Сільськогосподарська дослідна справа на Полтавщині наприкінці XIX – початку XX століття: дис. … канд. іст. наук: 07.00.07 / Сайко Олег Вікторович; Інститут землеробства УААН України. – К., 2000. – 169 арк.; Чайка Н. Г. Становлення та розвиток наукових установ при сільськогосподарських товариствах Правобережної України (друга половина

XIX – початок XX ст.): автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: спец. 07.00.07 «Історія науки і техніки» / Н. Г. Чайка; УААН. Державна наукова сільськогосподарська бібліотека. – К., 2005. – 22 с.

[4] Персональний сайт Олександра Панченка. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://upa-oun-uhvr.blogspot.com/2009/05/blog-post_5191.html .

[5] Отчёт Лохвицкого общества сельских хозяев за 1895/1896 гг. (с 1 сентября 1895 г. по 1 сентября 1896 г.). – Полтава, 1896. – 80 с.

[6] Отчёт Лохвицкого общества сельских хозяев за 1893/1894 гг. (с 1 ноября 1893 г. по 1 ноября 1894 г.). – Полтава, 1894. – 82 с.; Отчёт Лохвицкого общества сельских хозяев за 1894/1895 гг. (с 1 сентября 1894 г. по 1 сентября 1895 г.). – Полтава, 1895. – 65 с.; Отчёт Лохвицкого общества сельских хозяев за 1895/1896 гг. (с 1 сентября 1895 г. по 1 сентября 1896 г.). – Полтава, 1896. – 80 с.; Отчёт Лохвицкого общества сельских хозяев за 1896/1897 и 1897/1898 гг. (с 1 сентября 1896 г. по 1 сентября 1898 г.). – Лохвица, 1898. – 92 с.; Отчёт Лохвицкого общества сельских хозяев за 1898/1899 гг. (с 1 сентября 1898 г. по 1 сентября 1899 г.). – Лохвица, 1900. – 54 с.; Отчёт Лохвицкого общества сельских хозяев за 1899/1900 гг. (с 1 сентября 1899 г. по 1 сентября 1900 г.). – Лохвица, 1901. – 133 с.; Отчёт Лохвицкого общества сельских хозяев за 1900/1901 гг. (с 1 сентября 1900 г. по 20 ноября 1901 г.). – Лохвица, 1902. – 139 с.

[7] Отчёт Лохвицкого общества сельских хозяев за 1891/1892 гг. (с 1 ноября 1891 г. по 1 ноября 1892 г.). – Харьков, 1892. – 54 с.; Отчёт Лохвицкого общества сельских хозяев за 1892/1893 гг. (с 1 ноября 1892 г. по 1 ноября 1893 г.). – Харьков, 1894. – 72 с.; Отчёт Лохвицкого общества сельских хозяев за 1893/1894 гг. (с 1 ноября 1893 г. по 1 ноября 1894 г.). – Полтава, 1894. – 82 с.; Отчёт Лохвицкого общества сельских хозяев за 1894/1895 гг. (с 1 сентября 1894 г. по 1 сентября 1895 г.). – Полтава, 1895. – 65 с.; Отчёт Лохвицкого общества сельских хозяев за 1895/1896 гг. (с 1 сентября 1895 г. по 1 сентября 1896 г.). – Полтава, 1896. – 80 с.; Отчёт Лохвицкого общества сельских хозяев за 1896/1897 и 1897/1898 гг. (с 1 сентября 1896 г. по 1 сентября 1898 г.). – Лохвица, 1898. – 92 с.; Отчёт Лохвицкого общества сельских хозяев за 1908 год. – Лохвица, 1909. – 37 с.

[8] Отчёт Лохвицкого общества сельских хозяев за 1892/1893 гг. (с 1 ноября 1892 г. по 1 ноября 1893 г.). – Харьков, 1894. – 72 с.; Отчёт Лохвицкого общества сельских хозяев за 1895/1896 гг. (с 1 сентября 1895 г. по 1 сентября 1896 г.). – Полтава, 1896. – 80 с.

[9] Исторический очерк Лохвицкого Общества сельских хозяев. – Полтава: Электрическая типография Г. И. Маркевича, 1911. – Ч. 1: Деятельность Общества в первые 25 лет (1886-1911 гг.). – 1911. – С. 15.

[10] Отчёт Лохвицкого общества сельских хозяев за 1891/1892 гг. (с 1 ноября 1891 г. по 1 ноября 1892 г.). – Харьков, 1892. – 54 с.; Отчёт Лохвицкого общества сельских хозяев за 1892/1893 гг. (с 1 ноября 1892 г. по 1 ноября 1893 г.). – Харьков, 1894. – 72 с.; Отчёт Лохвицкого общества сельских хозяев за 1894/1895 гг. (с 1 сентября 1894 г. по 1 сентября 1895 г.). – Полтава, 1895. – 65 с.; Отчёт Лохвицкого общества сельских хозяев за 1896/1897 и 1897/1898 гг. (с 1 сентября 1896 г. по 1 сентября 1898 г.). – Лохвица, 1898. – 92 с.; Отчёт Лохвицкого

общества сельских хозяев за 1899/1900 гг. (с 1 сентября 1899 г. по 1 сентября 1900 г.). – Лохвица, 1901. – 133 с.; Отчёт Лохвицкого общества сельских хозяев за 1910 год. – Лохвица, 1911. – 56 с.; Отчёт Лохвицкого общества сельских хозяев с 20 ноября 1901 г. по 1 февраля 1903 г. (14 месяцев 10 дней). – Лохвица, 1903. – 167 с.

[11] Исторический очерк Лохвицкого Общества сельских хозяев. – Полтава: Электрическая типография Г. И. Маркевича, 1911. – Ч. 1: Деятельность Общества в первые 25 лет (1886-1911 гг.). – 1911. – С. 1.

[12] Там само. – С. 4.

[13] Отчёт Лохвицкого общества сельских хозяев за 1891/1892 гг. (с 1 ноября 1891 г. по 1 ноября 1892 г.). – Харьков, 1892. – 54 с.

[14] Исторический очерк Лохвицкого Общества сельских хозяев. – Полтава: Электрическая типография Г. И. Маркевича, 1911. – Ч. 1: Деятельность Общества в первые 25 лет (1886-1911 гг.). – 1911. – С. 6.

[15] Там само. – С. 4.

[16] Отчёт Лохвицкого общества сельских хозяев за 1899/1900 гг. (с 1 сентября 1899 г. по 1 сентября 1900 г.). – Лохвица, 1901. – 133 с.

[17] Отчёт Лохвицкого общества сельских хозяев за 1892/1893 гг. (с 1 ноября 1892 г. по 1 ноября 1893 г.). – Харьков, 1894. – 72 с.

[18] Отчёт Лохвицкого общества сельских хозяев за 1894/1895 гг. (с 1 сентября 1894 г. по 1 сентября 1895 г.). – Полтава, 1895. – С. 15-16.

[19] Отчёт Лохвицкого общества сельских хозяев за 1889/1890 гг. (с 1 ноября 1889 г. по 1 ноября 1890 г.). – Харьков, 1891. – С. 8.

[20] Там само. – С. 17.

[21] Исторический очерк Лохвицкого Общества сельских хозяев. – Полтава: Электрическая типография Г. И. Маркевича, 1911. – Ч. 1: Деятельность Общества в первые 25 лет (1886-1911 гг.). – 1911. – С. 85.

[22] Там само. – С. 86.

[23] Там само. – С. 93.

[24] Отчёт Лохвицкого общества сельских хозяев за 1891/1892 гг. (с 1 ноября 1891 г. по 1 ноября 1892 г.). – Харьков, 1892. – С. 16.

[25] Там само. – С. 15.

[26] Там само. – С. 21.

[27] Там само. – С. 21.

[28] Там само. – С. 28.

[29] Там само. – С. 21-22.

[30] Отчёт Лохвицкого общества сельских хозяев за 1892/1893 гг. (с 1 ноября 1892 г. по 1 ноября 1893 г.). – Харьков, 1894. – С. 35.

[31] Отчёт Лохвицкого общества сельских хозяев за 1891/1892 гг. (с 1 ноября 1891 г. по 1 ноября 1892 г.). – Харьков, 1892. – С. 22.

[32] Отчёт Лохвицкого общества сельских хозяев за 1892/1893 гг. (с 1 ноября 1892 г. по 1 ноября 1893 г.). – Харьков, 1894. – С. 13.

[33] Там само. – С. 19.

[34] Исторический очерк Лохвицкого Общества сельских хозяев. – Полтава:

Электрическая типография Г. И. Маркевича, 1911. – Ч. 1: Деятельность Общества в первые 25 лет (1886-1911 гг.). – 1911. – С. 96.

[35] Отчёт Лохвицкого общества сельских хозяев за 1892/1893 гг. (с 1 ноября 1892 г. по 1 ноября 1893 г.). – Харьков, 1894. – С. 24.

[36] Исторический очерк Лохвицкого Общества сельских хозяев. – Полтава: Электрическая типография Г. И. Маркевича, 1911. – Ч. 1: Деятельность Общества в первые 25 лет (1886-1911 гг.). – 1911. – С. 97.

[37] Там само. – С. 98.

[38] Там само. – С. 100.

[39] Отчёт Лохвицкого общества сельских хозяев за 1892/1893 гг. (с 1 ноября 1892 г. по 1 ноября 1893 г.). – Харьков, 1894. – С. 19.

[40] Исторический очерк Лохвицкого Общества сельских хозяев. – Полтава: Электрическая типография Г. И. Маркевича, 1911. – Ч. 1: Деятельность Общества в первые 25 лет (1886-1911 гг.). – 1911. – С. 102.

[41] Отчёт Лохвицкого общества сельских хозяев за 1892/1893 гг. (с 1 ноября 1892 г. по 1 ноября 1893 г.). – Харьков, 1894. – С. 61.

[42] Исторический очерк Лохвицкого Общества сельских хозяев. – Полтава: Электрическая типография Г. И. Маркевича, 1911. – Ч. 1: Деятельность Общества в первые 25 лет (1886-1911 гг.). – 1911. – С. 101.

[43] Там само. – С. 100.

[44] Отчёт Лохвицкого общества сельских хозяев за 1893/1894 гг. (с 1 ноября 1893 г. по 1 ноября 1894 г.). – Полтава, 1894. – С. 23.

[45] Исторический очерк Лохвицкого Общества сельских хозяев. – Полтава: Электрическая типография Г. И. Маркевича, 1911. – Ч. 1: Деятельность Общества в первые 25 лет (1886-1911 гг.). – 1911. – С. 103.

[46] Отчёт Лохвицкого общества сельских хозяев за 1903 год (с 1 февраля по 31 декабря). – Лохвица, 1904. – 109 с.; Отчёт Лохвицкого общества сельских хозяев за 1904 год. – Лохвица, 1906. – 95 с.; Отчёт Лохвицкого общества сельских хозяев за 1908 год. – Лохвица, 1909. – 37 с.; Отчёт Лохвицкого общества сельских хозяев за 1909 год. – Лохвица, 1910. – 25 с.; Отчёт Лохвицкого общества сельских хозяев за 1910 год. – Лохвица, 1911. – 56 с.; Отчёт Лохвицкого общества сельских хозяев с 20 ноября 1901 г. по 1 февраля 1903 г. (14 месяцев 10 дней). – Лохвица, 1903. – 167 с.

[47] Отчёт Лохвицкого общества сельских хозяев с 20 ноября 1901 г. по 1 февраля 1903 г. (14 месяцев 10 дней). – Лохвица, 1903. – С. 5.

НАУКОВЕ ВИДАННЯ

Демуз Інна Олександрівна

НАУКОВІ ТОВАРИСТВА НА ТЕРЕНАХ УКРАЇНИ XIX – ПОЧАТКУ XX ст.: ПОЛІЛОГ УЧЕНИХ І ЕПОХ

МОНОГРАФІЯ

Підписано до друку 08.12.2014 р. Формат 60х84 1/16.
Наклад 300. Зам. № 220. Ум. друк. арк. 26.
Виготівник ФОП Лукашевич О. М.,
Свідоцтво про внесення суб'єкта видавничої справи
до державного реєстру видавців КІ №157 від 15.05.2012 р.
08400, Київська область, м. Переяслав-Хмельницький,
e-mail: kalian_print@ukr.net